LUND UNIVERSITY

De värjde sin rätt : senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland

Cederholm, Mathias

2007

Link to publication

Citation for published version (APA):
Cederholm, M. (2007). *De värjde sin rätt : senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Department of History, Lund university.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DE VÄRJDE SIN RÄTT

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionen, Lunds universitets avhandlingsserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in Inernational Conflict (CESIC).

De värjde sin rätt

Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland

Mathias Cederholm

LUNDS UNIVERSITET

Historiska institutionen vid Lunds universitet

© Mathias Cederholm, 2007
Grafisk form och omslag: Joakim Frieberg – Friebergs Redaktion
Tryck: Prinfo/Team Offset & Media, Malmö 2007

ISBN 978-91-628-7135-2
ISSN 1650-755X

Innehåll

Förord 9

1. Bönderna i senmedeltidens politiska kultur
Syfte, frågor och begrepp 11
Uppror, motstånd, protester 15
Överhet och makt 24
Lag, rätt och rättsuppfattningar 27
Politisk kultur som teoretisk term 31
Politisk kultur i svensk forskning 36
Privata herrar och den politiska kulturen 40
Komparation 43
Källor 46
Jord och län. Hur såg landskapen ut? 51
Avhandlingens syften och disposition 57

2. Kampen om resurser: kronan och allmogen
SMÅLAND 61
Skatterna 61
Exempel på klagomål om skatter 66
Förhandlingar och vägran att betala extraskatter 70
Frälsets landbor och kronans pålagor 81
Kyrkans landbor, socknarna och kronans pålagor 86
Uppbåden – förhandling och vägran 89
Resningar och uppror 91
Protester mot ämbetsmän 101
Handel och varutillgång 111
SKÅNE 117
Skatterna 117
Upproret 1523–25 – en skatterevolt? 125
Uppbådsvägran och gränsfreder 138
Protester mot ämbetsmän 141
Handelspolitiken 152
Att utverka lokala privilegier 155
Sammanfattning 157

3. Kampen om resurser: bönderna och de andliga institutionerna
Inledning 161
SMÅLAND 164
Upproret 1520 167
Motstånd mot tiondet 168
Andra tvister mellan bönder och biskopen 174

Motstånd mot kyrkliga kontributioner 176
Oro kring klosterväsendet 180
SKÅNE 182
Kyrkans försvagade legitimitet 191
Upproret 1523–25 196
Sammanfattning 200

4. Kampen om resurser: jordherrar och landbor
SMÅLAND 204
Avgifter och andra pålagor 206
Stadgar 209
Tvister 213
Rättigheter till skog och andra resurser 220
Våld och beskydd 225
En bondefrälsekultur? 229
SKÅNE 231
Landbors avgifter och andra skyldigheter 231
Stadgepolitiken, den kungliga rätten och bönderna 237
Kontrollen av landborna 241
Konflikter rörande det rättsliga värnet 244
Aristokratins offensiv 249
Härjningarna mot herrarnas gårdar 1525 256
Värnet och tvister om jord 260
Konflikter om skog och andra resurser 270
Allmänningsstriderna i sydöstra Skåne 278
Allmänningsvägar, nybyggen, fiske 287
Sammanfattning 294

5. Motståndsformer och arenor
Motstånds- och protestformer 298
Allianser 313
Platskontinuiteter 316
Politisk osäkerhet 320
Arenor och det kollektiva subjektet 323
Ständerrepresentation och bondedeltagande 324
Landstinget 329
Häradstinget 334
Utanför tinget 342
Byalag och sockenstämma 344
Sammansvärjningen – en metod för att bilda kollektiva subjekt 356
Bönder och fejd 364
Sammanfattning 369

6. Den politiska kulturens etos
Böndernas värderingar och normer 374
Överhetens legitimitet 377

Legitimitet och normer som ideologi? 382
Ett analysschema 384
Normer och värderingar bakom protester och motstånd, Småland – Skåne 1490–1525 397
Ömsesidigheten i form av beskydd 398
Den yttre freden och beskydd mot krigets effekter 407
Jordherrens försvar 412
Tjänsteprincipen och böndernas tilltal 418
En ifrågasatt ömsesidighet 422
Det allmänna bästa och den samhälleliga ordningen 429
Frihetens många sidor 441
Lagen 449
Den lokala ordningen, hävden, sedvänjan 458
Enighet 471
Samtycke, frivillighet, tribut 476
Motståndsrätten 481
Husnödtorft och fattigdom 487
Husnödtorft – varor och handel 495
Besittningsrätt och nyttjanderätt 498
Husnödtorft – en statuskultur? 501
Likhetsprincipen 503
Och religionen då? 507
Sammanfattning 514

7. Konklusion 521

Summary 535

Förkortningar 548

Källor och litteratur 549

Förord

Det skall visa sig, att världen sedan länge äger drömmen om en sak, varom den endast måste äga medvetande, för att verkligt äga den. Det skall visa sig, att det icke är fråga om ett stort tankestreck mellan det förflutna och framtiden, utan om förverkligandet av det förflutnas tankar. Det skall slutligen visa sig, att mänskligheten icke börjar något nytt arbete, utan medvetet utför sitt gamla.

Karl Marx

Skrivandet av denna avhandling har tagit lång tid, och resultatet blev också en tjock bok – en del kanske skulle säga alltför tjock. Det har egentligen varit en enda lång resa alltsedan jag och min gode vän Anders Axelsson inför en C-uppsats för elva år sedan satt på riksarkivet och försökte orientera oss i sturetidens mysterier. Medan Anders gick vidare till nya äventyr valde jag att satsa på forskarbanan, och har sedan dess med vissa avbrott fortsatt med frågeställningar kring hur bönder för länge sedan kunde protestera och göra motstånd.

Genom en lyckträff kunde jag ansluta mig till det tvärvetenskapliga forskningsprojektet Människor, makt, modernitet – skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid, under ledning av Kerstin Sundberg. Projektet finansierade stora delar av mitt avhandlingsarbete genom medel från Riksbankens jubileumsfond. Nya impulser fick jag från medverkande historiker, ekonomiskhistoriker, konstvetare, geografer m.fl. för att inte nämna flera danska och tyska forskare som också knöts till projektet. Tack till alla för inspirerande diskussioner och en rad trevliga seminarier och konferenser, som inte sällan fördes i ståndsmässiga lokaliteter.

När jag påbörjade avhandlingsarbetet blev Eva Österberg min huvudhandledare. Därmed hade jag förmånen att kunna gå på Evas doktorandseminarium. Tack till alla där för många givande diskussioner, inte minst kring det tidigmoderna samhället som flera av mina kollegor höll på med. Här befästes mitt litet speciella förhållningssätt till mitt ämne, eftersom jag på många vis har blivit en tidigmodern historiker som arbetar med (sen)medeltiden. Ett möte mellan forskningstraditioner som jag hoppas har befruktat mitt arbete.

Ett särskilt tack riktar jag till de som med visst dödsförakt har läst igenom och gett kommentarer till texten i dess olika stadier. Dick Harrison ska ha tack för att han med så kort varsel kunde träda in i slutskedet för en genomläsning vilken resulterade i en rad nyttiga kommentarer. Henrik Skrak ska ha tack för sin språkgranskning. Ett stort tack till Kerstin Sundberg, som förutom ansvaret för ovannämnda projekt även varit min biträdande handledare, och som hela tiden för mig påtalat vikten av att

konkretisera. En särskilt stort tack går naturligtvis till Eva Österberg, som ett otal gånger har fått brottas med mina ofta vildvuxna arbetstexter. Med imponerande skärpa har hon med van hand lotsat mig genom avhandlingsskrivandets olika stadier och kriser. Ansvaret för eventuella kvarvarande brister i texten vilar naturligtvis på författaren och ingen annan.

Jag hade inte kunnat slutföra avhandlingen utan stöd från Ebbe Kocks stiftelse, Hallenbladska fonden, Gunvor och Josef Anérs stiftelse samt Hildebrandsfonden. Tryckningen har möjliggjorts genom medel från Crafoordska stiftelsen, Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Letterstedtska Föreningen samt Humanistiska fakulteten i Lund.

Boken tillägnas min familj. Min fru Karin har min djupaste tacksamhet för att hon har stått ut med allt från ändlösa boktravar till de osäkra ekonomiska förhållanden som präglat mitt arbete under de avslutande åren. Våra söner Fredrik och Markus föddes under tiden som jag arbetade med avhandlingen och de har lärt mig att regelbundet lyfta blicken till en mer omedelbar och samtida verklighet. Med sorg kan jag samtidigt konstatera att omvärlden knappast blivit bättre under de år mitt arbete har pågått. Istället har vårt internationella samfund trätt in i en ny fas av aggressiva interventioner som knappast något gott kommer av. Om detta må vi också berätta.

Malmö i mars 2007
Mathias Cederholm

1 Bönderna i senmedeltidens politiska kultur

Syfte, frågor och begrepp

Kunde äldre tiders bönder göra politik? Om vi ser närmare på de föreställningar som rått om äldre tiders bönder och deras förhållande till det politiska, till hur samhället formades och hur opinioner om olika företeelser uttrycktes, ser vi ganska snart att vi har att göra med ett ämne som varit mångtydigt och laddat med motsägelsefulla projektioner. Det finns inte en bild av bonden, det finns en rad olika bilder. Vi möter i litteraturen å ena sidan försiktiga, fattiga, tysta undersåtar som överlämnade besluten åt sina respekterade eller fruktade herrar och företrädare. Vi möter undertryckta, kuschade landbor avskiljda från lag och rätt av sina allsmäktiga jordherrar. Ofta förmedlas en bild av hur herrarna genomtrumfade skatter och lagar och krossade ett passivt bondestånds hänvisningar till lag, rätt och sedvänja. Å andra sidan möter vi stolta odalmän med tummen i ögat på den giriga statsmakten, bönder som myndigt deltog på ting och sockenstämma och noga slog vakt om sina rättigheter gentemot såväl herrar som jordlösa inkräktare. I ett slags eruptioner deltog ibland dessa bönder med livet som insats i stora uppror, de framförde tydliga opinioner i ståndsförsamlingar, de bildade allianser med herrarna i stora fejder och inbördeskrig.

Vad var det för ett slags samhälle som kunnat leda till så olika läsningar i forskning och historieskrivning? Hur kunde bönder konkret agera som politiska subjekt i äldre tider? Vilka föreställningar om rätt och fel, om samhällets uppbyggnad och om herrarnas roll hade och använde sig bönderna av?

Senmedeltidens slut var i norra Europa en ytterst spänningsfylld period då samhällets sociala, politiska och religiösa utformning låg i stöpsleven, vilket ledde till osäkerhet och en mängd åsiktsbrytningar. Under perioden cirka 1470–1550 skedde en lång rad omvälvningar. Den militariserade furstemakten tog ett språng framåt med sina ökande skattekrav och centraliserade krig. Jordadeln och aristokratin gjorde på många håll en offensiv och tvingade igenom stärkta egendomsrättigheter och herravälden över sina underlydande landbor. På vissa håll införde de t.o.m. livegenskap. De andliga organisationerna skakades i sina innersta grundvalar, reformatio-

nen växte fram och möblerade om i det landskap som människor skulle orientera sig i som undersåtar, som rättsliga deltagare, som religiösa utövare, som skattebetalare. Detta kan lätt skrivas om i en segrarnas historia. Vi ser i så fall en rad segrar som furstemakten och aristokratin vann över sina undersåtar, segrar som samtidigt skapade ett fundament för den tidigmoderna tidens ofta aristokratiskt färgade feodala militärstater.

Å andra sidan var detta böndernas period som offensiva, politiska aktörer. De deltog myndigt på rättsarenorna, pressade in sig i ståndsförsamlingar, ledde lokala bonderepubliker, reste sig i en rad stora bondeuppror, påverkade rikspolitikens alliansbildningar. Det kan ha varit så att anledningarna ofta var defensiva, de ville skydda sina traditionella rättigheter. Man kan i så fall se perioden som den medeltida bondekulturens kulmen. Kampmedlen var emellertid inte alltid defensiva eller konservativa. Bönderna var deltagare i den politiska kulturen, de kunde agera som kollektiva politiska subjekt även om de ofta slogs ned. Man kan välja att se detta som en de fallna alternativens historia, eller som en historia om de krafter som på längre sikt kom att underminera de strikt vertikala, feodala kraftlinjerna i samhällets uppbyggnad.

För att orientera sig bland dessa skilda synvinklar kan man välja ett både–och, en s.k. transkritik.[1] Med ett underifrån-perspektiv får vi möjligheten att se vad bönderna kunde göra, kunde föreställa sig som möjligt, helt enkelt se dem som aktiva subjekt och därmed undvika det uppifrån-perspektiv som så mycket dominerar våra källor och äldre historieskrivningar. För att förstå de sammanhang bönderna hade att agera inom måste vi också kontextualisera. Hur fungerade samhället som helhet, vilka krafter och motkrafter spelades ut mot varandra? Men också: Hur kunde den feodala organisationen uppnå grader av legitimitet, stabilitet, funktionalitet? Här finns det anledning att återuppta analyserna av överhetens praxis men också dess självrepresentation och retorik och ställa mot underifrån-perspektivet, bryta perspektiven som i ett prisma för att se hur de speglar varandra. Den stora utmaningen blir att försöka se det stora i det lilla. Är det möjligt att uppfatta dessa mönster, strukturella förändringar, ideologiska förskjutningar, i det vardagliga strävsamma knotandet i en skånsk by eller på ett småländskt häradsting?

För att belysa dessa frågeställningar har jag valt att göra *en regional komparation mellan två närliggande landskap, Skåne och Småland*. Det finns

[1] Filosofen Karatani åsyftar med termen transkritik den metod främst Marx och Kant använde sig av för att undvika ideologiproduktion. Istället för att använda sig av ett givet fokus, ett perspektiv, så utövar man kritik av tidigare tanketraditioner genom att låta dem spegla och belysa varandra, Karatani 2003. En liknande ansats används i narratologiska sammanhang av Fredric Jameson, som dessutom betonar att berättelser som har relevans för oss till stor del är strukturella men omedvetna och omöjliga att avtäcka i sin helhet, se Jameson 1994 (1983) s. 45f, 73f.

flera fördelar med att välja denna ansats. Vi får diskutera i *hur hög eller låg grad politisk kultur kunde vara knuten till en specifik riks-tillhörighet*. Vad innebar det att rikena befann sig i så olika utveckling som under den valda perioden med en aristokratisk revolt och bondemotstånd i Danmark, och på den svenska sidan en turbulent slutlig avknoppning från Kalmarunionen och försök att formera ett kungadöme. Rikenas senare utveckling kan ställas mot varandra; i Danmark ett aristokratiskt envälde, i Sverige en stark furstemakt med ett knorrande bondestånd som hängde sig fast vid riksdagsrepresentation och inflytande inom lokal förvaltning. Kan man se förstadier till denna utveckling under senmedeltiden?

Men naturligtvis kommer fokus främst att ligga lokalt och regionalt. Vi får möjlighet att se bönder agera i två ganska *olika näringsgeografiska miljöer, de bytäta skånska storgodsområdena och de småländska skogsbygderna*. Dessutom får vi anledning att se närmare på den *speciella gränskulturen mellan de bägge landskapen*. Hur såg de mer vardagliga konflikterna och förhandlingarna ut – mellan bönder och fogdar, landbor och jordherrar, sockenbönder och kyrkans högre förvaltning i så olika områden? Fanns det kopplingar mellan de lokala intressena i vardagen kring skatter, skog och fiske, sockenkyrkans hantering, och den ”stora” politik som formulerades borta på landsting och herredagar? Var det samma föreställningar kring lag och rätt man använde? Och hur såg länken mellan lokala småtvister och de större rörelserna och revolterna ut?

Ett särskilt fokus kommer att läggas på relationen landbo–jordherre. Relationen var byggd på exploatering som kan analyseras ur ett konfliktperspektiv, men i praktiken var förhållandena mer komplexa. Som vi ska se fanns det ofta anledning för landbor och jordherrar att agera tillsammans mot andra parter. Ytterligare ett problem är att spänningar mellan landbor och jordherrar förefaller ”tystare” än andra hierarkiska relationer. Därför finns det anledning att i det löpande se litet närmare på komplexiteten i relationen landbo–jordherre och försöka ringa in på vad sätt relationen var konfliktfylld.

För att arbetet ska bli hanterligt måste jag göra vissa avgränsningar och specificera frågeställningarna. Definitionen av medeltidens utgång är olika i de bägge länderna. I Sverige ser man ofta Gustav Vasas trontillträde 1521/23 som den avgörande brytpunkten, i Danmark istället Kristian III:s trontillträde och reformationen 1536. Tidsmässigt väljer jag att betona *perioden 1490–1525*. Detta kan kallas senmedeltidens utgång i Norden. 1525 sitter Gustav Vasa någorlunda säkert på den svenska tronen, Kalmarunionen är upplöst och reformationen står för dörren. I Danmark hade precis det aristokratiska enväldets fundament knäsatts, och mötte detta år sin reaktion i det stora upproret i Skåne. Vad som kommer att åskådliggöras är alltså böndernas deltagande i den politiska kulturen innan den tidigmoderna furstemakten helt utkristalliserat sig,

före den våg av centralisering inom administration och skatteförvaltning som kom under de följande decennierna. Det är *den senmedeltida politiska kulturen* som står i fokus. En bakre gräns vid 1490 låter oss få med merparten av den senare sturetiden i Sverige med de tilltagande motsättningarna mot den danska kronan. Vi får med förstadierna till den aristokratiska maktoffensiven i Danmark och kan uppfatta de förskjutningar i politiken mellan kronan och de andliga institutionerna som sker först kring 1500 och sedan under 1510-talet och framåt i bägge rikena.

Vad gäller rumsavgränsningen får ibland vissa utvikningar göras i form av fördjupningar för vissa bestämda frågor. I centrum står alltså Småland och Skåne, men stora delar av Småland tillhörde Linköpings stift och det kan finnas anledning att vid några tillfällen se närmare på skeenden som berörde även stiftscentrat, Östergötland. På liknande vis får vi anledning att på den danska sidan se litet även på Halland och Blekinge som bägge ingick i samma lagområde och stift som Skåne. Vi kommer också att möta en forskningsdiskussion kring en särskild gränskultur i områdena Värend, Finnveden, Göinge och Blekinge och det kan finnas anledning att hålla öppet för fördjupningar gällande detta.

Frågeställningarna bildar en trestegsraket. Den övergripande frågan gäller alltså: *hur agerade bönderna politiskt 1490–1525, lokalt, regionalt och rikspolitiskt i Skåne och Småland*? Här menas politiskt i vid mening, alltså hur bönder som kollektiva subjekt kunde agera, utöva motstånd och protestera såväl rättsligt som politiskt gentemot överheten i dess olika former: kronan, adeln och kyrkan. Vad ville bönderna, vad uppfattade de som möjligt att kräva eller protestera emot?

För att ringa in bönderna som kollektiva politiska subjekt genomför jag undersökningen i tre moment. Först skildras *de konflikter och förhandlingar mellan bönder och överhet som kan spåras under den aktuella perioden. Fokus ligger här på vilka resurser som var de omtvistade, och vilken form konflikterna tog sig*. Skatteförhandlingar på ting samsas här med rättsliga tvister om skog och fiske. Här möter vi konflikterna vare sig de yttrades i form av möten, rättsliga tvister eller resningar. Ytterligare motsättningar kan till delar rekonstrueras från lagstiftning, centrala kommunikéer och liknande. Vi möter olika institutioner genom vilka lokalsamhällena kunde lösa såväl inre som yttre problem i form av fastställda ordningar och sedvänjor, förhandlingar, suppliker till kungs m.m. Här försöker jag också se i hur hög grad bönder agerade själva eller i olika former av allianser med herrar.

Som fråga nummer två kommer den om *hur bönderna närmare bestämt framträdde som kollektiva politiska subjekt*. Här drar jag ur den tidigare skildringen fram några teoretiskt förankrade konklusioner om hur bönderna valde att agera. *I vilka typer av grupper och på vilka arenor agerade de och vilka institutioner använde de sig av*?

Och så den slutliga frågeställningen som avrundar avhandlingen och fördjupar tematiken. *Vilka rättsföreställningar och politiska argumenta-*

tioner använde bönderna sig av och hur såg dessa föreställningar ut jämfört med överhetens argumentation och anspråk? Hur användes idéer och begrepp om t.ex. lag, rätt, sedvänja, ordning, herrars och undersåtars rättigheter och skyldigheter?

I de följande avsnitten ska jag stegvis utveckla mina frågeställningar och metodval genom resonemang som vävs samman med en översikt över relevant forskning och presentation av vissa sakförhållanden.

Uppror, motstånd, protester

När man genom åren har studerat hur bönder varit aktiva på det politiska fältet har fokus i europeisk forskning under lång tid legat på *revolter, uppror, protester* som man velat kalla för sociala. Betoningen låg länge på större uppror och deras ekonomiska orsaker och samband med t.ex. handel, industriell produktion, social differentiering och marknader för jordhandel. Analyser av feodalismen som produktionssätt och av sociala klasser har varit viktiga angreppssätt.[2] Ekonomiska förklaringsmodeller har emellertid ofta visat sig svåra att generalisera, och forskare har framhållit att orsaksanalyser bör inkludera resonemang kring aktörernas strategival och former för mobilisering. Det är inte en objektiv verklighet som får människor att reagera, utan deras upplevelse av denna verklighet. Detta hindrar inte att samhälleliga konflikter ofta har följt olika konjunkturer som haft samband med ekonomiska men också politiska processer.[3]

Ett annat huvudspår i forskningen växte delvis fram som en reaktion på en, som man uppfattade det, överdriven ekonomism. Här låg fokus

---

2 En omfattande forskning med historiematerialistisk inriktning har rört främst de stora upproren 1381 i England och 1525 i Tyskland, se om 1381 Dobson (ed) 1983, om den österska forskningstraditionen kring bl.a. 1525 Vogler 1983, s. 23–40. Ett tidigt nordiskt exempel finner vi i norske Koht 1926. Viktig blev sedan den s.k. Brennerdebatten om det senmedeltida bondesamhällets klass- och kapitalrelationer, Aston & Philpin (red.)1985. Senare kom intresset för protesters koppling till marknadsrelationer att förskjutas till lokalhistoriska ansatser, se t.ex. Sabean 1972, Scott 2002a. För moderna svenska analyser av det senmedeltida bondesamhället i anslutning till feodalismen se t.ex. Myrdal 1999, i samband med frälsegods i Sverige Ferm 1990, om äldre medeltid Lindkvist 1979, dens. 1990.

3 Se t.ex. Österberg 1979, ”Det är människornas perceptioner av verkligheten och deras relativa förväntningar av den, som driver fram handling (…) Kollektiv målinriktad handling förutsätter då något slags gruppmedvetande och en viss gemenskap i fråga om intressen” ibid. s. 178. Om en nyare svensk polemik mot en tidigare ”lönnrothsk” skola, se Berntson 2000, s. 98 samt Harrison 1997, s. 18f, Reinholdsson 1998, s. 11. Olika konjunkturella iakttagelser i samband med bondeuppror och liknande kan man finna rörande t.ex. större missväxter eller enskilda kungamakters politik rörande rättsväsende, krig och skatter. På detta sätt kan man få fram modeller för större internationella konjunkturer för omstridda resurser med koppling till exempelvis demografisk utveckling, Myrdal 1993, dens. 1995, Katajala 2004, s. 32–37, 259, liknande utifrån England Valente 2003, s. 237f.

istället på lokalsamhället som en politisk enhet, och dess förhållande till statsmakten, inte minst i samband med framväxande centralmakter och integrationsprocesser. I högre grad betonades också föreställningar eller mentala representationer av det rättsliga och politiska.[4] På 1970-talet kom en rad försök att jämka samman dessa ansatser.[5]

Denna utveckling har gjort att förklaringar till stora bondeuppror kommit att kopplas till en lång rad olika processer. Ekonomiska kriser med ståndskonflikter, ökade anspråk från krona och adel och tilltagande social differentiering samverkade med territorialiseringsprocesser kontra stärkt lokal organisation i städer och bondesamhälle, samt även med religiösa mobiliseringar. Bönder kunde vända sig mot hur skatter användes av eliter som kompenserade sig för sänkta jordräntor. Bönder kunde också försvara egna anspråk på egendomsrätt och arvsrätt, och med detta tilltog ifrågasättandet av feodala avgifter och feodala relationer. När feodala relationer började ifrågasättas kom inte minst överhetens roll som beskyddare i fokus, och bristande beskydd var ett återkommande klagomål.[6] Det tyska upproret 1525 och dess föregångare kan tas som exempel på hur ekonomiska, sociala och politiska målsättningar kunde sammanfalla.[7] Vidden av 1525 års uppror, och även av de många föregående upproren i Tyskland, har fått vissa forskare att mena att det snarare rörde sig om en generell kris för det feodala samhället som ledde till ett partiellt systemskifte.[8] Man har också intresserat sig för i hur hög grad

---

4 Främst i tysk forskning kom under mellankrigstiden en reaktion där fokus på ekonomiska relationer uppfattades som sekundära. Enligt Günther Franz klassiska tolkning var 1525 ett uppror mot de framväxande territorialstaternas ökande intervention i lokalsamhällenas självförvaltning. Oron gällde inte ekonomiska intressen utan lokal autonomi eller att folk ville att politiska strukturer skulle byggas underifrån. Han betonade också reformatoriska rättsliga föreställningar. Se t.ex. Blickle 1988, s. 58–61, dens. 1993, s. 280f. Jmfr den historiografiska utvecklingen från synen på upproret 1525 som en tidigborgerlig revolution till den om ett allmogens eller ”menige mans” revolution, dens. 1988, s. 71–78.

5 Se inte minst Blickles omtalade bok om 1525 *Die Revolution* von 1525 som kom 1975, i 3 uppl. 1993.

6 Blickle 1988, s. 61–64.

7 Bönderna kämpade för att hindra jordherrars ökade avgifter och för att försvara sina allmänningsrättigheter. Sedan arbetade de för att tillkämpa sig ett större politiskt handlingsrum genom representation i regionala församlingar eller med ökad lokal/kommunal autonomi samt ökad medverkan i rättsförvaltningen. Sista målet var att skydda personliga och individuella friheter och rättigheter mot livegenskapen, R Blickle 1980, s. 69–145, Ulbrich 1980, s. 146–214, P Blickle 1980, s. 215–295, se även fördjupat om 1525, Blickle 1993.

8 Katajala 2004, ”Conclusions” s. 260f, Blickle 1988, s. 51f. För forskningsöversikter om 1525 se t.ex. Blickle 1993, s. 277–320, Scott 1979, dens. 2002a, om tysk senmedeltid Blickle 1988. På liknande sätt har en lång rad faktorer utpekats för upproret 1381 i England som pekar mot en omfattande strukturkris på såväl socialt och rättsligt som politiskt plan, se historiografisk sammanfattning i Eiden 1998, s. 7, samt Green 1999.

bondesamhällets protester formulerades utifrån rättsföreställningar. Det har inte sällan hävdats att bondeprotester i grunden var konservativa och vanligen försvarade det hävdvunna mot moderniseringens effekter. Men även om konkreta fysiska behov var utlösande fanns alltid ett behov att formulera sig utifrån rättsliga och moraliska kategorier, som Neveux uttrycker det ”they evoked the concept of justice, or ancient privileges which they claimed had been violated and trampled underfoot by the authorities”. Bercé menar att mobiliseringen till revolter inte enbart kunde ha ett materiellt elände som utgångspunkt utan även en skakad rättskänsla; man revolterade för att hindra en pågående orättfärdighet.[9]

Under senare tid har alltmer fokus lagts på uppror och protester som sociala processer eller rörelser. Intresset har vänts mot *hur arenor och institutioner använts i uppror* och *i andra former av interaktion mellan bönder och överhet*. Man har exempelvis framhållit bondeupprorens användning av möten och förhandlingar på tingen. Utifrån detta har man kunnat visa på upprorens formaliserade förlopp som utslag av den befintliga politiska kulturen. Mål och medel var väl övervägda. Kännetecknande för åtminstone tyska bondeuppror under senmedeltiden var att de vanligen inbegrep att ett kollektiv sade upp sin trohet till en herre som på något vis förbrutit sig mot lagar eller sedvänjor.[10] Framarbetade modeller över sådana aktionsformer bör beaktas även i nordiska sammanhang.

Även svenska och nordiska forskare har påpekat att protestformer och t.o.m. uppror och resningar var viktiga element i olika sociala och politiska processer och bör ses som en del i eller uttryck för den politiska kulturen, även om de till det yttre utgjorde avsteg från samma kulturs

---

9 Citat Neveux kommentar i Imsen/Vogler 1997, s. 46f, Bercé 1983, s. 67, jmfr Neveux/Österberg 1997, Ulbrich 1980, s. 194 samt allmänt i Blickle 1993. Kritiskt om synen på bondeprotester som ”konservativa”, Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000, s. 96, som vänder sig mot Sandnes 1994, s. 50ff. För motsatt perspektiv se analysen av Dackeupproret som en konservativ ”för att inte säga reaktionär revolt”, Larsson 1999, s. 117.

10 Typiska etapper för ett senmedeltida bondeuppror i de tyska områdena var att det först skedde en lokal opinionsbildning. Sedan framlades besvär och klagomål och om de inte möttes av överheten övergick bönderna i en lokal sammansvärjning med eder som var ömsesidigt förpliktigande för alla deltagande (*Schwurgemeinschaft, Einung*). Därefter utförde man en hyllningsvägran och vägrade att erlägga pålagor. Efter utökade klagomål gick bönderna sedan över till militär organisering. Målet var genomgående i de olika faserna att man skulle uppnå en förhandling med förlikning som resultat, se Blickle 1988, s. 82–84 utifrån Bierbrauer m.fl, och allmänt Blickle 1993, även Bierbrauer 1980. Jmfr om 1381 i England, Eiden 1998, s. 19, 29. Se en genomgång av ett 60-tal *Unruhen* i de tyska områdena under senmedeltiden, med påpekandet att upproret 1525 såtillvida var unikt då det var ett långt mer omfattande uppror där bönder och borgare vände sig mot herrar i en vidare mening och inte en enskild, Blickle 1988, s. 5, 13, 22.

integrativa mekanismer.[11] Men man har också kommit att intressera sig alltmer för andra former av interaktion och kommunikation mellan bönder och överhet. Idag betonas ofta mångfalden av interaktionsformer från suppliker och förhandlingar till – om de andra kanalerna fallerade – uppror som återkommande korrektiv från lokalsamhällenas sida mot en växande centralmakt och dess resursanspråk. Det visar sig att det under perioden 1300–1700 i Europa fanns ett ideal om att resurskrav och andra anspråk från centralt håll helst skulle nå ett samtycke från lokalsamhällenas politiska arenor. Vi har att göra med ett *förhandlingssamhälle* där böndernas möjligheter att förhandla genom lokalsamhället var utbredda redan under senmedeltiden. Främst tidigmodern tids användning av suppliker och rättsliga arenor har studerats utifrån detta perspektiv.[12] Men även andra institutioner har väckt intresse, exempelvis var *hyllningen* under senmedeltiden ett viktigt instrument i interaktionen mellan undersåtar och överhet. Hyllningen bestod i att en menighet underställde sig en herre och dennes domskraft. Men hyllningen bar under senmedeltiden också på element av ömsesidighet då man ofta fastställde lokala sedvänjor, rättsförhållanden samt underlydandes rättigheter. Detta gav utrymme för olika motståndsformer underifrån, och för återkommande omförhandlingar av rättigheter och skyldigheter.[13] Den bredd av interaktionsformer forskningen alltmer kunnat visa på stödjer en kritik mot en tidigare kanske alltför snäv förståelse av äldre tiders former för politik. Vissa forskare har också tentativt velat omformulera frågor om hur motstånd såg ut till hur folk förr kunde bedriva politik underifrån, en förskjutning av fokus som jag ansluter mig till.[14]

Lokalsamhällets styrka gentemot centralmakten har därför varit föremål för mycket intresse. Det har påpekats att de lokala politiska arenorna på sina håll kunde befinna sig under stark bondekontroll, och

---

11 Österberg 1979, dens. 1989, s. 75, 87–9, Bøgh 1988, Sørensen 1988, Harrison 1997, s. 87ff, Reinholdsson 1998, s. 86–91, 107–24, 257–64, Sennefelt 2001, s. 18f, 312–14, Katajala 2004 och flertalet andra bidrag i samma volym.

12 Se Blickle 1997, s. 334f, och flera andra bidrag i samma volym. Om forskning kring tidigmodern användning av suppliker se Würgler 2001, se också övriga bidrag i samma volym. För ett svenskt och nordiskt sammanhang se t.ex. Österberg 1989, dens. 1993, samt Österberg/Sandmo 2000.

13 Hyllningsinstitutionen kom att försvagas under tidigmodern tid. Hyllningens kompetens att relativisera en menighets relation till en överhet beskars under 1500- och 1600-talen. Detta gällde främst inom det rättsliga området där förvaltandet av lokala sedvänjor begränsades av en utökad nedskriven central rättsordning, se vidare Holenstein 1991, s. 209–16 passim. Harald Gustafsson har använt sig av elitens hyllningar av de olika kungarna och riksföreståndarna i Sverige under tidigt 1500-tal för att undersöka hur underställandet formaliserades och vilka föreställningar om identiteter bakom begrepp som ”riket” och liknande som användes, Gustafsson 2000.

14 Se ansatsen hos Brake 1998.

användas för kommunikation, för mobilisering och som utgångspunkt för ideal om hur även andra institutioner skulle vara uppbyggda.[15] Vissa forskare har hävdat att de västeuropeiska böndernas starkare kontroll av byn – den lokala kommunen – var orsak till att livegenskap och det s.k. *Gutsherrschaft* inte växte fram i väst, medan motsatsen blev fallet i öst.[16] Förutom nationella skillnader har man kunnat notera att det ofta förekom *regionala skillnader i interaktionsformer*.[17] Två faktorer har framhållits som avgörande för utvecklingen. Dels hade de kommunala institutionernas utvecklingsgrad en viktig roll och välutvecklade lokala institutioner kan förklara en stor förekomst av senmedeltida revolter. Dels kunde de framväxande furstebyråkratierna under tidigmodern tid utveckla en s.k. integrativ kapacitet där byråkrati och rättsväsende kunde leda in interaktionen och spänningarna mellan ständer och grupper på rättsliga vägar. Detta gav bönderna åtminstone vissa garantier för deras rättigheter och en politisk representation som kom att motverka tendensen till revolter. Länge gällde dock övergripande – till synes paradoxalt – att motstånd riktades mot såväl alltför starka som alltför svaga herrar. Mer våldsamt motstånd kunde alltså göras mot en överhet som ställde hårda resurskrav, liksom mot herrar som var för svaga för att fullgöra sina förpliktelser.[18]

Även inom lokalsamhället skedde en kontinuerlig ”peasant politics”, och rättsliga strategier utvecklades tidigt där bönder använde sedvänja

---

15 S.k. by- och landskommuner kunde vid tillfällen t.o.m. skapa konfederationer för att driva politiska frågor, inte minst i samband med det stora upproret 1525. Samtidigt var dessa lokala arenor vardagliga, där lokal arbetsorganisation, rättsväsende m.m. hanterades., se Blickle 1973, dens. 1993.

16 Brenner 1979. På senare tid har bilden nyanserats. Systemet med *Gutsherrschaft* blev inte så dominerande i öst som man tidigare trott, men även inom godsmiljöerna förekom liknande former av interaktion mellan bönder och överhet som på andra håll, vid vissa tillfällen kunde bönder även där mobilisera till större protester, Scott 2002b, s. 194f. För en översikt om senare forsknings nyanseringar av skillnaderna mellan godssystemen i öst och väst se Sundberg 2001, s. 111–17 med referenser.

17 I Tyskland fanns exempelvis under tidigmodern tid områden som återkommande kännetecknades av uppror och andra oroligheter. Andra regioner karakteriserades av en mer byråkratiserad förhandlingskultur. Även formerna för ständerrepresentation och lokala församlingar varierade, jmfr Imsen/Vogler 1997, s. 28f, Blickle/Ellis/Österberg 1997, s. 117f, Gabel 1995, s. 14–17 passim som i mycket utgår från Winfried Schulze.

18 Termen ”integrativ kapacitet” kan problematiseras. Integration i en statsapparat kan ses som ökande deltagande eller underordnande, exempelvis beroende på om man uppfattar skatterna som feodal exploatering eller som uttryck för en stärkt offentlig sfär, Scott 2002b, s. 226–29, 245f. Om integrativ kapacitet för norska förhållanden med betoning på regional variation, se Imsen 1990–94, Njåstad 2003. Om förrättsligandet av sociala konflikter under tidigmodern tid applicerat på tyska småstater, se Gabel 1995.

och skriven lag för att försvara sina rättigheter. Bönderna kunde följa formaliserade procedurer och visa för en herre vilken rätt och sedvänja som gällde lokalt. Det var ett möte mellan ojämlikar som dock präglades av förhandling. Stora delar av det sociala våld bönder använde sig av i äldre tid var kopplat till försvaret av subsistensrättigheter, rättigheter som kunde uppfattas som ingående i ett lokalt socialt kontrakt.[19] Resurskonflikter inom lokalsamhällena kunde leda till att man begärde rättslig intervention från stat och överhet, i vissa lägen kunde bönder t.o.m. begära sådan reglering av jordherrars anspråk.[20] Det fanns ofta konflikter mellan bönder, inte minst mellan starkare bönder och andra ekonomiskt svagare grupper som torpare och småarrendatorer som måste beaktas för att man skall förstå proteströrelser. Samtidigt har detta perspektiv givit nya angreppssätt för att förstå komplexiteten i lokalsamhällen dominerade av större adliga gods och huvudgårdar.[21]

Man har återkommande diskuterat förekomsten av *allianser mellan bönder och andra grupper* för att förstå större rörelser och uppror. En viktig aktör var självklart kronan, som alltid kännetecknats av skiftande allianser med olika grupperingar i samhället.[22] Eftersom många bondeuppror vände sig mot kronan bör man beakta om dessa föregåtts av avgörande förändringar mellan bönderna och kronan, exempelvis att en alliansliknande relation avbrutits. Ett annat fokus har legat på det medeltida resningsbegreppet. Enligt medeltidens officiella synsätt reste sig bönder inte av egen kraft utan restes av en herre. Under medeltida resningar inom eliterna deltog ofta bönder på sina herrars sida. Adelsmän eller officerare kunde även finnas i ledningen för större bondedominerade uppror. Det kan ha varit av taktiska skäl; man hade en herre i spetsen som man kunde beskylla för illojalitet gentemot kungar och länsherrar ifall rörelsen misslyckades. Med en mer pessimistisk syn på böndernas aktionsramar har vissa forskare istället uppfattat denna ledningsfunktion som en förutsättning för att bönder överhuvudtaget skulle

---

19 För exempel från 1500-talets Tyskland och de latinska länderna, med utvisande av vissa skillnader mellan rättssystemen, se Dewald/ Vardi 1998, s. 42f, även Dayton 2004, jmfr engelska exempel på lokal ”peasant politics” Goheen 1991, samt liknande i tysk kontext och med betoning på ojämlika maktförhållanden Algazi 1997, s. 202, 205, 213, 221.

20 Suppliker och andra medel användes för att uppnå inre konfliktreglering mellan t.ex. byar om allmänningar, något man tidigare förbisett i forskningen, Warde 2002, s. 23, jmfr Fuhrmann 1998, s. 270f. Om det tyska upproret 1525 och böndernas krav på reglering av skogsallmänningar, Blickle 1993, s. 36, 58–64, 72, 116–19.

21 Sabean 1972, Scott 2002a, Würgler 2001, s. 23. För en översikt om nyare forskning kring de komplexa sociala relationerna i godsdominerade lokalsamhällen t.ex. Sundberg 2001, s. 95–117, mer om detta nedan.

22 Om kungamaktens kontinuerliga tendens att alliera sig med olika grupper och spela ut dem mot varandra, Elias 1999 (1939), s. 217ff.

kunna agera offensivt. Det är dock klart att allianser med lokala eliter – stadsborgare, hantverkare och liknande – möjliggjorde en politisering av bondeståndet, och stärkte dess möjligheter att agera på olika arenor. Lokala ämbetshavare som präster, fogdar, domare, nämndemän, verkar ofta ha spelat en viktig roll som samordnare av större protester och kan då snarare ha setts som språkrör än som ledare.[23]

De stora uppror som rullade fram över Europa under senmedeltiden kännetecknades ofta av mer omfattande allianser mellan bondeståndet och andra grupper kring såväl politiska som ekonomiska frågor, något som kan tolkas som en politiseringsprocess av bondeståndet. För svensk del kan Engelbrektsupproret ses som ett typfall, liksom eliternas återkommande behov under sturetiden av att få med sig bondeståndet i sina olika fraktionsstrider, vilket möjliggjorde för bönderna att stärka sin ställning.[24] Även i mer vardaglig lokal politik har man diskuterat allianser i form av intressegemenskap, exempelvis mellan lokalsamhälle och ämbetsmän.[25] Bondeoroligheterna i det tyska området efter 1480 kan tolkas som en reaktion mot adelns och kyrkans politiska degradering av bondeståndet. Böndernas motstånd yttrade sig, t.ex. i Österrike, i allianser med furstarna som på olika vis svarade med en bondevänlig politik med medel som val av politisk representation, utfärdande av lokala privilegier, ändringar av överklagade fogdetillsättningar m.m.[26] Betoningen på allianser är ytterst relevant för det senmedeltida samhället eftersom

---

23 För en mer pessimistisk läsning se Reinholdsson 1998, t.ex. s. 81–91 utifrån Brunner, jmfr annan hållning hos Sørensen 1988. Om engelska medeltida elitresningar med återkommande bondedeltagande se Valente 2003. Om lokala eliters roll i mobiliseringen av sociala protester se t.ex. Blickle 1980 samt övriga bidrag i samma volym. För norska förhållanden t.ex. Njåstad 2003, s. 220, 245 med referenser.

24 Se t.ex. Myrdal 1993, s. 26f, dens. 1995, s. 32–4. Upproren och allianserna samlades kring frågor som politisk representation och ekonomiska regleringar. Om Tyskland 1525 se Blickle 1993, s. 105ff, 197ff. Om England 1381, Dobson (red.) 1983, s. 13, 161, 164f, Eiden 1998, s. 28f. En del har hävdat att bönder vanligen behövde allianser för att kunna genomföra lyckade uppror, vanligen med borgare, en grupp som emellertid var svag i stora delar av Norden och dessutom knöts upp av kronan, Ylikangas 1991, s. 100–04, Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000, s. 97f. De svenska herrefraktionerna nödgades under senare delen av 1400-talet att få med sig bönderna som därmed kunde driva igenom egna krav, se vidare nedan t.ex. kap 5, not 36, 85. Liknande om norska förhållanden se Njåstad 2003, s. 122ff, i synnerhet s. 140.

25 I Sverige har man rörande 1500-talet noterat hur fogdar och lokal allmoge kunde ha gemensamma intressen gentemot kronan i samband med skatteredovisningar och lokala avkortningar. Detta motsäger inte att relationen mellan parterna i andra situationer var synnerligen konfliktfylld, Österberg 1971, s. 222–24, Harnesk 1997, s. 99f, Hallenberg 2001, s. 173–175. För en betoning på fogdarnas hårdhet under Gustav Vasas regeringstid, se Larsson 1992.

26 Ulbrich 1983, s. 204–10. I Tyskland ledde böndernas mobilisering till att de under upproret 1525 kämpade för att erkännas och representeras som del av ett omfattande tredje stånd, Gemeine Mann, Blickle 1993, s. 165–236.

de flesta då levde under skiftande, överlappande auktoritetsstrukturer eller som undersåtar under fjärran härskare. Detta gav allmogen möjlighet att appelera till eller skapa tillfälliga allianser med skiftande politiska makthavare. Vanligt folk kunde ibland välja inte bara när och hur man skulle utmana auktoriteten, utan också var. Ett liknande spelutrymme erbjöd ofta även rättssystemen. Utöver de generella lagarna förekom en mängd lokala lagsystem och lagar som reglerade avgränsade grupper. Inte sällan kunde sådana lagar kollidera eller överlappa varandra.[27]

Man har ofta försökt gradera motstånd och protester utifrån dikotomier som våldsamma – ickevåldsamma, legala – illegala, aktiva – passiva, med hög eller låg organisationsgrad. Klassisk är en tredelning hämtad från Porschnev som Jörn Sandnes utgått från när han tänker sig en stegring från 1) delmotstånd (kriminaliserad obstruktion mot lagar och påbud), via 2) flykt till 3) regelrätta uppror. I en artikel av Eva Österberg förtecknas med mindre ambition att rangordna: *uppror*, *arbetsvägran*, *arbetskonflikter*, *flykt* (undan förpliktelser), *maskning*, *skattevägran*, *kriminalitet* (som eventuellt oartikulerat uttryck för missnöje), alternativa former för *vardagligt motstånd*, *tystnad–apati*, samt *förhandlingar* via existerande kanaler.[28] I många undersökningar har man under senare tid kommit att fokusera på vardagligt motstånd som en allmänt förekommande form för social protest i hierarkiskt ordnade samhällen. Det kan indelas i protester och förhandlingar med legala medel, och mer eller mindre illegal obstruktion. Den senare formen är ofta förtäckt och outtalad, men ändå medveten och kan ofta bära på meningar som förstås av alla inblandade. Den var vanligt förekommande i det äldre bondesamhället, inte minst i godsdominerade samhällen. Troligen kännetecknade detta motstånd i synnerhet svaga och obesuttna grupper som var uteстängda från olika arenor.[29]

Definitionen av motstånd kan vidgas ytterligare. J C Scott har delat upp motståndsformerna i offentliga och dolda, och bägge varianterna

---

27 Brake 1998, s. 14f. Även Cohen 1993, s. 15–17, med Frankrike som exempel.

28 Sandnes 1994, s. 46, Österberg 1989, s. 88.

29 Central för denna riktning har varit J C Scott, se t.ex. Scott 1990, s. 19–23, 90–96, 183–201. Jmfr om tyska godsmiljöer Kaak 1997, Peters 1995b samt flera andra bidrag i samma volym. I Sverige har en rad forskare uppmärksammat sådant vardagligt motstånd i det tidigmoderna samhället, se t.ex. Österberg 1984, dens. 1989, s. 88, 90f, Florén 1987, s. 81–138; Villstrand 1992, s. 28–31, 245–61, 280ff; Karlsson 1994, s. 214–27, Linde 2000, s. 20f, 138–48, 241, Lerbom 2003, s. 138–59, om Norden och i synnerhet Finland Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000, s. 92–94. Forskningen har inte sällan betonat att bönder ofta valde försiktiga former av obstruktion i adelsgodsdominerade områden. De slöade under sina dagsverken, tappade lasten vid körslor, låtsades inte begripa order, och samspelade då med herrarnas egna föreställningar om böndernas dumhet och lathet. Att skylla på kollektiva faktorer var också en möjlighet, exempelvis bysamfällighetens trögheter eller krav på samtycke och enhällighet, Bjørn 1981, s. 103–06.

kunde användas i olika sätt att svara mot de tre dominansformerna: materiell dominans, status–dominans samt ideologisk dominans. Därmed inkluderas t.ex. bönders användning av statusfyllda kläder och gester, liksom olika former av ”kontraideologiska” uttalanden som uttryck för motstånd.[30] Att studera vardagligt motstånd kan alltså vara ett viktigt bidrag till en helhetsbild av motstånd och protest. Samtidigt kan man med detta fokus riskera att i onödan hamna i en förståelse av bönderna som en passiv part i den politiska kulturen. Man kommer lätt att uppfatta motstånd som något som enbart tillkommer på grund av en yttre auktoritets agerande. Å andra sidan var bönders motstånd många gånger just defensivt; motstånd underifrån utgjorde ofta, åtminstone under tidigmodern tid i Sverige, reaktioner på initiativ från i synnerhet kronan.[31]

För egen del har jag valt att lägga tyngdpunkten på *protestformer, explicita manifestationer av kollektivt politiskt/rättsligt agerande*. Vi hamnar då nära det försök som gjorts av tyska forskare att se bönders motstånd som rörelser, där man närmare undersöker alla manifestationsformer för en social rörelse: besvär, vägran, demonstrationer och revolter.[32] Med detta tangerar vi den s.k. resursmobiliseringsteorin, som i studiet av sociala rörelser betonar samspelet mellan rörelse och organisation, och vilka handlingsrepertoarer som kunde användas i samband med protester och motstånd.[33] I min studie vill jag försöka inventera handlingsrepertoarer på ett liknande vis, men utifrån den vida definitionen av politisk kultur vill jag också se närmare på argumentationsrepertoarer, alltså vilka normer och värderingar som lyftes fram i samband med bondeprotester. Ett fokus på en repertoar gör att jag kommer att lägga stor vikt vid hur bönder *kunde* agera och argumentera. Ytterligheter kommer därför att ibland lyftas fram för att illustrera vilka möjligheter som fanns för protester i det senmedeltida samhället.

Den svenska och nordiska forskningen kring bondeprotester och uppror har som redan antytts följt ungefär samma utveckling som skett internationellt. I Sverige gjordes under 1960- och 1970-talen socioekonomiska djupstudier av t.ex. det medeltida Småland och Dackeupproret. Sedan tidigare har också diskussioner förts om andra senmedeltida

---

30 Scott 1990, s. 198.

31 Se diskussion hos Katajala ”Introduction” till dens. 2004, s. 13f, jmfr Österberg 1989, s. 86.

32 Om sådana ansatser hos Heitz och Vogler, se Blickle 1988, s. 91.

33 Tilly menar att sociala rörelser under tidigmodern tid pressades ut i periferin i och med en alltmer centraliserad och elitstyrd stat. För en långtidsstudie gällande franska rörelser, se Tilly 1986. För en liknande ansats utifrån Dalupproret 1743, se Sennefelt 2001. Inom resursmobiliseringsteorin kan man som Tilly framhålla den instrumentella handlingsrepertoaren och samtidigt den enskildes personliga motiv att delta i ett nätverk. Andra forskare betonar förändringar i politiska strukturer och motståndsrepertoarer, samt läroprocesser, se Tarrow 1993.

resningars karaktär.[34] Från 1970-talet ökade intresset för lokalhistoria och hur denna kunde belysa en mer vardaglig förhandlingskultur och lokal förvaltning av t.ex. skattenedsättningar vid behov. Denna forskning ledde sedan vidare i vad vi nedan kommer att ta upp under rubriken ”politisk kultur”.[35] Sedan har diskussioner förts utifrån de nyare frågeställningar som nämnts ovan, intresset har ökat för frågor om *politisk kultur, upprorens kontext och mobiliseringsformer*. Fokus har varit olika, då t.ex. Danmark under äldre tid präglades av en högre grad av oroligheter än Sverige och Norge.[36] Katajala menar att nordisk forskning om bondeuppror berikats med främst tre nya perspektiv under senare tid.[37] För det första ett ökat intresse för allianser mellan bönder och andra sociala grupper.[38] För det andra en tilltagande inspiration från Blickles kommunalismbegrepp med en betoning på lokalsamhällets organisationsformer, politisk representation och interaktion med centralmakten samt lokala ämbetsmäns och andra eliters funktioner.[39] För det tredje en ökad förståelse av hur senmedeltida sociala relationer var grundade i ömsesidighet som ifall de bröts ledde till institutionaliserade aktionsformer i form av förhandlingar, fejder eller för böndernas del resningar i samverkan med frälsemän.[40]

Överhet och makt

I svensk historiografi har man ofta utgått från huvudsakligen staten som överhet. Detta har förstärkts av bedömningen att de socioekonomiska

---

34 Om Småland och en djupstudie av Dackeupprorets socioekonomiska kontext se L-O Larsson 1964 m.fl. arbeten. Lokala studier har gjorts om exempelvis västgötska gränsområden kring 1500, Palm 1991. Engelbrektsupproret har diskuterats utifrån dess karaktär av ett icke renodlat bondeuppror, se exempelvis Larsson 1984. Aristokratiska resningar och olika elitperspektiv har diskuterats i samband med Västgötaherrarnas uppror 1529, Norborg 1961, Kjöllerström 1963, Berntson 2000.

35 Se inte minst Eva Österbergs och Lars-Olof Larssons arbeten.

36 Mer principiella diskussioner kring bondeuppror har i Sverige förts av Österberg 1979, Myrdal 1993, dens. 1995, Harrison 1997, Reinholdsson 1998, Berntson 2000, Katajala 2004 samt andra bidrag i samma volym. För dansk del har senmedeltida bondeuppror och andra konfliktformer under senare år studerats av Hertz 1978, Sørensen 1983, Bøgh 1988 och Sørensen 1988 m.fl. i samma volym, Appel 1991.

37 Katajala 2004, s. 42f.

38 Se i synnerhet Harrison 1997 om 1400-talets bönders allianser i Sverige

39 Kommunalismbegreppet måste dock ofta arbetas om för att vara användbart för exempelvis de nordiska tingens funktionssätt, se i Sverige Österberg 1989, dens. 1992, jmfr Aronsson 1992. För norska förhållanden Imsen 1990–94, Njåstad 2003, för danska förhållanden Bøgh 1994, dens. 1996. För en rättsantropologiskt färgad användning av kommunalismansatsen se om Dackeupproret, Johansson 1997, dens. 2004.

40 Se främst Reinholdsson 1998.

strukturerna i Norden under tidigmodern tid innebar att huvudmotsättningen i samhället vanligen gick mellan bönder och statsmakt. Kyrkan och adeln har därför behandlats litet vid sidan av, men man har dock under senare tid alltmer kommit att beakta deras roller i den politiska kulturen.[41] Om vi utgår från definitionen av social makt är det idag vanligt att använda sig av sociologen Manns indelning i ideologisk, ekonomisk, militär samt politisk makt. I ett hierarkiskt samhälle har eliter eller högre klasser tagit kontroll över delar av dessa maktenheter.[42] Därför bör konflikter mellan bönder och alla elitnivåerna beaktas, i det äldre feodala samhället burna av stat, kyrka och adel.

Även om vi begränsar oss till relationen mellan bönder och ”överhet” når vi samma resultat. En bonde kunde vara personligt underställd en enskild adlig eller andlig herres överhet i en semiprivat mening, *Herrschaft*. Men herrar hade i sin roll som överhet en rad sociala maktbefogenheter som överskred en rent ekonomisk relation. Om vi ser närmare på definitionen av överhet – det tyska *Obrigkeit* – finner vi snart att det är nödvändigt att förstå hur bönder kring 1500 hade att förhålla sig till minst tre olika överheter som hade tillgång till dessa makttyper. *Obrigkeit* var att utöva höghet, *Hoheit*, och denna höghet uttrycktes inom tre fält: militärt, rättsligt och skattemässigt.[43] Vid senmedeltidens slut hade alla överheter del i alla tre maktfälten. Kronan hade den främsta skatterätten, ansvaret för militärt försvar och en stor del av den juridiska rätten. Kyrkan ansvarade för den andliga jurisdiktionen, var den främste producenten av ideologi, var militärt aktiv och hade ett eget förhållandevis avancerat skattesystem med tiondet samt en stor förvaltning. Såväl kronan som kyrkan var stora jordägare med avsevärd ekonomisk makt. De enskilda jordherrarna, frälset, å sin sida var aktiva inom dessa förvaltningar och innehade militär och rättslig överhöghet som länsherrar och administratörer. Men de utövade också till delar motsvarande överhöghet över sina underlydande landbor. En jordherre ägde landbornas jord och erhöll avgifter som var i skatternas ställe. De hade en rättslig överhöghet över sina landbor vilket innebar att de hade del i deras böter. Men de var också sina underlydandes beskyddare, utövare av *Schutz und Schirm*. De hade ofta inflytande inom lokalsamhället med effekter på även andra än de egna landborna. För landborna trädde alltså jordherren ofta i kronans ställe, vilket märks i den nordiska senmedeltida adelns och i synnerhet högadelns och kyrkans anspråk på att i rättslig mening vara

41 För exempel se Österberg 1992, s. 84, Reinholdsson 1998, s. 19, Berntson 2000.
42 Mann 1986.
43 Utifrån tyska förhållanden, Blickle 2000, bd 1, s. 134f. Se liknande ansats för norska förhållanden med problematisering, Njåstad 2003, s. 7, 12–15.

”kungar över sina landbor”.[44] Detta var en del av ett europeiskt mönster under senmedeltiden. Jordadeln försökte kompensera sina tidigare förlorade jordräntor med nya intäkter från jordbruksproduktionen, men även från sina rättsliga kompetenser, och genom att närma sig statens funktioner och på olika sätt tillskansa sig dess skatte-resurser, inte minst genom förläningar. Vissa forskare talar om en tilltagande privat–offentlig exploatering under senmedeltiden. Ett ytterligare resultat av detta var att delar av adeln i samverkan med furstarna leddes över i en ökande spiral av krig, inte sällan med plundring som målsättning.[45]

Vi kan relatera till definitionen av statsmakt som våldsmonopol. Under senmedeltiden var givetvis statsmakten den huvudsakliga innehavaren av våldsmakt. Men reguljära undantag fanns i exempelvis straffutmätningen som vad gällde landbor till delar tillföll den enskilde jordherren. Och det fanns många länsherrar som agerade på eget bevåg med sina militära resurser. Detta var också en tid då fortfarande fejder kunde utspelas mellan olika frälsesläkter och fraktioner. Såväl aristokratin som kyrkans biskopar hade också säte inom statsapparaten, inte bara som länshavare utan även som deltagare i riksråd och som innehavare av lokala ämbeten.[46] För att få en helhetsbild är det alltså nödvändigt att också inkludera adeln/jordherrarna som en överhet bland de andra, även om dess roll var ytterligt varierande geografiskt. I Skåne och Småland var adeln/frälset mångtaligt kring år 1500, i norra Sverige däremot i det närmaste obefintligt.

Eftersom vi ska fokusera på motstånd och protest, är det samtidigt ett relativiserat maktbegrepp vi behöver. Överhetens makt vilar på styrka, monopoliserade resurser, institutionaliserad rätt, men också på olika former av legitimitet, antingen baserade på auktoritet eller på föreställ-

---

44 Detta gällde främst rätten till konungsdelen av sakören från landborna. För svensk del formulerad t.ex. i riksrådsbrev 1480 och 1481 samt i Kalmar recess 1483, se Westin 1957, s. 295f. Om den danska adelns ökande kungliga rättigheter över sina landbor under sent 1400-tal och framåt, Jørgensen 1940, s. 387–94, 469–78, jmfr Cederholm 2004.

45 Ormrod 1995, s. 157, som främst hänvisar till Guy Bois om franska förhållanden, för det tyska området med nyanseringar, Scott 2002a, bl.a. s. 288. Det har ofta framhävts att adelsmän vid denna tid på många håll fick karaktären av rovriddare och ambulerande fejdande herrar, kanske främst från tyskt håll, Algazi 1996, jmfr om syddanska respektive svenska förhållanden Poulsen 2001, Myrdal 1999, s. 146–50. Vi kan jämföra med det tyska upproret 1525, vars artiklar mot de olika överheterna var såväl sociala som politiska. Herrarna använde sig av bägge exploateringsformerna, pålagor via jordinnehav och via kronans skattesystem Scott 2002b, s. 239.

46 Om våldsmonopol se t.ex. Gustafsson 1998, s. 190 utifrån Weber. Om jordherrars och inte minst kyrkans bötesrätt och rätt till exekvering eller utverkande av bestraffningar samt inte minst den danska principen hals- och hand som stärktes desto mer under 1500-talet, Jørgensen 1940, s. 390f, 408f, se även dens. samt Österberg om danska resp. svenska förhållanden i ”Sagefald” KLNM 14, sp. 651–54.

ningar om någon form av ömsesidighet mellan överhet och underlydande. Protester hade ofta sin grund i föreställningen att överheten hade brutit ömsesidigheten. Överhetens legitimitet var därmed ifrågasatt. Detta Marx-Weberska maktbegrepp kommer att spela stor roll när jag ser närmare på rättsföreställningarna bakom olika protester.[47]

Lag, rätt och rättsuppfattningar

När bönder protesterade mot någon företeelse torde de ofta ha utgått från rättsliga argument. Dessa kan då ha haft sin utgångspunkt i en rådande lagstiftning eller också i något vidare och mer diffust som jag här väljer att kalla för rättsuppfattningar. Jag ska alltså ringa in vilka typer av lag och rätt vi kan tänka oss att senmedeltida bönder hade att förhålla sig till. Dels fanns de egentliga lagarna, i Sverige kodifierade med landslagarna av Magnus Eriksson och senare Kristoffer av Bayern under 1300- och 1400-talen. Kristoffers landslag kom att gälla från 1440-talet men uppfattades innebära försämringar inte minst för allmogen, vilket ledde till att man på många håll fortsatte att använda den tidigare landslagen. Ibland användes även delar av de äldre landskapslagarna, i synnerhet beträffande kyrkliga förhållanden som inte kom att regleras i landslagarna. I Tiohärad i Småland fortsatte man exempelvis ofta med att använda den tidigare landskapslagens kyrkobalk.[48] I Danmark infördes inte – utöver enskilda förordningar – någon rikslagstiftning under medeltiden, utan motsvarande landskapslagar fortsatte att gälla under lång tid, däribland en Skånelag från slutet av 1100-talet. Ett undantag förekom under slutet av Kristian II:s regering då nya rikslagar och stadslagar infördes men snabbt avvecklades efter det att Kristian avsatts 1523.[49]

Man har ofta menat att Norden (undantaget Island) kännetecknades av en stabilitet vad gällde lagkodifiering, och att människor här mer än på andra håll uppfattade den skrivna lagen som ett samhälleligt och moraliskt fundament. Lagen var grundläggande i den politiska kulturen.[50] Parallellt med nämnda rikslagstiftning användes också i hög grad den kanoniska rätten, främst inom kyrkan som hade en egen andlig jurisdiktion, men den påverkade också på många sätt den världsliga rätten. Den kanoniska rätten innebar att kyrkan hade stort inflytande över vissa sfärer av människors livsföring, samt att kyrkan kom att stå under delvis

---

47 Se Moore 1971, s. 388–92, som i sin tur används av Bøgh 1988. Användningen av begreppen legitimitet och auktoritet kan uppfattas som möjligheter att sammanföra teorier och ansatser från Marx och Weber, se Sabean 1987, s. 23f.

48 Pernler 1999, s. 25, Inger 1997, s. 16f, Liedgren ”Kristoffers landslag” i KLNM 9, sp. 363f. Karl Knutsson lovade 1448 den svenska allmogen att avveckla den nya landslagen, Myrdal 1999, s. 194.

49 Jørgensen 1940, s. 26–81.

50 Österberg 1992, s. 89f, 97, Neveux/Österberg 1997, s. 162–64, Reinholdsson 1998, s. 54–56.

andra regler vad gällde egendom, räntor m.m. Kyrkan kunde införa egna lagar, från påvenivå ned till stiftsnivå, och utövade sin domsrätt på egna lokala proste- och biskopsting och på stiftsmöten. Inte sällan kom den andliga rätten i konflikt med den världsliga vid senmedeltidens slut.[51]

Det förekom emellertid också en löpande lagstiftning på olika nivåer. Kung och/eller riksråd utfärdade regelbundet stadgor, där man reglerade exempelvis rättigheter till naturresurser och förhållandet mellan landbor och jordherrar. Under 1400-talet kom en rad sådana stadgor i Sverige med ofta stärkta anspråk på landbor för jordherrarnas räkning, i vissa fall även på skattebönder. Dessa anspråk kunde emellertid sällan fullgöras. Flera av regleringarna upprepades också kontinuerligt då de inte genomdrivits på lokal nivå.[52] Uppenbarligen är implementeringen en faktor man bör vara beredd att beakta i samband med rättsliga protester.

Ytterligare lagstiftning på central nivå under senmedeltiden finner vi främst i Danmark i kungarnas försäkringar, eller s.k. *handfæstninger*. Varje nyutnämnd konung hade att gå ed på ett med ständer och riksråd framförhandlat formulär med olika punkter. Liksom den inledande kröningseden rörde det sig ofta om bekräftanden av tidigare privilegier, inte sällan med hänvisning till övergrepp begångna av den föregående konungen. Men även en rad regleringar i Danmark av t.ex. aristokratins rättigheter och kronans länshavares ämbetsutövning skedde medelst handfästningarna.[53]

Ett viktigt element i centrala regleringar vid denna tid var de olika privilegierna. I kröningseder, stadgor och privilegiebrev fastställdes rättigheter till särskilda grupper. Vanligen bestod privilegierna i undantag från olika regala anspråk som exempelvis skattebefrielser eller egna jurisdiktioner, som gavs till privilegierade grupper såsom adliga jordherrar, andliga institutioner samt städer och deras borgarskap. I Sverige kunde privilegier även ges till exempelvis det s.k. bergsfrälset, förhållandevis rika bönder som utövade gruvdrift.[54] I Danmark fick sedermera bönderna i Halland och Blekinge ett slags privilegium i form av en halvskattepraxis med hänvisning till deras svaga gårdar.[55] Det finns alltså anledning att fråga sig om

---

51 På stiftsnivån fastställdes synodalstatuter och biskopsförordningar som bl.a. kunde reglera ekonomiska förhållanden, se vidare Jørgensen 1940, s. 86–95, även Stemann 1871, s. 241, 479, Andrén/Liedgren/Buus ”Statuter” KLNM 17, sp. 54–65, för Sverige även Inger 1997, s. 49f, Pernler 1999, s. 217.

52 Om stadgelagstiftning i Sverige under 1400-talet, se Bjarne Larsson 1994. Särskilt om landbolagstiftning ibid. s. 156–81, 214, 219f. I Danmark var under denna period sådana stadgor mindre förekommande, Jørgensen 1940, s. 78, de bevarade finns tr. i DRL. Om lagformerna lagar, stadgar, privilegier samt synodalstatuter se även Inger 1997, s. 14–18.

53 Jørgensen 1940, s. 64–72, 307, 497, Nielsen ”Håndfæstning” KLNM 7, sp. 210–12, dens. samt Rosén ”Edsformular” KLNM 3, sp. 499–508. Se analyser av enskilda sådana hos Venge 2004, s. 86, 246, 258, 323–27, 382.

54 Jørgensen 1940, s. 102f, 295f, 387–93, 406–10, Inger 1997, s. 16.

55 Bennike Madsen 1978, s. 203–06, 297 not 27, Bergman 2002, s. 66–68.

privilegier var något bönder kunde arbeta för i andra sammanhang.

Det fanns lagar och ordningar som inte hörde till rikslagstiftningen. Detta kan i undersökningen vara av stort intresse ifall vi finner exempel på lokal lagstiftning som hamnat i konflikt med andra lagar. I Danmark förekom under 1400-talet en rad *vedtægter* eller ”villkor”, ett slags stadgor som antogs på landstingsnivå. Sådana återfinns främst på öarna, där en lång rad ekonomiska förhållanden reglerades, t.ex. rättigheter till skogshuggande, betesmarker, landsköp, räntetagande o.s.v. Vissa av dessa lokala stadgor eller ordningar utfärdades egenhändigt av landstingen medan andra godkändes eller utfärdades av kungen.[56] Stadgarna/ordningarna har vissa likheter med s.k. landsfreder, de lokala eller regionala överenskommelser som förekom inom elitskikten för att upprätthålla fred. Regionala landsfreder var vanliga i Tyskland vid denna tid, medan motsvarande freder i Danmark kunde utgöras av kungliga stadgor.[57] Det kan finnas anledning att i undersökningen se litet närmare på om vi finner något liknande på regionalt plan i Skåne eller Småland.

Även på lokal nivå fanns olika former för ekonomisk och social reglering som vi dock sällan får inblick i. I Danmark utvecklades vid denna tid en praxis av byordningar som reglerade de lokala förhållandena. På bystämman kunde domar utfärdas och bestraffningar exekveras.[58] I det mindre bytäta Småland finner vi något liknande i de s.k. *skogelagen* som reglerade fördelningen av utmarksskogarna.[59]

Det fanns också en annan, mer svårfångad regleringsform, den s.k. *sedvänjan*. I en stor del av litteraturen rörande bondeprotester och agrarsamhället i vidare mening betonas ofta att sedvänjan hade en starkt styrande roll och gärna användes av bönderna som argument mot förändringar uppifrån. Sedvänjan, ofta föreställd som en från folket härledd ickeskriftlig lag, *consuetudo*, var en inom den medeltida juridiska teorin

---

56 Jørgensen 1940, s. 44, Meyer ”Landsbystyre” KLNM 10, sp. 226, Hertz 1978, s. 79, 98f, Porsmose 1988, s. 350f, 357, 362f, Dahlerup 1989, s. 254–56. För en analys av Lollands villkor från 1446, Venge 2004, s. 234–40.

57 Utöver regionala landsfreder förekom i Tyskland alltfler lokala och regionala former för ekonomiska regleringar, se t.ex. Blickle 1987, s. 172–6, 195, om landsfrederna se dens. 2000, bd 2, s. 154–94, Reinle 2003, s. 76–111. I Norden utgjorde landsfrederna en föregångare och inspirationskälla till rikslagstiftningen under 1200–1300-talen. Under Kalmarunionens tid utfärdade kungamakten landsfreder 1396 och 1442 som utöver olika platsfreder exempelvis förbjöd nya befästa privatborgar och inskärpte fogdars plikt att agera inom rättens ramar, Liedgren ”Rigslovgivning” KLNM 14, sp. 213–18, Dahlerup 1989, s. 25, 196, 270.

58 Se t.ex. Meyer ”Landsbystyre”, KLNM bd. 10, sp. 224–27, mer om detta nedan. Vissa forskare menar att de danska böndernas grepp om lokala arenor som byn och häradstinget från 1400-talet stärktes samtidigt som eliten prioriterade kontrollen över högre instanser. Samtidigt som jordherrarna under 1400- och 1500-talen fick en formellt ökad makt över sina underlydande växte en stärkt och delvis autonom lokalorganisation fram ute i byarna, se Bøgh 1994, s. 96–103.

59 Tollin 1999, s. 213f.

inbyggd del i rätten. Den hade starka kopplingar till den s.k. naturliga lagen, den lag som skulle vara möjlig att förändra i samband med samhälleliga förändringar. Under senmedeltiden var sedvänjan ett mycket använt rättsligt instrument, och nyttjades av såväl bönder som herrar när de hävdade sina intressen och försökte begränsa motparters möjligheter att göra anspråk på rättigheter och resurser.[60]

Man har inte närmare studerat dessa sedvänjor i Norden, och det blir ett viktigt element att undersöka detta så småningom i denna studie. Hur utarbetade var dessa sedvänjor? Kunde man tala om dem offentligt, och vilken rättskraft hade de om de kom i konflikt med annan lagstiftning?

Man kan alltså räkna med att det förekom skillnader mellan olika rättsprinciper, mellan lag och sedvänja. Vanligen reglerade de olika saker, men de bör i vissa situationer ha kommit i konflikt. I tysk forskning har man diskuterat den under medeltiden stora skillnaden mellan normer och praxis, *Rechtsnorm* och *Rechtswirklichkeit* eller mellan rätt och rättsmedvetande. Inte minst har detta skett i samband med fredslagstiftningarna och hur de stod i relation till fejdpraxis, en praxis som på många sätt var reglerad och normerad men i ett ”utomskriftligt” rum.[61] Liknande inkongruenser mellan lag och rätts- och moraluppfattningar i praxis har noterats i nordisk rättshistoria i samband med rättsprocesser. Exempelvis fäste domstolar större vikt vid avsikt och motiv bakom kriminella handlingar under senmedeltiden än vad lagen gjorde, därför dömde man exempelvis lindrigare om orsaken till en kriminell handling var nöd. Rättspraxis beaktade alltså principen om ”rätt och billighet” på ett sätt som den skrivna lagen inte gjorde.[62] I forskning kring tidigmodern tids bondemotstånd i Danmark har det påpekats att de så vanliga skogsstölderna var kriminaliserade men i rättsmedvetandet uppfattades som rättfärdiga.[63] Dessutom var de rättsuppfattningar som kom upp till ytan i rättsliga processer invävda i vidare föreställningar kring hur konfliktlösning skulle ske, där inte minst kristna tankekategorier spelade stor roll.[64] Frågan är om vi kan finna liknande exempel på bristande överensstämmelse mellan lag och rättsuppfattningar på det politisk–rättsliga fältet i samband med konflikter mellan bönder och överhet.

Senmedeltidens rättsinstanser är välbekanta, även om den exakta instansordningen ofta var oklar. Lokal rätt skipades vanligen på häradstingen, appeller kunde på olika vis sändas vidare till landsting och i extraordinära fall kung och riksråd. I vissa lägen inrättades kungliga re-

---

60 Jørgensen 1940, s. 126–28, Dahlerup 1989, s. 99, Kelley 1991, s. 66–70, Cohen 1993, s. 11f, Algazi 1997.

61 Reinle 2003, s. 45 utifrån Patschovsky.

62 Ericsson 2003, s. 43, 63–65.

63 Bjørn 1981, s. 52f.

64 Sandmo 1999, s. 210f, 235–43.

sande domstolar för att utreda särskilda ärenden.[65] En fördjupning om de rättsliga instanserna och deras funktion som arenor genomförs i kapitel 5. Här kan dock nämnas att eftersom häradstinget till delar var en politisk instans där förhandlingar ofta skedde, så var det på denna arena som en rad olika rättsmedel med bindande kraft användes. T.ex. gäller det vittnesmål om vilka sedvänjor som varit gällande, hyllningar och trohetslöften, förhandlingar om skatter och uppbåd.[66]

Det fanns knappast några begränsningar av självvägande bönders rätt att delta och agera på häradstingen. För landbor var saken emellertid mer komplicerad. I dansk forskning har man vanligen uppfattat senmedeltida landbor som i huvudsak rättsligt omyndiga. Jordherren hade själv en viss domsrätt över sina landbor, s.k. gårdsrätt, talade för dem på tinget och hade rätten till en andel av landbons böter. Vissa landbor stod också under en jordherres *birk*, en egen rättskrets. Emellertid har nyare forskning visat att landborna och kronobönderna i praktiken kunde agera förhållandevis självständigt på rättens arenor och välja att tala för sig själva, eller att vid behov söka sin jordherres stöd i dennes roll som landbons värnare.[67] Det finns alltså anledning att beakta med vilken rättslig kompetens bönder agerade i de rättsliga sammanhang som kommer att behandlas.

Politisk kultur som teoretisk term

Begreppet politisk kultur kommer ursprungligen från statsvetenskapen under 1960-talet och har genomgått en rad förändringar i sin användning. Man ville ursprungligen med begreppet ge statsvetenskapens äldre institutionalistiska inriktning en komplettering genom att vidga politikbegreppet och fokusera på värden och normer som burit upp den institutionella strukturen, inte minst med syfte att försöka förstå skillnader mellan olika länders politiska kulturer. Med de olika kulturteoretiska influenserna under 1980-talet har fler variabler tillkommit. Inte minst har historiker försökt analysera politisk kultur som det som konstituerat vad som skulle inbegripas i politik. Den politiska kulturen kommer då

---

65 Om instansordningar, räfster och rättareting i Danmark och Sverige, se Hamre samt Helgesson ”Rettarting” KLNM bd. 14, sp. 101–108, Jørgensen samt Hemmer ”Rettergang” ibid. sp. 114–131, Modéer samt Schledermann ”Ting” KLNM bd. 18, sp. 334–45, 360–66. Om svenska förhållanden Inger 1997, s. 44–51. Om danska förhållanden Jørgensen 1940, s. 514–22 samt Lerdam 1999.

66 Om häradstingets kompetensområden i det senmedeltida Sverige se t.ex. Hildebrand 1896, s. 45–7, 177–79, Herlitz 1921, s. 65f, 71–81, Österberg/Lennartsson/Næss 2000, s. 251f, Harnesk 1997, s. 92–102.

67 Ett birk var en avgränsad rättsenhet som kungen givit till en jordherre som ett ypperligt privilegium. Se vidare Jørgensen 1940, s. 389–91, 473f. Om en stärkt formell rättslig underordning av landborna vid senmedeltidens slut se även Bøgh 1994, s. 96–100. För ett nyare perspektiv se Netterstrøm 2003.

att omfatta de normer och värderingar men också de arenor som ger ramarna för hur man kan agera politiskt. Med metoder som begreppsanalys, symbol- och ritualanalys har man försökt inringa olika former för mobiliseringar utifrån föreställningar som givit politiken dess ramar. Inte minst politikens och överhetens legitimitet har här kommit i fokus.[68] Parallellt har ett praxis-perspektiv växt fram, där man har betonat hur såväl institutioner som normer och värderingar oupphörligt reproduceras i vardagen. Man har härmed kommit att se närmare på människors deltagande inte minst på olika arenor, t.ex. rättsliga sådana.[69] Detta ligger väl i linje med utvecklingen inom kulturanalyser på många områden. Efter att ha prioriterat att avläsa symboler går forskningen alltmer mot att försöka analysera praxis utifrån tanken att normer och värderingar (re)produceras i handling.[70] Detta fokus på reproduktion kan gälla såväl värderingar som konkreta institutioner och arenor, och ett viktigt medel för att nå en förståelse av förändringar i kollektiv aktion och andra politiska uttryck är kontextualisering i vid mening.[71]

Senare tids historiska studier om politisk kultur handlar ofta om kombinationen av vilka politiska institutioner som fanns vid en given tid, och interaktionsformer som exempelvis möten och suppliker. Men man har också utifrån begreppet gjort en inventering av olika gruppers självrepresentation i propaganda samt fokuserat på vilka gemensamma eller icke gemensamma rättsföreställningar som användes av olika grupper inom den politiska kulturen o.s.v.[72] Det finns dock några vetenskapliga problem kring användningen av politisk kultur som man bör vara medveten om i en fortlöpande analys:

1 Politisk kultur bör inte ses som en förklarande ram för det politiska utan ska själv vara föremål för förklaringsförsök.

---

68 För en historik över användningen av termen politisk kultur se Formisano 2001, för en översikt över modern kulturhistoria se Christiansen 2000. I modern historia har man kommit att använda termen politisk kultur för att ringa in vardagens politik och dess symboliska former, se t.ex. Salomon 2000.

69 Se inte minst Österbergs arbeten. Demertzis har spelat en central roll för teoribildningen om praxis och institutionell reproduktion i Sverige, se Österberg 1989, s. 76 samt not 12, Aronsson 1992, s. 338f, jmfr Gustafsson 1994a, s. 21.

70 Ofta är dessa ansatser influerade av Bourdieu, se diskussion i Algazi 2003a, s. 9–27.

71 Se t.ex. en kartläggning av europeiska kommunalistiska organisationsformer som fokuserar på 1) institutionernas och arenornas ”arkitektur” för att sedan diskutera de grundläggande principerna Freden och Det gemensamma goda, *Gemeine Nutzen der Kommune*, Blickle 2000, bd.2, s. 132–222. För en principiell diskussion utifrån kritisk kulturteori om hur kulturell och politisk (re)produktion sker medelst ”artikulationer”, och om vikten av kontextualisering för att nå en förståelse av de agerandes erfarenheter, se Slack 1996, s. 115–25.

72 Se t.ex. Hicks 2002, många av Peter Blickles verk kan räknas hit alltifrån Blickle 1973, till dens. 2000. Österberg 1993 kan räknas hit.

2 Man måste söka en tydligare förståelse för den politiska kulturen som process, dess vardagliga produktion och reproduktion, även vad gäller de konkreta institutionerna.
3 Man bör inte glömma bort själva maktaspekterna när fokus tenderar att ligga på kulturella uttryck och identiteter.[73]

Senare tids forskning har visat att det politiska spelet kunde ske i former och på arenor som man inte väntar sig, och att bönders uttryck för politiska värderingar kunde vara symboliserade eller komna ur en svårbestämd praxis inom t.ex. bygemenskapen, på krogar eller inom olika former av nätverk.[74] Protestforskningen har som följd kommit att betona det mer vardagliga motståndet, det motstånd i form av medveten ineffektivitet, maskning, ryktesspridning, symboliska handlingar och liknande som undertryckta människor vanligen var hänvisade till.[75] Man bör alltså även behålla närläsning och symboltolkning som metod när man vill försöka komma åt aktörer och intentioner i undersökningar av den politiska kulturen.

I Sverige har äldrehistoriker använt begreppet politisk kultur sedan slutet av 1980-talet. En viktig introduktör har Eva Österberg varit. I en rad artiklar har hon diskuterat det tidigmoderna Sveriges politiska kultur, med betoning på förhållandet bönder gentemot stat. Fokus har legat på de lokala institutionerna, sockenstämman och häradstinget, och på hur dessa, som arenor för lokal konfliktlösning, i hög grad varit egenförvaltade, och dessutom varit viktiga mötesplatser mellan bönderna som grupp och staten med dess representanter. Österberg och i hennes efterföljd Aronsson i dennes avhandling om sockenstämmans utveckling har betonat vikten av att se på politiska och rättsliga arenor som praxis, hur människor använt dem och (re)producerat dem. Därmed införs ett aktörperspektiv och en process-syn på relationen aktör–struktur. Detta kan kopplas till tanken att betrakta en given politisk kultur som åtminstone till delar framvuxen ur strategier vars resultat lett till en slags läroprocess, som sedan ger upphov till en kontinuitet. Österberg har dock också betonat *etos*, den politiska kulturen som bärare av normer och

---

73 Formisano 2001, s. 415–26. Användandet av ”politisk kultur” behöver en reflexiv och begreppshistorisk genomgång av vad man lägger i begreppet, se Somers 1995. Det har sagts att historiker med ambitionen att skriva historia underifrån ibland undviker besvärliga frågor om förhållandet aktör–struktur genom i allt för hög grad lägga betoningen på de rumsliga arenorna, Dayton 2004, s. 22.

74 En framträdande representant för detta arbetssätt är väl fortfarande Sabean 1987, se t.ex. s. 20–27, se även Kaak 1995, m.fl. i Potsdamprojektet. Även Sennefelt framhäver dylika mindre institutionaliserade arenor för bönders mobilisering i samband med Dalupproret 1743, Sennefelt 2001, s. 45–9, 129–34.

75 J C Scott har här varit den kanske främste inspiratören. Se också t.ex. Österberg som tidigt framhållit att obesuttna troligen i högre grad var hänvisade till dessa metoder, Österberg 1984, dens. 1989, s. 88, 90f.

värderingar, kulturella uttryck som kan vara generella konstanter men också gruppspecifika normer som kommer ur det vardagliga livets erfarenheter. När hon vill rekonstruera svenska bönders ”världsbild” innefattas frågor om hur deras föreställningar såg ut rörande frågor om etik, religion/kosmologi, samt om sociala relationer och hur samhället skulle organiseras. Denna typ av normer föredrar Aronsson att placera utanför den politiska kulturen och istället analysera som intressen.[76] Bägge betonar att normerna som bärs upp av en politisk kultur är en del av gränssättningen politik-ickepolitik. Österberg definierar politisk kultur som vad folk vid ett givet tillfälle antar politiken kan innehålla:

- de varaktiga idéerna om var politik sker och vilka de politiska arenorna skall vara
- vilken form det politiska livet ska ha för att vinna legitimitet
- hur man uppfattar politisk handling, vilka arbetssätt som långsiktigt varit lyckade, de politiska strategiernas traditioner[77]

Av naturliga skäl har källanvändningen kommit att förändras när dylika frågeställningar introducerades. För att försöka rekonstruera normer och värderingar måste man använda material som tillåter en analys ”inifrån”, via bönders egna uttalanden. Men för att vidga tolkningsmöjligheterna och mängden användbara källor bör man – med försiktighet – ytterligare försöka rekonstruera folkets röst via t.ex. överordnades rapporter och genom att tolka handlingar som uttryck för underliggande värderingar och synsätt.[78]

Helmut Gabel har i ett arbete om politisk kultur i småterritorierna i Rhenländerna under 1600- och 1700-talen gjort en fruktbar operationalisering av begreppet politisk kultur. Liksom Österberg vill han nå värdeföreställningar liksom institutionell praxis och utgår därför från en vid definition av politisk kultur. Han gör dock sedan utifrån det engelska språkets politik-begrepp en nyanserande uppdelning:

- politiskt handlandes värde- och målföreställningar (*policy*)
- institutionella (rättsliga, författningsmässiga) regleringsmöjligheter (*polity*)
- politikens dynamiska element (*politics*)[79]

---

76 Österberg 1989, s. 76, 87 samt not 42, dens. 1992, s. 85, Aronsson 1992, s. 18, 337ff. Läroprocesser kan även utgå från negativa erfarenheter och besvikelser, se Österberg 2000, s. 301–03 utifrån Hirschman. Samma betoning på praxis för äldre tid finner vi exempelvis hos Fuhrman 2000, som betonar hur den tyska senmeldtidens lokala ordningar och ”Verbande” och även själva rättsgemenskapen var något som skapades aktivt och måste diskuteras utifrån detta.

77 Österberg 1993, s. 127f., även dens. 1989, s. 87, Aronsson 1992, s. 337ff.

78 Från Österberg 1992, s. 86f, med en metodologisk diskussion som även tar upp möjligheten att använda sig av skildringar från utomstående resenärer.

79 Gabel 1995, s. 22 utifrån politologen Karl Rohe.

Gabel menar att politisk kultur har sin kärna i *policy*-dimensionen, och för att uppnå någon kunskap om denna är det centralt att kartlägga böndernas erfarenhetssammanhang och syn på överhet och pålagor. När han sedan efter en genomgång av den institutionella utvecklingen går in i en detaljanalys av bärande värderingar skiljer han på normer som upprätthålls inom hela den politiska kulturen – ”fundamentalvärden” och ”basiskonsens”, och normer som kunde bäras upp inom grupper utifrån deras olika erfarenheter eller intressen – vad jag skulle vilja kalla för ståndsspecifika normer. Vissa fundamentalvärden kunde inte ifrågasättas, men merparten av normerna i det gemensamma politiska språket – basiskonsens – kunde ofta utsättas för tolkningsstrider mellan bönder och överhet.[80]

Här finner jag inspiration i den begreppshistoriska traditionen, där man försöker göra en ”funktionell rekonstruktion” av ord och begrepp med betoning på deras betydelsesammanhang. Med sådana rekonstruktioner kan man nå avgörande insikter i en politisk kultur och dess ramar. Ofta tenderar emellertid denna metod att nedtona spänningar inom språket och bakomliggande konflikter, varför jag föredrar Algazis konfliktorienterade användning av den begreppshistoriska traditionen med vad han kallar social begreppshistoria.[81] Utifrån det perspektivet ska jag se på användningen av en del centrala begrepp som ”frihet”, ”bonde”, ”lag”, ”sedvänja” för att kunna analysera betydelseförskjutningar och konkurrerande användningar. J C Scott har utgått från att det kan finnas ett formellt möte mellan överhet och undersåtar där man tillämpar ett ”public transcript” som oftast bär på maktlegitimerande ideologier. Utanför de fora där detta möte förekommer kan däremot motideologier formuleras: ”hidden transcripts”. Underkastelse kan i detta perspektiv tolkas som taktik och inte nödvändigtvis en internalisering av de officiella ideologierna.[82] Många forskare har visat på hur bönders protester

---

80 Gabel 1995, s. 337ff. Jmfr resonemang om hur olika ståndsgrupper kunde använda normer på olika vis, Österberg 1992, s. 93. Om mötet mellan allmoge och överhet som ett kulturmöte där två delvis motstridiga värdesystem möttes och kämpade, Aronsson 1992, s. 23f, 171–75, 182.

81 Om *Soziale Begriffsgeschichte* se Algazi 1996, s. 22–29, 252f. Han utgår från den tyska begreppshistoriska traditionen när han ser närmare på senmedeltida användning av principer som beskydd och ömsesidighet i hierarkiska sociala relationer, men knyter den dåtida begreppsanvändningen till de sociala sammanhangen av maktutövning, taktik, ojämlikhet i användningen av arenor och liknande. För en mer icke-konfliktorienterad användning av begreppshistoria på denna avhandlings område se Reinholdsson 1998, s. 92–95, utifrån Koselleck.

82 Om hur den officiella maktlegitimerande ideologin nästan alltid åtföljs av en dold folkkulturell motideologi som kan kallas ”hidden transcript” se Scott 1985, s. 284–89, dens. 1990, s. 4f, 120–35, 183–201. Algazi har applicerat detta synsätt på exempelvis senmedeltida hyllningar och *Weisungen* (utvisanden om lokala rättssedvänjor) där lokal rätt och tradition fastställdes i möten mellan herrar och underlydande Algazi 1997, s. 199–229.

varit förankrade i lokalsamhällets normer, dessa normer har ofta ställts mot överhetens anspråk på legitimitet.[83] Även dessa aspekter ska jag försöka vara öppen för i min egen analys.

Politisk kultur i svensk forskning

I svensk historieforskning rörande bönder under äldre tid har det under de senaste decennierna utförts en rad studier kring sociala konflikter, arenor och interaktion, studier som i tilltagande grad kommit att använda sig av termen politisk kultur. Eva Österberg har under många år varit en av de drivande forskarna vad gäller att rikta sökljuset mot tidigmoderna bönders interaktionsformer med statsmakten och deras användning av olika arenor, inte minst häradstinget. Hennes forskning hade detta fokus redan i hennes tidigare lokalhistoriska undersökningar, och denna inriktning vidmakthölls även efter att hon kom att intressera sig för kraftfältet mellan legitimerande retorik och bakomliggande värderingar i samspelet mellan kronan och allmogen.[84] Med ett lokalhistoriskt perspektiv har också Lars-Olof Larsson i en lång rad studier studerat småländska bönders socioekonomiska villkor men också deras motståndsformer och interaktion med statsmaktens fogdar under senmedeltid och tidigmodern tid.[85] Man kan nog säga att det var de lokalhistoriska ansatserna under 1960- och 1970-talen som initierade den senare utvecklingen av studier i bondesamhällets politiska kultur i Sverige.

Andra exponenter för tidigmodern politisk kultur har varit Harald Gustafsson och Peter Aronsson. Aronsson har gjort en viktig studie av hur bönder ”gjorde politik” i några småländska socknar under 1600- och 1700-talen. Här möter vi en svensk applicering av forskningsbegreppet kommunalism, och utifrån teoribildningen kring politisk kultur en givande operationalisering av frågeställningar kring bönders interaktion med överhet och användningen av arenor, med fokus på sockenstämman och dess förändring över tid.[86] I flera av Gustafssons arbeten har fokus legat på institutionell praxis, främst utifrån frågan om vilka möjligheter och kanaler för klagomål och dialog som fanns mellan undersåtar och överhet. I en syntes av det nordiska projektet om lokalsamhälle – centralmakt under 1700-talet har han utifrån ett strukturellt perspektiv utarbetat en modell för hur centralmakten kontinuerligt var nödgad att legitimera sitt resursuttag genom att det skulle korrespondera mot lokalsamhäl-

---

83 Se inte minst Peter Blickles arbeten, i Sverige t.ex. Sennefelt 2001, s. 25f passim. I början av 1600-talet använde allmogen och regeringen i Sverige samma argumentationsformer i besvär och resolutioner, vilket pekar på att man delade en gemensam politisk kultur, ett förhållande som med ökande sociala spänningar försvagades under 1630-talet, Holm 2005, s. 388.

84 Exempelvis Österberg 1971, dens. 1989, dens. 1992, dens. 2000.

85 L-O Larsson t.ex. 1964, 1966, 1981, 1992.

86 Aronsson 1992.

lenas krav på vissa systemgarantier och rättigheter. Dessa krav gällde främst garantier för lag och ordning, att vissa egendomsrättigheter skulle respekteras samt beskydd mot yttre fiender.[87] Han har även studerat mötesformer med inte minst geografiska analyser av riksmötens placeringar och av närvarande grupper under tidigt 1500-tal, utifrån frågeställningen om hur formeringen av en riksstyrelse gick till.[88] Gustafsson har i senare arbeten också kommit att fokusera på frågeställningen om nationella identiteter och där närmat sig ett etos-begrepp när han studerat det retoriska innehållet i riksstyrelsens öppna brev till allmogen som ett sätt att nå föreställningar om identiteter och överhetens ansvar. Flera avhandlingar har under senare tid behandlat denna gränszon mellan institutioner, etos och identiteter respektive strategier kring nationell tillhörighet, inte minst utifrån frågeställningar om hur tidigmoderna integrationsprocesser ägde rum.[89]

En rad analyser har gjorts rörande interaktionen mellan bönder och statsmakt i tidigmodern tid. Företeelser som riksdagens framväxt, besvärs- och kommissionsväsendet samt häradstingets olika funktioner som arena har belysts.[90] På senare tid har några historiker studerat processer där bönder konstituerar sig som politiska subjekt i olika former. Karin Sennefelt har i sin avhandling om Dala-upproret 1743 betonat kommunikationens och mötenas vikt för mobiliseringen inför bondetåget till huvudstaden. Hon använder sig av en nyare, främst sociologiskt inspirerad förståelse av politisk kultur som resultat av sociala rörelser, där inte minst mobiliseringsformer och en förståelse av konflikter som processer är viktiga faktorer. Johan Holm håller på med ett arbete om hur de svenska bönderna över tid kom att formeras som stånd i och med den framväxande riksdagsrepresentationen under 1500-talet, och har även vänt intresset mot argumentationsformer i bondebesvären. Dick Harrison framhåller i sin studie av de politiska striderna under sena delen av 1400-talet böndernas stärkta ställning gentemot riksstyrelse och aristokrati. Han menar att bönderna stärkte sitt inflytande genom allianser med fraktioner inom överheten samt genom en process där de alltmer

87 Gustafsson 1994a, modellen presenterad i dens. 1994b. Han har också skrivit om sockenstugans politiska kultur, dens. 1989.

88 Gustafsson 1991.

89 Gustafsson 2000, Bergman 2002 om skånska kommissionen i Blekinge 1669–70, Lerbom 2003 om de gotländska böndernas lokala politiska kultur under övergången till Sverige.

90 Om mötesformer Staf 1935. Georg Wittrock har tidigare gjort omfattande studier av böndernas besvär under 1600-talet, bl.a. Wittrock 1948. Om den finska allmogens klagomål inför Klubbekriget se Ylikangas 1999. Om kommissionsväsendet se Nilsson 1990, Lennersand 1999, Bergman 2002. Om häradstinget se Österberg / Lennartsson / Næss 2000 och andra bidrag i samma volym. Om tingets rumsliga aspekter, och om skiktning vad gällde deltagande, har skrivits av Simonsson 1999, Lerbom 2003.

vande sig vid att använda våld och förhandlande i det politiska spelet. En liknande syn på opinioner underifrån ligger implicit hos t.ex. Martin Linde som visar på hur opinioner under krigets 1710-tal låg bakom en allmän motsträvighet hos bönderna, vilket försvagade effektiviteten i statens resursupptag.[91]

Flera forskare har fortsatt med studier av politisk kultur på lokalt plan. Inte minst sockenstugan och -stämman och prästerna med deras roll i det vardagliga livet har som vi redan sett studerats i en rad avhandlingar. Utöver interaktion med överheten har former för intern social reglering varit ett återkommande problemområde. Även studier om integrationsprocesser har tenderat att betona den tidigmoderna politiska kulturen som på många sätt lokal och regional, och därför geografiskt varierande. Här kan nämnas Kalle Bergmans avhandling om skånska kommissionen i Blekinge 1669–70, och Jens Lerboms om bönderna i den lokala politiska kulturen på Gotland under 1500- och 1600-talen.[92]

Till sist bör nämnas att även studier kring överhetens självrepresentation och metoder för att skapa legitimitet i kommunikationen med folket torde ligga inom den vidare definitionen av politisk kultur. Retoriken under 1500- och 1600-talen har diskuterats av Kurt Johannesson, Nils Runeby och Eva Österberg. Runeby kopplar förändringar inom retoriken till motsvarande förskjutningar i rättsföreställningar och i kronans anspråk.[93] Relevanta för mitt arbete är Mats Hallenbergs undersökning av Gustav Vasas legitimeringsformer, liksom det kombinerande perspektiv på såväl legitimering uppifrån som allmogens agerande och användning av rättsliga och moraliska principer underifrån som vi finner hos Börje Harnesk och Johan Holm.[94]

Begreppet politisk kultur har ofta i forskningen om det tidigmoderna samhället tangerat diskussioner om interaktion, hur (ofta ojämlika) parter möttes och förhöll sig till varandra, främst i vardaglig social och politisk verksamhet. I svensk forskning har termen även diskuterats i förhållande till om ett samhälle ska tolkas utifrån konfliktteoretiska angreppssätt i högre eller lägre grad. Eva Österberg har framfört tesen att det svenska samhället under tidigmodern tid i hög grad var präglat av möten och förhandlingar och av en politisk kultur där man trots grundläggande olika intressen ändå eftersträvade att vidmakthålla en starkt rättsligt präglad förhandlingsstruktur. Hon har även ställt frågan hur det kom sig att allmogen ställde om sina strategier vid början av denna tid så att de valde att till största delen stödja eller använda sig av detta system.[95]

---

91 Sennefelt 2001, Holm 2002, dens. 2005, Harrison 1997, Linde 2000.

92 Gustafsson 1989, Aronsson 1992, Furuhagen 1996, Bergman 2002, Lerbom 2003, Lindström 2003.

93 Johannesson 1969/70, Runeby 1982.

94 Hallenberg 2003, Harnesk 2003, Holm 2005.

95 Österberg 1979, dens. 1989, s. 78, 88f, dens. 1992, dens. 1993.

Flera forskare har utifrån detta diskuterat interaktion mellan undersåtar och överhet i det tidigmoderna samhället utifrån begreppet politisk kultur.[96] Andra forskare som t.ex. Börje Harnesk har i högre grad betonat konfliktperspektivet och menar att man med interaktionsbegreppet tenderar att förlora fokus på sociala hierarkier, bakomliggande social underordning och även vardagligt motstånd. En politisk förhandlingskultur som i det tidigmoderna Sverige kan uppfattas ha varit inbäddad i en omgivande struktur med omfattande resursuttag, militarisering och elitallianser som omöjliggjorde mer radikalt motstånd underifrån.[97]

Medeltidsforskningen har inte i lika hög grad använt sig av det politisk kultur-begrepp med syntetiska ambitioner som förekommit rörande den tidigmoderna perioden, vilket främst beror på en helt annan källsituation. Givande ansatser under senare tid har istället rört exempelvis nätverks roll och funktion i maktutövning, och förhållandet mellan politisk kultur och genuskontruktioner. Rörande senmedeltiden har dock också alltmer forskning börjat komma som i mycket ansluter till politisk kultur-begreppet som det redovisats ovan. Dick Harrison har som redan nämnts studerat allmogens deltagande i politiska allianser, och Louise Berglund har analyserat senmedeltidens politiska ideal som de formulerades i klostermiljöer.[98] Min ambition är att på liknande vis använda ovannämnda tolkningar rörande senare tidsperioder som en inspirerande fond för mina egna analyser.

En relevant genomgång av vilka element som kan studeras för att få en överblick över senmedeltidens politiska kultur är Peter Reinholdssons avhandling om samhällsorganisation och konflikter i senmedeltidens Sverige. Han utgår från Österbergs m.fl. diskussion om en eftermedeltida politisk kultur präglad av förhållandevis fredliga interaktionsformer, som ställts i motsats till en senmedeltid präglad av bondeuppror och turbulens. Enligt Reinholdsson skall emellertid de senmedeltida oroligheterna inte betraktas som bondeuppror utan snarare som resningar som utgick från allianser och nya legitimeringsformer initierade av olika adliga aktörer och inte minst riksrådet, vilket kom att väva in bönderna i politiken på ett nytt sätt. Den senmedeltida resningen präglades därför av en bredare legitimitet än senare tiders uppror. Resningen var för

---

96 T.ex. Bergman 2002, s. 36–40; Lindström 2003, s. 15–19; Lerbom 2003, s. 65f. För en norsk motsvarighet se t.ex. Imsen 1990–94, Imsen/Vogler 1997, som använder sig av kommunalismbegreppet.

97 Ylikangas 1991, s. 100–04, Karlsson 1994, s. 210, Harnesk 1997, dens. 2002, Linde 2000, s. 26f. Perspektivet har varit centralt för mycket av forskningen kring 1600-talets militärstat av namn som Jan Lindegren, Sven A. Nilsson, Anders Florén, Marja Taussi Sjöberg. För en mellanposition Villstrand 1992, s. 11f. En bra översikt över forskningstraditionerna ges hos Lerbom 2003, s. 18–23.

98 Om nätverk se t.ex. Hermansson 2000, Småberg 2004. För en presentation av politisk kultur-begreppet applicerat på genuskonstruktioner se Harrison 1998, om allianser dens. 1997. Berglund 2003.

bönderna ett ”fullt legitimt försvar av de egna rättigheterna, lagarna och sedvanorna, så som de uppfattade dem.”, och den utgick från att en rättssituation var otydlig. Det var då rätt att resa sig och hävda sin rätt, liksom man idag kan ”begära resning”. De teman som tas upp i avhandlingen – konfliktarter, mötesformer, politiskt handlande och det politiska språket kopplat till rättsföreställningar m.m. – pekar mot en förståelse av politisk kultur i den vidaste meningen som refererats ovan. Med avseende på normer och värderingar tar författaren upp en rad intressanta företeelser som protonationella föreställningar, de medeltida frids- och fejdbegreppen, tjänsteidealet och sätt att formulera ömsesidigheten mellan herre och undersåte i form av rättigheter och skyldigheter. Han betonar starkt relationen mellan herre och underlydande som genomsyrad av en rad principer om ömsesidig hjälp och behovet av att knyta band som skulle skapa förtroende – ett försök att på ett semiprivat plan skapa den trygghet som kronan inte förmådde garantera. Den senare skarpa gränsdragningen mellan offentlig och privat makt var ännu inte giltig. Reinholdsson utgår från att bönder och herrar ofta hade samma intressen lokalt, och därför gav varandra ömsesidigt stöd mot yttre hot. Principer om ömsesidighet, tjänst – trohet, beskydd, var här bärande. Det rör sig alltså om föreställningar som ska ha delats av hela samhället.[99] Något liknande ståndsspecifika företeelser, ”hidden transcripts”, eller alternativ användning av politisk-rättsliga fora tar han däremot inte upp. Reinholdsson har emellertid gjort en rad viktiga iakttagelser som vi återkommer till.

Privata herrar och den politiska kulturen

En fördel med Reinholdssons sätt att använda sig av begreppet politisk kultur är att det innefattar alla de vertikala sociala relationer som bönderna var den underordnade delen av. Att förhållandet jordherre och landbo betraktas som en del av den politiska kulturen är annars inte självklart. Jag finner det inte begreppsmässigt problematiskt utan snarare naturligt med denna breda användning. För det talar flera tolkningsansatser. Om man utgår från en historiematerialistisk syn om resurskontroll och exploatering som grunden för det samhälleliga i ett feodalt samhälle, leder detta till att man förstår jordherrars och andlighetens resursuttag som en del av den samlade exploateringen av jordbruksproduktionen. Men även om man i högre grad betonar kulturella aspekter leder dåtidens förståelse av relationen herre och underlydande/tjänare till att de sociala relationerna mellan jordherrar och underlydande bönder inte kvalitativt var mycket annorlunda än de vi skulle beteckna som politiska

[99] Reinholdsson 1998 om politisk kultur och analytiska förutsättningar s. 15–20, citat s. 120, om hans tillvägagångssätt s. 92–124, om relationen bönder–herrar se särsk. s. 180–219.

relationer mellan kung och undersåtar. Jordherren hade den rättsliga överhögheten över sina landbor, talade för dem inför tinget, förhandlade om deras pålagor till kronan. Just vid medeltidens utträde sökte adeln en särställning över sina landbor som skulle kallas för att vara ”kungar över sina landbor” (Kalmar recess). Vid en analys av det äldre agrarsamhället blir en alltför skarp åtskillnad mellan ekonomi – politik – religion i princip omöjlig. Samma resurskamp gällde alla ”överheter” med hyllningar, förhandlingar, och med hänvisningar till lag, rätt och sedvänja som återkom inom alla fälten. Hierarkiska relationer var såväl ekonomiska som politiska; herrarnas makt var alltid social även om den utövades inom det privatas – egendomens – eller inom religionens hägn.

Frälsets roll som en böndernas motpart i olika konflikter gällde inte enbart i dess funktion som jordherrar. Under äldre tid hade frälset vanligen monopol på olika ämbeten och förläningar, mer eller mindre under kronans eller kyrkans hägn. Det var frälsemän som bönderna mötte när de skulle avhandla sina klagomål. Detta gällde mer eller mindre också inom lokalsamhället. Häradshövdingen spelade i Sverige en central roll i den lokala politiska kulturen. Han var vanligen en lokal frälseman, och under senmedeltiden tillförskansade sig lokala tunga frälsesläkter på många håll häradshövdingeämbetet på så sätt att det inte sällan gick i arv eller behölls inom en och samma släkt. Detta gav många möjligheter för släkten att utöva inflytande över tinget, dess nämnder, och på olika vis bevaka sina intressen.[100]

Traditionellt har forskningens fokus legat på bönders upproriskhet. Man har ofta uppfattat uppror som bönders enda sätt att föra politik, och menat att uppror snarast var reaktiva ryggradsreaktioner på överhetens övergrepp.[101] Länge ansågs då landbor som de mest defensiva, sällan delaktiga i våldsamma protester och på många sätt kuschade, främst i de östeuropeiska områden där det s.k. *Gutsherrschaft* växte fram. Sedan länge har dock forskningsläget förskjutits. Man har alltmer beaktat variationen i bönders sätt att kommunicera och protestera, och hur detta utgjorde en del av den politiska kulturen. Exempelvis har alltmer fokuserat på bondeupprors komplexa sociala och kulturella kontexter, och man har börjat se landbor som delaktiga i den politiska kulturen åtminstone lokalt och regionalt. Jordherrar byggde ofta sin auktoritet på religiös legitimitet och patriarkaliska principer om en omväxlande nådegivande och bestraffande herre. Man utvecklade också ofta patron–klientrelationer som genomsyrade lokalsamhället med olika lojalitetsband. Å andra sidan var det centralt för jordherrar att markera sin status sinsemellan och

[100] Småberg 2004, s. 50, 109–114 passim. Även Hansson 2001, s. 136ff med liknande iakttagelser för Småland – inte minst Finnveden, samt Claëson 1987.

[101] För problematiseringar av detta se Österberg 1979, s. 173, 193ff. Även Bøgh 1988, s. 13ff som utgår från Barrington Moore.

utåt i form av lyxkonsumtion eller med militära manifestationer, och det var viktigt att skapa distans gentemot bönderna på olika vis såväl rumsligt som i attityder.[102] Bönderna å sin sida kunde under äldre tid agera mot såväl jordherrar som kronans representanter på sina egna arenor, exempelvis inom byalaget. I dessa konflikter ställdes ofta en böndernas muntliga rättskultur mot herrarnas mer skriftligt baserade anspråk. Inte sällan ville bönderna bevara tidigare system av parallella nyttjanderättigheter till exempelvis utmarker, allmänningar och liknande mot försök till utskiftningar, förstärkta egendomsanspråk m.m.[103]

Men bönder kunde också ha gemensamma intressen med jordherren. Konfliktlinjerna kunde gå mellan olika herrars bönder, mellan bönder och tjänstefolk, mellan generationer och kön. Till detta kom andra intressenter som kunde vara inblandade, den lokala kyrkan, kronan och dess representant o.s.v. Detta ledde till vad Jan Peters kallar för *Konfliktgemeinschaft*, en lokal konfliktsämja där en vardaglig funktionell konfliktlösning blev central.[104] I vissa fall kunde emellertid bönder samla sig mot jordherrar, och metoderna var då ofta försiktiga. Man utvecklade en egenkultur (*Eigensinn*) som ställdes mot disciplinerande åtgärder, ibland med övertagande av markörer och symboler som tillhörde jordherrarna. Vid offensiva tillfällen kunde även herrarnas institutioner övertas och göras om till egna offentliga rum, och på samma sätt kunde skriftligheten ibland övertas av bönderna när de ville försöka försäkra sig mot nya krav uppifrån.[105]

Slutsatsen av det moderna forskningsläget är att böndernas relation till överheten under senmedeltiden måste inkludera deras relation såväl till kungen som till det världsliga och andliga frälset. De hierarkiska relationerna var å ena sidan präglade av sociala motsättningar, men kunde å andra sidan också präglas av olika former av allianser, patron–klientskap och andra relationer som resulterade i mer komplexa relationsmönster och aktionsramar.

---

102 För en översikt om nyare tysk forskning kring adelsgodsmiljöer som det s.k. Potsdamprojektet genomfört under Jan Peters, se Sundberg 2001 s. 95–117, även t.ex. Holenstein 1996, Wunder 1997, Scott 2002b. För en liknande ansats i dansk forskning se Appel 1999.

103 Peters 1995a, jmfr allmänt Moore 1971, s. 376ff.

104 Peters betonar denna lokala komplexitet i godsdominerade lokaliteter i tyska östliga områdena under tidigmodern tid , och framhåller systemets karaktär av *Konfliktgemeinschaft,* d.v.s. att det fanns en utarbetad lokal struktur för kontinuerlig konfliktlösning, Peters 1995a, s. 3–21. För en svensk introduktion till Peters, se Sundberg 2001, s. 98f. Det finns onekligen likheter med det ”vardagens sträva samförstånd” som Eva Österberg har betecknat relationen mellan kronan och allmogebönder i Sverige, se Österberg 1993.

105 Suter 1997.

Komparation

Komparation kan göras på flera sätt. Vanligast bland historiker är troligen den diakrona, att jämföra ett fenomen vid två olika tidpunkter. I mitt arbete kommer vi visserligen att fokusera på en rad lokala processer som kan analyseras med en diakron ansats, men huvudsakligen bygger det komparativa arbetet på en synkron ansats. Jag jämför två regioner och ibland också mindre områden över en begränsad tidsperiod.

Rumsliga komparationer har som metod å ena sidan ofta efterlysts men å andra sidan påvisats innebära en rad svårigheter som ofta får historiker att dra sig för detta grepp. En rad klassiska samhällsvetenskapliga arbeten har dock använt sig av metoden och de diskuteras fortfarande idag som inspirationskällor. Centrala namn har varit de Tocqueville, Max Weber, Marc Bloch, Reinhard Bendix samt Barrington Moore, grundaren av den historiska sociologin.[106] Marc Bloch ställde på sin tid frågan om det inte hade funnits någon fransk motsvarighet till den engelska enclosure-rörelsen, varpå han gjorde en långtidsstudie med engelska frågeställningar och metoder applicerade på källor från Provence där han fann stora likheter vad gällde t.ex. jordägande under 1400–1600-talen. Redan med Bloch började den komparativa metodens olika inriktningar och möjligheter att utkristalliseras. Man kan enligt Jürgen Kocka idag säga att metoden har främst fyra olika former och syften i historisk forskning:[107]

1 **Heuristisk komparation.** Denna hjälper forskaren att identifiera frågor och problem som man annars lätt missar, exempelvis på grund av det egna forskningsparadigmet. Här utgör Blochs egen överföring av engelsk forsknings utgångspunkter på franskt material ett huvudexempel.
2 **Deskriptiv komparation.** Att med liknande medel istället påvisa ett enskilt falls särart, och med komparationen visa på olikheterna med andra fall. Klassisk är här debatten om en tysk ”Sonderweg”. Naturligtvis kan metoden även användas för att ifrågasätta en sådan särart.
3 **Analytisk komparation.** Denna metod används ofta för att försöka påvisa kausaliteter, inte minst i samband med större historiska processer ända upp till global nivå.[108] Inte minst använder man metoden för att pröva hypoteser. Ett återkommande problem är huruvida man kan isolera de faktorer man studerar så att allt annat är lika, *ceteris paribus*.
4 **Paradigmatisk komparation.** Denna hjälper forskaren att få viss distans till sitt ämne som ofta rör något näraliggande, inte minst geografiskt. Man kan med komparationer nå en effekt av *Verfremdung* som gör det egna exemplet mindre självklart.

---

106 Skocpol/Somers 1980, s. 174ff.
107 Kocka 2003, s. 39–44.
108 Se Dillinger 2000, som betonar att Weber inte minst förespråkade komparationer mellan fenomen i olika kontexter för att finna likheter. Målet är då att finna en högre enhet som bildar en hermeneutisk modell som motsvarar en webersk idealtyp.

Man kan säga att alla de fyra perspektiven är relevanta för denna avhandling. Jag jämför två geografiskt näraliggande regioner, men de hade under undersökningsperioden olika nationstillhörighet, delvis olika näringsgeografiska förhållanden och har till stor del kommit att generera två olika forskningslägen, det svenska och det danska. Vi kan alltså låta exempelvis danskt forskningsläge om relationer i ett adelsdominerat område korsbefrukta ett svenskt med betoning på relationen bönder – stat, och tvärtom. Här får man omedelbart användning av att relatera sig till en såväl heuristisk, deskriptiv som paradigmatisk ansats. Den analytiska ansatsen ligger omedelbart i frågeställningarna om eventuella skillnader och likheter vad gäller protestformer och rättsföreställningar i de bägge regionerna. Till det för komparationer centrala problemet med jämförbarhet återkommer jag bl.a. i samband med diskussionen om källor.

Valet av metod och avgränsning i denna avhandling har påverkats av vad som sagts i samband med tidigare utvärderingar av stora analytiska komparativa ansatser. Under 1970-talet gjordes internationellt en rad stora komparativa analyser av exempelvis relationerna mellan revolutioner och de statssamhällen vari de ägde rum. Man vaskade fram nyckelfaktorer som kunde kvantifieras, och gärna många fall att jämföra mellan. En rad svårigheter uppkom emellertid. Med många fall från olika länder blir man ofta avhängig av sekundärlitteratur i så hög grad att man riskerar förlora närheten till källorna. Arbetet blir mindre präglat av de traditionella historiska arbetsmetoderna och dessutom riskerar man att separata forskningslägen får forskaren att förlora möjligheterna till heuristisk komparation. Komparationen är ofta avhängig av att man isolerar vissa variabler och analyserar dem separat, något som stör den historiska framställningens karaktär av berättelse med ett visst ”flöde”. Man kom också fram till att mycket av den avgörande kontexten förlorades med denna metod. Istället började man efterlysa djupanalyser av färre fall som en kompletterande metod där kvalitativa närläsningar och tolkningar kunde komma in. Central var här strävan att försöka låta analysen av valda variabler samspela med historikerns återkommande vilja att relatera till kontext, sammanhang, totalitet. Redan Bloch hade noterat samspelet mellan studieobjekten och deras kontext, ”phénomène” och ”milieu”, och att detta samspel i sig bör ligga i fokus för komparativa studier.[109] Charles Tilly har efterlyst undersökningar av det unika i ett enskilt skeende efter det att en vidare komparation gjorts.[110] Andra betonar fortfarande vikten av att fortsätta större komparativa ansatser där helhetsperspektivet omfattar alla de jämförda enheterna, med bl.a. Gerschenkrons arbete om den europeiska industrialiseringen som exem-

---

109 Se diskussion om komparation mellan samhällen respektive deras politiska institutioner med utgångspunkt från bl.a. Bloch hos Dillinger 2000, s. 93–120.

110 Tilly 1984.

pel.[111] Braembussche betonar möjligheten att komparera element inom ett system för att i förlängningen nå förklaringar till systemets funktionssätt.[112] Om jag finner avgörande likheter i den politiska kulturen på olika håll i komparationen, alltså något som går utöver nationell, regional eller lokal kontext, kan de alltså enligt detta synsätt förmodligen relateras till större mekanismer som feodalismens funktionssätt, europeiska processer kring 1500 eller en begynnande förstärkning av staten.

Diskussionen om komparationer har under senare år åter tagit fart då den aktualiserats genom en rad arbeten i Europa att försöka skriva samman och komparera de nationella forskningslägena kring en rad ämnen, inte minst projektet ”The origins of the modern state in Europe”. I bandet *Resistence, Representation and Community* har vi sett ett försök att jämföra uttryck för folklig politisk representation och politiska värderingar hos bönder och allmoge, bl.a. i relation till Blickles kommunalism-begrepp.[113]

Några nordiska komparationer har gjorts för äldre tid, inte minst i samband med större projekt. Hit kan räknas det stora Ödegårdsprojektet som fördjupade problemkomplexen kring analytisk komparation[114], ett projekt om interaktion i 1700-talets nordiska länder[115] samt ett kring den tidigmoderna rätten i lokalsamhället där rättsuppfattningar, kriminalitet, arenor för social kontroll och mötet folk–lag behandlats.[116] En regional komparation har också nyligen genomförts där en forskare jämfört två norska områdens inre konflikttyper och administrativa avstånd till centralmakten. Faktorer som lokal social differentiering har där givits stort utrymme.[117]

Vad bör jag då söka i mitt material som kan användas i en komparation? Det finns sex variabler som man bör inrikta sig på utifrån frågeställningarna. I tur och ordning blir de

1 **Konfliktanledning**. Vilka resurser eller andra företeelser strider man om?

---

111 Kocka 2003, s. 44.

112 van den Braembussche 1989, särsk. 21–24. Här finns en viss likhet med det mindre systeminriktade arbetssättet hos Max Weber vars metod bestod i att sammanföra olika fenomen som har vissa lika karakteristika till en större struktur eller process, en weberiansk idealtyp som nåtts via en hermeneutisk modell.

113 Se t.ex. hur man utgår från diskussionen hos Bloch och sedan Tilly och Somers/ Skocpol, Neveux/Österberg 1997, s. 157, även Dillinger 2000.

114 Se Gissel m.fl. 1981. Metodologiska problem diskuteras främst av Österberg 1981 i samma volym, s. 26–77. För en senare genomgång av de metodologiska problemen i projektet se Myrdal 2004a, s. 167–183. Man gjorde strax dessförinnan också jämförelser vad gällde frälsets situation under 1400-talet i samband med dess ekonomiska bekymmer och tendensen till jordsamling hos vissa släkter, se Dahlerup 1971 samt fler bidrag i *Den nordiske adel i senmiddelalderen*, 1971.

115 Sammanfattat i Gustafsson 1994a.

116 Se projektets sammanfattning i Österberg/ Sogner (red.) *People meet the Law*, 2000.

117 Njåstad 2003.

2 **Aktörer**. Vem driver böndernas frågor, är det avgränsade delar av bondekollektivet, förekommer allianser?
3 **Motparter**. Vem står bönderna emot, kronan eller dess ämbetsmän, adeln, kyrkan?
4 **Interaktionsform**. Vilka metoder valde bönderna att använda sig av? Förhandlingar, hyllningar, suppliker, uppror?
5 **Arenor**. Vilka arenor användes? Landsting, häradsting, sockenstämmor, bystämmor, annat? Hur konstituerade de protesterande sig som kollektiva subjekt?
6 **Normer och värderingar**. Vilka rättsföreställningar gav man uttryck för och använde sig av i protester gentemot överheten? Hur såg man på lag kontra sedvänja? Vad ansågs rättfärdigt? Kunde man hävda att överheten hade några förpliktelser?

Huvudsakligen ska denna komparation gälla det danska Skåne respektive det svenska Småland. Men vi får ha en beredskap för att andra faktorer än nationstillhörighet spelar in. Vi kan t.ex. föreställa oss att graden av periferi i förhållande till centralmakterna kan spela en roll. Det har påpekats av exempelvis Lars-Olof Larsson att om ett lokalsamhälle hade ett större avstånd till centralmakten kunde detta innebära en större benägenhet för uppror, eller större benägenhet att ha en mer självständig politisk–rättslig kultur. Detta kan ju vara en faktor även regionalt och lokalt. Befinner vi oss i en centralbygd eller i en lokal periferi, nära eller längre bort från länsherrens stödjepunkter?[118] Man kan också tänka sig att andra geografiska faktorer spelat roll. Har vi i det enskilda fallet att göra med ett område präglat av stor del självvägande bönder eller av landbor? Vissa resurstvister kan tänkas bero på näringsgeografin. Fanns det gott om skog, fiske, handelsmöjligheter o.s.v. i det aktuella området? Även själva gränsen kan ha varit en faktor. Finner vi något avvikande särskilt för gränsområdena, faktorer som uppträder på bägge sidorna?

Som vi har sett behöver inte komparationer leda enbart till att man betonar olikheter. Tvärtom bör man vara beredd på att observera likheter som i sig säger något viktigt om det omgivande samhället. Man kan mycket väl tänka sig att grundläggande strukturer och mekanismer som hörde till ett senmedeltida nordeuropeiskt feodalt samhälle gav specifika ramar för hur relationen mellan bönder och överhet såg ut och därmed för vilka motståndsformer bönderna kunde välja.

Källor

Eftersom mitt arbetssätt kommer att bygga mycket på kontextualisering

[118] Lars-Olof Larssons studier av Småland, t.ex. Larsson 1964. Perspektivet finns också i norsk forskning, Njåstad 2003, s. 20 med ref. samt Njåstads egna resultat. Lokala geografiska skillnader som exempelvis grad av deltagande på häradstinget beroende på avstånd från tingsplatsen betonas av Simonsson 1999.

av olika skeenden, bör jag arbeta på bredden. Arbetsekonomiskt är det rimligt att för tidigt 1500-tal försöka täcka in merparten av bevarade källor överhuvudtaget som berör kontakten mellan bönder och överhet. Primära källor blir naturligtvis bevarade *klagomål från bönderna*. Sådana finner vi ett fåtal från de kungliga kanslierna och riksföreståndarens kansli. Eftersom de inte har bevarats i kompletta serier bör man vara beredd på att de har sparats i kanslierna med särskilda syften, exempelvis som verktyg för att komma åt ämbetsmän och andra som kronan haft ett intresse av att driva process emot. Men de bör ändå kunna användas i undersökningen med viss försiktighet.

Betydligt fler uttryck för mötet mellan bönder och kronans folk finner vi emellertid i *korrespondensen mellan kung/riksföreståndare och de egna ämbetsmännen*, inte minst i fogdars rapportering om möten med allmogen och andra företeelser på lokal nivå, brev som naturligtvis bör skärskådas utifrån källkritiska premisser ifall ämbetsmännen hade egna intressen att bevaka i sammanhanget. I Sturearkivet, en omfattande om än heterogen samling brev som till stora delar är en kvarleva från Svante Nilssons och i viss mån Sten Stures d.y. kansliverksamhet, finner vi åtskilliga sådana brev.[119] Från de danska kungliga kanslierna har bevarats åtminstone en mindre mängd brev. Här är dock de kungliga utgående breven bättre bevarade än ingående.[120] *Utgående brev* kan emellertid också vara av intresse; ibland omnämns lokala skeenden för vilka ett kungligt brev kan vara enda kvarvarande källan. Retoriken i öppna brev till allmogen kommer att granskas. Även *kungliga domar* kan vara av intresse, liksom *lagsamlingar*, *stadgor* och liknande. Dessa är tillgängliga i olika källsamlingar.

Vad gäller den kyrkliga organisationen har Växjö stift efterlämnat i princip inga källor alls. Från Linköpings stift har vi i slutet av undersökningsperioden tillgång till biskop Hans Brasks kopieböcker och registratur, som ger vissa inblickar i mötet mellan sockenmenigheter och den högre kyrkoorganisationen. I litteraturen finner vi också översikter över källorna rörande Linköpings stift och även Vadstena kloster som hade egendomar i Småland, liksom Nydala kloster.[121] *Det skånska ärkesätet*

---

119 Ett mindre antal brev från härads- och sockenförsamlingar finns i det svenska Sturearkivet (SA), i samlingen *Konung Gustaf I:s registratur* (GIR) och för dansk del s.k. inkommande brev till det kungliga kansliet (B38, D.K. DRA). Om Sturearkivet se vidare Retsö 2004.

120 Tr. i (Missiver) *Missiver Fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*; Suhms *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 117–80; 2:3–4, s. 137–92, samt i (FFR) *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*. En del otryckta öppna brev från konungen liksom relevanta brev från riksråden under 1520-talet ligger i Danske Kancelli B 38 c, B 9, i B5 Rigsråd og Stænder samt i privatarkiv (DRA).

121 Om Växjö se L-O Larsson 1972, om Linköpings stift Schück 1959, om Vadstena kloster Norborg 1958, om Nydala kloster Härenstam 1946. Brasks kopiebok är tryckt i *Biskop Hans Brasks registratur* (HBr).

har efterlämnat dokument främst från lokala rättsliga processer fram till 1513.[122] En del liknande brev från Lunds domkyrka och domkapitlet har också bevarats i regestform.[123] En del material från ärkesätets administration kring 1520 med bl.a. saköreslängder har redovisats i tidigare forskning, liksom ärkesätets godsförvaltning under senmedeltiden.[124]

Vad gäller privata jordherrar är det svårare att få en fullständig materialtäckning. Några småländska *jordeböcker* från frälsegods under sent 1400-tal har analyserats av Ing-Marie Munktell, från något senare tid av Lars-Olof Larsson.[125] I Skåne har ärkesätet lämnat efter sig en jordebok från mitten av 1510-talet samt en uppbördsförteckning från kring 1520.[126] Från 1530-talet och framåt finns enskilda jordeböcker och räkenskaper från privata samlingar och Dalby kloster, vilka kan användas för att få mer allmänna inblickar i dåtidens förhållanden.[127] I övrigt är man främst hänvisad till diplommaterialet och bevarade arkivförteckningar.

Genom det svenska medeltidsdiplomatariet, sökbart på CD och Internet, får vi en i princip fullständig översikt över bevarade brev, s.k. diplom, i Sverige till ca 1520. I Danmark har vi källsamlingen *Repertorium* med ungefär samma breda täckning men som bara sträcker sig fram till och med 1513, men kompletterad av ytterligare utgivning för åren 1515–20. Utöver detta finns en rad tryckta källpublikationer där huvudparten av det *medeltida diplommaterialet* finns tillgängligt. Hit får också räknas en del bevarade arkivförteckningar, s.k. *registraturer*, över ofta förlorade brev. Till detta kommer en om än ofullständig så dock omfattande översikt över handlingar i det danska riksarkivet rörande Skåneländerna under hela den danska tiden, sammanställd av Falkman.[128] Eftersom bevarade privata brev är så få har jag inte sett det som arbetsekonomiskt

---

122 *Diplomatarium diocesis Lundensis* eller Lunds ärkesätes urkunder (DDL), om bristen på källor från andliga och biskopsarkiv efter 1513 se Friedlænder 1961, s. 82ff, C. G. Weibull 1910–13, s. 181.

123 I den s.k. skånebrevförteckningen B 29 i RA, Friedlænder 1961, s. 61ff. En registratur över kapitlets brev från 1425 och framåt finns i ÆA 5:1, s. 123ff.

124 Johannesson 1947, Ingesman 1984, Ingesman 1990, Ingesman 1995.

125 Munktell 1982, L-O Larsson 1964, om släkten Trolles gods under 1400-talet se även ATJb samt Sjögren 1944, s. 116–59, 342–58.

126 Tr. i Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut.

127 Några jordeböcker från familjen Gøye i *Fru Eline Gøyes jordebog*, Dalby klosters intäktsbok för åren 1530–1531 är tr. i DKI. Några andra jordeböcker behandlas i Vogt 1999, dens. 2001.

128 (SDH) Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven. (Rep) *Repertorium Diplomaticum regni Danici mediævalis*. En registratursamling finns i serien ÆA. Många tidigare otryckta brev från åren 1515–20 tr. i HH 39–41. Se vidare Ladewig Petersen 1980, s. 557–617, samt Skansjö 1983, s. 152–5, och hans förteckning av tryckta källor s. 305f. (Falkman Fört.) Förteckning öfver handlingar om Skåne, Halland och Blekinge, bd. I 1845, bd. II 1846, i DRA:s expedition. En översikt över tryckta källor för Skåneländernas historia finns även på Lunds landsarkivs hemsida http://www.ra.se/lla/kallor.htm

rimligt att på egen hand söka igenom privata arkiv för tiden efter 1520. Ingångar till enskilda brev i dessa arkiv kan man dock finna i den stora litteraturen rörande tidsperioden.

Mycket litet kameralt material eller domböcker och liknande finns bevarat från perioden. Genom medeltidsdiplomatariet respektive Repertorium och en rad särskilda källutgåvor når vi de bevarade dombreven och liknande inom respektive samlings tidsramar. Några enskilda skatteuppbörder har för skånska förhållanden förtecknats i danska samlingar.[129]

I några fall är krönikor och äldre historieskrivning användbara källor. Vi kommer exempelvis att beröra den märkliga pamfletten *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år* från de första åren av 1500-talet, och i ett par fall nyttja Tegels biografi över Gustav Vasa.[130] För dansk del är t.ex. Poul Helgesens välkända *Skibykrøniken* från 1530-talet intressant vad gäller upproret i Skåne 1525 och som exempel på vilka resonemang som fördes rörande samhällsutvecklingen under perioden. Huitfeldts stora krönika om de danska kungarna kommer också att användas.[131]

Allmänt bör påpekas att det skånska källäget är bristfälligt i förhållande till övriga Danmark. En undersökning har visat att de bevarade *skånska tingsvittnena* från senmedeltiden är starkt underrepresenterade jämfört med övrigt danskt material. En uppskattning skulle kunna vara att det från Skåne bevarats endast en femtedel så mycket källor som från de andra större regionerna i det danska riket.[132] Det kan alltså finnas anledning att i en del fall använda sig av vidare utblickar över det danska området för att stärka tolkningarna av vissa skånska skeenden.

Stora delar av materialet bör användas med försiktighet. Krönikor och liknande källor var vanligen starkt propagandistiska, men de kan ge viktiga inblickar i argumentations- och legitimeringsformer. Men även mer näraliggande källor måste användas med försiktighet. Exempelvis bör man vara beredd på att rapporter från länshavare och fogdar kan ha en tydlig tendens vad gäller att understryka egna insatser, överdriva fiendens tilltag i krigföring samt förvränga allmogens stämningar eller oroligheters utbredning och målsättning. Suppliker och besvär från allmogen kan ibland visas ha haft intervenerande stormän med lokala intressen som initiativtagare.[133]

---

129 En del sådant material är tryckt i *Danske magazin inholdende bidrag til den danske histories oplysning* (DM) rk 1–4.

130 *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*. Tegel 1622.

131 Helgesen [1890], Huitfeld 1652.

132 Netterstrøm 2003, s. 16, 70, uppskattningen från tabellen på s. 70. Även Sten Skansjö har visat på hur fåtaliga de skånska medeltida källorna är och har påvisat möjligheterna att istället arbeta rekonstruerande utifrån källor från sent 1500-tal vad gäller egendomsstrukturer och liknande, Skansjö 1983, s. 30–36, 150–55.

133 Exempel för det senare ges hos Westin 1957, s. 117–21, Sjödin i ASB 2, s. 467ff.

I den förhållandevis omfattande genomgången av de olika konflikterna mellan allmoge och överhet i kapitel 2–4 utgår jag från mer eller mindre tydliga belägg eller indikationer. En hel del av dessa bör alltså studeras med kritisk medvetenhet. Dessa förbehåll belyses ibland i texten men därutöver i noterna för att inte tynga framställningen. Jag kommer främst att söka efter belägg på kollektiva protest- och motståndsyttringar. Min definition av kollektivt agerande är vid. Vanligen kommer jag att beröra grupper som utgick från fasta gemenskaper eller förvaltningsenheter som byar, socknar, härader, län och liknande. I några fall inträffade oroligheter utanför de arenor som var knutna till dessa gemenskaper, och då ska det vara skeenden som inbegrep en sådan påtryckning att oro uttrycktes från överheten, för att jag skall inkludera dem i analysen. I flera fall undviker jag att dra närmare slutsatser om oroligheters omfattning, antal deltagande eller grad av våld, eftersom rapporteringen rörande sådana uppgifter ofta var otillförlitlig. Däremot kan geografisk utsträckning i regel beläggas eftersom flertalet motsättningar utspelade sig på arenor med geografiska implikationer som häradsting och liknande.

Fokus kommer att ligga på vilka orsaker som kan ha legat bakom och vilken argumentation bönderna använde sig av. Eftersom argumentationsanalysen är central kommer jag även att beakta olika förhandlingar som inte nödvändigtvis innefattade mer omfattande motsättningar, men som ger användbara inblickar i vilka argumentationstyper som förekom och vilka omständigheter som föregick mer konfrontationspräglade situationer. Rättsligt material kommer inte att undersökas systematiskt, förutom när det berör större motsättningar eller kollektiva protester. Men det kommer att användas för att belysa vissa sociala relationer – i synnerhet de mellan landbor och jordherrar, och för att undersöka om mer genomgående strukturella resurskonflikter förekom.

Vilka problem innebär då källäget med tanke på just komparationen mellan Småland och Skåne? Källtyperna är i viss mån olika för Skåne respektive Småland. T.ex. har vi i det skånska materialet en ganska stor mängd s.k. tingsvittnen och liknande brev utfärdade på ting, samt mer material rörande kyrkans roll som jordägare än i Småland. I det småländska materialet finns å andra sidan betydligt fler brev mellan ämbetsmän och riksföreståndare/kansli, samt från slutet av perioden ett fylligt material rörande Linköpingsbiskopens administrativa verksamhet. Emellertid kan skillnader i de bevarade källornas karaktär i sig ge indikationer på likheter och skillnader mellan undersökningsområdena vad gäller politisk-rättslig kultur och liknande. De omöjliggör inte i sig en kvalitativ jämförelse på centrala punkter. Jag får vara beredd på slagsidor i resultaten eftersom vissa institutioner efterlämnat mer källor än andra och de bägge ländernas källägen är olika, men detta får diskuteras löpande under undersökningens gång.

Jord och län. Hur såg landskapen ut?

Småland

Det senmedeltida Sveriges statsmakt och statsförvaltning kännetecknades av försvagning och decentralisering. Den kungliga unionsmakten var mer eller mindre frånvarande, något som gav riksråd och senare riksföreståndare en avsevärd makt, men också tvingade dem att söka legitimitet hos allmogen med olika eftergifter och nya mobiliseringsformer. I Småland var denna svaghet framträdande under senmedeltiden. Merparten av landskapet var förlänt, vanligen till lokala stormän. Detta innebar att skatterna hanterades av länshavarna, som vanligen hade sina län på tjänst – d.v.s. utan redovisningsskyldighet. Det har sagts att politiken lades om från ca 1470. Riksföreståndarna inskärpte i viss mån kontrollen över fataburen, som stegvis utökades till att under Sten Sture d.y. omfatta stora delar av centrala Sverige och Finland.[134] Men till stor del utgjorde denna centralisering temporära indragningar, detta inte minst i Småland under krigsåren 1504–11 då flera fögderier lades till fataburen i anslutning till krigföringens olika påfrestningar.[135] Riksföreståndarens kontaktytor med allmogen ökade alltså i viss mån under dessa år.

Hur såg då jordfördelningen ut i Småland jämfört med riksgenomsnittet? För tiden kring 1520 finns det möjligheter att rekonstruera förhållandena.

JORDFÖRDELNINGEN I SVERIGE–FINLAND RESPEKTIVE SMÅLAND CA 1520 (I %)

	Skatte	Krono	Andligt frälse	Världsligt frälse
Sverige–Finland[136]	45	6,1	24,6	24,3
Småland[137]	33,4	10	19,6	37

Medan norra Sverige och Finland dominerades av självägande skattebönder så var bilden annorlunda för Götaland. På många håll var jordfrälset

134 Om länsförvaltningen i Småland, Hammarström 1956, s. 42f, 63, 98f, mer allmänt Lönnroth 1940, s. 212f, 242ff. För nyare resultat och synpunkter se f.f.a. Retsö 2006. Centraliseringsförsök var en del i en internationell utveckling, och inträffade som vi ska se i Danmark fram till 1523, och i de nordtyska territorialstaterna, se kommentar i Nilsson 1947, s. 92.

135 Till fataburen låg 1504 Västbo och Sunnerbo i Finnveden, undantaget någon förlänt socken. Man kan också räkna in Västra härad och Södra Vedbo som låg under Svantes släktgård Eksjö. Under den senare Sturetiden skedde en ökning av det som låg under fataburen. Kalmar län var omtvistat mellan rikena under perioden 1505–11 och drogs slutligen tillsammans med Öland in till riksföreståndaren 1511. 1508 drogs Tuna län in, 1509 Tveta och Vista, Hammarström 1956, s. 14, 22, 92, jmfr Retsö 2006, s. 225.

136 Uppgifterna är en skattning för perioden 1520–40, Larsson 1985, s. 68, se också Larsson/Österberg 1985, s. 9.

137 Kinda och Ydre räknas här till Östergötland. Tabellen utformad efter jordeböcker från 1540-talet men omräknad till att gälla för 1520, Larsson 1985, s. 67.

(inkl. det andliga) ytterligt starkt vid medeltidens utgång.[138] Jämfört med riksgenomsnittet var i Småland andelen skattejord lägre, liksom kyrko- och kronojorden, medan andelen frälsejord var avsevärt högre. Detta var ett gammalt mönster som under senmedeltiden förstärktes då stora delar av nykolonisationen och uppbrytandet av häradsallmänningar oftare skedde under frälsets hägn än under kronans.[139] Utvecklingen ledde till påtagliga lokala skillnader, vilket kommer att ha relevans för analysen av olika skeenden. I södra Möre mot blekingska gränsen var t.ex. kronoandelen 36,4%, och i flera socknar närmast Kalmar var den mellan 50–98%. Även i det lilla Tuna län norr om Kalmar var kronoandelen övervägande.[140] I andra delar av Kalmar län var tvärtom frälset starkt, medan andelen skattegårdar var liten.[141] Möre och Tuna läns härader var bland de kronojordstätaste i riket medan resten av Småland till stora delar saknade kronojord. Stranda och Handbörds härader var däremot bland de frälsejordstätaste i riket. Skattejorden i landskapet låg vanligen kring 30–35%, lägre i Kalmar län och högre i Finnveden, Värend och på Öland.[142] I de områden som tidigt låg inom fataburen var skatteböndernas jordandel något över genomsnittet, och kronan hade här även övertagit vissa kontrollfunktioner över kyrkans resurser.[143]

Vi kan också direkt konstatera att andelen kyrkojord var relativt liten, som högst låg den i Värend – d.v.s. inom Växjö stift. Men resten av Småland låg under Linköpings stift, och var därmed fjärran från sitt stiftscentrum. Därför var kring 1/3 av gårdarna i Östergötland andligt frälse men i Småland betydligt mindre. Den riktigt stora enskilda andlige jordägaren i Småland var under senmedeltiden Vadstena kloster, och det har noterats att jordägandet vid denna tid inte var en prioriterad del av Linköpings

---

138 Berg har nyligen undersökt de östgötska häraderna Kinda, Hanekinds, Bankekinds, Skärkinds och Åkerbo där frälseandelen av jorden var hela 72 % kring 1550, med en total dominans främst i centralbygderna, medan skattegårdarna (16 %) vanligen låg i skogssocknar. Rika världsliga och andliga jordherrar byggde ofta upp godskomplex som kunde dominera en eller flera socknar, Berg 2003, s. 56–62, 67–71, 73, 231f.

139 För Värend se L-O Larsson 1964, s. 93–7. Från 1530-talet och framåt tog kronan över ansvaret för nykolonisationens marker, ibid. s. 274–284. Se också Tollin 1999, s. 64ff, 211ff., Hafström ”Häradsallmänning” KLNM 7, sp. 248–51.

140 1560 låg Tuna läns kronoandel på 70,9%. Se vidare DMS, 4:1, s. 93; 4:4, s. 207, L-O Larsson 1964, s. 94 not, Forssell 1869, bil 1, s. 18f.

141 Världsligt frälse i Handbörd 72,5% och Stranda 80,2%, skatte 15% respektive 4,1%. DMS 4:1, s. 26f, DMS 4:2, s. 25, 156f, se även Larsson a.a. Arv och eget räknat som frälse enligt modell från Larsson 1985, s. 67.

142 Se karta i Larsson 1985, s. 76, 77, 80.

143 Sunnerbo 54% 1560, se Forssell ibid. bil. 2 s. 28f, 1540 för Västbo 39,2, Västra 39,3 och Södra Vedbo 39,4, uträknat från gårdetal ca 1540, Larsson 1987, s. 136. Stureslägten hade av Linköpingsbiskopen förlänts med biskopstiondet i Västra och Södra Vedbo, Hammarström 1956, s. 79.

biskopsbords ekonomiska politik.[144] Under senmedeltiden hade jordförvärv inte sällan politiska implikationer. Sten Sture d.ä. hade en stark position i östra Småland med ett omfattande arvegods, som förstärktes med stora jordförvärv. Under den politiska turbulensen 1497 och 1501 hade han omfattande besittningar i stora delar av Småland, med tyngdpunkten i Handbörds, Stranda och Möre härader.[145] Arvid Trolle var annars den store jordmagnaten, med enorma ägor på såväl den småländska som den danska sidan. Enbart i Värend innehade han 318 gårdar vilket utgjorde en tredjedel av allt frälsegods där. Som riksråd, innehavare av några häradsförläningar i Värend och som lagman i först Östergötland och sedan Tiohärad, hade han ett omfattande inflytande kring 1500. Detta inflytande förlorades abrupt med regimförändringen 1501 som ledde till att alla hans län drogs in och hans egendom konfiskerades.[146]

I motsats till flertalet regioner, ”land” eller landskap var Småland knappast under denna tid uppfattad som en sådan territoriell enhet. Genom medeltiden hade området kännetecknats av ett tiotal mer eller mindre självständiga folkland och denna splittring förstärktes av att olika lagar gällde i området. Under landskapslagarnas tid hade man en Tiohäradslag i söder och Östgötalagen i norr, en uppdelning som fortsatte långt fram i tid vad gällde kyrkobalkarna. Kyrkligt rådde en liknande uppdelning då Värend utgjorde ett eget stift under Växjöbiskopen medan övriga Småland tillhörde Linköpingssätet.[147] I den svenska rikspolitiken hade landskapet länge en perifer roll. Eriksgatorna gick ej genom området, och under 1500-talet var fortfarande de ambulerande herredagarna koncentrerade till Mälarregionen.[148]

Skåne

Vi har betydligt sämre uppgifter rörande jordfördelningen i Skåne under senmedeltid eller tidigt 1500-tal, och de tillåter sällan någon generell

144 Norborg 1958, s. 292, Schück 1959, s. 383. Om södra Småland som stiftsperiferi sedan lång tid, ibid. s. 294, 311–13. Liknande utifrån tiondesämjorna i Småland L-O Larsson 1966, s. 287.

145 Som arvegods innehade han över 300 gårdar i Handbörds/Stranda, samt 72 i Möre. Han köpte sedan en större mängd gårdar i Södra Vedbo, Östra i Njudung, Uppvidinge, Sunnerbo och Västbo, Lundholm 1956, s. 34, 37f (karta), 116, 119 (karta).

146 L-O Larsson 1964, s. 156, 172f, 183, 188f. Om Arvid Trolle och hans gods även Sjögren 1944, s. 116–59 passim, om händelserna 1501 ibid. s. 335ff.

147 Larsson 1999, s. 67, 69.

148 Ibid. s. 75f, Gustafsson 1991, även Staf 1935, s. 15–55.

statistik. Erik Schalling har dock försökt uppskatta den generella jordfördelningen strax före reformationen 1536[149]:

Adelns fæstebønder*	Andliga institutioners fæstebønder	Jordegna bønder	Kronans fæstebønder
40%	35%	10%	15%

* *Det danska begreppet för landbor, framöver används den svenska termen.*

Vad gäller frälsejorden bör man kanske främst notera att det kyrkliga ägandet var mäktigt i Skåne. Ärkebiskopen innehade en egen välorganiserad godsförvaltning kring en rad gårdslän under Lundagård, som kring år 1515 innefattade 1145 gårdar i Skåne.[150] Ärkesätet var dessutom en stor länshavare i Skåne. Under undersökningsperioden innehade det Näsbyholm med Ljunits, Vemmenhögs, Herrestads härader, Åhus slott med tilliggande gårdslän, Elleholm med gods i Blekinge, och Hammershus på Bornholm samt en rad samlade gårdslän runtom i landskapet. Ärkesätet hade en omfattande förvaltning som blev många lågfrälse-mäns utkomst under senmedeltidens avslutande skede.[151] Även domkapitlet och klostren var stora jordägare och totalt innehade det andliga frälset närmare en tredjedel av Skånes kring 14 000–15 000 gårdar.[152]

Det är välkänt att Skåne var ett frälsedominerat landskap. Detta gällde mer eller mindre hela Skåneland men liksom i Götaland rådde stor lokal variation. Vissa socknar var fullständigt dominerade av frälsejord, ibland under en enda huvudgård. Under senmedeltiden var antalet adliga huvudgårdar betydligt högre än under sent 1500-tal; under 1400-talet

---

149 Vi kan jämföra med grannlandskapen:

	Adeln	Andliga institutioner	Jordegna bönder	Kronan
Halland	37	14	18	31
Blekinge	15	2	23	60

(av totalt ca 16 000 gårdar) Schalling 1937b, s. 9, jmfr dens. 1936, s. 57–83. Specialstudier kan på lokal nivå rekonstruera den sannolika egendomsfördelningen vid medeltidens slut. För en sådan rörande Skytts härad se Skansjö 1983, s. 259f.

150 Ingesman 1990, s. 14. Vad gällde ärkesätets godsbestånd fanns det ytterligare några förvaltningscentra, främst Flyinge gård med omkring 175 gårdar. Ytterligare en mängd gårdar var bortförlänade, 1497 uppskattningsvis 5–600 stycken fördelade på 30-talet gårdslän. Dessa var i regel förlänta på avgift, länshavarna hade alltså ganska fria händer i sin förvaltning av gårdarna, ibid. s. 26.

151 W Christensen 1974 (1903), s. 200, Ingesman 1990, s. 291, 322f, även s. 2f. utifrån Dahlerup.

152 Jmfr uppskattningarna i Weibull 1923, s. 32, Schalling 1936, s. 82, 180, 197, Johannesson 1947, s. 62f, 88.

pågick den process som kallats lågadelns kris för fullt och en rad främst lågadliga släkter förlorade sin adelsstatus.[153]

I norra Skåne fanns en för danska förhållanden hög andel självägande bönder, ett förhållande som förstärktes av de många gårdsmän som delbrukade samma gårdar.[154] Vanligen dominerade dock krono- och frälsejorden med ungefär lika andelar men med få herregårdar.[155] I Blekinge utgjorde de självägande bönderna en påtaglig andel och kronoandelen var mycket hög. Flertalet av de frälse landborna var samlade i Lister i Sölvesborgs län i sydvästra delen av nuvarande Blekinge, ett område som under senmedeltiden räknades till Skåne. I skogstrakterna rådde en fullständig dominans av krono och självägande.[156]

I sydvästra Skåne dominerade de andliga institutionerna som jordägare, och längs sydkusten från Ystad mot Trelleborg hade ärkesätet stora förläningar. Även klostren hade här stora egendomar.[157] Starkast adlig dominans var det i söder och sydost. I Ingelstads, Järrestads, Herrestads och i synnerhet Albo härader dominerade adelsgodset stort medan självägandet var obefintligt.[158] På flera håll var här bygderna fullständigt dominerade av adliga jordherrar.[159] Kring 1500 framstår i Skåne tydligast Ingelstads och Bara härader samt Kristianstadslätten som centra för adliga huvudgårdar.[160] Liksom på andra håll var de riktigt stora jordsam-

---

153 Det senmedeltida ödegårdsproblemet drabbade i Skåne de adliga jordägarna och deras huvudgårdar i högre grad än andra jordägare. Skansjö exemplifierar med Skytts härad där minst 14 huvudgårdar kan beläggas för 1300- och 1400-talen, vid medeltidens slut bara tre, Skansjö 1983, s. 260–77, 287.

154 Göinge hade år 1583 337 självägande bönder samt 15 ”Jordeigre Fester” av inalles 1421 bönder, alltså 24,8%. Motsvarande för Bjäre var 60,5 %, Luggude 27 %, Norra Åsbo 15 %, Södra Åsbo 10,1 %. Sedan tillkom gårdsmän i synnerhet på de självägandes gårdar, i t.ex. Göinge 406 stycken, se Helsingborgs Län Räkenskaper 1582/1583, s. 406, 425, 437, 449, 473. För Göinge även Persson 2005, s. 166, 186, siffrorna är inte helt rättvisande då en del av kronans gårdar var förlänta och inte ingår i förteckningarna, ibid s. 189.

155 Ulsig 1968, s. 281. För en ungefärlig uppskattning av andelen kronogårdar kan man utgå från siffror från 1651, se Fridericia 1889-90, s. 589f. Dessa kan sedan justeras genom att man drar ifrån de kronogårdar som tidigare var ärkesätets, samt genom uppgifter om kronogårdar som skiftades med adeln under senare delen av 1500-talet, Ingesman 1990, s. 14, Weibull 1923, s. 62.

156 Ärkesätet i Lund samt släkten Trolle utgjorde två stora jordägare i trakten, Milton 1994, s. 102,144, 161, Lister låg liksom Villands och Gärds härader till Sölvesborgs län, Styffe 1911, s. 52f, 92.

157 I Skytts härad var vid senmedeltidens slut det sammanlagda andliga innehavet 74 % av gårdarna, Skansjö 1983, s. 259. Om klostrens jordinnehav se Johannesson 1947, s. 88.

158 Fridericia 1889/90, s. 589f.

159 Under huvudgårdar som Bollerup, Krageholm och Sjörup låg ca 100–150 gårdar respektive vid denna tid, Ulsig 1968, s. 283.

160 Kring 1500 kan 51 huvudgårdar beläggas i Skåne. Tjugo låg längs sydkusten, nio på västskånska slätten mellan Lund och Luggude, fem i Bara härad samt tretton på östskånska slätten kring Helgasjön, ibid. s. 281.

lingarna förhållandevis nya, ihopskrapade från försvagade frälsesläkter under 1400-talet.[161]

Vad gällde länsförvaltningen var Danmark vid denna tid till stora delar häradsvis förlänt till olika (vanligen) adliga *lensmen*. Förläningarna var inte sällan på räkenskap, och år 1513 låg närmare en fjärdedel av de danska häraderna under fataburen.[162] I Skåne fanns viktiga undantag från de vanliga häradsförläningarna med de stora länen under Lindholmen och i synnerhet Helsingborg.[163] I forskningen har framhållits att adeln i Skåne hade ett större inflytande över de kungliga större länen än på andra håll i det danska riket, och samma gällde för smålän och ärkesätets egna län. Detta har tolkats som utslag av adelns starka efterfrågan under sent 1400-tal på inkomstförstärkningar i form av tjänster, ämbeten och förläningar, för att kompensera de minskade jordintäkterna som var resultatet av den senmedeltida agrarkrisen.[164] Stora jordherrar som Jens Holgersson (Ulfstand) gjorde anmärkningsvärda ”karriärer” som länshavare under undersökningsperioden.[165]

Under sina senare regeringsår genomdrev Kristian II en indragningskampanj som medförde att fataburen 1522 utökats från 43 till 62 härader. I Skåneländerna drogs t.ex. Laholms, Varbergs och Helsingborgs län in. Den mäktige Henrik Krummedige blev av med flera län i regionen, och andra län som Lindholmen förlänades till nya länsmän. Ärkesätet under Johan Weze – i sin tur under starkt inflytande av Kristian II – stod som

---

161 Krognos-släkten hade fram till 1491 ansamlat 383 gårdar, rikshovmästaren Poul Laxman tillförskansade sig 900 gårdar på olika håll, ibid. s. 282, 286.

162 Sverige kan på grund av länsförhållandena i början av 1500-talet uppfattas som en ”förebild” för det adelsvälde som skulle utvecklas i Danmark efter 1523, se vidare i Erslev 1879b s. 27f. Om det danska länsväsendet under 1400-talet, Christensen 1983, s. 13–19, 59. Allmänt om Sverige och Danmark se Rosén ”Län” KLNM bd. 11, sp. 104–08. Om länen i Skåne se Erslev 1879a, s. 1–13, 61–78, Andersson 1974, s. 311, 314, 410. Om de andliga länen se Ingesman 1990, även Johannesson 1947, s. 76–104.

163 Helsingborgs län bestod av Luggude, Bjäre, norra och södra Åsbo, Rönnebergs, Onsjö, Harjagers, Göinge, och tidvis Torna härader. Till Lindholmen låg Oxie, Bara, Ingelstads och Järrestads härader. Om länsinnehavarna se Erslev 1879a, s. 1, 4, Christensen 1983, s. 285, 301.

164 Detta har diskuterats av inte minst Dahlerup 1969/70; se också hans och övriga bidrag i *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen* 1971 med liknande diskussioner för Danmark respektive hela Norden. Ingesman 1990 gör en genomgång av skånska ärkesätets förvaltning som ansluter till denna analys om främst den senmedeltida lågadeln som en tydlig ”funktionærgruppe” som levde på att administrera andras gods, en grupp som kännetecknades av klientrelationer och undervasallitet, se t.ex. s. 1–4, 322–326. För liknande angreppssätt i svenska Västergötland vad gällde främst häradshövdingeämbetet men även nämndemannaposter och liknande se Småberg 2004, s. 15f, 59f, 235f.

165 Jens Holgersson (Ulfstand) var en omfattande godssamlare i gränstrakterna, men gjorde även karriär som innehavare av en lång rad skånska län från kronan och ärkesätet, se Wallin 1979, s. 37–41, 50–58.

tillfällig vinnare med sina gamla län i södra Skåne, Bornholm samt hela Helsingborgs län. Efter att Kristian II störtats och Fredrik I tillträtt var antalet fataburshärader i riket redan 1524 nere i 35 ½ stycken. I många fall var det samma adelspersoner som tidigare avhänts förläningarna som återtog dem, däribland Tyge Krabbe som återfick det stora Helsingborgs län. En liknande utveckling skedde även vad gällde köpstäder. En rad städer underställdes en direkt kontroll under Kristian II i samband med de nya lagar han införde i början av 1520-talet, men omedelbart efter Fredrik I:s tillträde övertogs städerna av de närmaste länsmännen, t.ex. Laholm och Vä.[166] I litteraturen har framhållits att konkurrensen mellan stormännen och kyrkan och mellan stormännen i början av 1500-talet inte var så utpräglad i Danmark som i Sverige.[167] Det verkar ej ha gällt för Skåne, där tvisterna om länen åtminstone under och efter Kristian II:s regeringstid var framträdande och starkt politiserade.

De bägge landskapens jordfördelning hade alltså såväl likheter som skillnader. Det världsliga frälset var förhållandevis starkt på bägge sidorna, medan de andliga institutionerna var starkare i Skåne.[168] I den skogspräglade gränsregionen var andelen kronobönder och självägande betydande på bägge sidorna, medan Skånes bydominerade centralbygder starkt dominerades av frälsegods. Lokala skillnader i jordfördelning kunde vara stora. Länsförhållandena var komplexa, men allmänt kan sägas att kronans kontroll över länen på den svenska sidan sakta stärktes under perioden, medan en starkare krona på den danska sidan efter en offensiv tillsammans med lågadeln miste stora delar av motsvarande kontroll till högadeln 1523. Ärkesätet var också en viktig länshavare under perioden. Det bör sägas att stora delar av Skåne var befolkningstäta och ofta hade en mer omfattande överskottsproduktion och därmed ett större resursuttag än merparten av Sverige. Detta torde ha möjliggjort en större lokal kontrollapparat med fler fogdar och annan personal än i stora delar av Småland.[169]

Avhandlingens syften och disposition

Vad exakt är det vi söker efter i källorna när vi vill inventera konflikter mellan bönder och överhet? Eftersom vi utgår från böndernas förmåga

---

166 Erslev 1879b, s. 38, 43, 52–54.

167 Styffe i BSH 5, s. XVIII–XXII, W Christensen 1974 (1903), s. 203f, Allen 1864–72, bd. 1, s. 135, 172f, 205, 586f, 591, jmfr Olaus Petris beskrivning av täta länsherrebyten under kung Kristoffers regeringsperiod på grund av aristokratins intensiva konkurrens om de svenska länen, OPSS 4, s. 184f.

168 Jmfr översiktlig karta hos Österberg i Gissel et. al. 1981, s. 211, där likheterna mellan Skåne och Småland kring år 1500 framkommer.

169 Se komparation mellan Danmark och Sverige under tidigare delen av 1600-talet, Lindegren 1995, s. 26–28.

att agera kollektivt i en eller annan mening kan vi utesluta delar av den mer ekonomiska kamp som skedde på individuell nivå, men som ibland hade stor inverkan på socioekonomisk struktur och politiska skeenden. Befolkningstryck och jordtillgång var variabler som inte minst under tidigt 1400-tal gjorde det möjligt för många landbor att enskilt förhandla ned sina avgifter. Detta tar jag inte upp här. Istället söker vi alltså efter hur bönder kunde agera kollektivt gentemot de olika överheterna: kronan, kyrkan och jordadeln. Det kan gälla suppliker och besvär, förhandlingar och revolter. Det blir en viktig del av undersökningen att se hur bönder agerade på etablerade arenor som landsting, häradsting, sockenstämma och liknande i interaktionen gentemot krona, länsherrar, kyrka, och det kan finnas anledning att se om också andra arenor och mobiliseringsformer användes. Utifrån diskussionen om lokal organisation och kommunalism finns det anledning att försöka se om det i lokalsamhället förekom alternativa resursanvändningar, konfliktlösningar eller organisationsformer som kom att ställas mot överhetens anspråk och arbetsformer.

Men som vi har sett kunde också systematiska resurskonflikter löpa inom lokalsamhällena, mellan klasser eller sociala grupper, och i upprorsforskningen har det poängterats att denna typ av konflikter knappast går att avskärma från andra politiska maktkonflikter. Flera stora uppror och mängder av klagomål rörde sådant som jordherrars orättfärdiga anspråk på allmänningsmarker eller livegenskapsliknande relationer. Rättsliga tvister på lokalt plan hade alltså inte sällan bäring på större sociala och politiska skeenden. Överhuvudtaget kan man knappast betrakta politik och rätt som åtskilda sfärer, i synnerhet inte under denna period. Politiska och rättsliga konflikter var ofta samma sak, privat och offentligt gled konstant ihop. Vi bör alltså även se närmare på hur bönder agerade kollektivt i den rättsliga sfären, och försöka utreda om det fanns resurser eller sociala relationer som var systematiskt omtvistade. Med de rättsliga tvisterna kommer vi också närmare den annars svåråtkomliga relationen mellan den enskilde jordherren som en lokal överhet, och hans underlydande landbor.

Frågeställningen bör alltså formuleras från flera olika håll. Jag försöker göra en analys av *vilka resurser och sociala relationer* som var omtvistade under perioden, och *på vilka sätt bönder kollektivt ställde sig i relation till de olika överheterna i samband med detta*. Vi bör också se närmare på hur bönder agerade politiskt och rättsligt mellan olika herrar, hur *eventuella allianser* fungerade, vilka intressen olika parter kunde samlas kring. Från frågan om vilka resurser man stred, går vi alltså över i frågan om hur bönderna agerade inom den politiska kulturen, vilka ramar det fanns för protest, vilka möjligheter bönderna tog sig att protestera. Vid fall av mer svårgripbara oroligheter försöker jag i möjligaste mån återge en kontext för dessa skeenden och analysera i vad mån de ger uttryck för motstånd. Några gånger kommer vi att möta motstånd och protes-

ter som kan ha haft ett samband med bredare opinioner som t.ex. den begynnande kyrkoreformationsrörelsen eller senmedeltida adelskritiska strömningar. Sådana opinioner kommer jag att relatera till vid tillfälle. Men direkta kopplingar mellan bönders protester och sådana bredare opinioner ska jag naturligtvis inte dra förhastade slutsatser om.

Terminologin rörande olika protestformer kan behöva vissa klargöranden. Vanligen definierar man inom forskningen *uppror* som präglade av våld, och med en förhållandevis stor geografisk räckvidd. ”Ett ’uppror’ är en handling eller en serie handlingar som utmärks dels av våldsamhet, dels av att denna våldsamhet riktas mot överheten, varmed ofta avses statsmakten”, menar Peter Reinholdsson.[170] För att klassificera ett uppror som ett bondeuppror har Janken Myrdal uppställt fem kriterier 1) Bönderna måste utgöra en betydande del av styrkorna. 2) Böndernas väpnade resning syftar till att förbättra deras ställning eller förhindra en försämring. 3) Den väpnade resningen skall ta sig våldsamma former. 4) Striderna skall riktas mot överheten eller mot dem som försökte etablera sig som överhet. 5) Upproret måste minst omfatta ett område motsvarande ett svenskt landskap.[171] Eftersom dessa definitioner speglar ett mer eller mindre allmänt bruk av begreppet uppror väljer jag att inte omdefiniera det. Men eftersom vi kommer att möta en rad geografiskt mer begränsade upprorslika skeenden, där graden av våld och geografisk omfattning inte var så framträdande, får vi därför reservera termen *resning* för dessa. Då frågeställningarna rör resningar som praxis i anslutning till politisk kultur och värderingar, kommer fokus inte så mycket att ligga på graden av våld utan snarare på vilka politisk-rättsligt betydelsebärande handlingar som utfördes. Min användning av termen resning ligger alltså närmare Blickles ovannämnda definition av *Unruhe* än t.ex. Reinholdssons betoning på senmedeltida uppror som adelsledda resningar. Emellertid kommer allansperspektivet också att iakttagas vid behov. Med anledning av den idag använda forskningsterminologin kommer jag alltså att använda termen resning även i dessa sammanhang men det förklaras då i sammanhanget.

Vid en del tillfällen kommer vi att möta situationer av förhandling mellan bönder och överhet, där bönder protesterade eller drev offensiva frågor men utan formella uppsägningar av överheten eller våldsuttryck. Där kommer jag att använda mig av den enkla kategorin *förhandling*. Om jag finner situationer där bönderna använde sig av motståndsformer som att vägra pålagor men utan resningslika omständigheter kommer jag att kalla situationen för *vägran*. Eftersom en delfråga rör vilka resurser som var omtvistade kommer fokus inte alltid att ligga på hur stora de enskilda uttrycken för motstånd och protest var. En omfattande

[170] Reinholdsson 1998, s. 14.
[171] Myrdal 1995, s. 16.

kollektiv vägran att utgöra en pålaga kan t.ex. möjligen ha ägt rum utan större konfrontationer. Men när en konkret motståndsaktion kommer till uttryck ska jag undersöka dess form, omfattning och vilka arenor som användes. De minsta enheter vi då rör oss kring kan t.ex. vara en socken där tillräckligt många deltagare kunnat avgöra en sockenstämmas beslut eller sätt att agera gentemot en högre instans, eller en by där bönderna kunnat agera gemensamt i ett rättsligt ärende. Resningar kommer vi främst att möta på häradsnivån eller högre, medan termen uppror förbehålls stora aktioner på minst landskapsnivå.

I avhandlingens första huvudblock, kapitel 2–4, ska vi nu se närmare på hur bönder i Småland och Skåne agerade gentemot kronan, kyrkan samt jordherrarna i samband med olika *konflikter rörande resurser*. Löpande sker en kartläggning av vilka resurser och sociala relationer som var omtvistade, och vilka organisations- och protestformer bönderna använde sig av. Jag har här valt att i huvudsak inkludera kronan och det andliga frälset i deras roll som jordherrar i kapitel 4. Fördelen är att jag därmed i det kapitlet kan fokusera på landbornas förhållanden i sin helhet, men nackdelen är att läsaren måste konsultera även detta kapitel för att få en komplett bild av kronan och de andliga institutionerna. I kapitel 2 och 3 ser jag däremot på kronan respektive kyrkan i deras mer allmänna politiska, militära, rättsliga och administrativa egenskap av överhet. I praktiken kommer dock vissa överlappningar att ske. Detta hör till vad vi idag uppfattar som det senmedeltida samhällets sammanblandning av privat och offentligt.

Kapitlen 2–4 bygger på en genomgång av ett stort men också ofta spretigt och ibland bräckligt källmaterial, samt på tidigare forskning. Nödvändiga detaljutredningar kompletteras flera gånger av förhållandevis ingående beskrivningar av processer över tid för att ge sammanhang och bakgrund till de frågor bönder valde att inrikta sig på, och de former som deras protester och motstånd kunde ta sig. Kapitlen har därmed en huvudsaklig karaktär av empirisk kartläggning som dessvärre måste bli tämligen detaljrik – för att sedan kunna ligga till grund för mer analytiska diskussioner i kapitel 5 och 6. Arbetssättet har fördelen att en del frågeställningar blir bättre belysta, men också nackdelen att texten blir omfattande och för en del läsare måhända av ett avskräckande format. De läsare som framför allt vill ta del av mina övergripande svar på de frågor som jag ställt i inledningen, kan välja att enbart läsa dessa kapitels delsammanfattningar för att sedan förflytta sitt intresse till kapitel 5–6 och den slutliga konklusionen. I kapitel 5 samlar jag ihop, fördjupar och diskuterar resultaten rörande protestformer och vilka arenor som användes. Sedan övergår jag i kapitel 6 till att närmare studera etos-dimensionen i den politiska kulturen genom att åter gå igenom källorna utifrån vilka normer och värderingar som åberopas i materialet. I konklusionerna tar jag slutligen ställning till vilka likheter och skillnader jag finner mellan de bägge regionerna och deras politiska kultur.

2 Kampen om resurser: kronan och allmogen

SMÅLAND

Skatterna

Kronans skatter har i de flesta tider varit en av de främsta orsakerna till protester och uppror. Eftersom uttaget ofta skedde på regional nivå tenderade skatteprotester att politiseras. Medeltidens skatteprotester följde vissa konjunkturer som hade bäring på andra sociala motsättningar. I Sverige inträffade t.ex. flera större skatterevolter kring 1310 i samband med ett tilltagande befolkningstryck. Lokala skatteprotester kring 1370 vände sig mot fogdars och adelsmäns egenmäktiga förfarande med beskattningar. 1400-talet var återigen en period då skatteprotester tilltog på många håll i Europa och Norden i samband med en expanderande (militär)stats ökande skattekrav. En politisering av bondeståndet blev nu tydlig på många håll.[1]

Skatterna under senmedeltiden kunde på den svenska sidan indelas i tre parter.[2]

1. Den årliga skatten som utgick från skattebönderna, vilken utgick i två delar. Den äldre som fastställdes i Magnus Erikssons landslag kallades den ”laga” skatten, medan den samlade gärdskatt som tillkom 1403 kallades den ”andra” skatten och hade svagare legitimitet under 1400-talet.[3] Erik av Pommerns skattehöjningar ledde till Engelbrektsupproret som resulterade i nedsättningar och framväxten av regionala stadgor och sämjor. Ett återkommande klagomål vid denna tid var att bönderna hade blivit färre inom skattelagen, så att kostnaden blev högre per bonde. Under senare delen av 1400-talet sänktes den ordinarie skatten med en tredjedel, ofta i form av lokala eftergifter åt allmogen under de olika

---

1 Om Europa, Myrdal 1995. Om Sverige och Norden, Myrdal 1993, s. 24–27, Katajala 2004, s. 32–37.

2 För en genomgång av de senmedeltida skatterna se Dovring 1951, Österberg ”Skatter, Sverige” i KLNM bd. 15, sp. 417–24. För en jämförelse med Danmark se Poulsen 1995.

3 Dovring 1951, s. 59f, om uppdelningen mellan ”laga” och övriga skatter under senmedeltiden, en uppdelning som sedan Gustav Vasa upphävde, ibid. s. 176f.

stridigheterna.[4] Troligen hade delar av Småland under senmedeltiden i och med sämjekonstruktionen tendenser till en tributär relation till kronan; enskilda härader eller land betalade en kollektiv skatt som syftade till att utverka kronans beskydd. Den tributära relationen brukade vara kopplad till en lokal självständig förvaltning, och det kan i så fall ha varit ett tecken på kronans svaga inflytande i området.[5]

2. Extraskatterna som skrevs ut vid särskilda behov. Vid en skattereform 1403 permanentades tidigare extraskatter till ordinära, och få extraskatter togs ut under det följande halvseklet. Fogdarna förbjöds att på egen hand ta ut de extraskatter som kallades för gengärder och en äldre form av fodring (av hästar), och dessa pålagor förbehölls kungen vid särskilda behov. Gengärd och fodring drabbade vanligen alla bönder, men vad gällde landbor med endast hälften av skatteböndernas plikt. Efter Engelbrektsupproret var riksmakten svag, inte minst då många borgar rivits ned och slottslän försvunnit. Skattekraven var försiktiga och förhandlingar med menigheterna legio. Ändå ägde återkommande protester rum mot fogdars och länsherrars avsteg från regleringarna och deras hårda metoder. Även protester mot extraskatter under de decennier som föregick undersökningsperioden rörde inte sällan enskilda fogdars och länsherrars ämbetsutövning snarare än riksstyrelsens.[6]

---

4 Poulsen 1995, s. 115, Myrdal 1999, s. 150f. Under Erik Karlssons (Vasa) uppror 1469 lovade kung Karl Knutsson att den allmoge som ställde sig på hans sida mot upproret med vapen och en månads proviant skulle få skatten sänkt med en tredjedel i tre år, Olesen 1983, s. 299. På samma vis lovade Sten Sture d.ä. 1470 att överlägga om skatterna med de missnöjda bönderna i Fjädrundaland om han fick stöd mot sina politiska motståndare, Lundholm 1956, s. 49, 54 not 16.

5 Om Värend som troligen länge hade tributskatt Dovring 1951, s. 340ff. Småland hade låga skatter under medeltiden på grund av svag kunglig kontroll, Lönnroth 1940, s. 64f. Detta kan jämföras med danska kronans medeltida strategi i Blekinge på andra sidan gränsen där kronan istället satsade på kronogårdar med följd att frälset var svagt där. Jmfr diskussion Hansson 2001, s. 246f. Om tributformen Mogren 2000, s. 128ff, och Lindkvist 1990 med betoningen på tribut som en extern tillägnelse från ett separat territorium, jmfr om Jämtland Bergner 1988.

6 Norborg ”Gärd” KLNM 5, sp. 678–83, Dovring 1951, s. 42f, 88, Hammarström 1956, s. 63, Myrdal 1999, s. 150f. Engelbrektsupproret riktades främst mot fogdarnas metoder och att skatterna togs ut ur landet. Under åren efter upproret följde en rad stadgor mot fogdars/länsherrars olagliga gästning och beskattning utöver kronans rätt, Bjarne Larsson 1994, s. 82–84. Om skatter och följande uppror under Karl Knutsson under 1450-talet samt under Kristian I 1463, se Poulsen 1995, s. 115f, Harrison 1997, s. 58–60, Reinholdsson 1998, s. 216. Enligt Dovring tyder några bevarade besvär från västgötska härader under 1460-talet på en utbredd opposition mot hur länsherrar hade begärt olagligt höjda och nya skatter, körslor och fodring. Detta menades strida mot tidigare brev och sedvänjor, Dovring 1951, s. 151, besvären tr. i BSH 3, s. 144–46. Liknande besvär kom även under 1480-talet, se ett bevarat riksrådets svar på Vedens härads besvär 1483, BSH 4, s. 99f. Allmänt om oro under 1480-talet se Larsson 1997, s. 352–55.

3. Till detta kom en ny form för fodringen, en naturaavgift som bestod i runtridande med kronans hästar som skulle få foder av respektive gård. Fodringen tilltog eftersom ett system av ambulerande herrar växte fram efter att det gamla borg- och länssystemet rasat samman i samband med Engelbrektsupproret. Den kom med Kalmar Stadga 1474 att bli en stående pålaga med såväl en ordinarie ”stor årlig fodring” till länshavaren, en fogdefodring samt en kungsfodring vart tredje år. I anslutning till fodringen skedde ofta också en gästning, d.v.s. att en herres representanter fick mat och husrum av bönderna. Frälsets landbor skulle principiellt sett nu vara undantagna från de kungliga fogdarnas gästning men ansågs med stadgan 1474 temporärt underkastade fodringsbesväret tills riket kommit i ”bättre stadga”. Frälselandbornas fodringsplikt blev dock under 1480-talet bestående med hälften mot skattebönderna. Undantagna var landbor närmast sätesgårdar som hade dagsverksplikt. Sannolikt erlade landbor överskjutande fodring och gästning till de egna jordherrarna.[7] Flera av oroligheterna under 1400-talet vände sig såväl mot fogdefodringen som mot extraskatterna, och stadgan 1474 kan ses som uppseendeväckande i hur den ändrade de regler som tidigare rått för kung och råd i beskattningsfrågor.[8]

Ur ett konfliktperspektiv är både extraskatterna och fodringen intressanta. Extraskatterna förhandlades i huvudsak mellan kung och riksråd men skulle stadfästas av menigheter på lokala eller regionala bevillningsmöten.[9] Anspråken på fodring kunde dock eventuellt luta sig mot den äldre oreglerade gästningsskyldigheten. Uppenbarligen räknade man med problem kring gästningen och dess avlösning. En paragraf i Kalmar Stadgar 1474 förbjöd de gästande att klaga på det bönderna erbjöd, och Tälje stadga 1491 tillfogade ett tydligare förbud för de gästande att bruka övervåld mot landbor eller deras anhöriga.[10] Största delen av 1400-talet kännetecknades allmänt av att överheten hade svårigheter att vidmakthålla de gamla resursuttagen och ännu mer svårigheter att pålägga nya. Detta var i grunden en effekt av den senmedeltida agrarkrisen. I befolkningsnedgångens spår var det ont om arbetskraft, och herrarna kunde inte spela på någon konkurrens mellan landbor om jorden. Samtidigt var konkurrensen mellan herrarna tillspetsad med anledning

---

7 Om fodringens ökande roll från uppskattningsvis 1450 – men under perioder ofta avlöst – se t.ex. Lindkvist 1982, s. 433, jmfr Styffe i BSH 4, s. CXLIII–CXLV, i övrigt om fodring och gästning se Lönnroth 1940, s. 218f, Odén ”Fodring” i KLNM bd 4, sp. 451, dens. ”Gästning” i KLNM bd 6, sp. 2–4, Bjarne Larsson 1994, s. 87f, 152f, 177f, Reinholdsson 1998, s. 35.

8 Se ovan not 6, Bjarne Larsson 1994, s. 152f.

9 Se t.ex. Berg 1935, s. 22; Kattajala 2004, s. 50.

10 Stadgorna tr. Hadorph 1687, s. 56, 69. Se vidare Bjarne Larsson 1994, s. 87, 152f utifrån Kalmar stadga 1474. Om klagoförbudet 1474, Reinholdsson 1998, s. 35.

av de minskade resurserna.[11] En rad protester höjdes rörande gästande fogdar och knektar, inte minst från kyrkan och frälset å deras landbors vägnar. Frälset accepterade fodringen men genomdrev ett undantag från fogdegästning för sina landbor, och frälsets sätesgårdar med underlydande dagsverkspliktiga landbor slapp all fodring. Detta fastställdes formellt med Kalmar stadgar och recess 1474 respektive 1483, för att dessa resurser skulle förbehållas jordherrarna.[12]

Det svenska senmedeltida skattesystemet kännetecknades enligt forskningen av en komplex vardaglig öppenhet för olika behov och intressen, en anpassningsbarhet som smittade av sig även på lokal hantering av räntor och låneverksamhet hos jordherrar och kyrkan. Ofta avlöstes skatter med persedlar som ett område hade gott om. Andra sidan av myntet var att befolkningen onekligen vande sig vid denna ”mjukhet” i skatte- och ränteapparaten. I stora delar av Småland rådde regelbundet spannmålsbrist, alltså löstes sakören, tionden, skatter och fodring ofta i smör eller penningar.[13] Detta verkar ha kompletterats av ett ganska utarbetat låne-system. Det var sedan gammalt vanligt i Sverige med lån ur kyrkotiondet under dåliga år och sockenkyrkor kunde dessutom ofta ha stora restantier på avraden från de egna gårdarna. Det var även vanligt att det världsliga frälset lånade ut spannmål till utsäde.[14]

Allmänt fanns det under senmedeltiden tendenser till att anpassa skatten efter gårdars bärkraft. Hur systemet fungerade är svåråtkomligt, men på många håll lades de fasta fyramannagärderna (efter Engelbrektsupproret vanligen sexmanna) på större grupper om t.ex. åtta man, där man inom grupperna liksom i Danmark skulle hjälpa de svagaste bönderna. Detta tyder på lokala former för fastställande av enskildas bärkraft av en typ som liknar de arbetsformer som belagts för sent 1500-tal

---

11 Myrdal 1999, s. 144f, 150f, 177. För en översikt över hela Skandinavien om jordräntor, skatter och tionden med kopplingar till befolkningsutvecklingen se Gissel i Gissel et.al. 1981, s. 143–71. Det rådde motsatta tendenser då skatter lokalt kom att minskas men kronan försökte flera gånger stadfästa och generalisera främst fodringen, och lokalt hitta på nya skatter vilket flera gånger misslyckades – t.ex. allmänningsskatten i Västergötland som utgick i fyra vargskinn, Dovring 1951, t.ex. s. 151f.

12 Bjarne-Larsson 1994, s. 86–93, 179f.

13 Hammarström 1956, s. 78f, 85, 117–20, 156, 192, Schück 1959, s. 294, 387, 391, Munktell 1982, s. 106f, Ferm 1990, t.ex. s. 382f. Jmfr biskop Brasks rekommendation till sina gårdsfogdar att inte ta ut avlösningar i pengar på grund av inflationsrisken. I praktiken vidhöll de småländska bönderna dock penningavlösningar under Brasks tid när myntet föll, Arnell 1904, s. 120, bil. s. 17.

14 Olsson 1947, s. 63f, Hammarström 1956, s. 118f, Schück 1959, s. 243, 368, Munktell 1982, s. 151f.

och framåt, men då i tydligare samverkan med centralmakten och utifrån en individuell beskattning på hemmansnivå.[15]

Från 1490-talet finns en rad indikationer på att skatterna var illa sedda. Detta märks främst i konflikter mellan kung Hans, det svenska riksrådet och Sten Sture d.ä. då parterna anklagade varandra för olagliga skatter och gästningar. Det ansågs uppenbarligen som en vinnande strategi att spela på en ovilja mot skatterna bland allmogen, och i synnerhet den danska kronan anklagades under slutet av 1400-talet för att i Sverige införa nya lagar, pålägga tunga skatter och föra in danska fogdar.[16] Under krigstillståndet mellan Sten Sture d.ä. och kung Hans folk 1497 återkom på sina håll sturepartiets löften om skattesänkningar för de som stödde Sten.[17] I samband med ökande politiska spänningar och ett tilltagande motstånd mot den danske kungen och hans fogdar spred sig 1501 protester och motstånd med bl.a. skattevägran i landets fataburslän. I t.ex. Örebro, Väster- och Östergötland begärdes att de främmande fogdarna skulle ställas inför rätta för en rad övergrepp. På något håll dödades också fogdar. Sten Stures allierade använde sig av dessa protester för att driva en egen länspolitik, men även bland de svenska herrarna kom propåer om att man måste vara försiktig med skatteuttaget för att undvika agg bland bönderna.[18] Skatterna var alltså ett viktigt ämne i mobiliseringen av allmogen.

Tvister kring skatterna kunde mot denna bakgrund ta sig flera uttryck. Man kunde förhandla om den stående skattens utformning, om extra-

---

15 Dovring 1951, s. 56f, Hammarström 1956, s. 29–33 jmfr för sent 1500-tal och framåt Österberg 1971, s. 53ff, 117ff, 197ff, Larsson 1972, s. 59ff. Om Danmark se nedan.

16 Riksrådet skrev till kung Hans 1492 att skatterna i Danmark var för höga för att riksrådet skulle kunna få med sig allmogen på att hylla kung Hans som svensk kung, Kellerman 1935–40, bd 1, s. 178, Palme 1968 (1950), s. 186. År 1497 anklagade riksrådet Sten Sture d.ä. för att ha pålagt allmogen ”olaglige oc mange gengerde, skatter oc swara gestninger oc medh mange onytte herre daga”, HSH 18, s. 82, se även Lundholm 1956, s. 156f. Kung Hans lät mot liknande anklagelser från Sten utverka vittnesbrev på att hans styre i Danmark inte försvagade lag och rätt för allmogen och att skatterna inte var så fördärvbringande som gjorts gällande. Men vid ett möte i Stockholm 1499 skrev kungen en resolution, enligt vilken allmogen klagat över att många herrar använde skjutsfärdsrätten med falska brev, och ”vissa” härader hade klagat på nya olagliga skatter. Kungen förbjöd de falska breven och beordrade rannsakning av skatterna av biskopar och lagmän, (DM 2 rk) Nye danske Magazin 5, s. 150, Hadorph 1687, s. 70, även Allen 1864–72, bd. 1, s. 163, Kellerman 1935–40, bd 2, s. 12. Om andra framställningar mot den danska kungamakten, Palme ibid. s. 285, som exemplifierar med Sturekrönikans parti om Ivar Axelsson (Thott).

17 Med exempel från Västergötland, Styffe i BSH 4, s. CCXXV.

18 Styffe i BSH 4, s. CCLV, CCLXVIII, även nr 183, s. 27. Allen ibid. s. 193–95, 204, Carlsson 1915, s. 232–35, Kellerman 1935–40, bd 2, s. 16f. En fogde i Åkerbo härad rådde 1501 Svante Nilsson att tillåta nedsättningar på skatten – för att undvika det agg bland bönderna som annars skulle uppstå vid utmätningar för att nå upp till full skatt, Sjödin i ASB 2, s. 489, jmfr Reinholdsson 1998, s. 205.

skatters utläggande, och troligen kunde det förekomma ren vägran i samband med resningar eller uppror. Frågan är vilka typer av klagomål och förhandlingar vi möter i Småland under denna tid?

Exempel på klagomål om skatter

Från Småland finner vi i början av undersökningsperioden några mer diffusa förhandlingar kring de stående skatterna. I Kinnevald hade skattebönderna klagat över att en skatt höjts och borde sänkas. Länshavaren Arvid Trolle utfärdade 1488 tillsammans med Växjöstiftets biskop ett märkligt intyg om att häradet hade samma skatt som 60 år tidigare. Enligt Sjögren bör tvisten ha haft sina rötter i att Arvid låtit köpa skattegods som sedan lagts under frälse med resultatet att skatten förökats för de kvarvarande skattebönderna.[19] Bönderna ville alltså jämka nivån på en sämjeskatt utifrån antalet skattepliktiga gårdar.

Vi finner ett exempel på irritation mot skatter i samband med den ovannämnda protestvågen i det svenska riket åren efter 1497. När kung Hans befann sig i Kalmar 1499 vände sig Sten Sture till honom för att diskutera bönderna i ett icke namngivet område som begärt nedsättning på någon pålaga, en ”affgifft”, som de menade lagts på dem olagligt, ”som the sade thöm vare olaglige pa kommen”. Sten hade talat för dem så mycket han kunnat, men kungen hade bestämt att bönderna fick ”blifwe ved thet the tilfornne giort hafwa”.[20] I ett fall där bönderna alltså argumenterat för att en pålaga varit olaglig förefaller de ha gått via sin länsherre till kungen.

Även kungsfodringen kunde bli föremål för diskussion, och man kan fråga sig om den överhuvudtaget hade etablerats i södra Småland med Kalmar stadga. I alla fall verkar den ha legat nere i början av 1490-talet. 1492 skrev Sten Sture d.ä. nämligen ett öppet brev till Finnvedens och Värends skatte- och kronobönder om kungsfodringen. Det hade ”undervisats” honom om fattigdomen i området och om att årets skörd av hö och korn var svag. Därför erbjöd sig Sten att uppskjuta den regelrätta fodringen som i vilket fall inte utgått ”i nagor forliden aar” och resa ned i landet med ett minimerat följe för att höra alla klagomål, d.v.s. hålla rättarting.[21] På vissa håll var särskilda naturaskatter svåra att etablera. I Tuna län skall en ålskatt ha mött hinder under sturetiden, innan Bengt Eriksson till Skällsnäs inför riksrådet återvann rätten till den genom en

---

19 Atjb bil nr 169, jmfr Sjögren 1944, s. 158.

20 Sten Sture d.ä. till Svante Nilsson, BSH 4, nr 166.

21 BSH 4, nr 102, jmfr Härenstam 1946, s. 152, L-O Larsson 1964, s. 176. Sten gav samtidigt fullmakt för riksrådet och Tiohärads lagman Arvid Knutsson att avtala med allmogen hur mycket smör de skulle kunna tänka sig att avlösa fodringen med, och betala resterande av de gamla fodringarna.

dom ”i herr Stens tid”. Fortfarande i slutet av 1520-talet undanhöll emellertid bönderna den fångade ålen så att ingen skatt kunde uppbäras.[22]

Det är från Finnveden som vi finner flertalet bevarade källor om problem kring skatterna. Västbo var ett av de härader som 1506 låg under fataburen, enskilda socknar var emellertid förlänta. Till dessa hörde Burseryd, vars sockenmän skrev till Svante Sture om hur fogden i Västbo med våld upptagit skatten som egentligen varit förlänt till Lasse Skumme. Lasse hade gett dem uppskov med denna skatt men krävde i sin tur nu också in den.[23] Någon månad senare begärde Västbos skattebönder i ett brev försett med häradets sigill en sänkning av skatten då skatteunderlaget minskat. Sex kronogårdar hade blivit frälsegods, och en kronogård hade gått till kyrkan. Man hade alltså en skattesämja, som man nu ville jämka. Bönderna pekade också på att de hade en laga gärd av sin tidigare länshavare. Gärden hade sedan höjts till sex skillingar, möjligen under perioden med dansk förvaltning. Dessutom begärde de att enligt sedvänjan få föra skatten till Jönköping, istället för Kalmar som de nu fått order till.[24]

I ett besvär till Svante Nilsson 1509 skrev skattebönderna i Östbo att de kunde sköta sitt eget försvar, men de begärde att den gamla extra smörskatten som låg på dem då måste bort. Den var ett arv från det gamla Rumlaborgs län när den sedermera nedlagda borgen fortfarande var i funktion. Bönderna menade sig ej kunna avstå fler ”goda män” till

---

22 Fogden hade funnit att allmogen undanhållit ål och Gustav Vasa befallde 1529 invånarna att återuppta betalningarna som återigen inte utgivits under en längre tid, GIR 6, 1529, s. 290, HH 11, s. 91, DMS 4:4, s. 207.

23 ”kom idhers ffothe swen knwtsson ok slo wore dijre wp ok togh wth ffornemdhe skath ok sadhe ath han hadhe ther idhers beffalningh wppa ok nw wyl ffornemdhe lasse skwme haffue skath aff os wppa nijth, men tro wij Fwlkommelighe tiil idher ath os fatighe inghen wreth sker her wtij ok icke tro wij heller ath idher ffogthe gør idhers breff wmundycth wij wyle gerne bewijsse thenne idhre tro man lasse skume all then deel som ffatighe tro dannemen bór ath góre effther idhers beffalningh ok breff sa ath han oss inthet skylle skal kere herre bidhe wij idher kerlighe atj scriffue os idher willie tiil her om ffor ty idher ffogthe oss loffwadhe ath skwlle skatthen annen tiidh wth gyffwe ta skwlle han gyffw(æ) honom wth” SA 801 efter avskrift i RA. Någon direkt respons är ej bekant men vi vet att Västbofogden Sven Knutsson senare uppfattade sig vara i onåd, och förflyttades också till Öland, Härenstam 1946, s. 126, Retsö 2006, s. 116 not. Möjligen ser vi här att riksföreståndaren agerade utifrån klagomålet på ungefär samma vis som noterats för Gustav Vasa som gärna förflyttade fogdar med för hårda nypor. Han gjorde vanligen inte sig av med dem utan placerade dem på annan plats med oregerlig allmoge. Om Gustav Vasas hantering rörande fogdar se Hallenberg 2001, s. 388ff.

24 SA 478, jmfr Härenstam 1946, s. 134f, 151, Olsson 1947, s. 97, Hammarström 1956, s. 79, Retsö 2006, s. 115. Bönderna hänvisade den tidigare stadgan till Gustaf Olsson (Stenbock) som hade Västbo som förläning 1483–ca 1492.

Kalmar då de fått varning om ett förestående anfall från kung Hans.[25] Detta besvär upprepades till riksrådet vintern 1511, när Svante Nilssons position som riksföreståndare var mer tveksam. Besväret verkar denna gång ha sänts med en herredagskarl, en representant som skulle delta i den utlysta herredagen i Arboga.[26] Enligt brevet hade bönderna redan 1502 frågat Sten Sture d.ä. om samma nedsättning, liksom senare Svante Nilsson, men aldrig fått ett slutgiltigt svar. Samtidigt tackade de riksföreståndaren i samma brev för att han efterskänkte dem gästningen tidigare samma år. Åter hänvisade man till den stora fattigdom som orsakats av danskarna när de varit där den förra vintern, men man menade också att skatten kunde utgöras i boskap istället för smör.[27] 1517 hör vi istället att allmogen i Rumlaborgs län önskade tillhöra Hovs län för att de skulle få ett bättre försvar.[28] Samma år menade den nye fogden på Stegeholms slott att han inte fått in någon skatt över huvud från Östbo som nu tillfälligt låg till detta slott, medan länet kring slottet inte inneburit några problem.[29] Vi skönjer här en koppling mellan skattenedsättning eller vägran och försvar som det kommer att finnas anledning att återkomma till.

Från grannhäradet Sunnerbo var tongångarna litet annorlunda. Dess häradsallmoge sände en skrivelse till Svante i slutet av februari 1511, där det meddelas att danske Tyge Brahe med knektar ridit igenom häradet och härjat svårt. Enligt allmogen hade två skattegårdar och häradshövdingens egen bränts ned, och mycket silver, kläde, oxar, hästar m.m. hade rövats från präster och allmoge. Dessutom skulle det ha skett våldtäkter och danskarna skulle ha våldfört sig på deras barn. Därför förmådde de ej nu utgöra skatterna eller försörja sina familjer utan bistånd. Allmogen kunde inte längre ”njuta” sådant rov och brand, och riksföreståndaren och riksrådet måste nu skapa fred. Om inte detta skedde menade man

---

25 Brevet undertecknat med ”Skattaböndherna i Össbo, edher fatige wnderssaathe”, BSH 5, nr 267. Om Svantes begäran se SA 1024, jmfr Härenstam 1946, s. 111, Reinholdsson 1998, s. 246. Om Östbos förvaltningsförhållanden se Hammarström 1956, s. 19. Allmogen hade ”faath swar unssægningha”, kungen hade alltså kungjort en kommande fejd mot häradets allmoge och skulle ”dragha in paa oss, skinna och brenna &c. holkith wi alle thet aweria wiliom medh liff och macth thet nesta Gud giffwer oss naadhen till.” Notera att skattebönderna benämner sina uppbådade bönder som ”goda män”, som vanligen användes om frälset vid denna tid.

26 Palme 1949, s. 56 not 147 som framhåller att herredagen i så fall hade en vidare representation än i Svante Nilssons beskrivning av kallelsen.

27 BSH 5, nr 390, även Härenstam 1946, s. 115, 133, 152. Östbos besvär till riksrådet vintern 1511 är intressant som en taktisk manöver i den dåvarande konflikten mellan riksföreståndaren och riksrådet. Svante Nilssons ställning var strax innan hans död omtvistad och han befann sig i fejd med medlemmar i rådet. Se Styffe i BSH 5, s. CLIX ff.

28 Erik Knutsson (Tre rosor) önskade få länet, med detta som ett argument, HH 39, nr 377, jmfr Retsö 2006, s. 127f.

29 BSH 5, nr 475, s. 587.

att allmogen kunde nödgas betala skatten till en annan krona än Sveriges.[30] Vi kan knappast fastställa sanningshalten i påståendena, men det är påtagligt hur bönderna här använde sig av elände som grund för en förhandling och protest.

Vi finner på Öland ett fall av ren flykt från skatten, d.v.s. från skattegårdar. 1513 när Öland låg under svenskt styre och inga större krigsoroligheter ägde rum får vi höra fogden Birger Nilsson klaga över hur åtta skattebönder flytt från Öland in till Kalmar stad. Detta hade skett i samband med en dansk brandskattning 1511, och bönderna hade alltså befunnit sig under stadens beskydd i närmare två år. Fogden bearbetade magistraten för att få ut bönderna men det var lönlöst, och han hotade med att sätta några andra att bruka gårdarna så att inte skatten förminskades. Vid ett annat tillfälle beklagade han istället hur de andra bönderna i trakten riskerade att få en tyngre börda när skatten skulle fördelas på färre gårdar.[31] Det är ganska anmärkningsvärt att självvägande bönder lämnade sina gårdar, och det bör ses som ett utslag av tidigare hårda krigsförhållanden som dessutom sedan lokalt avlöstes av att fogdar i vissa fall drev anspråk på ett sätt som upplevdes som orimligt. Bönder på andra håll kunde hota med att lämna gårdarna som ett påtryckningsmedel. Detta verkar Sunnerbos bönder ha gjort i samband med förhandlingarna om en sänkning eller uppskjutande av en omfattande skatteskuld 1508.[32]

Under krigssituationer hade bönderna också vissa mer lågmälda motståndsstrategier. Hemming Gadh rapporterade irriterat från Kalmar län 1508 att bönderna sådde sin jord så intensivt att fodringen och gästningen omöjliggjordes för lång tid framåt, inget skulle kunna ”förnötas” eller ”opteras” på två år. Han önskade att man skulle kunna frånta de ”bomän” som gjorde så deras gårdar och göra dem ”ogildh” på ting och stämma.[33]

Dessa exempel visar att skatter kunde möta protester, motstånd samt krav på förhandlingar på flera vis. Härader begärde jämkningar av sämjor med anledning av ändrade jordförhållanden, av skador från krigföringen eller av tidigare olagliga skattehöjningar. Under åren kring 1500 verkar en omfattande irritation ha artikulerats hos allmogen mot höjda skatter. Vid något tillfälle kunde bönder även välja att fly från sina

---

30 BSH 5, nr 349, s. 445.

31 BSH 5, nr 426-28, s. 533–36, även Reinholdsson 1998, s. 193.

32 Bönderna hade sagt ”ath the wilde heldher gaa fra garde oc gotz, hustru oc barn, en at the them paa ith aar wtgiffua wilde”. Riksråden rådde Svante Nilsson att ge bönderna anstånd med halva skulden till året därpå, BSH 5, nr 212, s. 281f. Häradets skuld kan ha bestått av en resterande gärd samt även sakören för förra årets gränsfred, Styffe BSH 5, s. CXXVI, Härenstam 1946, s. 142.

33 BSH 5, nr 229, s. 303f, begreppen *förnöta* och *optera* är intressanta då de ligger inom den kommande oeconomians och kameralistikens begreppsvärld, så också till delar *boman*, se resp. ord i SAOB.

gårdar, men då i en situation när tyngande skatter bara var en del av många besvär i krigets spår. I samband med krigtillståndet under åren 1504–11 tilltog småländska protester och uttryck för motstånd mot skatterna, och det finns anledning att närmare följa denna utveckling. På vilka sätt förändrades böndernas val av protest- och motståndsformer genom sju års krigföring?

Förhandlingar och vägran att betala extraskatter

1504 kom första vågen av (belagda) problem med extraskatterna i Småland. I samband med ett vapenstillestånd och i väntan på förhandlingar mellan de bägge riksstyrelserna lämnades Kalmar slott under sommaren över till Nils Gädda, som var kung Hans man.[34] Gädda verkar inte ha varit omtyckt i trakten – snart klagade Östra härad på att de inte ville ha Gädda som länshavare utan istället en de kunde lita på.[35]

Samma höst rapporterade Gädda sig ha haft stora problem med att få in skatter, gästning och annat från allmogen i länet. En korrespondens utspann sig mellan den danska kungen och riksstyrelsen, och det svenska riksrådet. Den danska sidan anklagade den småländska allmogen för att vägra utgöra skatter och gästning och begärde att det svenska riksrådet skulle låta förmana allmogen. Det svenska riksrådet svarade att skatten innehölls med rätta på grund av fattigdom och extraordinära lokala behov.[36]

Under de kommande åren restes en rad anklagelser mot den danska förvaltningen. Från Öland rapporteras i maj 1505 om att de danska hövitsmännen, däribland Nils Bosson, på Kalmar och Borgholm begått en rad övergrepp mot allmogen som under våren vägrat den danske fogden skatten och istället gett den till Svante Nilsson. En del bönder flydde med sin boskap undan de följande bestraffningarna till Tuna län på fastlandet, och eftersom de under flykten kommit att döda en fogdedräng togs de i förvar av länshavaren Bengt Knutsson (Ulv). Samtidigt rapporteras om danska gripanden av bönder i ”Möra ok nokro vtoff Siwedhe”.[37] Det är tydligt att de nya hövitsmännen i kung Hans regi agerade hårdhänt mot traktens bönder, och konflikten gällde skatterna som bönderna använt för att hylla den andra sidan, den svenska riksföreståndа-

[34] Om händelserna i Kalmar län dessa år se utifrån Hemming Gadhs göromål, Carlsson 1915, s. 133ff, jmfr Styffe i BSH 5, s. LIIIff, CLVIII.

[35] BSH 5, nr 20, s. 24.

[36] HSH 19, s. 64–66, SA 158 – koncept samt brev, tr DGAA 4, s. 319f. Kung Hans meddelade sedan det svenska riksrådet att han fått rapport av Nils Gädda om hur den småländska allmogen ”sitthiæ honum offuerhörighæ fore och ey veliæ giffue æller göre honum then skath gæsterj och anneth som töm aff rætthæ bör ath göre och giffwæ”, HSH 19, s. 76–78.

[37] BSH 5, nr 36.

ren.[38] Den tilltagande krigföringen mellan kungens och riksföreståndarens folk förde också med sig brandskattningar och härjningar. I maj 1506 uppgavs exempelvis att danska styrkor under Jens Holgersson (Ulfstand) hade härjat i Möre och bl.a. bränt ned 15 gårdar i Ryssby socken och plundrat sockenkyrkan, varför hövitsmannen Sten Kristiernsson (Oxenstierna) lovade Svante Nilsson att resa allmogen i Njudung och norra Kalmar län för att undsätta Möre.[39] Sanningshalten i de olika påståendena är naturligtvis svår att avgöra, men flertalet källor utgör rapporter till riksföreståndaren från hans män och torde vad gäller huvuddragen i aktionerna vara tillförlitliga. Holgerssons härjningar kom snart att användas av Svante Nilsson i hans tal till menigheter samma år. Blodiga detaljer med möjligen propagandistiska överdrifter framhävdes i dessa tal.[40]

Den svenska sidan kunde under våren 1507 mot visst knot uppbära gärder på Öland. Allmogen rapporterades stödja riksföreståndaren men på villkor att de slapp den våldgästning och liknande som tidigare hade skett under danskarna.[41] Samma år skärpte den danske fogden Otte Rudh på Öland bevakningen, och i samband med omfattande övergrepp lades en rad mycket hårda pålagor på allmogen. Då sände bönderna på ön representanter till Svante Nilsson i Kalmar, klagade sin nöd och begärde undsättning. Svante skulle komma till ön och överta den uppburna skatten. De lovade honom skatten mot att han fick bort den hårde danske fogden.[42] Återigen ställde bönderna en herre mot en annan, man erbjöd en tribut för beskydd och hyllade med sina representanter riksföre-

---

38 Märkligt nog återkommer rapporter om öländska skattebönders flykt in till land igen 1509 då sådana fick hjälp av Hemming Gadh, och 1513 jagade den då svenske fogden bönder för att de flytt sina gårdar och därmed hindrade skatteuttaget. Länge hade de då suttit inne i Kalmar stad. Bönderna på Öland förefaller ha varit under synnerligen stort tryck dessa år. BSH 5, nr 265, s. 348; nr 426-28, s. 533–35, jmfr Styffe ibid. s. CLIX, och Reinholdsson 1998, s. 189.

39 BSH 5, nr 69, s. 90.

40 I ett tal på prästmötet och landstinget i Skara i juli menade Svante att danskarna gått iland vid Pata med mord, rov och brand, och bl.a. huggit kvinnor och barn i stycken och kastat dem på elden. De skulle också ha planerat att döda alla som hade tagit sin tillflykt till Hosmos kyrka. Vidare sade han att Gud omedelbart straffade dessa övergrepp med en storm som sänkte danskarnas största fartyg, BSH 5, nr 75, s. 96.

41 18 feb. 1507, BSH 5, nr 113, s. 148f; 11 mars 1507, BSH 5, nr 117, s. 154f.

42 Svante skrev från Kalmar i oktober 1507 att danskarna tagit två kostgärder och nu begärde en penningskatt på 18 gutniska mark ”riche och fatige vthan alle nade”. De tvingade in allmogen i stugor och hotade med att bränna inne dem om de inte lovade att aldrig mer göra uppror, HSH 20, s. 202f. Hemming Gadh rapporterade i november om hur Otte Rudh ytterligare skärpt skatterna och kraven på gästning och skjutsning från Ölandsallmogen. Rudh påstods rida runt ön med 40 skjutshästar och 30 man till fots ”sa ath then almoge idher (Svante Nilsson) til höre pa landith rope i hymelin, ath the ey fa wnsætningh”, BSH 5, nr. 170.

ståndaren genom att tillerkänna honom skatterätten. Svante Nilsson å sin sida använde sig av ölänningarnas vädjan i sina kungörelser till den svenska allmogen.[43]

Även i Kalmar län framkom klagomål mot den danska förvaltningen. 1505 nämns att Nils Bosson hade lagt en skatt på 300 oxar på allmogen i Kalmar län och Peder Turesson (Bielke) beklagade sig över hur Bosson for hårt fram över länets bönder, inte minst landborna till Turessons egen släkts gårdar.[44] En irritation mot de danska krafterna kan ses i sturefogden Peder Månssons brev från denna tid om hur allmogen i hans område pålagts 700 dagsverken för några ”hiortha”, och han bad Svante Nilsson att skriva ett öppet brev till allmogen i Västbo och Sunnerbo för att få deras stöd.[45] Tydligen hade böndernas hjortjakt bestraffats med dagsverken.

Irritationen kom efterhand med tilltagande strider och kostnader att riktas också mot den svenska sidan och dess folk. Allmogen vände sig mot enskilda ämbets- och hövitsmän. När Sten Kristiernsson förlorade sitt hövitsmannaskap 1506 klagade allmogen strax över hur han uppburit skatter i området som egentligen tillhört Nils Gädda. Kristiernsson sades ha gästat allmogen hårt, och brutit sin riddared att han skulle försvara dem mot att de erlade skatten. De krävde att han skulle komma ner till länet igen för att formellt lämna länet ifrån sig, i annat fall skulle de hålla inne skatten och slå ihjäl honom.[46] Anklagelser riktades också mot hövitsmannen Hemming Passow för att han under svensk flagg skulle ha begärt ersättning för utgifter som egentligen Möres allmoge stått för. Dessutom skulle han ha brandskattat Kalmar stad och Öland och varit ansvarig för mord på 14 svenskar.[47]

Allteftersom stridigheterna fortsatte övergick problemen alltmer i en ovilja hos den lokala allmogen, och irritation över att man inte fick fred eller militärt stöd från den svenska sidan. Påvel Kyle rapporterade i slutet av 1506 att Möres allmoge ”hade som härskri” att electus Hemming Gadh, den nye hövitsmannen i Kalmar län, inte ville försvara dem utan bara ta upp vinterskatt och fodring – och därför hade bönderna inträtt i ett ”huldskap” med den lokale stormannen Joakim Trolle som stod på danskarnas sida. Allmogen hade köpt fred vilket inte betydde annat än att de betalt en brandskatt till honom för att slippa härjningar. Efter hårda förhandlingar gick de över på Gadhs och riksföreståndarens sida,

---

43 27 okt. 1507 beklagade Svante i ett öppet brev till Sveriges inbyggare att han för tillfället inte kunde hjälpa de ”drepelige och mectoge beskattade” ölänningarna, HSH 20, s. 202f.

44 Peder Turesson till Svante Nilsson 24 mars 1505, BSH 5, nr. 33, jmfr fler klagomål på Bossons skattläggning, SA 723.

45 SA 515.

46 SA 1387, BSH 5, nr. 82, HSH 20, s. 35-7 jmfr Reinholdsson 1998, s. 185, 187.

47 Svante Nilsson till Stockholms råd i juni 1506, HSH 20, s. 86.

med resultatet att Trolle snart lät bränna Kyles gård i trakten.[48] Gadh rapporterade på likartat sätt om Möre, att inte minst Sten Kristiernssons tidigare skatteuttag och svek gjort bönderna motsträviga, och att man fått lova allmogen att stanna och försvara trakten, med Påvels gård som pant till häradet. Den enda socken som var oproblematisk var Madesjö socken i Södra Möre som skickat bud om att de skulle gå man ur huse för Gadh. Han menade dock att allmogen blivit lika motsträvig mot danska sidan på grund av dess sätt att beskatta allmogen och prästerna i trakten.[49] Från Handbörds härad rapporterades i juli 1506 att man riskerade att allmogen skulle få en ”ondh grwndh” till Svante Nilsson och hans män, och gå över till den danska sidan om de inte snart fick undsättning. Bidragande till allmogens tvivel var återkommande rykten om att Joakim Trolle ämnade sända folk till Högsby socken för att härja och bränna.[50] Ett kort tag övergick allmogen kring Kalmar till den danska sidan, men Hemming Gadhs trupper tog snart tillbaka området. Svante Nilsson kungjorde i ett öppet brev till invånarna i Möre i november att han förstod att allmogen inte givit sig till fienden med vilja och berått mod utan varit tvingade därtill av de påfrestningar med rov, mord, brand och ”iamerlige pynä” som Jens Holgerssons folk tillfogat dem.[51] Man sände också en straffexpedition till Blekinge i mars 1507 som ”till aatergeld” för härjningarna av Pata och Ryssby prästgård brände Lyckå stad.[52] Av dessa exempel framgår att stridigheterna gav allmogen många skäl till att klaga över härjningar, övergrepp och bristande beskydd. I de enskilda fallen är det svårt att veta om bönder eller rapportörer använde sig av propagandistiska överdrifter, men det framkommer tydligt att flertalet rapporter följer samma mönster rörande sinnesstämningen hos och argumentationen från allmogen.

Vintern 1506–07 sände Svante Nilssons folk ut en begäran om gärder över Småland, för att hjälpa de svenska styrkorna i deras belägring av Kalmar.

---

48 BSH 5, nr. 96 jmfr Reinholdsson 1998, s. 187. Strax innan hade riksrådet skrivit ett öppet brev till Möre att det inte gjorde någonting att de för tillfället underkastat sig fienden på grund av danskarnas våldsamheter – de lovade att snarast sända förstärkningar för att försvara deras befästa kyrka i Hossmo och landet omkring, BSH 5, nr. 76.

49 Påvel Kyle till Svante Nilsson 22 nov. 1506, BSH 5, nr. 96 s. 124f; Hemming Gadh till Svante Nilsson 15 okt. nr 92, s. 118f, jmfr nr 90, s. 114, se även Carlsson 1915, s. 140, Reinholdsson 1998, s. 185. Kyle nämner också att hans sätesgård Barkestorp skövlades av Joakim Trolles folk i samband med detta, se också BSH 5, nr. 57, s. 71. jmfr Carlsson 1915, s. 140, Reinholdsson a.a. Vi bör hålla i minne Madesjös egenartade karaktär som en fullständigt krongodsdominerad socken, kronobönderna hade alltså starkare band till sturesidan än skatte/frälsebönder i trakten.

50 HSH 20, s. 35f.

51 HSH 20, s. 62–64.

52 Riksrådets kungörelse därom, HSH 20, s. 99–101.

Lars Pedersson förhandlade med Tveta och Vista i början av februari 1507 och rapporterade att de samtyckt till gengärd.[53] Pedersson reste sedan vidare till Finnveden för att förhandla om gengärden – där det blev betydligt svårare. Han förhandlade med de enskilda häraderna som emellertid flera gånger hänvisade till varandra. Slutligen fick han möjlighet att förhandla med en församling häradsrepresentanter för hela Finnveden, men han menade att de kom med ett underbud. Trots att Pedersson påpekade att bönderna hade lydnadsplikt under riksföreståndaren eftersom de tillhörde fataburen, och därför riskerade straff för sin illojalitet, vidmakthöll bönderna sitt bud. Efter ytterligare en förhandlingsvända med respektive härad fick Pedersson emellertid stöd från det lokala frälset med bl.a. Olof Drake för att uppnå en ny kompromiss med Östbo och Västbo, en kompromiss som också Sunnerbo slutligen följde.[54] Strax därpå avsatte Svante Sture Sunnebos häradshövding Olof Galle med hänvisning till att han vägrat komma till Kalmar för att bistå vid belägringen. Häradet skulle istället anta Knut Arvidsson på Toftaholm som häradshövding.[55] I ett protestbrev påpekade häradsallmogen att man misstänkte att beslutet byggde på missnöje med hur förhandlingarna om gengärden avlöpt.[56]

Protester genom besvär kunde inkomma vid denna tid. Från Västra härad kom i december 1506 ett dylikt där man begärde undantag från fortsatt gästning och andra pålagor då man redan skulle ha utsatts för gästning och fodring i övermått samt en kostgärd.[57] Men nu började också olika former av skattevägran sprida sig i landskapet. Någon gång under 1507 klagade Peder Månsson över att ingen kostgärd utgick från Kalmar län, och han rekommenderade Svante Nilsson att vädja till allmogen om gärden med öppna brev.[58] En länsman ”Staffan” i Södra Möre nämnde vid samma tid ett ”bondating” som skulle äga rum i Västra härad i samband med att Svantes folk begärt gengärd – som än så länge inte gått att få ut.[59] Den danske kungens folk rapporterade om liknande problem. Nils Bosson skrev till Kung Hans att det var omöjligt för både Hemming

---

53 SA 880a, jmfr Härenstam 1946, s. 127. Allmogen erbjöd gengärden i pengar, då skulle Lars fått den på tre dagar, men Svante hade begärt den i natura så nu begärde allmogen att vänta tills föret och väderleken blivit bättre. De skulle alltså själva föra in gengärden till Kalmar.

54 BSH 5, nr 116, jmfr Härenstam ibid. s. 139f. Till delar kan man tänka sig att allmogens agerande hade att göra med ett arv från tidigare gemensam förvaltning under Rumlaborg några decennier tidigare se ibid. s. 94, 97, 139f. Allmogens första bud låg på två skillingar/skattebonde och en skilling/landbo, ursprungligen bör gärden ha legat på tolv resp sex skillingar, medan den slutliga kompromissen blev fyra respektive två.

55 BSH 5, nr 126, Härenstam ibid. s. 111, 130.

56 BSH 5, nr 145, Härenstam ibid. s. 130f.

57 7 dec. 1506, SA 795a.

58 SA 380.

59 BSH 5, nr. 158.

Gadh och danskarna att få ut någon skatt av Kalmar län – varför Bosson begärde militärt stöd så han kunde utkräva något av allmogen.[60] Kalmar län och Njudung vägrade nu alltså direkt att utge gengärderna, och egna möten genomfördes rörande hur man skulle förhålla sig till skattekrav och den ökande spänningen mellan riksföreståndaren och kung Hans. Samtidigt upplevde riksföreståndarens folk det som besvärligt med de många förhandlingarna. Hemming Gadh menar vid samma tid att det knappast var lönt för Svante att resa ned till Småland för att förhandla med Njudung och andra områden, då det tog så lång tid för häraderna att komma till beslut. Först måste kallelsen ut åtta dagar i förväg, och sedan tog det ytterligare åtta dagar till att ”redha sig”.[61]

I november 1507 klagade Svantes fodermarsk över att han inte fick någon gärd av allmogen i Värend och enligt honom svarade de att de skulle föra sin gengärd till Kalmar i form av ”polyxer, armborsth och klowahugh” eftersom de skulle köpa sig fred. Allmogen vägrade ge någon sida undsättning innan de visste vem de skulle ha som herre och hövitsman.[62] Hemming Gadh sände under året en rad hotelsebrev till Värend för att få ut gengärden, men han fick bara ut den från Erik Trolles län.[63]

Ett kort tag innehade riksföreståndarens folk också Blekinge, och ett besvär inkom från Blekinges Östra härad i augusti 1507 om att man ville förskonas från den begärda gengärden.[64] Blekingsborna kom alltså att vända sig mot samma pålagor som allmogen på den småländska sidan. Detta kan förutom gränsfreden 1505 ses som ett tidigt exempel på flera följande parallella skeenden i gränstrakterna, som vi snart kommer att möta.

I Finnveden försökte allmogen stilla det yttre trycket genom förhandlingar med den danska sidan. I augusti 1507 sände Svante Nilsson ett argt brev till Västbo om allmogens förhandlingar med kung Hans i Köpenhamn, och om att de haft deras ”heredzman” Anders Knutsson i Elgshult som befullmäktigad budbärare. Riksföreståndaren påpekade att stora delar av rikets inbyggare hade ”med oprechte hender forsworet” kung Hans och inte ville sätta sin lit till kungen sedan han ”vthen alle retwisa stymplædhe, pinthe, brendhe, halshwug och steglde the fatige borgare i Kalmarne” under en stilleståndsdag. Finnveden verkar sedan ha dömts till omfattande sakören (böter) för dessa förhandlingar med den danska sidan. Sunnerbo sände året därpå några bönder till riksrådet som då befann sig i Varberg för att begära uppskov med de utfästa 300 oxar som de skulle erlägga för sakören samt för en gärd. Med anledning av sin fat-

60 Nils Bosson till kung Hans 13 aug. 1507, Missiver 2, s. 221f.
61 BSH 5, nr. 161.
62 BSH 5, nr 173.
63 HSH 20, s. 184f, jmfr BSH 5, s. 164.
64 BSH 5, nr. 154, s. 204f. Om Svante Nilssons tåg i Blekinge se Allen 1864–72, bd. 1, s. 378, 392.

tigdom och utsatthet i kriget mellan rikena fick allmogen då ett års uppskov med halva bördan. En stor del av saköret omtalas som inbetalt av Sunnerbo i oktober 1508, och Bengt Knutsson rådde då två gånger Svante att sända ett tackbrev till Sunnerbos ”gode män” för hjälpskatten, och en påminnelse till de övriga. Propagandatrycket från det danska hållet verkar ha varit starkt. Svantes fogde bad om fler öppna brev från Svante till landsändan för att hålla emot. Själv anklagades han av allmogen för att ha förfalskat dylika brev med syftet att upprätthålla motståndsviljan.[65] Enligt fogden var alltså en orsak till motståndet i området en upplevelse av kronans frånvaro. Med fler tecken på närvaro skulle det vara lättare att legitimera pålagorna, menade han.

En ny faktor tillkom vid denna tid vad gällde förhållandet skatter och territoriell tillhörighet. I juni 1508 skrev Svante Nilsson ett brev till hela Småland. Han berättade att han varit på Eriksmässan i Uppsala och talat med allmogen från alla landskap om stundande förhandlingar med danskarna. Alla hade varit överens om att de inte ville betala skatten till Hans, annat än ”som fæder oc föreldre för them giordæ pa Brwnkeberg och Holwedhen och annerstadz, ther Danske hærær haffue sig her in med macht i richit budit”. Han bad smålänningarna försvara Kalmar på samma sätt som Dalarna försvarade Stockholm. Här är det svenska upproret enkelt formulerat som en allmogens kollektiva skattevägran, vilket möjligen öppnade upp för mer offensiva aktionsmetoder hos bönder och allmoge. En månad tidigare hade riksföreståndaren i en kungörelse till Kalmar län redogjort för förhandlingarna med den danska sidan, danskarnas övergrepp i Norge och lovat att beskydda allmogen från att överlämnas i danska händer. Han lovade att avskaffa eventuella pålagor som allmogen inte önskade.[66]

När fogden Peder Svenske i maj 1509 förhandlade med Norra Vedbos tingsallmoge om en kostgärd som de lovat Svante Nilsson, svarade de att de skulle vänta in besked på hur mycket allmogen i Ydre, Tveta/Vist och Östergötland gav på samma förfrågan. Om fodringen svarade de att de skulle ge den om de fick ett riksföreståndarens brev på skyldigheten. Dock har vi inga tecken på att Vedbo i längden gjorde hinder mot fodringen.[67]

Mer turbulent hade det då varit i Kalmar län. Fogden Peder Olsson rapporterade från Kalmar 2 februari 1509 att bönderna i trakten var i full färd med en ”opresning”. Peder förhandlade med böndernas ”yppersthe caputeyner och bonda kwnger” som överlämnade en klagoskrivelse som enligt referat krävde att Svantes herradöme skulle hålla dem vid Sveriges lag och goda gamla sedvänjor – och att det därför därefter ej skulle drab-

---

65 BSH 5, nr 155, 212, 237, SA 1008, 1024, 1063, 1156. Om bl.a. sakörena även Härenstam 1946, s. 142. Om skeendet samt vikten av upprätthålla kontakt och kommunikation med menigheterna vid denna tid se även Reinholdsson 1998, s. 39f, 99–102.

66 BSH 5, nr 199, 209. I det tidigare brevet lyder formuleringen ”Kere venner, haffue i nw nagen twnge, jach vil altiid her epter gerna letta och lijsa eder”.

67 BSH 5, nr 275.

ba dem någon olaglig gästning eller beskattning. Med det erbjöd bönderna sig att gå man ur huse vid behov. Som ofta vid resningar och andra oroligheter sökte Peder Olsson en ledargestalt för att hålla i minnet vid framtida bestraffningar. Kalmarborgaren Sten Bravidsson som agerade böndernas bud menades vara tillskyndare till resningen. Men det är osäkert hur mycket vikt man ska lägga vid en sådan kommentar.[68]

Hemming Gadh förefaller ha mötts av anklagelser för att ha varit orsak till missnöjet i trakterna. Strax därpå skrev han nämligen en rapport i vilken han påpekade att om han någonsin gästat eller gjort bönderna något emot lär Svante få höra det, liksom på vilket vis Bravidsson ”tog detta hövitsmannadöme på sig”. Gadh lämnade öppet för frågan om ”ho thetta begeradhe resa, eller ho bodhkafflen skar”, och ville även han få Bravidsson att framstå som resningens tillskyndare. Uppenbarligen hade resningen inletts med budkavlar och möten, och traktens bönder spelade en central roll med tanke på klagoskrivelsens innehåll. Oron verkar ha spridit sig. Gadh menade att Blekinge, Möre och Värend var förbundna av rädsla för att Svante skulle komma ner och hämnas Bravidssons ”ingiffth”, och de skulle ”resa sig wtan twiffill”.[69] Ett tag senare rapporterade Gadh även att allmogen i och kring Kalmar tvingade honom och fyra frälsemän att gå ed på att de skulle stanna och försvara trakten, och resningen i länet stillades ytterligare med hjälp av löften om att riksföreståndaren skulle komma ned med en stor här.[70] Oroligheterna hade alltså även koppling till att allmogen menade det militära beskyddet vara under all kritik. Detta framgår tydligt då kronobönderna i Madesjö socken samtidigt med resningen vägrade betala sin skatt eftersom de trodde att Hemming Gadh hade övergivit dem.[71] Troligen uppfattades dessa oroligheter som en möjlighet för andra att driva sina frågor. I slutet av februari förnyade Östbo härads skattebönder sin begäran om en sänkning av sin ordinarie skatt.[72]

Uppenbarligen rörde oroligheterna kring Kalmar pålagorna i trakten, som säkerligen var tunga under dessa år. Bägge sidorna tog ut gärder och

---

68 Bl.a. skrev Peder ”Jach taledhe med nogne aff the yppersthe caputeyner och bonda kwnger, the badhe, jach skulle giffwa eder tilkenna medh bwdh och scriffwelse i swa motthe, at om eder herredöme ville holle thöm vedh Swergis lag och goda gamble sedwaenior, at thöm ey hereffther skedde nogen ola(g)ligh gaestning, offwerlasth heller beskatningh, tha velie the vara redebogne ga man ur hwse emoth edhre och rigesens fiender”. Peder tillfogade ”The laatess haffwa claga mall store och monghe, thöm haffwe the aff nogrom tilskyndare, huilchen ey bordhe forgætes, tha tiid ware, som sadana stæmpling begynth haffwer”, BSH 5, nr 261.

69 BSH 5, nr 264, 265, Carlsson 1915, s. 195.

70 BSH 5, nr 281, Carlsson 1915, s. 195, jmfr Reinholdsson 1998, s. 185.

71 Rapport från kalmarfogden Mats Johansson, SA 1590, om dateringen till 27 jan. se Carlsson 1915, s. 184. Exemplet är intressant då vi har att göra med en enskild socken, och som nämnts tidigare utmärkte den sig för att ha enbart kronobönder.

72 BSH 5, nr 267, s. 350f.

fodringar, och hade stora följen som återkommande reste kring i trakten. Just under senvintern 1509 rapporteras det dessutom om stor brist på foder och spannmål i området.[73] Det fanns som vi har sett kopplingar mellan oroligheterna och borgerskapet i Kalmar stad, som tidigare hade klagat över hur de förlorat nästan all handel i samband med krigföringen.[74] Däremot var den andra lokala eliten – frälset – frånvarande i rapporteringen. Med all sannolikhet var det alltså frågan om en skatterevolt, till delar bondeledd, där man kunde pressa kronan med krav på lagenlighet i pålagorna genom att länka kraven till hyllningspraktiken. Aktionssättet skulle återkomma ett år senare. I januari 1510 rådde den belägringsansvarige i Kalmar, Johan Månsson (Natt och Dag), Svante Nilsson att för en tid framåt inte betunga landsändan med gästning eller fodring. Allmogen var ”genstörtig” mot de herrar som inte hade varit där när befolkningen var trängd. Johan Månsson hotade dem med våldgästning för att få ut något av skatten och de svarade hela tiden med att de inte såg många av kronans män hos dem när fienderna väl stod för dörren.[75] En vecka senare rapporterade Månsson att alla häraderna var för sig i länet haft representanter hos honom för att han för Svante Nilsson skulle förklara att de var villiga att utgöra skatt, kostgärder m.m. och var beredda på att värja trakterna. Men å andra sidan begärde de att riksföreståndaren detta år inställde sin gästning i länet med anledning av deras fattigdom.[76] Åter rapporterades alltså stämningar av irritation över ett dåligt beskydd mot fienden i samband med diskussioner om pålagor. Hyllningarna användes av allmogen i länet för att ställa motkrav rörande extraskatterna. Man kan formulera det som att de begärde regionala undantag eller privilegier rörande kronans anspråk.

Fodringsfrågan spred sig norrut. När en ny fogde i september 1511 skulle överta Stegeborgs län i Östergötland, förvägrades han av allmogen tillträde till länet innan en aktuell herredag avslutats. Allmogen ämnade på egen hand sända dit bonderepresentanter. Bönderna i åtminstone fyra härader ville enligt den upprörde fogden ”olagha læggie aff” fodringen med två hästar. Om fodringen sänktes lovade bönderna att bjuda till för att betala de ordinarie skatterna till riksföreståndaren.[77] De mer hårdföra förhandlingsmetoderna spreds till Finnveden. Efter danska härjningar i trakterna fick allmogen i början av 1511 ett ultima-

---

73 BSH 5, nr 265 s. 347f.

74 L-O Larsson 1964, s. 206.

75 BSH 5, nr 289.

76 BSH 5, nr 291.

77 Trotte Månsson till Svante i september 1511, BSH 5, nr. 378. Detta var under en känslig tid, när Svante och riksrådet befann sig i en tvist. Allmogen använde uppenbarligen denna situation för att driva sina egna frågor. Om tvisten mellan Svante Nilsson och riksrådet respektive Sten Kristiernsson (Oxenstierna) under sommaren och hösten 1511, se Styffe i BSH 5, s. CLXIff.

tum från den danska sidan. Kung Hans och kronprins Kristian sände två proklamationer till Finnveden. Kungen skrev till allmogen i Sunnerbo att kronprins Kristian skulle gå in i området med trupper för att strida mot den fredsbrytande riksföreståndaren. Om invånarna gav sin skatt, landgille och sakören till kungens folk som de var skyldiga ”paa Swerigis krona wegna” så skulle dessa inte ”arge” på dem. Allmogen skulle också lova att erlägga en gengärd och vara ”sithiandis alstingis stilla wthan alla opregningh oc forsamblingh”. En månad senare skrev Kristian också till bönder och menig allmoge i Östbo, med en retorisk fråga om varför inte de hyllat honom på samma sätt som alla undersåtar i Västergötland. Om de hyllade honom skulle han överse med deras olydnad, ”ramme etherss bæste”, försvara dem, hålla dem vid S:t Eriks lag och rätta gamla goda sedvänjor och ej göra någon oförrätt. Östbo hade även 1509 fått en förvarning om kommande härjningar och bestraffningar.[78] I slutet av februari 1511 skrev Sunnerbo häradsallmoge till Svante att danska styrkor dragit genom trakten och plundrat präster och gårdar, dessutom bränt två skattegårdar och häradshövdingen Knut Arvidssons gård. Allmogen var nu så illa medfarna att ”wy ikke forma at göre wor skath aeller skildh aelle födhe wor husstrw aelle barn wten dannemanss hielp.” Men detta följs av vad som i det närmaste framstår som ett hot:

> *Kaere herre, bidde wy eder for Gudz skildh, at i radhe medh rigessenss radh, at sadanth roff ok brandh motthe stilliss, hwilkith wy nithe oss ikke thet selue, och bidde wy eder serdeliss, ath i medh rigessess radh for swarer oss better epter thenne dagh aen nw sketh aer. Skulle wy annen skatte aen Swaerigiss krwne, kenne Gud, to blyffwe wii nöde ter till*[79]

Under dylika påtryckningar från bägge sidorna om skatter och att ge sig under danska respektive svenska kronan rapporteras bönderna ha arrangerat ett landsting i Värnamo, dit inga hovmän eller frälsemän enligt rykten vågade sig.[80] Vid samma tid inträffade också någon form av resning i Kinds härad, intill Västergötlands gräns mot Finnveden. Vi får dock inte veta mer än att allmogen i Kind gjort en ”opresningh” mot Sten Sture d.y:s fogde och dödat tre av dennes svenner, och oron kan ha berott på osäkerhet gällande länsinnehavet snarare än någon koppling

---

78 DGAA4, s. 361f. Ett liknande brev sände Kristian II:s Jens Torbjörnsson till Åse härad där han utkrävde 4–6 ombud som skulle svära trohet till kungen, som då skulle hålla dem vid lag och rätt. Med en viss överdrift hotade han att annars låta 6000 ryttare tåga därigenom och straffa allmogen, BSH 5, nr 336, s. 432. Östbos allmoge hänvisade 1509 till en undsägning – en förvarning om fejd – som de då hade fått från danskarna, BSH 5, nr 267, s. 350f, jmfr Reinholdsson 1998, s. 246.

79 BSH 5, nr 349, s. 445.

80 Peder Månsson (Stjärna) till Svante Nilsson, odat, SA 464b. Jmfr Härenstam 1946, s 116f.

till händelserna i Småland.[81] En månad senare rapporteras det att hela Tiohärad förberedde ett landsting i Rydaholm. Allmogen hade inbjudit den lokala andliga och världsliga överheten till ett ”samtal”, syftet var att nå ett ”bebwndh thom i mellan” om att inte ge kungen skatten. Det var nu viktigt att Svante Nilsson inte gav allmogen något skäl till missnöje ty då skulle han ha inte bara kungen och ”waarth egit her hærsskap” utan dessutom allmogen som ”fiendher paa halssen”. Det rapporterades också om att den småländska allmogen inte ville ha Svante eller hans fogdar i ”de länen”, samtidigt som det uttrycktes oro med anledning av rykten om att det svenska riksrådet skulle ha sagt upp sin trohet till riksföreståndaren.[82] Litet senare sände Västbos allmoge ett brev till kung Hans om att Tiohärads landstingsallmoge varit överens om att ej ge skatten till vare sig kung Hans eller Svante tills dessa kunde förlikas eller på annat vis nå fred.[83] Förutom själva krigföringen hade allmogen några år tidigare vänt sig mot ett försvagat fogdeämbete i trakterna som bl.a. lett till att lag och rätt inte fullföljdes. Inte heller vid oroligheterna 1511 verkar det ha funnits någon fungerande fogde på plats.[84]

Detta utspelade sig sommaren 1511. Säkerligen fanns det ett samband med den gränsfred som förnyades mellan Värend, Möre, Göinge och Blekinge den föregående sommaren. Flera forskare har diskuterat denna gränsfred som i huvudsak elitledd, vilket får stöd i Växjöbiskopens egen uppgift om att han varit tillskyndare av freden, fast dock enligt hans uppgift på begäran av allmoge från Göinge och andra ställen i Skåne.[85]

---

81 22 mars 1511, BSH 5, nr 352, s. 447f. Innehavet av Kind var oklart då Sten Sture d.y. och Ture Jönsson (Tre rosor) tvistade om länet vid denna tid, Retsö 2006, s. 149.

82 16 juli 1511, BSH 5, nr. 370 s. 468, jmfr Johan Brockenhus till kung Hans 17 maj 1511, Missiver 2, s. 311f, även L-O Larsson 1964, s. 208.

83 23 aug. 1511, DGAA 4, s. 362f, jmfr Härenstam 1946, s. 118.

84 Västbos häradshövding Olof Drake sände i februari 1507 en rapport där han bl.a. påpekade att Sunnerbo och Västbo varit utan fogde ett tag och allmogen ställer sig tvivlande till de tidigare så täta fogdebytena. Oreda hade uppstått gällande vilka regler som skulle gälla för sakören och i princip rådde nävrätten, SA 834, Härenstam ibid. s. 127. Svante erbjöd sommaren 1511 Peder Månsson att ta över fogdeskapet i Västbo/Sunnerbo då Knut Arvidsson inte var ”vid sin välmakt”, men Peder svarade att Knut säkert mådde bra, men allmogen där var så tvehågsen för den skada de lidit att Peder inte ville anamma länet och ansvara för skatten. Dessutom rådde han Svante att snarast skicka ett brev där Svante lovade att personligen komma och förära de som lidit mest någon kompensation, ”för de gläds mycket av goda ord”, inte minst då många brev från kung Hans cirkulerade i trakten, Peder Månsson till Svante Nilsson 16 juli 1511, BSH 5, nr. 370.

85 1505 års gränsfred och dess efterföljare har diskuterats av flera forskare. Bl.a. L-O Larsson och Venge har uppfattat den som i huvudsak initierad av biskopen i Växjö och Erik Trolle på Bergkvara, bägge med stora intressen över gränsen ned i Blekinge, L-O Larsson 1964, s. 199–209, Venge 1980a, s. 43–59. Jmfr tidigare perspektiv hos Lindberg 1928, s. 20–22. Se vidare även Österberg 1971, s. 117ff, Andrén 2001, s. 178f. Jmfr biskop Ingemars brev om gränsfreden 1510, BSH 5, nr 329.

Men man får här intrycket av att åtminstone Finnvedens anslutning hade ett starkt stöd hos skattebönderna. I vart fall visade dessa samma förhållningssätt gällande skatteplikten som vi har sett redan ett par år tidigare. Flera saker pekar mot en bredare regional rörelse hos allmogen. Finnvedens allmoges agerande 1511 påminde mycket om händelserna i Kalmar län de föregående åren. Gränsfreden 1510 inkluderade Blekinge, vars allmoge också vägrade betala skatterna sommaren 1510 tills ”the ffoo jen stadigh ffredh” som den danske ämbetsmannen på Lyckå slott i östra Blekinge uttryckte det.[86]

Inflytandet från de lokala stormännen i samband med landstinget 1511 kan diskuteras. Exempelvis hade Växjös biskop intresse av att stärka Tiohärad som enhet, och man kan föreställa sig att sympatiskt inställda stormän stödde det kontroversiella landstinget men ville få allmogen att framstå som den aktiva parten.[87] Böndernas drivande roll är emellertid otvetydig. Finnvedenallmogen hindrade tidigt skatterna, och 1507 ledde som vi har sett slitningar om gengärden mellan bönderna och riksföreståndarens folk till att det lokala frälset trädde fram och genomdrev den.[88] Vi ska senare se hur en skattefrihet på något vis kom att etableras för de sydsmåländska bönderna vid denna tid. Det kan tänkas att det skedde i samband med Sten Sture d.y:s övertagande av riksföreståndarskapet våren 1512. I samband med detta reste han snabbt runt i riket och lät sig hyllas på tingen för att förekomma ett motarbetande riksråd. Vid några tillfällen erbjöd han menigheterna vissa eftergifter för att erhålla hyllningarna.[89] I slutet av 1511 sände Östbo härad ytterligare ett besvär över sin ordinarie skatt, nu inför herredagen i Arboga. Menigheten tillfogade nu till sina argument att man åsamkats stor skada genom de danska härjningarna, och man tackade Svante Nilsson för att han tidigare under året efterskänkt gästningen.[90]

Frälsets landbor och kronans pålagor

Vi har hittills främst mött skatte- och kronobönder, samt möjligen bredare menigheter, som gjorde olika typer av motstånd mot kronans pålagor. Frågan är hur frälset och deras landbor reagerade på motsvarande

86 Missiver 2, s. 301f. Även BSH 5, nr. 312.

87 Se om Växjöbiskopens återkommande försök vid denna tid att få Finnveden och Njudung till sitt eget stift Härenstam 1946, s. 272–75. Allmänt kan man förutsätta att biskopen och det lokala frälset av ekonomiska skäl hade intresse i att stödja lokala fredsinitiativ som de samtidigt inte offentligt ville framstå som delaktiga i, L-O Larsson 1964, s. 203–07.

88 Se ovan.

89 I Gästrikland arbetade Stens utsände fogde fram en hyllning där allmogen i april gav sin trohetsförpliktelse på villkor att riksföreståndaren lovade dem salt och humle, om detta och Sten Stures ”skrupelfria propagandateknik”, se Palme 1949, s. 100f.

90 BSH 5, nr 390.

krav. Delar av frälset stod under unionsstridigheterna mot sturepartiet, och i vissa fall verkar de inte ha haft problem med att få sina landbor att agera för den danska sidan. Det förekommer t.ex. uppgifter om hur Joakim Trolles och Peder Turessons (Bielke) landbor i gränsområdena deltog i oroligheter och förhandlade för danskvänliga åtaganden på tingen i Möre. Åtminstone en del av Peders landbor hade tidigare legat under Sten Sture d.ä. Joakim Trolle var den kanske mest hårdföre hövitsmannen mot befolkningen när han försvarade danska och egna intressen i området.[91] Ibland trädde uppenbarligen frälset in på kronans sida i förhandlingarna som i exemplet ovan från Finnveden 1507. Uppenbarligen ansåg den lokala eliten att bönderna tagit sig för stora friheter i förhandlingarna på de olika häradstingen, och hjälpte Svantes utsände fogde till en något högre skatt som också åvilade frälsets landbor.

I samband med betalningen av sakören och gärder i Finnveden uppstod några fall av vägran. Ett par ”västgötaherrar” som hade några socknar i Östbo och Västbo förlänta hindrade 1508 sina underlydande bönder att utgöra en gengärd. Liknande problem omtalas 1510. Det kan tänkas att de menade att de hade fullständig kunglig rätt över sina bönder, och att dessa därför inte var skyldiga att delta i gengärden. Men en senare ursäkt från Åke Hansson (Thott) tyder snarare på en mer diffus ovilja att erlägga pålagor till riksföreståndaren. På andra håll i Sverige kunde landbor undslippa eller vägra skatt, i något fall utifrån en principiell befrielse å deras jordherrars vägnar. Även det omfattande saköre

[91] När Joakim Trolle 1501 fick kung Hans brev på förläningar i Småland gick han in med trupper och bearbetade befolkningen på tingen, han ”förwendhe all then almoge” Värend och aktade göra detsamma med Finnveden, Sten Sture d.ä. uppfattade risken som stor att hela södra Småland skulle gå ifrån honom. 1506 var Joakim hövitsman för danska trupper och hotade med härjningar mot bl.a. Högsby sn. i Möre vilket tillfälligt fick befolkningen att sluta sig till den danska sidan, SA 251, BSH 4, nr. 196, HSH 20, s. 35ff, Härenstam 1946, s. 102, Reinholdsson 1998, s. 187, 208. Gadh rapporterade från Peder Månssons berättelse om hur ”the Trolle landboarne göre stor wille i then landzændhen” sep 1506, BSH 5, s. 113, liknande om hur Möreborna var ”saa harth medh honum instigne til hulskap och manskap”, BSH 5, s. 124. Jmfr om hur Erik Trolles och de landbor Peder Turesson (Bielke) hade efter Sten Sture ”mekladhe alth ondth blandh almogen”, ”til tygade i theress ögon pa tinget” och därför var det stor ”wille” bland allmogen på landstinget i Högsby, i maj 1507, ibid. nr 136, s. 182.

som Finnvedens allmoge dömts till mötte problem. I synnerhet Markaryd socken resterade med stora belopp i flera år.[92]

Vid ytterligare något tillfälle blandade sig det lokala frälset i förhandlingarna om gärder. 1508 svarade allmogen i Kalmar län positivt på en begäran om en ”liten” kostgärd på ett landsting i Högsby. Strax sände då flera lokala frälseherrar bud till sina landbor om att inte utgöra någon gärd till Hemming Gadh. Något liknande inträffade vid samma tid på ett ting i Sevede härad där bönderna först accepterat en begäran om kostgärd. En frälseman förbjöd då genom sin gårdsfogde gärden för sina landbor, och sedan gjorde flera andra gårdsfogdar samma sak. Skattebönderna gav ett fortsatt positivt svar på gärden.[93]

I Tjust utspelade sig en konflikt som involverade konkurrerande resursanspråk mellan jord- och länsherrar. I december 1501 rapporterade innehavaren av Stegeholms län och av sätesgården Vik, Nils Claesson (Ellingeätten), att bönderna kring Nils Bossons (Grip) gård var ”genstortigh” mot riket och mot honom, och han påpekade att liknande motsättningar tidigare rått mellan dessa bönder och den förre länsinnehavaren Erik Eriksson (Gyllenstierna) under dennes ämbetstid, alltså någon gång före 1497. Claesson framhöll att det var Nils Bossons fogde som initierat oroligheterna. Enligt Sten Sture d.ä. hade Bossons landbor jagat iväg Claessons fogde och gjorde ”stoor oredhe bland almogen”. I april året därpå nämnde Claesson att när en skatt (gengärd) skulle hämtas så hade bönderna i Bossons socken fått bud av Bosson och sedan vägrat betala. Claessons fogde grep brevuppläsaren som senare avled på slot-

---

92 SA 1008, 1024, 1063, 1156, kort omnämnt i Härenstam 1946, s. 142. Om sockenförläningarna i dessa områden ibid. s. 146f., även Retsö 2006, s. 116–18. 1510 sände Åke Hansson (Thott) en ursäkt till Svante Sture för att hans småländska bönder varit Svante ”ohöriga” och inte gjorde ”den del andra dannemän där i landet gör”. Hansson menade att orsaken var att han inte haft någon fogde där under vintern, men vi kan lätt tänka oss ett samförstånd mellan jordherre och landbor, inte minst med tanke på den allmänna utvecklingen i området. BSH 5, nr 300. Jmfr Reinholdsson 1998, s. 163 som främst diskuterar hur Åke vill framstå som oskyldig. Om Åke Hanssons egendomar i Finnveden, Härenstam ibid. s. 336. Jmfr exempel rörande landbor på annat håll, Erik Trolle bad någon gång kring 1505–08 om att han skulle få slippa gengärden på sina och Vårfruberga klosters landbor på Aspö då de resterade med avraden sedan två år, ett syfte var dock att Erik önskade behålla dagsverksrättigheterna på landborna, SA 500, jmfr Reinholdsson ibid. s. 204. Margareta Lagesdotter (Laxman) försvarade sig någon gång vid denna tid mot Svante Nilssons anklagelse att hon skulle ha förbjudit sina landbor på onämnd ort att betala en skatt, SA 421.

93 De som stoppade gärden i Kalmar län var Peder Turesson till Kråkerum, som satt på Stegeholm, och Bengt Knutsson vars sven även var ansvarig för hindrandet i Sevede härad, BSH 5, nr 220, odaterad rapport om Sevede SA 915. Uppenbarligen deltog vid denna tid landborna i tingsförhandlingarna om gärderna. Knutsson agerade möjligen med anledning av en bitterhet över att nyligen fråntagits Tuna läna av Svante se SA 975, om frälsets ”dubbla lojaliteter” se Reinholdsson 1998, s. 160.

tet.[94] Nils Bosson hade sin stora sätesgård Vinäs i Eds socken i Tjust.[95] Erik satt 1501–02 på Älvsborgs slott, och skrev flera brev till Svante Nilsson om att han ville släppa slottsloven för att kunna resa hem och hjälpa sina landbor som var hårt trängda av en onämnd part. Detta var troligen ett utslag av en skuldtvist mellan Nils Claesson och Ivar Axelssons (Tott) arvingar till vilka Erik Eriksson hörde. Nils Claesson lät skövla Fågelvik kort efter detta i samband med kriget 1501. I ett brev uppges också att Nils Claesson hade tagit en ”hustru Karins” landbor och boskap.[96] Intressant nog hade även tidigare politiska och egendomsmässiga motsättningar rått mellan Stegeholm och traktens jordherrar, motsättningar som möjligen spelat en viss roll för senare konflikter. Exempelvis fick Fader Ulfsson (Sparre) 1458 brev från Kristian I på att Stegeholmsfogden var förbjuden att fortsätta sin olagliga gästning av hans landbor i trakten, samt att Ulfsson landbor hade rätt att fiska i kronans allmänningsvatten vilket fogden tidigare hindrat.[97] Händelserna kring 1501 förefaller ha rört sig om en lokal fejd där anspråk på landbor ställdes av någon part, men där också politiska ställningstaganden fanns i bakgrunden. Nils Bosson hade under oroligheterna fr.o.m. 1497 stött Arvid Trolles linje, vilken 1501 ledde till att de stödde kung Hans. Bägge hade försökt använda sitt stora inflytande i Östergötland och Småland för att bekämpa Sten Sture d.ä:s politik.[98] Mycket tyder på en fejd mellan her-

---

94 4 dec 1501, BSH 4, nr. 195, jmfr Sten Sture därom nr 196. 5 april 1502, SA 316, jmfr Reinholdsson 1998, s. 208 som anför detta som exempel på landbor som stödde sina herrar. Erik Eriksson d.y. (Gyllenstierna) innehade länet tills ca 1497, och var herre till Fågelvik, en annan tung sätesgård i trakten, Styffe 1911, s. 235, Retsö 2006, s. 130. Eriksson dödades 1502 av uppretade västgötabönder för vad som sades vara hans ovilliga försvar av Älvsborgs fästning vid striderna mot kung Hans, BSH 4, nr 188, SA 260, SBL bd 17, s. 616, jmfr Reinholdsson 1998, s. 192f.

95 Styffe 1911, s. 233f. Vi har inga närmare ägouppgifter för Vinäs under perioden, 1562 låg under Vinäs ett landbokomplex på 39 hemman, varav 18 inom socknen, Almqvist 1960, s. 178.

96 Detta kan möjligen ha ett samband med de anklagelser som riktades mot Erik Eriksson om att han stod på kung Hans sida i dennes tvist med Sten Sture d.ä. Om skuldtvisten, Lundholm 1956, s. 167f, Peder Månssons brev SA 298.

97 8 juni 1458, SDH, brev nr 27241. Fader Ulfsson var till Ängsö i Västmanland. Det finns anledning att fråga sig om hans landbor i Tjust hade någon koppling till en tidigare Ängsö-ägare Arvid Bengtsson (Oxenstierna) som 1399 pantade en rad gårdar i Tjust till dåvarande hövitsmannen på Stegeholm Bengt Niklisson (Lejonansikte) 21 okt. 1399, se Styffe 1911, s. 321 not 4.

98 Nils Bosson hade nära band till släkten Trolle och hade stått på Arvid Trolles sida mot Sten Sture d.ä. under oroligheterna 1497, och sedan ställt sig på kung Hans sida 1501. Nils och Arvid hade bägge en stark ställning i Småland och Östergötland. Nils fick någon gång kring 1499 lagmansämbetet i Östergötland från Arvid som i sin tur tog över motsvarande post i Tiohärad i Småland. 1497 anklagades de för att ha försökt uppvigla Östergötland mot Sten Sture d.ä., och Nils Bosson var då rådsoppositionens ledare, Sjögren 1944, s. 290f, 312f, 322, ”Grip, Nils Bosson” SBL XVII, s. 304.

rar om vem som hade den omdiskuterade rätten att ta ut fodring och gengärd. Samtidigt som de tvistande parterna tillhörde respektive sida i konflikten mellan sturepartiet och kung Hans, så var det konkreta resurser man tvistade om.

I Värend hyste stormännen, inte minst Arvid Trolle, vid slitningarna 1501 en önskan om att vidmakthålla kontakterna med den danska sidan. Anmärkningsvärt nog fick inte Arvid Trolle med sig allmogen utan Svante Nilssons fogde Peder Månsson i Eksjö hade inga större problem med att resa allmogen i Värend och Finnveden mot Arvid och två gånger slå ut honom och hans trupper. Trolle kunde trots sin position i lokalsamhället inte få med sig allmogen i Värend.[99] När förläningarna sedan skulle omdisponeras uppstod det strider om länen, och i samband med detta förbjöd Arvids son Erik sina landbor att ge biskopen dennes fodring som länshavare. Här möter vi åter landbors skattevägran som ett medel i fejder mellan herrar. Samtidigt tilldelades Nils Ryning Konga härad varifrån han strax därpå slogs ut av bönderna i trakten, en resning som vi inte får någon ytterligare information om.[100] Ungefär samtidigt överfölls också några av Svante Nilssons svenner i intilliggande Algutsboda socken.[101] Det har noterats att Rynings misslyckande i Konga, liksom Växjöbiskopens och Erik Trolles svårigheter att få med sig bönderna i dessa trakter torde ha förvärrats av ett motstånd mot de återkommande kraven på uppbåd och gengärder.[102]

Allmänt uppfattade frälset under dessa år det så, att riksföreståndarens folk gick emot dess privilegier rörande beskattning av landbor. Riksrådet infogade i sina klagomål mot Svante Nilsson 1511 att hans fodermarskar hade lagt fodring på riksrådens landbor som låg under sätesgårdarna med dagsverken, och att ”monge olaglige gingerde” lagts på frälsets landbor utan rådets samtycke. Man menade också att riksföreståndaren avlöst gästningen genom att låta uppbära spannmål i länen, och sedan dessutom låtit sitt folk rida runt och gästa gårdarna ”baade

99 L-O Larsson 1964, s. 188f.

100 Arvids gods och län konfiskerades av riksföreståndaren, men de privata ägorna till Bergkvara liksom Kinnevald härad återgick till sonen Erik 1505 mot en trohetsförsäkran. Omedelbart inträdde strider om förläningarna. Växjöbiskopen önskade Kinnevald som län och tilldelades det 1506. Erik Trolle, som var inblandad i liknande länstvister i Uppland, vägrade dock gå med på förlusten och förbjöd sina landbor att ge biskopen dennes fodring som länshavare. Det kan tänkas att Erik Trolle stod i bakgrunden även i Konga härad, men det finns inga belägg. Såväl Allbo som Kinnevald och troligen Konga blev åter ett samlat län under bröderna Trolle under 1510-talet, L-O Larsson 1964, s. 190f, även Stensson 1947, s. 54–56, Retsö 2006, s. 120–23 med vidare referenser.

101 Se en förteckning på fyra av de skyldiga varav en från Blekinge, men om det hade med skatteupptag eller den politiska situationen får vi inget närmare besked om, HSH 20, s. 296, odat. men ca. 1505.

102 L-O Larsson 1964, s. 196f.

prester och andhra fredhkallade och therfore kommer mykit rop och owiliæ bland almoghen”.[103] Vi har redan sett att det förekom en del knot kring gästningen under krigsåren i Småland, men det framgår inte om riksföreståndaren hade ett direkt ansvar i detta.

Kyrkans landbor, socknarna och kronans pålagor

Kyrkliga kontributioner i samband med krigföring var inte helt ovanliga under senare delen av 1400-talet i Sverige. De erlades av socknar till såväl biskopar som världsliga makthavare.[104] Situationen under undersökningsperioden är mindre klar, men några gånger möter vi en oro bland allmogen rörande sådana kontributioner. 1504 genomdrev Svante Nilsson och Hemming Gadh ett omfattande silverlån av socknarna i Kalmar län. Det kallades för ett lån, men kom aldrig att återbetalas till socknarna. Förhållandena under själva indrivningen vet vi litet om, men riksrådet kom att ta upp händelsen som en av flera anklagelsepunkter mot Svante Nilsson 1511.[105]

Flera gånger under tidigt 1520-tal möter vi från biskop Hans Brask irritation över hur den nye riksföreståndaren Gustav Erikssons (Vasa) länsherrar och fogdar tog sig friheter gentemot kyrkans bönder och privilegier. 1523 vände Brask sig bl.a. mot hur fogdar beskattat kyrkors ”wordmat” i Östbo, och återberättade hur hans och sockenkyrkornas landbor på Öland hade klagat över fogdegästning. 1524 klagade han över att fogdar i stiftet tog upp kyrkans sakören.[106] Nere i Möre och på Öland eskalerade kronans ingrepp i biskopssätets rättigheter då fogdarna fortsatte ta upp tiondedelar och kyrkans sakören under ett par år.

---

[103] HSH 20, s. 261f.

[104] Detta ses exempelvis i räkenskaperna för de svealändska Funbo och Kumla sockenkyrkor som enligt räkenskaperna gav nio kontributioner under åren 1452–1475. Kumla socken gav bidrag till Karl Knutsson för fälttåg mot Danmark 1452, till domkyrkan 1453, till nytt fälttåg 1456, en skatt till kung Kristian 1463, s.k. servitier för en nyvald biskop 1463, samt en skatt med anledning av biskop Kettils uppror 1464. Funbo socken gav till ärkebiskop Jakob för servitier 1470 och 1472 samt för kriget mot ryssarna 1475, Dahlbäck 1991, s. 369.

[105] Punkten löd lakoniskt ”Item huru thet ær om the monstrantse kalcher oc disker i Calmarnslen i öland bortogis vthen alle vederlegningh som loffwat war vethen i sielffwe”, HSH 20, s. 262. Om indrivningen se Styffe i BSH 5, s. XLIII, Carlsson 1915, s. 109. Se vidare Westman 1918, s. 159f, Kellerman 1935–40, bd. 2, s. 87–91, 151, Schück 1959, s. 359f.

[106] HBr nr 62, s. 155; nr 90, s. 176f; nr 291, s. 348. Enligt Brask menade de öländska bönderna att gästningen var så tungande att de nödgades överge kyrkans gods. Tidigare hade Ture Jönsson (Tre rosor) fått brev av Hans Brask på rätten till halva biskopstiondet under året att använda till säkrandet av ön, och nu hade alltså Tures fogde enligt Brask missbrukat sin fogderätt, HBr nr 14, 15, s. 111f.

Brask skrev några mycket irriterade brev men några störningar från allmogen i trakterna rapporteras ej.[107]

Från år 1521 kan vi följa en serie gärder och kyrkliga kontributioner.[108] Kronans krav på kontributioner fördes vidare av biskopar och domkapitel som själva använde argumentet att medlen skulle användas till rikets försvar under pressade förhållanden. Det var alltså en rådande princip att kyrkliga medel kunde användas i rikets (världsliga) tjänst, även om Hans Brask möjligen var av en annan åsikt.[109] De fyra första kontributionerna hör vi inte så mycket om men när Gustav Vasa genomdrev den femte, en silverskatt, samt en hjälp till Gotlandståget 1524–25 blev det oro i Linköpings stift. Kyrkan försökte driva igenom att hjälpen skulle tas ut av sockenkyrkornas tiondedel, den som gick till fattighjälpen. Ett allmänt brev gick ut i stiftet 1 februari och en ytterligare begäran 9 maj, men då troligen enbart i Östergötland. Först 16 maj 1524 skrev Brask till Smålands präster och bad dem om att bidra till Gotlandshjälpen.[110] Brask vände sig alltså till Småland betydligt senare, och då enbart till de norra delarna. Biskopen undvek Kalmar län och Öland med anledning av silverlånet från 1504 som fortfarande inte återgäldats.[111] Det hade varit oro i stiftet redan föregående år, men i slutet av maj berättar Brask om mer oroväckande störningar, anklagelser bland allmogen om kyrkans självberikande och att allmogen på sina håll nu tagit tillbaka hjälpen. Oron underblåstes av Gustav Vasas undanglidande argumentation i

---

107 HBr nr 447-49 s. 469f. Troligen hade spänningarna sina rötter i att riksrådens rättigheter till sakören från sina landbor hade en osäker ställning under åren efter 1515. En stadga 1526 säkrade återigen rätten men möjligen såg den ansvarige Vestgöte och även Gustav Vasa själv det som att detta inte gällde kyrkans vanliga landbor utan enbart biskopssätets. Om frälsets rätt till sakören av sina landbor, och stadgorna 1515 och 1526, se Westin 1957, s. 294–301, se utförligare nedan s. 212.

108 Schück 1959, s. 364f.

109 Tiondekontributionen 1525 skulle gå till rikets försvar, se Strängnäs biskops och domkapitels argumentation i brev till stiftsinvånarna, samt deras vädjan till Hans Brask att låta samma brev läsas i Linköpings stift, HBr nr 323-24, s. 371f.

110 HBr nr 218, s. 286f, jmfr nr 184, s. 251 och nr 219, s. 287f, se vidare Westman 1918, s. 203–05, Schück 1959, s. 366f.

111 Brasks argumenterade så till Ture Jönsson HBr nr 216, s. 284f. Samma argument använde han året innan i ett brev till magister Ture Bengtsson på Hendelö, se brev 24 aug. 1523, HBr nr 111, s 193. Om lösen se Källström 1939, s. 22, Pernler 1999, s. 182, jmfr Andrén 1999, s. 32.

sina brev till stiftet.[112] Brask talade i mars särskilt om hur den östgötska allmogen troligen skulle ge med sig bara de fick ett öppet brev från Gustav. Smålänningarna måste däremot tas med lämpor, ”ee huru nedre i landet kan vara Vill iach doch gerna göra her innan thet yttersta iak kan lempat At eder nade heller iak ey faa ther fore nogen ouilieg almoge”.[113] Delar av hjälpen kom in så småningom, men snart var det dags för en ny hjälp. I oktober 1524 tillskrev Brask prästerna i Småland om silverhjälpen ”per vos mera benivolentia”, samtidigt som hjälpen i form av oxar började anlända till Stegeborg.[114]

Ytterligare en hjälp begärdes i april 1525 då Brask skrev till Smålands präster om att de skulle bidra med en oxhjälp som snarast skulle sändas till Stegeborg.[115] Trots oroligheterna under senvåren 1524 begärdes alltså ytterligare två hjälper under följande höst och vår. Kronans krav på kyrkans medel ökade 1525 med att Vadstena herredag fastställde att kronan som kontribution skulle få hälften av tiondet. Motståndet verkar ha fortsatt och i början av 1526 inleddes en räfst mot de bristande gärderna från bönder och sockenpräster i södra Småland.[116]

Det förekom alltså en omfattande irritation i Småland rörande socknarnas kontributioner på 1520-talet, samtidigt som biskopen försökte försvara kyrkans privilegier mot kronans fogdar. Möjligen förekom en liknande oro i samband med silverlånet 1504 men det är oklart. Man kan tänka sig att kontributionssystemet inte var upparbetat på samma vis i Småland som på andra håll i riket, eller så var kyrkan och kronan helt enkelt försiktigare gentemot allmogen där. Den oro som uppstod 1527 rörande klockskatterna kom alltså inte som en blixt från klar himmel utan sockenkyrkornas kontributioner hade varit omtvistade under de föregående decennierna. Till stor del var det fråga om en likartad process av ökande ingrepp i kyrkliga egendomar som ägde rum på flera håll i Europa. Just tvångslån som enbart till namnat byggde på frivillighet, ”benevolence”, och lån som inte återbetaldes ledde till protester även på

---

112 HBr nr 216, s. 285; nr 221, s. 289–92; nr 223, s. 293f. Redan i februari rådde Gustav Hans att agera försiktigt så inte ”aaroop eller anskrii” skulle komma från allmogen som året innan, HBr nr 316, s. 366. Gustav Vasa skrev ett brev till stiftets allmoge 9 mars där han lämnade öppet för irritation mot Brask då han menade att främst biskopsbordet skulle bidra eftersom det skulle erhålla vinster från Gotland. I övrigt behövde sockenkyrkorna bara bidra frivilligt om de hade överskott, GIR 1, 1521–24, s. 196f, HBr, nr 215, s. 282f. Se utförligare om oroligheterna i kapitel 3 nedan.

113 HBr nr 181, s. 248f.

114 HBr nr 274, 276–78, 280.

115 HBr nr 337, s. 388f. Termen var ”benivolentia boves”, alltså en välvillig (frivillig) oxhjälp.

116 Se nedan om åren 1525–26, och L-O Larsson 1964, s. 222, jmfr Hans Brask till biskop Ingemar i Växjö, 18 feb. 1526, HBr nr 410, s. 441.

andra håll, ibland med revolter som resultat.[117] Silverkonfiskationer från kyrkor och kloster skedde hela 1400-talet igenom inte minst i den Tyska ordens länder.[118]

Uppbåden – förhandling och vägran

Uppbåden var en gammal försvarsform som var reglerad i lagarna.[119] Bondeuppbådets ställning och böndernas rätt att vara beväpnade var under sent 1400-tal tvetydiga. Det utfärdades mer eller mindre allmänt gällande vapenförbud i Sverige 1416 och 1437, alltså tidigare än i Danmark. Förbudet inskärptes av Kristoffer av Pommern efter upproren 1434–1441, för Sverige 1441, och för hela unionen 1442.[120] I praktiken skedde emellertid i Sverige under senare delen av 1400-talet en lång rad uppbåd och resningar där bönderna deltog väpnade i striderna mellan olika herre-fraktioner.[121] Bönder var ofta beväpnade med armborst och liknande.[122] Uppbådets legitimitet låg i att bönderna i huvudsak skulle värja sin hembygd. Enligt landslagarna betydde detta att respektive landsting skulle godkänna om uppbåd skulle gå utanför den egna tingkretsen. Detta var en princip som man hänvisade till långt in i tidigmodern tid.[123] En större utskrivning av allmoge användes mot ryssarna i Finland av Sten Sture d.ä. 1496. Detta verkar ha lett till ett mer omfattande missnöje bland de utskrivna. En del vägrade att fullgöra uppbådet, och ärkebiskop Jakob Ulvsson uttryckte oro för ett uppror med anledning av missnöjet.[124] Med vägran och uttryck för missnöje utövade alltså allmogen vid denna tid ett tryck på överheten att inte använda uppbåden på främmande mark.

Från 1505 uppstod en ny situation i gränsområdet. En gränsfred förhandlades fram av allmoge och de lokala eliterna mellan södra Småland, Ble-

---

117 I England lånen 1475 och 1522, revolter 1525 och 1528. Bush 1991, s. 380.

118 Källström 1939, s. 20f, Berntson 2003, s. 69.

119 Yrwing ”Landvärn” KLNM 10, sp. 302–305, Granlund ”Budstikke” KLNM 2, sp. 340–42, Imsen/Vogler 1997, s. 24, Reinholdsson 1998, s. 121, 133.

120 Fenger ”Våpenforbud” KLNM 19, sp. 512f, Olesen 1980, s. 242, Sørensen 1983, s. 101f, Jespersen 1999, s. 9, Strängnässtadgan 1437 förbjöd bönder och hjon att bära armborst och ”pansar” till kyrka, ting, köpstad eller gästabud, medan Kristoffers plakat 1441 förbjöd alla vapen som spjut m.m. till kyrka, ting och alla andra ”samkväm” mot 40 marks böter, Hadorph 1687, s. 45, 47.

121 Se översikt i Harrison 1997.

122 Jespersen 1999, s. 12f, passim.

123 Jespersen 1999, s. 12 samt not 27. Fortfarande under tidigt 1700-tal kunde bondeuppbåd vägra gå utanför landskapets gränser eftersom principen om att värja sitt eget därmed upphörde. Om Mora socken 1701, Småland, Västergötland och Halland 1710, Myrdal 1999, s. 354.

124 Kellerman 1935–40, bd 1, s. 241f.

kinge och Göinge, och den bekräftades även 1510.[125] Denna gränsfred bör ha utgjort ett viktigt element i den ovilja allmogen i området nu kom att visa rörande uppbåd och inmarscher över gränsen. Svante Nilsson menade själv i en kungörelse till Dalarna våren 1506 att allmogen i Värend med hänvisning till deras ”forbundh” och handelsförbindelser med Blekinge begärt att han och riksrådet skulle skona Ronneby vid ett planerat anfall över gränsen. Svante valde då att ställa in anfallet. Liknande förhinder kom från västgötskt håll i samband med ett infall i Skåne vintern 1523.[126] Men motståndet mot krigsdeltagande rörde även krigföringen i Småland. Under åren efter 1505 begärde Svante Nilssons folk flera gånger att den småländska allmogen skulle ställa upp på uppbåd mot Kalmar slott och stad. Under hösten 1506 förhandlade Gadh med allmogen i Möre och fick positivt besked men såg sig tvingad att se till att bristvaror som salt och humle skulle sändas dit i utbyte.[127] Snart därpå hade Gadh stöd av delar av östra och centrala Småland men lyckades inte utverka ett allmänt uppbåd. Bönderna erbjöd var tredje bonde medan frälset i Möre helt vägrade ställa upp.[128] 1507 klagade Svante Nilsson över hur hans underlydande bönder i Södra Vedbo och Västra härad ”föraktade” hans brev om ett uppbåd till Kalmar. Han var orolig för att en uppbådsvägran i ett strategiskt område höll på att sprida sig i trakterna.[129]

Även i Värend fördes förhandlingar om uppbåd till Kalmar. Ett påbud utgick i början av 1507 om ett sådant uppbåd. Snart meddelade Erik Trolle att landborna i Värend erkände att de beordrats följa Svante, men att de skulle vägra om inte Hemming Gadh kom ner med riktig belägringsutrustning för Kalmar slott.[130] Strax därpå bad Svante i ett brev Växjöbiskopen att sammankalla ett landsting i Värend för att få slut på tvehågsenheten rörande gengärd och främst uppbåd till Kalmar.[131] Han fick en del av gengärden och biskopen höll tillsammans med Erik Trolle ett landsting med Värend före påsk 1507. Enligt Erik Trolle blev förhandlingarna svåra. Allmogen vägrade först uppbåd annat än när Värend själv var

---

125 Om gränsfreden 1505 och 1510, Allen 1864–72, bd. 1, s. 544f, Lindberg 1928, L-O Larsson 1964, s. 199–209, Rystad 1965, Andersson 1974, s. 325f, Venge 1980a, se vidare nedan.

126 Efter Svantes redogörelse 26 mars 1506, BSH 5, nr 65, s. 84. Om 1523 se nedan not 334 samt kap. 6, not 118.

127 15 okt. 1506, BSH 5, nr. 92. Möreallmogen gav sig under svenska styret trots att den danska slottsbesättningen på 80 man låg i byn intill, danskarna ”fick hjärtans sorg och for hem”.

128 BSH 5, nr. 95, 96, 106. Bäst respons hade Gadh fått från Sevede, Njudung, Handbörd, Norra och Södra Vedbo.

129 BSH 5, nr 148, SA 103. Svante menade att i och med att bönderna i Västra härad inte gick till Kalmar, så väntade övriga härader också. Därför var han beroende av att de ställde upp.

130 BSH 5, nr 113.

131 HSH 20, s. 122f.

hotat, och de klagade över hur de tidigare ofta ”vared brende, skinnede oc theris venner slagne, oc inghen haffuer them vnsaath, vthen the sielffue”. Även vid tidigare tillfällen hade allmogen varit ovilliga att låta uppbåd gå utanför Värend. Senare lyckades Erik och biskopen utverka ett löfte om uppbåd men inte till en liggande besättning. Han fick med dem på en mantalsrannsakning trots att de återkommande ”skinnats” och inte själva hade fått någon undsättning. Dessutom vägrade tingsmenigheten att utgöra mer än halva gengärden tills herrarna lovade att Svante personligen var på väg ned med styrkor.[132] När Kalmar hösten därpå anfölls av en dansk flotta vägrade Värendallmogen återigen att låta sig uppbådas. De menade att uppbådsplikten enbart gällde ifall fienden kom landvägen, ett argument som för övrigt redan använts vid uppbådsförhandlingar 1504. Hemming Gadh noterade en utbredd ovilja till uppbåd och framhöll att det enda sättet att behålla allmogens välvilja var att enbart uppbåda de närmast Kalmar, och det så korta perioder som möjligt.[133]

Det fanns emellertid en upparbetad uppbådsorganisation i Värend. Vid ett tillfälle 1505 rapporterade Erik Trolle till Svante Nilsson att landet uppbådats två gånger och att Erik då förvånats över att allmogen kunde ställa upp hela 1000 väl beväpnade skyttar, trots att bönderna ej gått man ur huse, utan en man per gård.[134] Mycket tyder alltså på att det fanns ett fungerande och mer eller mindre formaliserat landvärn med en man per hushåll. Allmänt får vi intrycket av att uppbådsanspråken i Värend möttes av en förhandlingsstrategi snarare än en ren vägran.

I de norra delarna av landskapet inträffade ett fall av uppbådsvägran. Jönköping begärde i januari 1511 hjälp av de angränsande häraderna Vista, Tveta, Södra Vedbo och Västra, för att de skulle ligga i värn mot kung Hans infallande trupper. Allmogen vägrade och svarade att de bara tänkte ”sitta hemma hos sig”. Även här hänvisades till principen om att värja sitt eget, i detta fall de egna häraderna.[135]

Resningar och uppror

Det är inte helt lätt att avgränsa skatte- och uppbådsförhandlingar, vägran och överhuvudtaget en krigssituation från resningar och uppror. I flera av de ovannämnda exemplen på gengärdsvägran och tingsbeslut om att välja eller inte välja sida mellan de stridande parterna ligger vi

---

132 BSH 5, nr 124.

133 BSH 5, nr 124, 161, 164, L-O Larsson 1964, s. 193–95. Våren 1504 meddelade biskopen i Växjö att allmogen inte ville göra uppbåd till Kalmar, utan istället bara skulle värja det egna landet, SA 1664.

134 BSH 5, nr 50 s. 63, jmfr L-O Larsson 1964, s. 192.

135 Jönköpings borgerskap bad därför Svante om att ej misstycka att staden skulle komma att ge sig under kung Hans – stadens invånare kommer ändå att vara sin ”kära herre” trogna som hans ”undersåtar”, BSH 5, nr. 341.

redan nära Blickles definition av uppror (*Aufruhr*) som ett kollektivt uppsägande av en överhet. I oroligheterna kring Kalmar 1509 talades det om en ”opresningh”, och det diffusa skeendet i Konga härad 1506 då en länshavare slängdes ut bör bägge kunna räknas som resningar. Här ska vi se på ett par resningar som ligger något närmare de klassiska upprorsexemplen, med tydliga uttryck för våld och uppsägande av överhet. Dessa skeenden har samtidigt komponenter av resningar genom samverkan mellan allmoge och vissa delar av en lokal överhet mot kronan, dess företrädare eller länshavare.

Tjust 1509

Vi har redan mött oroligheter i Tjust län. Sådana inträffade i länet under 1490-talet och 1501–02. Det förefaller under lång tid ha rått spänningar mellan sätesgårdar och länshavare i trakten. Mer omfattande oroligheter som involverade bönder utspelade sig mellan Nils Bosson till Vinäs och Stegeholms länshavare Peder Turesson (Bielke). I början av 1509, när Nils Bosson uppsagt sin trohet till kung Hans och återvänt till den svenska sidan, inträffade en resning i Tjust.[136] Enligt Peder Turesson, som fått länet 1506 hade en Nils Sunesson lett tre resningar mot Turesson. Sunesson hade tidigare lovat Svante Nilsson sin trohet men kallade nu Nils Bosson för sin herre och husbonde. Han bad allmogen hålla inne sin skatt och sade till dem att Bosson borde ha slottslänet. Vid en av resningarna hade Nils Sunesson tillsammans med 100 beväpnade bönder – främst Nils Bossons egna landbor – besegrat och jagat iväg Turessons fogde och av bönderna låtit utnämna sig till häradshövding över Tjust. Enligt Turesson var detta med stöd av främst två socknar, och skattebönderna i två socknar följde resningen. En skattebonde hade sökt skydd hos Turesson då Sunesson hade anklagat bonden för att ha varit med att bränna (eller planera att bränna?) Bossons gård. När Turessons svenner anlände till Bossons gård, ska där ha varit ett hundratal beväpnade bönder som besegrade Turessons svenner och dödade sex av dem. Peder Turesson begärde nu riksföreståndarens hjälp.[137]

Eftersom flertalet uppgifter (utom rörande antalet döda) kommer från Turesson får oroligheternas egentliga omfattning betraktas som oklara, men Svante Nilssons reaktion blev i alla fall att skicka in ”svenner” att lösa situationen med makt. Bl.a. begärde han hjälp av ärkebiskopen Jakob Ulvsson, som i sin tur först avrådde och menade att man inlednings-

---

[136] Nils Bosson förblev i kung Hans tjänst och blev kungens man på Borgholm på Öland under krigsåren 1505–07 innan han 1508 kom i onåd och gick över till Svantes sida. Med stora egendomar även på den danska sidan hade han en typisk gränsfrälsemans dubbla lojaliteter, och verkar ha fört hemliga förhandlingar med Svante under hela perioden, Palme 1949, s. 80f, dens. 1968 (1950), s. 179.

[137] BSH 5, nr 258, jmfr brev från Jon Jönsson till Svante Nilsson 9 jan. 1509, SA 1039. Kort om resningen se även Kellerman 1935–40, bd. 2, s. 129f.

vis borde sända in några män till häradstinget för att försöka lösa situationen. Till slut sattes dock styrkor in.[138]

Man får intrycket av att även denna konflikt rörde sig om länsherrens pålagor på bönderna i trakten. Tidigare hade Peder Turesson klagat över hur Svante Nilsson hade uppburit skatt från de av Nils Bossons konfiskerade landbogårdar som Turesson innehade. Efter resningen tillägger han i sitt brev att om han eller hans fogde gjort någon bonde ”över lag eller rätt” så skulle riksföreståndaren och riksrådet vara hans rättare, och han försvarade sig på liknande vis redan ett år före resningen. Ärkebiskopen menade i sitt svar till riksföreståndaren att Turesson hade sig själv att skylla.[139] Att osäkra länsinnehav spelade en viktig roll för oroligheterna framgår av att skattebönderna i Tryserum och Hannäs socknar deltog i resningen. Dessa socknar hade tidigare legat förlänta till Fågelvik, en annan stor sätesgård i trakten, men sedan under några år istället under Nils Claesson tills de dragits in till fataburen något år före oroligheterna.[140]

En viktig faktor för resningen var att Nils Bosson hade varit fråntagen gods och län under några år som dansk avfälling men nu hade återgått till sturesidan och fått tillbaka sina besittningar och ämbeten. Han var även lagman för Östergötland. Resningen var alltså ett resultat av att en mäktig jordherre återvände till sina besittningar.[141] Han mottog förläningar på andra håll vilket ledde till omfattande konflikter vid denna tidpunkt, konflikter som möjligen underblåste spänningarna i Tjust.[142] Kravet på häradshövdingeämbetet gick sedermera igenom, senast 1512 innehade Bosson det själv. En målsättning var alltså kontrollen över häradshövdingeämbetet, en kontroll som uppenbarligen kunde ha stöd hos delar av allmogen. Det rörde sig också om en flerårig fejd mellan Peder Turesson och Nils Bosson. Peder Turesson klagade 1505 på hur Nils Bosson lagt tunga skatter på Peders och hans släkts landbor på Öland. Ett

---

138 BSH 5, nr. 259, jmfr Styffe ibid. s. CXXXI.

139 30 nov. 1507 SA 399, BSH 5, nr 258.

140 Om länsförhållandena Retsö 2006, s. 133. Dessutom arrenderade 18 krono- och skattebönder i Tryserum och Hannäs socknar jord av Fågelvik, Munktell 1982, s. 93. Möjligen hade Fågelviks styrka i trakterna avtagit efter att Göran Eriksson (Gyllenstierna) flyttat till Vinstorp i Västergötland och blivit lagman där 1501, jmfr Styffe 1911, s. 235.

141 Nils Bosson uppsade sin trohet till kung Hans i juni 1508 och blev snabbt en viktig anhängare till Svante Nilsson, återfick sina gods om dragits in 1505 och erhöll flera län under hösten och vintern därpå, Gillingstam ”Grip, Nils Bosson” SBL bd. 17, s. 305.

142 Svante Nilsson hade under hösten 1508 överfört Rekarne län från Strängnäsbiskopen Matts till Nils Bosson, vilket ledde till några månaders irritation mellan de olika parterna. Allmogen i Rekarne gjorde en resning i början av september 1508, och begärde att få ligga under fataburen istället, Kellerman 1935–40, bd. 2, s. 127, Stensson 1947, s. 103f, BSH 5, nr 228, s. 301f.

motiv för länshavaren att försöka öka sina intäkter var att Stegeholms län gav förhållandevis litet skatteintäkter, beroende på att flera socknar i Tjust var bortförlänta. Peder Turesson klagade senare över hur litet länet gav samtidigt som krigföringen vållat stora utgifter för honom.[143] Att tröga maktstrukturer i lokalsamhället bör ha spelat roll framgår av att innehavet av häradshövdingeposten liksom av Stegeholms län tidigare legat till Vinäs, innan Fågelvik under andra halvan av 1400-talet fick motsvarande funktion.[144]

Bossons ställning i trakten var emellertid inte självklar. I mars 1517 skrev han att hans egna landbor i Tjust förtalat honom inför Sten Sture d.y. och han begärde hjälp av utomstående att förhandla med dem, då han fruktade ”förräderi”.[145] Bakgrunden torde vara hans deltagande i en sammansvärjning mot Sten Sture d.y. sommaren 1516, vilket verkar ha försvagat förtroendet för honom även bland hans egna landbor.[146] Men bara någon månad senare när Stegeholms slott förlorat sin hövitsman i en ny drabbning med danskarna, skriver en Nils Matsson att allmogen ”talat till” Nils Bosson om att han skulle bli deras hövitsman i försvaret av länet.[147] Osäkra uppgifter uppger att han efter ytterligare en kappvändning några år senare skulle ha dödats av sina egna bönder som straff

---

143 Peder Turesson till Svante Nilsson 24 mars 1505, BSH 5, nr. 33. Stegeholm innefattade dock även gamla Rumlaborgs län innan Tveta och Vista drogs in 1509, men verkar även då ha varit ett mindre lönsamt län, Hammarström 1956, s. 22, 76, Lundholm 1956, s. 188. Peder Turesson förlorade Uppvidinge härad som län till Johan Månsson 1512, och menade då att det hade varit hans bästa län, medan Stegeholm och Östbo inte ens räckte till tio karlar, BSH 5, nr 410, s. 514f.

144 Vinäs hade i slutet av 1300-talet och intill mitten av 1400-talet varit häradshövdingens residens. Innehavarna Bo Jonsson, och sedan hans son Knut Bosson, hade även Stegeholm som län. Fågelviks roll blev sedermera starkare då det innehades av Karl Knutsson (Bonde) och därefter drotsen Erik Eriksson (Gyllenstierna). Denne hade länet 1471–77, liksom dennes son Erik Eriksson under några år fram till 1498. Även den senare länshavaren Peder Turesson hade intressen i Fågelvik, Styffe 1911, s. 232–235; Lindberg 1933, s. 14, 19–23, Engström ”Bo Jonsson (Grip)” SBL bd. 5, s. 87, 89, samt ”Grip” bd. 17, s. 301. Konflikterna var alltså till delar uttryck för den kontroll lokala frälsesläkter ville utöva över häradshövdingeämbetet som har diskuterats för delar av Småland och Västergötland, jmfr Hansson 2001, s. 135ff, Småberg 2004, s. 50, 109–114 passim.

145 BSH 5, nr. 468.

146 Om sammansvärjningen se Wieselgren 1949, s. 93–118, Gillingstam ”Grip, Nils Bosson” SBL bd. 17, s. 305.

147 BSH 5, nr. 482. Om detta som ett (kanske förhastat) argument för Bossons goda förankring hos allmogen se Allen 1864–72, bd. 2, s. 428, Stensson 1947, s. 196, Wieselgren 1949, s. 105.

för förräderi.[148] Jordherrens legitimitet vilade uppenbarligen inte enbart på enkla lojalitetsband.

Upproret mot Kristian II

I maj 1520 reste sig östgöta-allmogen mot Linköpings biskop och domkapitel, och småländska bönder deltog i resningen. De torde ha kommit från de norra delarna av landskapet eller möjligen Kalmar län.[149] Medan det ännu var någorlunda lugnt i södra Småland hade alltså ett uppror inletts i Linköpings stift. På annat håll anmärktes det att de svenska bönderna på de flesta håll troligen skulle hålla sig lugna under sommaren men att mer omfattande oroligheter var att vänta till hösten.[150] Antagligen räknade man med att bönderna skulle ha fullt upp med jordbruksarbetet under sommarhalvåret. Gustav Eriksson (Vasa) reste omkring i Småland under sommaren och försökte förmå allmogen till resning, vilket den vägrade. När han dessutom skulle uppbära räntan på sina egna gods i södra Småland skall han ha tagits emot med ”skäktor och pilar”.[151] Ännu var alltså tiden inte mogen för ett större uppror. Men i november, alldeles efter Kristian II:s symboliskt viktiga kröning och det efterföljande Stockholms blodbad, inträffade en resning i trakten. Den rapporterades vara ledd av bröderna Ribbing – lokala män med viss status som dock ej var frälse. Lindorm Ribbing hade tidigare varit fogde i Västbo och Sunnerbo under den nu avlidne Sten Sture d.y.[152] Samtidigt startade upproren i Dalarna, Uppland och på andra håll.[153]

Resningen i sydväst slogs ned med hjälp av västgötskt frälse med Ture Jönsson (Tre rosor) och hans Östbo-fogde Arvid Trulsson i spetsen. Det resulterade i en rad avrättningar i Jönköping, men skärmytslingar fortsatte i Västbo och Sunnerbo vintern/våren 1521. En grupp med uppro-

---

148 Han mördades i februari 1522 i Södermanland när han åter stod på den danske kungens sida mot Gustav Eriksson (Vasa). Enligt vissa uppgifter var det hans egna bönder som dödade honom och dessutom skar av hans hustrus ena hand på grund av förräderiet. Andra uppgifter pekar mot att Gustav Eriksson (Vasa) skulle ha legat bakom mordet, Gillingstam ”Grip, Nils Bosson” SBL bd. 17, s. 305f.

149 Se nedan s. 167f.

150 Hans Witing till Otte Krumpen om förhållandena i Uppland, efter Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 285f.

151 Sjödin 1943, s. 111f som påpekar att Gustavs svårigheter kan ha berott på tveksamma rättigheter till vissa landbogårdar.

152 Härenstam 1946, s. 120f.

153 Sjödin betonar Gustav Vasas mobilisering av småländska krafter och sedan hans fortsatta arbete i Dalarna, en samordning som torde vara något överdriven. Kristian II menade i ett manifest till Västerås stift 12 januari 1521 att man gripit respektive avrättat en rad småländska upprorsmän som avtalat med Gustav Eriksson att resa allmogen i södra Sverige medan Gustav påtagit sig att uppvigla Dalarna och Uppland. De gripna var Sven Hök, Peder Smed, bröderna Ribbing och Olov Småsven, Sjödin 1943, s. 110–47, särsk. 129. Flera av dessa hade snarare gripits för resningen mot Linköpings biskopssäte året innan, se nedan s. 168, not 20.

risk allmoge dödade Östbos fogde och drog vid påsken mot Jönköping. Staden klarade anfallet men borgerskapet bytte snart själva sida. Vid ett ting i Vista/Tveta lovade allmogen där att bidra till att näpsa de upproriska som en fogde menade utgjordes av Ribbingbrödernas ”fränder”. Östbo hade också sänt dit fyra representanter för att frambära häradets ursäkt över att de hade deltagit i upproret.[154]

Samtidigt pågick en allmän resning sedan juletid i Kalmar län. Den inleddes med anfall på Sören Norbys fogde och folk i Handbörds härad. Kring Kalmar var inte minst några Kalmarborgare och frälsemän aktiva i upproret.[155] Upproret spreds under våren över Kalmar län och sedan till Finnveden. Bröderna Trolle, som hade stort inflytande i Värend, försökte förhandla med allmogen i sina förlänta delar av folklandet men lyckades ej och upproret tog fart även där. Bergkvara intogs av upprorsmän, men återtogs sedan för en kort tid av ditkallade danska styrkor. Slutligen nödgades emellertid bröderna fly från sin gamla centralbygd.[156]

Den småländska allmogen dröjde alltså med att göra uppror mot danskarna under 1520 medan delar av dem däremot reste sig mot Linköpings stift. Sedan följde istället en snabb rörelse under hösten-vintern, vilket kan ha berott på att man vände sig emot den faktiska politik danskarna förde. Ett ytterligare motiv kan ha tillkommit med Stockholms blodbad. Men för böndernas del kan det också ha funnits anledning att färdigställa sommarhalvårets jordbruksarbete innan en större mobilisering.[157]

Från tidpunkten då resningen mot den danska regimen tog fart i Småland, finner vi två intressanta brev från den danske hövitsmannen Sören Norby om förhållandena i Kalmar län. Enligt Norby hade följande skett: Bönder i länet hade tillvällat sig ett av kungens brev till Sören. Brevet innehöll en order om att allmogen i länet skulle avväpnas, en order som även gick ut över andra delar av riket. Det hade lästs upp på ett ting och därefter tog upproret fart, pådrivet främst av bönderna i Madesjö socken och i Handbörds härad. Flera drabbningar mellan allmogen och Sörens svenner utspelade sig. Handbörds bönder höll inne all skatt de var pliktiga och hade tillsammans med sätesgården Kråkerums gårdsfogde rest över till Öland, gripit kungens skrivare, tagit tillbaka den indrivna skatten och bränt hans hus. Allmogen samlades vid Pataholm för att förtära den återtagna gengärden, en till synes demonstrativ handling som markerade uppsägningen av kungens rättigheter. På fastlandet brände all-

154 VgFT II:1, s. 9f, Härenstam 1946, s. 122f, Larsson 1987, s. 133.

155 Sjödin 1943, s. 110f.

156 L-O Larsson 1964, s. 211f, Sjödin ibid. s. 179 not 8.

157 Flera forskare har utifrån Peder Svarts skildring gått emot hypotesen att motståndet härleddes ur dynastiska motiv. Istället ska det ha haft folkligt stöd inte minst på grund av Kristian II:s övergrepp och ekonomiska anspråk, Sjödin 1943, s. 127ff, Stensson 1947, s. 244.

mogen kungens huvudgård Tuna, och under ledning av bonden Måns Duss plundrade allmogen huvudgårdarna Eksjö i Västra och Säby i Norra Vedbo efter att ha dödat alla fogdar och svenner. Dessutom rånade allmogen alla riddare och hovmän de kom åt, oavsett vem de tillhörde. Flera gånger understryker Sören att böndernas syfte med upproret var att vidmakthålla sin rätt till beväpning. De hade skrivit besvär till honom med detta krav, och de lovade göra kungen vad de var ”retthe plectughe”, om de bara fick behålla sina armborst. Han bad kungen om att de skulle få behålla vapnen i väntan på en senare bestraffning. De bönder som ansågs vara skyldiga gengärd hotade med att gå man ur huse mot Kristian II. Det fanns i länet ”över 1000” bönder som sedan tio år varit skattefria för att de skulle vara Sten Sture och hövitsmannen Johan Månsson ”redebogne” med sina ”arböst”. Det var nu deras mening att de skulle förbli vid samma ”sedvana”.[158]

Sören befann sig då han skrev breven i ett trängt läge och möjligen kan han ha valt att överdriva hotet från allmogen för att få hjälp av kungen, men brevets detaljrikedom gör det trovärdigt, och samtidigt till en guldgruva vad gäller att se vilka som agerade och hur. Uppenbarligen mötte den danske hövitsmannen mycket motstånd i länets norra delar. Handbörd och Stranda var förhållandevis frälsedominerade – Stranda hade upp till 60% frälsegårdar vid denna tid.[159] Kråkerum, en sätesgård med stora ägor i trakten, spelade en viktig roll. Gårdsfogden deltog eller ska kanske uppfattas som ledare, men motståndet ska egentligen ha varit mindre starkt närmast sätesgården och tyngdpunkten legat inåt landet och uppåt Döderhult till, i vad som skulle kunna kallas för en lokal ”periferi”. Dessa trakter kännetecknades av att den tidigare riksföreståndaren Sten Sture d.ä. haft ett omfattande godsinnehav där, varav stora delar senare kom att tillfalla Vasa-ätten, men förhållandena kring 1520 är

[158] Sören Norby menade att borgarna inne i Kalmar däremot var upproriska på grund av avrättningarna av borgare uppe i Stockholm. Stockholms blodbad var nyligen timat. Norbys vädjan om att tillåta bönderna vapeninnehavet gör brevet ganska trovärdigt, i ett ytterst ansträngt läge såg Norby nämligen det som att den enda hjälp kungen kunde ge honom var denna eftergift åt bönderna. Efter träffningen vid Pataholm ansträngde bönderna sig med att förflytta de avlidna till vigd jord ”4 eller 6 mil därifrån” vilket enligt Norby var mot ”St Eriks lag” – då de var upprorsmän. Sören Norby till Kristian II 8 feb. samt odat. promemoria, 1521, tr. i (sv) HT 1900, s. 299–302, jmfr Sjödin 1943, s. 116–19, L-O Larsson 1964, s. 210f. Ordern om avväpning verkar även ha nått t.ex. Västergötland, där allmogen sommaren 1521 vägrade låta sig resas till stöd för Kristian II då de var fråntagna sina vapen, Staf 1935, s. 54.

[159] Flera av socknarna hade en frälseandel på 75–90% av gårdarna, Larsson 1964, s. 94, jmfr DMS 4:3, s. 25, 156f.

oklara.[160] I Östra härad hade sturarna varit starka med sitt Eksjö, som nu var konfiskerat. Här vände sig landborna mot sin nye herre, den danske kungen som konfiskerat ägorna. Madesjö socken som drev på motståndet i Möre var tvärtom en extremt kronogodsdominerad socken.[161] Det var uppenbarligen breda grupper av bönderna som agerade, men motståndet var som starkast där riksföreståndarna tidigare haft ett stort inflytande. Men även andra landbor verkar åtminstone ha varit tvehågsna. I Värend lyckades som vi har sett inte de stora jordherrarna, bröderna Trolle, få med sig allmogen i sitt ställningstagande för den danska sidan.

Orsakerna till upproret var säkerligen flera, men skattefriheten och den allmänna beväpningen framstår som ett centralt element här. Frågan om beväpningen synes enligt Norby ha varit som mest uttalad i Möre, alltså närmast riksgränsen, och mycket tyder på att kronobönderna i dessa trakter var den drivande gruppen.[162] Beväpnings- och skattefrågan har stora likheter med det senare Dackeuppproret.[163] Vi har sett hur en rad härader, i synnerhet i Finnveden, i sina svar vid gengärdsförhandlingarna kring 1507–11 gjorde det faktum att de försvarade sig själva till ett ifrågasättande av kronans rätt att ta ut skatt. Detta ifrågasättande blev allmänt med de danska skattekraven 1520–21, inte minst i Kalmar län. Det förefaller troligt att det var kung Kristians order om avväpning som inledde processen, även om Sören Norby beskyller Kalmarborgarna och en del av det lokala frälset för att bidraga till oron. Skattebönder och landbor hade gemensamma intressen i motståndet mot de pålagor fogdar och länshavare försökte driva igenom. Frälsets

---

160 Kring 1470 hade Kråkerum c:a 90 (!) gårdar i Mönsterås socken. Om gårdens stora ägor i trakten se Munktell 1982, s. 67–69. Sten Sture d.ä. hade tidigare ett omfattande gårdsinnehav i trakten, kring sätesgården Grönskog 26 gårdar i Fliseryds sn, 37 i Döderhults sn, 34 i Mönsterås sn, 51 i Högsby sn, 12 i Kroksmåla sn, 22 i Fagerhults sn, 12 i Ålems sn samt där även Strömserum med 37 gårdar, se Lundholm 1956, s. 34, 37 (karta). Exakt hur förvaltningen av dessa gods såg ut mellan 1507 och inpå 1520-talet är oklart. Sedan tillföll stora delar Vasa-ätten. Enligt obekräftade uppgifter var åtminstone delar av godset pantsatt under 1510-talet och Gustav ska ha legat i tvist med enskilda pantägare, dens. s. 200–03, 227f, Sjödin 1943, s. 112.

161 DMS 4:1, s. 89ff, jmfr L-O Larsson 1964, s. 94 not. Madesjö hade närmare 100% kronogårdar.

162 Jmfr Sjödin som uppfattar oroligheterna som en reaktion på Stockholms blodbad och kung Kristian II:s befarade Eriksgata, samt rykten om att han skulle införa en ny lagbok – detta skedde i Danmark vid samma tid, Sjödin 1943, s. 119. Enligt Sören Norby blev dock blodbadet i Stockholm motiv för i huvudsak borgarna i Kalmar.

163 Likheten, eller kanske snarare kontinuiteten, utgörs inte minst av det faktum att Dackeuppproret vände sig mot Gustav Vasas avväpning av de småländska bönderna. Dackeuppproret följde det tidigare mönstret med att man på landstinget i Växjö fastställde att man skulle hålla inne skatten, och att den istället skulle användas för en allmän återbeväpning av allmogen, Tegel 1622, II, s. 159f, 164 jmfr Larsson ibid. s. 301, 339.

landbor agerade tillsammans med gårdsfogdarna. Skatte- och kronobönderna verkar ha agerat mer eller mindre på egen hand, och den avlidne Sten Sture d.y:s landbor gjorde starkt motstånd mot sin nye herre, den danske kungen.

I andra delar av landet återkom spänningarna kring utländska fogdar som Kristian placerat på Västerås, Nyköping, Hof, Åland och i Finland. Värmland och Dal överfördes till norska länsherrar.[164] Lika tydligt var inte fallet i Småland. Sören Norby var hövitsman i de östra delarna medan Ture Jönsson fick det övergripande ansvaret för västra Småland.[165] Motståndet verkar ha riktats mot dem båda två. Kronologin i Norbys referat är inte helt klar. Kristian II inledde under vintern en eriksgata genom det erövrade riket. Kring 6 januari 1521 avbröt han emellertid eriksgatan när han befann sig i Vadstena och påbörjade istället sin hemfärd till Danmark. Från Vadstena kom efterhand infomation om de hårda domarna mot upprorsmännen som rest sig mot Linköpingsbiskopen 1520. Det förekom också uppgifter om att Kristian förde förhandlingar med riksrådet och inkallade lagmän om att införa en ny lagbok över hela riket. På vägen genom Småland skedde det bekanta intrånget i Nydala kloster 20 januari där han begärde en skatt som emellertid munkarna vägrade erlägga, varpå Kristian ska ha låtit dränka abboten och konventsbröderna.[166] Faktorer som alltså kan ha underblåst det småländska upproret var övergreppet i Nydala, tal om nya lagar, samt att kungen avlyst sin eriksgata. Men några närmare slutsatser kan inte dras.

Mycket tyder på att de nya danska länsherrarna 1520 agerade som 10–15 år tidigare och ökade skatterna och pålade nya avgifter. Det svenska riksrådet sände en rad klagopunkter rörande Kristians ”tyranni” till Norge, och där innefattades bl.a. att kungens ämbetsmän hade varit ytterligt våldsamma mot den svenska allmogen med halshuggningar, hängningar och olagligt roffande. Man hade också bestämt att ta bort de ”oskälige” skatter och tullar som påförts riket av kungen och hans män.[167] En indikation på att det låg en viss sanning bakom anklagelserna om nya beskattningar är hur Nils Olsson som ny hövitsman i Västergötland i juni 1521 skrev ett öppet brev till allmogen i sitt län om hur han lät eftergiva en tredjedel av den gamla skatten på både skatte- och frälsebönder och alla ”wlaglighe skatther, som nu ær niölighe pa kommet”.[168] På liknande vis nämndes flera gånger problemet med olagliga skatter i

[164] Sjödin 1943, s. 122.

[165] Sjödin 1943, s. 118f, Västbo och Sunnerbo lades dock under Holger Gregersson i förläning. Ture Jönsson erövrade redan i feb. 1520 Örestens slott och blev hövitsman för Västergötland, dit hörde då Östbo härad, Westin 1957, s. 120f.

[166] Se t.ex. Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 351f, Sjödin 1943, s. 119f, Härenstam 1946, s. 120–23.

[167] Hadorph 1676, s. 458f.

[168] 23 juni 1521, VgFT 1, hft 2, s. 56.

samband med oroligheterna i Dalarna i början av samma år, och detta verkar ha varit en huvudfråga i klagoskrivelser från allmogen där.[169] Redan 1517 kom propåer från allmogen i Jämtland om att de kunde tänka sig att gå över till den svenska kronan om riksföreståndaren lovade ta bort de ”olaghe skathter, som dij haffe”.[170] Möjligen låg ett ännu vidare missnöje bakom resningarna krng 1520. Gustav Vasa menade senare att smålänningarna i och för sig hade gjort ett visst motstånd mot danskarna men motståndet hade också riktats mot herrars, rika bönders och prästers gårdar och fogdar. Någon slutsats kan emellertid knappast dras av detta uttalande, gjort under ett annat småländskt uppror 22 år senare.[171]

Det dröjde inte länge förrän den nye regenten också mötte motstånd från de småländska bönderna. När Gustav Vasa begärde kyrkokontributioner och extra gärder under åren 1524–5 fortsatte det småländska motståndet i form av lokal skattevägran. Som vi redan har sett stoppade allmogen 1524 på sina håll kyrkokontributionerna och återtog dem.

I samband med en uppgörelse med hövitsmannen Berend von Mehlen höll Gustav Vasa i juli 1525 ett möte i Kalmar med allmogens ombud för Värend och Kalmar län. Där påbjöds en extra gärd, samt en oxgärd av prästerskapet. I samband med dessa förhandlingar framgår att en tidigare av von Mehlen påbjuden gärd inte hade erlagts av allmogen liksom inte heller den ordinarie skatten för det föregående året, samt att en del bönder resterade med två eller tre års skatt. Gustav bestämde att en räfst skulle göras i Småland. Han sände öppna brev till landskapet om hur han under den kommande räfsten skulle skipa lag och rätt samt aviserade att han skulle höra de klagomål som fanns mot fogdar och länshavare.[172] Fortfarande när räfsten inletts fortsatte allmogen att vägra gärden i de södra delarna. Däremot verkar en kostgärd till själva räfsten inte ha mött några problem i de norra delarna av landskapet.[173] Räfsten ägde rum under januari och februari 1526 i Eksjö, Vetlanda och Växjö. Den rörde inte enbart skatteproblemen i trakterna. Enligt Gustav hade oron kring Kalmar lett till ökande landsköp och gränshandel. Till allmogen i Värend påpekade han att allmogen i de norra delarna av Småland lovat att handla på inrikes köpstäder, och han påbjöd strax före räfsten att allmogen i

---

169 Henrik von Mehlen skrev exempelvis ett odaterat brev till Dalarna och Bergslagen om hur han förundrades över att de ville göra uppresning då han alltid var redo att hindra olag och olaga skatt. I mars spreds en motsträvighet mot indrivandet av gärden i Västmanland, Sjödin 1943, s. 136, 141. Det ökande skattemotståndet gällde den nya gärden och skedde efter att Kristian II avbrutit sin eriksgata.

170 Erik Larsson till Sten Sture 6 feb. 1517, BSH 5, nr. 459, s. 568f.

171 GIR 14, 1542, s. 359.

172 GIR 2, 1525, s. 166, 180, 250f; 3, 1526, s. 7ff, 30–46. Om detta och det följande se även L-O Larsson 1964, s. 222–26.

173 GIR 2, 1525, s. 250f; 3, 1526 s. 46, Larsson ibid. s. 223.

Allbo härad skulle sluta sälja ost, smör och oxar över gränsen.[174] Från allmogen i norra Sverige och Dalarnas bergsmän kom snart också ett öppet brev med en begäran till allmogen i Småland och Västergötland att sluta handla med Danmark och istället låta försäljningen av oxar gå norrut i landet där det rådde köttbrist.[175] Den skärpta tonen mot gränshandeln var delvis kopplad till att gränsen formellt återupprättats med recessen 1524. Blekinge var nu åter danskt, och där satt den av Gustav Vasa illa sedda Sören Norby. Vi vet inte mycket om resultaten från räfsten. En fråga som ventilerades var de s.k. skogsdrivarna. Dessa hade även i de tidigare gränsfrederna uppfattats som ett problem. Gustav Vasa utlovade dem fri lejd till räfsten för att föra sin talan. Vid räfstmötena ska allmogen ha tagit avstånd från dem.[176]

Man kan ställa sig frågan om den fortsatta oviljan mot skatter var ett utslag av de tidigare skattefriheterna i gränsområdet. Det bör nämnas att den rad av oroligheter som präglade Småland under denna period fortsatte något decennium ytterligare. En oxgärd i januari 1527 mötte åter motstånd i Värend, och i det s.k. västgötaherrarnas uppror 1529 deltog bönder från de västra delarna av Småland. Under 1530-talet inträffade en rad kontroverser mellan riksstyrelsen och landskapets befolkning. Detta har liksom det följande stora Dackeupproret skildrats ingående i forskningslitteraturen.[177]

Protester mot ämbetsmän

Allmänt brukar man om äldre tid mena att kronans ämbetsmän som fogdar, länshavare och slottshövitsmän stod i fokus för flertalet konflikter. Det var dessa som bönder och allmoge mötte när kronans anspråk skulle realiseras, och de kom att personifiera den politik man eventuellt tyckte illa om. Kronan hade ofta svag kontroll över ämbetsmännens metoder att sköta skatteupptag och annat. Detta innebar för ämbetsmännen en frestelse att utnyttja den lokala maktpositionen till egen favör. Valet av ämbetsmän var i sig bemängt med makttekniker, herren kunde välja att placera ämbetsmän från andra håll på platsen för att undvika för nära band med lokalbefolkningen, eller tvärtom placera lokalt etablerade eliter på posterna på grund av deras bättre insyn i lokal praxis, egen position och etablering där.[178]

---

174 GIR 3, 1526, s. 45.

175 Ibid. s. 56, 363.

176 L-O Larsson 1964, s. 225f, 228.

177 Utifrån Värend se främst L-O Larsson 1964, s. 237–41, passim, dens. 1992. För nyare ansatser om Dackeupproret även Johansson 1997, 2004. Om västgötaherrarnas uppror se Norborg 1961, Kjöllerström 1963, Berntson 2000.

178 Se t.ex. Hallenberg 2001, s. 287–94, 351–401.

I Norden har man för senmedeltiden ofta betonat konflikterna kring kronans val av utländska fogdar. Under en centraliseringsfas satte Margareta och och främst Erik av Pommern gärna fogdar av danskt och tyskt ursprung på de utvidgade slottslänen, vilket föranledde en rad protester. Allmogen klagade över de främmandes brutalitet, men också över kommunikationsproblem då de talade främmande språk. Den inhemska aristokratin ville monopolisera dessa ämbeten åt sin eget grupp. I den svenska politiska kulturen etablerades en misstänksamhet mot utländska ämbetsmän, som ofta kom att associeras med orättmätiga krav på allmogen.[179] Härur kom de breda ståndsallianser som möjliggjorde de stora upproren under 1430-talet på olika håll inom unionen. Uppenbarligen uppstod ett tryck på riksstyrelsen att reglera fogdarnas ämbetsutövning. Främst under åren efter Engelbrektsupproret utfärdades stadgor där man lagstiftade mot övergrepp från fogdar och häradshövdingar, och det framhölls t.ex. i ett plakat 1442 att fogdar inte hade rätt att driva sina län efter egna regler utan skulle avsättas om de tog olagliga skatter eller gästning. I stadgorna vände man sig också mot bestickning av nämndemän, och samtidigt förbjöds frälsets och senare kungens ämbetsmäns våldgästning av bönder och präster.[180]

Förläningssystemet var en viktig del av den feodala samhällsformationen. En avgörande skillnad var om länen var ärftliga eller återkallningsbara. Det senare var i princip regel i de nordiska länderna. Bägge former anses ha haft sina för- och nackdelar för allmogen. I områden med icke-ärftliga län fanns risken för att länsherren uppmuntrades att berika sig under den tid han hade tillgång till länet. Risken för ren rovdrift var uppenbar.[181] Under senmedeltiden var inte sällan pantlän vanliga i Europa och Norden, en förvaltningsform som innebar en stark position för länshavaren. Dessa mötte tilltagande irritation och pantlänen blev bl.a. föremål för protester under det tyska upproret 1525, då allmogen vände sig emot att pantlän undandrogs rikspålagor, att invånarna i dem riskerade att förlora tidigare rättigheter och utsattes för godtycklig beskattning. Ett ofta förekommande krav var överhuvudtaget att befolkningen i olika län ville ligga under furstens eller kejsarens direktförvaltning. Vissa forskare har hävdat att irrritationen mot pantlänen i förlängningen vän-

---

179 Larsson 1997, s. 185f, 192, 208–10, jmfr s. 410–13, Myrdal 1999, s. 182f, 187. För en nedtoning av de utländska fogdarnas hårdförhet se dock Reinholdsson 1998, s. 31, 56, 58, 176–80. Om länsförvaltningen före Engelbrektsupproret Fritz 1972, bd 1, s. 130–50.

180 Stadgorna från Stockholm 1441, Lödöse 1442, Kalmar 1444, Stockholm 1453, se Bjarne Larsson 1994, s. 82–84. Enligt plakatet 1442 fick fogdar inte införa olagliga pålagor ”efter sin lagh oc saköre”, Hadorph 1687, s. 48.

181 Keegan 2003, s. 251f. Jmfr några danska förordningar på 1300-talet mot fogdars övergrepp och att de skulle sluta utplundra sina län inför sitt frånträde, Venge 2004, s. 139, 279.

de sig mot hur schackrandet med dessa fick länen att i det närmaste framstå som varor snarare än som förvaltningar. Andra har framhållit den antiaristokratiska karaktären i dessa protester.[182]

Vi har redan sett att förläningar var den dominerande förvaltningsformen i Sverige och inte minst Götaland kring 1500, i motsats till Danmark där fataburen stod förhållandevis stark. Vid denna tid började emellertid kronans indragningar ta fart, vilket mötte propåer från rådsaristokratin.[183] Protester rörande enskilda maktrepresentanter är givetvis ett komplicerat kapitel. Även för senare tider brukar man i forskningen påpeka att – i den mån bönder och allmoge över huvud vågade protestera mot fogdar och länshavare – klagomålen var defensiva, helst utan namns nämnande.[184] Man har emellertid funnit vissa tendenser vad gällde klagomål mot fogdar, länsherrar och liknande. Vi har sett att klagomål var återkommande i Sverige under 1400-talet, och även under 1500-talet förekom omfattande protester mot fogdarna. Den senare perioden kännetecknades av att kronan centraliserade fögderierna vilket kunde leda till såväl förbättrade som försämrade förhållanden för allmogen. I Danmark har man noterat en kulmen av klagomål mot kronans ämbetsmän under perioden 1515–1523. Möjligheterna att klaga på ämbetsmän inskränktes sedan betydligt.[185]

Häradshövdingar

Låt oss då se på förhållandena under perioden 1490–1525. På den svenska sidan möter vi, vad gäller ämbetskategorin häradshövdingar, bevarade besvär i ett specifikt ärende, sturarnas påfund att själva utnämna häradshövdingar. Enligt lagstiftningen under 1400-talet skulle dessa väljas av häradsmenigheten själv, eller så hade riksföreståndaren att välja ut en av tre föreslagna från häradet – en valprocedur som påminde t.ex. om prästval. Häradshövdingen skulle enligt lagen bo inom sitt ämbetsområde. I praktiken frångicks återkommande dessa regler, och ämbetet var i mer frälsetäta regioner som Västergötland och Småland ofta kontrollerat av

---

182 Blickle 1993, s. 199, 285 med hänvisning till Buszello. Scott 2002a, s. 277–80. Senmedeltida protester i England syftade inte sällan till att kronan skulle öka sin kontroll över lokala ämbetsmän och länshavare. I Frankrike vände man sig i upproret 1358 mot egenmäktiga aristokratiska länsherrar, Kaeuper 1988, s. 279–81, 361–64.

183 Se ovan s. 51. I Sverige stod vid 1500 en offensiv rådsaristokrati mot sturarnas begynnande indragningar av länen. Ärkebiskopen Jakob Ulvsson menade att det svenska riket skulle delas i två hälfter, de län som brukade lyda under kungen, och de som ”plägade” gå i förläning. Den senare delen inbegrep Götaland, Hammarström 1956, s. 11–13, även Hallenberg 2001, s. 49.

184 Se diskussion hos Nilsson 1990, s. 100f.

185 Almquist 1917–1923, bd 1, s. 116f, 124f, 132f, jmfr om kronans försök att disciplinera fogdarna med hjälp av allmogens klagomål, Hallenberg 2001, s. 397–401. Om Danmark Erslev 1879b, s. 37f, 57, 72. Under 1480-talet förekom i Sverige och i synnerhet i Västergötland spänningar kring hårdföra fogdar och länshavare, Larsson 1997, s. 352–55, samt ovan not 6.

lokala frälse-eliter som använde det i egna intressen.[186] Kring 1500 hade sturarna etablerat en praxis att använda häradshövdingeämbetet som en förläningsform – troligen främst för att belöna lojala underhuggare och skapa en bättre förankring i vissa områden. Utnämningsförfarandet ledde troligen till att ämbetet tappade något i legitimitet under perioden.[187]

Det var inte ovanligt med besvär om häradshövdingeutnämningar i Sverige under perioden. Återkommande klagade menigheter över att riksföreståndaren valt andra än de man hade föreslagit, och man framhävde att den utnämnde skulle vara pålitlig och ha lokal förankring.[188] Vi möter från Småland dock endast ett besvär på detta tema. I april 1507 skrev Svante Sture till fataburshäradet Sunnerbos innebyggare att deras häradshövding Olof Galle vägrat komma till Kalmar för att bistå vid belägringen. Därför avsattes han och häradet skulle istället acceptera Knut Arvidsson (Stenbock) till Toftaholm.[189] Tre månader senare sände Sunnerbo ett protestbrev rörande utnämningen där man redovisade hur Olof utlyst ett ting där alla skulle kunna ställa honom till svars för eventuella brister. Enligt brevet hade inga sådana anklagelser kommit fram. Man kan misstänka att häradshövdingen själv låg bakom brevet, men intressant nog erbjöd allmogen Svante att välja bland andra goda män från orten om Galle ansågs omöjlig. Man påpekade också att man misstänkte att beslutet byggde på missnöje med förhandlingsspel som nyligen utspelat sig i samband med en gengärd. Men allmogen ville till varje pris slippa Knut Arvidsson, han ”faa aldrigh wora lagbok. Wi haffwm henne sielffue köpth, ok honum wiliom vii inthe haffwa til höreshöfdinge.”[190]

Häradshövdingar kunde inneha en fogdeposition och i den rollen vara föremål för klagomål. Peder Månsson (Stjärna) försvarade sig 1502 inför

---

186 Om reglerna, och deras återkommande åsidosättande, se Claëson 1987, s. 162–98. Om prästvalen i Linköpings stift efter östgötalagen se Schück 1959, s. 264. Om frälsets kontroll av ämbetet på olika håll i Västergötland, se Småberg 2004, s. 50, 109–14, 180–82, 235f. Det finns indikationer på att valproceduren för lagmän och häradshövdingar frångicks under Erik av Pommerns tid, vilket verkar ha utgjort en av orsakerna till Engelbrektsupproret, Småberg ibid. s. 174, utifrån Karlskrönikan (*Nya eller Karls-krönikan*) s. 18f.

187 Claeson 1987, s. 192f. Att utnämna häradshövdingar ”mot lagen” ökade sedan under Gustav Vasa. Dennes tilltagande förläningar av häradshövdingetjänster mötte motstånd främst i Finnveden under 1530–40-talen, Berg 1893, s. 28–34.

188 BSH 5, nr 251, 355, SA 486, 1318, 1345. När allmogen i Vadsbo lade fram tre namn i hövdingevalet 1508, sades de ha begärt att en av de utvalda skulle flytta till häradet innan han kom ifråga, SA 917. För resonemang kring vad som skulle kännetecknа en god herre i samband med häradshövdingar se Reinholdsson 1998, s. 180–84, samt kap. 6 nedan.

189 BSH 5, nr 126, Härenstam 1946, s. 111, 130, Claëson 1987, s. 150f. vars slutsats är att Sunnerbo var ett ovanligt oroligt område gällande omsättningen av häradshövdingar under 1500-talet ibid. s. 159.

190 BSH 5, nr. 145, Härenstam 1946, s. 130f. Knut Arvidsson förblev dock häradshövding en lång tid, och dessutom så småningom fogde i Västbo.

Svante Nilsson mot anklagelser från allmogen i Västra härad om skattefusk. Han lovade Svante att han, om detta kunde visas vara riktigt, skulle låta häradsnämnden hålla räkenskapen. Denna lösning hörde enligt Månsson till sedvänjan och häradsnämnden hade god inblick i hur räkenskaperna fördes.[191] Han kom dock att behålla sina poster.

I samband med oroligheterna i Kalmar län kring 1507 kan vi se att sturesidan uppfattade häradshövdingarnas roll som central för riksstyrelsens ställning. Hemming Gadh skrev till Svante Nilsson och menade att denne gjort ett bra val i att utnämna Gudmund Slatte till häradshövding i Sevede härad då han var väl sedd i trakten. Flera gånger möter vi också i samband med krigstillståndet i Småland uttalanden om att allmogen ville ha tillgång till domare lokalt så att rättsapparaten kunde fungera. I ovannämnda brev nämnde Gadh hur han själv gett ”boken” i Asboland till en Lasse Olsson, eftersom ingen var där för att sköta rätten. Vid ett annat tillfälle såg sig Hemming Gadh tvingad att stanna kvar i Möre för att lösa en lång rad tvister på ett ting eftersom häradshövdingen Peder Turesson (Bielke) satt som länshavare på Stegeholm. ”Ær her ingen hæred(z)höffdinghe, som skiper lagh och ræth, tha ær her stor wille blandh almoghan”.[192]

Ett av få övriga omnämnanden av häradshövdingens roll lokalt som jag har funnit skedde i samband med resningen i Tjust 1509. Nils Bossons (Grip) gårdsfogde skulle då ha tvingat till sig posten som häradshövding med bistånd av de underlydande landborna. Bosson kan sedan själv beläggas på posten senast 1512. Här ser vi hur konkurrensen om ämbetet kunde vara intensiv och att bönderna under Bosson stödde sin herre i hans mål att överta ämbetet.

Man ska troligen inte överdriva häradshövdingarnas möjligheter att driva igenom sina egna intressen, vilket framgår av problem kring den s.k. häradshövdingeräntan. Den höjdes formellt med Kalmar stadgar 1474, vilket åtminstone i Västergötland mötte återkommande klagomål och motstånd under Svante Nilssons tid och ända inpå 1540-talet.[193] I

---

191 SA 300, jmfr Reinholdsson 1998, s. 186.

192 Gudmund var ett bra val ”thy han ær myket hórd awh then almoge i sewede i ok thee werf och ærende edert herredóme oc riket komber til gagn och bestand” SA 1614 efter avskrift i RA. Om Gadh i Möre se BSH 5, nr. 136, s. 183.

193 1507 klagade Svante på ett ej namngivet härad att de höll inne med ”kronans ränta och rättighet”, syftande på häradshövdingens fodring och gästning. Möjligen kan uttalandet vara ställt till Väne och Veden i Västergötland vars häradshödingar fått löftet att få fodringen årligen istället för vart fjärde år – vilket var klart mycket lägre än stipulerat. Uppenbarligen vägrade åtminstone bönderna i Vedens härad att ge mer än vart fjärde år, SA 104, jmfr Vedens häradshövdings klagomål till Svante Nilsson i juni 1505, BSH 5, nr. 42. Frågan dök åter upp 1524 då Gustav Vasa i Vadstena lyfte upp frågan om att häradshövdingar inte fick sin lön av bönderna, Berg 1893, s. 35. Fortfarande 1540 var Vasa också missnöjd med att vissa härader i Västergötland ej utgjorde rätt ränta eller fodring till sina häradshövdingar, GIR 13, 1540–41, s. 120f.

Småland var på sina håll häradshövdingeräntan länge lägre än stipulerat. På 1530-talet hade Finnvedens häradshövdingar sin lön i en skäppa korn från varje bonde vartannat år istället för varje, och protester kom under Dackeupproret att resas mot en då skärpt häradshövdingegästning.[194] Vi finner i Småland inga konflikter kring häradshövdingeräntan, men troligen hölls den på en lokalt framförhandlad nivå under åren 1490–1525.

Fogdar och länsherrar

Liksom under Engelbrektsupproret vände många i det svenska riket sig mot de utländska fogdar som infördes efter att kung Hans åter intogs i riket 1497. Inför den stora resningen mot kung Hans 1501 menade t.ex. Svante Nilsson att kungen lovat följa Kalmar recess och ta bort sina danska fogdar. I uppsägningsbrevet till kung Hans 1501 hänvisade de deltagande svenska riksråden bl.a. till hur fogden i Örebro rövat från allmogen och hotat Vadstena stad med fejd, och liknande anklagelser sändes ut till exempelvis allmogen i Värend för att argumentera för att de skulle stödja Stens mobilisering mot kungen.[195] På Kalmar landsting sammanställdes ett öppet brev till allmogen runtom i det svenska riket 1507 där man på liknande vis argumenterade mot de hot mot riket som kung Hans utländska fogdar innebar, och det brottsliga i att skatterna fördes ur landet.[196] Även kring 1520 kom en rad protester mot den danske kungen och hans ämbetsmän, protester som kom att övergå i ett allmänt uppror mot unionsstyret. Även det svenska riksrådet kom då att använda sig av dessa argument när man klagade över hur Sören Norby och andra fogdar våldfört sig på den svenska allmogen med drakoniska dödsstraff och rövande ”helst the menlösa moot wor rätt”. Dessutom hade allmogen påförts en rad nya, oskäliga skatter och tullar. 1525 skulle liknande klagomål riktas av allmogen mot Gustav Vasa och hans utländska ämbetsmän.[197]

Vi har i Småland redan mött flera konflikter kring lokala fogdar och länsherrar i samband med de olika skatteuttagen. Inte minst kom det klagomål om övergrepp i form av dubbelbeskattning, i några fall i samband med att två olika parter gjorde anspråk på samma län. Raden av fodringar och extraskatter kring Kalmar län under åren kring 1505–09 i samband med krigföringen mötte också protester som gällde både påla-

---

194 Berg ibid, s. 36, L-O Larsson 1964, s. 338.

195 Svante Nilsson till Henrik Krummedige 12 juli 1501, BSH 4, nr 181. Riksrådens klagopunkter 27 juli ibid. nr 183. Därom se Lundholm 1956, s. 184, Reinholdsson 1998, s. 238. Uppsägningsbrevet tr. i Hadorph 1676, s. 377f. Riksrådets brev till Värend SA 1495. Kung Hans förläningspolitik alienerade stora delar av det svenska rådsfrälset åren 1497–1501, Lundholm ibid. s. 175–191.

196 BSH 5, s. 174–77, jmfr Hemming Gadhs följebrev ibid. s. 177f.

197 Klagoskrift skriven till Norge 1521, Hadorph 1676, s. 458f. Dalarnas allmoge protesterade åren kring 1525 mot att danskar och tyskar som tidigare förts in av kung Kristian II nu fick samma stöd av Gustav Vasa, som man menade satte sådana att bli biskopar, slottsherrar och fogdar, Stensson 1947, s. 291, 298f.

gorna och de hårdföra fogdarnas ämbetsutövning. Klagomål kunde även riktas mot valet av länsherre. Östra härad klagade på att man inte ville ha Nils Gädda som länsherre snart efter att han placerats på Kalmar slott och län. Argumentet var att han inte ombesörjde det försvar allmogen hade rätt till när de erlade sina skatter. Man syftade troligen på att Gädda var kung Hans man och därmed opålitlig, man menade att man höll på att ”antwordis” i fiendens händer.[198]

Under krigsåren tilltog irritationen mot främst danska sidans ämbetsmän. På Öland smusslade bönderna våren 1505 iväg skatten till Svante Nilssson för att undkomma det danska styret på ön, och 1507 kommer uppgifter om att länsherren på Borgholm var ytterligt hårdför, och ett antal bönder flydde ön. Emellertid har vi också sett att bönder såg sig tvungna att fly från sina skattegårdar även under svenskt styre några år senare. Det riktades också klagomål mot olaga skjutsfärder som tagits i anspråk av krigsfolk, möjligen främst av folk i dansk tjänst. Svante Nilsson kungjorde i januari 1506 ett förbud mot skjutsfärder för andra än dem som hade riksföreståndarens personliga brev. Intressant nog antyddes att bönder som tvingades skjutsa hade låtit detta gå ut över egna jordherrar och fogdar, allmogen fick nu inte längre låta olagliga skjutsningar leda till att”forsyme eders egith gagn och dagxwerkæ”.[199]

Resningen i Tjust 1509 verkar också som vi har sett ha haft sitt ursprung i övergrepp från länsherrens sida i form av extraskatter lagda på bönder som skulle varit undantagna från denna skyldighet. Även ärkebiskopen klagade över övergrepp från Svante Nilssons fogdar mot kyrkans landbors fodringsfrihet. Dessa klagomål skärptes sedan i riksrådets klagan 1511 över bl.a. Svante Nilssons fogdars tidigare hästfodring, gästning och olagliga gengärd, utkrävda av frälsets och kyrkans landbor och i synnerhet av riksrådens dagsverksbönder utan riksrådets samtycke. Svante Nilsson skulle dessutom ha låtit ta räntor från Linköpings utvalde biskop och avsatt häradshövdingar mot lagen.[200] Som vi har sett utspelade sig dylika konflikter lokalt exempelvis i Småland men de föll inte enbart på riksföreståndarens ansvar utan lika mycket på egenmäktiga länsherrar. Ärkebiskop Jakob och Svante Nilsson hade exempelvis agerat gemensamt för att stävja oroligheterna i Tjust 1509. Riksrådet använde sig alltså av en bredare opinion mot länsherrars och fogdars orätt-

---

198 BSH 5, nr 20.

199 15 jan. 1506, Svante Nilsson öppet brev till Skara landsting, BSH 5, nr. 60, s. 77.

200 Ärkebiskop Jakob klagade 1508 över hur Svantes fogde fängslat ärkebiskopens ”ladugårdskarl” som vägrat hålla Svantes hästar. Fogden hade alltså överträtt fodringsfriheten för de kyrkans landbor som gjorde dagsverken till biskopssätets sätesgårdar, BSH 5, nr. 240, s. 320. Se också riksrådets klagopunkter 1511, där det bl.a. sägs att gästningsavlösning tagits upp i form av korn ute i länen, och sedan hade gästning ändå genomförts även på de som befriats från plikten ”therfore kommer mykit rop och owiliæ bland almoghen”, se HSH 20, s. 261f.

färdighet och lät påskina att detta var riksföreståndarens ansvar, samtidigt som riksråden framstod som värnare av sina egna och sina landbors friheter.

Bönder var troligen försiktiga med att offentligt protestera mot fogdars och länsherrars myndighetsutövning, men vi finner ändå några sådana uttryck. I flera fall kan vi skönja ett samband mellan dylika protester och kronans tilltagande indragningspolitik. Vid två tillfällen rapporterade Svante Nilssons fogdar att allmogen i Vista och Tveta önskade ligga under fataburen. Det hände 1505 i samband med att föregående länshavaren menades leva ”ganska hårt vid allmogen”. 1509 drogs häraderna in mot den förre länshavarens och hans fogdes hot om avfall och fejd.[201] Indragningar kunde ske av områden som varit oroliga. Kalmar län som präglades av förvaltningsmässig oro i samband med krigsåren drogs slutligen in till kronan 1511, då nyligen en resning inträffat i trakten. Allmogens hållning i sammanhanget framkommer dock ej. Svante Nilssons egna fogdar mötte protester i dessa trakter. Allmogen i Tiohärad rapporteras ha hyst ovilja till riksföreståndarens fogdar våren 1511, vilket bör ha haft ett samband med områdets skattevägran vid samma tid.[202] En möjlig koppling mellan fatabursställning och oro kan också ha funnits när allmogen i Konga härad i Värend 1506 jagade iväg sin nyutnämnde länsherre efter att länet dragits in av riksföreståndaren ett år tidigare.[203] Motsatsen verkar ha varit fallet i Tjust 1509, då skattebönderna i två fataburssocknar som vi har sett följde Nils Bosson mot länsherren på Stegeholm. Kronans folk förespråkade av naturliga skäl fatabursställning. I samband med skatteförhandlingarna med Västbo och Sunnerbo 1507 framhöll Lars Pedersson att häraderna hade ett gynnsamt läge då de låg under fataburen, därför borde de vara villiga att erlägga skatten.[204] Liknande argument användes även senare av Sten Sture d.y:s fogdar, som flera gånger underströk vikten av att ha trogna länshavare, vidga fataburen och hålla sig väl med allmogen i samband med stridigheterna med riksrådet under 1510-talet. Stens egna fogdar spelade en stor roll i de inhemska politiska striderna vid denna tid.[205] Vid flera tillfällen då det rådde tvister om vem som skulle inneha olika län

---

201 SA 726, BSH 5, nr. 275, om Vista och Tveta även Hammarström 1956, s. 22. Fogdarna rådde Svante Nilsson att inte förläna bort för mycket då detta utarmade kronans förmåga.

202 Johan Brockenhus rapporterade våren 1511 i ett brev till kung Hans att allmogen i södra Småland ej ville ha Svante eller hans fogdar i ”de länen”, Missiver 2, s. 311f.

203 Vi får emellertid inga uppgifter om allmogens önskemål var att bibehållas under fataburen eller om det var fråga om en resning för en annan lokal stormans räkning, se L-O Larsson 1964, s. 190f. som överväger det senare.

204 BSH 5, nr 116, s. 152, jmfr Westin 1957, s. 310 not 13.

205 Westin 1957, s. 304f, 311f, 416f, om vikten som lades på propaganda och goda relationer mellan Svante Nilssons fogdar och allmogen se Stensson 1947, s. 74–90.

rapporterades det att allmogen helst önskade ligga till fataburen.[206] Böndernas åsikt framkommer sällan i förstahandskällor, men inom sturarnas förvaltning verkar direktförvaltning ha uppfattats som något allmogen eftertraktade. Samtidigt rörde emellertid saken fogdarnas egen och riksföreståndarens ställning, så entydiga slutsatser kan vi inte dra. Ibland uppfattades förläningar som osäkra, och flera personer gjorde anspråk på samma län eller dess resurser. I vissa fall var detta ett utslag av en medveten politik då t.ex. Svante Nilsson lovade län till flera herrar för att hålla dem i ovisshet, som i exemplet ovan om Burseryd.[207]

I två resningar medger källorna en tydligare koppling mellan fatabursställning och oroligheter. Dels i Kind i Västergötland mot länshavaren Ture Jönsson (Tre rosor) 1513. Här reste häradsallmogen sig efter en förfrågan från riksföreståndaren och krävde i samband med detta att de skulle återgå till fataburen.[208] Något liknande skedde i Rekarne 1508.[209] I slutändan verkar det alltså ha funnits en viss strävan hos allmogen att ligga under fataburen, en strävan som riksföreståndaren och hans män kunde appellera till. Orsakerna till att allmogen hellre skulle vilja ha legat under fataburen är inte helt klara. Forskare har framhållit att 1) det skulle ha varit svårare för allmogen att genomdriva eftertraktade avlösningar på olika pålagor från länshavare än från riksföreståndarens egna fogdar, eftersom länshavaren lät de egna intressena ha inflytande, 2) att allmogen troligen skydde risker för konkurrens om uppbörden i de fall den var delad mellan kronans fogde och en länshavare och att bönderna

---

206 Se exempel från Rekarna 1508, Lövsta socken i Uppland 1514, liksom ovannämnda Tveta och Vista 1505, Västbo och Sunnerbo 1507, Westin 1957, s. 308–11.

207 Palme 1949, s. 72f, som också nämner att Karlskrönikan karakteriserar Kristoffer av Bayern som representant för en sådan politik. Med anledning av en sådan politik kunde situationer uppstå som när Sten Kristiernssons fogde i Vändels socken 1511 lät resa 150 landbor mot den nye läntagaren och hans svenner ”lagha för theras rættha gæstningh”. De påstås också ha rivit sönder läntagaren Bengt Laurenssons brev på länet, BSH 5, nr 383, s. 482.

208 Kinds allmoge begärde 1513 att återgå till fataburen från Ture Jönsson (Tre rosor), detta efter att Sten Sture d.y. sänt bud till häradet att han ville ha tillbaka häradet och för det behövde deras formella klagomål mot Ture Jönsson. Händelserna kan sättas i samband med en konflikt mellan Sten Sture d.y. och Ture, HSH 24, s. 5ff, Palme 1949, s. 370, Westin 1957, s. 120, 215–17, om upproret s. 204–09, jmfr Reinholdsson 1998, s. 216. Förläningen kan ha skett på grund av en mindre resning 1511 då en del av bönderna överföll dåvarande riksföreståndaren Svante Nilssons fogde och svennar, detta samtidigt som den ovan nämnda skattevägran i det angränsande Tiohärad pågick, BSH 5, nr. 352, om de återkommande oroligheterna i Kind sedan 1480-talet se Palm 1991.

209 I resningen i Rekarne 1508 ville allmogen komma ifrån biskop Matts för att läggas direkt under Svante Nilsson. Biskopens folk försökte handgripligen hindra böndernas företrädare att nå fram till riksföreståndaren med sin begäran, BSH 5, s. 301f, jmfr s. 335f.

då fick sitta emellan, 3) att det kunde vara utslag av ett bredare antiaristokratiskt politiskt tryck från allmogen.[210]

Böndernas klagomål mot länsherrar verkar främst ha skett i efterhand. Östbo härad klagade flera gånger på en extraskatt som pålagts dem flera decennier tidigare av länsherren Eggert Krummedige. I ett besvär 1511 skrev de att ”wii oftha klagadh oss för the herra, som hæradith hafua haft i forlæning”. Redan Sten Sture d.ä. hade lovat att de skulle bli av med pålagan som var dem ”pa kommen med orætto” och inte var inskriven i någon skattelängd, ”oss engen stadz staar i swmmen”. Men han hade sagt att han måste ha riksrådets samtycke till det. Något beslut hade emellertid aldrig kommit.[211] Här förmedlas alltså två tidstypiska bilder, orättfärdiga länsherrar och den tidigare riksföreståndaren som en rättskaffens man.

Vi har också sett hur biskop Hans Brask under åren kring 1523 flera gånger klagade på fogdarna i delar av Småland. Enligt hans mening köpte de utan socknarnas samtycke upp tiondepersedlar vilket riskerade att leda till spannmålsbrist, och de beskattade och gästade kyrkans bönder mot de gamla privilegierna. Det hade ännu inte tagits några beslut om inskränkningar i kyrkans privilegier men uppenbarligen var respekten för dem redan starkt urholkade hos flera av kronans fogdar. Flera gånger tidigare hade biskopar klagat på såväl svenska som danska fogdars framfart.[212] Förhållandet mellan fogdar och jordherrar kom att kompliceras av att Sten Sture d.y. och rådet 1515 utfärdade en stadga om att alla landbors sakören skulle gå till länsherrarna istället för jordherrarna.[213] Troligen fick riksrådens landbor undantag från detta, men förhållandena verkar ha varit oklara fram till 1526.[214] Sakörena kunde ge upphov till lokala konflikter. Erik Trolle klagade t.ex. några år tidigare över hur Västra härads fogde försökte ta till sig sakören för ett våldsbrott begånget av en Eriks landbos son, trots att Erik hade Svante Nilssons brev på alla ”konungsliga saker” i Värend och Småland.[215] Av någon anledning började Brask i slutet av 1524 klaga över hur kungens folk faktiskt tillämpade stadgan och hänvisade till landbors klagomål och kyrkans gamla

[210] Westin 1957, s. 311f.

[211] BSH 5, nr 390, s. 491.

[212] Hans Brasks föregångare Henrik Tidemansson klagade 1492 på hur hövitsmannen på Kalmar Kristiern Johansson (Vasa) i fredstid gjort hemfridsbrott i en biskopssätets gård, ett brott mot kyrkofriden och en ”nesa” för kyrkans underställda, HSH 22, s. 38, se även Schück 1959, s. 122; På liknande sätt ska kung Hans fogde Jens Falster på Örebrohus ha gjort intrång på biskop Kort Rogges domäner eller intäkter. Det danska riksrådet ska ha mött klagomål därpå med löje och hån. Detta framhölls av Hemming Gadh m.fl som inledningen till ett nytt kungligt våldsregemente under kung Hans, Carlsson 1915, s. 232f.

[213] Palme 1949, s. 159–62, Nilsson 1947, s. 188, 198f, Westin 1957, s. 294–301.

[214] Westin 1957, s. 297f.

[215] Odat. SA 1800.

privilegier.[216] Möjligen uppfattade några fogdar och kanske Gustav Vasa själv det som att undantag från 1515 års stadga inte rörde sockenkyrkolandbor utan enbart biskopssätets landbor. Sommaren 1526 skrev Brask flera ytterst irriterade brev om hur Arvid Vestgöte tagit tionde, kyrkans andliga sakören samt gästning av präster och landbor i Möre och på Öland. Dessutom hade han låtit gripa och döma präster för hjonelag. Brask talade nu om tvedräkt och övervåld.[217] Perioden kännetecknades alltså av att världsliga herrar på olika vis gav sig på kyrkans egendomar. Detta kan uppfattas som ett led i ett förreformatoriskt tryck på kyrkans rikedomar från kronans och länsherrars håll, vilket i hög grad liknar samtida processer i norra Tyskland.[218]

Handel och varutillgång

Under unionstiden stärktes de regionala handelsförbindelserna över den dansk–svenska gränsen.[219] Dessa förbindelser blev sedan föremål för en rad regleringsförsök, inte minst i samband med att unionen började knaka i fogarna.

Forskare har sedan länge iakttagit konflikterna kring handelsregleringar mellan stad och landsbygd i samband med återkommande landsköpsförbud och då handelsrättigheter gavs till städerna. Liknande begränsningar försökte såväl den danska som den svenska centralmakten sig på rörande gränshandeln mellan södra Sverige och Danmark kring 1500 och framåt. Bägge handelstyperna var viktiga i Småland, som inte

---

216 Brask skrev till Ture Jönsson om att de i Östergötland inte höll Gustavs brev vid makt, och att ”ffrelsis landboor behage thet ille at the skole haffue wa monge hosbönder. vthen ther böter aakomber varder swa vel annerss som vor godz öde”, HBr nr 291, s. 348. Ett klagomål skrevs också direkt till herr Berend von Mehlen, HBr nr 286, s. 343f. Detta eskalerade så småningom när reformationsprocessen tog fart. I jan. 1526 fick riksråden och därmed också Linköpingsbiskopen bekräftelse på sina privilegier på alla sakören utom konungens ensaker av sina landbor, HBr nr 425, s. 450f, GIR 3, 1526, s. 28f, se vidare Westin 1957, s. 297f

217 HBr nr 447, 448, 449, s. 469f.

218 Palme 1949, s. 76 med not 64.

219 Om den ökande gränshandeln under 1400-talet se L-O Larsson 1964, s. 108, 115–17 passim, Linge 1969, s. 23ff. Under 1300-talet hade integrationsförsök gjorts i regionen genom att premiera handeln från södra Småland till Skånelands städer. Efterhand tog sig Växjöbiskoparna en drivande roll i detta, och handeln kom att fortsätta växa i och med Kalmarunionen, Larsson 1999, s. 93, 101.

minst hade starka ekonomiska band till Blekinge, Göinge och Halland.[220] Det svenska riksrådet förbjöd en rad småländska marknader 1473, och ett omfattande förbud mot landsköp, olaga hamnar och bondehandel utfärdades 1491. En stadga 1493 förbjöd särskilt boskapsexport till Danmark. I praktiken efterlevdes nog inte dessa förbud alltför noga, handel skedde ofta med kronans goda minne.[221]

Gränshandeln blev ämne för olika konflikter under denna period. Oroligheter ägde under 1490-talet rum längs den halländsk–västgötska gränsen.[222] Vid krigsförberedelserna 1497 förbjöd kung Hans svenska bönders handel med danska städer så länge svenskarna vägrade erkänna honom som kung. Enligt Halmstads borgmästare och råd kom då bud från Sunnerbo och Västbo om att man önskade fortsätta handeln och att de gärna förblivit under den danske kungen om det inte hade varit för herr Stens fogde ”som them er ther offwer howidet”. Kung Hans såg möjligheten att vinna över Finnvedenbönderna och skrev till dem att de skulle få sälja och köpa fritt om de ville gå honom till handa. Emellertid uppsnappades brevet av Stens fogde och nådde inte allmogen.[223] I uppsägelsebrevet 1501 menade Sten Sture d.ä. och de som anslutit sig till honom att kung Hans hade hindrat fartyg med salt och andra varor att lägga an i Kalmar. Detta hade lett till rikets ”fördärv” och var ett av argumenten för den upprorsrätt man hänvisade till.[224]

När stridigheterna tog fart 1505 stadfästes under sommaren en gränsfred mellan allmogen i Värend, Möre, Blekinge och Göinge. Den kom att förnyas 1510. Vi ska senare se att flera frågor togs upp i dessa gränsfreder, men en central punkt var att vidmakthålla handeln över gränsen. Biskopen i Växjö uttryckte 1510 en förhoppning om att gränsfreden skulle bekräftas på Växjö landsting eftersom allmogen önskade att handeln med fisk, salt och humle skulle kunna fortgå och allmogen skulle kunna införskaffa skattepenningar. Gränshandeln hade då troligen ökat

---

220 Främst Värend och Finnveden var starkt knutna till Blekinge, norra Skåne och Halland med försäljning av oxar, hästar, hudar, smör, talg, skinn, tjära och järn i utbyte mot import av salt, humle, kläde m.m. Södra Småland blev ett handelsuppland till städer som Ronneby, Sölvesborg, Åhus, Vä, Helsingborg, Halmstad, Varberg och säkerligen också till en rad s.k. bondehamnar som det bekanta Pukavik, L-O Larsson 1964, s. 108, 115–17, 149, 155, 198ff, 224ff m.fl ställen, Linge 1969, s. 23ff, jmfr Andrén 2001, s. 181–84; I Tiohärad räknades enligt Växjöstadgan 1414 bl.a. Halmstad och Blekinge till de orter dit landbor skulle föra sina husbönders tillförsel, Nilsson 1968, s. 67.

221 Hammarström 1956, s. 123–25; Larsson 1964, s. 201, 225, 231f.

222 En resning 1493 i norra Halland bör ha varit riktad mot handelsbegränsningar över gränsen, Möller 1874, s. 164. På den västgötska sidan utspelade sig en rad oroligheter från 1480-talet till 1513 som kan kopplas till handelsförbuden, Palm 1991.

223 Härenstam 1946, s. 100f.

224 Tr. i Hadorph 1676, s. 377f.

ytterligare eftersom handeln som tidigare gått via Kalmar i och med krigsförödelsen hade gått över till småhamnarna i Blekinge.[225]

1507 tillgrep kung Hans åter en handelsförbudspolitik, då under sommaren dödsstraff utfärdades för handel över gränsen. Under hösten gav han ett ultimatum till Värend och Blekinge. Om de ville fortsätta handla fritt över gränsen skulle de erlägga en handelsavgift. Värend skulle betala 200 gyllen (500 danska mark) för att få inhandla salt, humle och fisk från Blekinge. Allmogen beslutade på Växjö landsting att vägra avgiften, och detta meddelades i samband med ett landsting vid nyår i Blekinge dit kung Hans inviterat representanter från Värend.[226] På den svenska sidan får vi i november höra att det inte utgick någon gärd av allmogen i Värend och att allmogen skulle föra sin gengärd till Kalmar i form av ”polyxer, armborsth och klowahugh” eftersom de skulle köpa sig fred.[227] Ett handelsförbud utfärdades även för Sunnerbo och Västbo under hösten 1507 då kung Hans skrev till Halmstad och förbjöd stadens handel med svenskarna. Om han ställde liknande krav på någon handelsavgift av Halland eller Finnveden i samband med detta framgår ej.[228] När även Hansastäderna hotade det svenska riket att avbryta alla handelsförbindelser väcktes stor oro hos riksföreståndarens folk. Det ansågs som en så pass farlig situation att man valde att sända spejare till exempelvis Västra härads ”bondha tyngh” för att höra hur de ställde sig till den nya situationen.[229]

Några gånger under krigsåren ställde allmogen krav på att varor skulle göras tillgängliga av statsmakten. Kring 1506–07 rådde det i Sverige brist på de viktigaste importlivsmedlen som salt och humle då Lübeck drev en blockad längs de svenska kusterna. Frågan om dessa varors tillgänglighet restes på flera håll i riket. I flera brev påtalades att den småländska allmogen klagade på bristen på salt, humle, kläde och mässovin m.m. För att försäkra sig om allmogens lojalitet rekommenderades riksföreståndaren att tillse att dessa varor sändes till Kalmar län.[230] Denne såg sig dessutom hindrad att bränna Ronneby som planerat eftersom Värends

---

225 BSH 5, nr. 319, s. 415, L-O Larsson 1964, s. 206.

226 Biskop Ingemar till Svante Nilsson 16 okt. 1507, BSH 5, nr. 164, s. 217, L-O Larsson 1964, s. 198.

227 BSH 5, nr. 173.

228 Missiver 1, s. 190f, Härenstam 1946, s. 68.

229 Staffan länsman till Hemming Gadh, BSH 5, nr. 158, s. 209f.

230 15 okt. 1506, Hemming Gadh till Svante Nilsson, om förhandlingarna med Möres allmoge, BSH5, nr. 92, s. 119, ”För warss herra dödz skull sendher nagor skip hith i Swndith medh salth och hwmbla, saltidh mest, som i loffwadhin, thet almoghin klagar.”. Denna begäran följde direkt på att Sten Kristiernsson redovisat hur en Svantes sven slagit ihjäl en bonde i trakten och bönderna därför ”låter illa”. Allmogen skulle bli ”ganske twiffwelacttegh” om de inte kunde köpa sådant de hade behov av, Sten Kristiernsson till Svante i april 1506, ibid. nr 66.

allmoge med hänvisning till gränsfreden bönfallit honom om att få behålla den blekingska staden för att kunna få sitt ”nödhtarffth” till salt, humle, fisk och kläde ”och annath til skattens wtlegningh”. Detta var ett motkrav från allmogen för att de skulle ställa upp i de begärda uppbåden.[231] Året därpå skrev Hemming Gadh om hur befolkningen i skogsområdena erbjudit sig att hjälpa till vid ett tillslag mot danskarna på Öland – på villkor att de skulle få köpa så mycket salt och fisk de behövde.[232] Senare rapporterade Gadh om hur ”våra vänner i Kalmar och Möre” åkte över till Öland för att handla men bara fått göra det med fogden och hans svenner. I anslutning till förhandlingar om ett stilleånd ingicks ett avtal mellan Möres allmoge/Kalmar borgare och Ölandsbönderna om fri rörlighet och fortsatt handel. Mörebönderna fick också Gadh att försöka övertala den danske Ölandsfogden Otte Rudh att ställa sig välvillig till detta. Det gick emellertid inte.[233] I början av 1509 bad riksföreståndaren Hemming Gadh att vidarebefordra ett erbjudande om hjälp till allmogen på Öland. För att detta skulle ske krävdes emellertid att Möres allmoge”av sig själva” begärde riksföreståndarens hjälp. Uppenbarligen ville Svante använda sig av den opinion som bevisligen fanns i Möre mot danskarna och inte minst mot att handeln mellan Möre och Öland hindrades av Otte Rudhs handelsblockad av ön. Formuleringen ”som av sig själva” torde syfta på att bönderna som eget stånd skulle begära detta på tingsförhandlingar, en politisk initiativkraft som kunde uppfattas som kontroversiell. Gadh förmedlade detta trots sina egna protester om risken att bryta stilleståndet.[234]

Vi kan även se i löften som gavs vid förhandlingar med allmogen i övriga riket att det förekom en utbredd uppfattning att riksstyrelsen skulle ansvara för varors tillgänglighet. I kungörelsen om Värendsallmogen och Ronneby använde Svante Nilsson skeendet som en illustration av sitt och riksrådets goda styre. I januari 1506 kungjorde han inför Skaras landsting att han skulle göra allt för att värja riket och i samband med detta garantera den svåra försörjningen. Han hade sänt skepp till Tyskland för att hämta salt, humle och annat ”oppa thet salt, humblæ och hwath anneth behoff giörs i rikith eij skall fattes”, vilket var ett argument för riksföreståndarens goda vilja. Under sommaren 1508 mobiliserade han mot den danska handelsspärren och lät kungöra för de östgötska städerna att han tillsammans med köpstadsborgare ville bryta blockaden och låta segla en

[231] Svante Nilsson kungjorde detta bl.a. inför Dalarnas allmoge 26 mars 1506, BSH 5, nr 65, s. 84; L-O Larsson 1964, s. 202 not, jmfr Lindberg 1928, s. 16.

[232] BSH 5, nr. 165.

[233] Hemming Gadh m.fl. 29 april 1508, DGAA 4, s. 336f, Otte Rudh till Hemming Gadh 25 maj 1508, DGAA 4, s. 342f, även i Missiver 2, s. 238f, Hemmings svar odat. ibid. s. 194. Om stilleståndsförhandlingarna se SA 1566, 1570, 1571, 1628 samt BSH 5, nr 211. Stilleståndsavtalet tr. i DGAA 4, s. 336–43.

[234] BSH 5, nr 265.

flotta till Danzig för att byta till sig kläde och andra eftertraktade varor.[235] Tydligen blev frågan om tillgången på salt och humle en politisk markör under de kommande åren. När Sten Sture d.y. efter Svante Nilssons frånfälle snabbt ville vinna allmogens hyllningar i riket våren 1512 villkorades åtminstone Gästriklands hyllning och trohetsförpliktelse med att riksföreståndaren skulle lova dem salt och humle.[236] Uppenbarligen var detta ett sätt att understryka Stens ”folkliga” regemente.

Med de tilltagande spänningarna mellan Sverige och Danmark tillgrep Kristian II från 1517 återigen en exportförbudspolitik gentemot svenskarna med fokus på salt. Bl.a. hindrade han Lübecks export till Sverige, och han förbjöd städer i gränstrakterna att sälja salt till svenska bönder förutom till de som gått honom tillhanda. Kring 1520 återkom klagomålen över varubrist i landet.[237] Frågans vikt framgår när Gustav Vasa försökte resa Småland mot Kristian II 1520, och allmogen sägs ha svarat att de ville ha kvar Kristian II då man med honom som regent inte skulle fattas vare sig sill eller salt. Danska härförare bad kungen om saltleveranser för att kunna dela ut som propagandamedel bland den svenska allmogen, och Kristian II hänvisade själv i sin kallelse till herredagen i Stockholm till den svenska allmogens klagomål på de höga priserna och bristen på salt, kläde, vin och humle.[238]

Även under 1520-talet möter vi klagomål från allmogen i Kalmar län över svårigheterna att få tag på främst salt, som kronan får anskaffa.[239] Det gick återigen rikspolitik i frågan om tillgången på salt, humle, kläde och liknande, och detta kom liksom i Danmark att glida ihop med myntfrågan efter Kristian II:s införande av de svaga s.k. klippingmynten. I propagandakriget mellan Kristian II och den i Dalarna mobiliserande Gustav Vasa användes flera gånger argument om tillgången på salt, hum-

---

235 BSH 5, nr 60, Stensson 1947, s. 101.

236 Om Sten Stures ”skrupelfria propagandateknik” och exemplet i Gästrikland där en ditsänd fogde utarbetade den skriftliga hyllningen till Stens favör, se Palme 1949, s. 100f.

237 Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 145, 243–48. 1518 förbjöd Kristian II Skånes köpstadsborgare att sälja salt, humle och vapen till svenskar, Suhm *Nye Samlinger* 2:3–4, s. 147. Liknande 1519 el. 1520, HH 41, nr 1374, s. 256.

238 Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 191, 224, 231, Kristians brev till de svenska landskapen 1520 tr. i Hadorph 1676, s. 440–42.

239 I maj 1523 nämnde Hans Brask apropå belägringarna av Stockholm och Kalmar att Gustav Vasa för ”edert oc alles vore gangn skyll” borde finna på råd om det dyra saltet ”för then menige manss klagen” HBr nr 68 s. 159. I november skrev han att allmogen i landsändan nu tackade kungen för att de oskäliga köpen vore ”medladh” och därför nu gärna skulle hålla sig till honom, HBr nr 137, s. 210. 1524 svarade Gustav på klagomål att han ordnat ett fartyg med salt från Lissabon. Från slutet av 1520-talet vände dock kronan och slog bl.a. betydligt hårdare mot den sydsmåländska gränshandeln som man ville få till Kalmar stad istället, Linge 1969, s. 50ff, L-O Larsson 1964, s. 231–37.

le och kläde, och Gustav fick också lova att ordna upp myntet så varuköp underlättades. Även Sören Norby påstås ha argumenterat till den svenska allmogen att om han fick makten så skulle det bli bättre köp på salt och andra varor. Dala-allmogen klagade i samband med oroligheterna 1524–25 flera gånger över dyrtider, saltbrist och det dåliga klippingmyntet vars efterföljande avskaffande dessutom lett till penningbrist.[240] När Gustav Vasa skulle stärka sin ställning använde han sig under 1520-talet återkommande av prisregleringar och säkrande av tillgång på salt m.m. De omtvistade silverskatterna kring 1524 användes till delar för att finansiera dessa inköp.[241] Uppenbarligen var den nye kungens val av arbetssätt under 1520-talet inte någon innovation utan ingick i en roll som mejslades fram i interaktionen mellan riksföreståndare/kung och allmoge under sturetiden. Det hindrade honom emellertid inte att sätta käppar i hjulet för den i Småland så utbredda landsbygdshandeln, och efter klagomål från Kalmars borgerskap motarbetade han de olagliga köpen och drog in en del smärre köpstäders tidigare handelsrättigheter.[242] Däremot erhöll Ölands bönder en bekräftelse på sin tidigare rätt att få segla på Tyskland för att sälja boskap och hantverk och därmed kunna säkra sina behov av salt, humle, kläde m.m.[243]

Södra Småland kännetecknades alltså i huvudsak av en ovilja mot kronans inblandning i handeln. Detta kan kallas för en regionalism, där man önskade ha friheten att vidmakthålla sina traditionella handelsförbindelser och interna regleringar. Men uppenbarligen trädde under tidigt 1500-tal även en mer aktivistisk princip in. Allmogen begärde att kronan

---

240 Stensson 1947, s. 282, 286–88, 294, 297, 299, jmfr Sjödin 1943, s. 135. Se även Gustavs löften till rikets köpstäder i april 1524 om att han skulle förbättra myntet, och hur han senare till östgötska allmogen skrev att han hoppades att fredsförhandlingar skulle leda till en stor skeppning av salt, kläde m.m., GIR 1, 1521–24, s. 202f, 249f.

241 Senare ändrades inriktningen och det militära beskyddet blev det stående huvudargumentet för kungens auktoritet, Hallenberg 2003, s. 34–37. Staf framhåller riksstyrelsens löften om varutillförsel 1506 och 1525, samt att Sten Sture d.y., Kristian II och Gustav Vasa nyttjade ölutskänkning och löften om salt och humle som ett propagandamedel vid möten med allmogen, Staf 1935, s. 29, 310–12, 331. Om silverskatterna Källström 1939, s. 15.

242 I juni 1524 drog Gustav Vasa in Vetlandas, Eksjös och Vimmerbys rätt till köpenskap då Kalmar borgerskap klagat på de många ”olaglige kiöp” som brukades där men även i t.ex. Mönsterås, Pataholm och Avaskär ”och andre olaglige hambner”, PSS 2, nr. 9. Jmfr Linge 1969, s. 53f. Ändå hade t.ex. Vetlanda gamla stadsprivilegier, som kom att upphävas 1532. Dessa små köpstäder motarbetades, troligen eftersom de förlorat sina tidigare beskyddare. Eksjö var ju sturarnas gamla stödjepunkt, och Vetlanda hade tidigare haft intima relationer med Linköpings biskopar, se Svennung 1947, s. 106–08. Man kan bara spekulera i om detta bidrog till irritationen på den blekingska och göingska sidan av gränsen.

243 21 maj 1524, GIR 1, 1521–24, s. 225f.

skulle sända varor som hörde till ”husnödtorften”.[244] Uppenbarligen skönjer vi tidiga uttryck för en rikets inre handelspolitik i samverkan med olika krav underifrån.

SKÅNE

Skatterna

Den danska senmedeltida utvecklingen var på skatteområdet radikalt annorlunda än den svenska. I Danmark genomfördes tidigt en markant centralisering och monetarisering av den statliga ekonomin. Extraskatterna kom under senare delen av 1400-talet tätt och var vid denna tid ytterst avgörande för kronans finansiella förmåga. Redan under Kristian I utfärdades extraskatter ungefär vartannat år. Riksrådet hade under seklet erövrat en mer framträdande ”parlamentarisk” funktion och hade stort inflytande över bevillningarna, ett inflytande som emellertid började urgröpas kring 1500. Kristian II:s regeringstid utmärktes av en rad ”kungsskatter” som rådet hade litet inflytande över. Allra tätast kom skatterna under åren 1515–22 då Kristian II behövde medel främst till krigföringen i Sverige. Till detta kom en förhållandevis omfattande arbetsplikt för bönderna till de kungliga slottens underhåll, ett ämne för klagomål från kyrkan och adeln å deras landbors vägnar. Kungens resor krävde också omfattande körslor och ibland matskatter.[245] I räkenskaper som bevarats från perioden kring 1515–20 kan man i enskilda län belägga anmärkningsvärda höjningar av olika skatter och tullar. Bönderna fick t.ex. utstå höjningar av de utskrivna uppbådsskatterna och kronans bönder pålades radikalt höjda städjor (avgift för gårdstillträde) vid denna tid.[246] Under senmedeltiden slog skatterna olika på olika typer av län. Biskoparna utövade över sina permanenta län ett mer ”feodalt” länsherreinflytande än andra länshavare. Bl.a. tog de upp all skatt undantaget extraskatterna. Kristian II genomförde sedermera inte minst i Skåne och på Bornholm en indragning av och beskattning på såväl aristokratins som kyrkans län vilket mötte protester från de högre stånden.[247] Även i Danmark skedde under senmedeltiden övertramp från

---

244 Kraven på en aktiv försörjning var tydligare längre norrut, jmfr ovan om Svante Nilsson på Skara landsting 1506, och hur Gustav Vasa senare samarbetade med Dalarnas allmoge för att ställa krav på smålänningarna om att oxhandeln skulle hållas inom riket för att garantera en nationell livsmedelsförsörjning, se Myrdal/Söderberg 1991, s. 483f.

245 Porsmose 1988, s. 392f, Venge 2004, s. 142, 234, 255–57, 284ff, 332–80, för en jämförelse mellan Danmarks och Sveriges utveckling på skatteområdet se Poulsen 1995.

246 Venge 1991, s. 55, 121f.

247 Arup 1932, s. 373f, Jørgensen 1940, s. 367f, Christensen 1983, s. 18, 145, 237 not 52, Rosén ”Län” KLNM bd. 11, sp. 106f.

länsherrars sida då de tog ut egna skatter från sina län utöver dem som utskrivits av kungen. Frälsets privilegier på att deras landbor skulle slippa extraskatter hade ofta frångåtts, åtminstone under 1300-talet.[248]

Det hade tidigare förekommit en lång rad protester mot skatterna men kring sekelskiftet 1500 var i praktiken extraskatterna reguljära och utskrevs i genomsnitt vartannat år. De torde alltså ha uppfattats som förhållandevis stabila.[249] Kunde protester resas mot skatter i ett sådant läge? Låt oss se vad som kan påvisas i materialet.

I Skåne verkar inte frälseprivilegierna ha varit helt tydliga vad gällde extraskatter på landbor. När en ”landehjälp”, en allmän extraskatt, skrevs ut 1501 samlade Lunds ärkesäte ihop en rad sockenvittnesbrev på de socknar där kyrkans gårdar ”av ålder ej betalt kungsskatt”.[250] Osäkerhet kring frihet från skatter var en trend i Danmark. En tidigare form av skattefriheter började nu flyttas över på jordherrar vars landbor var bosatta i huvudgårdens socken, och på vilka åvilade arbetsplikt (hoveri), s.k. veckodagsbönder.[251] Uppenbarligen låg det skånska ärkesätet tidigt i denna utveckling och hade försäkrat sig om vidsträckta skattefriheter. När ärkebiskopens lensman förhörde sig på Hörby sockenstämma ”så framginge några gambla kongens bönder tillijka medh heela almogen och med tro och sanningh wettnade, att the aldrig hade hört och spordt annat, än Hörby sogn hade af arilde warit fry för kongskatt”.[252] Andra socknar och kyrkans gårdslän som det gavs vittnen av rörande skattefrihet med formuleringar som ”av arild” eller ”plägar wara frij” var Hardeberga, Löddeköpinge, Borrby, Hörby län, Silvåkra, Revinge och Flyinge. Av vittnena framgår att åtminstone Hardeberga[253] socken tidigare betalt kungsskatt när man ingick i ett kronans län. Från Torna Hällestad kom uppgiften att landborna istället för kungsskatt gav avgifter, äckor (körs-

---

248 Venge 2004, s. 13–16, 61f, 77f, 127, 139, 147, 149.

249 Se t.ex. Christensen 1983, s. 20.

250 Om landehjälpen 1501 se t.ex. W Christensen 1974 (1903), s. 553.

251 Detta var ett resultat av utvecklingen inom jordbruket. Tidigare hade *gårdsæder* som legat direkt till de gamla brytegårdarna stått under samma rättighet, men dessa hade nu avlösts av reguljära landbor, Dahlerup 1983, s. 298f, jmfr W Christensen 1974 (1903), s. 540–47.

252 DDL 6, s. 1f.

253 Hardeberga socken vittnade rörande ”bem:te kyrckia och sochn gaf kongskatt när någon wåldzman war på Harebierga gård”. Man hade alltså tidigare betalt skatt när en kungens ämbetsman suttit på Hardeberga, DDL 6, s. 1. ”Wåldzman” var en kunglig fogde eller förvaltare, se ”Voldsmand” i Kalkar 1881–1907, bd 4, s. 858, jmfr Dalgård 2000, s. 35. Hardeberga gård hade bara varit ärkesätets huvudgård i två år. Sätet hade fått gården i gåva av officialen, sätets egen högste fogde, i samband med tvister kring egendomsrätten 1499, Ingesman 1990, s. 233f, Dalgård ibid. s. 25f. Exakt hur man ska tolka detta är tveksamt, men uppenbarligen hävdar kyrkan med sockenstämmans stöd en skattefrihet som inte varit kontinuerlig, om den nu över huvud funnits där tidigare.

lor) och arbete (dagsverken) till ärkesätet i Lundagård.[254] Möjligen utgjorde dessa vittnen ett av flera försök från ärkebiskopens sida att skaffa sig garantier mot förväntade övergrepp från kronan och lokala jordherrar i samband med en fejd som utvecklade sig detta år mellan ärkebiskopen och rikshovmästaren Poul Laxmand till Vallen och Ågerup samt några av dennes vänner. Men vi kan även finna ett senare exempel på att ärkebiskop Birger begärde garantier av kungen att ärkesätets och domkyrkans landbor i de särskilda gårdslänen skulle vara fritagna från kungsskatter ”som förr”. Samma år, 1519, klagade för övrigt en adelskvinna vid namn Alhed Urnesdotter över hur en fogde ville mantalssätta hennes vanligen skattebefriade landbor.[255] Principen för skattebefrielse upplevdes alltså inte som självklar, den måste (åter)hävdas rättsligt och bönder kunde i vissa lägen delta i den proceduren. Liknande förhållanden kan man f.ö. se under 1600-talet, när illegala s.k. utsocknes veckodagsbönder blev vanliga i Skåne.[256]

Vi finner få indikationer på konflikter kring skatterna i Skåne före upproret 1523–25. Det skedde däremot i två gränsområden, Laholms län och Blekinge. 1509 inträffade någon form av resning i Höks härad i södra Halland. Vi får veta att häradsallmogen mött upp på häradstinget för att höra de kungliga breven om en ny gengärd. Laholms läns innehavare Henrik Krummediges fogde Per Jude ska då ha frågat allmogen om de hade något emot honom på vilket han fick ett nekande svar. Därefter hördes allmogen om en tvist mellan honom och fru Anne Mouridsdatters (Gyldenstierne) fogde och tjänare (landbor). Detta bör ha gällt landbor under Krapperup, en inflytelserik sätesgård på Kullen i Luggude härad.[257] Vittnen intygade att många landbor under såväl krona, kyrka som adel i trakten hade fått bud att följa fru Annas fogde mot Per Jude på tinget. Flertalet hade emellertid valt att inte följa med i resningen. Henrik Krummedige lät landstinget förklara fru Annas fogde på Krapperup och några bönder fredlösa därför att de hade brutit tingsfriden på

---

254 För samtliga vittnen, DDL 6, s. 1–4, Rep. 2 rk., nr 9275, 9277-80, 9283-5, jmfr ÆA IV, s. 359. Flertalet är bevarade enbart som regester varför man inte ska tolka ordvalen alltför bokstavligt.

255 För det förra Dalgård 2000, s. 30–35. 13 nov 1519 skrev ärkebiskop Birger till Kristian II och begärde garantier att bönderna i Flyinge och Borgeby skulle vara fritagna, HH 40:2, nr 1125; 23 dec. 1519, Alhed Urnesdotter till Rolf Mattsson om mantalssättningen av hennes *gardsæder*, HH 40:2, nr 1163.

256 Dessa var landbor som gavs den skattefrihet som egentligen bara tillkom de som låg under en huvudgård i samma socken. Att spridningen till utomsocknes landbor hade visst stöd av bönderna anar vi då inga protester eller angiverier nådde till kungs, Jeppsson 1969, s. 82, Ankarloo 1988, s. 152.

257 Anne Mouridsdatter (Gyldenstierne) till Bregentved och Ågård, som var änka efter Oluf Stigsen (Krognos), ”Gyldenstjerne, Anne” i DBL bd. 6, s. 365f. Om Krapperup se t.ex. Carelli 2003.

Höks häradsting mot Krummediges folk.[258] Klagomål verkar sedan ha riktats mot Krummediges bestraffningar av länets bönder. Kung Hans beordrade honom att inte ”fejda på” landborna under Krapperup och att dra tillbaka en fredlöshetsdom mot några av dem. Ärendet skulle istället göras upp personligen mellan Krummedige och fru Annes nye make Predbjörn Podebusk inför kungen. Orsakerna till oroligheterna är oklara. De kan möjligen ha rört gärden eller länsherrens sätt att driva in den, men spänningar förfaller ha rått redan innan gärden påbjöds. En annan pålaga visade sig dock också omtvistad i länet. Bara två månader efter det sista brevet i ovannämnda ärende fick Krummedige ett kungligt brev på att han kunde använda allmogen i Halmstads härad till att skeppa ved till ett ”Fuleholm” (okänd ort). Det kan tänkas att Krummedige tidigare mött motstånd då han försökt utverka denna transportplikt av andra bönder och landbor i länet innan han erhöll ett kungens brev på körselskyldigheten för just Halmstads härad.[259] Dagsverken och körslor var även annars ämne för klagomål vid denna tid. Åsbo bägge häraders kronobönder fick 1516 befrielse från sin tidigare plikt att utgöra körslor och dagsverken till Helsingborgs slott.[260] I Kristian II:s landslag 1522 stadgades ett förbud mot att kronans bönder skulle tvingas eller ”threngis” till långa körslor (echt) utöver de som omfattade landgillen och kungens gästning. Detta tyder på mer omfattande klagomål från åtminstone kronoböndernas håll.[261] Att oron 1509 kan ha gällt körslor är alltså en möjlighet. Luggude härad som Krapperup låg i hade tidigare av den förre kungen påtalats för krångel med erläggandet av extraskatter. I mars 1492 tillskrev kung Hans häradets allmoge och menade förebrående att en erlagd hjälpskatts belopp inte överensstämde med mantalet. Kungen ville att häradsallmogen skulle erlägga det saknade beloppet. Länshavaren på Helsingborg, Bent Bille, hade redovisat skatten för kungen men ändå får vi inte mer upplysningar om bakgrunden till det bristande skatteerläggandet.[262] Det är inte alls omöjligt att denna bristande vilja att komplettera mantalsräkningar fortsatte. Vi har alltså kunnat visa på några möjliga orsaker till oroligheterna 1509 men kan inte komma längre än så.

---

258 Bönderna var Niels i ”Wege”, Eskild i ”Wrangerup”, Per Swdere i ”Karup” m.fl. Ortnamnen gäller Karup, Vrångarp och möjligen Veinge, alla nära Laholm.

259 Brev 2 jan., 17 feb., 6 juli 1509, Rep. 2 rk., nr 11181, 11206, 11303. Kung Hans brev 30 april, Missiver 1, s. 205.

260 Plikterna rörde kronans äng vid ”Skørpinge”, Suhm *Nye Samlinger* 2:1-2, s. 164. Det torde åsyfta Skörpinge i Höja sn, Södra Åsbo härad, där f.ö. ärkebiskopssätet hade en stor gård. Om gården Ingesman 1990, s. 274, 316.

261 DRL 1513-1523, Koncept § 98 s. 187, AM § 79 s. 241.

262 Rep. 2 rk., nr 7098. Man kan spekulera i om det i bägge fallen rörde sig om att den inflytelserika jordadelssläkten på Krapperup i samverkan med sina underlydande landbor hävdade att de skulle vara undantagna från skatten.

1512 uppstod åter oro i Laholms län, nu bevisligen gällande gengärden, d.v.s. avlösningen av den gästning kungen gjorde när han reste genom ett lagområde. Kung Hans sände 31 januari ett brev till innehavaren av Laholms län Henrik Krummedige och beklagade att ärkebiskopens bönder i samma län vägrar betala gengärden: ”at oss elskelige verdugste fadhers erchebispens tiennere sidde offuerhøryge och icke vdtgiffue velæ then gengerdt som andhræ wore vndersatthe ther i landit”. Kungen ämnade sända ett brev till bönderna, och ett till ärkebiskopen om detta.[263] Varför ärkebiskopens landbor vägrade betala gengärden inför kungens besök i Skåne framgår ej. Möjligen utspelade sig en konflikt mellan ärkesätet och kungen om rättigheterna till gästning, eller så förekom irritation rörande formerna för mantalsskrivningen. Som vi senare ska se var gengärden en omstridd pålaga vid denna tid. Konflikterna i Laholms län var intressant nog samtida med de som vi har sett inträffade i det intilliggande Tiohärad, och man kan möjligen tala om regionala gränsöverskridande oroligheter kring skatter under åren 1509–12.

Även i Blekinge uppstod spänningar kring skatterna under just denna tid. Länsherren Jens Munk rapporterade till kung Hans om hur landstinget i Blekinge varit till möte 9 augusti 1510 och beslutat att man inte skulle betala någon skatt överhuvudtaget förrän man fått fred. Munk poängterade att det ledde till en svår resursbrist för länsherren och hans folk, men också ”thet kan eder node selff besyne, hwadh ther hør til ath holle eder nodes skath soo indhe met them selffe, orligh skath”. Han bör ha menat att skattevägran innebar en uppsägning av trohetsplikten och skulle betraktas som majestätsbrott. På samma landsting förnyades av allt att döma gränsfreden från 1505. Bakgrunden till landstingsbesluten är lätt att se. Under de föregående veckorna hade en lybisk–svensk flotta inlett härjningar i Blekinge där flera städer plundrades och Avaskär brändes. Strax före detta anfall hade Jens Munk begärt allmogen man ur huse till vilket de hade svarat positivt. Samma dag som landstinget hölls påbörjade svenska styrkor dessutom ett infall i nordvästra Skåne som dock kom att bli kortvarigt. Situationen var alltså lik den i Småland; krigsutsatthet och eget försvar sattes mot skatteplikten. Den fortsatta utvecklingen i Blekinge framkommer tyvärr inte i källorna. Vi vet dock att förhandlingar förekom under perioden därefter och att länsinnehavet av västra Blekinge med Sölvesborg under denna period var instabilt. 1515 skickade Helsingborgs länshavare Tyge Krabbe ut en ”steffning” till menige allmogen i Blekinge och Lister vilket tyder på någon slags ovanlig förhandling. Det är anmärkningsvärt att ett landsting påkallades

[263] De omtalade breven är ej bevarade. Kung Hans brev till Henrik Krummedige 31 jan. 1512, tr. Missiver 1, s. 256f, citat DDL 6, s. 356f. Se kung Hans utfärdande av gengärden till Skåne, där han noga underströk att länshavarna ej fick uppta skrivarepenning eller andra avgifter i samband med mantalsskrivningen, 14 jan. 1512, Rep. 2 rk., nr 12087.

utifrån.[264] Blekinges skattevägran 1510 påminner om den skattevägran som våren därpå stadfästes i Finnveden och Tiohärad på den småländska sidan. Möjligen inspirerade blekingsborna till detta.

Om vi studerar de källor som finns för skatternas del kommer det skånska skattesystemet under dessa år i ett litet oväntat ljus. I en registerbok från kungarna Kristian I:s och Hans kansli, finner vi avskrifter av kungörelser och uppbördsförteckningar rörande några extraskatter, gengärder och uppbåd i Danmark under åren 1481–1511. När vi ser närmare på registren över de utfärdade extraskatterna,"landehielp", åren 1507 och 1511, finner vi att de skånska länen är helt frånvarande i dem. Med tanke på krigstillståndet så bör slutsatsen vara att Skåne undantogs från extraskatterna under dessa år med anledning av att ett kontinuerligt uppbåd i form av ett lantvärn, *landeværn*, upprättats mot den svenska gränsen. Sådana mer omfattande inkallelser för folk från hela riket till *landeværn* förekom i just Skåneländerna, närmare bestämt till Halmstadtrakten, 1502 och 1507–08. Liksom Småland drabbades Skåneländerna hårt av krigföringen under åren 1504–11, med svenska härjningar 1507, 1508 och 1510. Detta ger ett nytt perspektiv på oroligheterna rörande skatterna. Det fanns alltså en omfattande sanktionerad om än temporär skattefrihet i regionen, som hade sin grund i militär mobilisering och möjligen också krigsutsatthet. Till detta kommer att extraskatterna i Skåne, Blekinge och Halland även tidigare förefaller ha uppfattats ha kännetecknats av särskilda förhållanden. En extraskatt 1501 pålades även dessa områden, men efter uppräkningen av de skåneländska länen följer en kommentar om att skatterna i just dessa områden uppbars beroende på befolkningens välvilja. Ett element av frivillighet eller lokal bevillning förefaller alltså ha innefattats i skatteregistret. Även förteckningen av en gengärd 1486 åtföljs av en liknande kommentar. Vi får alltså intrycket av att Skåne och övriga gränsområden sedan

[264] 29 juli, 15 aug. 1510, Missiver 2, s. 294f, 301, även BSH 5, nr 308, 312, s. 401f, 406, om sammanhanget se Allen 1864–72, bd. 1, s. 535, 544–48, som dock felaktigt räknar gränsfredsdokumentet från 1505 till 1510, jmfr L-O Larsson 1964, s. 203. "Steffningen" omnämnd i en arkivregistratur, ÆA IV, s. 348. Jmfr Christensen "Landvärn-Danmark" KLNM bd. 10, sp. 306f. Förhållandena gällande länsinnehavet se Erslev 1879a, s. 1, Wallin 1979, s. 50ff.

tidigare hanterades med en viss varsamhet, vilken någon gång mellan 1501 och 1507 övergick i en generell temporär skattefrihet.[265]

Förhållandena under den följande perioden är något oklara. Under åren 1514–22 utskrevs en rad extraskatter i Danmark. För dessa skatter föreligger sällan några register, men däremot har ett större antal kvittenser på inbetalningar och räkenskaper från länsherrar och fogdar bevarats från kungens kansli. Inledningsvis förefaller de skånska kvittenserna inte uppvisa några avvikelser från övriga Danmark. Kröningsskatten av år 1514 kan beläggas som inlevererad eller redovisad av ett flertal skånska län.[266] Några kvittenser finner vi också vad gäller drottningens kröningsskatt året därpå.[267] Efter några år av fred började situationen mellan Danmark och Sverige åter spetsas till 1517, och under de följande fem åren rådde ett mer eller mindre oavbrutet krigstillstånd. Detta kom omedelbart att avspeglas i det danska skatteuttaget. Åren 1517 och 1518 utskrevs två s.k. *udbudspenge* över hela riket, vilka formellt sett utgjordes av avlösningar för uppbådsplikten. 1517 års avlösning resulterade i flera stora inbetalningar från skånska län.[268] Men 1518 finner vi i det närmaste inga sådana från Skåne, medan däremot flera räkenskaper för gengärder kvitterades. Ytterligare gengärder uppbars i Skåne 1519, och

---

265 Registerboken tr. i DM 4 rk, bd. 2, s. 144–70. Extraskatten 1507 och 1511, s. 155–58. I förteckningen 1501 åtföljs de skånska länen, Blekinge, och Halland av kommentaren ”Isti subleuant precarias”, och motsvarande förteckning från 1486 av ett rumphugget ”Isti subleuant” som torde åsyfta samma sak, ibid. s. 166, 170. Om krigföringen i Skåne dessa år se Allen 1864–72, bd. 1, s. 312, 378, 392f, 415f, 424, 442, 535. Om användningen av *landeværn*, Christensen 1974 (1903), s. 293f. Jmfr om liknande förhållanden under senare tid i gränsbygden, Persson 2005, s. 264–66. Jmfr kortfattad kommentar om skattenedsättningar i Skåne under krigsår, Dahlerup 1989, s. 289. Landskapet slapp även senare exempelvis en riksskatt 1542, troligen med det pågående Dackeupproret på andra sidan gränsen i åtanke, Balle 1992, s. 418 i förteckning.

266 Krongodslänet Västerstad 50 mark, Laholms län 980 mark, Albo härad 340 mark, Lindholmens län 1240 mark, Helsingborgs län 4000 mark, Varbergs län 600 mark, Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 145–48. För en översikt över kvittenser från hela riket se Reg. Dipl. 1:1, s. 643–51.

267 Laholms län 837 mark, Gladsax län 310 mark, Varbergs län 1628 mark, Medelstad härad i Blekinge 224 mark, Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 151f, 154, 2:2, s. 143, 158, jmfr Reg. Dipl. 1:1 s. 656–62.

268 Laholms län 553 mark, Gärds härad 500 mark, Göinge 1000 mark, Lindholmens län 2003 mark, Sölvesborgs län 950 mark, Gladsax län 550 mark, Beritzholms län 1032 mark, Helsingborgs län 3554 mark, även Halmstad härad bidrog, Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 169–75, 2:3–4, s. 182f. Om *udbudspenge* se Venge 2004, s. 332. Om de danska mobiliseringarna och krigföringen mot Sverige från 1517, Allen 1864–72, bd. 2, s. 458–518, samt hela bd. 3:1.

förefaller ha ersatt en proviantskatt som skrevs ut för övriga Danmark.[269] Våren 1520 skrevs en ny ovanligt omfattande och kontroversiell extraskatt ut och bars upp av allmogen runtom i Danmark. Detta var den hittills största skatten i riket. Satsen var 2 ½ mark av varje bonde, dubbelt mot de tidigare *udsbudspenge*, och i skatten ingick även en unik inkomstbeskattning av frälset. Från olika danska län återfinns kvittenser på anmärkningsvärda summor under våren 1520, men från Skåne nämns enbart två kvitteringar, och dessa rörde frälseskatten. Inget tyder på att den skånska allmogen hade del i skatten.[270] Kristian II väntade sedan ett år innan han hösten 1521 skrev ut ytterligare en extraskatt. Den ska ha inkommit utan större problem från Själland, Fyn och Jylland. Återigen är skånska uppgifter frånvarande i materialet, medan däremot enstaka uppgifter förekommer om *udbudspeng* och gengärd som uppbars före extraskattens utfärdande.[271] 1522 försökte Kristian II genomdriva två olika extraskatter. Under våren utskrevs en osedvanlig förmögenhetsskatt som togs ut i silver av rikets mer välbeställda bönder, samtidigt som en omfattande inkomstskatt utkrävdes av det andliga frälset, medan däremot det världsliga frälset var undantaget. Från Skåne inkom en inbetalning från domkapitlet i Lund, medan det däremot inte finns några uppgifter om att allmogen erlagt någon silverskatt. På hösten skrevs en ny extraskatt ut på allmogen som kom att rinna ut i sanden med de tilltagande oroligheterna i Jylland. Den nye innehavaren av biskopssätet i Lund, Kristian II:s handgångne Johan Weze, redovisade i november hur denna skatt till stora delar hade använts i de omfattande län som detta år låg under biskopssätet. De bägge sistnämnda skatterna kom att initiera omfattande oroligheter i västra Danmark, men verkar alltså inte ha mött några större problem i Skåne, och under sommaren året därpå kunde

---

269 Gengärder togs åren 1517–18 upp för Falsterbo län, Beritzholms län, Villands härad, delar av Helsingborgs län samt södra Halland. Från Göinge kvitterades märkligt nog 1000 mark i ”landehielp” i juni 1519. Räkenskapen för en gengärd av Helsingborgs län 1519 inkom i maj 1521 från Landskronas borgmästare och råd. Räkenskaper för ”gengärds-fetalia” inkom våren 1520 från Helsingborgs län, Laholms län, Halmstads härad, samt i november 1521 för 1519 och 1520 års ”fetaliehielp och penge” från tio ej specificerade skånska härader, Suhm *Nye Samlinger* 2:3–4, s. 143–45, 153f, 158, 165, 171f, 175, 179, 183, jmfr Reg. Dipl. 1:1, s. 689–97. Om proviantskatten 1519, Venge ibid. s. 332f, även Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 10, som noterar att Skåne ej bidrog vid detta tillfälle, men räknar Göinges kvittens till en särskild skånsk penningskatt. En sådan borde emellertid ha avgett fler källor.

270 I april 1520 kvitterades 2051 respektive 273 mark av ”gode män och kvinnor” i Skåne, Suhm *Nye Samlinger* 2:3–4, s. 192f, jmfr andra danska län i Reg. Dipl. 1:1 s. 717–19. Från södra Jylland inkom t.ex. 22 000 mark i ”kongeskat”, om 1520 års skatt se vidare Venge 2004, s. 333–37 som dock inte tar upp skånska förhållanden.

271 En *udbudspeng* redovisades från Halmstad härad i maj 1521, och i juni en gengärd av Laholms län, Suhm *Nye Samlinger* 2:3–4, s. 181–83. För extraskatten 1521 se kvittenser i Reg. Dipl. 1:1, s. 736–38, se vidare om extraskatten 1521 i Venge ibid. s. 338.

Wezes efterträdare inleverera ytterligare en del av den tidigare extraskatten, dock i form av det svaga klippingmyntet.[272]

Allt tyder på att allmogen i Skåneländerna utverkade en återkommande skattebefrielse i direkt anslutning till krigföring. Hur detta skedde framgår inte av källorna, men eftersom inga oroligheter nämns i källorna kan vi utgå från att kronan utan större åthävor medgav befrielser från extraskatterna som kompensation för militär mobilisering och kostnader för truppnärvaron i form av gengärder och liknande. När förhållandena hade lugnat ned sig 1522 och Kristian II dessutom fått ett bättre grepp över ärkebiskopssätet i Lund började också extraskatter inkomma från Skåne. Det kan mycket väl tänkas att de skånska bönderna under dessa år i och med övriga krigskostnader i alla fall fick erlägga minst lika mycket som övriga delar av det danska riket. Förläggandet av krigsfolk runtom i landskapet ledde på vissa håll till protester och hot om att inte betala skatterna.[273] Men den formaliserade skattefrihet man erhållit torde utgöra en viktig bakgrund inför stundande oroligheter i Skåne.

Upproret 1523–25 – en skatterevolt?

1525 inträffade ett större uppror i Skåne och Blekinge som kommit att kallas Sören Norbys resning.[274] Det föregicks emellertid av två års oro i stora delar av samma område. Man kan alltså välja att betrakta skeendet som en långvarig resning från böndernas sida.

En tidig störning var ett fogdemord i södra Halland som ledde till rättslig efterföljd, men någon direkt koppling till de följande oroligheterna kan inte beläggas.[275] I mars 1523 höll Blekinges allmoge landsting i Hjortsberga, och beslutade att dra till Villands häradsting. Hövitsman-

---

[272] Om 1522 års skatter, Venge ibid. s. 338–42. 26 juni redovisades 814 mark som inbetalda från domkapitlet i Lund. Electus Johan Weze redovisade 24 nov. 1522 att han låtit uppbära och ”förnöta” 6318 mark av kungens ”landehielp”. Ärkesätets omfattande länsinnehav detta år framgår av förteckningen som innefattar häraderna Oxie, Skytts, Onsjö, Järrestads, sö. och no. Åsbo, Luggude, Ingelstads, Vemmenhög, Albo, Färs, Rönneberga samt Halmstad, Suhm *Nye Samlinger* 2:3–4, s. 187, 189f. 4 aug. 1523 utfärdade Fredrik I en kvittens på 1601 ½ mark på 1522 års ”Landeskat” som erhållits från Aage Jepsen (Sparre), ärke-electus i Lund, som tydligen inte haft några problem med att uppbära skatten, FFR s. 15.

[273] Prästen i Falsterbo skrev 1518 till kung Kristian II om hur fiskarna i trakten misstyckte till att 100 ryttare skulle förläggas där, och att de hotade att överge fisket så inga intäkter skulle komma av dem. Prästen rådde kungen att istället låta avlösa underhållet i penningar, HH 39, nr 443.

[274] Om Norbys resning och föregående händelser se Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 57–89, 347–65; bd. 5 s. 3–72, L J Larsson 1964, s. 217–71, dens. 1966, dens. 1986, s. 129–54, även Johannesson 1947, s. 33–36, 76–80. För kommentarer till Larssons arbeten se Venge 1980b, s. 311, Skansjö 1987a.

[275] Peder Mindst från Odensjö tilltalades vid påsk 1523 för fjärde gången på Halmstads landsting för mord på Eske Billes fogde, Falkman Fört. II:I nr. 1318.

nen på Sölvesborg, Aage Brahe, rapporterade om detta till kung Kristian II.[276] Vi finner här samma mönster av häradsöverskridande förhandlingar som i samband med gränsfrederna. Bönderna i Blekinge drog till Villands häradsting för att på något vis samråda med Villandsallmogen, ett initiativ till vad jag längre fram kommer att diskutera som en sammansvärjning.

Vilka kan orsakerna till detta första orosmoment i nordöstra Skåne ha varit? I senare forskning har de omfattande nya skatterna under åren 1524 och 1525 ansetts utgöra huvudorsaken till det stora upproret, men oroligheterna började alltså ta fart redan före dessa skatter. De inledande oroligheterna i Blekinge sammanföll med det adelsledda upproret mot Kristian II som utgick från Jylland. När den första resningen i Blekinge och Villands härad inträffade i mars 1523 hade det västdanska upproret tagit över Jylland och flera av öarna, och det var inte många veckor kvar innan Kristian II flydde landet.[277] Resningen kan alltså ha haft samband med dessa skeenden, och skulle ha kunnat innefatta en sammansvärjning för ömesidigt beskydd och bistånd inför väntande oroligheter. En annan tolkning får vi emellertid av Aage Brahe, som menade att orsaken var att allmogen ogillade den nya landslagen. Han vädjade om att kungen skulle lova allmogen att den skulle hållas vid den gamla, sedvanliga lagen. Frågan är vilken vikt man ska lägga vid denna kommentar. Den nya lagen innehöll bl.a. ett privilegium för Blekinges och Hallands bönder att segla och handla med trävaror i det danska riket, vilket allmogen där snarare torde velat behålla. Å andra sidan upphävde lagen de mindre landstingen som det i Blekinge (ett förbud som brutits i och med landstingsmötet), eliminerade den utbredda användningen av åldringsvittnen vid markgränstvister samt begränsade bönders rätt till skogshuggande. Den sista punkten har tidigare föreslagits av forskare som en möjlig orsak till oroligheterna. Som vi ska se tog det skånska upproret efterhand parti för Kristian II mot den aristokratiska revolten som upphävt lagen på öarna redan under senvintern 1523, och därför kan knappast landslagen ha utgjort någon huvudorsak till upproret i

[276] Aage Brahe till Kristian II, 22 mars 1523, skr. på Tosterup, CIIA 2, s. 367–69, jmfr L J Larsson 1964, s. 222.

[277] Om det västdanska upproret se t.ex. Venge 1972, dens. 1977.

Skåne.[278] De inledande oroligheterna verkar ha innefattat konflikter inom elitgrupperingar i trakterna. Aage Brahe påpekar i sammanhanget en tvist om några gårdar som han förlorat till den nye kungligt utsedda överborgmästaren – en s.k. skultus, ett ämbete infört av Kristian II – i Ronneby. Att han nämnde detta i samband med oroligheterna i länet antyder en koppling.[279]

Men också två andra skeenden bör vägas in i sammanhanget. Villands länsherre Jens Holgersson (Ulfstand) avled under oklara omständigheter 6 februari. Han hade haft Villands härad sedan 1510, de sista tre åren i pant, och hade stora egendomar i gränstrakterna. Han hade säkerligen stort inflytande även i Sölvesborgs län som tidigare länshavare även där samt som svåger till efterträdaren Aage Brahe. Villands härad hade legat förlänt tillsammans med Sölvesborg sedan en längre tid, och även Gärds härad hade tidigare legat till samma länshavare.[280] Dessutom bör allmogen ha varit medveten om att svenska trupper under Berend von Mehlen sedan årsskiftet låg vid gränsen och var beredda på att infalla i norra Skåne för att stödja försöken att störta den gamla regimen. Ett infall i nordvästra Skåne i februari hade fallerat av inte helt klarlagda skäl.[281] Sammansvärjningen kan alltså ha varit ett sätt för allmogen att hantera en länsherres frånfälle samt förbereda sig inför ett kommande militärt infall.

Ett svenskt infall kom också några veckor senare. Blekingarna underkastade sig von Mehlen och hans trupper, men efter en kortare tid fick trupperna vända om på grund av försörjningsproblem. von Mehlen för-

---

278 Aage Brahe till Kristian II 22 mars, CIIA 2, s. 367–69, jmfr L J Larsson 1964, s. 222. Det finns i och för sig en rad möjliga kopplingar till den nya lagen. Om inskränkningen av de självägande böndernas rätt att bruka sin skog, se Allen 1864–72, bd. 4:1, s. 63. Skärpningar av förbud mot landsköp torde ha drabbat oxhandeln i området (se nedan i kap. 4), lagen begränsade möjligheterna för lokala nämnder att utfärda vittnen om markskäl och liknande vilket istället förbehölls landsdomare och fogdar, DRL 1513–1523, Konceptet § 70, s. 177, § 109, s. 191, AM § 77, s. 240, se också Stemann 1871, s. 212. Den upphävde också alla landsting utom de för Skåne, Själland och Fyn vilket torde ha drabbat Blekinge och även de gränsting som ibland skedde, Konceptet § 37, s. 161, AM § 20, s. 219. Landslagen om fri seglingsrätt för i synnerhet Halland och Blekinge, Konceptet §89, s. 185, AM § 80, s. 241. Om Blekinges landsting som vanligen hölls vid Hjortsberga, se t.ex. Styffe 1911, s. 93.

279 CIIA s. 369, om ämbetet t.ex. Wittendorff 1989, s. 156.

280 Han hade två sätesgårdar i Villands: Lyngby gård och Legeved, och hade tidigare innehaft Sölvesborgs län med västra Blekinge 1512–19 innan det överförts till hans svåger Aage Brahe. Han hade dessutom ett omfattande godskomplex i gränstrakterna, till stora delar insamlat från de tidigare Thott-Trolleska godskomplexen i gränstrakterna, ”Ulfstand, Jens Holgersen” DBL bd. 18, s. 59, Wallin 1979, s. 39, 52ff. Gärds och Villands härader låg 1472 till Iver Axelsen (Thott) på Sölvesborg, Christensen 1983, s. 59, 320. Omständigheterna kring dödsfallet är oklara, enligt en tradition avled Holgersson stilla på en sätesgård, enligt en annan fick han liksom två andra f.d. kapare ett ”ont slut”, Wallin ibid. s. 230 not 127; s. 252, not 264.

281 Se avsnitt nedan om uppbådsvägran.

handlade fram ett stilleståndsavtal med den skånska adeln, men erbjöd också skåningarna självstyrelse ifall de anslöt sig till Sverige. Om det senare hade någon vikt för det fortsatta skeendet framgår ej.[282] I ett senare tingsvittne får vi reda på att den blekingska allmogen efter detta avfallit, osagt om man menade från Aage Brahe eller riket, men det torde syfta på att man efter infallet underställt sig Berend von Mehlen. Allmogen menade att det var Brahes skuld eftersom han inte hade hörsammat allmogens tre bud med vädjan om hjälp under det svenska infallet. Med detta som skäl hade sedan allmogen avsagt sig länsherren. Före avfallet hade man motvilligt sänt fyra representanter till en hyllningsriksdag för Fredrik I, men frågan är om blekingarna egentligen deltog i denna hyllning, eftersom Blekinge snarast var att betrakta som svenskt vid denna tidpunkt.[283] Blekingsborna tillhörde för tillfället ej det danska riket och kunde med hårda ord kritisera länsherren på Sölvesborg. Brahes ställning inom Sölvesborgs län förblev orörd, och Villands härad fick snabbt en ny förvaltning.[284]

I Göinge agerade man på ett annat vis i samband med hyllningen av Fredrik I i juli 1523. Häradet erhöll 22 juli ett privilegium som fastställde att flera avgifter skulle avvecklas eller sänkas till tidigare nivå. Bönderna skulle få erlägga en fogdegästning på den lägre nivå som den haft under kungarna Kristian I:s och Hans tid, änkor skulle slippa en avgift på 30 skilling när de övertog sin avlidne makes egendom och en annan extraavgift på ett pund smör när fogden tog upp en 30-skillings ”sag” vilket torde vara nämnda arvsavgift.[285] Även Norra Åsbo och Bjäre härader ansökte om frihet från arvsavgiften, men enligt registraturen löd svaret att ”naar arff fallder effther bundenn eller haastrwenn, tha schall alle arffwinge giffue xxx ß”.[286] Åtminstone i delar av norra Skåne fanns alltså önskemål om att slippa vissa former av fogdegästning och arvsavgifter, vilket göingarna lyckades genomdriva med förhandlingar i samband

[282] Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 29–35, Lundkvist ”von Mehlen, Berend” SBL bd. 25, s. 363, Bergström 1943, s. 109, 124, jmfr Sjödin ”Hans Brask” SBL 6, s. 52f.

[283] 11 jan. 1524, ref. i HSH 35, s. 481f, även Milton 1994, s. 225f. Enligt vittnet hade man bara erhållit en klipping per man för resan till hyllningsriksdagen, men Claus Denne från Köpenhamn som etablerat ett St Annas hospital i Blekinge hade bidragit med ytterligare 4 mark var till deras resa och därmed vunnit uppskattning av allmogen. Om Claus Denne och St Anna i Köpenhamn, Rørdam 1859/63, s. 346–48. Om landstinget 21 juli 1523 med slutsatsen att Fredrik efter hyllningen var kung över hela Danmark utom Blekinge samt städerna Köpenhamn och Malmö, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 35.

[284] Aage Brahe fortsatte att formellt inneha Sölvesborgs län till 1525, medan Jens Holgerssons söner Birger och Greger fick faderns pantlän Villands i slutet av juli 1523 av Fredrik I, Erslev 1879a, s. 8, 12; ”Ulfstand, Børge Jensen” DBL bd. 18, s. 50. Om Blekinges ställning se vidare nedan kap. 5.

[285] FFR, s. 12f.

[286] FFR, s. 13.

med en hyllning. I ett brev i augusti 1523 får vi av Fredrik I uppgifter om att grupper av bönder hade möten i de nordskånska skogarna och mot lagen rev ned såväl kronans som kyrkans och adelns torp och gårdar. Detta tyder på att omfattande oroligheter redan tagit fart, och att de vände sig mot de elitgrupperingar som var knutna till den nya riksstyrelsen. Oron förvärrades av en ny silverskatt i september som innebar att alla bönder skulle mantalsskrivas i lag om fyra och ge fyra lod silver. Enligt en uppgift utkrävde den nytillträdde ärkeelectus Age Jepsen (Sparre) i oktober dessutom en silverskatt av Skånes sockenkyrkor till Fredrik I. I slutet av augusti hade Fredrik I skrivit två öppna brev till Helsingborgs läns inbyggare där han argumenterade för att han var en bondevän som upphävt Kristians landslag, stoppat dennes tyranniska styre och också skulle upphäva de illa omtyckta klippingmynten. Kungen begärde och fick så småningom truppförstärkningar från svenskt håll. Upproret fortsatte emellertid. Skånska riksråd uppgav i slutet av november att några härader i Helsingborgs län vägrade låta skriva sig till skatten och hade kommit överens om att bönderna skulle köpa vapen, ”værghe”, för pengarna. Enligt breven i augusti hade Fredrik I upphävt Kristians förbud mot allmogens beväpning. Detta verkar alltså ha utgjort startskottet för en återbeväpning bland bönderna.[287] Troligen bör hänvisningen till ett vapenförbud syfta på en paragraf i Kristian II:s landslag 1522 enligt vilken bönder mot en 40-marksbot förbjöds bära vapen i domhus, på ting, gillen, bröllop, dop (Bardsell) och på torg (marknader).[288] De nordskånska bönderna verkar alltså ha vänt sig mot avväpning på samma vis som skedde två år tidigare på den småländska si-

[287] Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 30 aug., 1523, B9, DK, DRA. Tre skånska riksråd till övriga riksråd i Köpenhamn 30 nov. 1523, B5e Rigsråd og Stænder, DRA. Se också Cronholm 1847, s. 374f, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 75f, L J Larsson 1964, s. 222. Fredriks första brev till allmogen i Helsingborgs län tog upp en rad aspekter av Kristians lag som vapenförbud, självvägandes rätt till skog, landsköpsförbudet, ett ölbryggningstvång, höga skatter och klippingmyntet, hans andra brev framhöll enbart klippingmyntsfrågan. Rivandet av gårdar och torp tyder på ett fejdtillstånd, man försvagade en fiende genom att rikta in sig på dennes ekonomiska tillgångar, jmfr hur Kristian II 1526 varnade jylländska allmogen för att Fredrik I:s sida skulle tillämpa en sådan taktik, CIIA s. 1064f. En annan förklaring skulle möjligen vara irritation mot nyanlagda torp på allmänningsmarker, se nedan i kap. 4. Om sockenskatten ”således att der 3 kalcker were, skulle gifwes dhen 3de ellers proportionaliter 24 lodh sölf.”, tr. Dahlerup 1963, s. 75, se ibid. om datering. Om Gustav Vasas stöd med knektar till Danmark, Bergström 1943, s. 129f.

[288] DRL 1513–1523, Konceptet § 41, s. 163, AM § 25, s. 221f, bönder fick dock ha med sig en yxa men då bara liggande i bondens vagn. *Bardsell*, trol. ”barnsøl” se Kalkar 1881–1907, bd. 2, s. 25 ”barsel”, alltså dop.

dan av gränsen.[289] Liksom vi har noterat för Småland och Blekinge under 1510-talet och fortfarande kring 1520–21 gjorde alltså bönderna i gränsregionen vid mer oroliga tillfällen anspråk på en skattefrihet med hänvisning till en egen beväpning. De skattebefrielser som de skånska bönderna åtnjöt under krigåren torde ha förstärkt laddningen i frågan om skatter och beväpning.

Under vintern minskade oroligheterna, men uppenbarligen var motståndet så pass omfattande att biskop Hans Brask utifrån sina informationer 25 januari 1524 varnade Gustav Vasa för hur ”tuedrektig” den danska allmogen var. Han menade att den snart skulle ge sig till Kristian II ”vtan swerdzslag” om han kom in i landet ”med nogen suaar makt”. Slotten och städerna i Skåne fick ingen proviant.[290] Enligt uppgift fortsatte 12–13 härader att vägra den påbjudna skatten och krävde att Kristian II skulle komma tillbaka. Den nye länshavaren Tyge Krabbe rådde i mars 1524 kung Fredrik att själv visa sig i trakterna för att stilla oron bland allmogen, men detta skedde ej.[291] Rapporter började nå Lübeck om hur bönderna i Skåne och Blekinge var helt upproriska, och på flera håll spreds uppgiften att Fredrik I:s beslut att klippingmyntet inte skulle godtas till den nya skatten var orsak till upproret. Under hösten och vintern 1523 väntade Fredrik I med att genomföra beslutet, men under våren 1524 skedde det. Senare återberättade Lambert Andersson uppgifter som han hade fått från Köpenhamn om hur skånska bönder slagit ihjäl fyra fogdar för ”thee ey wiilde tage, thee om möntede knypping, vtj skat”. Som redan har visats kunde den nye ärkebiskopen sommaren 1523 inleverera en skatt som den skånska allmogen hade tillåtits erlägga i klippingmynt.[292] Skattefrågan var otvetydigt viktig under resningens första

---

[289] Möjligen försökte Kristian II i Danmark åter hävda stadgan från Kristoffer av Bayern 1442 om vapenförbud för bönder och allmoge på offentliga platser. En stadga som i praktiken aldrig kunnat implementeras, jmfr Jespersen 1999, s. 9f. Dessutom aktualiserades frågan om skatter och beväpning av en allmän vapensyn i Danmark kring påsken 1524 där skattebefriat frälse skulle uppvisa att de fullgjort sin rustningsplikt. Detsamma skedde ungefär samtidigt i Sverige med Gustav Vasas påbud om en allmän vapensyn i oktober 1523, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 351.

[290] HBr nr 157, s. 227f.

[291] Tyge Krabbe till Fredrik I, 28 mars 1524, B38c, DK, DRA. Jmfr Allen 1864–72, 4:2, s. 348, L J Larsson 1964, s. 222.

[292] HR 9, s. 7, L J Larsson 1964, s. 222, Lambert Anderssons brev 6 jan. 1525, CIIA s. 804f, Fredrik I började under vintern 1523–24 driva frågan om en ny omfattande skatt och man fortsatte med indragningen av klippingarna trots löften till allmogen om motsatsen, samtidigt som skåningarna fortfarande vägrade betala den förra silver/landsskatten, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 348f, 358f, Appel 1991, s. 79f. Men redan 14 sep. 1523 rapporteras till Lübeck om ”sammelinghe und uproer” bland bönder i Skåne och Själland mot indragningen av klippingmynten, HR 8, nr 557. 4 aug. 1523 utfärdade Fredrik I en kvittens på 1601 ½ mark på 1522 års ”Landeskat” som erhållits från Aage Jepsen (Sparre), ärke-electus i Lund, FFR s. 15.

år. Men det är oklart i hur hög grad det rörde sig om att menigheterna inte ville erlägga skatt specifikt till den nye kungen, om klippingmyntet och dess hantering var avgörande eller om bönderna ville vidmakthålla en allmän skattefrihet mot egen beväpning som det hade sett ut under krigsåren. Alla tre förklaringarna verkar ha utgjort faktorer i förloppet.

Trycket från Skåne innebar att de skånska bönderna tillerkändes representation på kröningsriksdagen i juni 1524. Detta fick exempelvis inte de jylländska bönderna, som ännu inte gjorde något större motstånd.[293] Allmogen hyste uppenbarligen farhågor rörande denna riksdag i Köpenhamn, och man ville försvara landstingets beslutsrätt. Från Bjäre härad har bevarats ett brev till kungen om hur de inte kunde tillåta sina fyra representanter att medtaga häradssigillet, utan det skulle stanna i häradet. Istället hänvisade de till att de skulle följa vad den menige allmogen på det skånska landstinget beslutade.[294] Riksdagen uppfyllde allmogens farhågor då en anmärkningsvärt omfattande skatt skrevs ut, och troligen agerade riksrådet här utöver sina tidigare befogenheter genom att utskriva skatt helt på egen hand och på menige rikets inbyggares vägnar, alltså utan ens en symbolisk bevillning från lägre ständer eller landsting. I praktiken rörde det sig om en kröningsskatt, men detta uppfattades som så pass kontroversiellt att den inte erhöll den benämningen.[295] Skatten skulle omfatta 30 danska mark för varje indelat 20-mannalag och skulle gälla alla bönder under kronan. Dit räknades både de självägande och kronans landbor, även de som hade en omfattande arbetsplikt till huvudgårdarna, de s.k. veckodagsbönderna och *gårdsæderna*. Däremot skulle adelns landbor närmast de egna gårdarna och slotten vara undantagna. Detta innebar att skatten drabbade landbor olika, och att norra Skåne med sin övervikt för kronobönder och självägande skulle bidra med en omfattande skatt. Skatten skulle också läggas på länen oavsett deras länskaraktär. Dessutom hade biskoparna samtyckt till en gärd på 15 mark av varje socken i riket.[296] Man räknade uppenbarligen med fortsatta protester då man även beslutade att allmoge-församlingar mot

---

293 Bonderepresentation kom från Skåne, Halland, Lister, Själland, Mön, Lolland och Falster, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 353f, Heise 1875/76, s. 276.

294 ”ath same IIII danne mendh villæ vij vtgøre aff forne herrit ath høre vor kæristhe naadighe herris ordh men vorth herrits inxsiglæ villæ vij ickæ tilstæe ath thet skal ickæ føris eller fløttis aff forne herrit men hwat som menige almwe i Skone tagher fore met ordh oc inxsiglæ, thet villæ vij gerne gøre” Bjäres brev till kungen, St Hans afton 1524 tr. i (da) *Historisk Tidskrift* 1847, s. 450.

295 Hammerich 1847, s. 411f. jmfr Venge 2004, s. 354f, 363–66.

296 DM 2 rk, 5, s. 20f., om skatten Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 358–61, L J Larsson 1964, s. 223, Venge 2004, s. 363–68. Indelade i 20-mannalag skulle bönderna ge 30 mark=24 skillingar/bonde, men den rike skulle hjälpa den fattige. Man kan fråga sig om sockenförsamlingarnas samtycksrätt kunde vara en anledning till protester i samband med sockengärden.

den nye kungen, hans ämbetsmän och andra herrskap/husbönder skulle förbjudas. Här torde man ha haft händelserna i Skåne i i åtanke.[297]

I några få källor får vi ytterligare inblickar i de fortsatta skeendena i Skåne 1524. I en rapport till Lübeck sägs att tre gränssocknar hade sammansvärjt sig och utvalt fem man från respektive socken med en skrivare. En av dem utnämndes till ”kung” och de övriga var hans ”rådgivare och drabanter”, och dessa ansvarade för en rad olagliga möten i området. De ska ha gripits av adlig trupp i slutet av juli, och den s.k. ”kungen” samt två av de övriga satts i tornet i Köpenhamn. Den tyske rapportörens uppgift om socknar bör vara ett missförstånd. Som L J Larsson har påpekat torde det röra härader vilket stämmer bättre överens med den övriga utvecklingen.[298] Det bör alltså ha gått till enligt följande. I samband med förhandlingarna våren 1523 mellan västra Blekinge och Villands härad eller på hösten i anslutning till att man uppsade troheten mot Aage Brahe, avsade sig tre härader i västra Blekinge/nordöstra Skåne tillhörigheten till det danska riket och valde en egen ”kung”, ett slags hövitsman.[299] Kaniken Christiern Pedersen (Winter) i Lund skrev i september 1524 till Kristian II:s f.d. ärkebiskop Johan Weze om stämningen i Skåne och berättade att adeln inte vågade möta den skånska allmogen på tingen då bönderna var beväpnade med slungor och bössor. Brevskrivaren menade att de skånska bönderna reste sig mot adeln, vägrade betala den nya kungen skatt samt önskade att Kristian II skulle återvända. Honom skulle de gärna erlägga många utskylder och de skulle gärna offra sina liv för sin kung, ”Rex noster”. Bönderna var heller inte rädda att öppet visa sin vilja.[300] Vi har också ett brev bevarat från det skånska riksrådet i januari 1525, skrivet till bönderna i Ingelstads och Järrestads härader i sydöstra Skåne, där man vädjade till dem att inte ansluta sig till upproret. Enligt brevet hade några härader jagat kungens skrivare från tingen, slagit ihjäl ärkebiskopens tjänare och fogde, vägrat betala skatt och ville nu dra med sig andra härader i ”upræsningh oc forbwndt(…)oc vpløb”. De tillskrivna uppmanades nu att, när krigsfolk kom, låta sig skrivas i lag, alltså upprätta register på skattesämjorna, för skatten från

---

297 Om beslutet 25 juni, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 354.

298 De övriga 14 utgjorde ”rathgevers unde dravanten”, HR 8, nr 820 § 96, jmfr L J Larsson 1964, s. 222f. För kommentaren om socknar, dens. 1986, s. 196 not 30.

299 Likheten med det senare Dackeupproret blir iögonenfallande, där Dacke på landstinget valdes till Smålands hövitsman och beslut om beväpning, skattevägran och självständiga förhandlingar med kronan fastställdes, se Tegel 1622, II, s. 159f, 164, jmfr L-O Larsson 1964, s. 301f, Johansson 2004, s. 68.

300 CIIA 2,s. 758f, jmfr L-J Larsson 1964, s. 223. Kaniken Christiern Pedersen Winter i Lund var anhängare till Kristian II, liksom Johan Weze. Uppenbarligen var kanikens stöd för bönderna och Kristian II öppet, adeln kallade honom förrädare, ”traditor”, och anklagade honom för att förbereda en resa till Kristian II för att underrätta honom om böndernas myteri mot adeln.

föregående sommar. Eftersom skatten ännu inte var erlagd i sydöstra Skåne kan man säga att problemen kring den alltså hade spritt sig utanför de upproriska områdena i norr, och vi kan notera att även ärkesätet enligt detta brev ansågs vara måltavla för upproret.[301]

Länsherren på Helsingborg, Tyge Krabbe, lät meddela att han inte fick bukt med bönderna och Fredrik I lät i slutet av 1524 sända en straffexpedition med tyska knektar till norra Skåne som ska ha gått ytterst hårt fram.[302] Brask hade på den svenska sidan noterat oroligheterna och skrev den 10 januari 1525 om hur den skånska menigheten måste komma till ”myndelig” förlikning med deras herrskap.[303] Lambert Andersson noterade att den holsteinske hertigen fortfarande hade 1000 landsknektar i Danmark ”at twynghe bönder meth” och i en lybsk rapport talades oroligt om hur knektarna i Danmark höll på att förflyttas till Skåne för att kräva in den vägrade skatten, och därmed lämna övriga riket utan trupper.[304] Sören Norby, den från lybeckarna hårt åtsatte länsherren på Gotland, hade under vintern 1525 och möjligen redan hösten 1524 sänt bud till Blekinge och Skåne för hemliga förhandlingar.[305]

I sluttampen av det uppror som Sören Norby kom att leda under våren 1525 kommer ytterligare några uppgifter rörande böndernas egna aktioner. Efter det att Norbys till stor del bondebaserade styrkor lidit nederlag vid Lund och Bunketofta förhandlade ombud från allmogen i Blekinge i Kålshult vid gränsen 18 maj med motsvarande ombud från Värend, och 22 maj gav blekingeallmogen och Ronnebys borgare på Hjortsberga landsting ett erbjudande åt Värend att förnya det gamla

---

301 8 jan. 1525, Aage Sparre, Tyge Krabbe samt 7 skånska riksråd till inbyggarna i Ingelstads/Järrestads härader, Mogens Gyldenstierne (F), Privatarkiver, DRA. Enligt riksrådet borde bönderna inte riskera sina liv eller sina hustrurs och barns välfärd för 24 skillingar, alltså den nya (krönings)skatten, se även Allen 1864–72, bd. 5, s. 8, L J Larsson 1964, s. 223. Larsson betonar hur allt tyder på att upprorsungarna var begränsade till norra Skåne och Blekinge, Blekinge var den återkommande oroshärden från våren 1523 till nyåret 1525. Intressant är dock att se hur riksrådet uppenbarligen räknade med att upproret kunde spridas ned till Österlen, bara några månader innan flera stora herregårdar där attackerades av Norbys trupper och bondestyrkor.

302 Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 348f; dens. bd. 5, s. 7f, L J Larsson 1986, s. 130.

303 HBr nr 299, s. 355.

304 HR 9, s. 7, jmfr CIIA s. 848, Lambert Anderssons brev 6 jan. 1525 i CIIA s. 804f.

305 L J Larsson 1964, s. 220f. Norbys egna motiv har diskuterats. Viktiga var hans ekonomiska problem på Gotland, hans osäkra ställning gentemot Fredrik I och Lübeck samt en mer eller mindre djupgående lojalitet till Kristian II. Se Venge 1980b, s. 291, L J Larsson 1986, s. 121–28, Gustafsson 2000, s. 107f. En tidigare tolkning har varit att Norby tillsammans med von Mehlen och Sten Sture d.y:s tidigare anhängare önskade störta Gustav Vasa för att bygga upp ett eget välde, Allen 1864–72, bd. 5, s. 146f, om Norbys tid på Gotland före 1525 dens. 4:2, s. 376–447.

gränsförbundet om ömsesidigt beskydd.[306] I ett trängt läge uppfattades alltså de gamla lokala förbunden som ett slags sista nödvärn av såväl bönder som borgare i de danska gränstrakterna.

Med anledning av Lübecks pågående invasion av Gotland fick Sören Norby snabbt amnesti i slutet av juni för att bistå Fredrik I, och erhöll i förläning Blekinge och Lister under Sölvesborgs och Lyckås slott med ovanligt gynnsamma villkor.[307] Alla Skånes härader utom Villands och Göinge gick riksråden tillhanda, medan Blekinge och Lister höll fast vid Norby. Merparten av de mest upproriska kom alltså att fortsätta vara under Norby.[308] Fortfarande den 29 juni vägrade göingarna att gå riksråden tillhanda eller ge ”kongeskatt”. Trots att göingarna inledningsvis varit ovilliga att inträda i upproret var de sedan hårdnackade vid dess avslutning. Riksråden diskuterade i ett brev 29 juni en straffexpedition men istället valdes en fredligare lösning. Göinges privilegier från 1523 bekräftades 27 augusti, enligt vilka häradet fick behålla sina garantier mot bl.a. fogdegästning och änkepålagor.[309] Efter upproret ska böter ha uppburits från den skånska allmogen för de bägge brotten skattevägran och uppror. Det senare utifrån att de brutit sina trohetseder gentemot kungen under rörelserna 1524 och 1525. Böternas omfattning och av vilka de uppburits framkommer tyvärr inte.[310]

Hur omfattande var då upproret? Det enda område utanför de nordöstra delarna av Skåne som bevisligen deltog i upproret under Norby var (norra) Vrams län i Södra Åsbo härad där ärkesätets landbor 1528 erlade böter för sitt deltagande.[311] Vi har emellertid sett uppgifterna om hur flera eller t.o.m. alla härader i norra Skåne vägrade betala skatten 1524, och att även Ingelstads och Järrestads härader inte hade erlagt någon skatt. Rådet befarade att upproret skulle sprida sig även dit. Vissa städers borgerskap som de i Åhus, Ronneby och de flesta i Landskrona deltog bevisligen i upproret, medan andra åtminstone uppfattades som

---

306 I texten återupptogs också utfästelsen att man skulle motarbeta skogsdrivarna i trakterna, ST 4, s. 104f, se vidare L-O Larsson 1964, s. 226–28.

307 Norby fick använda områdenas skatter efter eget huvud samt erhöll en egen myntningsrätt, se vidare Allen 1864–72, bd. 5, s. 64, L J Larsson 1964, s. 264–66.

308 RR i Skåne till Fredrik I 1 juni, 9 juni 1525 B 38 c, D.K., DRA; Johan och Melchior Rantzau till Fredrik I, 12 juni 1525, T.K.I.A., A 93 a, DRA. Även Larsson ibid. s. 239f.

309 En bonde vittnade senare inför riksrådet att Niels Brahe till Vanås vid detta tillfälle på Göinges häradsting skulle ha förbjudit allmogen att förhandla med Tyge Krabbe för det ”vppløff” som de hade gjort. På liknande sätt sägs det att Göinge länge var tveksamt med att inträda i upproret och att förhandlingar å göingska allmogens vägnar fördes av Niels Brahe, Larsson ibid. s. 227f, 236f, 239f, 243, 266; RR till Fredrik I 29 juni 1525, B 38 c, D.K. DRA; FFR s. 73, 83.

310 FFR s. 99, jmfr L J Larsson ibid. s. 267, enligt Poul Helgesen var bestraffningarna drakoniska, de bönder som väl överlevde straffades med de hårdaste böter ”der overstege deres Evner og Kraefter”, Helgesen (1890), s. 106.

311 L J Larsson 1964, s. 240.

otillförlitliga. Exempelvis revs murarna kring Ystad efter upproret. Vid hyllningen av Kristian II i Lund ska representanter från Sölvesborg, Lund, Landskrona och även Helsingör ha deltagit, och Malmös stöd till adeln uppges egentligen ha varit svagt under upproret.[312] Medan exempelvis L J Larsson avgränsar upproret till själva resningen under Norby under våren 1525, så skulle jag hellre vilja vidga definitionen av upproret till att innefatta hela processen av mer eller mindre slutna tingsförhandlingar, uppsägande av länsherrar och kung, skattevägran, brännande av herrgårdar m.m. men också de tidigare skövlingarna av kronans, kyrkans och adelns ”gårdar och torp”, som pågick från sommaren 1523 till vintern 1525. Norbys uppror framstår då som en sista eruption. Vi ska nedan också diskutera huruvida härjningarna av herregårdarna var så geografiskt begränsade som L J Larsson har menat. Även om 1525 års upprors centrum otvivelaktigt låg i västra Blekinge, Sölvesborgs län och Villands härad så var den skånska skattevägran 1524 omfattande, och kronan förefaller ha varit försiktig med skatteupptaget i merparten av Skåne även efter upproret.[313]

Forskningen har diskuterat flera faktorer som kan ha legat bakom det skånska upproret 1525. Ett äldre danskt forskningsläge har framhållit en vidare adelsfientlighet som orsak. Denna ska ha riktats främst mot aristokratin, som låg bakom Fredrik I:s trontillträde, och som alltmer övertog stora delar av ämbetsapparaten hos kronan och kyrkan. Aristokratin befann sig i en period av offensiv och tog sig allt större friheter ekonomiskt och juridiskt.[314] En mer omedelbar förklaring har också ansetts vara allmogens irritation mot Kristian II:s svaga klippingmynt som pressades ut på marknaden under hans senare regeringsår, vilket ledde till att betalningen av de senare silverskatterna försvårades. En mer politisk förklaring får vi från den samtide Paul Helgesen som menade att Lunds stift utmärktes av att allmogen var ytterst ovillig rörande kronans skatter och avgifter vilket ledde till en reaktion i och med kröningsskatten 1524. Men även han underströk på sin tid antiaristokratismen bakom oroligheterna. L J Larsson har istället hävdat att upproret var en fattig gränsbefolknings protest mot de höga skatterna under en period av pauperisering.[315] Ett argument som redan har använts mot pauperiseringstesen är Larssons egen avgränsning av upproret till nordöstra Skåne. Gärds

---

312 Johannesson 1947, s. 81, Larsson ibid. s. 246, 267, CIIA s. 886–88.

313 Enligt uppbördsregistren erlade Skåne sammanlagt 800 mark 1524–26 medan exempelvis Lolland gav över 5000 mark i landehjälp. Bara två län i Skåne hade 1527 överhuvudtaget erlagt någon ”viss ränta”, DM 4 rk, 2, s. 38, 52, Erslev 1879b, s. 66.

314 Se om de skånska böndernas ”vilda hat” mot adeln i samband med upproret 1525, Allen 1864–72, bd. 5, s. 19f, mer om detta i kap. 4.

315 Helgesen (1890), s. 105, L J Larsson 1964, s. 221, 242, 245, den senare tolkningen föreslås också av Johannesson 1947, s. 33, 363 not 51.

härad som involverades utgjordes till stora delar av en rik centralbygd, medan t.ex. Norra Åsbo var ett typexempel på skogsdominerat marginalområde och ändå inte ska ha deltagit i upproret.[316] Skatteprotesterna under de föregående åren hade också berört vidare områden än enbart nordöstra Skåne. Som vi har sett riktade sig upproret emellertid inte enbart mot skatterna. Många uppfattade upproret som riktat mot adeln och den nye kungen, och det påstods att allmogen erbjöd Kristian II motsvarande pålagor. I norra Skåne ska allmogen redan under sommaren 1523 ha skövlat såväl adelns, kyrkans som kronans gårdar, och ärkebiskopens fogde tillhörde de som blev anfallna under oroligheterna före Norbys inträde på scenen. Detta mönster återkom på andra håll i Danmark under dessa år.[317]

Vi kan i materialet ana en misstro mot länsherrar, samt ser samma koppling hos de nordskånska bönderna mellan beväpning, eget försvar och skattebefrielse som tre år tidigare i södra Småland. Kristian II:s krav på avväpning var den utlösande orsaken för den småländska resningen mot honom. Det nordskånska upproret startade emellertid först när Kristian II höll på att avsättas. Det var knappast hans tidigare regleringar om beväpning som var huvudfrågan utan den nya regeringen och dess länsherrar, och det kan tänkas att bönderna i norra Skåne försökte vidmakthålla sin tidigare skattefrihet. Den västdanska adelsledda resningen mot Kristian II vände sig för böndernas del bl.a. mot dennes skatter som drabbat såväl allmoge som aristokrati hårt, men också mot klippingmynten och användningen av uppbåd, frågor man menade gav grund till en upprorsrätt.[318] Det skånska upproret vände sig främst mot den nya regimen och hade därmed snarast karaktären av ett ”motuppror” där dessa frågor knappast kan ha varit de avgörande. Skattefrågan förblir oklar eftersom vi har sett att den skånska allmogen av allt att döma var skattebefriad under krigsåren, men att de å andra sidan fullgjorde sina skatter 1522 då irritation mot skatterna började visa sig på andra håll. Omedelbart efter regimskiftet uppstod i Skåne en omfattande skattevägran. Mycket tyder alltså på att skattevägran även var instrumentell, ett medel i en kamp mot den nya regeringen som uppfattades som illegitim. Förutom skattevägran använde allmogen sammansvärjningar, uppsägande av överhet, förhandlingar, krav på lokal samtycksrätt samt fejdande mot överhetens gårdar. Med ökande skatteanspråk från kungens sida tilltog motståndet, kanske i synnerhet eftersom det rörde sig om en krönings-

[316] Skansjö 1987a, s. 572.

[317] Även i norra Jylland finner vi ett par år senare liknande uttryck, där bönderna vägrade såväl skatt som landgillen. En silverskatt på kyrkklockorna fick motståndet att tillta. Kyrkan var emellertid den viktigaste måltavlan för oroligheterna som inleddes 1525 med att bönder i södra Danmark vägrade tionde till Ribe kapitel, Heise 1875/76, s. 282, 286–332, jmfr Appel 1991, s. 86f. passim.

[318] Arup 1932, s. 394.

skatt som uppfattades som illegitim, samtidigt som den fördelades ojämnt med en extra tyngd på kronans landbor och de självägande bönderna.

Det finns också indikationer på en större rörelse bland allmogen eftersom upproret sammanföll med det stora tyska bondeupproret, vilket torde tyda på vissa samband.[319] Händelserna i Tyskland och upprorets krav ingav oro hos t.ex. biskop Hans Brask, så den skånska allmogen hade säkerligen tillgång till information om skeendena i Tyskland. Mycket tyder alltså på ett vidare missnöje med den nya regeringen, aristokratin och kyrkan som vi ännu inte har kunnat ringa in. Vi kommer att återvända till frågan om ytterligare möjliga orsaker till upproret i kapitlen om kyrkan respektive jordherrarna.

Efter upproret utspelade sig en rad konflikter rörande bönders skattepliktighet som ytterligare belyser hur skattesystemet låg och vägde på olika vis. På flera håll i Danmark vägrade nämligen självägande bönder betala specifika delar av de stående skatterna.[320] Ett liknande men inte identiskt fall finner vi i Skåne där de självägande bönderna och kronans landbor i två settingar på Kullen 1528 klagade över hur länsherren på Helsingborg krävde ”stöö och haffn”, alltså den gamla ledungsdelen av skatten, som de inte hade utgivit under kungarna Hans eller Kristian II:s tid. Länsherren hade tidigare mottagit 60 mark för att allmogen på Kullen skulle ”blive ved det Landgilde, som de nu give” och en månad därefter fick de klagande ett kungligt brev på att avgiften skulle tas bort, eller snarare anses inräknad i den penningskatt de redan betalade. Bönderna på Kullen hade alltså någon form av skattebefrielse i början av 1500-talet. Men om detta hade några kopplingar till de övriga skattebefrielserna under krigsåren eller skatteprotesterna 1523–25 är vanskligt att uttala sig om.[321] Självägande bönders olika skattefriheter var något som behandlades på individuellt plan under 1400-talet, men kunde under 1500-talet på vissa håll bli en kollektiv fråga. I Göinge utverkade många bönder under 1500-talet skattebefrielser med anledning av det försvar de flera gånger utgjorde i gränsregionen, och dessa skattefriheter

---

319 Se kommentar hos Skansjö 1987a, s. 570f.

320 Fredrik I klagade i november 1526 på hur de nordjylländska självägande bönderna vägrade betala det de var pliktiga utöver själva ledungsavlösningen. Möjligen berodde detta på att fogdarna hade rätt att ta upp ledungsböter och i förlängningen att konfiskera gårdarna, FFR, s. 119f, se vidare Christensen 1974 (1903), s. 504, Hertz 1978, s. 87, 91, 96, Venge 2004, s. 385.

321 FFR 11 juli och 14 augusti 1528, s. 162, 175. Jmfr Hertz ibid. s. 103f. jmfr också om en skattebefriad gård i Göinge som skulle erlägga ”stöö och haffn” 1551, Persson 2005, s. 360.

ansågs då vara av gammal sedvänja. De hade troligen etablerats ett bra tag tidigare.[322]

Uppbådsvägran och gränsfreder

Före och under upproren på 1430- och 1440-talen inträffade vid flera tillfällen större protester som tog sig uttryck i form av uppbådsvägran.[323] Efter detta var den danske kungen förhållandevis ovillig att använda sig av bondeuppbåden under resten av 1400-talet. Omedelbart efter de stora upproren utfärdades en rad stadgor i såväl Danmark som Sverige om en mer eller mindre generell avväpning av allmogen – de skulle inte få bära armborst, ”värjor” och annat, och man började i Danmark försöka förbjuda församlingar av bönder. På sikt var det för dansk del främst adeln som motarbetade böndernas rätt att bära vapen, men i praktiken förblev beväpningen utbredd senmedeltiden ut även om den inte var så omfattande som i Sverige.[324] I Danmark kunde vid slutet av 1400-talet inte längre kungen avhålla sig från att försöka med uppbåd i större skala mot unionsmotståndet i Sverige. 1497 begärde kung Hans ett uppbåd av rikets allmoge på var 10:e man för ett intåg i Sverige, en offensiv användning av uppbådsinstrumentet som säkerligen inte var okontroversiell.[325] I Skåne gick det inte bra. Om vi ska tro en rapport på den svenska sidan

---

322 Osby sockenfullmäktige utverkade 1559 en bekräftelse på ett privilegium från tidigare kungar att de självägande i socknen ej skulle betala ”kungsskatt”. I Glimåkra med tillhörande Örkened hade en rad ”kongelige fester” en skattefrihet från gengärder sedan gammalt, det framgår dock inte om denna avkortning rörde självägande bönder med privilegier eller nykoloniserande kronobönder. Allmänt hade göingarna senare under 1500-talet en förmåga att använda sig av gränspositionen i sina förhandlingar med kronan, se Persson 2005, s. 350, 358, passim, och 417f. Även på 1400-talet kan vi möta enstaka exempel på bönder som befann sig i gränszonen mellan bonde- och frälsestatus, men då var fallen individuella och rörde sig om huruvida de formellt var fritagna från skatten, se t.ex. ett fall i Blekinge 1445. Mer omfattande ärenden fanns i t.ex. Jylland i början av 1400-talet, och 1396 i Västergötland, Lerdam 1999, s. 319f, Christensen 1974 (1903), s. 397f, 401, 421, BSH 2, nr 18, 19.

323 Exempelvis 1428 i Själland vilket resulterade i ett kungligt landsting för att döma bestraffningar, Lerdam 1999, s. 305f, 330. Engelbrekts upprorsstyrkor gjorde vid infall i Halland och Blekinge separatfreder med de danska uppbåden och försvarsstyrkorna 1435–36, Olesen 1980, s. 41 med referenser, Schück 1994, s. 94f.

324 Christensen 1974 (1903), s. 288ff, Olesen 1980, s. 243, Sørensen 1983, s. 101f, Porsmose 1988, s. 393, Katajala 2004, s. 50, samt Jespersen 1999, särsk. s. 9–12 som också behandlar lagstiftningen i Norden, jmfr Fenger ”Våpenforbud” KLNM 19, sp. 512f. Om de svenska böndernas vanligt förekommande beväpning och väpnade aktioner respektive deltagande i herrarnas konflikter se Harrison 1997.

325 På Fyn utverkades exempelvis ett landstingsvittne om att allmogen var villig att gå man ur huse för att skaffa ”kungens rätt” mot Sten Sture. Detta vittne var samtidigt ett svar mot Sten Stures anklagelser att den danska allmogen var ”trälar”, (DM 2 rk) *Nye Danske Magazin* 5, s. 150, jmfr Christensen 1974 (1903) s. 295f, Venge 2004, s. 325 och nedan s. 446f.

förklarade allmogen på landstinget i Lund sig bara villig att gå till landamärket.[326] Tio år senare ska samma sak ha ägt rum. Enligt en rapport uppbådades de skånska bönderna i samband med ett infall i Småland 1507, men de vägrade sedan att gå över riksgränsen.[327] Två liknande händelser med tio års mellanrum stärker källornas trovärdighet, och ger oss anledning att dra slutsatsen att uppbåd i Skåne var problematiska. Vi har inte tillgång till böndernas argumentation men kan tänka oss två bidragande förklaringar. Gränsfrederna som slöts vid denna tid mellan Blekinge och södra Småland bör ha spelat roll. Sten Kristiernsson (Oxenstierna) skrev i samband med gränsfreden 1505 till Svante Nilsson att man, då den stadfästs, borde anfalla Skåne, eftersom den skulle leda till att kung Hans förhindrades att mobilisera befolkningen.[328] Gränsfreden upplevdes alltså där och då som ett avtal med reella konsekvenser. Dessutom kan vi tänka oss att principen att uppbåd främst skulle användas för att värja det egna området kan ha varit lika levande i Skåne som vi sett gällde i de småländska områdena.

Böndernas motstånd torde ha skyndat på den militära professionaliserings-tendens som låg i tiden. År 1511 lät kung Hans utskriva en extraordinär skatt, med argumentet att ”menige man” inte skulle behöva uppbådas från sina egna gårdar. Istället valde kronan att anlita professionella ryttare och utländskt folk till rikets tröst och beskärm.[329] År 1517 begärde kung Kristian II en utskrivning, återigen av var tionde bonde. En säkerhetsventil var nu dock möjligheten att avlösa uppbådsplikten med pengar, och det förefaller ha varit många som valde denna väg, även i gränstrakterna.[330] På svensk sida rapporterades samma år återigen att allmogen i Skåne vägrade uppbåd, så avlösningen verkar inte alltid ha skett utan konfrontationer. Den västdanska resningen 1523 vände sig också mot Kristian II:s användning av uppbåd, så frågan före-

---

326 Sten Stures rapport till Jakob Ulvsson HSH 18, s. 99, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 295f.

327 SA nr 664, jmfr Härenstam 1946, s. 107.

328 BSH 5, nr 49.

329 Christensen 1974 (1903), s. 298, tr DM 4, rk 2, s. 158.

330 Kvitteringen för detta uppbåd visar för övrigt på lokala förhandlingar om den påbjudna summan eftersom kvittenserna inte överensstämmer med ursprungligt fastställd summa på respektive fögderi. Sent 1400-tal uppbådades i några fall var 30:e bonde, 1508 begärde kung Hans om ett uppbåd av var 20:e bonde, se vidare Hertz 1978, s. 79f, 102, jmfr Christensen ibid. s. 295f, Allen 1864–72, bd. 2, s. 458f, Jörgensen 1940, s. 546. Avlösningslistor för 1517 i Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 171–76. Intressant nog lät Kristian II 1517 läsa på Själlands landsting 1428 års förklaring att allmogen skyldig följa med ut, annars skulle allmogemän dömas ärelösa och till dödsstraff, Christensen ibid. s. 288f. Det var meningen att uppbådet 1517 skulle avlösas. Kristian II skrev till Henrik Krummedige att han skulle tillse att allmogen i Laholms län satt hemma och istället gav pengar, HH 39, s. 380.

faller ha varit brännbar i hela riket.[331] Däremot verkar, som vi har sett, landvärn, allmän beväpning och vissa skattefriheter i gränstrakterna ha lett till att skånska liksom småländska bönder vände sig mot avväpning åren efter 1520. Förutom bondeuppbåd använde sig nämligen kronan under unionsstridigheterna av en stridstränad lokalbefolkning vid gränsen som skulle ligga i en mer eller mindre kontinuerlig beredskap.[332] Tydliga likheter finns med det ovannämnda landvärnet i Värend som omtalades 1505, och samma möjligheter att ställa eget försvar mot skatteskyldigheten uppstod alltså på den danska sidan av gränsen.

Gränsfredsinitiativen återkom under en rad år längs den svensk–danska gränsen. Allmogen i Varbergs län rapporteras efter svenska härjningar i området 1519 ha sänt bud till länsherren Henrik Krummedige med frågan om hur de skulle få fred över gränsen.[333] I februari 1523 rapporterade en spion till hertig Fredrik om ett ingånget ”vorbunde” mellan bönderna i Halland, Blekinge och Västergötland om att ej delta i krigföring mot varandra. Det framhölls att de västgötska bönderna strax innan hade vägrat följa med svensk trupp in i Skåne, och att skåningarna tidigare på liknande vis vägrat följa Kristian II in i Västergötland. Mobiliseringen resulterade så småningom istället i Berend von Mehlens infall i Blekinge som emellertid snart fick ges upp.[334] När det skånska upproret alltmer närmade sig en förlust i maj 1525 fördes nya förhandlingar i gränsorten Kålshult mellan representanter från Värend och Blekinge/Ronneby. Den 22 maj skrev de senare en ny gränsfredstraktat på Blekinges landsting i Hjortsberga som ett erbjudande om ömsesidig hjälp. Några ekonomiska regleringar ingick inte längre utan man underströk att gränsfreden var ett förbund för ömsesidigt militärt beskydd, vilket väl närmast syftade till att man hoppades på stöd över gränsen inför väntade straffexpeditioner.[335] Liknande gränsfreder ingicks 1535 i samband med Grevefejden i Danmark, 1542 i samband med Dackeupproret samt

---

331 Lindorm Ribbing till Sten Sture d.y., 18 juni 1517, BSH 5, nr 484. Om 1523, Arup 1934, s. 394.

332 Christensen 1974 (1903), s. 293f. Jmfr om användningen av landvärn i Göinge under senare delen av 1500-talet, Persson 2005, s. 265f. passim.

333 DM 3 rk. bd 2, s. 161. De bad att få veta hur de skulle få fred och slippa härjningar och våldgästningar, troligen försökte de få sanktioner för en gränsfred som Krummedige inte uttryckligen misstyckte till men ställde näst intill omöjliga villkor för. Se vidare Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 14–16.

334 HR 8, nr 284 § 27. Jmfr Lindberg 1928, s. 28f, L-O Larsson 1964, s. 209. Ett märkligt odat. dokument i Sturearkivet kan utgöra den skånska inviten till denna eller en tidigare liknande gränsfred, SA 458. Det har tidigare diskuterats om huruvida krigståget i februari 1523 misslyckades på grund av knektmyteri eller gränsfrederna, Bergström 1937, dens. 1939, Lindberg 1938. Jmfr uppgifter i HBr nr 8, 12; Reg. Dipl. ser. 2, 1:2, nr 10769.

335 Tr. i ST 4, s. 104f, jmfr L-O Larsson 1964, s. 226f.

under kriget på 1560-talet. Irritationen från kronans sida blev alltmer påtaglig.[336]

I forskningen har främst C.F. Allen och Folke Lindberg utgått från att frederna som slöts över gränsen från södra Småland och Blekinge, via Halland–Västergötland och upp till Dalsland–Norge, utgjorde en bred ”bondefredsrörelse”, där bönderna lokalt gått emot krigföringen. Sedermera har flera forskare istället betonat att gränsfrederna var initierade av en regional elit som önskade minska riskerna för störningar och åverkan på deras egendom på bägge sidan om gränsen.[337] Dessa förhållanden var kanske som tydligast med de tidiga gräns- och separatfreder som avtalades 1381, 1435–6 och 1452. Alla dessa genomdrevs av regionalt inflytelserika herrar eller hövitsmän, och bakom avtalen stod förmodligen lokala allianser som önskade hindra de under krigen vanliga och våldsamma skövlingarna, upprätthålla handeln över gränsen samt hindra användningen av bondeuppbåd för angreppssyften. När härjningar väl genomfördes under 1400-talet kunde de vara ytterligt destruktiva.[338]

Protester mot ämbetsmän

Genom medeltiden inträffade perioder då fogdar och länsherrar stärkte sina positioner och fick eller tog sig extraordinära friheter att t.ex. ta ut egna extraskatter. Sådant ledde till protester som i vissa fall kunde leda vidare till en omorganisation av länsväsendet. För danska förhållanden har det framhållits att klagomål mot kronans ämbetsmän hade en kulmen under perioden 1500–1520. Att protester och klagomål minskade från Fredrik I:s tid berodde dock till stor del på inskränkta möjligheter för allmogen att gå till kungs.[339] Men även tidigare under 1400-talet hade

---

336 Falkman Fört. II:II nr 2168f, Mollerup 1893, s. 774, 778, Larsson ibid. s. 296, Persson 2005, s. 254f. Under 1560-talets krig förekom även en hel del obstruktion mot krigföringen.

337 Se Allen 1864–72, bd. 1, s. 541–47, Lindberg 1928, L-O Larsson 1964, s. 199–209, 226f, Rystad 1965, Andersson 1974, s. 325f. Venge gör en djupdykning just i frågan om frederna kring 1505–10 mellan södra Småland, Blekinge samt de nordöstra delarna av Skåne i Venge 1980a. Om gränsfreden 1564 och Sten Billes möjliga inflytande se t.ex. Österberg 1971, s. 106, 118. Utifrån Göinge 1564 och att Sten Billes kontroll över Göingebönderna var tveksam, samt även om gränsfreden 1676, se Persson 2005, s. 252–58.

338 En landefred avtalades mellan skånska och svenska herrar 1381, se nedan s. 242, 332 med not. Om separatfrederna under Engelbrektsupproret, Olesen 1980, s. 41, Schück 1994, s. 94f. Karl Knutssons hövitsmän förhandlade 1452 mot kungens order med danska sidan i Halland. Emellertid härjades stora delar av Skåne och Göinges allmoge undkom härjningar genom att erbjuda en brandskatt och proviant till hären, se Olesen 1983, s. 28–31. Även i samband med Engelbrektsupprorets infall i Skåneländerna inträffade såväl härjningar som separatfreder ibid. s. 33f.

339 Erslev 1879b, s. 37f, 57, 72, 153. Inte minst perioden i slutet av 1300-talet under Albrecht kännetecknades av att fogdar tog sig vidsträckta friheter, vilket möttes av en reaktion från kronan under drottning Margareta, Venge 2004, s. 146–56.

protester mot fogdar varit återkommande, ofta med hänvisning till deras hårda framfart och att de inte var infödda män. I danska senmedeltida predikningar framhölls ofta fogdar och stormän som den faktiska maktens representanter. De beskrevs ofta som maktfullkomliga och orättfärdiga.[340] Från undersökningsperioden har dock få klagomål på fogdar och länsherrar från bönder och allmoge bevarats, så vi får delvis gå via lagstiftning och liknande material för att få en mer fullkomlig bild. Emellertid ska först nämnas att de spänningar kring pantväsendet i länsförvaltningen som nämnts ovan för allmäneuropeisk del också förekom i Danmark vid denna tid. Ett utbrett system med pantlän på vilka ofta självsvåldiga herrar satt började avvecklas under slutet av 1400-talet. Kronan gjorde en offensiv med att dra in dylika län, ofta med argumentet att inlösningar stärkte kronans ekonomi, och att aristokratins dominans över länsförvaltningen minskades. I motsats till Sverige stod alltså fataburen förhållandevis stark kring 1500, för att ytterligare expandera fram till Kristian II:s avsättning 1523.[341]

Det hade i Danmark-Skåne under stora delar av 1400-talet stått en fortlöpande strid kring fogdars, länsherrars och andra kungliga ämbetsmäns befogenheter inom lokalsamhället. Utvecklingen gick alltmer mot att all allmoge skulle underordnas i hierarkiska relationer byggda på beskydd. Alla bönder skulle ha en herre, antingen en jordherre eller en kungens länshavare, och de självägande böndernas skyldigheter kom att bli allt mer lika kronans landbors.[342] Parallellt med detta hade en rad förbud utfärdats i handfästningar, stadgor och förläningsbrev mot länshavares och fogdars övergrepp mot bönder och allmoge. Inledningsvis avtvingades aristokratin efter upproren kring 1439 löften om att inte olagligt beskatta eller förorätta bönderna i sina län, och länsherrars och fogdars olagliga gästningar förbjöds. Kungen uppfattades under dessa år som böndernas värn mot egenmäktiga jordherrar och deras orätta anspråk.[343] Som man kan se i nya förbud under de följande decennierna ansågs det

[340] För norska och danska motsvarigheter till Engelbrektsupprorets irritation mot fogdar och länsherrar kring 1440, Venge 2004, s. 182–84, 224–30, om senmedeltida predikningar ibid. s. 11f. utifrån Anne Riising.

[341] Arup 1932, s. 229, Christensen 1983, s. 166–83, Venge 2004, s. 326.

[342] Se nedan s. 232. Om de självägandes förhållanden med t.ex. gästnings- och hoveriskyldigheter gentemot länshavaren, se Jørgensen 1940, s. 479, W Christensen 1974 (1903), s. 483–93. Om de senmedeltida länshavarnas uppgifter som administratörer och godsförvaltare, Christensen 1983, s. 19–24.

[343] W Christensen 1974 (1903), s. 233f. Kronans kontroll över sina länsherrar var ett ständigt återkommande bekymmer för kronan under medeltiden, se Jørgensen 1940, s. 361. Våldgästning och att herrar tog andra herrars bönder under sitt värn hade varit några av klagopunkterna bakom bondeupproren kring 1438–41 i Danmark. Under de efterföljande åren utfärdades olika förordningar mot fogdars olagliga pålagor, konfiskationer och liknande, Olesen 1983, s. 48, Sørensen 1983, s. 99–101, 112–16, Appel 1991, s. 23f, Venge 2004, s. 228–30.

då allt viktigare att avgränsa olika herrars rättigheter över sina underlydande, i synnerhet att begränsa fogdars maktutövning över andra jordherrars landbor. Det framhölls att fogdar inte fick gästa andra herrars underlydande, ej heller fängsla folk utan bevis. Gästningsförbuden bör ha haft ett samband med en tilltagande kamp om gästningsrätten som bl.a. tog sig uttryck i det expanderande ridefogdeämbetet. Liknande regleringar fortsatte under undersökningsperioden. 1501 och 1504 inskärptes förbuden för fogdar och länsherrar att förorätta folk utanför lagen eller ”fejda” mot bönder, och i handfästningarna 1483 och 1513 lovade kungen – under tryck från främst adeln och kyrkan – att hans fogdar inte skulle påföra kyrkor, kloster eller deras bönder osedvanlig skatt eller annan börda. Hans ämbetsmän fick inte befatta sig med kyrkans gods eller jordar, ta till sig försvaret/värnet eller pålägga kyrkan eller ridderskapet avgifter i form av exempelvis gästning. Kristian II:s handfästning 1513 skärpte också förbudet för kungen och hans fogdar att fängsla undersåtar utan dom.[344] I förlänings- och pantebrev uttalades det att mottagaren av gods eller län skulle hålla sina underlydande, de ”vornede” eller tjänarna, vid lag och rätt mot att de var lydiga mot honom.[345]

Det är oklart vilka möjligheter bönder hade under 1400-talet att gå till kungs för klagomål rörande länsherrar och liknande. Enskilda rättsfall visar att det åtminstone fanns vissa möjligheter.[346] Vid några tillfällen kunde kungen välja att politiskt stödja sig på allmogen och i samband med det underlätta processer mot länsherrar. Bondevänlighet kunde im-

[344] Bl.a. fick fogdar inte ”gripa, basta, binda” några av kronans undersåtar vare sig rika eller fattiga, innan de gripits enligt lag. Om de gjorde så förverkade de sina län. Förbuden under 1460-talet var i första hand riktade till norra Jylland, men gällde troligen hela riket. Samma period gavs adeln rätt att fängsla ”undersåtar” som begick ”dårskap” i deras närvaro, Stemann 1871, s. 90, W Christensen 1974 (1903), s. 230–34, jmfr Arup 1934, s. 242f, 327, Fenger 1971, s. 474, 504, Christensen 1983, s. 19, 21, Pedersen 1984, s. 41, Venge 2004, s. 235. Ridefogdeämbetet växte först fram i kronans län och på biskoparnas gods, och något senare kloster- och adelsgods, Pedersen ibid. s. 41; Christensen ibid. s. 246.

[345] Christensen 1974 (1903), s. 231.

[346] Exempelvis lyckades en bonde i Laholms län 1445 klaga på det sydhalländska landstinget mot länsherren över hur denne fängslat bonden och tagit hans boskap, Lerdam 1999, s. 319. 1467 anklagades länsherren Åke Axelsson att ha slagit Viske häradsallmoges talesman i samband med allmogens klagomål till kungs om fogdens övervåld, han utverkade dock tolv mäns ed mot anklagelsen, Möller 1874, s. 144f.

plicera hårda tag mot aristokratin.[347] Denna samverkan mellan kungamakt och allmoge rörande länsförvaltningen fick en regional motsvarighet i Skåne. I Skånes köpstadsprivilegier 1481, vilka förnyades 1499 och 1502, fastslogs bl.a. att fogdar och länsmän ej med våld fick tvinga andras landbor till tjänst på kronans jord. Förbudet bör indikera att vissa skånska fogdar gjorde just detta, möjligen praktiserade de den rätt deras kollegor på Lolland hade tillskansat sig att med olika medel sätta alla ”jordlösa” på kronans jord.[348] Kristian II utfärdade nya lagar som skulle stärka allmogens möjligheter att få rättvisa domar. Inte minst förtydligades möjligheterna att vända sig till den kungliga rätten om man hade drabbats av orättfärdiga domar i de lägre instanserna. Denna princip förekom redan i Kristians handfästning 1513, och fördes också in i den nya landslagen 1522. Forskare har menat att dessa paragrafer troligen var ett svar på ett ökat övervåld vid denna tid.[349] Aristokratin och inte minst de av dem med län fick stora friheter med handfästningen 1513, exempelvis erhöll de rätten att själva utse häradsdomare. Åren närmast efter 1513 bör ha inneburit friare tyglar för de aristokratiska länshavare som inte stod direkt under kungen. Men situationen blev efterhand annorlunda under Kristian II:s regeringsperiod, en viktig orsak till att aristokratin valde att störta kungen 1523.[350]

Det framgår snart att de tydligaste fallen av uttalade konflikter rörande fogdar och länsherrar som kan påvisas i källorna härstammar från de mer materialrika områdena Själland och Jylland, samt t.ex. Gotland. För att kunna ringa in eventuella protester i Skåne finns det anledning att först se vad de vanligaste konfliktämnena var på andra håll. Anklagelserna rörde ofta våld mot bönder, olaglig beskattning samt självsvåldig förvaltning och privat nyttjande av kronans gods och skogar. Under i synnerhet Kristian II:s regeringstid var det inte ovanligt att länsherrar

---

347 Danmarks första ständermöte 1468 inledde en period då kronan stärkte sin kontroll över länsförvaltningen gentemot en snäv krets av aristokratiska riksråd. Allmogen hade då klagat över länshavares hårdhet mot de fattiga med pantningsrätt och orätta bestraffningar. Kungens stöd till allmogen ledde till anklagelser om att han hade rest allmogen mot ridderskapet, Christensen 1983, s. 21, 113–134, 145, 152, 188–92, Arup 1932, s. 249. Ett samband fanns med kungens brytning med Axelssönerna. Om tidigare forsknings omfattande diskussioner kring brytningen se Lundholm 1956, s. 39f, med referenser.

348 DRL 1397–1513, s. 99 (Lollands villkor), 140–142, 176, Rep. 2 rk., nr 9636. Se vidare Andersson 1974, s. 400. En målgrupp för dylika regleringar var självvägande och kronobönder som parallellt hade jord under en jordherre och riskerade att falla ifrån den ordinarie skatten och arbetsplikten till kronan, Hertz 1978, s. 88f.

349 DRL 1513–1523, Konceptet § 44, s. 164f, AM § 27, s. 210f, 222f, jmfr Fenger 1971, s. 478.

350 Arup 1932, s. 327.

förlorade sina län i samband med dylika anklagelser.[351] En återkommande fråga var kronans landbors rättigheter som kung Hans och Kristian II på olika vis försökte förbättra.[352] Det stora upproret mot Kristian II inleddes i Jylland 1522/3 och föregicks av en rad oroligheter kring kronans ämbetsmän, som anklagades för extrema avgiftshöjningar, hårdföra skatteupptag, konfiskationer och för att ha agerat beväpnade och hotfulla på tingen.[353] Det var inte helt lätt att gå förbi länshavaren med klagomål. Ibland finner man exempel på hur enskilda som klagat råkar illa ut, och det kunde t.ex. hända att häradsallmogens förklaringar om en länsinnehavares goda styre helt enkelt var författade av länsherren själv.[354]

I Skåne finner vi förutom privilegierna ytterligare en indikation på irritation mot länsherrar från våren 1481. Allmogen i Bjäre och Åsbo hä-

---

351 År 1505 kom ett prejudikat att länsmän inte fick misshandla bönder eller bebygga kronogods på egen hand. Då frändömdes länsinnehavaren av Hellum i norra Jylland sitt län, då han satt sig i besittning av kronogods, huggit skogarna där, orättfärdigt beskattat bönderna och satt dem i fängelse utan bevis, W Christensen 1974 (1903) s. 232f. Andra exempel på motsättningar: 1492 jagades en slottsfogde bort från den nordjylländska staden Horsens byting, Christensen ibid., s. 237. 1503 åtalades Henrik Krummedige på Själlands landsting för dråp, då han som länsherre belägrade en bondes gård och senare dräpte bonden då denne inte kommit fast han var instämd för stöld till häradstinget, Möller 1874, s. 171. 1512 anklagades Köpenhamns länsherre Eske Bille för våldsamma bestraffningar av underlydande bönder. Senare kom protester från länet Hagenskov på Fyn där Eske lät avverka kronans skog, behöll skatt för egen del, och vägrade betala ollongäld. Detta utvecklades till en lokal fejd som avslutades med att Kristian II fråntog Eske länet. Denne återfick emellertid länet efter att Kristian II störtats, och konflikterna med bönderna fortsatte och kom att sammanvävas med Grevefejden under 1530-talet, Mollerup 1893, s. 362–77, 437–45. Eskes bror Hans Bille med sina underlydande ”lensmän” fick en rad liknande klagomål från underlydande bönder i Skjoldenäs kring 1520, Mollerup ibid. s. 385f. 1492 sändes en kommission till Gotland för att utreda ”landets” omfattande klagomål på länsinnehavarens Jens Holgerssons (Ulfstand) nya skatter och pålagor. 1514 kom återigen en allmogens besvärsskrivelse om hur skatter, gästningspengar, skyldigheter till timmerleveranser m.m. låg kvar sedan Holgerssons tid, DM 3 rk, 3, s. 101ff, Wallin 1979, s. 41ff, 209f, 243f, 254.

352 Dahlerup 1983, s. 299.

353 Hans Tolder genomdrev höjda pålagor på bönder men också adel och borgare i Ålborghus län under Kristian II:s tid. Bl.a. försökte han fyrdubbla de redan omfattande städjorna för kronans bönder, se vidare Venge 1991, s. 17, 29, 55, 89, 92–115, 121f, 159–164, även Appel 1991, s. 76f.

354 En borgare från Gotland reste någon gång under 1490-talet till Stockholm för att klaga över länshavaren Jens Holgersson (Ulfstand). Emellertid hade Jens Holgersson en sven i staden som grep honom och med våld återförde honom till Gotland innan han fått tala inför kung och råd, svenska riksrådets klagomål till kung Hans 27 juli 1501, BSH 4, nr 183, s. 271. Henrik Krummedige författade själv Halmstad och Årstad häraders uttalande 1508 om hans goda styre, Christensen 1974 (1903) s. 236f. 1516 ser vi ett liknande uttalande från Höks härad. På tinghörarens exemplar hade Krummedige gjort anteckningar, HH 39, nr 159.

rader hade på ett ting slutit ett avtal, en ”bebindelse”, om ömsesidigt bistånd vid yttre hot. De skånska riksråden svarade med anledning av detta att det var förbjudet att ingå sådana förbund utan kungens och riksrådets samtycke. Om allmogen hade klagomål mot någon fogde eller ”god man” i Skåne, skulle den sända representanter till landstinget och inget annat. Även om själva ämnet för konflikten inte nämns finns det alltså klara tecken på en konflikt med någon lokal storman, troligen en länsherre.[355]

Åren 1491–92 utspelades en märklig konflikt gällande Göinge. I oktober 1491 drog kung Hans in Göinges fögderi från innehavaren, och lade häradet till länsherren på Helsingborg, Bent Bille. I februari 1492 rapporteras att ”bönder” på ett ting tagit en ”tjuv” från Bille. Kungen beordrade honom att inte agera eller gripa någon innan han har talat med kungen. Uppenbarligen hyste man på centralt håll viss oro kring de upprorslika omständigheterna. Ett par år senare dömdes åtskilliga personer till fredlöshet då de brutit Göinges tingsfrid.[356] Mer än så får vi inte veta, ett län har dragits in från en lokal innehavare, senare fritas en ”tjuv” från ett fängelse under upprorslika omständigheter. Det skulle kunna röra sig om en fogde som anklagats för någon typ av förskingring i tjänsten och som förmådde mobilisera visst stöd från sin tingskrets, men någon klar slutsats kan inte dras.

En annan indikation på spänningar mellan bönder och lokala herrar utspelade sig 1503 då ett mål om härverk gått till Lunds landsting, och Jens Olsen (oxhufvud) till Hardebergagård hade verkat så att 14 bönder från Åsbo härader dömts fredlösa.[357] Bönderna hade gått till kungs och fick på Helsingborgs slott en kunglig dom på att ärendet skulle föras ned till häradstinget, trots att den dåvarande länshavaren Aage Andersen (Thott)

---

355 Tr i DM 4 rk, 2, s. 2, jmfr Olesen 1983, s. 393f. samt 502 not 33. Även anfört men med annan tolkning hos Andersson 1974, s. 401. Länsherre på Helsingborg var vid denna tid Johan Oxe vars länsinnehav förblev ostört, han satt kvar till 1487, Christensen 1983, s. 285.

356 12 okt. 1491, Rep. 2 rk., nr 6987, 21 feb. 1492, Missiver 1, s. 102f. 1494 omtalar landsdomaren Sten Bille att länshavaren dömt sex män fredlösa för brott mot tingsfriden i Göinge, samt instämt två män till landsting för brytande av en fredsförlikning, Rep. 2 rk., nr 7570. Jmfr ett tingsvittne 30 juli 1492 från Göinge häradsting då en man överlämnade sitt värjomål och tilltal för dråp till länshavaren, Rep. 2 rk., nr 7183, även Christensen 1974 (1903) s. 37, 237. Länsherren kom nu att omnämnas med den ålderdomliga titeln ”gælkar”, en term som åsyftade ett äldre ämbete för en kungens man i Skåne med rätt att till- och avsätta fogdar, men som i övriga landet fallit ur bruk sedan ett sekel, W Christensen 1974 (1903), s. 37, ”gjaldkir” i Kalkar 1881–1907, bd. 4, s. 48.

357 De anklagade som gick till kungs var ”Tord Iepsøn i Liwngby, Niels Assmwndsøn i Boelstadt, Oluff Swensøn i Sylagere, Thrwedt i Ordzsiø, Peder Trwetsøn ther sammestedt, Jess Andersøn i Borerop, Atzer Swensøn ibidem, Niels Hermynsøn i Lyngby, Trwet ibidem, Hagen Twlsøn i Røsææ, Algudt i samme stædt, Twæ i Hørtoffte, Engell i Bierssgardt, Twæ i Vesterarppe oc Bent i Stygswegæ” Möjligen var ”Tord Iepsøn i Liwngby” en väpnare Tor Jepsson (Sparre) på Lyngby, Everöds socken i Gärds härad, se Flensmarck 2003, s. 155.

och andra som redan hade uppburit fredsköpet av dem protesterade. Tyvärr berättar inte dokumentet om vad som skett. 14 män dömda för härverk tyder på en ovanlig lokal turbulens, troligen en fejd.[358] Liksom det förra exemplet kom konflikter kring lokala herremän att involvera frågor om häradstingets kompetens gentemot länscentrum och landsting.

I de ytterst få bevarade supplikerna från denna tid var det länsherrar man vände sig emot. Den lilla köpstaden Sölvesborgs invånare klagade på hur den förre länsherren Poul Laxman infört ollongäld för nyttjandet av skogsmarker kring köpstaden. Man omtalade hur han med detta överträtt sedvänjorna i trakten.[359] Som tidigare diskuterats vände man sig gärna mot tidigare herrars etablering av olika pålagor, för att försöka genomdriva sina krav inför en ny herre. Även andra köpstäders borgerskap vände sig mot länsherrar. I Halmstads privilegier från 1498 framkommer att staden klagat över länsherrars och andra stormäns sätt att intervenera i domstolsförhandlingar i trakten. I privilegiet förbjöds uttryckligen att enskilda borgare gav fogdar eller adelsmän sitt ”wergemaal” eller att någon kunde gripa en oskyldig ”med macht eller wold”.[360]

Jag har funnit en enda bevarad bondesupplik. En by, troligen Vallösa by i södra Skåne, tillskrev Kristian II någon gång kring 1520 angående att Jens Holgersson (Ulfstand) lagt beslag på ängar, skog och fiske. De bad kungen hjälpa dem tillbaka till den mark och de rättigheter herr Jens hade överfört till egna landbogårdar i trakten. Ungefär samtidigt utgick ett kungligt brev på att fogden Niels Hack på Lindholmen skulle föra några bönder i säkerhet som Jens Holgersson med orätt hade låtit fängsla. Något direkt samband mellan dessa bägge händelser kan dock inte påvisas, och jag kommer nedan att diskutera om inte ärendet snarare rör Jens Holgersson i rollen som jordherre.[361] Enstaka källor har också bevarats med klagomål på andra ämbetsmän. I ett fall får vi reda på att några landbor sökte sin jordherres hjälp mot en kunglig tullare.[362]

---

358 DDL 6, s. 105–07.

359 Bl.a. ”ingen Herre eller wolss man har nogen Tid begæret Oldengæld af vor bygsko førend Hr. Laxman”, ca år 1506 eller senare, Rep. 2 rk., nr 13031, där den osäkra dateringen diskuteras. Observera att ordet ”wolss man” var ett senmedeltida danskt uttryck för överhetsperson i kunglig tjänst se ”Voldsmand” i Kalkar 1881–1907, bd 4, s. 858, jmfr Dalgård 2000, s. 35.

360 ”Wergemaal” skulle inte ges till ”noger woldssmand eller frijmand wden byes eller jnden byes”, PSS 1, nr 355. Rikslagstiftningen kom alltmer vid denna tid att försvara köpstädernas rätt att slippa rättsliga interventioner utifrån, Allen 1864–72, bd. 4:1, s. 94.

361 Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B38, D.K., DRA; Regest ca okt 1519–april 1520, HH 41, nr 1374, s. 259. Om Vallösa se vidare i kap. 4.

362 I ett brev nämns hur tio landbor (kyrkans?) skulle resa till sin husbonde Hans Skovgaard i Skåne för att få sitt ärende mot kungens tullare Didrik till kungs. Odat. brev i Indk. Breve og Indlæg 1513–1523, B38, D.K., DRA. Jmfr ett ytterligare klagobrev på tullare Didrik i samma arkiv.

I samband med omfattande konflikter kring skogsallmänningar i sydöstra Skåne utfärdades 1514 en kunglig dom som bemötte klagomål från allmogen i trakterna. Kristian II förbjöd företeelser som att kungens fogdar, likaväl som jordherrarna, tog olovliga avgifter för skogshugg, för resor på vägar till allmänningar och liknande.[363] Irritation mot läns- eller jordherrars anspråk på skogsrättigheter märks även i en formulering i ett tingsvittne rörande skog mellan Skepparslöv och Önnestad 1509. Där sägs att bönderna alltid haft ”hygge sin emällan, och aldrig ingen herreman elle fogde them straffade eller med pant bemödde”.[364] Liknande anklagelser torde ligga bakom några formuleringar i de skånska privilegierna 1481–1502 där allmogens rätt att utan pålagor få nyttja skogsallmänningar och allmänningsvägar fastslogs, liksom att onämnda lokala herrar skulle sluta med att ta pant för kroppar efter folk som avlidit på allmän väg.[365]

Vi kan finna enstaka exempel på klagomål mot fogdar och länsherrar efter 1500. En kronans bonde i Edenberg klagade på Laholms länsherre Henrik Krummedige och dennes gårdsfogde 1504, och fick kungens stöd.[366] Vi har redan noterat oroligheterna i samma län 1509. Dessa följdes av att Kung Hans förbjöd Krummedige att bestraffa bönderna i länet genom att ”fejda” mot dem, vilket tyder på att klagomål rörande situationen nått till kungs.[367] En annan länshavare, Tyge Brahe, fick 1512 ett kungligt brev på att hans beskattning av en kronans bonde i Luggude härad var orätt. Han skulle återlämna bondens tillhörigheter samt låta honom vara ”vplatzet oc vfeidet” tills rätten haft sin gång.[368] I ett par fall rörde klagomål hur andras landbor utsatts för övervåld. 1507 skrev kungen ett brev till sin egen fogde på Vemmetofta om att en fru Anna anklagat honom för att med orätt ha tagit hennes (landbos) svin.[369] Ett liknande fall möter vi 1510 i ett vittnesbrev där sockenprästen i Bönerum vittnar om hur fogden på (kronoägda) Ellinge huvudgård med orätt hade tagit en äng från en kyrkobonde i Grötby.[370]

---

363 Tr. i Suhm *Nye Samlinger*, bd 2: 1–2, s. 136–38, även i SOÅ 1994, s. 44–46, se vidare nedan s. 283f.

364 Rep. 2 rk., nr 11364.

365 DRL 1397–1513, s. 140–142, 176, Rep. 2 rk., nr 9636.

366 Kung Hans skrev till Krummedige att gårdsfogden på Vallen skulle sluta lägga hinder för bonden att njuta en äng han hade haft sedan ”Arild”, sedan urminnes tid. Ängen hade dessutom tilldömts bonden av prins Kristian på Laholms ting. Här har vi ett av få explicita exempel på hur en länsherre agerade bortom rättens rågångar men en kronans egen bonde kunde få tinget med sig mot en lokal herre, och då herren inte följde domen kunde bonden gå till kungs, 25 sep. 1504, Missiver 1, s. 177f.

367 30 april 1509, Missiver 1, s. 205, om resningen se ovan s. 119f.

368 Juli 1512, Missiver 1, s. 268.

369 Rep. 2 rk., nr 10899.

370 Rep. 2 rk., nr 11585.

Enligt 1600-talshistorikern Huitfelt miste den danska adeln under Kristian II en mängd förläningar vid minsta förseelse, även om länen innehades under pant. Det var på andra håll i riket vanligt att bönders klagomål användes i denna process, men i det skånska materialet får vi sällan uppgifter om orsaken till länsindragningar. Indragningarna av skånska län var emellertid påfallande många under åren före 1523. Henrik Krummedige miste under åren 1516–1519 flera län, däribland Laholm och Varberg. I det senare länet hade viss oro utspelat sig bland bönder och allmoge strax före indragningen 1519. Tyge Krabbe miste det stora Helsingborgs län 1521 trots sina stora lån till Kristian II, och i detta län hade det förekommit åtminstone vissa protester från böndernas sida. Vi får också veta att en bonde i Varberg ska ha klagat på länsherren Aage Brahe. Den senare försvarade sig inför Kristian II men fick länet indraget på grund av sina förseelser.[371] Torben Oxe inlöste Lindholmens län 1517 men berövades nästan omedelbart sina län och erhöll dessutom en anmärkningsvärd dödsdom, som troligen rörde hans ämbetsutövning. Brodern Johan Oxe övertog pantlänet, men fråntogs det i sin tur 1522.[372] En indikation på missnöje med fogdar i de skånska områdena finner vi i landslagen 1522 i vilken det i en paragraf noterades att (själländska) borgare som handlade med trävaror i Skåne, Halland och Blekinge besvärades av fogdar och andra som pålade dem olagliga och oskäliga tullar och skatter, vilket förbjöds.[373] På liknande vis tyder den tidigare nämnda paragrafen med förbud mot att tvinga kronans bönder till långa körslor på att klagomål om sådana övergrepp riktats mot kronans ämbetsmän. Trots de sköra källorna har vi alltså indikationer på att en rad klagomål riktades mot länsmännen under denna period, klagomål som kronan av allt att döma agerade utifrån. Kungen kunde använda klagomålen i en

[371] Efter Erslev 1879b, s. 4, 37f, exemplet Varberg även i Möller 1874, s. 166f, Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 14–16, 24f. Kronobönderna i Åsbo härader fick 1516 ett kungligt fribrev på att de skulle slippa dagsverken på en kronans äng under Helsingborgs slott, möjligen ett olovligt anspråk från länsherren, Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 164, jmfr Johannesson 1947, s. 77.

[372] Johan Oxe berövades 1522 Lindholmens län och ett par häradsförläningar i Skåne utan någon ersättning, men fick åter centrala positioner under Fredrik I:s styre. Hanteringen av Johan blev en av anklagelsepunkterna mot Kristian II under den aristokratiska revolten 1523, DBL ”Oxe, Johan”, bd. 12, s. 494. Torben Oxe var under 1510-talet inblandad i flera våldsamma fejder i samband med egendomstvister med olika adelsmän, och fängslades efter starka spänningar med kungen 1517 och dömdes i Köpenhamn till döden i ett omtalat mål av en tillsatt nämnd av enbart bönder – minst sagt en förolämpning mot den dåtida adeln. Den formella åtalspunkten ”hans gärningar dömer honom”, d.v.s. stöld – det enda brott som i sig dömer brottslingen – tyder på förskingring på posten som länsherre, Arup 1932, s. 341. I så fall skulle detta kunna ha gällt Lindholmens län. Jmfr annan tolkning DBL ”Oxe, Torben”, bd. 12, s. 504–06.

[373] DRL 1513–1523, Stadslagen § 57, s. 69, Konceptet § 88, s. 184, AM § 65, s. 237.

indragningskampanj som möjligen hade andra syften men i alla fall medförde en temporär allians med protesterande allmoge.

Från åren kring Kristian II:s avsättning och det skånska upproret finner vi inga bevarade klagomål från allmogen rörande fogdar och länsherrar i Skåne. Det finns emellertid indikationer på att vissa länsherrar försökt ändra tidigare lokala sedvänjor och införa nya pålagor. Göinges privilegier 1523 återförde fogdegästningen till vad den varit ett par decennier tidigare, samt reglerade en arvsavgift som inte varit påbjuden av kronan, och vi har ovan sett hur Kullens självvägande bönder klagade över hur deras länsherre hade ökat skatterna på egen hand efter Kristian II:s tid.[374] Avgifterna i Göinge verkar ha genomdrivits lokalt av länsherren på Helsingborg, men vi ser att Fredrik I lät dem passera med sitt goda minne. Arvsavgiften var en förehållandevis ny pålaga som vid denna tid genomdrivits på flera håll i riket, och påfördes vid sidan om den ävenledes nya frånflyttningsavgiften, *førlov*. Avgiftstyperna innebar att nyblivna änkor kunde råka ut för flera parallella övertagsavgifter med såväl ny städja som arvsavgifter för omyndiga barn med stora kostnader som följd, vilket torde förklara varför avgiften för just änkor av bönderna i norra Skåne uppfattades som så angelägen att få bort.[375] Fogdegästningen hade möjligen i Göinge varit lägre än på andra håll, eftersom bönderna tidigare levererade skatter på egen hand, utan runtridande fogdar.[376] Mycket tyder alltså på att protester mot pålagehöjningar i en del fall snarare rörde enskilda länsherrars självsvåld än kronans centrala maktutövning. Detta bör beaktas när vi försöker förstå varför allmogen under upproret 1523–25 kunde alliera sig med vissa tidigare länshavare mot andra nytillkomna sådana.

Frågan är om allmogen som ett led i irritationen mot aristokratin och länsherrarna faktiskt önskade ligga under fataburen. Det stora Helsingborgs län drogs in av Kristian II, för att sedermera åter förlänas bort efter avsättningen. Under de efterföljande upprorsåren 1523–25 förekom uppenbarligen stort missnöje i norra Skåne och möjligen önskade allmogen då att åter ligga direkt under kungen eller åtminstone genomdriva en viss kunglig kontroll. Utöver Göinge förhandlade som vi har sett bl.a. Åsbo härader med den nye kungen om eventuella häradsprivilegier. Det meddelades strax efter förlänandet av Helsingborgs län och före den

[374] Göinges privilegium tr. i FFR s. 12f.

[375] Arvsavgifter finns belagda på ärkesätets gårdar i Skåne, samt i vissa av kronans län exempelvis på Fyn och Falster, se vidare Ingesman 1990, s. 69, dens. 1995, s. 13, 18, Christensen (1903) 1974, s. 621f, Bøgh 1994, s. 99.

[376] 1517 kvitterade Göinges bönder utbudspengen själva kollektivt, utan att vara förmedlade av någon länshavare eller fogde. 1519 kvitterade två bönder en landehjälp å häradets vägnar, Suhm *Nye Samlinger* 2, 1–2, s. 175; 3–4, s. 154. Liknande verkar ha skett 1502, 1506, 1507 och möjligen 1512, W Christensen 1974 (1903), s. 554 not, Hertz 1978, s. 102.

stora silverskatten, att bönderna i tolv eller tretton härader i norra Skåne inte ville betala skatt förrän kungen var ”inne i landet igen”, och Tyge Brahe menade att det hade varit lättare att lugna ned situationen i Skåne om Fredrik I själv kom dit.[377] En del tyder alltså på att de skånska bönderna under 1520-talet önskade bibehålla en under Kristian II stärkt kronoförvaltning, möjligen med anledning av länsherrarnas tendens att förbigå sedvänjor vad gällde gästning och liknande. Det kom att dröja innan nya protester restes mot självsvåldiga länsherrar i Skåne.[378]

Under fogdarna fanns det naturligtvis en rad medhjälpare. På en del håll användes exempelvis bondelänsmän, bönder som ofta satt på s.k. skudgårdar till vilka hörde ett förvaltningsansvar för ett smärre gårdslän. Källorna är på denna nivå sköra, det är sällan vi får inblickar i tvister inom böndernas lokala samfälligheter. Men vi kan ana att det rådde vissa spänningar som ledde till att allmogen på sina håll var tveksam till den administrativa konstruktionen. Ärkesätet använde sig av ett upparbetat system med bondelänsmän för mer avlägset liggande egendomar. På liknande vis använde kronan sig av bonderidfogdar. Ärkesätets bondelänsmän hade ansvaret för att ta upp de olika avgifterna av ärkesätets gårdar som på andra håll den välrustade officialen ansvarade för. Bondelänsmän i perifera områden förefaller ha haft en speciell status och kunde ha en adelsliknande position med exempelvis avgiftsbefrielser och exklusiva jakträtter. Vissa var de facto lågadel även om de satt som ”fästebönder” på kyrkans skudgård.[379] Detta var säkerligen utslag av en svåråtkomlig lokal bondeelit, en ”bondearistokrati”, en företeelse som diskuterats i den danska forskningen. Man har främst utgått från att dessa bönder lyckats förbehålla sig ekonomiska fördelar och tagit sig utrymme inom tingsorganisationen samt uppträtt som klienter till godsherrar.[380]

Uppenbarligen råkade bondelänsmän och ridefogdar ut för en viss irritation. I ärkesätets bevarade saköreslängder från kring 1520 finns ett

---

377 Tyge Krabbe till Fredrik I, 28 mars 1524, B38c, DK, DRA. Jmfr Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 348.

378 Åren 1578–79 höll Färs härads allmoge egna ting mot en länsherre för hans underslev i sin rapportering till kronan, och sände representanter till kungs för att söka åtgärda detta, DKB 1576–79, s. 439, 612, 638, 675, 693, 706f, 721f, 802.

379 En bonde i Skillinge i norra Åsbo härad hade fri jakt till sin gård, annars en utpräglad adelsrättighet. I det göingska Norra Sandby satt en lågadlig frälseman som landbo på en av ärkesätets skudgårdar, Ingesman 1990, s. 78–83, dens. 1995, s. 22. Allmänt om de många smärre fogdeämbetena under kronan i Danmark, som i synnerhet i Skåne innehades av bönder, Jørgensen 1940, s. 362f.

380 Om främst de självägande bönderna som en ”bondearistokrati” t.ex. Hertz 1978, s. 83f, 87f, Appel 1991, s. 112–21. För exempel på ekonomisk differentiering se Ulsig 1994, s. 115–21. Jmfr om det senmedeltida Norge Njåstad 2003, s. 81, 85f, 105 passim. Andra har dock velat nedtona förekomsten av bondeeliter i Danmark under senmedeltiden, se Netterstrøm 2003, s. 80f, 96.

par exempel på överfall på bondelänsmän.[381] För Göinge verkar speciella förhållanden ha rått. I Göinges privilegier av år 1523 fastställdes på allmogens begäran att man inte skulle utnämna bönder till ridefogdar samtidigt som länsherrens gästning skulle hållas inom den tidigare sedvanans gränser. Oviljan mot ridefogdar bör alltså ha gällt kostnaden för dem, men kanske också mot den kontrollfunktion de skulle utöva. Man förefaller inte ha använt sig av vare sig länshavarens egen närvaro eller dylika ridefogdar under den föregående perioden. I början av 1500-talet skötte bönderna uppbörden av gengärd och uppbådspengar på egen hand, ”de selv sammen tage”, och i en bevarad skatteräkenskap från 1517 gav bönderna själva kvitto på att de erlagt uppbådspenning. Om en gengärd hette det att häradet höll den själv, istället för en av kronan utpekad förvaltare.[382]

Vad gäller den danska motsvarigheten till häradshövdingar, *herredsfogeder*, så finns inga konflikter eller protester bevarade från perioden i Skåne. Till delar kan detta bero på utvecklingen i Danmark. Under senmedeltiden lämnade adeln alltmer häradets juridiska arena, häradshövdingarna blev ofrälse ”tingdomare” eller ”tingfogdar” medan många av adelns ärenden försköts till landstinget.[383] Det är möjligt att tingsorganisationen på lokal nivå var bättre förankrad hos allmogen. Källäget innebär att man emellertid inte kan dra slutsatsen att klagomål och motsättningar inte förekom. Vid något tillfälle framkommer exempelvis att tingfogden kunde vara utsatt för ett hot från herrar så att han inte vågade agera i ett rättsligt ärende som rörde utmarksrättigheter.[384] I övrigt kan inga slutsatser dras.

Handelspolitiken

På danska sidan rådde inte samma akuta behov av att varor fördes över gränsen som i Småland, men gränshandeln uppfattades ändå som viktig. Det har framhållits att den danska kronan vanligen var positivt stämd gentemot gränshandeln, inte minst om man jämför med den svenska kronans alltmer negativa inställning under Gustav Vasa.[385] Vid vissa tillfällen kunde dock regleringar av gränshandeln ske. Kung Hans begärde

---

381 Ingesman 1995, s. 20–22.

382 Christensen 1974 (1903), s. 554, not om 1501, 1506, 1507 och 1512. Om 1517 se Suhm *Nye Samlinger* 2, 1–2, s. 175; jmfr 3–4, s. 154. Göinges privilegier i FFR s. 12f, jmfr Hertz 1978, s. 102.

383 Jørgensen 1940, s. 360, 362f, 507f, Lerdam 1999, s. 324–28, se även kap. 5 nedan.

384 Vittnesbrev 15 april 1505 rörande Vemmenhögs härads ”Herredsfoged”, Rep. 2 rk., nr 10354, jmfr Hertz 1978, s. 84. Sammanhanget var en process mellan ärkebiskopens slottsherre på Näsbyholm och Oluf Jepsen (Sparre) till Skurup rörande Örsjö mosse, se vidare nedan s. 275.

385 Linge 1969, s. 84–86, 91f, 184–87, 264f, 305–22.

som vi har sett avgifter för gränshandeln under krigsåren kring 1507. Men det var främst handeln utanför köpstäderna, landsköpen, som var föremål för regleringar vid denna tid. Köpstadslagstiftningen fokuserade alltmer på landsköpen, handeln reglerades alltmer till städerna och antalet fria marknader inskränktes. De skånska köpstadsprivilegierna 1481 förnyades 1499 och 1502 med hänvisning till det myckna landsköpet bönderna sinsemellan i landskapet.[386] De skånska borgerskapen skapade egna sammanslutningar och fastställde med kunglig tillåtelse 1502 de sju årliga marknader som skulle få finnas i Skåne. Syftet var återigen att motverka landsköpet.[387]

Bönder och allmoge förefaller liksom utländska köpmän på många håll ha struntat i den lagstiftning som kronan drev å köpstädernas vägnar. Propåerna om landsköpen var många, och en viss irritation verkar ha rått mellan köpstäderna och landsbygdsallmogen. Kristian I hade tidigare förbjudit de småländska menigheterna deras landsköp med frälsemän, kyrkofolk och bönder som var de skånska städerna till förfång, och kung Hans förbjöd 1498 Halmstads handel med Jönköping och Skara.[388] Under åren 1506 till 1516 utfärdades en rad köpstadsprivilegier med kungliga förbud mot utländska köpmäns handel med bönder utanför städerna, mot böndernas olaga hamnar och mot att bönderna utövade gränshandel. 1516 utfärdades ett mer omfattande förbud där kungen åberopade skånska städers klagomål över olaga oxhandel. En kulmen nåddes med Kristian II:s förordning 1521 rörande oxhandel, landsköp m.m. i alla de skånska landskapen. Nu riktades också förbuden mot adelns landsköp och egen utförsel av varor, oxar, spannmål m.m., en viktig orsak till adelns kommande revolt.[389] Även konflikterna kring de många bondehamnarna i Skåne skärptes; Kristian II utfärdade 1521 en stadga mot dem, ett förbud som också inflöt i stadslagen. Hamnar vid

---

386 Nilsson 1968, s. 73.

387 Marknaderna var från 1504 två stycken i Lund, en årlig i Luntertun, Tommarp, Vä, Åhus och Grevie samt Falsterbos stående marknad, Johannesson 1947, s. 111, Andersson 1974, s. 317.

388 Nilsson 1968, s. 69.

389 Enskilda privilegier har bevarats för Halmstad 1506, 1516, Ronneby mot Blekingsborna 1514, Ängelholm mot Bjäre härad 1516. Kristian II fortsatte också med de militärstrategiska handelsförbuden mot Sverige, 1519 fick Halmstad och Varberg brev om att all handel skulle övervakas av hans utsände ombud. När hans antilybska handelspolitik försvann med avsättningen 1523 ökade åter de tyska köpmännens landsköp och nya klagomål inflöt från Halmstad 1524 om landsköp och från Ronneby 1529 om blekingska olaga hamnar, se Johannesson 1947, s. 112–14, Nilsson 1968, s. 66, 68f, 72–74, PSS 1, nr 335, 355 punkt 61, 395, 371, 383, 394 punkt 7, 398, 405, Suhm *Nya Samlinger 2*, s. 150. Om försöken att generalisera lagstiftningen 1516, och sedan ytterligare 1521–22, Lundbak 1985, s. 45–8. Om Kristian II:s temporära lagstiftning mot adelns handel se också Rathsack 1966/67, och om oxhandeln Enemark 2003, s. 138f, 298–303, 329–32, 551, 554.

t.ex. Limhamn, Lomma, Löddeåns mynning, Barsebäck, Glumslöv, Ven, Råå och Kullen stängdes för utländska köpmän. Däremot fick fortfarande danskar skeppa ved och timmer från dessa hamnar.[390] Bondehandel var ett politiskt laddat ämne även på andra håll i riket.[391] Kronan försökte också stoppa de bondehamnar som låg i Blekinge och på västkusten, främst för att stödja borgarna i de priviligierade städerna. Flera gånger gjordes emellertid undantag i köpstadsprivilegierna, bönder fick fortsätta handeln med trä och ved i bondehamnarna (Blekinge 1514, Ängelholm 1516). Allmogen i Blekinge och Halland lyckades också tillförskaffa sig en privilegieliknande paragraf i den nya landslagen 1522 på en fri seglation och handelsrätt vad gällde trävaror och liknande i det danska riket.[392] När lagen drogs in året därpå bör bönderna i dessa trakter ha ställt sig tveksamma till regimbytet.

Fredrik I försökte under oroligheterna 1523 spela på en irritation bland skånska bönder gällande handelspolitiken. I ett brev till Helsingborgs läns allmoge framhöll han att Kristian II tidigare hade förbjudit bönderna att brygga öl på landsbygden samt att han beordrat bönderna att föra sin spannmål till köpstäderna. Fredrik hade istället införskaffat humle och salt från Tyskland för menigheternas räkning men beklagade att det upproriska borgerskapet i Malmö hindrat tillförseln. En viktig orsak till handelsproblemen var det svaga myntet, och han lovade att sända efter en myntmästare från Tyskland för att råda bot på detta.[393] Även om man bör ta uppgifterna med just en nypa salt torde de påvisa tongångarna bland den skånska allmogen i samband med tronstriden. Fredrik räknade med att vissa av Kristians handelspolitiska åtgärder talade till hans egen favör.

Gränshandeln hade säkerligen viss betydelse särskilt för bönder som bodde i gränstrakterna. Även senare kom en rad klagomål främst från Blekinge om hur bönderna var beroende av handeln över gränsen, inte minst för att få tag i de persedlar skatten var satt i. Detta argument lyftes exempelvis fram när den danska kronan försökte stänga gränsen i samband med Dackeupproret på den svenska sidan.[394]

Handelspolitiken spelade uppenbarligen en central roll under denna period. En omfattande lagstiftning tog viss hänsyn till de nordskånska böndernas handel främst vad gällde den för riket viktiga handeln med

---

390 Johannesson 1947, s. 112.

391 Bönderna på Lolland begärde återkommande 1460–1529 olika friheter att fortsätta sin bondeseglation till de tyska kuststäderna för att sälja av sin gårdsproduktion för att få nödvändiga varor som humle, järn, salt och kläde, Hertz 1978, s. 101f.

392 Kristian II:s landslags paragraf om fri seglingsrätt i synnerhet för Halland och Blekinge, se DRL 1513–1523 Konceptet §89, s. 185, (AM) § 80, s. 241.

393 Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 20 aug., 1523, B9, DK, DRA, se också Cronholm 1847, s. 374f.

394 Regester i Falkman Fört. II:II, 2168, 2170.

trä. Liksom i Sverige kom centralmakten i Danmark att förhålla sig till myntet och salttillgången under inledningen av 1520-talet för att skapa legitimitet för styret.

Att utverka lokala privilegier

Som vi precis har sett i samband med handelsregleringarna under 1510-talet kunde allmogen i Skåne utverka och vidmakthålla olika former av privilegier och utfästelser av kronan. Händelserna under våren 1481 förefaller här ha varit avgörande, och det finns anledning att se närmare på dessa för att få en inblick i hur skånska privilegier kunde etableras. Vi får även en inblick i den förbundspraxis som vi anat i samband med oroligheterna i t.ex. Blekinge och Villands härad 1523.

En diffus oro verkar i början av 1481 ha spritt sig bland den skånska allmogen i samband med kungens storpolitiska tvist med Axelssönerna och Sten Sture, och man begärde kung Kristian I:s närvaro med hänvisning till rykten om att Sten Sture skulle dra in i landskapet.[395] Väl på plats i februari och mars ansåg sig Kristian I föranledd att försöka hindra någon form av oro bland allmogen. Den 18 februari utfärdade han en dom i Åhus gällande ett brounderhåll som Villands bönder menade orättfärdigt hade ålagts dem av en tidigare länsherre.[396] 8 mars utfärdades privilegierna till de skånska städerna, som anmärkningsvärt nog även innehöll en rad beskyddande bestämmelser gällande landsbygdsallmogen vad gällde allmänningar, fogdars befogenheter och liknande. Dessa ska behandlas mer i detalj nedan. Någon form av allians mellan det skånska borgerskapet och landsbygdsallmogen förefaller alltså här ha formerats, för att förmedla protester från bönderna. Antagligen använde man sig av köpstädernas nya landemöten som arena.[397] 21 maj avled Kristian I och strax därpå får vi höra att Bjäre samt Norra och Södra Åsbo härader i norra Skåne ”bebundet oc beseglt” sig, och gjort ett skriftligt och beseglat avtal om ömsesidigt bistånd. 7 juli skrev de skånska riksråden, övrig skånsk adel och ärkebiskopen Jens Brostrup till allmogen i Södra Åsbo härad, och klagade över att detta ”sambløp,

395 Kungens resa till Skåne föranleddes troligen av ett allmogens brev med Blekinges sigill. Om händelserna och sammanhanget se Olesen 1983, s. 393f, 502 not 33.

396 Bönderna stod mot Åhus borgerskap. De förra menade att den tidigare länsherren Auwe Hatt hade tagit ”gunst oc gaffue” av Albo häradsmän och tvingat Villandsborna hålla bron. Åhusborgarna hade några år tidigare tagit sig an hela underhållet genom ett ”contracht” som upprättats mellan staden och häradsmännen. Domen gick häradsallmogen emot, kungen menade att det varit en sedvänja att häradsallmogen höll ena halvan av bron. Om de ville påtala Auwe Hatts gärningar skulle de vända sig till hans arvingar, PSS 1, s. 366f, nr 332.

397 Privilegierna i DRL 1397–1513, nr. 35, s. 140–42. Under senare delen av 1400-talet började köpstadsborgarna hålla särskilda regionala möten för det egna ståndet, s.k. landemöten, Arup 1932, s. 262f, Andersson 1974, s. 400f.

opreesning oc forbwnd" gjorts utan kungens och riksrådets vetande. Ett liknande förbund hade slutits en gång tidigare före kungens död och då kritiserats hårt av denne, men det hade ändå upprepats efter Kristian I:s frånfälle. Sådant fick ej ske utan riksrådens godkännande och ansågs enligt dessa strida mot den skånska landslagen. Om allmogen hade klagomål mot någon fogde i Skåne, eller led av någon annan brist, skulle rådet hjälpa allmogen "hwer i sin stad". Om man hade klagomål mot någon "god man" skulle häraderna skicka representanter till landstinget och rådet skulle då hålla allmogen vid lag och rätt.[398] Det riksråden vände sig emot var allmogens sätt att agera över häradsgränserna. Under några orosmånader hade alltså allmogen genomdrivit nya privilegier samt häradsvis slutit förbund. Oroligheterna förefaller ha haft samband dels med en gränsfred, dels med protester mot en länsherre. Kungens frånfälle verkar ha förlängt oron i gränstrakterna. Anmärkningsvärt nog reglerade privilegierna inte bara förhållanden i norra Skåne, utan utgick vad gällde allmänningar från förhållanden i Bara härad i söder. Det finns alltså indikationer på en politisk rörelse och förhandlingsprocess där allmogen från mer eller mindre hela landskapet deltog, men några närmare uppgifter om dessa händelser står ej att finna.

Gamla lokala privilegier kunde också aktualiseras. Ett kungligt privilegium förelåg sedan lång tid rörande rätten för allmogen i Ingelstads och Järrestads härader att använda sig av allmänningsskogarna i Albo härad. Under undersökningsperioden förekom konflikter i området med koppling till dessa privilegier, detta kommer att studeras närmare i kapitel 4.

I några fall kunde också privilegier rörande särskilda pålagor eller skyldigheter utverkas. Kronans bönder i Norra och Södra Åsbo härader erhöll 1516 befrielse från vissa dagsverks- och körselskyldigheter.[399] Mer omfattande var det redan nämnda privilegiebrev som Göinges bönder erhöll 22 juli 1523 av den nytillträdde kung Fredrik I. Kungen tackade bönderna för att deras fullmäktige varit hos honom och gjort "hanns naade hylldschab paa alle theris vegne". I samband med denna hyllning unnade han kronobönderna "sliig friihedt" att de skulle slippa änkors 30 skillings avgift vid arv av kronogårdar. Till detta kom att när fogden upptog 30 skillings "saker" på kungens vägnar, skulle han ej längre få ta ett pund smör "som förr var sed", och på allmogens begäran skulle inga bönder utnämnas till ridefogdar. Dessutom fastställdes det att länsherrens gästning i häradet skulle följa den tidigare sedvänjan och inte ökas. För Göinges del är det uppenbart att det här skett en förhandling mellan böndernas representanter och kungen, då denne tackade för att deras

[398] Tr i DM 4 rk, 2, s. 2, jmfr Olesen ibid. Jmfr dock annan tolkning av förbundet, Andersson 1974, s. 401.

[399] Plikterna rörde kronans äng vid "Skørpinge", Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 164, jmfr ovan not 260.

”fullmäktige varit hos hans nåd”. För kronan gällde det att knyta ett lojalitetsband med ett nu viktigt gränsområde med anledning av att det svenska riket utkristalliserades vid Gustav Vasas trontillträde. Privilegiet kom att bekräftas för Göinge 1525 direkt efter att det stora upproret slagits ned.[400] Med tanke på fribrevet 1516 får man intrycket av att allmogen i norra Skåne hade en större benägenhet att försöka utverka privilegier än på andra håll. Även köpstadsprivilegierna som innehöll regleringar av övergrepp som skett mot bönder verkar liksom handelsrättigheterna under 1510-talet ha utfärdats med tryck från allmogen i gränsregionen. Undantaget skulle vara skogsprivilegiet i sydöstra Skåne som dock härrörde från en tidigare period.

Sammanfattning

Vilka frågor hamnade då i brännpunkten i samband med bönders protester mot kronan och dess företrädare under perioden 1490–1525 i Småland och Skåne? Följande bild utkristalliserar sig:

1. Skatter och andra pålagor. De stående skatterna var sällan måltavla för större protester. I Småland står detta i kontrast till den ekonomiska utveckling och de tilltagande sociala spänningar som kom att följa från 1530-talet. Däremot blev under krigsåren 1504–11 de för krig typiska kostnaderna ett återkommande tvisteämne. Tilltagande extraskatter, gästning och fodring var föremål för omfattande förhandlingar på lokal nivå i Småland, och lokalbefolkningen klagade högt över krigföringens effekter. 1509–11 blev krigspålagorna föremål för allt hårdare motstånd och ledde till en resning kring Kalmar, skattevägran i Blekinge och senare i Tiohärad. De stridande tog på bägge sidor av gränsen uppbådsplikten i anspråk och mötte återkommande motstånd och vägran från bönderna när uppbåden inte användes för att försvara de uppbådades hemtrakter. Mycket tyder på att danska ämbetsmän, när de fick kontroll över län i Småland, införde nya skatter och avgifter, vilket tillsammans med drakoniska bestraffningar och brandskattningar underblåste allmogens ovilja att tillhöra unionen. Såväl 1497–1501 som 1521 höjdes röster mot danskars olagliga beskattningar, samtidigt som sturesidan några gånger förefaller ha använt sig av sänkta skatter för att vinna stöd hos bönder och allmoge.

---

[400] Samma dag som Göinge fick sina privilegier, fick även Norra Åsbo och Bjäre härader brev gällande arvsavgiften. Enligt registraturet skulle dock alla arvingar därefter ge 30 skilling. Flera forskare har räknat detta som ett likartat privilegium som det till Göinge, men formuleringen i den korta regesten tyder på att kronan ville att privilegiet skulle begränsas till just Göinge, och att de andra häradsrätterna ej skulle få samma praxis, FFR s. 12f, jmfr Arup 1932, s. 408, 415, L J Larsson 1964, s. 225f, Johannesson 1947, s. 77, Bøgh 1994, s. 99. Om privilegiet, dess ställning senare under 1500-talet och följande avveckling, se Persson 2005, s. 323–25, 353f, 361–63, 366–71 passim.

Gränsområdena på bägge sidorna uppvisar en rad säregna drag. Krigföringen och de återkommande uppbåden ledde till en allmän beväpning av bönderna, en beväpning som i början av 1520-talet kom att försvaras i anslutning till tidigare erhållna skattebefrielser. Såväl under oroligheterna i södra Småland mot Kristian II 1520–21, som i norra Skåne under inledningen av det stora upproret 1523, tillämpade bönder skattevägran eller begärde skattebefrielser i samband med att de försvarade en allmän bondebeväpning. På några håll i norra Skåne tillkämpade sig bönder vissa friheter rörande fogdegästning och rörande landboförhållanden som änkors besittningsrätt, dagsverken och städjor. I övrigt var nya skatter i mindre grad en tvistefråga för de skånska bönderna än i Småland. Anledningen var troligen att den danska kronan redan sedan några decennier genomdrivit ett utbyggt skattesystem, men saken kompliceras av att centralmakten medvetet tidigare hade förhållit sig försiktig gentemot gränsregionen, vars allmoge dessutom under åren 1507–11 och 1518–21 förefaller ha åtnjutit en frihet från extraskatter som kompensation för militära mobiliseringar. Detta bidrog möjligen till att skatteprotesterna i det angränsande Småland i så hög grad kom att utgå från principer om eget försvar och beväpning. I Skåne kan i övrigt vissa lokala oroligheter ha bottnat i osäkerheter rörande skattefriheter för jordherrar och deras landbor. Det stora bondeupproret i Skåne 1523–25 innefattade en utbredd skattevägran – inte minst av en omfattande och kontroversiell kröningsskatt. Inledningsvis spelade bl.a. nya skatter och oron inför att det utbredda men svaga klippingmyntet inte skulle godtas som skattmynt en viss roll. Men upprorets orsaker var enligt min tolkning vidare än enbart skatterna, så vi bör här tala om skatterna som en av flera orsaker, eller möjligen om en instrumentell skattevägran.

2. Under krigsåren blev handelsfrågor viktiga, inte minst för gränsbönderna som t.ex. uttryckte stor irritation mot krigsårens handelsblockader och i synnerhet mot kung Hans pålagor för att man skulle få behålla gränshandeln kring 1507. Gränshandeln innebar säkerligen viktiga inkomster för bönderna och var ett viktigt medel för att få eftertraktade importvaror. I bägge landskapen förekom spänningar mellan köpstäder och bönder om landsköp och bondehamnar. På den danska sidan skärptes landsköpsförbuden under 1510-talet men gränstrakterna fick stöd av kronan för att vidmakthålla den viktiga skog- och trähandel som gick inom Danmark. Med anledning av blockader restes i Sverige och Småland under krigsåren 1504–11 och åter under 1520-talet krav på att kronan skulle återupprätta en import av varor som salt och humle, krav som kronan också ansträngde sig att försöka uppfylla. Flera gränsfreder upprättades av allmogen och lokala eliter i gränsregionen. Även om frederna främst syftade till att lindra krigföringen i området så förekom det även ansatser till regleringar som skulle underlätta gränshandeln och

den lokala ordningen. Över tid förefaller böndernas roll i dessa gränsfreder ha tilltagit, samtidigt som fredsavtalens auktoritet kom att avta.

3. Kronans ämbetsmän och länshavare mötte en rad olika former för motstånd och protester från allmogens sida. I vissa fall rörde det mer eller mindre självsvåldigt införda skatter, avgifter eller andra pålagor som de underlydande vände sig emot. I några lokala resningar förefaller bönder allierade med lokala stormän ha vänt sig mot länsherrar som överträtt t. ex. landbors skattefriheter eller länstillhörighet. Det förefaller ha varit viktigt att stävja risken för dubbelbeskattning och liknande som följde av oklara förvaltningsförhållanden. Här fanns en naturlig allians mellan landbor och deras jordherrar som flera gånger förstärktes av de politiska skeendena i samband med unionsstridigheterna. På sina håll i bägge landskapen försökte jordherrar med sina landbor vidmakthålla olika friheter från skatter genom vägran. Skälen kan ha varit såväl ekonomiska som politiska. I Småland och Blekinge restes några gånger under de mer turbulenta perioderna klagomål över länsherrars, hövitsmäns och häradshövdingars brister rörande militärt försvar, pålitlighet och rättsutövning. Inte sällan var herrarnas fysiska frånvaro orsak till dessa brister. I Sverige anklagade sturesidan i allians med allmogen återkommande den danska unionsstyrelsens fogdar och länshavare för olagliga skatter och övervåld, i synnerhet under åren 1497–1501 och under resningen 1520–21. Detta verkar ha varit ett viktigt mobiliseringsargument i unionsstriderna. Mycket tyder på att bönder annars inte gärna klagade på sina länsherrar under deras ämbetstid om de inte hade en stark part på sin sida. Möjligen utgjorde norra Skåne ett undantag där allmogen vid ett par tillfällen kunde sluta häradsförbund som verkar ha haft sin udd mot ämbetsmän eller lokala stormän. Det finns också indikationer på en mer omfattande våg av klagomål från allmogen mot olika länsherrar i Skåne under främst Kristian II:s regeringstid. Denna typ av klagomål verkar ha eskalerat under perioder då kungen av olika skäl valde att alliera sig med allmogen och i samband med det agera utifrån klagomålen, och det förekom under perioden vissa ansatser att reglera länsherrars aktionsutrymme. En allians mellan bönder och kung växte fram, som för böndernas del syftade till att skärpa kontrollen över de ofta självsvåldiga länsherrarna och troligen innefattade ett stöd för en expanderande kunglig direktförvaltning. Efter avsättningen av Kristian II 1523 kom de skånska länen åter under aristokratins kontroll, vilket verkar ha varit en avgörande faktor för upproret i Skåne 1523–25. Under den senare sturetiden ökade fataburens omfång även på den svenska sidan om än i en försiktigare takt. Detta förefaller ha haft allmogens stöd, åtminstone i de berörda områdena.

Vilka komparativa slutsatser kan då dras av genomgången i detta kapitel av allmogens olika typer av motstånd mot kronans avgifter, politik eller ämbetsmän?

Det fanns vissa geografiska skillnader vad gäller konflikters orsaker och karaktär. I Småland dominerar under krigsåren oroligheter som direkt var härledda från krigföringen. Även under åren 1407–1501 och kring 1520 dominerade unionsfrågan, med omfattande mobilisering mot den danska kronan och dess anspråk. Men flera geografiskt begränsade resningar inträffade också som främst hade samband med konflikter om länsinnehav och länsherrars pålagor, konflikter som ofta kom att sammanvävas med unionspolitiska ställningstaganden. Detta intryck förstärks av att många av de bönder som inledningsvis var mest aktiva i resningen mot unionskungen 1520 var kronobönder och landbor som tillhörde sturesidans folk. Tjust i den norra delen av landskapet förefaller ha präglats av mer omfattande konfliktkontinuiteter med rötter i långvariga motsättningar mellan lokala eliter. Småland kännetecknades samtidigt under krigsåren 1504–1511 av en stor mängd lokala förhandlingar, där allmogen flera gånger kunde begära nedsättningar eller i några fall helt enkelt vägra skatten. Suppliker till riksföreståndaren var på den småländska sidan ett återkommande medel för härader som låg under fataburen. I Skåne var det förhållandevis lugnt vad gällde kronans pålagor under merparten av perioden. Uppbådsvägran inträffade ett par gånger, och kring 1510 inträffade några fall av vägran och en smärre resning i samband med extraskatter. En viss oro kan skönjas i Göinge i början av 1490-talet, och i sydöstra delen av landskapet kring 1514. En mer komplex interaktion mellan bönder och kungamakt förekom i form av utverkande av privilegier och regionala stadgor, och gränsområdena förefaller ha lagt sig vinn om att hålla emot vissa nya pålagehöjningar från fogdars och länsherrars håll. Under lång tid förekom inga större våldsamma motståndsyttringar mot kronan men sedan följde det stora skånska bondeupproret 1523–25, som utöver skattevägran innefattade att åtminstone några menigheter sade upp sin trohet mot nytillsatta länsherrar och den nye kungen.

Att vägra en pålaga var enligt min tolkning i flera fall snarare ett medel än ett mål i sig. Skattevägran i Blekinge och södra Småland 1510–11 åtföljdes av krav på fred och irritation uttrycktes över skövlingar, fejder och brandskattningar. Upproret i Skåne 1523–25 vände sig på liknande vis mot den nya riksstyrelsens omfattande skatter och inte minst Fredrik I:s symboliskt känsliga kröningsskatt, men det finns indikationer på att upprorets målsättning gick utöver skattefrågan. I vissa fall erlades pålagor inledningsvis men drogs tillbaka när förutsättningarna ändrats. Detta skedde i Småland med Kristian II:s gärd 1521 när eriksgatan avbröts, liksom med kyrkokontributionerna 1524 när biskopens befogenheter ifrågasattes. Skattevägran kunde alltså användas av menigheterna som ett politiskt påtryckningsmedel eller av principiella skäl.

3 Kampen om resurser: bönderna och de andliga institutionerna

Inledning

Under medeltiden mötte kyrkan återkommande protester från allmogen när den ställde olika krav på resurser. Liksom andra konflikttyper förefaller dessa ha följt vissa konjunkturer. Tiondet var t.ex. som allra mest omtvistat i Sverige i början 1300-talet efter en period av koncentration från biskopssätenas sida, samt några decennier senare när man på samhälleligt plan upprättade nya nivåer efter en omfattande resurskamp som var en följd av digerdödens befolkningsminskning.[1]

Vanligen har man menat att de andliga institutionerna hade en stark och kanske t.o.m. ökande förankring hos den nordiska och inte minst den svenska allmogen under senmedeltiden. Det har framhållits att bönder vanligen var religiöst konservativa, och man kan t.ex. peka på att Dackeuppproret försvarade den gamla mässordningen mot Gustav Vasas kyrkoreformation. Den begynnande reformationen mötte på landsbygden även en rad andra protester under 1520- och 1530-talen.[2] Hjalmar Holmquist kallar Småland det ”mest katolska landskapet” i Sverige apropå att landsbygdspastoratens tillsättningar under 1530-talet gick som trögast där, och bevisligen hade det s.k. ”västgötaherrarnas uppror” 1529 starka inslag av småländsk allmoge som drev krav på att man skulle behålla ”den goda, gamla, kristliga sedvänjan”.[3]

De andliga institutionerna var också omfattande jordägare och inte

---

1 Myrdal 1993, s. 15–17.

2 Berntson 2003, s. 204–08, 215–17. För en diskussion om böndernas allians med delar av prästerskapet under Dackeuppproret se L-O Larsson 1964, s. 344–46. Under senmedeltiden minskade t.ex. adelns donationer till Vadstena kloster, medan ofrälse grupper tilltog, Norborg 1958, s. 71–73. Om bönders religiösa konservatism gentemot reformationen se Österberg 1992, s. 92 med hänvisning till Ödman.

3 Holmquist 1933, s. 225f. Se också Berntson 2000, s. 100–11 som mot tidigare forskning framhäver den småländska, västgötska och östgötska allmogens deltagande i resningen, och de argument som lyftes fram under resningens gång. Upproret vände sig mot hotande klosterupplösningar, ändringar i mässans utformning och nya lutherska predikningar, köttätande under fastan samt hädande av heliga män och deras bilder.

sällan stora länshavare. I dessa roller kommer vi att möta dem inte minst i kapitel 4. Den svenska kyrkan var mäktig, förhållandevis självständig och lyckades under 1400-talet bl.a. stärka sin ekonomiska och juridiska makt över landbor, och sin rätt att döma brott som utövats mot kyrkan. Det har trots detta sagts att den svenska kyrkan inte ”urartade” och ifrågasattes på samma vis som på andra håll i Europa. Deltagandet i gudstjänsten ökade och blev mer demokratiskt vid denna tid. De folkligt kulturella inslagen inom kyrkan på lokal nivå tilltog, och kan ha haft ett samband med en växande helgonkult.[4] Det förefaller alltså viktigt att skilja mellan kyrkans lokala förankring och relationen mellan de lokala församlingarna och den högre kyrkoorganisationen. Konflikter uppstod rörande de specifikt kyrkliga pålagorna, som tiondet och biskopsgästning, och det är dessa som skall stå i fokus här. Det kan vara värt att relatera sådana konflikter till hur det såg ut i reformationens hemländer.

Den begynnande reformationen på 1520-talet hade redan under några decennier föregåtts av en s.k. folkreformation i främst det tyska språkområdet. I Norden har vi sällan bekymrat oss om denna reformationsrörelse underifrån, men det finns anledning att beakta den då det har visat sig att bönder deltog i rörelsen mer än man tidigare föreställt sig. Under senmedeltiden fanns det i Europa en bred våg av antiklerikalism, och socialhistorisk forskning har utifrån det perspektivet framhållit att reformationen bör ses som en kulmen på en långvarig process. De grundläggande dragen i den tyska folkreformatoriska rörelsen på landsbygden var att bönderna ville öka församlingens inflytande över det lokala kyrkoarbetet och sockenkyrkans resurser, exempelvis menade man att församlingen skulle bestämma över tiondets användning. Denna rörelse hade funnits under lång tid innan reformatorernas idéer formulerades, men artikulerades som allra tydligast i samband med upproren kring 1525.[5] Ibland ställdes också långtgående krav som att den centrala kyrkoorganisationen – biskopsdömena – skulle minskas eller t.o.m. avvecklas. Man menade att kyrkans ökande resurskrav i förhållande till de tjänster den erbjöd var orimliga, och att sammanblandningen mellan världslig och andlig maktutövning borde stoppas. Exempelvis skulle inte biskopar inneha förläningar, eller världsliga stormän ha ämbeten i kyrkans administrativa apparat. Bann-straffet skulle inte få användas i t.ex. ekonomiska rättstvister och andliga domstolar över huvudtaget inte få blanda sig i den världsliga rätten. Irritation riktades också mot de andliga institutionernas tilltagande kommersiella aktiviteter och privilegier

---

4 Holmquist 1933, s. 37, Reinholdsson 1998, s. 43–45, Myrdal 1999, s. 164, om kyrkans ställning gentemot övriga institutioner i Sverige och dess tendens till ett förvärldsligande politiskt deltagande, Westman 1918, s. 64f.

5 P Blickle 1987, s. 9, 14ff, passim, som utgår från bl.a. M. M. Smirin. För översikt över forskning se Blickle 1993, s. 311–19, samt Hauschild 1999, s. 8, 24–26.

vilket spädde på en allmän känsla av samhällelig desintegration. Samtidigt fanns det på många håll en önskan att den samhälleliga organisationen skulle stärkas för att tämja fejdande stormän, biskopar och andra. Tankar om en stärkt stat i rollen som det ”enda svärdet” blev allt vanligare. Tidigare hade istället en föreställning rått om två parallella svärd, det världsliga och det andliga.[6] Detta sammanföll med att furstar och världsliga herrar alltmer kom att rikta ögonen mot kyrkans resurser som en lösning på finansiella problem, en utveckling kring 1500 i exempelvis de tyska områdena.[7]

Även i Norden förekom det antiklerikala inslag, och från slutet av 1400-talet också en kritik mot kyrkans inblandning i världsliga affärer. Exempelvis kritiserades användningen av kyrkliga domstolar och kyrkliga straffmedel som bannlysningen i ekonomiska ärenden, och att kyrkans ämbetsmän ofta var undantagna från den världsliga rätten. Reformationen vände sig mot denna utveckling och i såväl Danmark som Sverige lagstiftades tidigt mot detta sätt att använda sig av kyrkans institutioner i världsliga affärer. Att en sådan lagstiftning drevs igenom på 1520-talet torde tyda på att det liksom i Tyskland riktats kritik mot dessa fenomen från vissa grupper i samhället sedan en längre tid. Åtminstone i Danmark finns indikationer på att krafter som stödde Kristian II uppfattade den reformatoriska rörelsen som något som skulle återställa en samhällelig harmoni som rubbats av såväl adelns som den högre kyrkoorganisationens eskalerande anspråk.[8] Frågan är alltså om vi kan finna uttryck för protester och motstånd mot de andliga institutionerna på lokalt plan i Småland och Skåne.

---

6 Cohn 1979, s. 7, 9–11, Brady 1988, s. 18–20, dens. 1998, s. 207–15, jmfr om Luther, Skinner 1996, s. 15. För en översikt om förreformatorisk kyrkokritik i Tyskland, Hauschild 1999, s. 24–26, om radikaliseringen under 1520-talet s. 73–98. Blickle betonar den mer radikala rörelse som fanns främst i söder där församlingarna krävde en ”kommunalisering” av tiondet, där fokus låg på att den lokala kyrkans förvaltning med prästval skulle ligga i församlingens händer och riktade sig inte minst mot de utbredda patronatskapen, P Blickle 1987, s. 27, 30–35, 38f, 45, 58–61, 196–204.

7 Palme 1949, s. 76 med not 64.

8 I Sverige kan man se ansatser till en antiklerikal kritik i bilder som skildrar prästerskapet som rävar, som predikade för gäss och sedan högg dem i halsen, se vidare Myrdal 2004b, s. 396–98. Om Västerås 1527 se Andrén 1999, s. 279f. I Danmark liknande 1522 respektive 1526, Dahlerup 1967. s. 300, 305, 308. Om bannet som ”incassomiddel” under senmedeltiden se Lindhardt 1968, s. 16. I Danmark upplevdes samhällsordningen som rubbad i och med aristokratins allt starkare makt kring 1500, och allmogen kan ha uppfattat Kristian II:s styre som ett försök att reformera såväl den världsliga som den andliga maktordningen, Wittendorff 1988, särsk. s. 225f.

SMÅLAND

Trots det ofta svaga källäget vet vi att det egentligen förekom en ganska omfattande interaktion mellan bönderna och olika instanser inom kyrkan. På sockennivån var bönderna i daglig samverkan med den enskilde prästen, och den mer avlägsne biskopen mötte man i alla fall i samband med visitationer och liknande. Denna möteskultur är tyvärr vanligen omöjlig att nå. Vi ska inleda med att se närmare på vissa delar av kyrkans roll som jordägare, där resurskonflikter kan ha haft bäring på konflikter mellan olika nivåer inom de andliga institutionerna och ha spelat roll för folks syn på den högre kyrko-organisationen. Andra konflikter som mer allmänt berör relationen landbor och jordherrar, inklusive de andliga och kronan, kommer som nämnts att studeras i kapitel 4.

Pålagor som vi redan har sett var omstridda vid denna tid i anslutning till kronans förvaltning var gästning och fodring. Hur förhöll det sig med de kyrkliga motsvarigheterna till dessa pålagor? Linköpings biskopssäte utvecklade under 1400-talet en stark förvaltning med omfattande gästning. Till detta användes ett utarbetat fodringssystem med en särskild fodermarsk (ämbetsman med följe som i bestämd ordning gästade de underlydande bönderna). Detta resurssystem koncentrerades emellertid till Östergötland.[9] Flertalet smålänningar slapp helt enkelt stora delar av gästningen. Undantaget var Tjust eller möjligen hela Stegeholms län som inom kyrkan ofta räknades till Östergötland. Gästningsrätten avlöstes snart med en avgift, gengärden.[10] Motsvarande förhållanden för Växjö stift är okända.[11]

I Linköpings stifts mer centrala delar finner vi inte oväntat en rad konflikter rörande gästningen och fodringen. I slutet av 1400-talet ökade Linköpings biskopssäte sina anspråk på rätten till gästning av kyrkans landbor, vilket överensstämde med 1474 och 1483 års stadgar som fast-

---

9 Schück 1959, s. 348–54, 388. Under 1400-talet tappar biskopsgästningen med fodring och gengärd sin tidigare direkta koppling med biskopens visitations- eller räfstetingsresa, denna koppling var fortfarande tydlig i slutet av 1300-talet, Klockhoff 1935, bd 1, s. 40, exempel från 1396, se BSH 2, nr 16, jmfr Schück ibid. s. 298. Till saken hör att under de oroliga åren i slutet av 1300-talet fanns stora motsättningar rörande gästning i Linköpings stift, inte minst med de kungliga fogdarnas gästande av även kyrkans bönder, men dessa konflikter kommer senare att i princip upphöra, Schuck ibid. s. 91–96.

10 Schück 1959, s. 177, jmfr Dovring 1951, s. 43f. not 4, om hur främst kyrkan vid 1500 lyckats genomföra gengärden på sina landbor, med exempel från Tjust. Denna gästning ska skiljas från den tidigare gästningen med grund i biskopens visitationsresor som vid denna tid var allmänt rådande, Schück ibid s. 269ff.

11 L-O Larsson 1964, s. 363 visar på Växjöbiskopens stora fodring 1540 då den låg en bra bit över avraden för de egna godsen och alltså var en avgörande inkomstkälla, men med tanke på den allmänna expansionen av pålagor i Småland under 1530-talet är det svårt att dra slutsatser för sturetiden. Vi finner i alla fall inga tecken på konflikter.

ställde att landbor skulle fritas från kronans och dess fogdars och länsherrars motsvarande fodring. Biskopssätet verkar ha gjort anspråk som var kontroversiella, vilket vi ser i samband med den resning Sten Sture d.ä. och hans folk gjorde 1497 mot biskoparna i Uppsalas, Linköpings och Skaras stift. I Östergötland fick Stens fogdar med sig allmogen när de brände ned flera av biskopens gårdar och huvudgården Rönö samt belägrade hans borg i Linköping. Biskop Hans Brask förklarade själv senare upproret med att Sten vände sig mot rådets länspolitik, men att allmogens deltagande härrörde ur klagomål på övergrepp från kyrkans sida genom den fodring man krävt av kyrkans bönder, och spetalstiondena som dragits in från hospitalen. Bägge dessa pålagor vägrade allmogen att betala under resningen.[12] Brasks kommentar övertygar om vi beaktar hur biskopssätenas anspråk på överhöghet över klostren med bl.a. rätt till landbornas sakören och gästning under slutet av 1400-talet lett till en rad konflikter där klosterlandbor deltog med olika former av motstånd.[13] I Linköpings stift kom mellan åren 1487 och 1498 klagomål från Kalmar, Askeby och Vadstena kloster mot biskopens ökande gästningsanspråk på deras landbor. Landbor under Vreta kloster vägrade gästning vid ett tillfälle. När Hans Brask tillträtt som biskop 1513 kom nya konflikter. Brask försökte stadfästa sin rätt att gästa klostrens landbor i stiftet, och klosterledningarna måste småningom under domkapitlets översyn skriva förmanande brev till sina landbor om att sluta göra motstånd mot gästning av biskopen, hans ämbetsmän och hans länshavare. Straffet var annars först böter, eller att mista sitt arrende.[14] Även

---

12 Schuck 1959, s. 115, 126, 349–51. Om resningen i Östergötland 1497 under ledning av hövitsmannen Erik Turesson på Stäkeborg, se även Kellerman 1935–40, bd 1, s. 288. Källor främst i BSH 4, s. 227, 229, 233, 240 där det framgår att även det lokala frälset med Björn Nilsson och Nils Bröms spelade en stor roll. Om skeendena i Uppland Kellerman ibid. s. 279–88. I Västergötland skedde en resning mot biskop Brynolf där bönderna deltog mot löften om sänkningar av pålagor, se Styffe i BSH 4, s. CCXXV. Spetalstiondet och främst det till Söderköpings hospital från bönderna i Vikbolandet var länge omtvistat, se Schück ibid. s. 111, 126, 136f, 140, 150. Hemming Gadh försökte som riksråd försvara hospitalets ställning, Carlsson 1915, s. 265.

13 Skara stift hade åtminstone på 1470-talet haft problem med präster och lekmän som vägrat biskops- och kaniktionden. Biskopen i Strängnäs hamnade under 1480- och 1490-talen i en omfattande konflikt med flera kloster i stiftet på grund av sina krav på en överjurisdiktion med efterföljande saköresrätt och gästningsrätt på klostrens landbor samt ställde krav på nya avgifter för invigningar. Eskilstunas johannitkloster och dess landbor anklagade honom bl.a. för simoni, vägrade tiondet och fick utstå en bannlysning 1492, men fortsatte motståndet tills de fick påvens och episkopatets brev på sina skyldigheter 1495. Biskopen menade i sammanhanget att motståndet kom av att hussitismen vunnit insteg i stiftet, Kellerman 1935/40, bd 1, s. 334, 339–45.

14 Schück 1959, s. 350–53. Brevet rörande Alvastra kloster 1513 kan ha inneburit en uppgörelse för att legalisera ett under Hemming Gadh rättstridigt tillstånd, se Westin 1957, s. 64f, not 73, tr. BSH 5 nr 418.

Hemming Gadh hade anklagats för ”olaga gæstninger oc all annen oskælig tunge” under krigsåren i Småland, vilket dock främst syftade på de pålagor som tagits av bredare allmogegrupper och inte minst det världsliga frälsets landbor i samband med krigföringen.[15]

Gästningsfrågan ledde även till diskussioner om förhållandena inom klosterförvaltningarna. Biskop Henrik Tidemansson varnade 1495 Vadstena kloster för att gästningsskyldigheten i Östergötland var fyra gånger högre än på andra håll i riket och gjorde ”bonden kolösa ökelöse och herrene landbolöse”.[16] Vadstena kloster genomförde några år senare en märkvärdig omorganisation av förvaltningen som innebar att klosterbröderna själva skulle ha rätt att fara omkring och visitera landborna, tillvarata klostrets rättigheter, återta frånhänt gods samt öva uppsikt över tjänarna. Tidigare hade man anlitat världsliga s.k. sysslomän men nu ville man ge dessa kompetenser till klosterbröderna själva.[17] Det visar på att klostret var angeläget att utnyttja gästningsrätt och liknande. Detta kan tänkas ha underblåst kritiken av förvärldsligandet av de andliga institutionerna.

I samband med konflikterna inom riksrådet och med kung Hans om ärkebiskopens borg Stäkets befästning och fullföljandet av Kalmar stadgar väcktes flera gånger en oro för att kyrkan hade en svag legitimitet hos allmogen. Ärkebiskopen själv uttryckte kring 1495 farhågor om ett bondeuppror och att riket skulle falla under en ny Engelbrekt, varför han var en av de drivande bakom en sammansvärjning mellan riksråden för att garantera kyrkans privilegier. Han såg sig också liksom andra biskopar föranledd att försvara kyrkans världsliga makt och dess borgar med argumentet att dessa var till hjälp att upprätthålla fred och rätt. Samma motsättningar och argumentation återkom i konflikten kring Stäket åren 1515–17. Kyrkan försvarade sin världsliga makt, medan riksföreståndarna flera gånger fick med sig allmogen mot kyrkans anspråk. Hans Brask blev alltmer orolig för kyrkans ställning gentemot kronan, och efterforskade kyrkans privilegier i andra länder. Han menade 1525 att de upproriska bönderna i Tyskland ville eliminera de ”naturliga herrarna” och upphäva principen om fribornhet, och han uppfattade det som att samma sak hotade att ske i Sverige.[18]

---

15 Anklagelsen framkom i efterträdarens valkapitulation, och klagomål hade kommit från bla. riksrådet, se vidare Westin 1957, s. 40f.

16 Biskop Henrik Tidemans råd till Vadstena kloster 1495, tr. i Samlaren VI, 1885, s. 176f, se även Norborg 1958, s. 179.

17 Norborg 1958, s. 138f.

18 Kellerman 1935/40, bd 1, s. 193, 205f, 367, jmfr bd. 2 s. 41f, 69, bl.a. om hur biskop Vincentius använde samma argument 1506. Om åren 1515–17 se Carlsson 1915, s. 273f , Wieselgren 1949, s. 133, 144, Westin 1957, s. 361–64, 430–34, 438. Brasks uttalande HBr s. 370, 402f, jmfr Westman 1918, s. 244f.

Upproret 1520

Strax före den småländska resningen mot Kristian II åren 1520–21 inträffade ett uppror mot Linköpings biskopssäte när östgötsk och småländsk allmoge under sommaren 1520 angrep biskopsbordets stödjepunkter. Biskop Hans Brask, som ställt sig på Kristian II:s sida vid dennes infall i Sverige under våren, rapporterade om hur folkmassor tågade mot hans gård Munkeboda. Han begärde hjälp från Gustav Trolle och Kristian II mot en resning av ”Smaalenningana ok helfftena aff Östergylland”, under ledning av Erik Ryning på Stegeborg, sturarnas Ulvåsafogde Sven Hök och fogden Gunnar Westgöte som lydde under den ännu sturetrogna Anna Eriksdotter (Bielke) på Kalmar. Vi får höra att våldet riktats främst mot kyrkans eget folk med ”brond ok rooff”. Linköpings biskopsgård hade belägrats, andra biskopsgårdar förhärjats och präster förorättats. Kristian II nämnde senare i ett öppet brev till Västerås stift att Sven Hök och en Peder Smed varit hövitsmän i en resning av allmogen kring Linköping och i Småland som gjort övervåld mot biskopen och kyrkan. Det småländska deltagandet i upproret verkar ha varit omfattande om vi skall tro Brasks formuleringar. Han kan ha haft skäl att överdriva omfattningen, men de detaljerade uppgifterna om namn och orter samt efterverkningarnas omfattning pekar ändå på att upproret var stort. Men exakt vilka bönder i Småland som deltog är oklart. Troligen rörde det sig om folk från Kalmar län som följt Gunnar Westgöte. En möjlighet är att bönder från Stegeholms län deltog. Detta låg närmast Östergötland, och det var där som stiftets fodrings- och gengärdssystem var särskilt utbyggt. Stegeholms slott var dock vid detta tillfälle under Kristian II:s kontroll.[19] I bevarade förlikningsbrev och anteckningar om skadestånd nämns uppgörelser mellan biskopen och städer i Östergötland. I dessa förtecknades hårda anklagelser mot de upproriska i städerna, vilka påfördes omfattande böter. Enskilda härförare för de upproriska bönderna som bl.a. belägrat Linköpings biskopsgård dömdes till döden av Kristian II under hans resa genom Östergöt-

[19] Schück 1959, s. 143, Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 233f, BSH 5, nr. 508, 510, 512, Kristians brev 12 jan. 1521 i ST 4, s. 1–3. Jmfr hur fru Kristina Nilsdotter (Gyllenstjerna) och Stockholms slottslov och råd 6 maj skrev till Södermanlands allmoge att de förväntade sig hjälp av samlade härar från bl.a. Småland och Östergötland, BSH 5, nr. 506. Exempel på hur biskopsgengärden var genomförd på kyrkolandborna i Tjust, Dovring 1951, s. 43f. not 4. Hans Brask föreskrev att hans fogde i Tjust med Sevede, Tuna län, Kind och Ydre, skulle rida med minst fyra hästar, vilket var mer än på de flesta andra håll i stiftet, Arnell 1904, bil. s. 22, jmfr Arnell s. 119.

land efter Stockholms blodbad.[20] Däremot bestämde kungen att allmogen inte skulle straffas. Antagligen var rannsakning omöjlig men han åberopade den klassiska föreställningen om bönder och allmoge som passiva och ”utlockade”.[21]

Orsakerna bakom upproret nämns aldrig, men tidpunkten och den tydliga närvaron av Sten Sture d.y:s folk leder till slutsatsen att man vände sig mot biskop Brasks relation till den danska kronan. Men då Brask agerade någorlunda försiktigt under våren kanske man bör söka något underliggande motiv för allmogen då den så tydligt tog ställning mot biskopssätet. Schück menar att biskopssätets hårdföra politik mot allmogen hade lett till att det allt mindre kunde dra fördel av de religiösa känslor allmogen lokalt hade för sockenkyrkor, kloster och hospital, vilket småningom ledde till att biskopssätet och domkapitlet störtades.[22] Uppenbarligen kom detta motstånd att liksom 1497 sammanlänkas med motståndet mot unionsmonarken.

Motstånd mot tiondet

Tiondet – en mycket central pålaga i det medeltida bondesamhället – hade en komplicerad historia. I källorna för undersökningsperioden möter vi sällan explicita uttryck för böndernas uppfattningar om tiondet. För att bättre försöka ringa in böndernas inställning måste vi därför röra oss litet över tidsaxeln. Under lång tid var tiondet – förenklat uttryckt – delat i tre poster: sockenkyrkans andel, prästens andel, och en fattigdel som emellertid alltmer övergick till biskoparna. Biskopsdelen var under lång tid ämne för protester och konflikter i Norden. Fortfarande inpå 1400-talet uppfattades den på en del håll som en mer eller mindre frivillig avgift i form av en betydligt mindre ”biskopsgåva”. Inte sällan hade tiondet efter agrarkrisen förhandlats ned till ett ”femtende” (en femtondel) eller ännu mindre och när kyrkan försökte genomdriva ett generellt biskopstionde i Jylland under 1430-talet blev det startskottet till ett stort bondeuppror. Även i svenska periferier finner vi under lång tid motstånd mot tiondet. I praktiken fortsatte det omtvistade tiondet på många håll, inte minst i Danmark, att hålla låga nivåer eller följa frivillighets-

[20] Skadestånden påfördes enskilda borgare och borgmästarna i Vadstena, Skänninge och Norrköping. De östgötska städerna påfördes kollektiva böter samt plikt att erlägga den omtvistade fodringen. Anklagelserna gällde belägring, uppresning, våldsverk, biltogamål, rån och bann. I Vadstena och Jönköping avrättades Sven Hök, Peder Smed och Lindorm Ribbing. En väpnare vid namn Sven Joansson i Hult fick betala skadestånd på 200 mark till biskopen, Olsson 1947, s. 221f.

[21] ”hwadh oplop och viilfarnynghe, opresninghe, som almoghen haffwe gyorth för en wy komme tiil rykiith, haffwe wii naderliige öffwer seeth medh all tyngh, thy wy vel syälff vetthe, ath almoghen medh lynghactiigh och vranghviise talan wore vth lockiith och en parth nöddhe ther tiil och trengdhe”, ST 4, s. 1.

[22] Schück 1959, s. 156.

principen senmedeltiden ut. Inte sällan var det emellertid då kompletterat med särskilda avgifter för enskilda andliga tjänster.[23]

Linköpings biskopssäte hade under andra halvan av 1300-talet stärkt sina anspråk på fattigdelen av tiondet, en process som snart spred sig till flertalet andra stift. Delar av fattigtiondet överfördes till biskopar samt domkyrkor och deras kaniker. Delar anslogs ofta också till hospital, delar som i sin tur senare i allt högre grad övergick till biskopstionde, en process som pågick in i början av 1500-talet. Medan de övriga andliga institutionerna ofta var hänvisade till frivillighetsprincipen använde biskoparna istället regelbundet en tvångsargumentation, med följden att biskopssätet förlorade i legitimitet.[24] Under svaghetsperioder nödgades Linköpingsbiskopen förläna tiondet och saköret på många håll i Småland. Detta kan ha berott på lokalt motstånd, men präglade dock 1300-talet mer än senare perioder.[25]

Vi har inga bevarade förteckningar över tiondena under sturetiden. Vi vet emellertid att tiondet i Småland vanligen utgick i form av fastställda sämjor istället för efter skördeutfallen, ofta omvandlade i de vanligaste produkterna smör och spannmål. Tiondet var alltså utformat som en stående årlig skatt, dessutom ofta lågt satt så att det inte motsvarade ett normalt skördeutfall.[26] Småländska bönder verkar ofta ha använt sig av kyrkans tionde som buffert i form av en lånefond för utsäde under dåliga

---

23 Skyum-Nielsen 1955/57, s. 86–98, Sørensen 1983, s. 110f, Wittendorff 1989, s. 146f, om Sverige Schück 1959, s. 234ff. I Hälsingland gjordes motstånd mot biskopstiondet genom hela 1300-talet, där frivillighetsprincipen åberopades av allmogen, Mogren 2000, s. 109–24. Under 1470-talet vände sig biskopar på flera håll mot ett svagt tionde och andra missförhållanden i t.ex. Jämtland och på flera håll i Finland, Kellerman 1935/40, bd 1, s. 353f.

24 Schück 1959, s. 236–56, 258f, 357, se också Myrdal 2004a, s. 99, som betonar att kampen om fattigtiondet efter 1350 dels gällde en samhällelig resursstrid men också inbegrep omläggningar av systemet på grund av de föregående pestepidemierna. Andelen fattiga kan ha minskats men kanske inte i så hög grad som ärkebiskopen lät påskina 1395. En senare motsvarighet ser vi i Strängnäs stift vars biskopssäte under åren 1491–92 utverkade en lång rad brev från riksföreståndaren på att klosterlandborna i stiftet skulle betala biskopstionde, uppenbarligen var det stor tredska i stiftet och ffa av Eskilstuna klosters landbor se t.ex. brev från Sten Sture d.ä. och biskop Kort i Strängnäs, BSH 4, nr. 149; samt i SDH 16 mars 1492 brevnr 32729. Ett dominikankonvent i Kalmar hade åtminstone tidigare haft rätt att uppbära sista tredjedelen av fattigtiondet i Möre, Öland, Sevede, Aspeland och Handbörd. Ett konvent i Visby hade motsvarande rätt i Tjust till 1525, Schück ibid. s. 251f.

25 Schück 1959, s. 311ff.

26 L-O Larsson 1966, s. 278–304, dens. 1972, s. 34, dens. 1999, s. 83, 115, även Schück 1959, s. 385, 390.

år.[27] Det var inte heller ovanligt att de var i behov av utsäde och valde att avlösa tiondet i pengar. Exempelvis Sten Sture d.y., som innehade biskopstiondena från Västra härad och Södra Vedbo, hade en ”stadga” med bönderna rörande tiondets omsättningsformer, och han varnade vid ett tillfälle biskop Hans Brask för att försöka ta tiondet ur bygden utan att låta avlösa det.[28]

Sockenkyrkorna bör alltså ha njutit en stor legitimitet inte minst som lokala buffertfonder, och deras ekonomiska administration följde särskilda lokala sedvänjor. Under 1530-talet uppstod problem kring de småländska tiondena. Det är dock svårt att fastställa huruvida dessa problem härrörde från tidigare sedvänjor eller var utslag av nyare åtstramningar från kronans håll.[29] Vi vet däremot att Gustav Vasas försök att genomdriva en homogenisering och skriftlig registrering av de lokalt varierande tiondena i slutet av 1530-talet mötte mycket starka protester i Västergötland och Småland. Han sände ut påbud att prostarna skulle förteckna de enskilda tiondeleverantörerna och hur mycket de gav och han krävde dessutom att bönderna skulle gå ed på hur mycket åker och utsäde de hade. Motståndet blev kompakt, och kungen valde att för tillfället backa från kravet på att bönderna skulle gå ed på sina tillgångar.[30] Detta tyder på att frivillighetsprincipen var allmänt gällande i åtminstone delar av Västergötland och Småland. Möjligen förstärktes den vid denna tid av en skepsis bland bönder mot att få sina tillgångar registrerade.

Tiondenas biskopsdel kunde under början av 1500-talet variera betydligt. Skogssocknar i periferierna hade gamla sämjor som värdemässigt låg mycket lågt. För Linköpings stift gällde det stora delar av dess småländska part, för Växjöstiftet en del socknar i östra delen av Värend. När

---

27 Olsson 1947, s. 63f, Hammarström 1956, s. 118f, Schück 1959, s. 243, 368. I Eksjö län ser vi hur fogden 1502 tillsammans med en kyrkoherde m.fl. gick i borgen för ett lån bönderna tog till sina tiondepenningar, ett lån som inte inlösts ännu ett år senare, SA 294, jmfr Hammarström 1956, s. 73, mer om låneverksamhet ibid. s. 79, 116–19, 149ff. De småländska sockenkassorna hade långt in i modern tid en central roll som kreditgivare, Larsson 1999, s. 83, 226. Biskop Hans Brask menade att det i Linköpings stift var vanligt med sädeslån från tiondeuppbörden, Hans Brasks brev 26 mars 1525 om förhållandena i Småland, HBr s. 375f, även GIR 2, 1525, s. 272f.

28 Hammarström 1956, s. 79, Schück 1959, s. 328, 383, 390f.

29 Vista härad tillrättavisades 1532 för att man där uppfattat det som att tiondepenningen avlysts. Gustav Vasa påpekade att tiondeparterna till såväl ”kirkeherbergit” som till prästens ämbetsutövning skulle utgå efter lagen. 1537 verkar Gustav Vasa ha agerat mot problem med biskopstiondena på flera håll i Småland, och Ölands prästerskap erhöll ett inte närmare specificerat skyddsbrev, GIR 8, 1532–33, s. 145; 11, 1536–37, (regest) s. 345.

30 L-O Larsson 1964, s. 256–58, dens. 1966, s. 295f. Kravet på att man med fingrarna på bibeln skulle gå ed på rätt tiondeuppgift kom istället i ett mandat 1560. Alltmer framställdes tiondeplikten som utifrån ”Guds lag” i motsats till de tidigare sedvänjo-principerna, Kjöllerström 1957, s. 7f.

biskopstiondet generaliserades under 1540–50-talen ledde det ofta till en fördubbling eller mer på de småländska gårdarna.[31]

Under en visitationsresa vintern 1525–26 kom biskop Hans Brask att uppmärksamma de särskilda förhållanden som gällde tiondeerläggandet i södra Småland. Uppenbarligen var det en etablerad sedvänja i Tiohärad att prästerna behöll den tiondepart som skulle gå till domkyrkan i Linköping, så att de erhöll hälften av tiondet istället för en tredjedel. Sockenborna i Markaryd hade klagat över detta, och biskopen hänvisade till rykten om liknande förhållanden på andra håll.[32] Å andra sidan hade prästerna tidigare begärt stöd av biskopen för sina tiondeandelar mot en tredskande allmoge. 1514 återutfärdade Brask en kyrkostadga om plikten att utge kvicktionde till prästerna, alltså ett tionde på levande boskap.[33] Uppenbarligen gick den växande boskapsproduktionen ofta prästtiondet förbi, och var inte någon självklar del i det senmedeltida tiondet.

I Finnveden och Njudung förekom i många socknar en tiondepart kallad ”munkaskäppan” som gick till klostret i Nydala. I oktober 1524 skrev Hans Brask till ”alle dandemen som bygge oc boo i” Sunnerbo om hur Nydala klosters abbot beklagat sig över att han inte fick ut munkaskäppan ”oc andra renthe til clöstres arlige vppehelle som gammalt oc fornt haffuer varit oc landzins gode sedwenie”. Till de ”andra” räntorna hörde säkerligen biskopstiondet i Sunnerbo, som någon gång före 1514 och fram till 1544 förefaller ha överlåtits till Nydala kloster. Alla prostar, klerker och andra ”dandemen” tillsades att vara abboten behjälpliga med detta, och de som erlade munkaskäppan skulle ges 40 dagars avlat.[34] Detta brev torde ha gått ut i socknarna för uppläsning i kyrkorna. I mars 1526 beslutade Brask att munkaskäppan skulle formaliseras. Han hade funnit gamla brev på att den skulle tas ur kanikedelen, till vilken han nu oegentligt räknade hela det gamla fattigtiondet.[35] Man kan föreställa sig att Nydala kloster hade vissa problem eftersom det torde ha genomgått en omfattande rekonstituering efter Kristian II:s angrepp på klostret 1521 då abboten och konventsbröderna dränktes. Men klostret hade länge haft problem med sina intäkter. Kring 1503–04 vände man sig till biskopen och påven för att få hjälp att erhålla avgifter och få tiondet

---

31 Larsson 1966, s. 284–87, 294f.

32 Hbr nr 409, s. 440f. Markarydsborna hade klagat över att deras präst tog halva tiondet till skada för sockenkyrkan, domkyrkan och kapitlet. Prosten Nils i Ljunga socken i Sunnerbo påtalades att han skulle sända en tredjedel av tiondet till cathedralis, samt att han skulle upprätta en förteckning över tiondegivarna. Rykten talade om att liknande förhållanden gällde i Tutaryd, vilket Nils också skulle undersöka, jmfr nr 410 till biskopen i Växjö, se även Schuck 1959, s. 238.

33 Schück ibid. s. 237.

34 HBr nr 270, s. 336f, jmfr Westman 1918, s. 244f. Nydala kloster förfogade även över biskopstiondet från minst 22 socknar i Njudung, se vidare Härenstam 1946, s. 246, dens. 1947, s. 89.

35 Hbr nr 420, s. 446f, jmfr Härenstam 1946, s. 249f.

inbetalt och man erhöll en påvlig bulla på rätten till munkaskäppan som var omtvistad redan då. Det förekom uppenbarligen ett lokalt motstånd mot klostrets resurskrav, ett motstånd som bör ha grundat sig på att den gamla munskaskäppan placerats ovanpå de övriga tiondedelarna för Sunnerbo. Bönderna där skulle alltså erlägga mer än allmogen i angränsande härader och detta ledde till vägran. Mycket tyder på att munkaskäppan var en förhållandevis ny pålaga. Förfalskade dokument användes för att påstå att den var gammal, stadfäst redan under sent 1100-tal och bekräftad av påvens utsände 1248. Men under slutet av 1400-talet uppfattades skäppan tydligen som illegitim av bönder i trakterna, och klostret valde flera gånger att förläna avgiften till lokala stormän.[36]

Biskopssätets anspråk på hospitalens tiondeandelar, de s.k. spetalsdelarna, ledde också till konflikter. Tjust lades exempelvis till Söderköpings hospital så att häradets fattigdel skulle gå till biskopssätet som övertagit spetalsdelen. I vissa fall protesterade enskilda kloster. 1516 klagade johannitklostret Kronobäck norr om Kalmar över hur biskopen och kapitlet lagt beslag på Kalmar läns spetalsdel, och bad om Sten Sture d.y:s beskydd. Men frågan kunde politiseras och kom flera gånger att involvera allmogen i stiftet. Hospitalen verkar ha varit en faktor bakom upproret i Östergötland 1497, och senare försökte Sten Sture d.y. under sin regeringstid vid flera tillfällen återföra spetalstiondena från t.ex. Linköpingssätet. Mest omtvistat var tiondet till Söderköpings hospital som bl.a. utgick från Tjust härad. Bland allmogen i stiftet fanns en ovilja mot biskopens anspråk på hospitalets tiondeandel, och en viss oro utspelade sig i Östergötland under 1510-talet, och återigen 1524.[37]

---

36 En vidimation av Magnus Eriksson 1353 av en kungörelse om munkaskäppan av kung Erik 1248 förefaller falsk. Detta dokument är det enda som bekräftar pålagans ålder. Därefter omtalas den egentligen inte förrän efter 1450, se Svenskt Diplomatarium nr 364, 4943, samt i kommentar till dokumenten med referenser i SDH, 25 dec. 1248, brev nr 621, 26 aug. 1353, brev nr 6668, jmfr Härenstam 1946, s. 246–51. Om Nydalas bortförlänanden av skäppan under sent 1400-tal, Schück 1959, s. 246–48. Klostret använde den också som bytesmedel, exempelvis när man 1492 köpte en gård i Tofteryd där förutom penningar rätten till skäppan gavs bort under säljarens livstid, Härenstam ibid. s. 249, dens. 1947, s. 87. Enligt en uppteckning intygade Östbos häradshövding 1496 att Hans Kruse på begäran lovat att inte uppbära två års munkaskäppa som resterade i ”Kæredhe”, 17 dec. 1496, SDH, brev nr 33436.

37 Klosterbröderna i Kronobäck till Sten Sture d.y., 14 jan. 1516, HH 39, nr 143. Kronobäcks och Kalmars kloster förefaller tidigare ha tvistat om rättigheterna till allmosorna i Sevede, Aspeland och Handbörd. Störst motstånd rörande Söderköpings hospitalsskäppa verkar ha kommit från allmogen i Vikbolandet som var ytterst aktiva under upproret 1497, och även i samband med Vreta klosters gästningsrätt gentemot biskopen, se vidare Schück 1959, s. 125f, 140, 150, 246, 252, 256, 350. För en tvist om spetalstionden 1514 se brev från Hans Brask och Hemming Gadh i jan 1514, BSH 5, nr 429, 431

Av allt att döma fanns det en rad sedvänjor kring tiondet som smålänningarna försökte vidmakthålla. Till saken hörde möjligen att den gamla Smålandslagens kyrkobalk fortfarande gällde för Tiohärad. Medan exempelvis den yngre Västgötalagens kyrkobalk räknade in delar av fattigtiondet som skulle gå till ”hospitalet” och till den s.k. ”Falköpingsskäppan”, och om Östgötalagen var litet otydlig när det gällde hur fattigdelen skulle hanteras så var Smålandslagen liksom Gutalagen otvetydig. Fattigdelen skulle helt stå till bondens förfogande, och han hade rätt att själv föredra att stödja släkt framför fattiga främlingar, ”hellre åt skylda än åt oskylda”.[38] I delar av Småland verkar också från 1300-talet en sed ha växt fram att bönderna behöll 2/3 av fattigdelen av tiondet.[39] Hur man skulle se på kyrkans förmögenhet var inte heller självklart. Enligt de gamla svenska landskapslagarna uppfattades den som resultatet av sockenmännens samfällda tillskott och arbete. Motsättningar kan alltså ha haft sina rötter i spänningar mellan vad som betraktades som lag och sedvänja, och hur dessa förhöll sig till biskoparnas nya anspråk. Under slutet av medeltiden hade en andel av fattigdelen av tiondet i dessa områden överförts till olika hospital – i Njudung och Finnveden förlänt som munkaskäppan till Nydala kloster. Under 1400-talet inledde Linköpingsbiskoparna och domkapitlet en rad åtgärder för att komma åt denna tiondeandel, vilket bl.a. ledde till konflikterna i Söderköping under 1510-talet.[40] Hospitalen verkar inte ha mött några större protester hos allmogen, snarare tvärtom ifall vi beaktar skeendena i Östergötland.

Tiondets fattigdel var omstridd på många håll i samband med reformationen. Samma försvar av bondens fjärdedel av tiondet, ”bondeluten”, skedde i Norge där bönderna i Borgarsysla 1514 protesterade mot kyrkans försök att disponera över fattigdelen. Dessa protester upprepades i

---

38 *Svenska Landskapslagar* (red) Holmbäck/Wessén ser 1 Östgötalagen s. 10 § IX; ser 5 Yngre Västgötalagen s. 211 § 36; Smålandslagens kyrkobalk s. 425 flock 6, jmfr not 5. Jmfr om motsättningen äldre lagar och sedvänjor gentemot biskoparnas anspråk i Skåne, Schalling 1936, s. 60f. Gutalagen föreskrev explicit att tiondet i sig var byggt på socknens frivillighet, och att dessutom fattigdelen var den enskilde bondens ensak, om biskopstiondet på Gotland och i Sverige se Pernler 1977, s. 133–50, jmfr Schück 1959, s. 235.

39 Schück 1959, s. 234–38 med exempel från Njudung, Vedbo och Finnveden, d.v.s. Tiohärad som låg under en egen kyrkolag. Detta levde uppenbarligen kvar på 1520–40-talen i en rad socknar där prästerna därför tog halva tiondet istället för en tredjedel.

40 Schück 1959, s. 100, 111, 115, 250–56, som framhåller att biskoparna i Linköping därmed gick emot lekmännens hävdvunna rätt delta i beslut om tionden. Om munkaskäppan Härenstam 1946, s. 246–51. Om stiftets användning av olika kyrkobalkar, Pernler 1999, s. 25, 217. Larsson menar att Tiohäradslagens paragraf om fattigtiondet i praktiken var övergiven i Växjö stift vid medeltidens slut eftersom biskoparna hade utkrävt en fri dispositionsrätt av fattigtiondet för hospital och helgeandshus, Larsson 1972, s. 43.

decennier efter reformationens upphävande av ”bondeluten”.[41] Fattigdelen var också ytterst omstridd i stora delar av det tyska riket decennierna före upproret 1525. Församlingar både i städerna och på landsbygden ville återupprätta församlingens inflytande över tiondets användning. Man önskade att fattigdelen återfördes från de förvärldsligade andliga institutionerna till det egentliga syftet, att stödja fattiga inom lokalsamhället.[42] Vi kan ana ett liknande problemkomplex i våra källor. Dels har vi här sett att det fanns en utbredd diskussion om tiondet, dels såg vi i kapitel 2 en aktualiserad retorik från biskopar och riksföreståndare/kung om vikten av lokalt samtycke till hur kyrkomedel skulle användas för världsliga syften. Kanske kan vi dra slutsatsen att element av den reformatoriska rörelsen i Tyskland faktiskt korresponderade med en liknande rörelse i Norden vad gällde vissa anti-klerikala inslag.

Å andra sidan ska vi komma ihåg att det uppenbarligen fördes en offensiv från biskoparnas sida om att vidga anspråken vad gällde tiondet och andra avgifter. 1471 vidgade och specificerade Uppsala biskopssäte kraven på sin tiondeandel. En rad nya persedlar räknades in och dessutom generaliserades tiondet till att gälla alla istället för som tidigare enbart de församlingar där det gjordes visitationer. Detta innebar en påtaglig förändring främst i periferin som t.ex. Jämtland.[43] En liknande process kan vi ana i Linköpings stift inte minst med det ovan nämnda påbudet om kvicktionde, men kanske främst med kyrkans ökande anspråk på fattigdelen av tiondena. Sedan tillkom dessutom utbyggnaden av gästning och gengärd på kyrkans landbor. Detta tyder på att anti-klerikala inslag i allmogens reaktioner mycket väl kan ha varit riktade mot kyrkans aktuella politik.

Andra tvister mellan bönder och biskopen

Det är inte ofta vi möter den mer vardagliga interaktionen mellan sockenmenigheterna och den högre kyrkoorganisationen. I Hans Brasks registratur finner vi i och för sig ett antal förteckningar över sakören som dömts ut i samband med visitationsresor under 1520-talet. Några källor finns också rörande en visitationsresa i Småland 1513–14. Det är ett intressant material i sig, men här möter vi främst enskilda sockenbor som döms för olika brott utifrån den andliga jurisdiktionen.[44] Ibland kan i

[41] Njåstad 2003, s. 139, 221, med referenser till Sogner 1961 om fortsatta konflikter kring fattigdelen av tiondet decennierna efter reformationen i Norge.

[42] Cohn 1979, s. 7, 9–11. Se också P Blickle 1987, s. 27, 30–33, 35, 38f, 45 passim, som emellertid också visar att motståndet initierades av vidgandet av tiondet på nya persedlar, ibid. s. 60f.

[43] Njåstad 2003, s. 184f.

[44] Om Hans Brasks visitationer 1513–14 se t.ex. Schück 1959, s. 137f. Om ärkebiskop Angermannus liknande räfst 1596, se Österberg i Österberg/Lindström 1988, s. 146–49.

och för sig den lokala trosutövningen ha kommit i konflikt med kyrkan eller dess överhöghet. Ett anmärkningsvärt exempel inträffade i det västgötska Marks härad 1526, en konflikt som möjligen hade kopplingar till en mer omfattande obstruktion mot överheten i trakten som pågått under en rad decennier.[45] Jag har emellertid inte funnit indikationer på liknande konflikter i Småland. Istället kan vi notera att biskopen i flera fall ombads att hjälpa socknarna att lösa interna konflikter, och att en del övergrepp skedde mot sockenkyrkornas egendomar. Exempel på det senare kommer vi att möta i kapitel 4 som klagomål mot jordherrar.

Prästutnämningar kunde i enstaka fall ifrågasättas, men i ett dylikt småländskt fall verkar inte någon egentlig konflikt ha utspelat sig.[46] Konflikter inom sockenförsamlingen kunde leda till mer omfattande rättsliga utredningar. Biskopen försökte 1524 stilla en tvist mellan sockenborna i Locknevi i Tjust och deras sockenpräst herr Nils genom att tillsätta en nämnd till vilken fogades biskopens fogde i trakten, en kanik samt prosten i området. Efter prövningen skulle biskopen döma mellan parterna i fallet. Vad tvisten rörde sig om får vi emellertid inga uppgifter om.[47]

I början av 1526 befann sig Hans Brask på visitationsresa i södra Småland. I ett brev till Gustav Vasa skrev han att allmogen i Möre upprepade gånger begärt biskopens tjänster, vilka fejden länge hade hindrat.[48] Vi har i kapitel 2 sett exempel på hur allmogen kring Möre begärt att fogdar och biskopar skulle fullgöra sina plikter som rättshandhavande under krigsåren kring 1507. Sockenmenigheterna uppfattade tydligen det som att kyrkans tjänster under 1500-talets början med anledning av krigen inte erbjöds i den omfattning man önskade.

I ett fall möter vi klagomål rörande våld som ansågs ha utövats av kyrkans krigsfolk. I mars 1523 hade en grupp knektar ridit genom Småland norrifrån mot Kalmar. På vägen hade de gästat allmogen med en rad våldtäkter och andra våldsverk. Knektarna hade sagt att de tillhörde biskop Hans Brask. Efter klagomål såg denne sig föranledd att skriva ett

---

45 Allmogen i Marks härad uppgavs bygga ett kapell tillägnat en helig piga från trakten. Bönderna i trakten hade skänkt stora offer för att möjliggöra bygget, ett offer som strax exproprierades på kunglig befallning varpå byggnadsarbetet förbjöds, Berntson 2000, s. 110. Om de återkommande oroligheterna i trakten från 1480-talet och framåt se Palm 1991.

46 1523 hade sockenborna i Torsås socken i Möre vägrat godta en präst som Hans Brask sänt dit. De önskade istället en Sven Johansson från Värend som tidigare troligen varit i biskop Ingemars tjänst. Brask svarade att om denne Sven kunde visa goda vitsord så skulle det inte vara några problem, HBr nr 114, s. 194.

47 Nämnden med sex män från vardera sidan skulle pröva alla klagomål från alla parter, HBr nr 238, s. 308. Nils i Locknevi var en inflytelserik präst som var utsedd till att vara en av de två ”confessores” från Tjust som skulle delta på nästa synod, HBr nr 239, s. 309.

48 HBr nr 399, s. 435. Allmogen hade bl.a. begärt ”fermelse”, en konfirmation som enbart biskopen kunde utföra, om ordet se Söderwall ”färmilse”, bd. 1, s. 372, samt i suppl. bd. 4, s. 233.

öppet brev till befolkningen i Njudung där han nekade till att han skulle ha någon koppling till knektarna och framhöll att liknande anklagelser vänts mot honom flera gånger under det föregående året ”Oss oc vora swänna til owilia”. Han bad allmogen att tillse att om fler människor begick liknande övergrepp i hans namn, skulle de gripas, och om de verkligen tillhörde Brasks folk lovade han att näpsa dem.[49] Liknande klagomål över övergrepp från kyrkans folk mot andras landbor möter vi på andra håll.[50] Liksom för kronans ämbetsmän uttrycktes från allmogens håll ett krav på att den högsta andliga myndigheten skulle kontrollera sitt folk och beskydda allmogen.

Spänningar rörande biskoparnas världsliga jurisdiktion förekom i ett särskilt sammanhang. I beslut 1527 och 1528 fastställdes att de kungliga fogdarna skulle ta över biskoparnas andel av saköresuppbörden. Det påstods att allmogen varit och förblev ohörsamma gentemot prostarna och vägrat utge biskopssaköre. Vi får ingen information om hur länge eller i vilken omfattning detta pågått, och man kan bara spekulera i om detta kan ha haft kopplingar till någon vidare kritik mot kyrkan eller om det exempelvis berodde på att bönder föredrog förlikningar framför andliga domar.[51]

Motstånd mot kyrkliga kontributioner

Under Hemming Gadhs ämbetsperiod som utvald biskop i Linköping användes kyrkans resurser till världsliga ändamål på ett sätt som sedan kom att leda till protester. I synnerhet rörde detta krigföringen i Småland. Gunnar Olsson m.fl. har menat att Gadhs metoder var ett uttryck för en temporär senmedeltida lösning av kronans finansiella problem där kyrkans resurser skulle användas i världsliga syften, utan att fullfölja den konfiskation som troligen ännu var otänkbar för de flesta.[52] Hans Brask klagade efter sitt tillträde 1511 på hur Hemming i tio år använt kyrkans medel, främst biskopstiondet, till världsliga syften i samband med stridigheterna i Småland. Han menade därför att kronan var skyldig biskopssätet 10 års inkomster.[53] 1504 hade dessutom Gadh och Svante Nilsson som vi har sett tagit upp ett silverlån i form av monstranser och kalkar av kyrkorna kring Kalmar för att lösa en sold till en grupp tyska

---

49 HBr s. 127f.

50 Svante Nilsson skrev vid ett tillfälle till biskop Mats i Strängnäs om hur Svantes landbor vänt sig till honom i Västerås med klagomål över hur biskopens folk förgripit sig på dem, främst mot en änka som utestängts från hus och hem. Svante menade sig misstycka till att sådant skulle ske landbor ”vem de än tillhör”, men var öppen för en förlikning, SA 1626, tr. i Gustafson 1950, s. 22.

51 Olydnaden kan under dessa år ha förstärkts av att prostarna fråntogs bannlysningsinstrumentet för att driva in sakörena, se vidare Andrén 1999, s. 51.

52 Olsson 1947, s. 130–68, särsk. s. 167, Schück 1959, s. 358. Om Hemming Gadh se vidare Carlsson 1915.

53 Schück 1959, s. 134f, 358.

knektar, som höll på att plundra trakterna. Detta lån kom aldrig att återbetalas och klagomål restes mot Gadh i domkapitlet 1506. På liknande vis anklagade riksrådet 1511 Svante Nilsson för denna självsvåldiga användning av kyrkans medel.[54] Gadhs position hade dessutom försvagats av det faktum att han aldrig fick biskopsvalet konfirmerat. Redan i november 1504 tillskrev det svenska riksrådet honom och domkapitlet och varnade att ”then menige man” i stiftet ogillade situationen med en icke konfirmerad biskop. Detta borde ordnas snarast eftersom ”om hon saa lenge staar som hon nw ær ath theris rettoghether paa cristendomzens vegnæ forsymedh vordhe och likewæl paa theris siidhe renthen vtgiffs i tilkommende tiidh skulle ther födis mykith obestondh och skadhe”.[55] Efter en bannlysning utfärdades en liknande skrivelse av rådet i oktober 1506. Sätets försvagade ställning uppfattades innebära en risk att ”renthen” inte skulle inkomma. Vilka avgiftstyper som åsyftades framkommer inte. Att han ändå uppbar de biskopliga räntorna och lån från sockenkyrkorna menade man stred mot den kanoniska rätten.[56] Vi ska snart se hur liknande klagomål riktades mot ärkebiskopssätet i Lund efter 1520.

Frågan är om Gadhs ställning hos allmogen egentligen hade försvagats. Gadh argumenterade inför Svante Nilsson att han var riksföreståndarens personlige tjänare, och i sin militära verksamhet tjänade det allmänna bästa med uppdrag från Svante och allmogen. Bland riksföreståndarens eget folk diskuterades flera gånger under kriget mot kung Hans att kyrkans organisation och biskoparna borde bidra till kostnaderna på grund av sitt välstånd. Svante Nilsson menade att kyrkan skulle följa en generell samhällelig princip att det meniga bästa var viktigare än det egna. Han läste lagen för Växjöbiskopen som begärt få behålla sina knektar hemma under belägringen av Kalmar. Denna hållning verkar ha mött visst stöd. I Svealand stärkte Svante Nilsson sin ställning hos allmogen genom att hans trupper 1507 gått mot Kalmar medan irritation uttrycktes mot att biskoparna ej bidragit till mobiliseringen.[57] Något som bör ha bidragit till trenden av ett ”förvärldsligande” av de kyrkliga medlen var bortförlänandet av biskopsmedlen. I de bägge sturetrogna häraderna Västra och Södra Vedbo var biskopstiondet förlänt till riksföreståndaren, något som biskop Hans Brask försökte upphäva med hänvisning till biskopens väntade militära utgifter i stridigheter 1513.[58]

Efter att Gadh utmanövrerats gav han uttryck för att Sten Sture d.y. och han själv hade att välja mellan en kyrkans linje, och en allmogens

---

54 Se ovan s. 86.
55 HSH 19, s. 68f.
56 Själv menade han dock att klagomålen härrörde från folk under ärkebiskopens beskydd, Olsson 1947, s. 151–54
57 Ibid. s. 154–58.
58 Wieselgren 1949, s. 193.

linje som skall ha varit uttalat antiklerikal.[59] Det aldrig återbetalade lånet från kyrkorna kring Kalmar kan ha inneburit spänningar med allmogen där, liksom de många gästningarna och skatterna i samband med krigföringen. Däremot har vi inte funnit några egentliga tecken på att allmogen upplevde Gadhs världsliga användning av kyrkomedlen som principiellt problematisk. Frågan skulle snart upp på dagordningen igen.

Vi har redan sett att Brask under 1510-talet agerade mot hospitalen och klostren i stiftet för att ta över det s.k. spetalstiondet, samt ytterligare utvidga sin gästning och fodring.[60] Även han kom nu att argumentera för att biskopsbordet hade behov av inkomsterna, och att behoven var av militär art.[61] I uppmaningarna till sina landbor diskuterade klosterledningarna gästningens juridiska funktion i förhållande till bönderna, och det är värt att notera att biskopsgästningen uppgavs vara för ”tilflwcth, forswar ok beskerm”… ”bade i andelige och likammelige mathe”.[62] Gästningen var alltså kopplad till det världsliga försvaret.

Det skulle föra för långt att diskutera mer ingående här, men biskopssätets ansträngningar att legitimera sina anspråk under 1500-talets inledande decennier byggde i hög grad på det världsliga försvaret. Detta bör ha utgjort en avgörande bakgrund för den diskussion Brask och Gustav Vasa sedan förde på 1520-talet, där Brask oroade sig över att det fanns en opinion inom allmogen i stiftet för att kyrkans egendom skulle vara ”folkets”.[63] Det har sagts att en retorik om kyrkans egendom som i grunden tillhörig menigheterna och därmed kronan som en representation av det ”allmänna”, vann anklang hos allmogen just i Linköpings stift.[64]

Jag har redan nämnt den våg av kyrkliga kontributioner med främst silvergärder som inleddes 1521.[65] Den femte gärden kom sommaren 1523 då Gustav Vasa ställde krav på gärdpengar av Hans Brask som i sin

---

59 Brevet från ca 1513 rörde en tvist om Ture Jönssons (Tre rosor) länsinnehav, med bl.a. formuleringen ”hade wij fortrösth oss oppa bondha hyllisth och mene man. hade wij fortörnath gud kirkiona och klerkeridh”. Kring det berömda brevet och olika tolkningsproblem se Westin 1957, s. 552–64 med referenser.

60 Schück 1959, s. 143, mer allmänt s. 156.

61 BSH 5, nr 429, jmfr om biskopssätets anspråk på klosters och hospitals inkomster Schück ibid. s. 353ff.

62 Alvastra klosters abbot 1513 se BSH 5, nr 418, samma för Vreta kloster 1515 se kommentar ibid. s. 525. Om Gadhs politik se Schück ibid. s. 350–53. Samma skedde med tiondet, 1503 argumenterade biskop Gadh till Nydala klosters förlänta tiondebönder i Östra härad att tiondet skulle gå till det militära värnet, och därför borde de vara villiga att betala, Schück ibid. s. 358.

63 Westman 1918, s. 190, jmfr t.ex. GIR 1, 1521–24, s. 305. Det kan mycket väl tänkas att just Linköpings stift präglades av föregångaren Hemming Gadh som i tio år använde kyrkans medel i sturefalangens fejd mot unionssidan.

64 Holmquist 1933, s. 97–100, som bl.a. tar upp ett berömt brev av Laurentius Andræ 1522.

65 Schück 1959, s. 364f.

tur frågade var han skulle ta dem. Snart begärde Gustav av Söderköpings stad att man skulle samla ihop klenoder från kloster och kapell, och han påpekade att han ville skona klerkerna, en viktig allierad grupp. Brask påpekade i slutet av augusti för en magister problemet att kyrkorna kring Kalmar och på Öland fortfarande inte fått tillbaka av det lån man givit Svante Nilsson 1504 och pekade på de tidigare krav på stora summor man hade på kronan.[66] I samband med silvergärden för Gotlandståget våren 1524 ändrade Gustav Vasa retorik och skrev i mars till allmogen i Linköpings stift att han aldrig begärt av biskopen att denne skulle betunga kyrkorna, istället skulle man bidra frivilligt och enbart från kyrkornas överskott.[67] Brask berättade i ett brev till Ture Jönsson (Tre rosor) om hur biskopssätet möttes av ”stor ovilja och förakt” efter det att Vasa kungjort att pålagorna på kyrkorna ej varit med hans vilja. Han noterade också att mycket silver redan gått åt till den förra skatten och påpekade återigen att kyrkorna kring Kalmar och på Öland ej fått tillbaka av sina gamla lån från 1504.[68] Uppenbarligen rådde nu ovilja i stiftet, och både Gustav Vasa och Brask menade att stiftets socknar skulle vara svårare att lägga krav på än på andra håll i riket. När biskopssätet å kronans vägnar uppbar sockenkyrkornas tiondeandel 1524–25 rapporterades det om störningar i stiftet. Först utgick gärderna åtminstone från vissa håll – men på sina håll stoppades transporterna och bönder tog tillbaka sockentiondet. Möjligen förvärrades situationen då Brask efter dröjsmål vände sig till de småländska delarna av stiftet för att utverka kontributionen. Tydligen undvek han i det längsta att göra anspråk i de trakterna. I slutet av maj 1524 skrev Brask till Gustav Vasa och även till Ture Jönsson om hur allmogen börjat återkräva och återta hjälpen som utgivits. Hos allmogen hade det börjat talas om hur biskopssätet berikade sig, och han menade att detta vållats av ”Luthers parti”. Han såg sig därför under dessa dagar föranledd att förbjuda Luthers skrifter i stiftet. I ett tidigare brev beklagade han sig över hur allmogen alltmer kommit att betrakta kyrkans egendomar som tillhörande allmogen. Brask framhöll mot detta att kyrkan behövde sina tiondeandelar för att löna sitt folk med salt, humle, kläde o.s.v. Några veckor senare skrev han åter om anklagelserna om egennytta och hur kontributionerna återtogs av allmogen.[69] Han poängterade för kungen den lokala sockenkyrkans ekonomiska roll för fattiga bönder då bönderna i stiftet var tvungna att låna av tiondet när det uppstod spannmålsbrist. Om det lagrade tiondet togs

66 HBr nr 92, 93, 100, 103, 106, 111. Om det följande se även ovan s. 87f.
67 HBr nr 215, s. 283.
68 HBr nr 216, s. 284f.
69 HBr nr 206, 208, 214, 215, 216, 218, 221, 223, 235. Jmfr brev till ärkeelectus i Uppsala 20 juni, ibid. nr 231, s. 300 om hur menigheterna efter Gustav Vasas brev började misstänka biskopen för förfalskning och för att handla i sitt privata intresse. Förbudet mot Luthers skrifter riktades främst till Söderköpings stad, HBr nr 228, s. 297f.

från socknarna så att de sedan ej kunde så jorden vid ett ”hårt år” skulle det leda till ”myget umtall”. Kring Öland och Kalmar län hade dessutom alla tiondedelar tagits vid ett tidigare tillfälle. Slutligen anförde Brask problemet att det var sed att tolv män ”regerade” varje socken, och att det var omöjligt att få hjälp av socknarna utan dessas vetskap och samtycke.[70] Gustav Vasa skrev å sin sida ett öppet brev till allmogen i stiftet och menade att biskopen våldfört sig på sockenmenigheternas självbestämmande, gärder skulle ges frivilligt av socknarna, samma argument Brask redan använt sig av. De verkar alltså bägge ha uppfattat det som att det bland stiftsallmogen rådde en opinion som var kritisk mot biskopens och kronans sätt att göra anspråk på socknarnas resurser utan menigheternas deltagande.[71]

I detta spel mellan riksföreståndaren och biskopen ser man inga hänvisningar till att sockenmenigheternas egendom i förlängningen skulle uppfattas som kronans. Snarare var det de grundläggande idéerna om sockenkyrkornas självbestämmande och fattigtiondets frivillighetsprincip som bägge försökte spela på.[72]

Oro kring klosterväsendet

Vi har sett att Nydala kloster hade återkommande problem med sin munkaskäppa. Det var inte helt ovanligt under senmedeltiden att legitimitetsproblem för klosterväsendet ledde till att principen om frivilliga avgifter åberopades. Vadstena kloster mötte under senare delen av 1400-talet motstånd mot några av sina avgifter, och frivillighetsprincipen kom att nyttjas som en kompromiss. Man fick från klostrets sida i ökande utsträckning sända ut tackbrev för erlagda avgifter, samtidigt som exempelvis avlatsväsendet ökade – troligen för att motverka ett allmänt minskande intresse för att ge avgifter och allmosor, besöka vallfartsorter

---

70 HBr nr 326, s. 375f, jmfr nr 328, s. 380f, även GIR 2, 1525, s. 272–76. Jmfr Westman 1918, s. 219.

71 HBr nr 215, GIR 2, 1525, s. 144, 198. Se vidare diskussion hos Westman 1918, s. 204f. Holmquist 1933, s. 97–100, Schück 1959, s. 364–68. Från Uppsala berättades att allmogen önskade tacksamhetsskrivelser för tiondegärden, och att de tyckte att det var orätt att ”rycka” eller ”kippa” från kyrkor och kloster då ärkebiskopen hade så få knektar att försörja.

72 Jmfr Schück 1959, t.ex. s. 258 om frivillighetsprincipen som ett medeltida arv, och dess koppling till reformationen och en viss folklig acceptans av kronans konfiskeringar. Återigen bör man påminna sig att Vasas senare krav på tiondets registrering och att bönderna skulle gå ed på hur mycket de hade i utsäde blev den utlösande faktorn för Dackeupproret 1542, liksom att ett av kraven i Dackes klagomålslista riktades mot expropriationen av monstrantier, ”ornamenta” m.m. i sockenkyrkorna som ”fäder och föräldrar” förärat Gud, se Tegel 1622, II, s. 159f. Det speglade en stark föreställning om sockenkyrkans egendom som självförvaltad, med egendom förvärvad genom generationer. Mot kravet på en ed hade de enligt sin erfarenhet den gamla praktiserade lagen och rätten utifrån frivillighet på sin sida.

o.s.v.[73] Tidigare hade klosteradministrationen fått ge upp krav på att den s.k. vårfrupenningen till klostrets uppbyggande skulle vara obligatorisk. Efter omfattande protester och motstånd från allmogen i bl.a. Linköpings stift förklarades avgiften under 1470-talet för frivillig.[74]

I övrigt har vi i princip inga källor som belyser klostrens ställning hos allmogen under dessa år. Sören Norby rapporterade dock 1521 hur folk från S:t Annas hospital i Köpenhamn som sänts ut för allmoseinsamling blev ”röfvede” och nekades ”skemmerligh” av de motsträviga, skattevägrande smålandsbönderna. Dessa ombud hamnade inte sällan i konflikt med lokala tiggarordnar, men Norby menade att det i detta fall var bönderna i Kalmar län som gav sig på dessa tjänare liksom alla hovmän och borgare i trakterna i samband med resningen mot Kristian II. Källorna medger knappast någon slutsats om detta enbart hade med resningen mot unionskungen att göra, eller om det var ett uttryck för bredare sociala motsättningar.[75] Möjligen spred sig en mer omfattande kritik mot munkväsendet i Småland. Abboten i Nydala fick 1523 tag i satirskrifter om munkväsendet som han sände upp till Linköping. Biskopen svarade att man egentligen borde tiga ihjäl dessa lutherska provokationer men rådde munkarna att utforma ett seriöst svar på smäleken.[76]

Klostren förefaller dock fortfarande ha åtnjutit en viss legitimitet hos allmogen. Detta blev tydligt under Västgötaherrarnas uppror 1529 då uttryckliga krav kom från allmogen på att de andliga institutionernas tjänster skulle säkras. Man protesterade mot reformationens indragningar av resurser som behövdes för att vidmakthålla kyrkans förpliktelser. Smålänningarna klagade över hur kungen ödelagt klostren genom att expropriera deras klenoder, och hur munkarna som skulle uppehålla Guds tjänst fördrivits. De menade sig också ha slagit ihjäl den ansvarige fogden och flera andra med anledning av att de var ansvariga för stölden av klostrens klenoder. Men också från andra håll kom klagomål rörande försvårandet av de andliga tjänsterna.[77]

---

73 Norborg 1958, s. 245–52.

74 Ovillighet rapporteras redan 1388, och återigen på 1440-talet, motståndet tilltog under 1460-talet då klostret var färdigbyggt och allmogen åberopade då frivilligheterprincipen. Vårfrupenningen kunde ändå vara omfattande i fortsättningen, Viborg län gav 150 mark kring 1494, Norborg 1958, s. 240–53.

75 Tr. i HT 1900, s. 302. Om St Anna se Rørdam 1859/63, s. 346–48. Om St Annas problem i Blekinge 1523–24 se nedan s. 197.

76 Brask till abboten i Nydala 23 maj 1523, HBr s. 158, se även Berntson 2003, s. 199.

77 Ett västgötskt svar betonade att kungen med exproprieringarna av klenoder betett sig okristligt mot Gud då han föraktat det som givits åt fäderna till Guds lov, heder och ära. Från Värmland kom en vädjan om att kungen skulle stärka de försvagade allmosorna så att kyrkor och kloster skulle kunna fortsätta sin verksamhet, Berntson 2000, s. 103f, 106, se GIR 6, 1529, s. 357, 358, 361.

SKÅNE

Historiskt hade den skånska kyrkans organisation flera gånger mötts av stora folkliga protester. Åren 1180–82 inträffade ett stort uppror i Skåne mot några av kungens fogdar samt mot ärkebiskopen och hans nyligen stadgade biskopstionde. För kyrkans del resulterade detta i en ny skånsk kyrkolag som innebar vissa begränsningar för dess juridiska och ekonomiska rättigheter. Liknande strider inträffade 1257–59 då allmogen allierade sig med kungamakten mot ärkesätets försök att införa nya kyrkolagar med skärpt gästning och rättslig överhöghet.[78] Allmogen hade alltså vid ett par tillfällen i omfattande konflikter försökt vidmakthålla tidigare nivåer på sakören och gästning samt lokala och regionala världsliga sedvänjor i rättsutövningen gentemot kyrkans anspråk. Efter dessa oroligheter var tiondet etablerat i Skåne, men i synnerhet dess biskopsdel kunde även fortsättningsvis ifrågasättas, åtminstone i andra delar av det danska riket.[79]

Under senmedeltiden var ärkesätet en organisation som på många sätt dominerade det skånska landskapet som andlig organisation, som jordherre och som länshavare.[80] Vilka resursanspråk hade kyrkan vid denna tid, och vilka typer av konflikter kunde en så pass dominerande administration vara inblandad i som berörde bönder och allmoge? I tidigare forskning har man för perioden 1480–1520 betonat det skånska ärkebiskopsdömets egendoms- och länsstrategier. Under ärkebiskop Jens Brostrup hade kyrkan fört en allianspolitik och bundit upp den regionala storadeln med en lång rad förläningar av kyrkogodset. Med Birger Gunnersens tillträde som ärkebiskop 1497 ändrades politiken radikalt, Gunnersen sökte återigen samla upp kyrkogodset under den egna förvaltningen och återta jord, gårdar och skogar som han menade otillbörligt frånhänts kyrkan.[81]

Den lågbördade, av den skånska storadeln illa omtyckte, Gunnersen genomförde även en administrativ offensiv med en utveckling av ämbetena i organisationen. Ett nätverk med egna fogdar, fodermarsk och en s.k. *official* befästes vilket innebar ett mer systematiskt uttag från bönderna av gästning och andra avgifter. Någon gång vid denna tid infördes

---

78 Stemann 1871, s. 33–35, Holm 1988, s. 85–89, om åren kring 1257 även Andersson 1974, s. 66–78.

79 Fortfarande 1443 menade delar av befolkningen i Jylland efter det stora upproret där att biskopstiondet aldrig varit generellt, varför kung Kristoffer med en dom genomdrev tiondet där. Även efter 1443 var emellertid biskopstiondet synnerligen svårt att etablera t.ex. i Jylland och på Fyn, Skyum-Nielsen 1955/57, s. 93f.

80 Om ärkesätets och även domkapitlets administration och roll under senmedeltiden se Johannesson 1947, s. 62–75, 96–105, 115–23, passim, Ingesman 1990.

81 För en allmän översikt se Andersson 1974, s. 416ff. Detta förnyade intresse för direktförvaltning och utmarker bör ha haft ett samband med en begynnande befolkningsökning och nykolonisation. Birgers och kyrkans politik vid denna tid beskrivs hos Bruun 1959, Ingesman 1990, s. 262–93, 326, Dalgård 2000, ödegårdsfrågan hos t.ex. C A Christensen 1963/66.

också ett *Kieller*-ämbete, en kyrkans representant gentemot hela befolkningen som handhade den andliga rätten på ett kringresande s.k. *Kælderting*, även denne med gästningsrätt. Ofta sattes lågadel på dessa poster.[82] Samtidigt lät ärkebiskopen förläna biskopstiondet till jordherrar i deras sätesgårdars närområden, och lojala medhjälpare kunde få sig förlänt tiondet på alla sina landbor.[83] Med detta växande nätverk stärktes förmodligen kyrkans möjligheter att närvara ute vid sockenstämmor och häradsting under de många godstvisterna under perioden, samt dess kapacitet att genomdriva resursanspråk med vacklande legitimitet. Huruvida detta innebar en ökad kontroll och insyn i lokala förhållanden har man tvistat om i senare tids forskning, men den allmänna trenden var i alla fall att resursuttaget ökade och systematiserades.[84] Lunds ärkesäte utvecklade alltså kring 1500 en ovanligt centraliserad förvaltning, med en utbyggd ämbetsmanna-apparat. Att den tilltagande gästningsrätten ofta upplevdes tangera rena övergrepp kan man se exempelvis genom biskopshandfästningar vid denna tid.[85] Ärkebiskop Birger kom i en rad konflikter med den lokala aristokratin och såg sig föranledd att stärka sätets militära kapacitet. Flera fännikor ska ha satts upp på den gamla stiftsorganisationens bekostnad.[86] Vi anar alltså samma militariseringstendens av kyrkan som i Sverige vid samma tid.

Den högre kyrkoorganisationen verkar alltså ha ökat sina anspråk på sina underlydande, och vid senmedeltidens slut riktades i Danmark en rad klagomål mot hur biskopar utkrävt extraordinarie avgifter, skatter och hjälper från präster och kyrkor. Från 1500 kan man i Danmark skönja en omfattande irritation från landbor och sockenförsamlingar och även lågfrälse, präster och kloster mot biskopssätenas aggressiva administration och godsägarpolitik.[87]

Kan vi då finna några konflikter och protester i anslutning till kyrkans politik under den här perioden i Skåne? Materialet är skört, men några tecken kan vi finna. Det ska påpekas att jag här utesluter Bornholm som låg

---

82 Se föregående not, om Kieller-ämbetet Dahlerup 1963, s. 54–58, Ingesman 1990, s. 38–43.

83 Exempel från Skurups socken och Ingelstad, ÆA 4, s. 296:10, 299f:40. Tord Jepson i Ljungby (Lyngby, Everöds socken i Gärds härad, se Flensmarck 2003, s. 155) fick månaden efter upphävandet av en fredlöshetsdom Ryde län i Åsbo härad av ärkebiskopen, samt vid något tillfälle biskopstiondet på alla sina landbor, DDL 6, s. 105–07, 108, ÆA 4, s. 301:8.

84 Se diskussionen mellan Ingesman 1995 och Bøgh 1996.

85 Den själländska biskopen Lave Urne fick vid sin biskopsvigning 1513 underteckna en handfästning där han lovade att han och hans fogdar inte skulle plåga sockenprästerna med gästning och andra orimliga bördor, Lindhardt 1968, s. 36.

86 Biskopskrönikan i Huitfelt 1650–52, T. 1, s. 88–91, Cronholm 1847, s. 381f.

87 Större protester och klagomål till kungen kom från Ribe stift kring 1500, och från Roskilde stift 1503. Kung Hans gav 1504 Fyns biskop rådet att agera mindre aggressivt i utkrävandet av nya avgifter och i sin jakt efter jordagods, Dahlerup 1989, s. 293f, Wittendorff 1989, s. 107, 111.

under ärkebiskopens bord. Omfattande konflikter utspelade sig där vid denna tid mellan allmogen, den kungliga fogden och ärkebiskopssätet.[88] I Skåne finner man indikationer på lokal irritation. I officialsräkenskaperna som bevarats från åren kring 1520 ser vi inte oväntat att det förekom individuellt våld på lokalt plan mot ärkesätets ”länsmän”, de lokala bondefogdar som uppbar städjor, böter och liknande för officialens och ärkebiskopens räkning.[89] Men förekom det ett mer principiellt motstånd?

Faktiskt dyker även under denna period tiondet upp som ett laddat resursuttag. Kyrkan drev på i slutet av 1400-talet för att tiondet skulle vidgas. På flera håll i Danmark fastställde biskoparna att bönders fiske skulle ingå i tiondet. Dessa regleringar mötte tydligen protester och i Kristian II:s lagarbeten i början av 1520-talet togs biskoparnas fisktionde upp som ett missförhållande som måste rättas till.[90] Men kan vi finna konkreta lokala fall av missnöje med de kyrkliga pålagorna? 1508 utfärdade ärkebiskop Birger en dom mot Kropps sockenmän. De hade anklagats av Herrevads kloster liksom av sin egen sockenpräst i Luggude härad för att ej följa de påbud om altarmat[91] och tionde som utfärdats. Fyra bönder inkallades som sockenrepresentanter, ”sognemends fuldmyndige sendebud, paa alle meenige sognemends wegne udj forb:te Krops sogn”, till ett kyrkans landemöte, där de anklagades för att vägra altarmaten och ha givit felaktigt tionde. På detta svarade de att:

> *udj biskop Tues och kong Christierns tid lagde de altermadden af i deris sogn effter konning Christierns vilie; och saa hafuer det stået till denne tid; och sagde, hves kirkeloven gaf dem der om, det wilde de lide och undgielde och gifue dem i den sagh* [92]

Församlingen hade alltså enligt böndernas mening under kung Kristian I på något vis befriats från altarmaten, och sedan förvägrat sockenprästen denna avgift. Dessutom hade man förvägrat Herrevads kloster delar av biskopstiondet som klostret tydligen varit förlänt med. Bönderna ådöm-

---

88 Från 1490 se Ingesman 1990, s. 98. Från 1499 se DDL 5, s. 373–75, 380–83, som pekar mot tidigare statuter.

89 Ingesman 1990, s. 83.

90 1498 kungjorde ärkebiskopen utifrån ett lokalt jylländskt fall att tiondet i riket skulle utgå från sill och annat fiske i lika hög grad som av spannmål, inte minst Skanörssillen och allt bondefiske hamnade på så vis under biskopstiondeplikten, DDL 5, s. 334. Om Kristian II:s lagarbete Svendrup 1993, s. 98.

91 Altarmaten var en mindre avgift som togs ur tiondet till prästen.

92 Brevet avslutas ”Thj biude wj forb:m. h. Jeppe och wed hannem alle wore sogneprester ofuer alt wort Lunde stict denne dom kynde och betee for almuen, hver i sin sogn, at de ma wiide, hvad de for gud rettelig plichtige ere att tyende, och at wiide at rette sig effter, hvor bröst her til werit hafuer, och sammæledis biude och befale samme alle wore sogneprester her paa grandgifueligen vere hafue skullendis her effter, at saa scheer reedeligen, som det sig bör etc.” DDL 6, s. 255–57, även Rep. 2 rk., nr 11108, jmfr Skyum-Nielsen 1955/57, s. 77f.

des att ge altarmat ”som förr av Arild”, en enligt ärkebiskop Birger gammal god sedvänja som de borde erlägga likt andra socknar i trakten. Ärkebiskopen inskärpte att altarmat och tionde av all spannmål och boskapsproduktion skulle ges till kyrkan i hela Skåne. Domen skulle läsas upp i alla socknar i stiftet som en reprimand och påminnelse, det förekom alltså motsträvighet på flera håll. Troligen ingick detta i en allmänt skärpt ton från stiftets sida, men det faktiska ärendet gällde alltså en socken som låg till ett kloster. Obstruktionen bör alltså ha varit värre här än på andra håll och kan indikera en irritation gällande klosterförläningen eller klostrets förvaltning. Bönderna svarade att de hade gett altarmat förr, och kunde göra så igen om det stod så i kyrkolagen. Vi kan notera att altarmaten inte var omnämnd i kyrkolagen utan enbart i senare stadgor. Möjligen innebar böndernas svar ett ifrågasättande av dessa stadgors vikt i förhållande till lagen. Vidare underströk biskopen att boskapsproduktionen skulle inräknas i tiondet, och att detta ännu inte helt vunnit genklang hos bönderna. Administrationen tog här fasta på en viktig produkt som var på tillväxt under perioden och troligen ganska allmänt spridd, innan adeln fick monopol på den växande köttexporten under 1530-talet. Liksom gällande fiske mötte tionde på kött en del problem i olika delar av riket.[93]

Vi har alltså åtminstone en tydlig indikation på att tiondet var omdiskuterat i början av 1500-talet. Smärre indikationer finner vi på andra håll. Enligt en 1700-talsregest sände ärkeelectus Jørgen i januari 1521 ett brev till dekanerna i Frosta, Färs, Järrestads och Ingelstads härader ”biskops tyondens fordren angående”.[94] Vi får snart anledning att se närmare på de speciella förhållandena under 1520-talet.

Två tiondeparter som hörde till prästerna var den ovan nämnda altarmaten samt en s.k. helgonskyld.[95] Johannesson menar att altarmaten var en ny avgift under 1400-talet grundad på gästningsrätten, men att den sedan tillsammans med helgonskylden avvecklades under Kristian I. Jag finner inte att källorna tyder på en så omfattande förändring. Däremot förekom uppenbarligen problem med de bägge avgifterna. År 1500 hade

---

93 Om biskopsförordningar, se Jörgensen 1940, s. 90. För altarmat och ”kvicktionde”, Schalling 1936, s. 37f. Om boskapsproduktionens ställning i början av 1500-talet, se Porsmose 1988, s. 375, utförligt Enemark 2003. 1471 klagade allmogen i Österdalen i Norge till kungen att biskopen i Hammar försöker gå emot sedvänjan och ta ¼ av varje dräpt djur, istället för en ”skuldra” per djur. Kungen biföll att den regionala sedvänjan, privilegiet, skulle kvarstå, DCP s. 250f.

94 Tr. Dahlerup 1963, s. 75.

95 Altarmaten innebar tillsammans med påskmat, sommarost m.m. matvaror som lämnades till sockenprästen några gånger om året, just altarmaten fanns senare i landeboken enbart nämnd för Göinge, Halland och Östra samt Medelstads härader i Blekinge. Helgonskylden var åtminstone under senare tid tillägnad prästgårdsbyggnadernas underhåll, sångens uppehållande vid gudstjänsten samt barnens undervisning. Den skulle enligt 1539 års förordningar utgå med en eller två skäppor säd till vardera sockenprästen och klockaren, Ljunggren 1965, s. 63–66.

en sockenpräst från Arrie vänt sig till landemodet (synod, prästmöte) om bönder som vägrat erlägga helgonskylden. Landemodet fastställde att de bönder i stiftet som hade parallella, fullvärdiga bruk på tidigare ensamgårdar var och en skulle erlägga helgonskylden, en princip som också kom att gälla gästningsrätten. Göinge och särskilt Önnestads socken nämndes som ett problemområde.[96] Problem kring avgifterna fortsatte under lång tid. 1532 gav kyrkan slutligen bönderna i Blekinge, Göinge och skogstrakterna frihet från helgonskylden bara de såg till att erlägga altarmaten, medan motsatta förhållanden skulle råda i övriga Skåne. Mycket tyder på att motsättningarna rörde pålagornas naturakaraktär.[97] I senare källor uppges att bönder på olika håll i Skåne någon gång under tidigare delen av 1500-talet mot kyrkans protester slutat erlägga helgonskylden respektive altarmaten och den s.k. påskmaten. Tidpunkten för detta är oklar, men en grundläggande konflikt kring avgifterna verkar alltså ha rått redan under undersökningsperioden.[98] Om altarmaten under senmedeltiden var en avgift som tillhörde prästen kan diskuteras. I ett annat dokument från 1504 menar ärkebiskopen att den tillhörde de avgifter prästerna i sin tur skulle erlägga till ärkesätet.[99]

Under senare delen av 1400-talet rådde en hård konkurrens mellan biskopssätena och kronan om överhögheten över sockenkyrkor och kloster. Målet var inte minst den tilltagande gästningsrätten som alltmer blev en åtråvärd inkomstkälla för jordherrar och andra.[100] Ibland klara-

---

96 DDL 5, s. 427f, Rep. 2 rk., nr 9147, jmfr 9110, Johannesson 1947, s. 87, om en senare liknande reglering av gästning se Skyum-Nielsen 1957, s. 76.

97 Johannesson 1947, s. 87, som menar att orsaken bör ha varit att de erlades i olika persedlar. Altarmaten erlades i form av bröd, kött, fjäderfä och ägg som det fanns gott om i skogsbygderna. Helgonskylden erlades istället i spannmål som var slättområdenas huvudprodukt. Emellertid utgick helgonskylden åtminstone på 1560-talet på sina håll i andra persedlar, t.ex. smör, höns, bast, penningar, så avgiften var inte helt bunden till persedelform. Från Tving i Medelstads härad nämns i landeboken hur altarmaten där avlagts av de ”paa skouffuene” som ”haffue mest Kueg”, alltså ett visst stöd för Johannessons koppling mellan persedlar och avgiftsform, Ljunggren 1965, s. 64, 67.

98 Helgonskylden var på 1560-talet helt avskaffad i delar av norra Skåne, Halland och Blekinge. På vissa håll uppges att bönder själva avlagt pålagan. På liknande vis var altarmaten och den s.k. påskmaten avskaffad i stora delar av södra Skåne, samt på vissa håll i Halland och Blekinge. Även rörande dessa avgifter nämns några gånger att bönder själva avskaffat avgifterna. Ljunggren 1965, s. 64f, 67.

99 DDL 6, s. 137.

100 Gästningsrätten utövades ofta av personer i fogdeposition, exempelvis ärkesätets official, se vidare Skyum-Nielsen 1957, s. 49–86, särsk. 57, 75f, jmfr Schalling 1936, s. 173, dens. 1937a, s. 19, Ulsig 1968, s. 338, 344, Sørensen 1983, s. 115f, Ingesman 1990, s. 46f, 50.

de sockenkyrkor inte de nya förpliktelserna.[101] I slutet av 1400-talet kan vi se hur Tommarps kloster i sydöstra Skåne kom att slitas mellan kungens och ärkebiskopens intressen. 1490 utfärdades ett tingsvittne om ärkebiskopens olagliga gästning av klostret och dess underlydande, och året därefter dömde kungen att klostret inte skulle behöva gästas av någon annan än kungens eget folk.[102] 1502 utfärdades emellertid på abbotens begäran ett nytt tingsvittne i Järrestads härad om gästningen. En tidigare klosterfogde och en åldringsnämnd intygade att biskop Tues fodermarsk några år tidigare med anmärkningsvärt våld tilltvingat sig gästningsrätten, och att landborna sedan dess var underställda ett ”offwerwoldh” i och med de nya förhållandena.[103] Trots att ärendet främst rörde jordägarens gästningsrätt, betonas i brevet hur inkräktandet på rättigheterna drabbat även de underlydande landborna med såväl våldgästning, stöld som inslagna dörrar.

Gästningsproblemen omfattade även kyrkans egna bönder som kom att involveras i konflikter mellan kronans ämbetsmän och kyrkan. I Skytts härad tvistade man 1489 om huruvida nio av kyrkans gårdar låg under kyrkans eller kronans rättsliga värn. En bonde hade givit länsherren Mogens Hack rätten till gästning mot att själv få rätt att hugga i kronans skog. Ändå fortsatte biskopens fodermarsk att gästa bonden.[104]

Men mer omfattande problem kom att gälla kyrkans generella gästningsrättigheter. Villands och Gärds häraders sockenpräster klagade 1487 på hur ärkebiskopens slottsfogde i Åhus gästat dem ”mere end theris formue thilziger”. Ärkebiskop Brostrup utfärdade då ett frihetsbrev till kyrkans folk på att de skulle vara fria från all gästning och övriga pålagor av fogdar och ämbetsmän på Åhus slott. De skulle istället fortsätta ge sedvanlig gästning till ärkebiskopen och hans fodermarsk.[105] En

---

101 1475 överläts exempelvis Östra Vemmerlövs sockenkyrka till Tommarps kloster eftersom kyrkan var så betungad av gästningsplikter samt av avgiften ”hospitalitates” eller ”cathedraticum”, en av de avgifter med koppling till gästningsrätten som genomtrumfades under 1400-talet, Wallin 1982, s. 25. Om cathedraticum se Falkman 1848, bd 1, s. 47f, Schalling 1936, s. 38f, 173, Ljunggren 1965, s. 87.

102 ÆA 4, s. 376:8, DDL 5, s. 134, 160. Se även med kommentarer hos Wallin 1982, s. 59f, 68.

103 Man intygade att ”inghen mantz tiænere geste for:ne closterss brødhere oc byndhere wdhen tess samme closterss tiænere redhe offwer them ind til i biskopss Twess tydh tha welledhe hanss fformarss, som hedhe Morthen Iwdhe, seg ind pa for:ne closterss brødhere oc byndhere oc wolgeste them imodh abbedhenss mynne, slaa theres dørræ wpp oc toghe theres gotz ffraan them, boddhe clostherss brødhere och byndhere, oc aldri noghen hørdhe swa waræ giørth føre then tydh, swa begyntess. Oc nw ere the fatige men swa wtleet, at for:ne closter haffwer neppeligh en bondhe frii for swa dane offwerwoldh”, DDL 6, s. 60f, jmfr Wallin ibid. s. 131–33.

104 DDL 5, s. 88f.

105 DDL 5, s. 23f, jmfr Skyum-Nielsen 1955/57, s. 76, Ingesman 1990, s. 47, 99, Dahlerup 1963, s. 56.

liknande tvist verkar ha utspelat sig gällande prebendenas landbor. I domkapitlets privilegier underströks att olaglig gästning av dess landbor var förbjuden.[106]

1504 ser vi hur denna typ av konflikter kunde involvera aktivt motstånd från bönderna. Ärkebiskop Birger utfärdade ett öppet brev om

> *hwrledes thee bøndher, som sidhæ i thee prestægardhæ hoss thee kirkær, som presthernæ ickæ selffwæ besidhæ, æræ them meget fortrodhnæ oc ower hørighe foræ æy at willæ laanæ them stolderwm eller giffwæ them stroofodher till theres hæstæ om søndaghen eller andre daghæ oc tidher, som thee skullæ holdhæ mæssæ, eller giøre anner redhæ (*redzlæ*) i theres sogner, oc ath the ickæ villæ wære them hørighe, lydighe och hørsømelighæ, som them bør mod theres rættæ jorddrott oc hwsbondhe, ladende sigh haffwæ hwsbondhæ holdh aff wore officialær, fogether oc embitzmen, for:ne wore presther till hoffmodh, fortørn och wlydelsæ*[107]

Skånes prästerskap hade alltså klagat över att landborna på deras annexsocknars prästgårdar ej var dem ”höriga, lydiga och hörsamma som de borde mot sin rätta jorddrott och husbonde”, och vägrade ge prästerna stallning och foder vid söndagsmässobesöken. Bönderna ska ha hävdat att de redan gav ”husbondhold” (gästning till husbonden) till ärkebiskopens fogdar. De sistnämnda hade alltså på egen hand övertagit herradömet över annexsocknarnas prästgårdar och bönderna fick vägra den svagare motparten, prästerna, motsvarande pålaga, samtidigt som bönderna själva fick bära hundhuvudet i den rättsliga processen. Ärkebiskop Birger dömde till prästernas favör. De skulle ha rätt till pålagorna så att de själva ”tess velvilligere” kunde ge ärkesätet de ”redzsle, cathedratico, altere haffre, giestningh, subsidio oc annet” det hade rätt till. Prästerna erhöll också utvidgade befogenheter över landborna på prästgårdarna, med att till- och avsätta landborna och begära ”skelligh” tjänst och landgille av dem. Ärkebiskopen beordrade sina egna ämbetsmän att inte göra våld på de rättigheter och privilegier han utfärdade i brevet.[108] Att bönder i annexsocknar vände sig mot sina (frånvarande) präster påminner om den irritation som två decennier senare riktades mot vikarierna vilka flyttade mellan socknarna som ersättare för ämbetssamlande kyrkoeliter som inte hade tid att fullgöra sina förpliktelser.[109] Liknande motsättningar kunde i enskilda socknar beröra flera gårdar och involvera gästningsrättigheter. En gård och en fästa i byn Bjärlöv i Göinge hade legat till Färlövs prästgård och kyrka tills en Hogen Per Turesson

[106] År 1473, DDL 4, s. 168–70. Privilegierna förnyades 1499, DDL 5, s. 395f.
[107] DDL 6, s. 136–38.
[108] Se vidare Skyum-Nielsen 1955/57, s. 76, Schalling 1936, s. 174. ”Redsler” åsyftar alla smärre avgifter.
[109] Om vikariernas ställning under reformationen se Lindhardt 1968, s. 23f.

lagt sig till med gårdarna och gästat bönderna mot prästens invändningar. Detta påtalades av prästen 1498, och i ett sockenvittne av Färlövs församling 1506. Ärkebiskop Birger fastslog 1513 att gården och fästan låg till prästgården och att bönderna för det s.k. försvaret skulle betala en årlig tunna havre till slottet i Åhus. I samband med detta förbjöds alla kyrkans ämbetsmän att vända sig emot saken, det tyder alltså på att det var fråga om en tvist inom kyrkoorganisationen.[110]

Under 1520-talet utspelade sig en långvarig konflikt mellan den nye ärkebiskopen Aage Sparre och Hans Skovgaard. Skovgaard hade tidigare innehaft biskopssätets officialämbete och innehade flera kyrkliga län. Han anklagades för att ha misskött sig i sitt tidigare ämbete. Tvisten gällde förläningar som Skovgaard fått före Aage Sparres tillträde som ärkeelectus. Den senare försökte nu dra in länen med hjälp av anklagelser mot Skovgaard om underslev och ej fullgjorda prestationer. I tvisten restes flera anklagelser som belyser relationerna mellan kyrkans bönder och dess ämbetsmän. Till ärendet fogades exempelvis en lista med klagomål från bönderna i Vrams län mot Skovgaard om att han skulle ha pålagt bönderna olaglig beskattning, gengärd, generella ollonavgifter trots att det inte var ollonår, samt gästning som han utan rätt hade höjt. En av ”skatterna” var ett slags friköpande från en kunglig gengärd kring år 1523, som bönderna i vilket fall sedan fick erlägga. Flera andra höjda avgifter utgjorde liknande friköp från ytterligare anspråk från Skovgaards sida. Han skulle dessutom ha missbrukat sitt ämbete för egen del och använt sig av bönders körslor, förvärvat gårdar till sig själv, låtit bebygga allmänningar som bönderna betalt för att få nyttja, brustit vad gällde utskänkning av mat och öl till bönder under deras dagsverken m.m. Skovgaard utverkade en motsvarande klagoförteckning, i vilken ärkebiskopen i sin tur anklagades för att olagligen ha låtit indriva landgille och gästning i Brunby, Väsby och Vrams län, alltså några av de ärkesätets gårdslän som Skovgaard innehade. Bl.a. skulle ärkebiskopens dåvarande official Jep Falk med 40 väpnade svenner ha indrivit länshavarens avgifter i länen och dessutom låtit den stora skaran gästa hos bönderna varav vissa dessutom misshandlats och fråntagits sina gårdar. Det förekom också andra anklagelser om Jep Falks övervåld mot gårdarna Marckie och Jordberga. Till sitt försvar lät ärkebiskopen i oktober 1528 utverka sockenvittnen från Väsby, Brunnby och Stubbarp om att han aldrig låtit våldgästa länen. Från Väsby och Stubbarps län utverkades också tingsvittnen på hur

[110] DDL 5, s. 332, DDL 6, s. 223, 219, Rep. 2 rk., nr 10671, 12461, se även Schalling 1936, s. 175, Flensmarck 2003, s. 141f.

Jep Falks olagliga beskattning skett ”frivilligt” från böndernas sida.[111] Att belägga frivillighet ansågs tydligen centralt vid sådana anklagelser.

De olika anklagelserna från de bägge sidorna innehöll säkert överdrifter men de tycks ha uppfattats som ganska trovärdiga i sin samtid och kan i den meningen visa på hur förhållanden kunde vara för kyrkans landbor. Möjligen använde landborna ärendet som en öppning för att få fram klagomål mot bägge parter. Uppenbarligen ledde en sådan tvist till att bönder kom i kläm och användes som ett slags ”röstboskap” genom de olika vittnesintygen. En landstingsdom fastställde att Skovgaard olagligt hade beskattat Väsby och Stubbarps län, men senare förlorade ärkebiskop Sparre processen och fick tillerkänna Skovgaard Vrams gård och län samt stora böter. Några av de omtvistade pålagorna känner vi igen från tidigare tvister, som våldgästning (av klostergårdar) och dagsverken (Åsbo 1516).

Skovgaard fick Lyckå län i Blekinge som förläning 1524, ett län han förlorade igen efter upproret 1525. I samband med en tvist med ärkebiskopen utreddes skeendena under upproret 1525, och Skovgaard anklagades för att ha gjort kyrkans bönder i Göinge och Blekinge samt även inbyggarna i Åhus olydiga mot kyrkan. Han var uppenbarligen då misstänkt som uppviglare för upproret. Ärkeelectus Sparre krävde ersättning på 15 000 mark för de skador som skett då Skovgaard uppviglade ärkesätets bönder, en begäran som emellertid aldrig realiserades. Under tvisten 1528 anklagades Vrams läns bönder och erkände att de deltagit i upproret i samband med tåget mot Landskrona. Man kan alltså notera att samma landbor som anklagade en länsherre för övergrepp tidigare hade anslutit sig till samma herre under ett uppror.[112]

Omfattande konflikter kring gästning och fodring ägde alltså rum inom kyrkans organisation och bönderna försökte på olika vis skaffa sig rätt genom vägran och klagomål. Flera gånger verkar problemen ha rört stora delar av stiftet. Möjligen förekom ett bredare missnöje bland bönder rörande i synnerhet pantherrars möjligheter att förfoga över sina län. 1525 införde nämligen ärkesätet bestämmelsen att ifall kyrkans bönder hade klagomål mot pantherrar, så skulle dessa rannsakas inför ärke-

---

[111] Vrams läns bönders klagomål mot Skovgard 20 apr. el. 3 okt. 1529 (2 ex.), Lunde ærkebisps proces 1517–28, DRA, se även Ingesman 1990, s. 161f, samt Johannesson 1947, s. 102–04. I kyrkans ”beskattning” ingick den rättshandhavande cellarens gästning, jmfr Dahlerup 1963, s. 57. Om Jep Falks övriga ämbetsinnehav, Ingesman 1990, s. 303f.

[112] Cronholm 1847, s. 383–85, Johannesson a.a. Skovgaard fick länet Lyckå 9 sep 1524, FFR, s. 52, se också Bricka ”Skovgaard, Hans” i DBL bd. 16, s. 65. Åhus borgerskap redogjorde senare för hur Skovgaard gjort anspråk på staden å ärkesätets vägnar, vilket stadens råd hade begärt bevis på, Åhus borgerskaps brev om Skovgaard, 6 juli 1526, Lunde ærkebisps proces 1517–29, DRA. Skovgaard hade även Flyinge i pant, och kan ha varit inblandad i oroligheterna där 1519. Vi hör dock inget om Skovgaards roll apropå Flyinges administration, Ingesman 1990, s. 136f. Om Åsbo 1516 se Suhm Nye Samlinger 2:1–2, s. 164, jmfr Johannesson ibid. s. 77.

biskopen och hans kapitel.[113] Anklagelserna mot parterna i tvisten mellan Skovgaard och ärkeelectus Aage Brahe var omfattande. Det finns anledning att se närmare på denna period, inte minst då vi dessutom kan ha att göra med begynnande uttryck för en reformationsrörelse.

Kyrkans försvagade legitimitet

Kyrkans högre organisation var delaktig i den offensiv rörande ekonomiska och politiska rättigheter som aristokratin drev i början av 1500-talet. Exempelvis erhöll prelater liksom den övriga aristokratin år 1513 stora friheter till handel utan kronans restriktioner. Som jordägare fick man stärkta rättigheter över sina underlydande landbor med bl.a. all kunglig rätt till sakören. Vad gällde vrakrätten (rätten att göra anspråk på ilandflutet vrakgods) hade prelater t.o.m. större rätt än den övriga aristokratin. Dessutom fick de andliga domstolarna garantier att få arbeta utan några begränsningar.[114] Man har emellertid i dansk forskning noterat att det samtidigt förekom en ganska bred inomkyrklig kritik mot de andliga institutionerna kring 1500 och framåt. Detta märktes exempelvis på att franciskanerna från 1519 med anledning av ett stärkt fattigdomsideal i samhället avsade sig all egendom. Det fanns dessutom en växande bibelhumanistisk diskussion och det förekom också tidigt i Danmark en kritik mot kyrkans ämbetsväsende som låg nära det senare lutherska uppropet mot ”Die greuliche Schinderei der Offiziäl”. Det var inte ovanligt att kyrkans ämbetsmän, inte minst de s.k. officialerna, schackrade med de kyrkliga avgifterna under senmedeltidens slut. Andliga regler användes för att driva in licensavgifter, och flera reformistiska kyrkomän i Danmark nämnde i brev och andra texter hur officialer berikade sig på olika vis och exempelvis handlade med böter som pålagts folk. Man ansåg att kyrkan hade ekonomiska intressen i att tolerera brott mot kyrkorätten då det inbringade pengar.[115] Frågan är om detta motsvarades av rörelser hos allmogen?

Under åren 1519–23 försvagades ärkesätet av kronans ideliga ingrepp med till- och avsättningar av en rad ärkebiskopar. Källorna är få för dessa år och vi får sällan konkreta inblickar i konflikter mellan sätet och menigheterna. Det har påpekats att biskopssätet troligen fick en minskad auktoritet då man aldrig fick de valda ärkebiskoparna invigda av påven, en situation som påminner om den i Linköpings stift något decennium tidigare. Det förekom uttalanden om att allmogen under dessa år

[113] Även om pantinnehavaren dömdes skyldig för otillbörlig vandel kunde han inte dömas att mista förläningen, utan skulle kompensera de drabbade, Ingesman 1990, s. 159f.

[114] Om Kristian II:s handfästning 1513, se Arup 1932, s. 327–29. Om vrakrätten Christensen 1974 (1903), s. 385.

[115] Dahlerup 1967, s. 300, 309, Arup 1932, s. 282, Lindhardt 1968, s. 19, 24f.

kom att betvivla de oinvigda ärkebiskoparnas ”kraft” och deras heliga handlingars verkan. Riksrådet menade att ärkesätets svaga position var en viktig faktor bakom det stora skånska upproret 1525.[116] Omedelbart efter Birger Gunnersens död 1519 skall domkapitlet möjligen ha tagit ett beslut om att förbehålla högadeln alla ärkestiftets högre ämbeten och förläningar. Detta aristokratins ämbetsmonopol samt en rad andra anspråk kom att bli rikspolitik med Fredrik I:s trontillträde.[117] Men Kristian II hade under de mellanliggande åren gått emot domkapitlets politik. Han upphävde dess första utnämning av Aage Jepsen Sparre och placerade inom ett par år i tur och ordning Jørgen Skodborg, Didrik Slagheck och slutligen Johan Weze på ärkebiskopsstolen. Dessutom drog kungen in ärkesätets gamla län Bornholm och Åhus. Domkapitlet ville försvara sin utnämnanderätt och kyrkans ekonomiska intressen, och det har påpekats att det med domkapitlets beslut 1519 formerades en kraftfull allians mellan den regionala aristokratin och biskoparna. Efter Kristian II:s avsättning kunde också Aage Sparre efter viss turbulens tillträda ärkebiskopsstolen som utvald ärkebiskop.[118]

Från ca 1520 har bevarats en förteckning över klagomål mot den danska kyrkan, sammanställd inom Kristian II:s administration. Argumentationen låg nära den reformatoriska, och det framhölls att flera av punkterna grundade sig på allmogens klagomål till riksstyrelsen. En rad punkter rörde ekonomiska förhållanden. Återkommande var att allmogen hade klagat över kyrkans olika krav på gästning. Det var allmogen till ”Tynghe och Armodh” att behöva stå för gästning när kyrkor eller kyrkogårdar skulle vigas, det var inte ”Skiell eller Reth” med gästningskrav när biskopen skulle göra ”fermelse”, ge något sakrament. Biskoparna hade börjat begära tionde av allt fiske mot sedvänjan ”som aller haffuer wereth”. Man vände sig mot hur biskoparna utarmat kyrkorna med subsidier ”udhen lawlige Sagher”, med att lägga kyrkor till sina gårdar och kanikdömen och genom att präster fick ha flera sockenkyrkor. Detta ledde till bristande ”Miessæ oc Guds Tænæst eller Redelighed” till

---

[116] Appel 1991, s. 137, Lindhardt 1968, s. 59, 72. Riksrådet menade också att det försvagade ärkesätet måste säkras som ett värn mot hotet från Sverige, DM 2 rk, 5, (Nye DM) s. 44.

[117] Biskopskrönikan i Huitfeld 1652, T 1, s. 87, Münter 1802, s. 294, Cronholm 1847, s. 380f, Arup 1932, s. 373, Appel 1991, s. 36. Jmfr dock Johannesson 1947, s. 9, 357f (not 13) kritiskt om huruvida ett sådant domkapitelsbeslut ägt rum. Adeln i Danmark krävde 1525 att alla prelaturer och kanonikat skulle reserveras för dem och deras barn, liksom att jord som köpts av adliga biskopar skulle ärvas inom deras släkter, att alla jordägande kloster skulle förlänas till adliga, samt att landbors böter för andliga förseelser skulle tillfalla godsägarna. Dessa frågor var enligt adeln orsakerna till ”den had og tvedragt som er mellem gejstlig stat og verdslig stat”, Lindhardt 1968, s. 71f.

[118] Innehavet av biskopssätet kantades dock av en rad problem och Aage resignerade slutligen 1532, se vidare Münter 1802, s. 294, 350, Johannesson 1947, s. 9–61.

allmogen, trots att denna givit kyrkorna det tionde som var till kyrkans tjänster. När räkenskapsprostar tog avgifter av kyrkornas tionden och allmosor, försvagades räntan så att kyrkobyggnaderna inte kunde förbättras. Man hade också klagat över hur biskopar, domkyrkor och herrekloster sände ut bedjare till nya, redan upptagna platser för att ta upp allmosor, vilket utarmade de ”rätta” tiggarmunkarna. Prelater köpte upp pantegods från jordadeln, till skada för deras arvingar och kronan. Riket och menige man fick ingen nytta, ”Hielp oc Trøst”, eftersom intäkterna inte gick till ”Guds Tiænæstæ”. Andra klagomål rörde den andliga rätten och kyrkans användning av domsmakt. Man vände sig emot att de andliga domstolarna menade sig utgöra sista instans utan möjlighet att överklaga och det hade gått inflation i de utdömda böterna så att de nu dömde till böter på upp till 100 mark för brott som tidigare bara gav 8 skilling. Det hade också klagats över att en del saker som borde hanteras i de världsliga rättsinstanserna hade instämts till prosttingen där bannet användes, allmogen till ”stor Skadhe och Armodh”. Några punkter rörde särskilt det lundensiska ärkestiftet. Det klagades över att handfästningen mellan ärkebiskopen och ”Skoninge i Lundh Stickth” ej hållits, samt över att ärkebiskopens ”Kiellere” red runt i landet med sitt följe och ville att ”alle Manss Tienere skall holle hannum, som icki er tillbørlicth”. Källaren, *Cellarius*, var vid denna tid stiftets rättshandhavande ämbetsman som höll källarting – sockenting – i andliga mål. Man vände sig alltså mot att den andliga rätten begärde att alla bönder och inte enbart de under kyrkan skulle bekosta dennes tjänst.[119] På Bornholm kan man finna ytterligare exempel på konflikter kring rättsliga avgifter som ärkesätet gjorde anspråk på vid denna tid.[120]

Flera av dessa punkter fördes sedan in i Kristian II:s reformatoriskt inspirerade landslag 1522. I den fastställdes flera ekonomiska begränsningar för kyrkans folk. Inga andliga personer skulle få köpa jordegods om de ej inträtt i äktenskap, kyrkan skulle ej få motta donationer av annat än pengar, guld och silver, och kyrkans folk förbjöds idka landsköp med annat än de egna landgillena. De s.k. herreklostren förbjöds att utöva tiggande, sockenpräster förbjöds att betros med själasörjarämbeten. Sockenpräster kunde ta sig en kaplan som medhjälpare men enbart med menighetens samtycke. Lunds ärkebiskops följe skulle minskas från 500 man till 20 och prelater skulle inte bära andra vapen än som i övrigt var tillåtna i städerna. Kring rättsliga aspekter fastställdes bl.a. att kyrkans

[119] ”Brÿsth, som i nogen Tiid haffuer veret betald och kierdh er, ath ther skall fÿnnes hoss Bisper, Prelater, oc Kirkens Personer” tr. i DM 1 rk. 6, s. 359–64. Jmfr Svendrup 1993, s. 98–100, Johannesson 1947, s. 86. Om senmedeltidens andliga domstolar se Dahlerup 1967, s. 297–309, Appel 1991, s. 134f. Om cellar- eller Kiellerämbetet se Dahlerup 1963, s. 54–58, Ingesman 1990, s. 38–43.

[120] 1515 var bl.a. en ”rettertingspenning” som biskopssätet begärde av bönder på Bornholm omstridd, se *Aktstykker til Bornholms Historie*, s. 48–58, jmfr ibid. s. 118–20.

folk inte fick sitta till tings och använda bannet eller tillåta sig skällsord mot folk, inte störa domarna under rättegångarna, och att de var skyldiga att infinna sig vid rätten om de kallats. Kyrkans *landemoden* (synoder) underställdes kungen.[121] När lagen antagits sändes ämbetsmän ut som skulle överta det högsta rättsliga ansvaret i kungens namn. Inte minst skulle dessa ämbetsmän överta rätten att döma i ärenden som rörde tingsnämnder och deras eventuella felslut, något som biskoparna och i Jylland s.k. bygdemän tidigare haft kontroll över. Till det nya ämbetets uppgifter hörde också att tillse att kronans landbor och självvägande bönder skulle garanteras en rättfärdig behandling i domstolarna.[122] Vi kan notera att kronan under dessa reformer kunde appellera till föreställningar om en allmännytta, som legitimerade anspråk på kyrkans resurser och möjliggjorde ingrepp i dess traditionella privilegier.[123]

Det är svårt att dra några slutsatser om hur förankrade klagomålen och den följande lagstiftningen var i konkreta klagomål från allmogen. I några textpartier hänvisas tydligt till dylika klagomål. Flera av dessa drevs troligen främst av lågadeln, som hyste en omfattande irritation mot kyrkan som alltmer tog sig ekonomiska friheter och vars ämbeten vid denna tid blev alltmer otillgängliga för denna grupp.[124] Men andra klagomål verkar snarare ha sina rötter hos bönder och allmoge. Enligt landslagens paragraf om prästers residensplikt hade klagomål inkommit om hur sockenpräster flyttat in till städer så att de inte kunde fullgöra sina ämbetsförpliktelser.[125] Från landsbygdens allmoge kom alltså klagomål på att kyrkans tjänster inte fullföljdes och krav på att de skulle förbättras. Å andra sidan fastställde landslagen att präster skulle ha förbättrade rättsliga möjligheter att driva igenom sina årliga rättigheter från vägrande församlingsbor med litet egendom. Detta underströks inte i den jylländska redaktionen vilket kan tyda på att problemet främst uppfattades som östdanskt eller skånskt.[126] I detta material kan vi åtminstone ana att det förekom en bred irritation över hur kyrkliga avgifter inte korresponderade med kyrkans tjänster, och detta hade troligen kopplingar till det tidigare missnöje som under några decennier rått kring lokala avgifter i Skåne som helgonskyld och altarmat. Många

[121] Kristian II:s landslag, ofta kallad kyrkolagen, tr i i DRL 1513–23, ”konceptet” § 4, 8, 15, 17, 20, 23, 32, 47, 49, 54, 112, 120. Se även t.ex. Münter 1802, s. 295–306.

[122] Rathsack 1966/67, s. 303f, 306–09, som utgår från bevarade bötesförteckningar från 1522 från Mogens Göyes utövning i Jylland av detta domarämbete. Ett liknande ämbete fanns för östra Danmark inklusive Skåne men inga uppgifter har bevarats rörande aktiviteten där, se inledningen till AM i DRL 1513–23, s. 211.

[123] Svendrup 1993, s. 98–100, 117.

[124] Se t.ex. Dahlerup 1969/70, s. 38.

[125] DRL 1513–23, Stadslagen § 102, s. 133, Konceptet § 9, s. 148f, AM § 1, s. 211f.

[126] DRL 1513–23, Konceptet § 18, s. 152.

punkter påminner i hög grad om liknande klagomål i samband med de samtida protesträrelserna i Tyskland.[127]

Klosterväsendet var föremål för kritik, och vi har sett att klostren hade slitits mellan biskopssäten och kronan under några decennier. Möjligen hade den föregående tidens konkurrens om överhöghet över klostren lett till att deras auktoritet försvagats, vilket lade en grund för de framväxande reformationstankarna. Vi vet litet om hur detta kunde se ut lokalt i Skåne men har dock kunnat se de hårdföra konflikterna mellan Tommarps kloster och ärkesätet om gästningsrätten. Det finns på andra håll vissa indikationer på konflikter, men orsakerna undslipper oss. Ås kloster i Halland förlänte 1515 försvaret av sina landbor i Tönnersjö härad till länsherren Henrik Krummedige för att de varit olydiga och tillgripit egendom. I samband med detta finns en landstingsdom där flera bönder dömdes fredlösa för inbrott i klostret.[128] En liknande förläning av försvaret och förvaltningen gjordes några decennier tidigare vad gällde Ringsted klosters landbogårdar i Halland, men här torde det geografiska avståndet mellan ägare och gårdar ha varit huvudorsaken.[129] Dessa torde utgöra tidiga exempel på den långt vidare process som ägde rum kring 1530 då kloster runtom i Danmark utsattes för en mängd egendomsanspråk från bönder och andra. Detta ledde till en våg av liknande förläningar av förvaltningen till lokala herrar för att stärka det juridiska försvaret av klostrens egendomar.[130]

Flera av de andliga pålagor som kritiserades i klagomålsförteckningen förblev också omstridda. Under oroligheter på 1530-talet framgår det att de skånska bönderna inte gav rätt biskopstionde eller sedvanliga gästningsavgifter. Till de omstridda pålagorna hörde även de ovannämnda ”Sognesæd” och *Källarens* ”tingsrente”.[131] Kellertingsavgiften var uppenbarligen illa sedd bland bönderna och utgjorde en av de pålagor som

---

127 Om tyska motsvarigheter se detta kapitels inledning. Inte minst förekom liknande krav på prästens residensplikt, och protester mot systemet med vikarier och att biskoparna undandrog delar av prästernas underhåll med nya avgifter som följd, P Blickle 1987, s. 52, 56f.

128 Johannesson 1947, s. 95, Möller 1874, s. 309–11. Landstingsdomen regest i Falkman Fört. II:I nr 1320.

129 DDL 4, s. 237.

130 Appel 1991, s. 139f. Munkar kunde begära världsliga länshavare då de var missnöjda med sina abbotars bristande försvar mot kränkningar utifrån, Erslev 1879b, s. 95. Om adelns ökande anspråk på klostren som förläningar i samband med lagstiftningen 1525, Lindhardt 1968, s. 24, 71f.

131 Rørdam 1860/62, s. 697f, jmfr Appel 1991, s. 88 not 85, Johannesson 1947, s. 86, 371f not 32, Ingesman 1990, s. 41f, samt Dahlerup 1963, s. 56, som här uppfattar ”Sognesæd” som Cellarens fasta rätt liknande gästning medan ”Kellere tingsrente” skulle vara de samlade intäkterna, främst böterna.

var omstridda i den ovannämnda Skovgaardprocessen.[132] Långt inpå 1530-talet sändes påminnelser till den skånska allmogen om att de skulle betala ett fullt tionde. Å andra sidan förekom då klagomål från allmogen över att prästerskapet pålagt den en rad nya ”beskattningar” i form av kyrkliga avgifter (plogbröd, allmässomat, kyrkogångspenningar m.m.).[133] Denna typ av klagomål tilltog troligen först efter undersökningsperioden, medan irritationen kring 1520 snarare rörde kyrkans högre administration.

Kring 1525 fanns redan en allmän rörelse i Danmark med tiondeobstruktion och vissa reformatoriska inslag. Vissa forskare har menat att de stora oroligheterna som fortsatte in i 1530-talet till delar bar på en av reformationen inspirerad motvilja mot att betala tionde. Lösa uppgifter om att ett ”Luthers parti” skulle ha en roll bakom upproret i Skåne 1525 skulle kunna tyda på någon form av antiklerikala tendenser i detta skeende, men uppgifterna är för oklara för att man ska kunna visa på avgörande likheter eller skillnader mellan det skånska upproret, och de tydligt antiklerikala rörelserna i västra Danmark.[134]

Upproret 1523–25

Det finns som tidigare antytts tecken på att det skånska bondeupproret 1523–25 även vände sig mot kyrkans organisation. Under de inledande oroligheterna i landskapets norra delar rapporterades det att bönderna rev ned såväl kronans som kyrkans och adelns gårdar och torp, och i några härader sades de ha slagit ihjäl ärkesätets ”tjänare” och fogde.[135] Vi har alltså en tydlig indikation på att bönderna vände sig även mot kyrkans organisation, åtminstone i dess egenskap av jordägare. Under upproret använde sig Kristian II av flera av de kyrkokritiska punkterna från klagomålsförteckningen och den upphävda kyrkolagen i sin propaganda för att få de upproriska att ansluta sig till honom. I ett öppet brev till allmogen skrev han att ”Djävulens barn” hade uppviglat biskopar, prelater och ridderskap mot Kristian och nu handlade okristligt och tyranniskt mot allmogen genom att missbruka kyrkans bann-förbud och andra bestraffningar. Världsliga herrar regerade över såväl andliga som världsliga domäner med beskattningar, hat och fördärv, och aktade en-

---

132 I processen ingick ett vittne av Stubbarps läns bönder att de hållit ”Kælderen” två resor med deras goda vilja, uppenbarligen ansågs deras plikt därtill diskutabel, Dahlerup 1963, s. 57.

133 Se om 1530-talet i Skåne, Rørdam 1860/62, s. 695–722.

134 Om tiondeobstruktion och reformatoriska inslag i synnerhet i Jylland, Heise 1875/76, s. 281f, 292, passim, Appel 1991, s. 83f, 86f, Wittendorff 1988, s. 228.

135 Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare, 25 aug. 1523, B9, DK, DRA. 8 jan. 1525, Aage Sparre, Tyge Krabbe samt 7 skånska riksråd till inbyggarna i Ingelstads/Järrestads härader, Mogens Gyldenstierne (F), Privatarkiver, DRA. Om rivandet av gårdar se även Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 76.

ligt Kristian inte en fattig bonde mer än en död hund trots att bonden var deras jämlike inför Gud och Kristus.[136] Återigen möter vi kritiken av en världslig användning av den andliga rätten, och påståendet att ”de världsliga” herrarna, aristokratin, regerade över kyrkan.

Man finner indikationer på spänningar mellan andliga institutioner som kom att involvera allmogen. Från Blekinge kommer vintern 1524 uppgifter om hur det nyetablerade hospitalet St Annas folk överfallits och slagits ihjäl i samband med de tidigare oroligheterna i trakten. Enligt ett tingsvittne hade en tvist utspelat sig mellan hospitalet och de övriga andliga institutionerna. Allmogen menade att munkarna i Sölvesborg och på Torkö lovat Sölvesborgs länsherre Aage Brahe pengar för att driva ut St Annas klosters folk ur Blekinge, vilket munkarna även själva försökt göra med hjälp av förtal och ryktesspridning. Tingsallmogen fördömde överfallen och uttalade en önskan att hospitalsgrundaren skulle återkomma för att ta hand om de fattiga i trakten.[137] Ytterligare en indikation på att kyrkan var en av upprorets måltavlor är Paul Helgesens lakoniska kommentar om hur bönderna under upprorets senare fas inte bara brände och plundrade adelns gårdar utan”med fræk Haand” vanhelgade en rad kyrkor och kloster. Närmare uppgifter om detta får vi ej. Helgesens uppgift förefaller emellertid pålitlig med tanke på hans förhållandevis återhållna redogörelse för hur de upproriska härjade adelns gårdar. Han gör i sin text en explicit koppling mellan upproren 1525 i Skåne och Tyskland som inbegrep samma ”fræk Vanhelligelse og forfærdelige Ødelæggelser”.[138] Man kan notera att det påstås att en förlupen munk stod bakom nedbrännandet av Klaus Billes gård, möjligen Råbelöv. Munken ska senare själv ha bränts av Klaus Bille.[139] Påståendet ger inte mycket information men tyder i alla fall på vissa spänningar mellan enskilda inom munkväsendet och den mer konservativa delen av aristokratin.

Upproret i Skåne 1525 hade stöd hos folk inom kyrkan och dess förvaltning. En rad präster bestraffades för att ha deltagit i upproret. Bl.a. utfärdades böter på sammanlagt mer än 5000 mark för präster som understött Norby med (kontributioner till?) väpnade styrkor. Bötesbeloppet tyder på att det var ett stort antal präster som deltog.[140] Det var vid

---

136 CIIA s. 901f.

137 11 jan. 1524, ref. i HSH 35, s. 481f. Vi vet mycket litet om dessa kloster, franciskanerklostret på Torkö var förhållandevis nyetablerat, se Styffe 1911, s. 61, 95.

138 Helgesen [1890], s. 104, 108f.

139 Se L J Larsson 1986, s. 147. Kanske kan det i termen ”förlupen” finnas en koppling till den reformatoriska rörelsen, reformatoriska predikanter i Jylland menades vid denna tid bestå av förlupna munkar, Lindhardt 1968, s. 108.

140 L J Larsson 1964, s. 247, Johannesson 1947, s. 38, 364 not 74, som hänvisar till enskilda prästers opålitlighet i FFR s. 98, 105. I en klagoförteckning 1529 påstås att ärkebiskopen uppburit mycket böter av de skånska prästerna, pengar som sedan inte inlevererats till det kungliga kansliet, Vrams läns bönders klagomål mot Skovgard 20 apr. el. 3 okt. 1529 (2 ex.), Lunde ærkebisps proces 1517–28, DRA

denna tid inte ovanligt att präster var skeptiska gentemot kyrkans högre organisation. Det rådde ett stort avstånd mellan de adliga prelaterna och ett lågutbildat och halvproletariserat präststånd under reformationsperioden.[141] Flera ämbetsinnehavare inom ärkesätet och domkapitlet förlorade sina ämbeten i och med att Kristian II avsattes, och stödde sedan Kristian II och troligen även upproret 1525. Den tidigare ärkeelectus Johan Weze hade även varit innehavare av Helsingborgs län och vi kan anta att han och hans länshavare Mogens Falster (Bielke) i och med det hade goda möjligheter att ge allmogen olika löften för att återfå länet.[142] Flertalet av de adelsmän som rapporteras ha deltagit i upproret 1525 hade också olika band till kyrkans organisation.[143] De högadliga Niels Brahe och Hans Skovgaard befann sig i olika konflikter med ärkesätet, och Sören Norbys egen bror Jakob hade tidigare innehaft det höga offi-

[141] Lindhardt 1968, s. 23, som framhåller prästernas och deras familjers problematiska status i samband med de s.k. prästäktenskapen som i praktiken var godkända av kyrkan. Prästernas barn var en drivande kraft i reformationen.

[142] Johan Weze utnämndes av Kristian II till ärkebiskop i januari 1522 och blev också innehavare av Helsingborgs slottslän. Mogens Falster (Bielke) nämns också som innehavare vilket bör tyda på att han hade länet av Weze. Weze fick liksom Kristian II fly landet i april 1523, Jørgen Skodborg utsågs inledningsvis till ny ärkebiskop och Tyge Krabbe fick det stora slottslänet i samband med Fredrik I:s maktövertagande. Mogens Falster fängslades inledningsvis för delaktighet i upproret 1525 tills han gjorde avbön, Johannesson 1947, s. 28f, 33, 80. Weze fortsatte arbeta för Kristian II i utlandet. Kaniken Christiern Pedersen Winter hade haft ärkesätets eftertraktade kanslersämbete i Lund och ansvarade alltså för ärkebiskopens kansli tills upproret 1523 då han bör ha avförts. Under hösten 1524 kan vi se hur han rapporterar till Weze om den skånska allmogens begynnande resningar och om den ”goda” stämningen för Kristian II, CIIA s. 758f, Ingesman 1990, s. 30, 303. Även riksrådet och Malmös borgmästare Hans Mikkelsen förespråkade Kristian II:s sak och hade varit drivande bakom dennes lagprojekt, han förlorade förläningen med Börringe kloster omedelbart efter Fredrik I:s tillträde, Heise ”Mikkelsen, Hans” i DBL bd. 11, s. 326–29.

[143] I källorna omtalas Niels Brahe och Hans Skovgaard som de från högadeln. De övriga var Povel Kyrning till Möllerup (Luggude härad), Anders Nielsen i Skottorp (s:a Halland), Oluf Jensen (Gere) i Dömestorp, Anders Bing i Torup (v:a Göinge, inte Luggude som L J Larsson antar, se Ingesman 1990, s. 243), samt Jens Munk i Göinge. Dömestorp torde vara en gård i Hasslövs socken, Höks härad i Halland, Oluf var bördig från Göinge (Sörby) och verkar f.ö. ha varit gift med Povel Kyrnings svägerska, i alla fall skrev hon sig till Dömestorp 1512, se Ingesman ibid. s. 250, 278. Se vidare L J Larsson 1964, s. 242–45.

cialsämbetet.[144] Lågadelsmännen var i flera fall tidigare innehavare av kyrkans län men hade förlorat dessa under de föregående åren. Enskilda hade också tidigare befunnit sig i hårdföra tvister med stormän i trakterna.[145] De lågadligas motiv till att delta i upproret har tidigare diskuterats i forskningen. Med dessa kopplingar till kyrkans förläningar uppfattar jag tesen om motivens bakgrund i kyrkans organisation som hållbar.[146] Troligen var en anledning till att lågadliga länshavare förlorat sina län den aristokratiska monopoliseringen av de kyrkliga ämbetena som vi har sett tog fart i Skåne efter 1519 och som blev rikspolitik från 1523.[147] Delar av lågadeln hade alltså ett tydligt motiv för att alliera sig med allmogen, delta i upproret 1525 och försöka att åter få in Kristian II i landet.

Utvecklingen under dessa år tyder på att den högre kyrkliga organisationen hade problem med sin legitimitet, problem som inte enbart härrörde sig från furstereformationens initiativ. Flera av de avgifter som var ifrågasatta i reformationsprocessen från 1527 hade mött motstånd sedan flera decennier i Skåne. Det fanns under senmedeltiden återkommande klagomål på att kyrkan blandade sig i rättsområden som många i anslutning till en alltmer utbyggd världslig rätt ansåg att den inte skulle handha. Kristian II:s lagstiftning 1522 inriktades också på att begränsa den andliga jurisdiktionen till att handha de traditionellt andliga sakerna. Ända tills 1526 förefaller det som om man använde kyrkans domstolar för att driva in fodringar från ovilliga debitorer, alltså utövade det som

144 De bägge högadliga Niels Brahe och Hans Skovgaard hade tydliga band till de mer upproriska områdena, och befann sig bägge också i tvister med ärkesätet. Niels hade bl.a det stora Vanås i Göinge och tvistade tidigare med ärkesätet om gods på Bornholm, han hade också 1513 dömts för dråp på brodern till Aage-Sparre som var ärkeelectus 1525. Skovgaard var som vi har sett inblandad i en segdragen process med ärkesätet om några län han innehade, varav ärkesätets Vrams län vid Söderåsen samt kronans Östra härad i Blekinge bägge bevisligen var aktiva i upproret. Se vidare ”Brahe, Niels” DBL bd. 2, s. 596, Johannesson 1947, s. 80f, 102–04, Ingesman 1990, s. 98, 279, 309f, Erslev 1879a, s. 13, 69. Sörens bror Jakob Norby satt 1505 på Näsbyholm och var Lundagårds official 1507–08, Ingesman ibid. s. 271.

145 De hade haft några av ärkesätets gårdslän till sina respektive släkter men avhänts dem innan 1525. Detta kan sägas om Jens Munk, om Anders Bing, Oluf Jensen (Gere), samt om Povel Jensen Kyrning som var son till ärkesätets tidigare fodermarsk och själv kort omnämns som fodermarsk 1505 men senare verkar ha uteslutits från förläningar. Anders Nielsen (Baden) hade möjligen också innehaft smärre gårdsförläningar, Ingesman 1990, s. 238, 243f, 250, 277, 290, även Dahlerup 1969/70, s. 40, not 32. Povel Kyrning skrev 1519 till kungs om hur han hotats till livet av Sten Bille och Åke Knutsson i samband med en godstvist vid Luggude häradsting, 2 juni 1519, Indk. Breve og Indlæg 1513–1523, B 38, D. K., DRA.

146 L J Larsson har menat att lågadeln kom från ekonomiskt utsatta regioner och att det var huvudorsaken till deras deltagande. Dahlerup har däremot hävdat vikten av den kyrkliga organisationen utifrån några av exemplen ovan, Larsson 1964, s. 239, 242–45, dens. 1986, s. 138f, Dahlerup 1969/70, s. 40 och not 32.

147 Se ovan not 117.

senare kom att kallas ”fogedret” (fogderätt). Detta var illa sett hos delar av allmogen. 1477 stadfäste exempelvis landstinget på Langeland att man inte skulle stämma varandra inför kyrkans domstolar i skuldsaker gällande barns egendom, kyrkoskulder eller fattiga änkor.[148] Under det skånska upproret 1525 sände den fördrivne Kristian II ett öppet brev till den skånska allmogen där han riktade en rad argument mot hur aristokratin förbrutit sig mot allmogen. En av de första anklagelsepunkterna var som redan nämnts hur biskopar, prelater och ridderskap utövade en orättfärdig regim mot allmogen genom att missbruka kyrkans bann-förbud.[149] Sådant hade förbjudits i Kristians lagar, som dragits tillbaka 1523. Han räknade uppenbarligen med att detta var ett argument som skulle slå an hos allmogen. Mycket tyder alltså på att det fanns strömningar hos allmogen rörande kyrkliga pålagor och rättsliga anspråk som en kyrkoreformatorisk politik kunde knyta an till.

Sammanfattning

Källornas karaktär gör att undersökningens fokus för småländsk del ligger på Linköpings stift. Biskopssätet genomförde en centralisering av administrationen och genomdrev nya pålagor under senmedeltiden. I Östergötland och t.ex. Tjust påfördes kyrkans och klostrens landbor nya eller höjda pålagor i form av fodring, biskopstionde och gästning/gengärd vilket liksom indragningar av hospitalstionden fr.o.m. slutet av 1400-talet ledde till omfattande protester. Dessa motsättningar bör ha spelat en roll för de resningar som sturarna lyckades mobilisera mot biskopssätet 1497 och 1520, resningar där unionspolitiska målsättningar och allmogens ekonomiska intressen kom att samverka. Hur stora delar av Småland som involverades i dessa protester är oklart, och det ska påpekas att stora områden i de södra delarna av landskapet utgjorde en periferi inom Linköpingsstiftet.

Under krigsåren kom i stiftet kyrkans resurser på olika vis att användas i politiska syften, syften som mötte motstånd inifrån kyrkans organisation och från riksrådet, men mindre från allmogen. Detta ingick i ett större mönster där sturepartiet återkommande ifrågasatte kyrkans världsliga makt, i synnerhet biskoparnas militära befästningar. Biskoparna använde å andra sidan regelbundet sin världsliga makt som argument för kyrkans rättigheter. Mycket tyder på att kronan här till största delen hade allmogens stöd, och att det förekom en utbredd diskussion om på vilka sätt man skulle använda sig av kyrkans resurser. När kyrkliga medel användes i världsliga syften tillkom krav från allmogen att medlen skulle användas rättfärdigt och ändamålsenligt. Kontributioner från sockenkyrkorna till krigföring ledde till spänningar. Irritation kring

[148] Dahlerup 1963, s. 120–22, dens. 1967, s. 300, 305, 308.
[149] CIIA s. 902.

en kontribution kring Kalmar 1504 ledde till att biskopssätet senare agerade försiktigt gentemot Småland och i synnerhet Kalmar län. Efter 1521 kom en rad kontributioner som verkar ha mött ett tilltagande missnöje. En kontribution våren 1524 resulterade i att delar av stiftsallmogen drog tillbaka de insamlade medlen då misstankar spred sig att biskopen skulle använda medlen för egna syften. Intressant är hur då såväl biskopen som kungen fick argumentera inför allmogen utifrån principer om frivillighet och socknarnas medbestämmanderätt. Lokalt utövade bönderna i Småland ett stort inflytande över sockenkyrkornas medel som användes till bl.a. lån, och fattigtiondet var föremål för konflikter där bönderna försökte återerövra ett visst inflytande.

I Skåne gjorde ärkesätet en liknande offensiv under decennierna kring 1500 rörande resurser såväl i dess roll som andlig institution och som jordherre. Ökande gästningsanspråk ställdes på klostrens underlydande, tiondet kom att vidgas i synnerhet rörande fiske, och andra avgifter med vacklande ställning inskärptes. Klostren och deras underlydande bönder protesterade på ting och till kungs, och på sina håll vägrade enskilda socknar att erlägga kyrkliga avgifter. Troligen var detta en del av en mer omfattande samhällskonflikt kring dessa avgifter. Det gjordes inom kyrkans organisation konkurrerande anspråk på olika rättigheter och pålagor som flera gånger ledde till dubbla uttag och mer våldsamma tvister. Oro och vägran hos bönderna ledde till att ärkebiskopen var tvungen att försöka effektivisera den inre förvaltningen. Tiondets utvidgning mötte en del motstånd åren kring 1504, och liknande motstånd verkar ha återkommit i Skåne såväl som i andra delar av det danska riket under åren kring och efter 1525.

Det förekom i det danska samhället en utbredd kritik mot hur den kyrkliga rätten användes i världsliga syften. Bevarade klagomål rörande ärkesätets ämbetsmän visar att gästningsrätt och olika avgifter ibland genomdrevs med våldsamma metoder. Det kan ytterligare förklara ett allmänt missnöje med kyrkans organisation. Senare protester mot avgifter till prästerna på sockennivån torde ha gällt förhållanden som rådde även på 1520-talet och kanske ännu tidigare. De tyder på att ärkesätets tilltagande pålagor på prästerna i förlängningen övervältrades på församlingsborna. Kristian II vände sig mot dylika missförhållanden med sin reformatoriskt inriktade lagstiftning 1522 liksom i sin propaganda efter att han störtats. Han hänvisade till allmogens klagomål och försökte under sina sista regeringsår reglera kyrkans ekonomiska och juridiska makt samt dess maktattribut. Aristokratin genomdrev en monopolisering av kyrkans högre ämbeten, en process som inleddes kring 1520 i Skåne för att sedan bli mer generell från 1523. I upproret 1525 samverkade de skånska bönderna med lågadel och andra som därmed förlorat sin ställning inom kyrkan. Även präster deltog i upproret vilket

antyder att kyrkans organisation var splittrad under dessa år. Det finns också indikationer på att upproret vände sig mot kyrkans högre administration, vilket torde ha haft ett samband med aristokratins tilltagande makt och allmogens förhållningssätt till den nya riksstyrelsen.

Allmänt kan sägas att det alltså förefaller ha växt fram protester mot den centrala kyrkoadministrationen i bägge stiften under sent 1400-tal och återigen under 1510-talet och framåt. Irritationen mot biskoparnas ökande anspråk blev något som Kristian II i Danmark och riksföreståndarna på den svenska sidan kunde spela på, men de politiska motsättningarna och inramningarna var olika. I Danmark kan vi tala om djupgående ståndsmotsättningar, i Sverige rörde det sig främst om de unionspolitiska frågorna.

Allmogens förhållande till klosterväsendet är svåråtkomligt. Vanligen har forskningen pekat på att klostren blev mindre elitpräglade under senmedeltiden, men det finns också en rad indikationer på att de höll på att förlora i legitimitet under undersökningsperioden. I Småland hade Nydala kloster problem med att vidmakthålla sina rättigheter gentemot bönderna, rättigheter som inte alltid förefaller ha varit helt rättmätiga, och man fick hjälp av ett offensivt biskopssäte. I Danmark restes kritik mot de jordägande klostrens anspråk på allmosor vilka också förbjöds i Kristian II:s lagstiftning. Åtminstone ett kloster, i Halland, hade problem med de kringboende landborna, och nödgades förläna förvaltningen av dessa till en lokal länsherre. Det finns indikationer på att det skånska bondeupproret 1523–25 även hade kloster som måltavla, och bönder i t.ex. Blekinge och Linköpings stift tog hospitalinrättningars parti när dessa kom i konflikt med biskopssäten och kloster. Å andra sidan hade bönder och allmoge i Småland inte som målsättning att klostren skulle avvecklas. Detta blev tydligt i protesterna mot Gustav Vasas åtgärder under senare delen av 1520-talet.

Protester mot kyrkliga pålagor genomfördes på flera olika vis. Lokalt förefaller sedvänjorna kring tionden och liknande ha varit starka och vi anar en förhandlingskultur på sockennivån. Men vägran var också en återkommande strategi för bönderna att möta nya eller ifrågasatta pålagor. Biskopssätena gick flera gånger ut med påbud och drev rättsliga processer mot lokala undantag och sedvänjor vad gällde främst tiondet. Socknar verkar i Skåne ha kunnat gå till kungs rörande tionden, och ett mer omfattande missnöje med kyrkans administration nådde den danske kungen på okänt vis under slutet av Kristian II:s regeringsperiod. Uppror och resningar mot de andliga institutionerna förekom i Sverige flera gånger vid denna tid. Resningarna mot biskopssätet i Östergötland 1497 och 1520 var sammantvinnade med unionsstridigheterna. I Skåne 1523–25 verkar kronans politik och aristokratiseringen av ärkesätets institutioner ha varit avgörande för det stora upproret. Alla större oroligheter med bönder gentemot biskopssätena inträffade i samband med att

bönderna ingick i allianser med lågadel, konkurrerande politiska eliter och köpstäders borgerskap.

Inte oväntat innehade Småland en periferi-relation till biskopssätet i Linköping, men ändå kunde smålänningarna flera gånger mobiliseras mot samma biskopssäte. Det föranleddes troligen av missnöje mot kyrkans nyare pålagor men motståndet underlättades av de politiska strider allmogen kom att involveras i. Det skånska ärkesätet fick några gånger trots all sin makt försöka åtgärda ett missnöje hos allmogen genom att strama upp förvaltningen, och kyrkan hade uppenbarligen ett försvagat inflytande i de norra delarna av stiftet. Ärkesätet kom på ett anmärkningsvärt vis att involveras i de hårda ståndsstriderna under 1520-talet.

De konflikter bönder var inblandade i har stora likheter med liknande konflikter i de tyska områdena under samma tid. Detta kan tyda på en liknande förekomst av folkreformatoriska strömningar bland allmogen som syftade till att begränsa kyrkans världsliga makt och biskoparnas resursanspråk på bönder och allmoge. Detta intryck förstärks av samtida kommentarer om kyrkans egenmäktighet, om hur den svikit sina samhällsnyttiga plikter och om att det skulle ha förekommit en folklig hållning som var skeptisk mot aristokratin och kyrkans högre administration.

4 Kampen om resurser: jordherrar och landbor

SMÅLAND

Relationen jordherrar–landbor följde vissa konjunkturer. Janken Myrdal har noterat att det tidiga 1300-talet kännetecknades av konflikter rörande skatter, naturresurser som fiske samt om tiondet. Med den senmedeltida agrarkrisen och befolkningsnedgången minskade arbetskraftsbristen och jordherrarnas förhandlingsläge försämrades. Perioden från senare delen av 1300-talet till början av 1400-talet kännetecknades istället av landbornas kamp för sina rättigheter vilket resulterade i minskad avrad, trots försök från jordherrarnas sida att hålla emot. Det är viktigt att påpeka att landbor under agrarkrisen ofta använde sig av tredska och andra offensiva metoder för att få ned avrad, körslor, dagsverken och liknande skyldigheter. Landbornas starka ställning framgår exempelvis av att de under 1400-talet kunde använda husstadgan om plikten att förbättra sina gårdar offensivt, till att kräva avkortningar i de fall de gjort mer än vad som stadgats. Att det rådde motsättningar mellan adel och bönder framgår av att det klassiska adelsfientliga uttrycket ”när Adam grävde och Eva spann, vem var väl då en adelsman” vid denna tid vann mark i Sverige i kyrkomålningar och på annat vis. De lägre räntenivåerna kvarblev 1400-talet igenom, och dessutom låg de småländska landbornas avrad generellt långt under genomsnitten för centrala Sverige. En ökning av räntorna verkar i Småland ha inletts under 1520-talet, medan återupptagandet av ödegårdar på en del håll inleddes några decennier tidigare.[1]

[1] Myrdal 1993, s. 16–24, dens. 1999, s. 107, 144f, 151, 180, som ger exempel från 1300-talet på landbovägran av landgillen, gengärd, körslor och dagsverken vid Riseberga, Solberga, Askaby och Vadstena kloster samt i Bobergs härad. Askeby kloster begärde hjälp av stormannen Bo Jonsson (Grip) att näpsa sina landbor. År 1398 beklagade sig t.ex. Linköpingsbiskopen över att Vadstena klosters landbor vägrade sina skyldigheter, vilket ledde till att biskopen via stiftets präster lät hota bönderna om att han skulle dra in nattvarden för dem. Se även Norborg 1958, s. 164, och om klostrets småländska gårdars låga arrendenivåer ibid s. 218ff. Arrendenivåerna på Arvid Trolles omfattande gods i Småland var t.ex. låga i slutet av 1400-talet, Sjögren 1944, s. 149, för en specialstudie av förhållandena i Norra Vedbo där agrarkrisens ödeläggelse var ovanligt stor, se Bååth 1983, del 1, s. 65–97, jmfr generellt om befolkningsutveckling och jordräntor i Norden Gissel et al 1981, särsk. Gissel s. 159–68.

Denna process kan följas på de andliga frälsegodsen. Såväl Linköpings biskopsbord som t.ex. Vadstena kloster har visats vara återhållsamma när det gällde avrad och andra ordinarie räntor under perioden efter digerdöden. Räntorna föll kontinuerligt under en stor del av 1400-talet.[2] Liksom i Tyskland och Danmark förekom dock tecken på att jordherrarna försökte kompensera de fallande intäkterna genom en strukturomvandling. Många lågfrälse sålde sina tillgångar och sjönk ned i bondeståndet. Fram trädde högfrälse jordmagnater. De kända godssamlarna Abraham Brodersson (tjurhuvud), Bo Jonsson (Grip), Arvid Trolle, Axelssönerna och släkten Hjärne i Blekinge hade alla från sent 1300-tal till början av 1500-talet centrala delar av sina stora jordsamlingar i Småland och gränstrakterna.[3] Det småländska småfrälset var dock mångtaligt och under 1500-talet fanns i landskapet fortfarande jämförelsevis många lågfrälse små jordägare som kom att orsaka administrativa problem för centralmakten. Det fanns alltså ett socialt rörligt frälsestånd med många kontaktpunkter med bondebefolkningen.[4]

Mot slutet av 1400-talet kan vi skönja nya försök att kompensera sig hos jordherrarna. Vadstena kloster genomförde höjningar av jordräntan i de områden där man hade den satt i penningar, t.ex. i Värend och Njudung.[5] Det skedde i och för sig samtidigt med myntförsämringar, men bör ändå anses som ett genombrott då det ofta fanns ett motstånd mot nominella höjningar av avraden. Ofta låg annars penningräntor fast, något som Linköpingsbiskopen Hans Brask på 1520-talet beklagade för kyrkans del.[6] Man har i forskningen diskuterat ifall andra pålagor än själva jordräntan var föremål för höjningar vid denna tid. En hypotes formulerad av Hildebrand och Dovring är att den stagnerande avraden ersattes av ökade krav i form av gengärder, arbetsavlösningar och annat. Vi har redan sett hur detta gällde åtminstone för kyrkans administration i Linköpingsstiftets kärnregioner. Tesen har dock som allmängiltig modell senare ifrågasatts av Norborg och L-O Larsson. Även om det flera gånger stadgades om dylika pålagor, genomfördes de långt ifrån generellt, i alla fall inte förrän några decennier inpå 1500-talet. Vi har dock ovan kunnat notera att en del ekonomiska anspråk började öka för landbor under det andliga frälset, i synnerhet biskopssätena, och man kan

---

2 Norborg 1958, s. 226, 293, Schück 1959, s. 383.

3 Se allmänt *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen*, om gränsadeln L-O Larsson 1997, s. 75–8, även dens. 1964, Sjögren 1944, Härenstam 1946.

4 De kom att uppfattas som ett problem i form av ”knapadel” som inte kunde hålla rustning för sina små inkomster, liksom de under sent 1500-tal ingick många ofrälse äktenskap vilket var illa sett av centralmakten, Samuelsson 1993, s. 83ff.

5 Olsson 1947, s. 81, Norborg 1958, s. 223.

6 HBr nr 427, s. 453f.

kring 1500 skönja åtminstone en stabilisering av Vadstena klosters ekonomi.[7] Detta tarvar en närmare belysning.

Avgifter och andra pålagor

Vi har ovan sett hur kronan och biskopssätena under senare delen av 1400-talet skärpte sina anspråk på gästning, gengärd och fodring på sina underlydande landbor. Detta var ett sätt att utvidga underlaget för underhållet av krigsmän, och mötte på sina håll klagomål. Fodringen till kungen, hans fogdar samt till häradshövdingar inskärptes liksom landbornas gästningsplikt i Kalmar stadga 1474. Alla jordägare hade i princip rätt att med sitt följe gästa sina landbor, vilket innebar att bönderna skulle ge de gästande mat och husrum, samt fodra deras hästar under ett visst antal dagar.[8] Exakt hur utbredd gästningen och dess avlösningar var är svårt att uppskatta. Större andliga jordägare som Vadstena kloster och Linköpingsbiskopen, bägge med stora egendomar i Småland, förefaller ha genomfört en omfattande gästning hos åtminstone en del av sina landbor vid samma tid. Linköpings biskopssäte hade kring 1500 drivit igenom gengärden på kyrkans landbor i stiftets mer centrala områden, inte minst i nordöstra Småland.[9] Denna rättighet som motsvarade kronans fodring utgick från tidigare privilegier som hade förstärkts i och med Kalmar recess.[10] Dovring har menat att det i Götaland främst var kyrkan som vid denna tid genomdrev gengärd på sina landbor, medan det i Svealand var det världsliga frälset som först lyckades få igenom samma pålaga.[11] Speciellt för Götalandskapens senmedeltida biskopsjordar var också att biskopssätena konsekvent tog städja på sina gårdar. Detta pekar mot att biskoparna tidigare än andra jordägare kunde använda sig av alternativa avgiftsformer.[12] Kring 1495 möter vi en uppgift om att gästningen skulle vara exceptionellt hög i Östergötland, vilket

---

7 Hildebrand 1983 (1894), bd 1, s. 84, Dovring 1951, s. 398ff, Norborg 1958, s. 163ff, 226, L-O Larsson 1964, s. 160-71.

8 I Kalmar stadgar 1474 fastställdes att kungens män ej fick klaga på den gästning de erbjöds av bönder. Se vidare Lönnroth 1940, s. 218f, Odén, ”Fodring” i KLNM bd 4, sp. 451, dens. ”Gästning” i KLNM bd 6, sp. 2-4, Bjarne Larsson 1994, s. 87-89, 152f, Reinholdsson 1998, s. 35. Se även ovan s. 63f. Motsvarande för danska förhållanden se t.ex. Hertz 1978, s. 97.

9 Dovring 1951, s. 43f. not 4. Biskop Hans Brask föreskrev att hans fogde i Tjust med Sevede, Tuna län, Kind och Ydre, skulle rida med minst fyra hästar, vilket var mer än på de flesta andra håll i stiftet, Arnell 1904, bil. s. 22, jmfr Arnell s. 119.

10 Biskopen erhöll 1438 rätten att uppta de kungliga sakörena för sina underlydande, då han också började utkräva ”utomordentlig” gästning (vid särskilda tillfällen). Med Kalmar recess fastslogs att frälselandborna var fritagna från kunglig/fogdefodring, varpå biskopssätet begärde en reguljär gästning, Schück 1959, s. 349.

11 Dovring 1951, s. 42–44. I Uppland utgick landbogästning i ett landbokomplex med en halv till en mark per man.

12 Klockhoff 1935, s. 40f.

stärker bilden av att detta landskap i motsats till Småland utgjorde ett jordherrarnas maktcentrum där de tidigt kunde vidga sina anspråk. [13]

För Värend har visats att de fåtal jordeböcker som bevarats pekar mot att avlösningar av det världsliga frälsets motsvarighet till fodring och gengärd var små i början av 1500-talet, men däremot ökade drastiskt från 1530-talet och framåt. På Arvid Trolles stora godsmassa finns inga sådana intäkter nedtecknade för perioden kring 1500 men väl under åren 1537-40. I något fall kan gengärder återfinnas redan 1498 som i Jöns Ulfssons jordebok men med små belopp. Dagsverken och deras avlösningar verkar tidigt ha genomdrivits kring större sätesgårdar mot vissa protester, men blev mer vanliga först på 1530-talet. Från 1481 finns bevarat ett tingsintyg på att Arvid Trolle inte hade påfört en olagligt stor mängd dagsverken på skattebönderna och andras landbor kring hans sätesgård Bergkvara. Intyget tyder på att det förelåg vissa protester. [14] Vi kan jämföra med uppgifter från några av de fåtal bevarade jordeböckerna och räkenskaperna från spridda sätesgårdar i södra och centrala Sverige. I slutet på 1400-talet kan för Kråkerum vid Smålands östkust inga sådana extraavgifter beläggas, och typiskt nog baserades godsets ekonomi på ett välarronderat gods med handelsverksamhet. [15] Fågelvik i Tjust med ett 30-tal landbor kring gården, och kanske ett 80-tal totalt, tog en s.k. påskskatt av de närmast boende landborna men ingen gengärd, fodring eller fodernöt. [16] Däremot kan dessa pålagor återfinnas på

---

13 Biskop Henrik Tidemansson skrev till Vadstena kloster om den stora gästningsskyldigheten i Östergötland. Gästningen var enligt brevet ”fyra fal mera” än på andra håll i riket, och den uppbars i motsats till i Uppland utan uppehåll av folk till häst som ”förtära mera en folkith”, på vintrarna tillkom ”flera samqwemda huilka som göre bonden kolösa ökelöse och herrene landbolöse”, Biskop Henrik Tidemans råd till Vadstena kloster 1495, tr. i Samlaren VI, 1885, s. 176f, se även Norborg 1958, s. 179.

14 Åren 1537-40 låg på Arvid Trolles tidigare landbor gengärdspengar i centralbygderna närmast sätesgårdarna som exempelvis det starka Bergkvara. Troligen hade man här lagt gengärden på de s.k. ladugårdsbönder intill sätesgårdarna som sedan 1474 undantagits från kronans fodring, medan jordräntan i vissa fall sänkts. Vid 1545 hade gengärden generaliserats över alla landbogods, för att något decennium därefter ökat ytterligare, i många fall tredubblats. På Erik Trolles gods hade kring 1537 dagsverksavlösningar genomdrivits kring sätesgården men ännu inte på strögodset, se L-O Larsson 1964, s. 171, 265-68. Arvid Trolles vittne tr. i ATJb bil nr 136, jmfr Sjögren 1944, s. 151f.

15 Munktell 1982, s. 98.

16 Däremot uppbars fodringskorn av skattebönderna som var förlänta till gården, Munktell ibid. s. 93. Tjusts landbor klagade 1542 på fodernöt som en då ny pålaga, se L-O Larsson 1964, s. 337f. Påskskatten var egentligen en skatt som togs ut av ”stubbegods”, nyanlagda skogstorp i Östergötland, frälset tog alltså på sina håll ut motsvarande avgifter på sina landbor Dovring 1951, s. 45-47.

större landbokomplex i Södermanland och Västergötland.[17] En undersökning av några gods i mitten av 1500-talet visar att man där då hade genomförda gengärder, fodernöt, och arbetspengar.[18] Ett problem med alla analyser av gengärd och gästning som avgift är dock att vi inte i jordeböcker och liknande material kan se om den föregicks av en fysisk gästning utförd av jordherre eller hans fogde, den form som ofta kronan och biskoparna drev igenom.[19]

Vi har alltså klara indikationer på att gengärdspengar och fodring/nöt var vanligare och mer genomförda på gods uppåt landet och i Västergötland än i Småland, medan gästningen tydligen redan var väl utbyggd inom godsadministrationen under biskopssätena och möjligen även under vissa andra andliga institutioner i delar av Småland. De nya pålagorna började dock vid 1500-talets inledning sakta växa fram inifrån godscentra även i Småland, på samma vis som kronans pålagor ökade och generaliserades vid samma tid. Juridiskt kan det uppfattas som ett gradvis genomförande av Kalmar stadgar där kronan avsade sig fodringen på landbor som låg nära sätesgårdarna med dagsverksskyldighet, vilket i sin tur lämnade utrymme för frälset att ta ut motsvarande avgift. Med tanke på de höjningar som kom kring 1540 måste under perioden dessförinnan förhållandevis stora produktionsöverskott ha behållts av landborna.[20]

Överheten verkar i Småland ha haft problem med att legitimera de nya avgifterna med stadgebeslut och hävd, och att skaffa sig makten att lokalt genomtrumfa dem. Detta blir tydligt i samband med den samordnade offensiv som kronan och jordadeln gjorde under 1530-talet. Från kronan kom då kritik mot smålänningarnas tröghet att anamma de olika ekonomiska regleringarna för landbor och andra. 1537 vände sig kungen och riksrådet med en klagoskrivelse till allmogen i Småland. En rad intressanta uppgifter ges då på vilka förhållanden som rådde i landskapet, varav vissa torde ha rått under en längre tid. Man menade att bönderna var motsträviga mot kronans skatter, tionden, gärder och rätt till allmänningsskogarna men också mot jordadeln genom att man inte erlade städ-

---

17 Tyresö i Södermanland hade en viss fodring, s.k. ”hästakorn” genomförts för de landbor som bodde inom tre mil från sätesgården, liksom smärre dagsverken och vedförslor. Stora Bjurum i centrala Västergötland hade kring 1510 genomfört gengärdspengar och fodring av godsets nötkreatur på flertalet landbogårdar, Munktell 1982, s. 96f. Även Dovring har belagt enstaka landbogårdar med gengärdsplikt i Öster- och Västergötland, han noterar att pålagan är mest konsekvent genomförd på kyrklig jord i Västergötland, Dovring 1951, s. 42-44.

18 Den nya fodringen utgjorde 1550 c:a 10% av räntevärdet, även spannmålsgengärden var nytillkommen. Dock ökade räntorna delvis med anledning av omläggningar av betalningsformer, Ferm 1990, s. 204, 250 passim, 382f.

19 Jmfr Larsson som menar att det knappast var möjligt för frälset att genomdriva gästningen mot de motsträviga Värendbönderna, L-O Larsson 1964, s. 171.

20 Under 1400-talet förbättrades det stora flertalets levnadsförhållanden som ett resultat av agrarkrisens mer långsiktiga verkningar, Myrdal 1999, s. 172f.

selöre som i övriga landet. Landbor gav ej sina husbönder ollonfläsk och man ”tillgrep” byggnader – landbor sålde husen på adelns marker till varandra. Kungen vände sig också mot att frälset hade hemliga förlikningar med sina landbor, alltså utanför tinget.[21] Allt tyder alltså på att landborna i Småland hade förhållandevis gynnsamma villkor kring 1500, och att de utan större motsättningar på olika vis vidmakthöll gamla undantag och rättigheter vad gällde sådant som städjor, ollonavgifter och ägandet av byggnader.

Stadgar

Under 1400-talet försökte jordherrarna återkommande att stärka sina anspråk på landborna med hjälp av riksstyrelsens stadgor. Genom lagstiftning skärpte man kraven på landborna rörande deras plikter att vidmakthålla sina gårdar, man införde flyttförbud med jordherrens rätt att med våld återhämta sina underlydande, förbud mot bönders skvaltekvarnar som konkurrerade med frälsets eftersträvade kvarnmonopol m.m. Stadgorna har av senare forskning uppfattats som mer eller mindre verkningslösa.[22] Till regleringarna kom mer allmänna ordningsstadgor. Enligt en stadga 1442 skulle bönderna utge enligt vad som var rätt till såväl kronans fogdar och ämbetsmän som till herrar och husbönder. Kronans ämbetsmän förbjöds också anställa folk som lämnat sin rätta husbonde. En del av de skärpta reglerna med exempelvis ytterligare inskärpta flyttförbud för landbor inflöt i den nya landslagen, som därmed blev illa omtyckt bland allmogen, och Karl Knutsson lovade 1448 att avskaffa lagen för att få stöd från allmogen.[23] Frälset var i stadgepolitiken som mest lyckosamt på längre sikt vad gällde skatteimmuniteter på frälsehemman som låg närmast sätesgårdarna, ett privilegium som kom att leva kvar länge.[24] Stadgorna i jordherrarnas intressen förefaller avta i slutet av 1400-talet. Man kan dock finna domar på att de tidigare stad-

---

21 Flera gånger upprepade Gustav Vasa olika anspråk för såväl kronans som adelns bönder i Småland rörande t.ex. avrad, rättigheter till virke och ollongäld. Plikten att erlägga den senare till respektive skogsägare inskärptes åter för allmogen i Tjust 1542, GIR 11, 1536-37, s. 240-43, 246, 292f; 12, 1538-39, s. 28f; 14, 1542, s. 279-82, se även Berg 1893, s. 43, 122, 129, L-O Larsson 1964, s. 240, 250, 274f. 1550 kom klagomål från småländska bönder mot att nu även fogdar gjorde husesyner på skatteböndernas gårdar vilket aldrig tidigare varit sedvana, Berg ibid. s. 114. Om kronans och adelns samordning av pålagehöjningar varför upproret vände sig mot bägge, Larsson ibid. s. 240f, 267, 272f, 339, 343, 348, för en betoning av upprorets antiaristokratiska karaktär se Johansson 2004, s. 73, jmfr allmänt om adelns stärkta band till kronan från 1520-talet i Sverige, Reinholdsson 1998, s. 261f.

22 För en genomgång av 1400-talets stadgor om landbor se Bjarne-Larsson 1994, särsk. s. 156-81, 213-15, jmfr Myrdal 1999, s. 179f.

23 Bjarne Larsson 1994, s. 83, Myrdal 1999, s. 193f.

24 Nilsson 1947, s. 189.

gorna skulle genomdrivas lokalt. Från 1480-talet finns exempel på att riksråd och lokala herrar drev processer mot bönder för att driva igenom kvarnförbud och liknande men för Småland finns inget sådant material.[25] Att denna typ av dokument saknas för den i övrigt materialrikare perioden kring 1500-1520 tyder på att det småländska frälset inte förmådde använda sig av stadgorna på samma vis, åtminstone inte via riksrådet.

Fram till 1500 hade frälset misslyckats med flera försök att skärpa kraven på landborna, vilket tyder på någon form av motsträvighet och förhandlingsstyrka hos de småländska bönderna. Frälset hade i Småland försökt genomdriva en rad anspråk med Växjöstadgan 1414. En liknande stadga utfärdades i Skara samma år. Dessa var stadgor som antagits lokalt på räfstetingen, och bör väl ses som försök till regional lagstiftning. Centralt var här ett krav på att om landbor lämnade sin gård i förtid, skulle de erlägga en avgift lika mycket som ”landgillet är med alle eens ars thianisto”. Här stadgades också en fodrings- och gästningsplikt för landbor, en dagsverksplikt om 8 dagar/år samt plikten att ge en tunna ål till husbonden. Dessutom upprepades landsköpsförbudet och en stadga från landslagen på att bönder och landbor ej fick nyttja häradsallmänningarna till avsalu utan enbart för husbehov. Flera av dessa stadgade förpliktelser kunde inte genomdrivas. Såväl dagsverken som gengärd – avlöst gästning – var relativt sällsynta fortfarande kring 1500. Mycket av innehållet i 1414 års stadgor, främst den från Skara, togs upp igen i Kalmar stadgor 1474 och 1483. I dessa inskärptes även exempelvis ett jaktförbud för den menige allmogen, och det framhölls att fogdar inte fick ge en sådan rätt till enskilda. I flera stadgor inskärptes flyttförbud för landbor och även självvägande bönder i vissa situationer. Om de hade rymt till städer skulle de återföras eller tvingas att ta tjänst.[26]

En annan landboplikt som underströks alltsedan 1414 års stadgor var att landbon skulle underhålla byggnationen efter ett visst mått varje år. Syftet var väl i huvudsak att hindra vanskötsel av de arrenderade byggnaderna, men det ställdes också krav på förbättring av dem. I Växjöstadgan 1414 och Kalmar stadga 1474 fastställdes att landbon årligen skulle bygga en ny gärdesgård. Det årliga underhållet skulle enligt Växjöstad-

[25] Ett av de exempel som finns som i viss mån berör Småland är ett brev från riksrådet till bönderna i Bråbo och Lysings härader 1488 om att jaktförbudet skulle återupptas. Alla gamla brev till bönder och präster på rätt att jaga och driva fotekvarnar som utgivits i fru Kristina Karlsdotters län som låg till Fågelvik i Tjust återkallades, BSH 4, nr 85, s. 125f. Argument utifrån recessen finner vi i t.ex. Västergötland, se riksrådets brev 29 juni 1486 på att Gustav Karlsson (Gumsehufvud) utan länshavarens inblandning hade rätt att ta böter av sin landbos hustru i Gudhems härad på grund av tjuvnad, då han enligt Kalmar recess var ”kung över sina landbor”, BSH 4, nr 54 s. 79f.

[26] Bjarne Larsson 1994, s. 63–75, L-O Larsson 1964, s. 168–170, Kalmar stadgor tr. i Hadorph 1687, s. 56–62, om jakt s. 57, Stängnässtadgan 1437 om flyttförbud s. 45, om jaktförbud se även Styffe i BSH 4, s. CIIIf.

gan motsvara en marks värde, enligt Kristoffers landslag en halv mark, annars skulle böter på samma belopp ådömas. De höga böterna tyder på att det var omfattande förbättringar som begärdes.[27] I praktiken utövades det under den begynnande återkolonisationen av tidigare övergivna gårdar ett tryck på jordherrarna att ge särskilda ränteavkortningar till landbor som återuppodlade mark eller byggde nya hus. Stadgorna kom i praktiken inte sällan under 1400-talet att användas för en värdering av landbornas arbete och rätt till avkortning. Jordherrar var tvungna att hjälpa nya landbor med t.ex. räntesänkningar, utsäde och andra former av lån för återupptagna gårdar.[28]

En mer stabil rättighet rörde jordherrarnas eftersträvade roll som ”kungar över sina landbor”. Viktigast var här att frälset alltsedan 1280 hade kungens andelar av de böter deras landbor dömdes till, undantaget de kungliga ensaksböterna. Ett rådsbrev 1481 underströk principen, och fram till 1515 var egentligen det svenska frälsets privilegier över sina landbor mer generella än på den danska sidan.[29] Under senmedeltiden var uppbörden av sakören en betydande extra inkomstkälla för frälset.[30] Kalmar stadga och recess blev omtvistade under de följande decennierna. Det svenska frälset ville slå vakt om sina privilegier och man verkar ha uppfattat det som en risk att de svenska bönderna skulle utnyttja den politiska turbulensen till att kräva förändringar. 1494 gjorde de svenska rådsherrarna ett förbund för att garantera fullgörandet av Kalmar recess. En orsak därtill var att det gick rykten om att man skulle ”förmå sig 20 eller 30 tusen bönder till kasta upp en Engelbrekt riket över halsen”.[31]

Vi har redan sett att de regionala ambitionerna att reglera förhållandena mellan jordherrar och landbor fick en annan inriktning inte minst med gränsfreden 1505 där det snarare kom att handla om husbönders rättigheter i förhållande till tjänstefolk. På sätt och vis kan vi här tala om en lokal stadgepolitik, där gränsbygdens bönder trädde in på den politiska scenen vad gällde reglering av sociala relationer. En punkt i gränsfreden var att arbetslösa individer skulle tvingas till tjänst på gårdarna. Detta var inget nytt, en liknande punkt ingick redan i gränsfreden 1381 men då formulerad som ett skydd exklusivt för jordherrarna och deras behov av arbetskraft. Det verkar fortsättningsvis under 1400-talet ha funnits en oro över problemet med att få folk till frälsets gårdar, samti-

27 Lindkvist 1979, s. 115f, Bjarne Larsson 1994, s. 169–73.

28 Myrdal 2004a, s. 190–92.

29 Lindkvist 1984, s. 30, jmfr Andræ 1960, s. 111–14. I Danmark var fortfarande i Kristian II:s handfästning 1513 frälsets privilegier graderade så riksrådets medlemmar hade vidsträcktare privilegier, se kommentar hos Westin 1957, s. 296f, not 19.

30 Munktell 1982, s. 152.

31 Efter Lundholm 1956, s. 146. Under de följande mobiliseringarna av allmogen bl.a. till riksmötet i Linköping i mars 1495 bestod Sten Stures d.ä. argument främst i att man ville behålla riksföreståndaren och inte önskade dra in en utländsk kung i landet, ibid. s. 149, 157.

digt som man noterade problem med lösdrivare och ”öresborgare” som drogs till städerna.[32]

År 1515 blev förskjutningen från den tidigare tendensen till en stadgepolitik i jordherrarnas intresse ännu tydligare. Ett riksrådsmöte fastställde att innehavarna av kronans län skulle få uppbära kungliga sakören av kyrkans och det världsliga frälsets landbor. Detta kan uppfattas som en riksföreståndarens och länsaristokratins seger gentemot det meniga frälset. Troligen gavs dock riksråden ett undantag, vilket bekräftades 1526. Medan den danska utvecklingen vid denna tid, som vi ska se, gick mot allt vidare friheter för frälset med inte minst större andelar i sakören och rättslig överhöghet över sina underlydande skedde alltså temporärt motsatsen i Sverige.[33] Detta bör ha varit en avgörande brytning med principen i Kalmar recess om att adeln och kyrkan skulle vara ”konungar över sina landbor”.[34] I förlängningen torde detta ha medfört att de kungliga fogdarna formellt trädde in som landbornas värnare i sina fögderier och att jordfrälsets inflytande över landborna i rättsliga sammanhang försvagades, åtminstone på sikt. På sätt och vis föregick stadgan den kommande reformationens beslut om att begränsa biskoparnas tidigare inflytande över sockenkyrkornas och klostrens landbor. Dessutom föll en viktig inkomstkälla bort för många jordägare, inte minst de andliga institutionerna.[35]

Hur landborna ställde sig i denna fråga kan vi inte se i källorna. Gustav Vasa menade senare att Småland kännetecknades av hemliga förhandlingar och förlikningar mellan frälsemännen och deras landbor, ett system som i huvudsak innebar att landbor erlade soningsböter till sina egna herrar utan att man gick via häradsrätten.[36] Möjligen kunde landbor förhandla ned sina soningsböter, och det kan ha underblåsts av nämnda lagstiftning, samt av att avtalen mellan landbor och frälsemän

---

32 I samband med Engelbrektsupproret utfärdades Strängnässtadgan 1437 där det bl.a. faststlogs att folk som rymt till städer under upproret skulle ut på landsbygden igen och ta tjänst. Arvid Trolle framhöll i ett dombrev 1491 att det var så mycket löst folk i Vadstena samtidigt som landsbygden ödelades riket till skada och detta kopplades ihop med ett allmänt problem med ödegårdar i riket. Kalmar stadgar reglerade också problemet med lösdrivande drängar och pigor, Norborg 1958, s. 201–03, Bjarne Larsson 1994, s. 88, nr 37.

33 1526 fick rådsmedlemmar rätt till kungens andel av sakören av sina landbor, men övrig adel endast efter medgivande i varje särskilt fall, detta undantag fanns troligen redan i beslutet 1515. Se vidare Nilsson 1947, s. 188, 198f, Palme 1949, s. 159–62, Wieselgren 1949, s. 40f, utförligt Westin 1957, s. 294–301. Nilsson uppfattar beslutet 1515 som en inledning till en statlig expansion på frälsets bekostnad under några decennier. Däremot stärktes den svenska adliga frälsefriheten sedan under perioden 1559–94, ibid. s. 199–201, 223, passim.

34 Principen påbjöds av riksrådet vid möten 1480 och 1481, och intogs sedan i Kalmar recess, Westin 1957, s. 295, 299.

35 Westin ibid, s. 300.

36 GIR 11, 1536–37, s. 243.

generellt i Småland låg under det som stadgats vad gällde städsel, rätt till byggnader, ollonfläsk m.m. Även senare kan man se att rättsskipningen i Småland inte följde rikslagstiftningen, utan man tillgrep ofta hemliga förlikningar.[37] I den enda källa vi har rörande stadgebeslutet och dess konsekvenser ute på landsorten menade en länsinnehavare att följande herredag gärna fick återta beslutet eftersom han fått in mycket litet av denna rättighet, och hamnat i konflikt med domkapitlet i sitt stift på grund av att han fullföljt beslutet.[38] Gustav Vasa verkar under sina första regeringsår ha hållit privilegiefrågan svävande, och det är i detta sammanhang vi i kapitel 2 har mött biskop Hans Brasks irritation från 1524 och framåt mot fogdar som tog kyrkans sakören. Bl.a. menade han att landborna ogillade den nya situationen med flera herrar.[39]

Stadgepolitiken följde alltså en konjunktur som överensstämmer med den allmänna bilden av att riksstyrelsen förde en försiktig politik gentemot bönderna under den senare delen av sturetiden. Vid Gustav Vasas maktövertagande fick aristokratin snabbt ett ökat inflytande och rikspolitiken började läggas om, men de ekonomiska regleringarna kom att ta tid att genomdriva i t.ex. Småland.[40]

Tvister

Vi har tidigare mött exempel på större konflikter mellan jordherrar och allmoge där landbornas roll emellertid varit oklar. Vidare är det exempelvis anmärkningsvärt hur en lokal storman av Arvid Trolles format inte lyckades få med sig allmogen i södra Småland i sin unionsvänliga politik 1501 utan tvärtom blev utjagad av uppbåden under Svante Nilssons fogde Peder Månsson.[41] Å andra sidan har vi flera gånger mött landbor som bistod sin jordherre i samband med lokala tvister och fejder mot länsherrar. Joakim Trolles landbor i södra Småland ansågs stödja en unionsvänlig linje på tingen i Möre kring 1507, och i flera resningar agerade landbor och jordherrar samfälligt som i Tjust 1509 och i Kalmar län

---

37 1560 kan man se i enskilda domböcker från Uppvidinge och Sevede att det fortfarande var vanligt med hemliga förlikningar och att bötessatser sattes olika för samma brott, alltså utifrån någon form av situationsbedömning, Berg 1893, s. 43, 71.

38 Ridd. Åke Jöransson (Thott) till domprost Paul Scheel och domkapitlet i Åbo, Tavastehus, 19 okt 1515, Grönblad nr 355.

39 ”ffrelsis landboor behage thet ille at the skole haffue wa monge hosbönder. vthen ther böter aakomber varder swa vel annerss som vor godz öde”, HBr nr 291, s. 348, jmfr Westin 1957, s. 297f.

40 Om aristokratins stärkta roll från 1521, Bergström 1943, s. 93–99, Schück 2005 (1985), s. 210.

41 Jmfr L-O Larsson 1964, s. 188f.

1520–21. Det kunde också hända att landbor av sina jordherrar förbjöds att bistå kronan eller en länsherre med fodring eller gengärd.[42]

Det är mycket sällan vi får en inblick i tvistemål mellan jordherrar och landbor under senmedeltiden. Vi har emellertid några bevarade saköreslängder som diskuterats i forskningen.[43] Intressantast utifrån våra frågor är den som bevarats från Magdalena Karlsdotters gårdsfogde i Vadstena från åren 1488–94 då där ingår en rad fall från Magdalenas gods i Småland och andra delar av Götaland. Av de fall som berörde relationen landbo–jordherre är ärenden från norra Småland rörande bristande gårdsunderhåll framträdande. Det skulle kunna tyda på en mer allmän konflikt mellan lokala sedvänjor och jordherrens anspråk. Även de i och för sig få fallen rörande olaga jakt och landsköp förefaller vara koncentrerade till Småland. Från Östergötland kom andra typer av ärenden med t.ex. olovligt skogshuggande och flera fall av undanhållande av arrende, samt en kollektiv skjutsningsvägran.[44] Med denna närmast unika inblick i rättsförhållandena för landbor kan man konstatera att en större jordherre under senmedeltiden använde en avsevärd del av sin rättsliga överhöghet till att driva ärenden som syftade till att garantera de egna rättigheterna över landborna. Åtminstone i de norra trakterna av Småland verkar kontrollen över landborna ha varit avsevärd, och på andra håll i landet kan vi finna exempel på jordherrar som använde ytterst

---

42 Erik Trolle förbjöd 1506 sina landbor att erlägga någon form av fodring till biskopen i Växjö i samband med en konflikt med denne rörande Kinnevalds härads-förläning, Larsson 1964, s. 191. Om liknande i Kalmar län och Finnveden 1508 se ovan s. 82f.

43 Myrdal 1984, Lindkvist 1984.

44 Av de 38 fallen gällde 13 olika former av våld och stöld och syftade sällan till relationen mellan jordherre och landbor. Däremot rörde hela åtta fall landbors bristande gårdsunderhåll där bötessatsen vanligen var en till två oxar, åtminstone tre av fallen från Tjust och två från Ydre (Sund) och ytterligare ett i Kölingared med starka kopplingar till Småland (delar av Kölingared hade tidigare ibland uppfattats som liggande till Mo härad som i sin tur länge låg till Småland innan det överfördes till Västergötland, Styffe 1911, s. 135f). Två andra bönder dömdes för landsköp och olaga köpenskap, åtminstone den ene var en bonde med status eftersom han var rättare åt fogden i Tjust (Lönneberga socken). En för stöld anklagad landbohustru rymde och blev föremål för en omfattande utredning. Hon hade rymt från Säby i Norra Vedbo (möjligen från Säby gård), och erlades borgen för med en oxe och en ko. Tre oxar togs i beslag från hennes och hennes makes gård och flera andra fick böta för medhjälp. En östgötsk bonde dömdes för olovligt nedhuggande av ekar, och tre för undanhållande av arrende. En kollektiv vägran av elva landbor i Vikbolandet att utgöra en extra skjutsning åt Magdalena Karlsdotter bestraffades med böter, Myrdal ibid. s. 12–21, 24f.

hårda metoder för att avkräva sina underlydande böter och liknande.[45] Konflikter mellan jordherrar och deras egna landbor är annars svåråtkomliga i källorna. Det förefaller inte enbart bero på brist av källor eftersom visst rättsligt material är bevarat exempelvis från Arvid Trolles verksamhet, men de tvister vi ser honom inblandad i har med något undantag mer med hans verksamhet som länshavare och lagman att göra än som jordägare.[46] Det är något lättare att finna exempel på tvister mellan jordherrar och andra parter, där bönder på olika vis involverades. För småländsk del har vi en av de bättre ingångarna i denna typ av konflikter i fall där sockenbönder och kyrkovärdar agerade mot åverkan och ingrepp från jordherrar och vände sig till biskopen för att få hjälp. Det var under senmedeltiden inte ovanligt med klagomål från de andliga institutionerna på olika former av tillgripanden av gods.[47] Dylika tvister från Småland finner vi exempel på i Hans Brasks registratur.

I februari 1526 vittnade en rad bönder i Berga socken i Sunnerbo härad efter ”sin faders ord” att en herr Abraham med ”vold oc velle” tagit gården Steckinge från sockenkyrkan, och tagit ägobreven från kyrkokistan. Vittnesmålen avlades inför socknens män och i Hans Brasks närvaro i sockenkyrkans sakristia.[48] Fyra dagar senare höll Hans Brask sockenstämma på Agunnaryds kyrkogård, där tolv bönder vittnade om hur Olof Galle orättmätigt hade två av sockenkyrkans gårdar, som hans far utan kyrkoherrens och socknens ”minne och tillstånd” hade bytt mot en annan gård som redan var kyrkans. Enligt brevet ”svor och klagade” alla sockenmännen på denna utsaga.[49]

Ett liknande fall finner vi 1524 då Brask skrev ett öppet brev till Värnamos sockenbor om den orätt ”dannemännen” i det näraliggande

---

45 Biskop Otto från Västerås berättar 1513 i ett brev till Sten Sture d.y. om en fattig man från Torstuna härad som stått inför rätta för ”manslagh” och borgen hade erlagts av borgenär, ändå grep den högadlige Bengt Larensson (Björnlår) till Frötuna honom mot lag och rätt och ”bandth och bastade och honom till syn gaardh olageliga forde offwer aal reth och truffwade honom ther wtoff penningha”, biskopen tog uppenbarligen mannen i sitt beskydd och bad att Sten skulle ge mannen rättvisa. Bengt var vid denna tid häradshövding i Långhundra och Närdinghundra härader, men i detta fall förefaller han ha agerat som jordherre, SA 1737, här efter Wieselgren 1949, s. 117 not 25, om Bengt Larensson även s. 108f.

46 Som länshavare mötte han 1488 protester från skattebönderna i Kinnevald om en skatt som borde sänkas, med Växjöbiskopen utgav han ett märkligt vittne att häradet skulle ha samma skatt som 60 år tidigare oavsett antalet bönder. Det finns också en rad källor om hur han som lagman tillvällade sig en rad gårdar med tveksamma domar. Han utverkade 1481 ett lagmanstingsvittne som bl.a. påtalade att han ej tagit ut orätt mängd dagsverken på sitt byggande av Bergkvara. Atjb bil nr 136, 169, jmfr Sjögren 1944, s. 151–58.

47 Exempel från perioden 1470–81 ges i Kellerman 1935, bd 1, s. 356–58.

48 Hbr nr 405, s. 438f. Frågan är om det rör sig om Abraham Brodersson (tjurhuvud) † 1410, eller någon närmare i tid.

49 Hbr nr 406, s. 439.

Mossle gjort mot deras sockenkyrka då de förmenat denna några öde ägor. Dessutom hade de utövat ”velde oc voldzwerke” på kyrkans gård i grannsocknen Gällaryd. Brask gjorde en längre utläggning om det moraliskt och rättsligt felaktiga i att ”androm sin ägalut förtaga som i bygninga balkenom stóndher”. Ture Jönsson (Tre rosor) som hade häradet höll med om att det var ett olagligt våldsverk, och Brask bjöd:

> *edrom kyrkaherre at han mana förnemda voldzmen lagliga i then helge kyrkia för förnemda voldzuerke at the aff latha thet oc vthen the sig sielffua retta innan laga tiid sätia vthen kyrkia oc framdeles epter laga maning i ban som kyrkennes lag inneholla* [50]

Brask gjorde en koppling mellan den gamla digerdödens härjningar med följande avfolkning och de senare bekymren att vidmakthålla de gamla kyrkojordarna mot ingrepp. Enligt Brask förmenades sockenkyrkan med orätt ”besitia latha sina egna ägher ther lenge haffuer öde legat sidan suarta döden i huilkom en stoor deel aff heela riiket öde lagdes”. Brevet avslutas med en ovanlig hänvisning till allmännyttan med dess koppling till de mer vardagliga sakramenten med folklig förankring, och hur den berodde av kyrkans försörjning:

> *Helst för ty at ther gotzen vptages är thet riiket till gangn i monga motta med vtbud med fodring Kyrkebygning Dagesuerke med bryllop oc barns'ööl oc i monga andra motta At ey swa seess til thera fordeel som orett göre ath ther skulle fölia med almennilig skada oc förhindress thet menige besta* [51]

Vem i Mossle som agerade nämns inte, men där fanns sedan gammalt en sätesgård och en etablerad frälseätt med stark lokal förankring.[52] Detta tyder på att en lokalt inflytelserik frälseman eller släkt stod bakom det som uppfattats som övergrepp.

Ett äldre ärende från Tjust skrevs in i Brasks kopiebok 1523. En häradssyn hade genomförts rörande en äng mellan ägorna till prästgården i Ukna, och gården Tjustad. Fogden under en fru Gunhild hade 1515 gjort anspråk på ängen. Men såväl ett synebrev från 1482 som en ny syn av en utsedd nämnd med tolv bönder fastställde att ängen av ålder legat

---

50 Hbr nr 250, s. 315. Ortnamnen ovan angivna som ”Mootzlöff” och ”Göldzred”.

51 ibid. Se liknande hänvisning till digerdödens verkningar i Skåne i samband med arrendesänkningar i Torstrup, målsättningen för jordägaren var att vidmakthålla markerna, DDL 6, s. 128.

52 Där fanns en Hindsekindsätt som hade jordintressen i Mossle inpå 1500-talet, och med starka band till häradshövdingsämbetet under 1400-talet, ett fall av en s.k. häradshövdingekontinuitet. Även Gustav Olsson på Toftaholm hade koppling dit med ett gårdsköp 1472, Härenstam 1946, s. 315, 367, 369, 392.

till prästgården, och att ”the i fornemde tiustada haffde velleliga them fratagit förnemda ukna” som prästen hade hävdat.[53]

Sockenbönderna i Hallingeberg i Tjust härad vände sig till Brask och klagade över att Hans Persson i ”Revarum” hade tagit gården Hiortstada från sockenkyrkan ”vthen doom”, så att den småningom kommit under Nils Bosson. De klagade också över hur en Henrik Eesth i ”Hästarum” utan någons tillåtelse hade tagit silver ”knoper” och ett silverspänne från ett ”iomfru marie oc sancte Katherine bellate” i Hallingeberg (troligen en altartavla i sockenkyrkan), silver som givits i ”rett testamente”. Avslutningsvis nämnde också sockenbönderna – kanske på ett passande vis – att Henrik i Hästarum även var skyldig domkyrkan en silversked som hade testamenterats av hustru Kristin i ”Nätestada”. Hur ärendet utföll vet vi ej. I kopieboken upptogs fem sockenbönders vittnesmål: ”Alt thetta sworo thenna epterscriffna sokmen pa bookena bedendes sig swa gud til hielp at swaa var i sanning som förscriffuet staar”.[54]

Liknande klagomål finner vi i små notiser. T.ex. klagade i norra Småland två kyrkoherdar på hur Mats Kavle[55] hade bemäktigat sig gården Demshult som tillhörde Asby kyrka, samt tre gårdar som legat till Säby kyrka. I det första fallet hade tillgripandet skett på osäker grund, i det andra menade man att det skett med våld.[56] En annan notis innefattade en anklagelse om stöld, i september 1523 noterades att en ”herr Knut” tagit en näve penningar från Vetlanda kyrka.[57]

Ibland anar vi trätor inom lokalsamhället men utan egentlig inblick i skeendena. I början av 1524 förtecknades några ”Querele contra parochianos in malexander” i Ydre härad, där flera fall av lägersmål och ett fall av långvariga tionderestantier noterades med påföljder. Här noterades också ett anmärkningsvärt våld mot kyrkans folk. Nils i ”Höbegoda” ”stötthe curatum suum för brysthet in ecclesia non obstante”, medan en Per Johansson som tillhörde Aspanäs sätesgård högg kyrkoherden herr Hans med en yxa en mässodag inne i kyrkan ”oc haffde än tha messa kläden vppa”. Prästen hade närapå skadats ”haffde han ecke faat en yxe som han bar vp för sik”. Per anklagades dessutom för fridsbrott och lägersmål.[58] Flera gånger måste Hans Brask agera rörande lokala konflikter som kyrkans landbor var inblandade i. 1525 nämns att ett ”parti” i

53 Hbr nr 146–149, s. 218–22. Det torde gälla Gunhild (Bese) som var änka efter Erik Turesson (Bielke) och hade ”ett särdeles stort antal” landbor i Tjust till huvudgården Nygård, Styffe 1911, s. 370f.

54 Hbr nr 150, s. 222f.

55 Mats Kavle till Hallerne i Gäsened härad i Västergötland, var häradshövding i orten 1490, och deltog i västgötafrälsets aktioner 1497 och 1529, Styffe 1911, s. 170.

56 Hbr nr 164, s. 235f. Asby sn. i Ydre härad, Säby sn. i Norra Vedbo.

57 HBr nr 122, s. 199.

58 Hbr nr 161, s. 234f. Vi får inga närmare uppgifter om Pers relation till Aspanäs som var en gammal sätesgård, och som vid denna tid låg till Vadstena kloster, Styffe 1911, s. 238f.

Arby socken gjort hemfridsbrott genom att bryta sig in hos en kyrkans landbo i Ljungby (nuvarande St Sigfrids socken i Södra Möre[59]). Brask bad Arvid Vestgöte agera i fallet, kanske främst eftersom det skulle bli en ”stoor peninga sak”. Kanske fanns det ett samband med hur Brask samtidigt beklagade sig över hur prästen Olof i Asby misskött räkenskaper,”stal sig” från biskopen i Ljungby och sedan hade förtalat honom. Biskopen hade även många ”szaker” mot en annan präst, herr Lars i Böda på Öland.[60]

Även andra bönders tvister med sina herrar kunde involvera kyrkans landbor. En biskopens landbo i Anhult i Virserums socken stod inför rätta 1526. Brasks rättare i Nåshult och en annan man lovade fyra oxar ifall landbon flydde från rätten. Det fanns risk för detta eftersom Arvid Vestgöte lät ”slaa” efter honom med anledning av han följt en annan anklagad man till skogs.[61]

Som vi har sett agerade alltså biskopen flera gånger i sin roll som jordherre och rättslig värnare tillsammans med de underlydande bönderna och sockenförsamlingarna. Bönderna agerade på sockenstämman och eftersträvade ett beskydd, inte minst mot lokala stormäns övergrepp. Samtidigt hade biskopen själv ofta ekonomiska intressen att försvara, både som kyrkoherre och som jordherre. Biskopssätets jordägande genomgick med anledning av krigen i början av 1500-talet en smärre nedgång i delar av Småland. Annat gods fick biskopen dock regelbundet försvara mot angrepp från andra parter.[62] Vid ett tillfälle anklagades kyrkans organisation för att ha tillskansat sig resurser inom lokalsamhället. 1524 menade Gustav Vasa att Hans Brask och hans klerker hade tillägnat sig en (ospecificerad) del av kronans jord utan samtycke från häradshövdingarna. Detta torde ha syftat på att biskopssätet tillägnat sig delar av häradsallmänningarnas gods, de som vanligen användes till häradshövdingens försörjning.[63]

Liksom skatter och tionden kunde jordfrälsets räntor ibland återanvändas inom lokalsamhället. I de få bevarade gårdsräkenskaperna ser man att det var vanligt att det världsliga frälset lånade ut spannmål till utsäde kring 1500, medan däremot restantier nästan lyste med sin frånvaro. Man kan på andra håll i landet finna exempel på tvister som kunde

---

59 Styffe 1911, s. 224.

60 Hbr nr 395, s. 432f. Det bör gälla Asby socken i Ydre härad, Ydre var f.ö. eget prosteri, Styffe 1911, s. 237. Samma dag gick två präster i borgen för herr Lars i Böda, liksom två andra för herr Johan Karlsson i Mortorp i Södra Möre, HBr nr 396, s. 433.

61 HBr nr 417, s. 444.

62 Se t.ex. tvister om en gård i Barnatorp socken i Tveta härad 1524, om ett fiske i Norrköping samt referat av gamla syner och domar, Hbr nr 242, s. 310f, nr 251, s. 316, nr 257, s. 325f. Se vidare Schück 1959, s. 150, 376–83.

63 Brevet är skrivet i Kalmar 31 maj så det bör åsyfta småländska förhållanden, HBr nr 237, s. 306f, även GIR 1, 1521–24, s. 227f.

uppstå rörande sådana lån, men jag har inte funnit indikationer på sådana tvister i Småland.[64]

Frälsets jordägande krävde olika kontroll- och förvaltningsinstrument. Gårdsfogdar och annat tjänstefolk skulle delta i förvaltningen av det ofta spridda gårdsinnehavet.[65] Som vi nedan ska se användes i Skåne olika typer av förläningar inom godsen till lokala representanter för att skärpa kontrollen av landbor, ibland i anslutning till oroligheter. Men vi verkar inte finna något liknande för småländsk del. Det fanns olika metoder för att förläna delar av räntan på en landbogård, och godsförläningar och olika pantningsformer användes i och för sig regelbundet.[66] Enstaka exempel finns också på att jordherrar gav andra fullmakten att uppta avrad och övriga avgifter.[67] Dessa förvaltningsformer kunde ibland ge upphov till tvister mellan olika herrar om ägande- och förfoganderättigheter, tvister som i vissa fall ledde till osäkra förhållanden för landborna.[68] Olika förlänings- och pantningsformer förekom alltså även i Småland, men inget pekar mot att de användes specifikt för kontroll av landbor på grund av motstånd från deras sida. Snarare ser vi en variant av att försvaret istället kunde användas i en patron–klientrelation för att lösa administrativa problem. Kinnevalds häradshövding Magnus Nilsson sålde sin huvudgård Vederslöv med alla underlydande landbogårdar till Arvid Trolle 1473, men fortsatte att bo på gården i ytterligare 13 år som ett slags ”arrendeväpnare”. Arvid Trolle hade på det viset kontrollen över en häradshövding som blev hans representant på avlägsna besittningar. Något liknande skedde när Erik Eriksson (Gyllenstierna) till Få-

64 Munktell 1982, s. 151f. Jmfr Sten Sture d.y:s dom rörande en fejd i Finland mellan en landbo och en herreman som utlånat utsäde, SA 1253.

65 Förutom s.k. rättare bland bönderna och länsmän med funktionen som uppbördsmän förekom på mer omfattande godssamlingar fogdar som ansvarade för indrivningen av landbors pålagor/avgifter, samt fogdar som själva ansvarade för större (avels-)gårdar, Schück 1959, s. 349f, 386–88, Norborg 1958, s. 143f, 153–59, Munktell 1982, s. 101–07, Ferm 1990 t.ex. s. 314, 322, 372.

66 Kyrkan fick under senmedeltiden nöja sig med försvagade donationsformer där donatorer nöjde sig med att ge bara räntan av ett gods, då behöll givaren det s.k. försvaret, jmfr om Vadstena kloster Norborg 1958, s. 66–73, 99f. Det skedde också försäljningar av landbogårdar där säljaren behöll rätten till landgillet, troligen var det då försvaret i form av sakören och gästning köparen erhöll. Detta kan även ligga bakom sådana fall där en köpare sedan klagat över att säljaren fortsatt uppta avraden. Se ett exempel då räntan på en gård säljs till hospital, HH 39, nr 442, nr 478, nr 579, samt exempel på att säljare påtar sig att fortsätta betala skatt för försåld jord, 15 aug. 1517, SDH, brev nr 38094.

67 T.ex. gav Ragvald Pyk 1515 Bengt Gylta rätten till landgille och all annan rättighet av hans landbor i Västergötland, VgFT 1:8 s. 104f.

68 I Sunnerbo utbröt en tvist mellan Erik Erikssons (Gyllenstierna) arvingar och en Gustav Olsson om en äng som Abraham Eriksson haft ”i värjo”, 5 maj 1515. Peder Månsson och Klas Hansson förliks med änkan till den man som uppburit deras hustrurs landbo-uppbörd, 9 feb. 1513, SDH brev nr 37734, 37352.

gelvik ca år 1500 förlänade en gård i Värend till en lokal väpnare.[69] Uppenbarligen skulle de som innehade gårdarna ha en kontrollfunktion. Även om önskemålen att ha förläningshavare på platsen kan ha grundat sig i en vilja att öka kontrollen över ovilliga landbor eller mot yttre hot, finner jag inga indikationer på några oroligheter i samband med dessa förläningsformer.

Rättigheter till skog och andra resurser

Janken Myrdal menar att bondeprotester och konflikter mellan bönder och herrar under högmedeltiden i Sverige ofta rörde landboförhållanden samt rättigheter till naturresurser som skog, fiske och liknande. Detta kom att avta med den senmedeltida agrarkrisen och sedan övergå i protester mot en i omgångar expanderande skattestat under 1400- och 1500-talen. Tvister om rättigheter till t.ex. fiske kulminerade samtidigt med befolkningstrycket åren närmast före digerdöden. Från mitten av 1500-talet kan vi åter se ett ökande intresse från såväl krona som frälse för dessa typer av naturresurser. Mer omfattande tvister kring skogar kom dock i Sverige först under 1600- och 1700-talen med ökande bruksverksamhet på landsbygden.[70] Enligt litteraturen verkar sturetiden alltså ha präglats av en frånvaro av mer systematiska konflikter kring naturresurser som skog.

Det finns anledning att se lite närmare på Småland, för att försäkra sig om att bilden stämmer. Det har visats att konflikter kring skogar, ängar och liknande resurser tilltog i Tyskland under sent 1400-tal och framåt. Inte minst orsakades dessa konflikter av att jordherrar ökade sina anspråk på allmänningar, och tog alltmer avgifter för nyttjande av naturresurser. Resultatet blev en mängd konflikter där anspråk på äganderätt av skog, ängar och liknande ställdes mot lokala sedvänjor rörande nyttjanderättigheter. Detta blev en central fråga i det stora bondeupproret 1525.[71] Man kan också konstatera att det på andra håll i Sverige förekom gott om konflikter rörande skog och fiske. Från i synnerhet de finska områdena har bevarats en rad domar och syner som rörde skogs- och fiskerättigheter. Sådana konflikter utspelade sig ibland mellan byar, men

---

69 Hansson 2001, s. 137, 149. Vederslöv behöll därmed en kontinuitet som Kinnevalds häradshövdings gård som rått sedan mitten av 1300-talet, se HSH 17, Arkivförteckning 4, nr 31.

70 Myrdal 1993, s. 20f, L-O Larsson 1964, s. 272, 276. I skiftesdokument noterade man från mitten av 1500-talet mer ingående än tidigare landbogårdars tilliggande fisken, ollonskogar o.s.v. Om 1500-talet och framåt om skog se Larsson 1996. Jmfr med fokus på förhållandet godsägare och landbor i Haninge socknar i Södermanland, Sundberg 1993, s. 115–68.

71 Blickle 1993, s. 32, 36, 58–64, 116–25, konflikter utspelade sig också mellan andra grupper, inte minst mellan olika bondekategorier, se vidare Sabean 1972, s. 100–09, 114–17, Scott 2002b, s. 159, 177–79, 184, 201, 218, 239.

också mellan byar och herregårdar eller mellan herrar. Dessa konflikter aktualiserades redan i början av 1500-talet eller ännu tidigare, och nådde flera gånger kung och riksråd för avgörande.[72] Fiske var tidigare omtvistat på sina håll i Småland. Fader Ulfsson utverkade 1458 ett brev från kung Kristian I på sina landbors i Tjust rätt att fiska i kronans allmänningsvatten, mot Stegeholmsfogdens försök att hindra dem.[73] Stadgarna mot bönders kvarnar har vi redan noterat, och att de fick en uppföljning i t.ex. Västergötland under slutet av 1400-talet. Vi vet att det fanns många mindre kvarnar i Småland, men under sturetiden får vi inte reda på mycket mer än att de var populära att köpa upp bland det rikare frälset.[74]

Tvister om skog finner vi i något enstaka fall i Småland under perioden. I norra Småland besvärade sig ett skogelag eller en fjärding till riksföreståndaren om hur marker med såväl skog, åker som äng tagits från dem och lagts till Skärsjö (by eller möjligen huvudgård) trots en tidigare sämja och dom.[75] På särskilda platser kunde privilegierättigheter nyttjas. Visingsös bönder hade sedan kung Magnus Eriksson ett privilegium på att få hugga skog inne i västgötska allmänningsområden, alltså en rätt som var härledd ur de kungliga anspråken på en tredjedel av Götalands allmänningar. 1525 begärde bönderna en förnyelse av privilegiet av Hans Brask, och senare vände de sig till Gustav Vasa för att få en bekräftelse. Detta tyder på att deras privilegium varit ifrågasatt på något vis.[76]

I den ovan nämnda saköreslängden från kring 1490 fanns bara ett fall av olovligt skogshuggande och det var ej från Småland. Dock verkar jakt ha varit något omstritt, med två belagda småländska fall av olaglig jakt. Rörande Arvid Trolles stora godsmassa kring 1500 med mer än 600

---

72 Vid en sökning i SDH finner man många exempel. Exempelvis: kungörelse rörande häradsallmänningar i Göstrings härad, Ögl, odat., ca 1507, SA 106. En syn mellan sätesgård och häradsallmänning i Hällestad socken, Bråbo hd, Ögl, 25 maj 1507, SDH brev nr 35818. 1524 behandlade riksrådet en ålgård i Väne hd, Vgl, som i anslutning till en tvist rivits ned av en tvistepart, VgFT 2:8 - 9, s. 138. En hårdför fisketvist i Strängnäs 1516 som involverade biskopen därstädes, HH 39:149. För finska exempel se FMU för bevarade dombrev och liknande, t.ex: Tvist mellan bönder om skog och fiskevatten i Hollola härad 1501, FMU 4899. Tvist om rågång och fiskevatten mellan Nokia och Taipale byar i Birkkala socken, lagmansbrev 1509, FMU 5365. Sten Sture d.y. fastställde i juli 1513 en dom om ängar och fiskevatten som Tijala bönder velat tillägna sig, FMU 5669. Riksrådsdom 14 feb. 1515 för Vadstena kloster om dess rätt till fiske m.m. i Pittis, som Viborgs hövitsman gjort anspråk på, SDH, brev nr 37684. Lagmansdom 15 jan. 1519 om skog som frändöms några bönder i Nousis till Jöns Larsson på Nynäs, FMU 5968. Se även FMU 5343, 5634.

73 Kristian I, 8 juni 1458, SDH brev nr 27241.

74 Munktell 1982, s. 85.

75 Synen stod mellan Skärsjö och Marbäcks fjärding i Norra Vedbo, SA 513. Skärsjö var en by med bara två hemman i grannsocknen Frinnaryds annexdel Bjälaryd, varav ett ägdes av Ryningsläkten åtminstone 1562. Ur det skapades småningom ett säteri, Almquist 1976, s. 1526.

76 Hbr nr 243, s. 311f, GIR 4, 1527, s. 293, se även Inger 1997, s. 42.

hemman bara i Småland, har det bevarats en hel del material. Från i synnerhet 1470-talet finns i detta material en hel del exempel på rättsliga tvister kring enskilda gårdar och gods. Vi möter också enstaka belägg på småskaliga lokala tvister rörande exempelvis markskäl, ängar och fiske. Dylika tvister involverade exempelvis en av Arvid Trolles huvudgårdar, i ett annat fall Nydala kloster, och avgjordes rättsligt.[77] Mer omfattande motsättningar som vi har sett i skogelagets besvär ovan, liksom Visingsöböndernas allmänningsrätt, förelåg allra längst norrut i landskapet. I allmänhet verkar Småland alltså ha kännetecknats av få och småskaliga konflikter rörande naturresurser under perioden 1490–1525. Varken klagomål mot fogdar, Linköpingsstiftets källor eller bevarade riksrådsdomar visar på några större småländska tvister om naturresurser. Slutsatser baserade på avsaknad av belägg (*e silentio*) är givetvis osäkra, men vi har en påtagligt liten frekvens av belägg på dylika konflikter i Småland. Detta verkar inte bero på en avsaknad av rättsliga källor då vi som vi har sett finner en rad rättsliga dokument från andra kontroverser som exempelvis Linköpingssätet var inblandat i.

Orsakerna till detta kan ha varit flera. Ett svagt befolkningstryck och förhållandevis god tillgång på skog torde ha stärkt böndernas möjligheter att värna sin rätt. Sättet att administrera häradsallmänningarna bör också ha spelat en roll. Skogen hade inte alltid varit en säker resurs. Från äldre tid finns belägg på omfattande skogskonflikter i Småland, i synnerhet kring Nydala kloster. Smärre rättsliga tvister fortlevde inpå senare delen av 1400-talet.[78] En viktig förändring under senmedeltiden var att konungen stegvis förefaller ha förlänat bort stora delar av sina anspråk på allmänningarna i Småland, och i praktiken förlorade han på

---

77 Sjögren 1944, s. 154–58. En tvist utspelade sig mellan Trolles huvudgård Ed och ett angränsande skogelag, Fur. 1478 utverkade Arvid ett lokalt vittnesintyg (av sina egna landbor?), att en mindre skog hörde till Ed av gammalt, mot skogelagets anspråk. Dessutom ritade Arvid upp en rågångskarta till Ed. Troligen låg skogen till Ed fram till 1430-talet när gården med Engelbrektsupprorets härjningar föll ur bruk och då hävdades av grannbönderna. När Arvid sedan åter satte Ed i bruk inleddes en skogstvist som kom att fortsätta i 300 år, se Tollin 1999, s. 71–81. År 1492 begärde Nydala-abboten en granskning av en äng för att fastställa klostrets rättigheter gentemot bönderna i byn Hjälmseryd. 1496 fick kyrkoherden i Tryserum i Tjust stöd av biskopen att utverka vittne på sin fiskerätt i en bäck. SDH, brev nr 32797, 33346. 1515 utspelade sig en tvist om en äng mellan Gunhild (Beses?) fogde på Tjustad gård, och prästen i Ukna socken, Tjust, HBr nr 146.

78 Nydala klosters etablering i Finnveden på konungsallmänningar ledde till anmärkningsvärt hårda konflikter om skogsrättigheter m.m. med den lokala bondebefolkningen under 1100–1200-talen, Härenstam 1946, s. 228–38, Tollin 1999, s. 101, 130f, för senare exempel se t.ex. en rågångstvist 1478, ibid. s. 149, jmfr Schück 1959, s. 306. Det har hävdats att klostret använde sig av förfalskade dokument för att stärka sina anspråk men det torde snarare ha rört sig om en krock mellan munkarnas skriftliga och böndernas muntliga rättskultur, se Tollin a.a. och Myrdal 1993, s. 20.

många håll kontrollen över dem. Istället växte en svåråtkomlig lokal förvaltning av häradsallmänningarna fram. Detta tog sig bl.a. uttryck i att konungsdomar rörande småländska allmänningar upphörde och under 1400-talet påtalade unionskungarna flera gånger att konungsdelen av allmänningarna i Götaland och i synnerhet i Tiohärad hölls inne och förvaltades lokalt mot lagen. Detta gällde intäkter som jordräntor, sakören och avgifter, vilket visar att landborna på dessa gårdar befann sig under häradsförvaltningens hägn.[79] Detta innebar att de s.k. häradsgodsens landbor hade låga pålagor, men vissa avgifter förekom eftersom häradsgodsen användes till häradshövdingarnas försörjning.[80] Häradet stärktes alltså av allt att döma under denna tid som en lokal rättslig och administrativ arena genom en tilltagande allmänningsförvaltning, men också t.ex. genom ett ökat inhägnande i samband med den växande boskapsproduktionen i Småland vid samma tid. Först på 1520-talet började Gustav Vasa stärka kronans krav på allmänningarna, och drog småningom in häradsgodsen.[81] Biskopssätet i Linköping verkar ha försökt sig på något liknande då Gustav Vasa 1524 som vi redan har sett anklagade Hans Brask och dennes ”clerkerii” för att ha tillägnat sig en del av kronans jord utan samtycke från häradshövdingarna som ”swadane iord” var ”rette ägende oc tillbördig”.[82]

Att gårdsunderhåll i norra Småland som vi redan har sett dominerade som tvistefråga i saköreslistor kring 1490 tyder på att jordherrar och landbor hade olika uppfattning om rättigheter och skyldigheter i denna fråga. Men i andra delar av landskapet verkar bönderna ha tagit sig större friheter. Gustav Vasa vände sig tillsammans med frälset till den små-

---

79 1414 utfärdades en räfstetingsdom att Tiohärads häradshövdingar ej fick befatta sig mer med häradernas skogar och allmänningar och deras uppbörder än lagen föreskrev. Kontrollen skulle istället ligga hos utsedda härads-uppbördsmän, enligt KrL skulle dessa vara en bonde och en landbo i varje härad. Enligt ett plakat till hela Linköpings stift 1441 innehölls på sina håll fortfarande kungens tredjedel av häraders räntor, sakören, ”ingeldh” och allmänningsutskylder, L-O Larsson 1964, s. 93f, 170, 276f. Tollin 1999, s. 213f, plakatet 1441 tr. i Hadorph 1687, s. 49. Kristoffers landslag innebar en skärpning av kungens anspråk på häradsallmänningarna då fokus lades om mot själva allmänningsmarken, jämfört tidigare enbart avgälden av den, Eliasson/Hamilton 1999, s. 52. Växjös och Linköpings stifts förlorade sin konungsdel i allmänningarna, bl.a. i och med en förläning 1303. Under tidigt 1400-tal skedde stora överföringar av häradsallmänningsgods till kronogårdar i bl.a. Småland vilket försvagade Linköpingsbiskopens jordinnehav, Schück 1959, s. 306, 321–23.

80 Nils Claesson (halv måne) till Stola skrev 1508 att de häradsgods som brukade tillfalla häradshövdingen i Kinda härad hade förlänts bort från häradshövdingen och att det nu var ”all hæretmendz bön” att godsen skulle återgå till hövdingeämbetet ”som för haffwer wareth”, BSH 5, nr 224, s. 297.

81 Om den svårfångade lokala organisationen av häradsallmänningarna Tollin 1999, t.ex. s. 177, 213f. Om hägnandets roll under 1400-talet se Myrdal/Söderberg 1991, s. 432.

82 HBr nr 237, s. 306f, även GIR 1, 1521–24, s. 227f.

ländska allmogen i januari 1537 och klagade bl.a. över sedvänjorna i landskapet att landborna förfogade över landbogårdarna som om de var deras egen egendom, och att de gjorde anspråk på fri tillgång till byggnadsvirke i skogarna.[83] Detta var en skärpning av tidigare regleringar. I Växjöstadgan 1414 hade man upprepat ett landslagsförbud mot att bönder och landbor nyttjade häradsallmänningarna för avsalu. Deras rätt till skogshuggande hade då begränsats till att vara för husbehov.[84] Sedvänjor rörande skogen verkar ha varit djupt förankrade hos den småländska allmogen. I klagomålslistorna i samband med Dackeupproret 1542 vände sig de småländska menigheterna mot de nya ”olagliga” böterna på skogshuggande. Bönderna menade sig också i byalagen vara ansvariga för regleringar av marker, regleringar som alltmer kom i konflikt med en tilltagande nykolonisation under kronans hägn. Man begärde under upproret en reglering av nykolonisationen så att den överensstämde med tidigare sedvänjor, en reglering Gustav Vasa av taktiska skäl också utlovade.[85] Förhållandena i Småland ledde alltså till framväxten av lokala sedvänjor rörande hantering av avverkningsrätt, gårdsunderhåll, byadministration av mark och skog, samt förfoganderätt över gårdsbyggnader. Dessa sedvänjor var troligen som starkast i de södra delarna av landskapet, och bönderna försökte så småningom försvara sedvänjorna i samband med Dackeupproret.

Det finns alltså flera förklaringar till att dokumenterade konflikter rörande skog och andra naturresurser i Småland var få under senmedeltiden. Skogar utgjorde troligen inte en bristvara på de flesta håll i området. Allmogen hade lyckats hävda sin rätt att utnyttja skogarna. Det hade växt fram regionala rättsordningar och ägodefinitioner rörande inte bara skogar utan också gårdsunderhåll och förfoganderätt av gårdar som skulle kunna hänföras till en slags ”lex non scripta”, alltså lokala ej nedskrivna lagar som upprätthölls utanför kungens domvärjo. Dessa

---

83 GIR 11, 1536–37, s. 241f, även s. 246, jmfr L-O Larsson 1964, s. 240. Detta ska jämföras med en under medeltiden vittspridd princip att en del av landbogårdarnas byggnader tillhörde landbon, och som denna kunde föra bort om inte jordägaren löste ut dem, Wernstedt 1975, s. 60.

84 Larsson 1964, s. 170.

85 Den småländska allmogen begärde en lösning på problemet att nyanlagda torp hamnade alltför nära de gamla bolbyarna, tidigare hade väl byarna haft ett större inflytande över utmarkerna, Tegel 1622, II, s. 159f, GIR 15, 1543, s. 46. Relationen mellan torp och byar i Småland präglades under medeltiden av kontinuiteter vad gällde ägoradier, Tollin 1999, t.ex. s. 189–91. Nykolonisationen hade under 1400-talet mött motstånd av byalagen som alltmer praktiserade ett extensivt jordbruk, detta ledde under Gustav Vasa till eskalerande konflikter mellan kronan och byalag se Österberg 1977, s. 133ff, Hafström ”Häradsallmänning” KLNM 7, sp. 248–51, Myrdal 1999, s. 171, jmfr L-O Larsson 1964, t.ex. s. 243.

”lex non scripta” har diskuterats för exempelvis Norge, men torde även ha relevans för Småland i detta fall.[86]

Våld och beskydd

Jag har redan nämnt hur vissa forskare betonat att det fanns en koppling mellan våld utövat av herrar mot bönder och hur detta våld ökade behovet av beskydd vilket stärkte herrens roll som värnare. Detta ska ha präglat åtminstone delar av Tyskland liksom de danska områdena Schleswig-Holstein under 1400-talet där en hög nivå av våld, tvister och lokala fejder låg till grund för ökade pålagor, gästningar och liknande.[87] Kring 1400 uppstod en liknande spiral av socialt våld i det svenska samhället, med påföljande lokala fejder där landbor utnyttjades som stridsmän, och fogdar och frälse begärde extraordinära pålagor mot lagen.[88] Osäkerheten ledde bl.a. till att stormän hade stora följen, med omfattande våldgästningar av bönder i sina spår.[89] I Sverige kan man under 1400-talet se herrarnas återkommande behov att mobilisera sina bönder som ett stärkande av böndernas roll såväl som militärt hot som en politisk kraft.[90] Kan vi finna tecken på liknande våld och övergrepp i relationen landbor och jordherrar i Småland, och kunde frälsets pålagor legitimeras med beskyddet?

Som vi tidigare har sett kunde resningar i vissa lägen istället vara uttryck för att bönder önskade undkomma specifika skatter, gästningsanspråk och liknande. Man vände sig emot en herre som man menade gjort orättfärdiga anspråk. Detta verkar exempelvis vara fallet med de östgötska och östsmåländska resningarna mot biskopssätet i Linköping 1497 och 1520 som jag redogjort för i förra kapitlet. Vi har för småländsk del redan noterat en rad tvister mellan frälse och länsherrar där anklagelser restes om våldgästning och andra olaga pålagor på landbor. Vanligast var det inte helt oväntat under krigsåren, då fogdar och hövitsmän begick överträdelser.

---

86 Jmfr om lokala fiskeregler m.m. i Norge, Sandnes 1999. Möjligen var en del sedvänjor starkast i Tiohärad, vilket bör vara en orsak till att de enda belägg på besvär rörande skog vi har från sturetiden är från de norra delarna av landskapet.

87 Se Algazi 1996. Om syddanska områden Poulsen 2001.

88 Inte minst Kalmarunionens fogdar drev upp förekomsten av våld och övergrepp i det svenska samhället i slutet av 1300-talet. Enligt rimkrönikan tog också det svenska frälset extraordinära pålagor av sina landbor mot lagen 1396, inte minst där de nyttjades som stridsmän för sina herrar och de tyska fogdarna, Reinholdsson 1998, s. 201, Myrdal 1999, s. 146–50. Se exemplet om Bo Jonssons arvingars fejdande i Tjust som nämnts ovan, Lindberg 1933, s. 14ff.

89 Många stormän bekostade stora följen för att kunna resa säkrare, visa upp status och inge respekt. I samtidens litteratur gjordes en koppling till den dåliga rättssäkerheten, som Schacktavelslek från 1460-talet formulerade det ”Engen kan nw ginom landit ridha uthan hundrada men wid sin sidha”, se Ferm 2004, s. 71f.

90 Harrison 1997, t.ex. s. 101ff.

Fejderna mellan herrarna ledde till ökade kostnader och skyddsbehov för landborna, vilka därför ibland valde att följa en herre för att söka beskydd mot övergreppen. Ett tydligt exempel var konflikten mellan innehavarna av Stegeholms slott och län, och Nils Bosson. Motsättningarna skärptes under krigsåren då de tog ut extraskatter av varandras landbor. Så småningom utmynnade det i att Bossons fogde lät resa bönderna i Tjust mot Peder Turesson. Ett spel om rättigheterna till bönders resurser stod mellan jordherrar och länsherrar där själva tvisten i sin tur möjliggjorde anspråken på lokala extraskatter och gästningar. Vi har på liknande vis sett att biskopssäten och riksföreståndare försökte legitimera fodring och gästning genom att hänvisa till det militära försvaret under perioden. Det världsliga frälset kan möjligen senare ha använt sig av liknande argument för att genomdriva sina motsvarande pålagor, gengärdspenningarna. Men för småländsk del var dessa inte genomförda annat än undantagsvis i början av 1500-talet.

I källor från andra håll i Sverige finner vi att landbor kunde vara utsatta för våld i andra sammanhang. Arvs- och länstvister resulterade ibland i fejder, och ledde till klagomål på herrars våld eller hot mot varandras landbor. På ett belysande vis nämns i något fall jordherrens skyldighet att försvara sina landbor i samband med sådana tvister, vilket visar på mekanismen att ökande våld helt enkelt ökade behovet av beskydd.[91] Även i andra sammanhang som inte var direkt kopplade till krigföring verkar våld mot bönder ha förekommit, inte minst i samband med fogdars skatteuppbäring eller länstvister.[92] Något enstaka exempel

[91] Detta framgår tydligt i ett brev där en Gustav Olsson klagade över att Nils Månssons son slog och plundrade hans landbor på grund av en egendomstvist dem emellan, troligen skedde detta i Bergslagen. Jordherrens försvarsansvar kommer tydligt fram i formuleringen att Gustav därmed inte kunde ge landborna den frid han lovat dem, ASB 2, s. 400f. En tvist mellan biskopen i Strängnäs och en Mickel Nilsson om en fiskerätt ledde till att bägge enligt varandras utsagor lät hota respektive misshandla varandras landbor och inkräkta på deras gårdar, HH 39, nr 149, 157. Ture Jönsson (Tre rosor) menade i ett brev 1500 att Erik Turessons (Bielke) fogde tagit hans boskap i Uppland och frågar Svante om han ska gripa fogden eller helt enkelt stjäla tillbaka boskapen med våld, SA 312.

[92] Tiohärads lagman Knut Arvidsson och hans son anklagades för ett våldsamt uttag av avraden av Svante Nilssons landbor i Västergötland, trots att en Villum Börgessen hade brev på den. Enligt uppgift tog Arvidsson kläden, grytor och annat – ibland för dubbla avradsvärdet, landborna ogiltigförklarade därför Villums brev på samma avrad, SA 372. Ture Jönsson klagar 1515 på att fogdar tagit ut skatt av de landbor han hade i kvarstad i Västergötland, SA 1290. En gårdsfogde i Östergötland bad 1516 sin herre Sten Sture d.y. om ursäkt för att han råkade döda en bonde som länge varit motsträvig och vägrade acceptera Stens stämningsbrev, han hade bl.a. skjutit en fogdesven, SA 1300. 1517 klagade Peder Turesson över att Gustav Eriksson (Vasa) tilltvingat sig hans landboavrad i Uppland, BSH 5, nr 471. En ålagård dömdes till Ture Jönsson 1515 från en Engelbrekt som dömdes till 40-marksböter för sitt övervåld, VgFT 2:8–9 s. 138.

finner vi även i Småland.[93] Men i Småland blev fejdmentaliteten som tydligast i samband med krigföringen, i synnerhet med återkommande hot om straffexpeditioner.[94]

Med dylika händelser i åtanke kommer vissa källor i ett annat ljus. Erik Eriksson (Gyllenstierna) satt 1501–02 på Älvsborgs slott, och skrev flera brev till Svante Nilsson om att han ville släppa slottsloven för att kunna resa hem och hjälpa sina landbor i Tjust som var hårt trängda av en onämnd part. Erik ägde Fågelvik med ett stort antal gårdar, och vi kan anta att någon form av konflikt utspelade sig där.[95] Något liknande finner vi när Gunhild Bese 1512 begärde att Sten Sture d.y. skulle beskydda hennes bönder, tjänare och fogdar mot Bengt Knutsson som ”kränkte” hennes gods i Tjust.[96] Någon form av tvist inom en ägarsläkt med konsekvenser för landborna anar vi också när Svante Nilsson sände ett öppet brev till sin fru Mättes landbor bl.a. i Småland, och bad dem vara lydiga inför en ny fogde eftersom Mätte tidigare ”hindrats” av sin bror.[97] Förpantningar kunde leda till liknande osäkerhet i landbogårdsförvaltningen.[98] Övergrepp mot bönder verkar ha kunnat föras till rätten, även om utslagen kunde bli juridiskt tveksamma. Östbos tidigare häradshövding Hans Kruses änka Ingeborg och hennes son åtalades 1500 för att ha stulit svin från en bonde i Tveta härad och sedan sålt köttet. Domen blev dödsstraff men det löstes mot att de upplät en gård till lagmannen Arvid Trolle.[99]

---

93 Peder Månsson rapporterar ca 1500 att en ”hustru Karins dotter” inte tillåts komma hem av Nils Bosson och Erik Trolle, Nils Claesson hade tagit hennes landbors boskap, och en landbo hade stulit fyra tunnor korn och dragit till Ulvåsa i Östergötland, SA 298. Ett exempel på praktiserandet av en slags kompensationsprincip ser vi när Svante Nilssons smålandsfogde Peder Månsson 1511 begärde att få ta ut 9 tunnor smör av Abraham Erikssons gods kring Finnveden, mot skatten i det Kåkinds län som Abraham tagit från Per, BSH 5, nr 370.

94 Den danska sidan hotade om regelrätt fejd mot befolkningen i Ålem och Mönsterås socknar 1508, i Östbo härad 1509, BSH 5, nr 193, s. 253, nr 267, s. 350f, se också Reinholdsson 1998, s. 246. Hemming Gad menade sig ha fått stöd hos Möreallmogen för en straffexpedition mot Joakim Trolles landbor, BSH 5, nr 136, s. 182f.

95 26 aug. 1501, BSH 4, nr 188. 6 mars 1502, SA 260. Oron kan ha rört Eriks ställning som ifrågasatt hövitsman, och Reinholdsson menar att Erik ville framställa sig som en ansvarstagande herre inför sina landbor, Reinholdsson 1998, s. 202. Se vidare ovan om samtida oroligheter i Tjust s. 83f.

96 SA 1256. Gunhild var nybliven änka efter Erik Turesson (Bielke) och hade ”ett särdeles stort antal” landbor i Tjust till huvudgården Nygård, Styffe 1911, s. 370f.

97 Svante Nilsson, 14 aug. 1505, SA 677.

98 En tradition berättar att den unge Gustav Eriksson (Vasa) ärvde en rad gods i Grönskog i Fliseryd socken, Handbörd. Detta gods var belastat med stora skulder och när Gustav kom dit någon gång på 1510-talet för att ta det i besittning så fick han vika för pantägarens fogde efter hugg och slag, Sjödin 1943, s. 112.

99 Atjb bil. 184, Härenstam 1946, s. 364f.

Landbor kunde också ha militära funktioner i sina jordherrars följen. Vissa bönder blev under 1400-talet lågfrälse genom att låta sig rekryteras till lokala stormän. Under senare sturetiden var det inte ovanligt med lokala landbouppbåd, och i södra Småland har vi sett hur Joakim Trolles landbor uppfattades som aktivt agerande för sin herre mot Svante Nilsson.[100] Här ställer jag mig emellertid frågan om vi alltid har att göra med samma sociala mekanismer. Nils Bossons resning 1509 visar på att sådana aktioner åtminstone ibland snarare berodde på gemensamma intressen. I fejder verkar det inte heller ha varit självklart att landborna följde sina herrar.[101] Men det förekom mer direkta typer av patron–klientrelationer mellan jordherrar och enskilda landbor. I Östergötland möter man fall där herrar gav jakt- eller fiskerätter åt sina underlydande, och detta bör ha ingått i ett belöningssystem eftersom vi har sett att jordherrar annars inte tvekade att åtala landbor som jagat utan tillstånd. Motsvarande exempel har jag inte funnit i Småland under perioden 1490–1525, men Gustav Vasa klagade senare över hur det småländska frälset hade för sed att ge bönder lov att jaga.[102]

Det finns indikationer på att frälsets fejder och tvister drabbade deras landbor. I södra Småland möter vi ett fejdliknande våld främst i samband med krigföringen. Men även mer privata fejder som de i samband med oroligheterna i Tjust hade kopplingar till kriget och de politiska skeendena. Sturetiden var en period med mycket tvister inom frälset på grund av att många frälsesläkter råkat i ekonomiskt trångmål. I en del fall drogs landborna in i konflikterna, men ett mer systematiskt våld förekom främst i samband med krigshändelserna. Algazis bild av de senmedeltida fejderna stämmer alltså bara delvis för Småland. Landbor utsattes för konkreta hot utifrån och en allians med jordherren för att erhålla beskydd var ibland naturlig. Men ett större behov av beskydd uppkom i och med krigen, som gjorde att beskyddsrelationen reproducerades på ett högre, mer församhälleligat plan.

---

[100] Se ett exempel med ett uppbåd 1511 under Salsta och Örby på 150 landbor, Ferm 2004, s. 70–73, som också tar upp ett citat från Schacktavelslek ”Nw wil ingin akrin ffara alla wilia hoffmen wara Alle wilia wara riddara nota (”Nota”=vederlikar) Ok ingin wil j akrin rota”

[101] För detta talar t.ex. familjen Trolles oförmåga att få med sig den värendska allmogen i sin unionsvänliga hållning. Liknande gäller i exemplet med Nils Bosson som flera gånger reste sina landbor i Tjust och ändå senare nödgades agera försiktigt på grund av samma bönders protester mot honom, se ovan s. 94. Klosterbönder som under 1490-talet gjorde motstånd mot biskopssätenas anspråk kan uppfattas ha gjort motstånd mot sin formella över-jordherre.

[102] Jmfr ovan nämnda riksrådsbrev 1488 om jakträttigheter och fotekvarnar i norra Östergötland, BSH 4, nr 85, s. 125f, samt hur riddaren Holger Karlsson (Gera) till Birkevik i Östergötland 1512 gav ”sin” skattebonde Lasse Karlsson i Rödesten rätt till 3 rådjur på riddarens ägor, 10 aug. 1512, SDH, brev nr 37245. Gustav Vasa inskärpte ett jaktförbud i samband med sina klagomål över systemet med förlikningar mellan frälse och landbor i Småland, GIR 11, 1536–37, s. 242f.

En bondefrälsekultur?

I forskningen har ofta framhållits att södra Småland präglades av vissa kulturella särarter inte minst vad gällde användningen av våld och vissa statusmarkörer. Regionen kännetecknades under 1600-talet av en betydligt högre andel våldsbrott än Svealand och våldsfrekvensen ökade ju närmare riksgränsen i Småland man kom. Våldsbrotten var ofta kopplade till den enskildes önskemål att försvara manlig ära, och ofta användes fejdliknande inslag som undsägningar (förvarningar om fejd), hot och nedbrännande av gårdar. I kapitel 2 har vi sett hur samma region ett sekel tidigare kännetecknades av att försvaret i förhandlingarna mellan menigheter och krona kopplades till skatterna. Vid större uppror höll allmogen inne skatten med uttalat syfte att man värnade sig själv, vägrade låta sig avväpnas eller ämnade beväpna sig. Detta skedde även på den danska sidan av gränsen. Trakternas utpräglade vålds-, äro- och krigskultur bör sättas i relation till en långtida ”militarisering” av befolkningen i regionen, där inte bara frälset utan också ganska stora grupper av bönderna var beväpnade och delade den krigar- och äreideologi eller -mentalitet som vanligen hörde frälset till. Man kan skönja element av en utbredd ”krigarkultur” i regionen. Till detta hörde den uppenbarligen utbredda beväpningen. Böndernas tvetydiga status kanske blir belyst av de återkommande, ofta nedlåtande, uttalanden som vi tidigare mött av hövitsmän om de lokala bönderna i Kalmar län som ”bondafrälse”, i orossituationer anförda av ”bondakaptener” eller ”bondakungar”. Detsamma gällde de upproriska nordskånska bönderna 1524 som var anförda av en utvald ”kung”.[103] Gustav Vasa menade i samband med Dackeupproret att smålänningarna inte var de stora krigare som de gjorde sken av, med hänvisning till händelserna kring 1520.[104]

Även i den lokala rättskulturen anar man en ”krigarkultur”. I södra Småland och Blekinge förekom in på 1600-talet sedvänjor med ett ”stridsarv”, bondens rätt att ta ut stridsutrustning och häst ur ett oskiftat bo.[105]

---

[103] Om våldskulturen Österberg 1983, s. 25ff, Sundin 1992, s. 123f, 159, 456–59, Larsson 1999, s. 147ff, samt om att flera dråp är kända bland Växjös senmedeltida djäknar och kaniker s. 87. Den utbredda beväpningen i t.ex. Göinge berodde på gränspositionen, Sundin ibid. s. 457, jmfr Hansson 2001, s. 249. Dackes klagomål om vapen, Tegel 1622, II, s. 159f, jmfr Larsson 1964, s. 339. I en gammal folkloristisk skildring av Värend visas att en vapenkultur förekom åtminstone under början av 1600-talet. Områdets bönder hade bl.a. för vana att bära med sig yxor och liknande i kyrkan trots de förbud som ofta förkunnades, se en äldre genomgång av domböckerna, Hyltén-Cavallius 1972 (1868), s. 221–40, jmfr hans många iakttagelser om fejdliknande våld s. 337–99. Om ”bondakungar” o.s.v. se ovan s. 76, 132.

[104] Gustav Vasa till Gabriel Oxenstierna 25 nov. 1542, GIR 14, 1542, s. 356–61. Detta var en kritik som inte fick sägas offentligt till bönderna utan bara inom rådskretsen.

[105] Om stridsarv med belägg från 1600-talet, se Hafström ”Folkvapen” KLNM bd. 4, s. 475.

Där förekom också en sedvänja om kvinnors lika arvs- och giftorätt, en rättsregel som under 1600-talet kom att sanktioneras med hänvisning till Bländasägnen – kvinnorna menades ha lika rätt då de en gång deltog i försvaret av södra Småland. Detta var en sägen men icke desto mindre en intressant illustration av de dåtida föreställningarna om en lokal utpräglad krigarkultur.[106]

Även i gränsregionens materiella kultur finner man intressanta särdrag. De riktigt förmögna högadliga jordherrarna byggde som på andra håll starkt militärt präglade stenhus vid medeltidens slut. Trolles Bergkvara och Gustav Olssons Toftaholm är två exempel. Men det förekom också en utbredd statusbyggnation i området. Det senmedeltida frälset i Småland byggde gärna små befästa gårdar som knappast fyllde någon konkret militär funktion. Byggandet representerade istället ett slags statusmarkörer i lokalsamhället. Även bönder i gränsregionerna i Finnveden, Värend och i Blekinge verkar på liknande vis ha eftersträvat status genom byggnation – det var här de s.k. högloftsstugorna växte fram under senmedeltiden, med starka influenser från stadsmiljöerna. Det tidigaste omnämnandet om byggnader och andra statusuttryck sker i Dackeupprorets klagolistor kring 1542 där det påstås att fogdarna hyste ”hat” mot den fattiga allmogens ”goda byggnader”, och att de anklagade bönderna för att ha byggt dessa ”på pråål och Wärn”. Samtidigt klagade man över att fogdarna inte unnade allmogen att ha vilka kläder de önskade, även om de hade råd att betala ”engelsk Leijsk eller annat”. Det finns alltså vissa tecken på att det i dessa trakter under senmedeltiden förekom en egenartad diffussion mellan frälse- och bondekultur där ma-

[106] Om en eventuell Värendslag finns en lång debatt refererad i L-O Larsson 1964, s. 12–15, dens. 1974, s. 217. Bägge sedvänjorna skulle kunna hänföras till diskussionen om ”lex non scripta” se nedan. De användes av delar av frälset i Tiohärad under medeltiden, men efterhand och inpå 1600-talet uppfattades de även gälla bondeståndet. Arvsregeln användes regelbundet i Njudung, delar av Värend och västra Blekinge, giftasrätten i Sunnerbo. Larsson påpekar utifrån Holmbäck att rättsregeln kan ha varit ett arv från lagstiftningen före Birger Jarl, som behölls i högre grad i dessa trakter än på annat håll. Detta stärker bilden av att Tiohärad och Blekinge envetet behöll sedvänjor mot nyare lagstiftning under senmedeltiden och 1500-talet. Man kan jämföra med det utbredda bruket av matronymikon för det småländska frälset under 1200- och 1300-talen. Bländasägnen förefaller ha varit en senare legendkonstruktion utifrån Olaus och Johannes Magnus och de götiska traditionerna, men visar återigen på den samtida bilden av sydmålänningarna som ett folk präglat av en särskild krigskultur, dens. 1995, s. 31–53.

teriella statusmarkörer spelade en viktig funktion.[107] Intressant är att finna att statusmarkörer som ståndsmässiga byggnader och viss statuskonsumtion inte alla gånger var ståndsavgränsande och i vissa fall förefaller ha varit omtvistade. För undersökningsperioden gällde detta i synnerhet beväpningen, vilken ledde till att exklusiva ståndskriterier som frälsets skattebefrielse inte var helt monopoliserade i gränstrakterna. Förhållandena berodde till synes på en kombination av en utbredd beväpning och krigsutsatthet samt en starkt utvecklad landsbygdshandel och monetarisering i gränstrakterna.

SKÅNE

När jag ska se närmare på de skånska landbornas förhållanden kommer av naturliga skäl två skeenden att stå i fokus. Dels rör det sig om en i forskningen välkänd senmedeltida process där jordherrarna skärpte sina rättigheter och privilegier över sina landbor, och huruvida detta ledde till protester och motstånd från de skånska landbornas sida. Dels ställer jag mig frågan i vilken utsträckning det skånska upproret 1523–25 kan ha varit riktat mot jordherrar och aristokrater. Denna fråga anser jag vara relevant både utifrån forskningsläget kring upproret, och med tanke på att andra samtida uppror som det 1525 i Tyskland, eller det senare Dackeupproret, vände sig – om än inte uteslutande – mot just jordherrarna. Men jag ska också försöka göra en vidare inventering av vilka resurskonflikter landbor kunde vara involverade i, där tvister om naturresurser kommer att visa sig vara betydelsefulla vid denna tid.

Landbors avgifter och andra skyldigheter

I Danmark innebar senmedeltidens slut en tydlig offensiv från jordherrarnas sida vad gällde en rad rättigheter över de egna landborna, de s.k. *fæstebønderne*. Vissa avgifter började höjas avsevärt, och jordherrarna erhöll nya rättigheter i synnerhet vad gällde böter (sakören). Under 1400-talet fick enskilda större jordherrar, inte minst det skånska ärkebiskopssätet, rätt till högre sakören men med Kristian II:s handfästning 1513 inträffade en första omfattande förändring då de världsliga riksråden fick all kunglig rätt över sina landbor, alltså de högre böterna och

[107] Om högloftsstugorna Andrén 2001, s. 181–84, som kopplar dem till den omfattande handel som skedde i regionen till en rad stadsmiljöer via främst Blekinge, Reinholdsson 1998, s. 96f, Larsson 1999, s. 92, om hur det medeltida frälset eftersträvade en status som kunde uttryckas i materiella markörer Hansson 2001, s. 250. Om Dackeupprorets klagomål, Tegel 1622, II, s. 159f, jmfr Larsson 1964, s. 337f. Under 1600-talet verkar sydsmåländska bondfamiljer ha utmärkt sig för dyra kläder, tunga silverbälten och liknande, en statuskultur som konfronterades med den tidens överflödförordningar, Hyltén-Cavallius 1972 (1868) s. 253–56. Hur mycket det sista säger om förhållandena under början av 1500-talet är väl dock oklart.

fredsköpet. Vid Fredrik I:s trontillträde 1523 kom så det stora språnget då hela den danska adeln erhöll alla sakören samt hals- och handrätt (rätten att exekvera domar) över sina landbor.[108] Det feodala omyndiggörandet av landborna skärptes i och med att värnrelationen mellan herre och bönder formaliserades. Alltsedan senare delen av 1400-talet hade principen att alla bönder skulle stå under en herre som utövade en fullständig myndighet över dessa alltmer stärkts. Jordherren hade nu all kunglig rätt och var ”kung över sina landbor”.[109]

Mycket diskussioner har förts i dansk forskning om huruvida landborna i samband med detta genomlevde en allmän ekonomisk försämring. Viktiga ämnen i diskussionen har t.ex. varit det s.k. *vornedskabets* införande på Själland och en förordning 1523 om s.k. *livsfæste*.[110] Under senare år har flera forskare velat nyansera bilden av en generell nedgång för landborna. Anders Bøgh har betonat att en feodaliseringsprocess med ökande underordning för landborna under senmedeltiden kompletterades av en utveckling mot ökande autonomi för bönderna i deras vardag inom bysamhällena. Strögodsbeståndet växte, den dagliga driften överläts i högre grad till bönderna och avståndet mellan herrar och bönder ökade med följden att den vertikala kontrollen minskade.[111] Erik Ulsig har betonat att en social och rättslig degradering av landborna inte självklart ledde till en motsvarande ekonomisk nedgång.[112] Andra forskare har vänt sig mot denna bild och betonat en tilltagande kontroll och expansion av avgifter som lades på landborna vid medeltidens utgång.[113]

Liksom i Sverige sänktes med den senmedeltida agrarkrisen nivån på jordräntan, landgillet, under senare delen av 1300-talet i Danmark och jordägarna förlorade stora inkomster. När befolkningen och produktionen åter började stiga under 1400-talet var ändå allmänna landgillehöjningar strukturellt svåra att genomföra. En princip att landgillet inte skulle förändras kom att etableras. Detta fastställdes formellt på vissa håll i Danmark efter upproren 1438–41 och blev mer eller mindre en

---

108 Jørgensen 1940, s. 389ff, Arup 1932, s. 327–29, Pedersen 1984, s. 45f, Ingesman 1995, s. 15 samt not 15. Hals- och handrätten innebar troligen att enklare rättsliga ärenden som involverade jordherrarnas landbor inte kom inför tinget utan exekverades direkt av jordherren eller dennes fogde.

109 Pedersen 1984, s. 40f, Wittendorff 1989, s. 31–33, Bøgh 1994, s. 89–100.

110 Vornedskabet var den speciella form av livegenskap i form av flyttförbud för landbors söner. Ett förbud som spreds över de danska öarna vid senmedeltidens slut. *Livsfæste*-förordningen från 1523 var omstridd och garanterade till synes landbor en viss besittningstrygghet. Bland bidrag i ämnet kan nämnas Steenstrup 1886/87a, och b, Pedersen 1984. Om livsfästedebatten bl.a. en rad bidrag av Scocozza, Venge, A.E. Christensen, Pedersen samt Dahlerup i *Fortid og Nutid* 29 och 30, 1981–83.

111 Bøgh 1994, s. 88–105.

112 Ulsig 1994, s. 106–22.

113 Ingesman 1995, s. 8–35 med diskussion utifrån det lundensiska ärkesätets godsadministration, se Bøghs svar Bøgh 1996, s. 28–37.

rådande rättsprincip för lång tid framåt.[114] Emellertid började jordherrarna istället under 1400-talet ta upp nya typer av avgifter av sina landbor. Hit hörde småavgifter (*småredsler*) i naturapersedlar, gästningen och dess avlösning till jordherren, de högre sakörena, städjan (*indfæstning*, i Skåne *gårdleje*), en frånflyttningsavgift (*førlov*), en arvsavgift (*arvepenge, førlov*), avgifter på ollonbete, fiske och jakt, och med den ökade boskapsproduktionen också en plikt att hålla en stalloxe eller ansvara för dess fodring åt jordherren. Detta var sätt för jordherrarna att kompensera för de intäktsminskningar som följt på agrarkrisen. Denna process hade tagit fart redan på 1430-talet på åtminstone vissa håll i riket. I Jylland var sådana nya pålagor en viktig orsak till de stora resningarna där 1438–41.[115] Det kan vara värt att notera att flertalet av dessa nya eller inskärpta pålagor hade sina samtida motsvarigheter i stora delar av Tyskland. På liknande vis hade jordherrarna där skärpt sina rättsliga och ekonomiska anspråk på landborna samt utverkat större skattefriheter och andelar i böter och liknande. Denna utveckling spelade en stor roll för det stora bondeupproret 1525.[116]

De pålagor som ökades under denna tid ingick till stor del i de avgifter utanför själva jordräntan som ingick i det s.k. försvaret (*forsvar*), en motprestation för värnet – det rättsliga ansvar herren hade för landbon och som utgjordes främst i form av gästning (eller avlösning av den). Försvaret låg även till grund för städjan (*stedsmål*, avgiften för övertaget av gården), rätten att bortfästa gården och att vid behov byta ut landbon där. Försvaret var en särskild del av relationen mellan herre och landbo, och kunde av förvaltningstekniska skäl avskiljas från landgillet så att det erlades till en annan part. Detta skedde i samband med förmyndarskap och kanske främst i samband med förvaltning av kyrkogods, och vid en typ av donationer till andliga institutioner som tilltog under slutet av senmedeltiden. Värnrelationen var personlig, vilket exempelvis framgår

---

114 Ulsig 1968, s. 334–40, jmfr Steenstrup 1886/87b, s. 680–704, Pedersen 1984, s. 41, Porsmose 1988, s. 390f.

115 Christensen (1903) 1974, s. 619–22, Skyum-Nielsen ”Gästning” i KLNM bd. 6, sp. 11, Sörensen 1983, s. 112ff, 122f, Pedersen 1984, s. 31–34, 45–49, 88–91, Porsmose 1988, s. 390f, Ingesman 1990, s. 68f, Appel 1991, s. 23, Bøgh 1994, s. 97–99.

116 I de tyska områdena uppstod konflikter kring böndernas tilltagande underordning som tog sig uttryck i införande eller höjningar av arvsavgifter (*Todfall*), städjor, avgifter för skogshuggande, jakt och fiske, olika småavgifter, tilltagande livegenskap med bla. flytt- och giftermålsbegränsningar, samt hoveri. Se översikt i Kyrre 1988, s. 256–65, Blickle 1993, s. 32–71, 76f, 105–11 passim, Scott 2002b, s. 169–76, 183. Om olika former av livegenskap vid denna tid se Ulbrich 1979, ett flertal bidrag i *Leibeigenschaft : bäuerliche Unfreiheit in der fruhen Neuzeit* (red) Klußmann 2003, samt Netterstrøm 2005 och andra bidrag i samma volym. I främst de östra regionerna skärptes vid denna tid jordherrarnas rättsliga överhöghet över bönderna, vilket inte ska sammanblandas med den senare utvecklingen mot hoveribaserad domänproduktion, s.k. *Gutsherrschaft,* som tog fart under 1500-talet, se Scott ibid. s. 185.

av att städjan inte var knuten till innehavet av en specifik gård utan snarare markerade den personliga hierarkiska relationen mellan värnaren och hans landbo (*tjener* eller *vorned*). Vid senmedeltidens slut rådde principen att landbon erlade en ny städja om gården bytte ägare eller förvaltare, en princip som kungen emellertid försökte avveckla rörande kronogodset för att undvika en ytterligare feodalisering av godsförvaltningen.[117] Det framgår tydligt att flera av de övriga nya eller inskärpta avgifterna utgick från situationen när en landbogård bytte brukare. Själva övertagandet påfördes alltså en rad ytterligare kostnader för landborna.

Under senare delen av 1400-talet ökade avgifterna vid sidan om landgillet till en försvarlig del av landbornas avgifter. Från Själland finns exempel kring 1490 där de utgjorde uppemot 50% av det totala uttaget från landborna. I Ingelstads härad finns exempel från 1532 på att avgifterna kunde vara lika höga som eller t.o.m. i något fall 80% högre än landgillet. Merparten av dessa pålagor utgjordes av gästningen och dess avlösningar men det förekom också delar som utgjorde gamla kvarvarande eller efter agrarkrisen återinförda avgifter. Relationen försvar och övrigt inom denna part har inte utretts och är kanske omöjlig att komma åt i källorna.[118]

Gästningen var troligen den mest avgörande resurs som jordherrar och inte minst kyrkan och kronan skärpte i Skåne under andra halvan av 1400-talet. I kyrkans fall ser vi det i en ärkebiskopens offensiv rörande sina rättigheter över kyrkans och klostrens bönder, vilket som vi har sett i kapitel 3 ledde till en rad konflikter.[119] Vidgandet av gästningen korrelerade med en utbyggnad av administrationerna hos de större jordherrarna. Kronan byggde ut sin organisation med ridefogdar som organiserade gästningen inte minst för krigsfolk som alltmer började förläggas ute på landsorten, och en liknande organisation byggdes upp inom ärkesätet. Ridefogdeämbetet kom snart också att spridas till kloster- och adelsgods.[120]

Detta ledde till en rad konflikter på lokalt plan om gästningens stor-

---

117 Christensen 1974 (1903), s. 497, Schalling 1936, s. 49, Jørgensen 1940, s. 405, Skyum-Nielsen 1955–7, s. 84, Gissel 1968, s. 40f, 74, Appel 1991, s. 18–20, Wittendorff 1988, s. 220f, Bøgh 1994, s. 97f, särskilt om praxis i ärkesätets godsadministration Ingesman 1990, s. 70f, 162–64, 320–32. För en principiell diskussion se Cederholm 2004 med referenser. Om värnrelationens rättsliga aspekter och dess bakgrund se Netterstrøm 2003, s. 10–13, passim. Ordet *forsvar* syftade såväl till rådighet, vård/förvaltning som till beskydd, se ”forsvar” i Söderwall bd. 1, s. 307f. samt i Kalkar 1881–1907, bd. 1, s. 712f.

118 Gissel 1968, s. 39ff, Ulsig 1968, s. 331–44, Wittendorff 1989, s. 31, jmfr Christensen 1963/66, s. 295–97.

119 Om danska förhållanden se Skyum-Nielsen 1955–7, s. 57, 75, Ulsig 1968, s. 338, 344, Sørensen 1983, s. 115f.

120 Pedersen 1984, s. 41, Christensen 1974 (1903), s. 246, om ärkesätet Ingesman 1990, s. 46f, 50. Skåne verkar ha utgjort ett särfall med särskilda härads-ridefogdar, som på en del ställen t.o.m. gick in i häradsfogdens rättsutövning och ledarskap för häradstinget.

lek, och exakt vem som hade rätt att gästa vem. På riksplanet återspeglades detta i en rad förordningar där krona och riksråd alltmer försökte avgränsa rätten till gästningen till den egentlige jordherren – tidigare under 1400-talet rådde tendenser att olika herrar (kronans folk, kyrkan, jordadeln) gästade varandras underlydande. Med dessa förordningar skärptes förbuden mot våldgästning.[121]

Erik Ulsig har konstaterat att den fysiska gästningen kring 1500 avlöstes med en avgift på flertalet landbogårdar i Danmark.[122] I källor rörande skånska landbogods finns indikationer på att landgillen sänkts under sent 1300-tal och att sedan – ibland ganska betydande – småavgifter utöver landgillet tillkommit inpå 1500-talet.[123] Dessa s.k. herlighedsavgifters införande i Skåne är dock inte lätt att tidsbestämma. I adliga jordeböcker från 1530–50-talen var tejor (små naturaavgifter), fodernöt och en omfattande gästning förhållandevis konsekvent genomförda, emellertid med stor lokal variation.[124] Detsamma gäller Dalby kloster kring 1530–31.[125] I tidigare jordeböcker finns inga uppgifter om gästning och tejorna nämns sällan, men dessa böcker har inte karaktären av räkenskaper och det är möjligt att extra avgifter inte förtecknades i jordeböckerna.[126] På ärkesätets gods var under senmedeltiden gästningen knappast fastställd som en avgift utan erlades i natura när biskopen eller hans fodermarsk red runt i godset. Fodermarskämbetet användes under andra halvan av 1400-talet för att etablera en generell gästningsrätt på det andliga frälsets landbor. Kring 1500 började man ta upp avlösningar för utebliven biskopsgästning och 1517 erlade varje ordinär landbogård 6 skilling. Senare under 1500-talet var det inte ovanligt att försvarsavgifterna för kyrkans gårdar översteg landgillets värde.[127]

Det förefaller alltså ha skett en generalisering och avlösning i pengar

---

121 Skyum-Nielsen ”Gästning” i KLNM bd. 6, sp 11. Pedersen 1984, s. 41.

122 Ulsig 1968, s. 338f.

123 Skansjö 1983, s. 241–51 som dock påpekar att det för skånsk del är problematiskt att undersöka de mer långtida förändringarna i landgillen av en rad metodologiska skäl.

124 Eline Göyes jordebok över sina och Mouritz Olsens gods 1552 visar att tejor, gästning och fodernöt genomförts på många av deras skånska gårdar, emellertid är variationen stor mellan lokaliteterna, *Fru Eline Gøyes Jordebog* s. 1–24, 59f. I Mogens Göyes jordebok från 1532 ser det ungefär likadant ut, ibid. s. 403–07. Anne Mouridsdatters jordebok från ungefär samma tid har ofta gästning på 10–20 skilling på de skånska gårdarna medan den inte fanns för halländska gårdar eller de närmast huvudgården Markie, ibid. s. 483–89. Mourids Jepsen Sparres jordebok från 1530-talet har vanligen 1 mark (16 skilling) gästning på gårdarna, tr i Vogt 1999, s. 57–85. Gästningen motsvarade oftast halva upp till närmare hela landgillet.

125 DKI s. 31, 59–97.

126 Se Niels Brahes jordebok på det beslagtagna godset sammanställd av kronan kring 1528 tr. i Vogt 2001, s. 53–67.

127 Ingesman 1990, s. 46f, 50. Jmfr Schalling 1936, s. 155–57, dens. 1937a, s. 19.

av gästningen ungefär samtidigt för landbor under kronan, kyrkan och adeln i Skåne. Vi har tidigare sett hur det i Laholms län uppstod problem kring kungens gengärd 1512, och hur Göingeallmogen såg till att hålla ned fogdegästningen, en frihet som bekräftades i Göinges privilegier 1523. Detta tyder på att gästningsanspråken skärptes under Hans och Kristian II:s regeringsperioder. Vid några fall kom, som vi har sett i kapitel 3, klagomål mot hur olika enheter inom den kyrkliga administrationen gästade allmogen parallellt, och på 1520-talet kom klagomål mot kyrkliga ämbetsmäns våldgästning och olagliga avgifter. Ärkesätet verkar liksom kronan inte ha använt sig av fodermarskens gästning eller dess avlösning i periferierna och gränstrakterna.[128] Allmänt verkar kyrkans inflytande ha varit svagare i dessa områden. Officialen tog inte upp böter och avgifter i Göinge och Halland även om det fanns en hel del icke bortförlänt gods där.[129] Det rådde alltså liknande förhållandena inom kronans och ärkesätets godsbestånd. Ärkesätet mötte också ibland kritik för nya pålagor som kan ha haft koppling till de nya avgifter som diskuterats. Emellertid var det främst på Bornholm man mötte motstånd från bönder. Konflikter utspelade sig där mellan allmogen och såväl kronan som kyrkan under hela undersökningsperioden.[130]

På adelns gods var en inte allmän men omfattande avlöst gästning genomförd kring 1530. Vi anar alltså ett generellt mönster. Detta mönster av parallell utvidgning av jordherrars och kronans rättigheter upprepades inte minst vad gällde fodring/gästning/gengärd i Småland under 1530-talet. Dackeupproret vände sig sedan mot såväl kronans fogdars som jordadelns nya anspråk på gästning, fodernöt, städjor och liknande. Gustav Vasa hade själv 1537 bett den småländska adeln att genomföra motsvarande höjningar som kronan gjorde för att utvecklingen skulle vara jämn mellan jordkategorierna, och han stödde det småländska frälsets klagomål på deras landbors bristande lydnad rörande olika skyldigheter.[131] Det finns alltså slående likheter mellan det skånska upproret

[128] Enligt senare källor togs det inte ut någon gästning i Blekinge, Halland, Bornholm och Göinge, medan t.ex. Villands härad i början av seklet som vi har sett snarare hade problem med dubbla anspråk på gästningsrätt på kyrkans bönder och präster, LSLB II, s. 56–133, 337–549, Ingesman 1990, s. 47f, jmfr Dahlerup 1963, s. 62.

[129] Ingesman 1990, s. 66.

[130] Landbor på Bornholm klagade 1515 i samband med en egendomstvist på att ärkesätet låtit ta orätta landgillen och olagliga skatter, och allmänt farit illa med dem. Omstridda avgifter var *Skursmör, Kosmör, Rettertingspenningar, Vedepenningar,* gästning och biskopstionde, *Aktstykker til Bornholms Historie,* s. 50, 55, 56f, jmfr ibid. s. 118–20. Under perioden 1490–1510 finner vi en rad belägg för starka motsättningar mellan såväl den kungliga fogden som ärkebiskopssätets representant och allmogen, se t.ex. om 1490, Ingesman 1990, s. 98, 1499 se DDL 5, s. 373–75, 380–83, som pekar mot tidigare statuter.

[131] L-O Larsson 1964, s. 240f, 267, 272f, 339.

1523–25 och det senare Dackeupproret 1542–44 både vad beträffar nya pålagor och det sätt varpå upproren vände sig mot såväl kronan som adeln. I norra Skåne verkar förutom gästning även städjan och vissa arvsavgifter ha mött motstånd. Göinges privilegier 1523 upphävde en 30 skillings arvsavgift för änkor, och åtminstone för kyrkojordar erlades fortfarande under senare delen av 1500-talet inga städjor i Göinge, Norra och Södra Åsbo, Bjäre och Luggude härader, trots kronans protester. De särskilda förhållandena rörande städjan kan tyda på att åtminstone änkor och kronans landbor hade en omstridd men dock starkare besittningsrätt i dessa trakter under 1500-talet. Arvsavgiften kan återfinnas på flera andra håll i riket i början av seklet.[132] Bönderna i norra Skåne verkar liksom något senare i Småland aktivt ha hållit emot försämringar av rättigheter och införandet av nya pålagor. Såväl de pålagor man vände sig emot, den process av skärpt formell underordning som pågick, och det sätt varpå bönder försökte försvara sina tidigare sedvänjor påminner om situationen i Tyskland inför och under upproret där 1525.[133]

Stadgepolitiken, den kungliga rätten och bönderna

År 1513 skrevs det in i Kristian II:s handfästning att kronan avsade sig alla möjligheter att intervenera rättsligt i relationen mellan jordherrar och deras landbor.[134] Adeln och främst aristokratin hade vänt sig mot dylika regleringar. Kronan verkar dessförinnan ha hyst en vilja att försöka reglera landboförhållandena på olika vis, och man kan förutsätta att det fanns ett visst tryck från böndernas håll på att sådana regleringar skulle ske. Trots handfästningen genomdrev Kristian II snart nya regleringar. I sin landslag 1522 fastställde han att landbor inte kunde tvingas till att hålla stalloxar och landborna garanterades att de inte skulle få avvisas från sina gårdar om de uppfyllde sina förpliktelser. Det förekom också ansatser att egalisera olika typer av landboförhållanden. Kristian utfärdade också brev som gav landbor under specifika jordherrar en förbättrad besittningsrätt till sina gårdar. Landbor kunde också erhålla kungliga brev på att deras jordherrar inte fick utkräva osedvanliga pålagor, och vi har redan sett ett liknande brev för kronans egna bönder i Åsbo härader 1516. Norska bönder erhöll en förordning i september 1521 av Kristian II om skydd för landborna mot godsägares avgiftshöj-

[132] Fortfarande 1582/83 erlade landborna i Göinge inga städjor för kronans jordar, och även i Blekinge hade städjan en oklar ställning inpå 1570-talet, Persson 2005, s. 192–98, jmfr Bergman 2002, s. 209–11. Om arvsavgifter Ingesman 1990, s. 69, dens. 1995, s. 13, 18, Christensen (1903) 1974, s. 621f, Bøgh 1994, s. 99.

[133] Likheterna mellan de tyska bondeprotesterna för ”das gute alte Recht” och oroligheterna i Skåne och inte minst Göinges privilegier framhålls av Johannesson 1947, s. 81–83, och L J Larsson 1964, s. 225f.

[134] Arup 1932, s. 327–29.

ningar och med vissa inskränkningar i den kyrkliga doms- och straffrätten. Efter upproret mot Kristian II 1523 ogiltigförklarades hans förordningar och landslagen drogs omedelbart tillbaka. Adeln var noggrann med att begära garantier av Fredrik I att inte göra liknande interventioner i relationen mellan dem och landborna. Fredrik I gav i sin handfästning jordherrarna full rätt att till- och avsätta sina landbor.[135] Bara sju veckor därefter utfärdades emellertid mot adelns protester en märklig förordning att bönder bara fick avvisas ifall de kunde bevisas ha varit försumliga eller olydiga. Förordningen var troligen främst ägnad att lugna oroliga bönder i samband med upproret och fastställde egentligen inget annat än att lokala sedvänjor skulle följas. Men den visar på att det bland allmogen förekom ett för riksstyrelsen oroväckande tryck mot försämringar av böndernas rättigheter.[136]

Forskare har pekat på indikationer på att redan kung Hans förde en politik liknande Kristians. Det har bevarats färre källor rörande Hans lagstiftning men vi ser ändå exempel på hur han fråntog länsmän deras län efter anklagelser om att de misskött sina förpliktelser som förvaltare av kronans landbor. Han utfärdade också flera regleringar av gästningsskyldigheter och hoveriplikt, och han förbjöd avvisning av landbor så länge de erlade det de var pliktiga.[137] Det är inte helt klart om Kristian II:s anspråk på att reglera det annars alltmer privatiserade och immuniserade förhållandet mellan privilegierade godsägare och underställda härrörde från tidigare mer djupgående undersåtesförhållanden mellan kung och undersåtar, eller om de istället utgjorde tidiga försök att bygga upp en modern statsmakt.[138] Efter Kristian II sattes det stopp för dessa interventioner. Möjligheten för kungen att lägga sig i förhållandet mellan landbor och jordherrar uteslöts principiellt genom Fredrik I:s nya handfästning och stadgor från 1523 och framåt.[139] Genom den administrativa praxisen för krongodset kom dock på längre sikt kronan att ha

[135] Bl.a. begränsade Kristian II *vornedskabet* så att det upphävdes om landbon varit utsatt för rättsliga övergrepp. Rathsack 1966/67, s. 318f, Pedersen 1984, s. 121ff, Appel 1991, s. 26–29, 32, Albrectsen 1997, s. 288. Möjligen förekom i Kristian II:s lag ett försök att egalisera olika typer av landborelationer och förstärka besittningsrätten för korttidsarrenden, samtidigt som långtidsarrendenas villkor försämrades vilket skulle kunna förklara böndernas svaga stöd inledningsvis i samband med den aristokratiska revolten 1523. Regleringsförsöken återupptogs sedan på 1540- och 1550-talen. Landborna under Roskilde domkapitel utverkade 1516 ett brev av Kristian II om att de inte fick besväras med osedvanliga pålagor vad gällde gästning, förslor och hoveri, Dahlerup 1983, s. 296, 298–300. Om Åsbo häraders befrielse från vissa pålagor se ovan i kap. 2. Om den norska stadgan Albrectsen ibid. s. 287, jmfr Allen 1864–72, bd. 3:2, s. 81ff. Adeln anklagade inledningsvis Fredrik I för liknande försök att blanda sig i relationen landbor–jordherrar, Heise 1875/76, s. 304f.

[136] Hertz 1978, s. 96, Appel 1991, s. 29–31.

[137] Dahlerup 1983, s. 299.

[138] För diskussion se Netterstrøm 2003, s. 79.

[139] Appel 1991, s. 26f, Albrectsen 1997, s. 307.

inflytande över landbors förhållanden i Danmark, och med olika förordningar under exempelvis 1550-talet kunde landbors besittningsrätt i viss mån stärkas.[140] Flera forskare menar att de danska landborna åtminstone efter 1530-talet inte hade några större problem att hävda sig mot sina jordherrar. Exempelvis kunde västjylländska landbor – redan kort efter det att bondeupproret i samband med Grevefejden slagits ned – flera gånger dra sina jordherrar inför det kungliga rettertinget när de ansåg sig förorättade. Även om vissa jordherrar var hårdföra kunde bönderna ofta använda sig av de rättsliga kanalerna för att hävda sin rätt.[141] Emellertid finns det också otvetydiga belägg på lokala övergrepp som försvårade böndernas möjligheter att använda sig av de rättsliga instrumenten, även om det är svårt att uttala sig om övergreppens utbredning.[142]

Ytterligare ett fält som berörde relationen jordherrar och deras landbor kom i fokus för kronans lagstiftning under undersökningsperioden. Boskapsskötseln i Danmark tilltog vid denna tid, inte minst genom en kraftigt ökad oxexport söderut. Jordadeln och länsherrarna tog till sig stora delar av denna handel, och lade över en hel del av fodringsansvaret och senare också vinterstallningen på sina landbor. Fodernötsplikten började krypa in i landbornas kontrakt kring 1500, och snart genomfördes på många håll en åtstramning av landbornas plikter så att de inte bara skulle vinterfodra utan även stalla oxarna och göra dem feta, vilket var betydligt mer krävande. Klagomål verkar ha nått Kristian II vars landslag förbjöd länsherrarna att tvinga kronans bönder att hålla stalloxar. Regionalt försökte adeln stoppa bönders oxhandel medan stadsborgarna ville hindra landsköpet.[143] Själland och Skåne exporterade främst slaktat oxkött men under 1510-talet ökade också exporten av levande djur. Mycket tyder på att bönder och landbor inledningsvis hade en stor del i boskapsproduktionen, och för skånsk del bör tyngdpunkten ha legat i de skogsdominerade delarna där landgillen ofta var satta i smör. Alltmer klagomål riktades mot hur köpmän och inte minst adeln köpte upp oxar på landsbygden, för att sedan sälja dem dyrt till städerna eller till andra, så att köttbrist uppstod. Detta förbjöds 1522 av Kristian II och återigen 1526 av Fredrik I, som däremot i en stadga 1524 lämnade öppet för adeln att lägga stallningsplikt på sina egna landbor. Efter Fredrik I:s tillträde finns det klara indikationer på att adeln tvingade till sig oxhan-

140 Dahlerup 1983, s. 297, 300.

141 Dahlerup 1983, s. 290, 296, jmfr Fussings undersökning och avslutande berömda men kanske också tidsbundna utlåtande om det agrara Danmark under 1600-talet som ett ”Retssamfund”, Fussing 1942, s. 456.

142 Ett kanske talande exempel från 1550-talet var hur Sofie Lykke lade en straffskatt på 100 oxar på bönderna under Holme kloster för att de hade klagat till kungs om höjt landgille och gästning. Det juridiska argumentet var att några bönder klagat i allas namn och därmed var lögnare, Enemark 2003, s. 305f.

143 Exempelvis i Viborgs köpstadsordning 1524 där borgarnas och adelns intressen tydligt försvarades mot böndernas, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 363f.

deln på en rad sätt, vilket spädde på spänningarna med inte minst städernas borgerskap. 1523 erhöll adeln ett generellt privilegium på oxhandeln och bönderna ålades att inte stalla mer oxar än de själva kunde föda.[144]

Kampen om oxuppfödningen kan alltså ha utgjort ytterligare en faktor för upproret 1523–25. Såväl bönder som borgerskap stod i en stark intressekonflikt gentemot jordadeln om denna växande resurs.[145] Även landsköpet blev föremål för ståndskonkurrens och regleringar. 1516 och 1522 förbjöds bönders och annan allmoges landsköp i allt starkare ordalag. Men med landslagen 1522 riktades förbuden även mot adeln och det andliga frälset om än med mindre hårda straff. Dessutom förbjöds då bägge frälsekategorierna att tvinga sina landbor att sälja sitt produktionsöverskott direkt till dem. Dessa fick nu ej heller hindra bönderna att söka sig till marknader, vilket tydligen tidigare skett. Efter Kristian II:s avsättning tilltog adelns rörelseutrymme. Enligt Poul Helgesen sände adeln omedelbart ut en mängd handlare över riket, och han uppfattade den tilltagande kampen om oxhandeln som den bakomliggande orsaken till Grevefejden på 1530-talet. Senare under 1520-talet gjordes från olika håll uttalanden om hur adeln hatades för sin handel, och från

144 Enemark 2003, s. 138f, 298–303, 329–32, 551, 554, jmfr Arup 1932, s. 258, 338, 417f, 450. Om senmedeltida länshavare och deras omfattande handel med främst oxar men också t.ex. fiske- och kvarnverksamhet, se Christensen 1983, s. 21 med referenser, jmfr Johannesson 1947, s. 110–15. Om skogsbygerna Dahl 1942, planch 12, 13 samt s. 155f, 158. Säkerligen ingick en hel del småländska oxar i denna handel. I ett privilegium till Malmö 1516 hänvisades till klagomål mot hur svenska, göingska, blekingska, halländska m.fl. bönder under sin fädrift sålde oxar till ”forprangere”, PSS 1, nr 395. Jmfr hur hövitsmannen på Helsingborg Tyge Krabbe 1533 menade att en tidigare oxdrift från Småland på 1000–2000 oxar årligen nästan upphört efter Gustav Vasas exportförbud, Bååth 1933, s. 109f.

145 Arup menar dock att adeln under 1520-talet köpte upp mycket av de oxar bönderna födde upp vilket ledde till höjda boskapspriser – och en åtminstone för tillfället nöjd bondegrupp, Arup 1932, s. 417f.

Malmö kom senare en stridsskrift mot adelsmännen om hur de drev egen handel, hade egna handelsfartyg och eget fiske.[146]

Kontrollen av landborna

Under denna period bands arbetskraften, landborna, alltmer till jorden, en process som pågick från sent 1300-tal tills ett flyttförbud kallat vornedskabet infördes på de danska öarna. Införandet av nya former av livegenskap var en viktig process inte minst i östra och centrala Europa vid denna tid.[147] Denna kontroll var ytterligare ett element i jordherrarnas försök att kompensera sig för tidigare landgillenedgång och arbetskraftsbrist. Landbors viktigaste förhandlingsmedel var att kunna flytta till andra herrar som behövde arbetskraft på sina öde gårdar. Vi har redan sett att jordherrarna införde en rad nya pålagor som bör ha varit ägnade att försvåra flyttning från gårdarna, eller åtminstone att försöka dra fördel av den. Exempelvis började avgiften för frånflyttning, den s.k. førlovsavgiften på 3 mark, införas under 1390-talet, och till denna kom snart städjor och arvsavgifter.[148] Under 1400-talet kan man skönja en ökande kontroll över landboförhållanden och landbor ålades nya skyldigheter, en kontroll som genomfördes i regionala skriftliga avtal eller ordningar som Lollands villkor 1446, Fyns vedtægt 1473/1492 och Bornholms vedtægt 1499. Bl.a. försökte man reglera konkurrensen om arbetskraften jordherrarna emellan genom att i dessa avtal förbjuda herrar att anlita landbor som inte lämnat sin förra herre ”med minne”, d.v.s. då den förre herren ej godtagit en uppsägning. Storgodsägarna gjorde alltså ”kollegiala” överenskommelser om att inte ta landbor från varandra. Liknande regleringar gjordes även under 1400-talet i olika privilegier, handfäst-

146 Lundbak 1985, s. 45–52, som nyanserar tidigare forsknings uppfattningar rörande hårdheten i kungens reglering av landsköpet för de högre stånden. I landslagen 1522 ingick ett förbud mot att hindra självägande bönder att gå till marknader med träslöjdsvaror. Dock riktades det främst till Jylland och Fyn. Möjligen var problemet alltså större där, men det fanns samband med ett särskilt privilegium för bönder i Halland och Blekinge för mer omfattande försäljningsrätt, DRL 1513–1523, Konc § 90, s. 185, AM § 80, s. 241. Fredrik I utfärdade 1523 förbud mot att jordherrar hindrade landbor sälja efter sin egen vilja, PSS II, nr 298. Förbudet för andliga att utöva landsköp och för andliga, adel och fogdar att anlita ”pebersvende”, Konc § 32, 33, s. 158f, AM § 15, 16, s. 217f. I Mogens Gøyes exemplar (AM) som var anpassat efter jylländska förhållanden inkluderas ridderskap och fogdar i landsköpsförbudet. Frågan är om förbudet i Skåne enbart rörde andligheten eller – troligare – om AM utgjorde en uppdaterad och hårdare lagversion. För det senare se Rathsack 1966/67, s. 332–34. Flera efterföljande kungar försökte skydda landborna mot adelns handelsmonopol. I recesser skrevs det från 1536 in att adeln inte fick tvångsköpa bönders varor. Allt köp skulle ske med bondens tillåtelse, *Samling af gamle danske love* 4, s. 169, 270f.

147 För en utredning av processen i Danmark se Pedersen 1984. Om motsvarande process i Tyskland se referenser not 116 ovan.

148 Om *førlov* se Pedersen 1984, s. 31ff.

ningar, förordningar och slutligen i Kristian II:s landslag 1522. Men kontrollmöjligheterna över bönderna var liksom möjligheten att genomföra lokala herrskapsallianser större i geografiskt begränsade miljöer. Vornedskabet började genomdrivas på öarna under 1490-talet, som ett ytterligare led i att stärka kontrollen över landborna, på Själland också över deras avkomlingar. Dessa nya regler bör ha känts av som allra tydligast efter en generation och det var också kring 1520 som bondesamhället blev långt mer turbulent på Själland och i övriga Danmark.[149] I Kristian II:s landslag förbjöds vornedskabet på öarna 1522. Jordherrar skulle inte få sälja bönder, och bönder skulle nu ha rätt att flytta ifrån gården i synnerhet om deras husbonde och herrskap ”farit oredligt” med dem mot lag och rätt, en rätt som de i exempelvis Skåne enligt lagtexten hade sedan tidigare.[150] Från Själland kom snart rapporter om hur landbor under kyrkan och adeln med hänvisning till den nya lagen blev ”olydiga” vad gällde deras arbetsplikt och annat.[151]

I Skåne gjordes liknande ansatser till reglering av arbetskraften. Det tidigaste exemplet finner vi i gränsavtalet mellan Skåne och Sverige 1381. Vanligen har man diskuterat det drag av gränsfred som låg i avtalet. Men det var också så att ett begränsat antal större jordägare med intressen på bägge sidor av gränsen i dokumentet fastställde att adeln skulle agera samfälligt mot fridsbrytare och ”tjänstlösa” som ej skulle kunna använda gränsen som skydd. Herrarna gjorde även ett ömsesidigt avtal att ej köpa gods som på något vis avhänts från någon av dem.[152] Liknande regleringar för Skåne kom senare att ske genom kronans försorg. I Kristian I:s privilegier för Skåne 1481 bjöds att ”engen skall tage annen mantz thienere jnd, for han skyls wed sin jorddrodt met minne eller met rette”. Denna förmaning kom att upprepas när privilegierna förnyades 1499 och 1502. Den skånska adeln verkar alltså ha riktat klagomål mot att kronans ämbetsmän tagit landbor till kronogårdarna från adelsgodsen. Detta torde betyda att bönder i Skåne ibland valde att byta herre och vända sig till kronans gårdar vid behov. Detta verkar ha varit

---

149 På Själland genomdrev jordherrarna samma allians men utan någon – bevarad – skriftlig överenskommelse. Se vidare Dahlerup 1983, s. 299, dens. 1989, s. 97, Pedersen 1984, s. 42f, 86f, 135f. De olika lokala överenskommelserna tr. i DRL 1397–1513, s. 96–99, 137–39, 171–74.

150 …”meden naar theris hosbonde och herschaff fare wredelige met thenom och giøre thennom noger wlog och wret, tha mue the flytte aff thet guodz, the paa siide, och indt paa andens guodz, som bønder giøre y Schonne, Fyn och Iullandt, och gifue theris rette førloug”…, DRL 1513–1523, Koncept § 34, jmfr AM § 17.

151 Brev från biskop Lave Urne, Lindhardt 1968, s. 59f.

152 Man öppnade också för fri handel och fria resor över gränsen för klerker, bönder och köpmän, ST II, s. 451ff, jmfr Lindberg 1928, s. 2ff, L-O Larsson 1964, s. 149. Om gränsadeln se bl.a. Lars-Olof Larssons forskning, L-O Larsson 1964, för referenser även dens. 1997, s. 75ff, 462 not. Motsvarande från skånskt håll t.ex. Wallin 1979, t.ex. s. 50ff.

vanligare i Skåne än på andra håll eftersom fenomenet är omnämnt fler gånger för skånska förhållanden i källorna.[153]

Till dessa regleringar kom den märkliga gränsfreden 1505 mellan Värend, Möre, Sunnerbo, Västbo, ”Blekingsfararna”, Göinge och ”allmogens bud av Skåne”. I huvudsak reglerades där gränsförsvaret och en ickeanfallsplikt för gränsborna, men i dokumentet ingick också en punkt om de tjänstlösa som påminner om 1381 års dokument. Formuleringen hade dock ändrats något. Nu skulle fogdar och ”lensmen” åläggas att söka upp alla ”lægefolk” som drog runt utan lega. Fogdar skulle sluta ta upp pengar av dessa eller låta dem driva runt, för att istället tvinga dem att tjäna bönderna i trakterna.[154] Den tidigare paragrafen från 1381 verkar ha förskjutits från att skydda ett otvetydigt stormannaintresse till en vidare ordningsstadga som stödde bönders behov av arbetskraft. På riksnivån var det dock fortfarande landbornas flyttningar som var föremål för regleringar. I den nya landslagen 1522 förbjöds adliga och andliga herrar att ta till sig landbor som utan tillåtelse skilts från sin tidigare herre. Problemet uppfattades alltså som aktuellt då.[155] När man diskuterar rymning som en motståndsform bland bönder, bör alltså sådana här faktorer beaktas. Det verkar ha funnits en möjlighet för landbor att helt enkelt flytta till en annan herre, inte minst en kronans länshavare. På detta vis blev en rymning inte ett enkelt ordningsbrott utan landbon kom att stå under en annan herres beskydd, vilket bör ha komplicerat situationen för den tidigare jordherren, och samtidigt ha lett till att landbon reducerade risken för hårda straff och liknande.

Bevarade exempel på landboflykt i Skåne är inte många men stämmer väl överens till sin karaktär med hur lagstiftningen var formulerad. Från 1502 har vi ett exempel på hur en gårdsfogde klagade över hur biskopens fogde anlitat en karl som inte fått medgivande att flytta av sin tidigare herre.[156] Vid två tillfällen ser vi hur jordherrar tillskriver sina vänner och ståndsgelikar för att få hjälp att söka efter bortlupna bönder eller dräng-

[153] Tr. i DRL 1513–1523, s. 140–42, privilegierna även tr. i DGAA 5, s. 75, DCP, s. 378f. Förnyelsen 1502 Rep. 2 rk., nr 9636, jmfr delar i PSS 1, nr 333. De skånska förhållandena framhålls även i en landstingsdom 1531. Om anmärkningarna rörande skånska förhållanden, se Pedersen 1984, s. 42f.

[154] HSH 20, s. 294.

[155] DRL 1513–1523, Koncept § 34, AM § 17.

[156] Esbern Skrivare skrev 22 aug. 1502 till Moritz Nielsson (Gyldenstierne) att den unge karlen Anders som arbetat på Markie gård borde tagit orlov innan han tog tjänst hos Per Ribersson på kyrkans Näsbyholm. Gårdsfogden manar försiktigt att man bör tillskriva biskopens fogde. Att gå i konfrontation mot en så mäktig ämbetsman upplevdes nog inte som tillrådligt, Missiver 2, s. 181f.

ar.[157] De kunde också nyttja sig av personer i lokalsamhället för att vidmakthålla sina intressen gentemot landbor. Enligt ett vittnesbrev på Albo häradsting 1512 gick två män i borgen för att bonden Oluf Andersson inte skulle flytta från sin fästegård innan han hade sin herre Tyge Brahes ”minne” för ”någon sak” som denne hade mot honom.[158] Större rymningar tycks däremot ha skett mycket sällan, och det stämmer överens med forskning kring senare tidsperioder.[159] Landboflykt tycks alltså inte ha varit ovanligt i Skåne. Detta möjliggjordes av att den eftersträvade solidariteten mellan de olika jordherrarna inte alltid fungerade, men vi vet dock litet om vad eftersökningarna som följde efter en flykt ledde till. Ett fall från 1488 visar att en landbo kunde få beskydd hos en ny herre. Landbon Svend Bentsen i Öllsjö (Gärds härad) hade lämnat sin gård, och i strid med lag och rätt bestraffats av sin f.d. jordherre Axel Olsen (Skanke), som bl.a. hade beslagtagit hans tillhörigheter. Svend vände sig då till länsherren Poul Laxmand på Sölvesborgs slott och fick rättslig hjälp att driva ett ärende mot sin tidigare herre.[160] Flera liknande exempel finns bevarade med landbor som vände sig till en annan herre för att få stöd gentemot sina egna jordherrar/värnare. Det kunde ibland leda till fejd mellan den tidigare och den nye värnaren. Fejder kunde alltså föranledas av bönders val att söka rättsligt skydd hos en annan herre. Det vanligaste var att landbor vände sig till kungliga ämbetsmän snarare än till andra jordherrar för att erhålla beskydd.[161]

Konflikter rörande det rättsliga värnet

Eftersom det rättsliga värnet var en social relation som låg till grund för många av de pålagor som expanderade under perioden, finns det anledning att se närmare på eventuella kopplingar mellan konflikter rörande själva värnet, och kring de rättigheter och skyldigheter som ingick i värn-

[157] Vid ett tillfälle bad Niels (Mogensson) Hack sin förtrogne Tyge Brahe att hjälpa honom söka efter en förrymd bonde. 1515 bad Niels Hack till Häckeberga Henrik Krummedige hjälpa honom att återfå en bortlupen dräng, Missiver 2, s. 408, DM 3 rk, 2, s. 156.

[158] Rep. 2 rk., nr 12345.

[159] Ett äldre exempel är från Halland. Riddare Aage Axelsson Thott vände sig 1467 till Halmstads landsting om tre (krono-?) landbor som rymt från hans (tillförlänta?) gods, Rep. 2 rk., nr 2267. Större rymningar var ovanliga i Danmark under 1600-talet, Fussing 1942, s. 308ff. Däremot finns det exempel på att landbor kunde använda sig av hot om sådana rymningar, men med risk för efterräkningar. Appel visar på ett fall i Jylland under senare delen av 1600-talet då ett större antal landbor hotade med att fly vilket kallades för ett ”uppror” och kom att föranleda åtgärder från centralt håll, Appel 1999, s. 349.

[160] Ärendet gick ända upp till kung och riksråd, och möjligen kunde Svend åberopa landefreden från 1442 om att en länsherre kunde ta landbor i sitt värn trots att denne skilt sig från sin förre herre med ominne, utan tillåtelse, om han ställde sig inför rätta i ärendet, se vidare Netterstrøm 2003, s. 76–78.

[161] Ibid. s. 74–79.

relationen. Tidigare forskare har exempelvis menat att bondeoroligheterna i Danmark under 1520- och 1530-talen berodde på att överhetens och i synnerhet adelns ökande anspråk inte hade någon motsvarighet i det rättsliga värn som erbjöds inom dessa ramar av ömsesidighet, och som ofta var bristfälligt.[162] Det hände att försvaret och därmed det rättsliga värnet av landbogårdar överfördes till en annan part. Det världsliga frälset kunde förläna försvaret av landbor, t.ex. i samband med förvaltningen av spridda besittningar. Detta kunde leda till konflikter. Arvid Trolle hade lämnat sina landbor i Skåne i en Jon Brans värjo. 1491 gav Arvid en fullmakt till riddaren Bent Bille att gripa och fängsla Jon Bran för den ”Utroskab” han gjort mot Arvid och det våld och den orätt han utövat mot Arvids bönder.[163] Desto vanligare var emellertid förläningar av försvaret inom kyrkan. Exempelvis innefattade ofta administrationen av kyrkans större gårdslän att försvaret lades över på lokala länsherrar, länsmän. Mot en avgift fick dessa då ansvaret och rätten att uppbära landgillet och merparten av landbornas övriga avgifter, att till- och avsätta bönder på gårdarna, säkra ärkesätets egendomsrättigheter samt att stå för det rättsliga försvaret av bönderna vilket innebar en rad extrainkomster.[164] Om någon gjort anspråk på rätten till försvaret kunde detta leda till att sockenförsamlingar vittnade om hur ingen innehade försvaret annat än de egna kyrkovärdarna. Då kunde en prost i trakten ha rätt till gästningen.[165]

Denna uppdelning av ansvaret för landbogårdar var inte alltid friktionsfri. Ett belysande själländskt exempel var när ärkebiskop Jens Brostrup i Lund 1495 i ett brev rådde biskopen i Roskilde att ge efter i en strid om fyra gårdar vilkas försvar innehades av Poul Laxman. Kyr-

---

162 Hertz 1978, s. 97, Appel 1991, s. 142, 147. För en analys av motsvarande process i Sverige se Reinholdsson 1998, s. 142–46.

163 Arvid Trolles fullmakt 18 mars 1491, Rep. 2 rk., nr 6908, se även Flensmarck 2003, s. 287.

164 Dahlerup 1989, s. 94, Ingesman 1990, s. 320f, dens. 1995, s. 25, Bruun 1959, s. 21ff. Ärkebiskopen förbehåll sig rättigheterna till de största böterna, böter från den andliga jurisdiktionen, rätten att gästa länen samt rätten att anmoda bönderna om extraskatter, en ”almindelig hjælp”.

165 1513 fastställde ärkebiskop Birger i Lund att några gårdar tillhörde sockenprästen i *Færilde*, bör vara Färlöv (Göinge härad), med ”all rättighet, landgille, skatt och sakfall utom fredsköp och 40 mark sakfall”. Bönderna skulle betala 1 tunna havre per år för forsvaret till Åhus slott (som var kronans förläning till ärkebiskopsdömet), Rep. 2 rk., nr 12461, om ortnamnet se Styffe 1911, s. 86. Vid samma tid utverkades ett sockenvittnesbrev i Nöbelöv på att en gård där inte var i någon annans försvar än kyrkovärdarnas och att Dalby prost fått gästningen, se regest i Falkman Fört. II:I, 110. Belysande är att här likställs ”försvaret” med att få mat d.v.s. gästningen. Det första brevet avslutas liksom ofta kungens brev med att (i detta fall kyrkans) fogdar, ämbetsmän, dekaner, officialen, fodermarsken och alla andra ej ska gå emot brevets innehållll. Kyrkan hade tydligtvis samma problem med kontrollen av sina ämbetsmän som kronan.

kan erhöll landgillet, men biskopen skulle akta sig att tvista om äganderätten till gårdarna, annars skulle man kanske mista även landgillet, för Laxman ”är inte god att tas med”.[166] Det var inte heller ovanligt att försvaret av enskilda gårdar överfördes till lokala stormän. Detta kunde leda till att värnaren senare utnyttjade sin position till att hävda rätten till själva gården. Detta låg bakom en del av de frånhänta gårdar som den skånska kyrkan kom att förteckna i en jordebok under andra halvan av seklet.[167] Det är emellertid svårt att se om dessa tillgripanden hade inletts före 1525. Däremot kan man se att denna förläningsform redan tidigare kan ha använts för att säkra kyrkliga egendomar mot andra adelsmän som gjorde anspråk på kyrkans gods. Kyrkan begagnade sig alltså av lokala eliter för att med större kraft agera i lokalsamhället.[168] Vi kan se principen formulerad i förläningsbrev. När två sockenpräster 1489 lämnade en fästa i Grödstorp i Järrestad socken till väpnaren Per Langs i Vollsjö försvar, skulle han garantera kyrkan det årliga landgillet, hålla gården byggd och bebodd, i förhoppningen att inte ”offwer wool komme ther oppo aff vwener eller hun bleffue ødhæ”.[169] Det hände också på andra håll att socknen/prästen lämnade försvaret av sockenkyrkans gårdar till lokala jordherrar. Vid dessa förläningar betonades mottagarens förvaltningsansvar på typiskt förläningsmanér.[170]

Överhuvudtaget var det inte ovanligt att kyrkan avdelade försvaret som gavs till adel och väpnare, inte minst i samband med försäljning eller andra transaktioner. Detta kunde ha att göra med juridiska begränsningar för avyttrande av kyrklig jord eller förbud mot räntor. Samma uppdelning kan man även se i donationer till kyrkan. Adelspersoner gav ofta en gårds landgille till kyrkan, ett altare o. s. v., men behöll försva-

---

166 Missiver 2, s. 144f.

167 T.ex. ser man att Bollerup och Tosterup huvudgårdar under senare delen av 1500-talet tillagts en rad kyrkofästegårdar, prästgårdar och klockaregårdar, LSLB 2, s. 222, 228f, 231f, 236. Se vidare Schalling 1936, s. 304f, Johannesson 1947, s. 98–100, 297f, Wallin 1969/70, s. 28–34. För exempel på förläning av försvaret till lokala stormän, Schalling ibid. s. 140–87, särsk. 160–67. Se även not 234 nedan.

168 Detta ligger i linje med iakttagelserna hos Steenstrup 1886/87b, s. 670, jmfr Bruun 1959, s. 24ff, Ingesman 1995. Dessa gör dock ingen koppling till tredska hos bönderna som möjlig bakgrund, utan betonar risken för att adeln annars skulle tillförskansa sig godsen.

169 DDL 5, s. 107f.

170 Toini Parsberger på Örtofta med hustru 1504 fick försvaret av sockenprästens i Lilla Harrie gods (sju gårdar), prästen skulle få allt det vissa landgillet ”utom” de fyra tunnor havre bönderna gav till Örtofta för gästningen, DDL 6, s. 144. När Arvid Ulfstand erhöll fyra kyrkohemman i Lövestad, Heinge och Böretofta i ”vård och försvar” efter biskopens vilja 1534, fick han lova att leverera landgillet, att hålla bönderna vid lag och rätt, ej pålägga dem någon osedvanlig tunga samt ej försumma gårdarna, regest i Falkman Fört. II:II, nr 2242.

ret.[171] Försvaret kunde anammas i samband med andra rättigheter. 1489 utfärdades ett tingsvittne från Skytts härad där tolv vittnen menade att kyrkan i över 100 år haft några omtvistade gårdar i försvar trots att ämbetsmannen på Falsterbo nu gjorde anspråk på detta. Undantagen var en gård som tidigare givit ämbetsmannen Mogens Hack försvaret och rätten till gästning mot att bonden fick hugga ”vdj syne skowe”. De övriga hade enbart givit ärkebiskopens fodermarsk gästning.[172] Ärkebiskopen kunde också använda sin försvarsrätt över sockenegendomarna för att utverka liknande avgifter för skogshuggande.[173]

På andra håll i Danmark finner man att ytterligare faktorer kunde ligga bakom dylika förläningar. En var kontrollen av landborna. Vi har redan från halländskt håll sett att Ås kloster förlänade försvaret av sina bönder till Henrik Krummedige 1515 för att de varit olydiga och tillgripit egendom.[174] Liknande förläningar av kloster och deras gods blev mycket vanliga under reformationsåren, men ofta utgjorde då hotbilden inkräktanden utifrån snarare än hot från de egna landborna.[175] En annan faktor var att bönder kunde vilja stärka sin egen position i lokalsamhället. I dansk forskning har framhållits att landbor ibland på egen hand anlitade en annan värnare för rättsligt beskydd, ett beskydd de ibland t.o.m. använde till att utöva påtryckningar på sina grannar.[176] Men den vanligaste faktorn torde behovet av ett bättre rättsligt beskydd ha varit. Nyttan av ett fungerande försvar framkommer i ett exempel från Ålborg

---

171 För exempel se Schalling 1936, s. 164–67. Ett exempel på det senare var när Ingeborg Holgersdotter (Ulfstand) i Gärsnäs den 7 maj 1497 gav en gård i Blästorp, Ingelstad till St Peders kloster i Tommerup, men förbehöll sig försvaret med landgillets utanordnande, DDL 5, s. 298f. För den juridiska bakgrunden se Fenger/Knudsen/Reinholdt 1982, s. 71–73.

172 DDL 5, s. 88f, jmfr Ingesman 1990, s. 47. Man kan tvivla på Mogens Hacks egentliga juridiska rätt att ge någon lov att hugga mot gästning.

173 I en tvist mellan Skårby kyrka och bröderna Brahe på Krageholm i Ljunits härad 1502 vittnas att skogarna Stubbe ora och Seenholt hade legat till kyrkan och därmed ärkebiskopens försvar. Trots detta skulle Bjäresjö sockenmän ha rätt till att fritt hugga i skogen där, troligen av hävd. Med försvarsrätten uppfattade sig uppenbarligen ärkebiskopen ha befogenhet att erhålla en avgift för skogshuggande. Sockenbönderna fick dock behålla sitt sedvanliga skoghuggande i form av ett privilegium, Rep. 2 rk., nr 8889, 9592, 9719–20, 9723, 11638.

174 Johannesson 1947, s. 95, Möller 1874, s. 309–11. Jmfr en förläning av Ringsted klosters landbogårdar i Halland åren 1475 till 1489, vilken snarast bör ha varit av logistiska skäl, DDL 4, s. 237.

175 Appel 1991, s. 139f. Munkar kunde begära världsliga länshavare då de var missnöjda med sina abbotars bristande försvar mot kränkningar utifrån, Erslev 1879b, s. 95.

176 Ett bekant exempel är hur den själländska biskopen Peder Palladius kring 1550 klagade på att det skulle finnas själländska bönder som ”tar sig en husbonde för en tunna havre” och sedan fritt vågade hota och regera i sin omgivning, Palladius (1925), s. 80, jmfr Gissel 1968, s. 43.

där länsmannen kring 1520 hjälpte några bönder till rätten att nyttja en skog som ett kloster försökte hävda som sin egendom.[177] Det verkar inte heller ha varit ovanligt att folk vände sig till fogdar och andra stormän för att få rättsligt stöd i stadsmiljöerna, vilket framkommer i Halmstads privilegier 1498.[178] Skånska exempel på att kyrkans bönder själva vände sig till andra herrar finner man dock först i samband med att reformationen tagit fart, och det är svårt att se om liknande förhållanden rådde före 1525.[179] Det finns ett bevarat skånskt exempel från 1488 på att en landbo vände sig till en länsherre för att få stöd mot sin egen jordherre som han menade med orätt hade hotat honom och beslagtagit hans saker, men ärendet hade snarare formen av en överklagan och hade dessutom ett samband med en pågående fejd.[180] I och för sig skulle kyrkans svaga värn kunna vara en förklaring till varför landbor vid tvister om kyrkogods kunde uttrycka att de hellre ville ha en världslig jordherre än en andlig. I en tvist mellan Henrik Aagesen (Sparre) samt Tyge Brahes änka fru Sofie Rudsdatter och domkyrkan om gods i Örtofta vägrade bönderna där 1525 att gå med på kungens dom på att de tillhörde domkyrkan.[181]

Allmänt kan alltså sägas att förlänande av försvar var vanligt, och att detta försvar på många håll var direkt kopplat till ett rättsligt värn och även i vissa fall kontroll av landborna. För skånsk del är emellertid källäget alltför bristfälligt för att dra mer långtgående slutsatser. Liksom i Småland har jag funnit kopplingar mellan vissa av de nyare pålagorna och principen om jordherrens beskydd av sina underlydande landbor. Vi kommer snart att se att detta beskydd i form av det rättsliga värnet aktualiserades inte minst i samband med lokala rättstvister om naturresurser. Det fanns alltså mekanismer som reproducerade värnrelationen och dess pålagor. Men först ska vi se närmare på om vi kan finna några ut-

---

177 För detta fick länsmannen 20 mark, Venge 1991, s. 133f.

178 I privilegierna förbjöds borgarna att anlita fogdar eller andra stormän att ge ”wergemaal” mot 40 marks böter. Att stormän intervenerade i rättsliga processer blir desto klarare av att de i samma privilegium förbjöds att gripa oskydliga ”med macht eller wold” mot 120 marks böter. Borgare fick varken vända sig till ”noger woldssmand eller frijmand wden byes eller jnden byes” för ”wergemaal”, eller till någon annan för vare sig ”wergemaal” eller att tala för sig, PSS 1, nr. 355.

179 1532 klagade en bonde i Hammarlunda socken i Frosta härad att kyrkvärdarna inte förmådde värja honom i rättegång. Därför hade han vänt sig till den kunglige fogden istället med erbjudande om hästskor och gästning i utbyte, vilket vid denna tid menades vara bestickning, regest i Falkman Fört. II:II, nr 2241, jmfr Johannesson 1947, s. 327 med hänvisning till originalkälla.

180 Landbon Svend Bentsen i Öllsjö (Gärds) vände sig till Poul Laxmand på Sölvesborg för att få hjälp mot sin jordherre Axel Olsen (Skanke), se Netterstrøm 2003, s. 76f.

181 Johannesson 1947, s. 98f. Detta är ett exempel på den rad av tvister där kyrkan på rättslig väg försökte få tillbaka gods adeln har tillförskansat sig på olika ställen i Skåne. Gårdarnas frånfall var i sig ett tecken på hur svag kyrkan kunde vara i lokalsamhället under senmedeltiden.

tryck för att allmogen ifrågasatte jordherrarnas position i samhället i samband med de omfattande oroligheterna i Skåne åren 1523–25.

Aristokratins offensiv

Med Kristian II:s handfästning 1513 blev det tydligt att den danska aristokratin och biskoparna hade påbörjat en politisk offensiv i landet. Gruppen hade i handfästningen lyckats utverka privilegier på ökade handelsrättigheter utan restriktioner och löftet att de skulle erhålla alla kungliga böter av sina underlydande. Riksrådet omformerades till ett ting för att värna adeln när kungen var kärande. Även den övriga adeln fick stora eftergifter, bl.a. ett ståndsmonopol på landsdomarposterna och i synnerhet vissa saköresrättigheter för sina landbor samt ett förbud för kronan att blanda sig i relationen mellan jordherrar och landbor. Men man fick långt ifrån samma fördelar som aristokraterna, och var också missnöjd med detta. De senmedeltida spänningarna mellan lågadel och aristokrati blev ännu starkare.[182] Kristian II frångick som vi har sett dessa regler under det påföljande decenniet och först med revolten mot honom 1523 fullföljdes den aristokratiska offensiven. Aristokratins stärkta position kom att ytterligare befästas och ligga till grund för att perioden efter 1536 av en del historiker kommit att kallas för adelsväldets tid. Enligt den danska historieskrivningen var denna aristokratiska offensiv illa sedd av breda grupper inom samhället. De stora oroligheterna under 1520- och 1530-talen anses till stor del ha sin grund i dessa motsättningar.[183] Med tanke på att det stora skånska upproret 1523–25 ägde rum i direkt anslutning till Kristian II:s avsättning och att allmogen under upproret åter hyllade Kristian II, finns det anledning att se närmare på hur motsättningarna mellan allmogen och adeln kan ha sett ut i Skåne.

Efter Fredrik I:s tillträde skedde snabbt stora förläningar av skånska områden. Forskare har menat att den ökade makt adeln fick med Fredrik I:s trontillträde märktes allra mest i Skåne. Den av Kristian tidigare avpolleterade Tyge Krabbe erhöll det stora Helsingborgs län med åtta härader i norra Skåne, vilket resulterade i att adeln och den nye högadlige ärkebiskopen Aage Jepsen (Sparre) tillsammans innehade praktiskt taget hela Skåne. Adeln och kyrkan utvidgade sitt inflytande över näringsliv och förvaltning på ett sätt som gick ut över såväl bönder som borgare.[184] Inte långt efter revolten möter vi kommentarer om tilltagande motsättningar. Den tidigare Malmöborgmästaren Hans Mikkelsen

---

182 Arup 1932, s. 327–29, jmfr Allen 1864–72, 2, s. 27–64, 586–89. Om högadelns under 1400-talet allt starkare ställning gentemot lågadeln såväl ekonomiskt som politiskt se Dahlerup 1971, s. 45–80.

183 Arup 1932, s. 385ff passim, Venge 1980b, s. 287, 321f, Appel 1991, s. 142–47.

184 Arup ibid. s. 415ff, Johannesson 1947, s. 23f, 76–78, L J Larsson 1964, s. 221, DBL bd. 9 ”Krabbe, Tyge”, s. 404f.

skrev i ett brev till den avsatte Kristian att allmogen och även ”thet fattige Ridderskab” nu var tvungna att erkänna hur bra de hade haft det under den tidigare kungen ”thi huert land haffuer nu serdeles mange Konger som thennom plager och slidje”. De nya länsherrarna tog själva ut skatter från bönderna som ersättning för sina tjänster till kronan eftersom den nye kungen ”viil icke haffue at göre mede bönderne”, och på det viset hade bönderna redan under det första året fått erlägga tre 12-skillingsskatter.[185]

Den danska adeln hade framfört en rad klagomål mot Kristian II:s politik, inte minst mot hans nya landslag. I samband med adelns uppror våren 1523 skrev det skånska rådet en rad artiklar om hur de bägge kungarna Kristian I och II hade förbrutit sig mot ridderskapet och köpstäderna. Man begärde att tullförbud och andra nya lagar skulle bort, att adeln fritt skulle få njuta sina friheter och förläningar, och menige man bli vid den gamla lagen och sedvänjorna. Vid hyllningen av Fredrik I under hösten ska den skånska adeln ha givits löften om samma privilegier som redan gällde i Jylland och på Fyn.[186]

Revolten fullbordades i Skåne genom att adeln intog Malmö stad i december 1523 efter ett halvårs stridigheter under vilka stora övergrepp skett såväl mot staden som den omgivande landsbygden. Som vi har sett förekom det redan under sommaren stor oro på landsbygden i de norra delarna av Skåne, men nu får vi också höra att en del bönder hade anslutit sig till de motsträviga borgerskapen i Malmö och Köpenhamn.[187] Även Gustav Vasa uppfattade det som att de avgörande motsättningarna i Danmark och Skåne då stod mellan allmogen och aristokratin. I ett brev hänvisade han till uppgifter han fått via Berend von Mehlen om opinionsläget under hösten 1523. Enligt uppgifterna var allmogen ”ridderskapeth myckith ogønstugh ock for:de konungh Cristiern icke aldelis fraa fallen”, trots att Skåne och Halland formellt sett hade hyllat Fredrik I.[188] Att adelns revolt även innehöll uttryck för en irritation mot kungens tidigare ämbetsmän och deras samverkan med bönder blev uppenbart då den tidigare länsmannen Niels Hack avrättades. Sedan han ställt sig på böndernas sida mot den lokala aristokratin i en omfattande allmän-

---

185 Hans Mikkelsen till Kristian 28 mars 1524, uppgifterna rör främst rapporter Hans fått från Jylland, CIIA s. 702f.

186 Skånska rådets förteckning återgivet i Hbr nr 55, s. 145f. Om hyllningen Huitfeld 1652, T 2, s. 1254.

187 Huitfeld ibid. s. 1255–66, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 27f, Arup 1932, s. 395, 408, L J Larsson 1964, s. 245, Venge 1977, s. 28f passim. Bägge sidorna krävde proviantering av den omkringliggande allmogen, och adeln gjorde en rad övergrepp mot Malmöborgarna. Den Kristiantrogne Niels Hack menade att allmogen inte var ovillig mot Kristian II om de ”kwnde affwærgged ffor owermactth”, och att den var Kristian ”till gode” där de kunde ”ffor owerwaldh”, CIIA s. 537–41.

188 Gustav Vasa till Fredrik I i maj 1524 rörande information han fått från von Mehlen som i sin tur under hösten hört det av Aage Brahe, GIR 1, 1521–24, s. 219–21.

ningskonflikt 1514 uppfattades han som en bondevän. Demonstrativt förstördes nu de brev som hade utfärdats i samband med denna konflikt.[189] Den aristokratiska segern uppfattades alltså som en seger mot såväl kronan som mot vissa bondeintressen.

Att kung Fredrik och adeln hade en offensiv agenda märktes tydligt efter 1525 då städerna fick erfara fler urgröpningar av sina rättigheter, t.ex. fick aristokratiska länsherrar tillåtelse att själva nyttja fria hamnar och slippa tullar.[190] Frågan är hur bönderna ställde sig i dessa konflikter. Som vi har sett tidigare, gjordes under Kristian II å ena sidan en åtstramning av politiken rörande de skånska böndernas möjligheter till landsköp och seglation, men å andra sidan hade utrymme lämnats för främst den blekingska bondeseglationen. Det kan alltså ha funnits frågor kring vilka bönder och borgare i nordöstra Skåne kunde samlas, just det område där det följande bondeupproret 1523–25 hade sitt centrum.

Kan vi på något vis rekonstruera opinionen bland bönder och allmoge i samband med revolten 1523? Förstahandskällor i form av suppliker eller liknande är obefintliga. I kapitel 2 och 3 såg vi emellertid indikationer på irritation mot hur kungens länsherrar och biskopen och dennes ämbetsmän på flera håll verkar ha drivit igenom nya pålagor på bönder och allmoge. Skatter hade höjts, vissa rättsliga avgifter genomdrivits, och det restes på sina håll anklagelser om exempelvis hårdför våldgästning.

Ytterligare tecken på opinioner hos allmogen kan rekonstrueras genom olika rapporter och överhetens argumentation under dessa år. Det har bevarats rapporter om stämningsläget hos allmogen som bör belysa tongångarna hos åtminstone delar av befolkningen. Vi bör naturligtvis använda dessa källor med försiktighet. De skall snarare uppfattas som illustrationer av vilka argument som kunde användas vid denna tid än som belägg på vad bönder i gemen tyckte och tänkte. I en rapport från en Kristian II:s spejare (möjligen Niels Lycke) som skrevs under upprorets gång, försökte brevskrivaren förmedla stämningarna bland allmogen i Jylland och relaterade detta till det pågående upproret i Skåne.

---

189 I huvudsak var detta ett straff för hans deltagande i Malmös uppror, men i samband med avrättningen skrev också kung Fredrik I ett öppet brev där de syner över allmänningarna i sydöstra Skåne som Hack upprättat med böndernas deltagande förklarades utan kraft och skulle brännas, FFR s. 15. Jmfr ”Adelen vaar hannem ey heller gunstige for at hand udi Kong Christens tid deelte paa den Alminding som de haffde indtagit”, Huitfeld 1652, T2, s. 1266, se även Heise ”Hack, Niels” i DBL bd. 6, s. 444, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 186–90. Mer om allmänningskonflikterna nedan.

190 På lokalt plan började aristokratiska jordherrar tillförskansa sig handelsrättigheter, egna handelsbodar och på andra vis förbigå landsköpsförbud och städernas handelsprivilegier. Ett exempel var hur Axel Brahe till Krageholm fick Ystad i förläning 1529 och förbigick stadens tidigare handelsprivilegier. Landsköpsförbudet upphävdes genom att handeln längs den stora kuststräckan Sandhammaren legaliserades, Arup 1932, s. 417, Kraft 1956, s. 88.

Brevet inleds med påpekandet att allmogen i Jylland var vänligt inställd till Kristian II och begärde hjälp för att uppnå rättfärdighet, ty nu hade samhällets svaga – de med mindre ”förmåga” – ingen att klaga sin rätt för. Den starkes rätt hade segrat på de rättsliga arenorna. Bönderna var rädda för sina husbönder – adeln, ”for armod oc trældom”, och för köpstadsmän, länsmän och biskopar som alla utkrävde alltför ”stor töngzel oc skat”. Även många av de fattigare bland adeln påstås ha uppfattat sig som rättslösa då de inte fick stöd av sina rikare och mäktigare släktingar. Allmogen begärde tillbaka Kristian II eftersom han skulle ge de fattiga samma rätt som alla andra.[191] Författaren menade att det egentligen borde vara lätt att bygga en allians mot aristokratin då den varit så arrogant och hämningslös i sin girighet, och därmed gjort sig mycket impopulär. Irritationen vändes mot hur adelsmännen trotsade all rimlighet med sitt öppna stoltserande, skryt och prålande med guld, hur de lagt pålagor på allmogen och tagit resurser från kyrkan. Aristokraterna missbrukade husbonderelationen och plågade bönder och tjänare med skatter och öppet förakt.[192] I texten betonas att allmogen upplevde det som att lag och rätt fallerat, makt hade fått gå före kristlig rättfärdighet, och detta gällde även inom de adliga släkterna. Till lag och rätt hörde att de skulle gälla lika för rika och fattiga. Detta är argument vi känner igen från andra stora bondeuppror under senmedeltiden.[193]

En liknande bedömning finner vi hos Poul Helgesen, en reformkatolik som inte hade några band till Kristian II. Efter att inledningsvis ha stött revolten mot kungen kom Poul snart att ändra inställning. I början av hösten 1523 skrev han om hur den danska adeln hade genomdrivit en ”uppdiktad” rätt som inte hade någon täckning i sedvänjorna, och att adeln dessutom inte hade vett nog att hålla tyst om sina vinningar. De lade ”Fængstof til Ilden” och riskerade att driva riket in i en brand. Senare menade han att den nye ärkebiskopen i Lund, Aage Jepsen (Sparre), på liknande sätt var högmodig, adelsstolt, hagalen, och bara var ute

[191] ”Thi haffver vel forstandett for han ville skicket then fatige sa guod reth, som then rige, huilcket christeligt ere oc minskelig at han kom landet”, CIIA s. 888–91.

[192] De skulle inte kunna söka något skydd hos de ”som thi haffuede scatthet, oc medt skendeligh ourd bespottet oc foractet”. Detta tänkte de ej på utan gladde sig och stoltserade såväl privat som offentligt med sina vinningar utan hämningar, men med dåliga samveten i det dolda: ”oc gledes oc gloriers suorum rebus gestis vdvordes in foro & privatim, vdi hiertet haffver thi stor fröcth oc pines svarlig vltrici conscientia: som en kan vell merche: Then ene kiöber gulden dyre, Then anden scatter oc plager sijn tiener: then Tridie tager fraa kirchen”, a.a.

[193] Om upproret 1381 och dess förspel i England utifrån allmogens klagomål på att rättsystemet ansågs ha fallerat se Green 1999, s. 165ff, särskilt 182, 186, 194–99. Om principen att kungen skulle garantera alla samma rätt, Hicks 2002, s. 25.

efter världslig, privat vinning.[194] Bland Kristians eget folk kommenterades hur en sluten aristokratisk grupp blivit allt girigare och mäktigare med anledning av deras inbördes släktskap och samfällda agerande.[195] Snart etablerades en bild av att Kristian II var en kung som hade försökt tämja en tätt sammantvinnad grupp av andliga och världsliga herrar. Denna bild kom snart att ingå i visor som den välbekanta ”Ørnevisen”, enligt vilken Kristian hade uttryckt behovet av en reformation som rörde såväl den andliga som den världsliga sfären.[196]

Finns det konkreta belägg på hur denna aristokratins omvittnade ståndsarrogans kunde te sig? En bysven, Hans Andersson, klagade till Kristian II om hur han av kungen givits rätt i ett dråpfall, men sedan beskattats av Tyge Krabbe för att han hade gått direkt till kungs. Tyge Krabbe bestraffade alltså dem som använde den traditionella supplikrätten. Detta menade Hans var orsaken till att han anslutit sig till Norby under upproret.[197] Vi finner också uttryck för en arrogans inför rättsliga processregler och dokument när Fredrik I och riksrådet som redan nämnts dömde ut de gränssyner som 1514 gjorts rörande bönders rätt att hugga i allmänningsskogar i sydöstra Skåne.[198] Sammanblandningen av privat och offentligt lyftes också fram i klagomål. Ärkesätets länshavare Hans Skovgaard skulle enligt Vrams läns bönder någon gång under 1520-talet ha gjort anspråk på en gård för egen del och inte kyrkans, och ändå nyttjat kyrkolänets bönders gästning. Ett annat klagomål var att han hade pålagt bönderna en rad avgifter som utgjorde ett slags friköp

---

194 ”Og gid dog hele Stormandssværmen i det mindste saa længe havde tiet stille med deres Ret over de dem underlagte Bønder, om de ellers have nogen, indtil de nu udbrudte Oprør vare blevne helt dæmpede; men medens alle haardnakket have gennemdrevet den Ret, som de enten selv have opdigtet eller faaet, Gud maa vide med hvad Hjemmel, have de i den Grad lagt Fængstof til Ilden, at der er Fare for, at den snart vil afstedkomme en stor Brand.”, Brev sep. 1523 till kaniken Hans Lavridsen, Helgesen [1890], (övers.) A. Heise, s. 193, jmfr Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 87–89. Om Helgesens ställningstaganden se Arup 1932, s. 392–94, 413, 439f, Heise ”Helgesen, Poul”, DBL bd. 7, s. 294–98.

195 Se Hans Mikkelsens brev till Kristian II 1527, citerat i Fenger 1971, s. 484f.

196 ”Nu vil jeg reformere klerkeri og ridderskab…” cit. och kommentar i Wittendorff 1988, s. 225f.

197 CIIA s. 1095–98.

198 Enligt brevet av 10 augusti 1523 hade Kristian II:s ämbetsman Nils Hack”taget nogre vinttnesbyrdt och breffue aff nogre sschallcke och vloffacttiige och løgennacttiige mendt emod log och reett paa theris skowge och eyndom, szom the vdi vere och heffdt haffue, beffryctendis szame breffue och vinttnesbiwrdt schulle komme thennum och theris efftherkommere och arffwinge till skade, brast och forderff vdi framtiidenn. Thi haffue vii met vortt ellskelige Danmarcks riigis raadt oss nu nerwerendis dømpt och sagdt forne løgenactiige breffue och vinttnesbyrdt døde och macttløsze och met thette vortt opne breff døde och macttløsze dømme, och forne prelater, riiderchabet, theris arffwinge och efftherkomere ey till schade att komme effther thendne dag vti noger maade”, Roskilde 10 aug 1523, FFR, s. 15.

från ytterligare anspråk från hans eller kronans sida.[199] Även om exemplen inte är många så tyder de på att det förekom en självsvåldighet hos åtminstone enskilda herrar och riksstyrelsen.

Kristian II ville i sin exil fånga upp dessa strömningar i de öppna brev han sände till Skåne och det danska riket. I maj 1525, mitt under Sören Norbys resning, utfärdade han en proklamation där kritiken mot aristokratin återkom. Brevet var ämnat att spridas i synnerhet i Skåne av Sören.[200] Texten inleds med att Kristian berättar om hur han under sin regering tillsett att fattige menige man ej utsattes för vedermödor, orätt eller övervåld av sina ”övermän”. ”Djävulens barn” hade satt upp biskopar, prelater och ridderskap mot Kristian och utövade nu en okristlig, tyrannisk regim mot allmogen genom att missbruka kyrkans bann-förbud och annat. De världsliga frälsemännen regerade nu såväl andligt som världsligt med beskattningar, hat och fördärv och aktade enligt brevets formuleringar inte en fattig bonde mer än en död hund trots att bonden var deras jämlike inför Gud och Kristus. I Själland kunde man t.o.m. sälja bonden och hans barn som hundar (apropå vornedskabet). Allt detta visade att herrarna inte aktade sin egen redlighet, ära eller sina eder. Kristian tackade avslutningsvis de trofasta skånska män som stod emot Tyge Baspjuts (Tyge Krabbes negativa tillmäle) okristliga mord på deras föräldrar, släkt och vänner. Tydligt ser vi här återigen tanken att de fattigas rätt raserats, och att menige man med detta blivit förödmjukad. Allmogens rättfärdiga men nu sårade heder och ära ställdes mot aristokratins som var förverkad med dessa ”okristliga” övergrepp. Kristian appellerade också till föreställningar om att den världsliga och den andliga makten skulle hållas åtskilda. Resonemanget var snarare ståndskritiskt än teologiskt. Han menade att herrarna använde sig av kyrkans medel för att genomtrumfa sina intressen. Naturligtvis ställde Kristian sig själv som allmogens beskyddare mot detta. I en liknande proklamation 1526 vände han sig till norra Jyllands allmoge med lika hätska utfall mot riksråden. Här menade han att riksrådsherrarna var tyranner och hade agerat som nidingar (brukat skalkhet) alltsedan fadern kung Hans styre. Nu hade de nått det slutliga målet och fått rättten att var och en vara herre och konung över allmogen efter egen vilja, vilket Kristian ej godtog. Herrarna använde enligt hans mening sin makt till att skatta, fördärva, ta till sig näringar och köpmanskap från allmogen. Holsteinhertigen skulle snart komma för att bränna böndernas gårdar och gods så att Kristians folk ej skulle få bärgning, alltså en ren fejdevarning. Mot detta lovade han att han som kung skulle hålla alla vid skälig Guds lag, rätt och kristlig sedvana. Han varnade jyllänningarna

[199] Vrams läns bönders klagomål mot Skovgard 20 apr. el. 3 okt. 1529 (2 ex.), Lunde ærkebisps proces 1517–28, DRA.
[200] CIIA, s. 900–06.

för att samma sak skulle komma att ske dem som tidigare skett skåningarna. Herrarna skulle komma allmogen ”om halsen” och skifta deras gods och familjer mellan sig.[201]

Kristian ställde alltså på ett tydligt sätt kungens beskydd och en skälig lag/rätt/sedvana mot herrarnas egen maktutövning och ännu tydligare än tidigare framhävdes rådsherrarnas ekonomiska intressen och hänsynslöshet. Exakt vad som menades med att herrarna skiftat den skånska allmogens gods mellan sig är oklart. Möjligen ville han framställa de nya förläningarna som en slags privatisering av ämbeten som under hans regeringsperiod i högre grad befunnit sig under kronans kontroll.

Principen om kungen som allmogens rättsliga stöd mot aristokratin aktualiserades också i konflikter med riksrådet. Kristian II inrättade ett kontinuerligt retterting och sände enskilda betrodda riksråd till de olika landsändarna för att vidmakthålla den högsta rättsinstansen när han själv befann sig på annat håll. När han år 1522 sände Mogens Gøye på en rettertingsresa menade han att ”fattighe menniske ey skulle trenghiss thill at søghe theres reth hoess oss medt kost hoc theringh, nar wii steddhæ ære i ander landhe”. Efter Fredrik I:s maktövertagande försvårade riksrådet allmogens rättsliga möjligheter att exempelvis överklaga till rettertinget, och Fredrik klagade själv på herredagen i Kolding 1525 efter upproret i Skåne över hur kontakten mellan kung och undersåtar hindrades av herremännen:

> *Saa at nar konn. Matt skickker siit obne breff eller och andhen schriffuelsse ind udj Riigett, thaa bliffuer then gandske ringe achtett och anseendes, och icke andherledes en som en fremmett første schreffue ther ind. Thij at almuen beclager, at the heller wille førre en spoen end konn. Mattss breffue ind i Rigett, Enddog at ingtet bliffuer schreffuit her ind, andett end hues tiill fredt och god enighedt och sambdregt kand komme aff, Medhen huer will efftther syen eghen villige och profiit handle och regere. Ther offuer bliffuer the arme offuerfaldne och uforrettede, beskattede och plagede, och saa giffues thennom orsage tiill at opsette thennom emod addellen och Herschabett*

Fredrik ansåg sig hos riksrådet möta en ovilja, en ovilja som visade sig även ute i riket. När han sände några trogna riksråd till att hålla retterting i Jylland för att ”schicke then fattige almue log och Rett” hindrades de att göra det. Kungen fann sig:

> *beswæret, at hans (Nadhe) wdi sit egiit Riige icke schall haffue saa møgen macht, at hans nade maa skilie then fattiige almwe at*

[201] Kristian II till allmogen i Jylland 28 maj 1526, CIIA s. 1062–66. Skälig i betydelsen av billig och rättfärdig men också pålitlig, jmfr ”skællig” i Kalkar 1881–1907, bd 3, s. 850f.

> *mett rette, Och thersom hans nade icke maa eller skall haffve then magt, tha wed hans nade icke om hand er Konningk eller andre ere Konningher*

Riksrådet menade istället att den kungliga domsrätten inkräktade på ”hwer mandz reth och øffrighedt”.[202] Fredriks styre kom också att präglas av minimal kontakt med allmogen i samband med retterting och liknande.[203] I Skåne kan vi se indikationer på en sådan förändring i och med Fredrik I:s tillträde. Under åren kring 1519 inträffade i Skåne två fall av oroligheter som bägge innefattade protester mot ärkesätets handhavande av fiskevatten. I bägge fallen intervenerade kronan med rättegångar och kommissioner. Ett liknande fall i slutet av 1520-talet ledde istället till att bönders protester övergick i att de som en form av självhjälp rev ned den ärkebiskopens laxgård som hotade deras fisken.[204]

Härjningarna mot herrarnas gårdar 1525

Under upproret 1525 inträffade under några veckor omfattande skövlingar och nedbrännanden av herregårdar i Skåne. Detta skulle kunna utgöra ett bevis för att mycket starka spänningar förelåg mellan allmogen och adeln. I ett brev 9 juni tecknade några riksråd ned namnen på de adelsmän som lidit störst skada under upproret. L J Larsson drar av den något svårtolkade förteckningen slutsatsen att de drabbade gårdarna var Karsholm och Råbelöv i Villands härad, Lillö i Gärds hd. Ljungby (senare Trolle-Ljungby, Villands hd) intogs av styrkorna. Axel Brahe hade Krageholm (Herrestads hd), Tunbyholm (Ingelstads hd) och Hammar (Gärds hd) varav en gård brändes och de övriga plundrades. Larsson menar att de stora gårdarna vid sjösystemen i nordöstra Skåne planmässigt plundrats av Otte Stigsens knektar med hjälp av de c:a 250 bönder som låg vid Åhus.[205] Dessutom avsändes en expedition från Åhus 23 mars som brände kungsgården Gladsax. Hustrurna till Aage Brahe och länshavaren Knud Bille greps och fördes till Åhus. Ytterligare skövlanden av gårdar som Tunbyholm och Krageholm, och nedbrännandet av Bollerup skedde troligen i samband med detta.[206] En välbekant notis

---

202 Under denna föredragning framhöll Fredrik I att tvedräkt uppstått mellan den menige allmogen och adeln, att adeln inte bistått till rikets försvar trots de många förläningarna samt vikten av att hålla landsknektar så att man alltid var ”almwen megtig”, Fredrik till herredagen 1525 tr. (DM 2 rk) *Nye Dansk Magazin 5*, s. 30–40, citat s. 38, riksrådets svar s. 41ff, även i Appel 1991, s, 32f.

203 Appel a.a., se även Heise 1875/76, s. 279f

204 Om dessa olika exempel Helgeån 1519, Flyinge 1519–20 samt Mörrumsån 1528–se nedan s. 293f.

205 Efter L J Larsson 1964, s. 229f, delvis tr. i *Diplomatarium til Familien Rosenkrantz's Historie* nr 54, s. 67.

206 Larsson ibid. s. 232–4.

säger att Glimmingehus var den enda gården som klarade sig trots belägring, men detta skall enligt Larsson vara en retorisk överdrift.

Det har diskuterats hur omfattande nedbrännandet av herrgårdar egentligen var. Larsson vänder sig mot Allens och Paludan-Müllers bild av att många herrgårdar i landskapet brändes av de skånska bönderna, och framhåller att gårdsskövlingarna utgjorde en militär strategi.[207] Men skövlingarna kan ha varit geografiskt mer omfattande vilket sedermera diskuterats av Sten Skansjö. Larsson har belagt en organiserad militär skövling i nordöstra och sydöstra Skåne, men det var möjligen en del av ett mer omfattande skeende.[208] Trots en försiktig bedömning av antalet stupade bönder vid Bunketofta till ca. 2000–3000 måste detta ha varit katastrofalt om bönderna, som Larsson menar, mestadels kom från de nordöstra delarna av Skåne. Å andra sidan märks i jordeböckerna från perioden närmast efter 1525 inga effekter som tyder på någon större nedgång av manliga gårdsbrukare i dessa delar av Skåne. Om böndernas förlustsiffror är korrekta tyder detta snarare på att bönder (och möjligen bondsöner eller drängar) från ett betydligt större område deltagit och att upproret därmed var mer geografiskt omfattande än L J Larsson antar.[209]

Härjningarna antas ha upphört efter krigståget nere på Österlen. Detta föranleddes troligen av att Lübeck organiserat fartyg som i mitten av april anlände till den skånska kusten, och erövrade respektive brände Norbys skepp som låg i den blekingska bondehamnen Pukavik.[210] Bondestyrkor gick mot Lund för att delta på ett sammankallat landsting, och andra oroligheter följde dessa i spåren. Riksrådet Eske Billes gårdsfogde på Ellinge rapporterade till sin herre om hur han hastigt försökt få bort dyrbarheter och livsmedel inför de annalkande styrkorna. Flera underlydande landbor i byarna Skarhult och Stora Harrie verkar ha varit fogden behjälpliga med att gömma varorna men andra av hans landbor hade först vägrat ge honom skjuts och hade senare tillsammans med andra bönder i trakten beslagtagit delar av varorna. Fyra betrodda bönder

---

207 Larsson ibid. s. 232f, jmfr Allen 1864–72, bd. 5, s. 19f.

208 En diskussion om härjningarnas och därmed upprorets omfattning har förts av Venge 1980b, s. 310f, L J Larsson 1986, s. 145–49, Skansjö 1987a, s. 571f. En av Claus Podebusks huvudgårdar ska ha plundrats och ingen av dessa låg i nordöstra Skåne, hans huvudgårdar var Krapperup (Luggude hd), Sireköpinge (Rönnebregs hd) och Markie (Skytts hd). Larssons slutsats att Råbelöv var en av de drabbade gårdarna är inte självklar utan det kan likaväl ha rört sig om en annan av Klaus Billes huvudgårdar, Ljungsgård (Luggude hd), se Skansjö ibid. Flera andra huvudgårdar försvann vid denna tid, vilket rent spekulativt kan tänkas ha haft ett samband med upproret 1525. Ett exempel är Skurups gamla sätesgård, se L-O Larsson 1969, s. 51.

209 L J Larsson 1964, s. 253f, 258, 268 där ett brev av Gustav Vasa om tillståndet i Skåne åberopas, dens. 1986, s. 144f. Argumenten mot Larsson hämtade från Skansjö ibid. s. 572f.

210 Lybeckarna kallad Blekingehamnarna för ”ungewontliken havene” HR 9, s. 217, L J Larsson 1964, s. 249f.

sändes att förhandla om gården med Norby, som dock begärde att Eskes eget bud skulle komma, fram till dess skulle gården vara lyst i frid. Under mellanperioden kom emellertid 400–500 bönder till gården, slog upp dörrarna och tog mat och öl. Spannmål såldes till folk i grannskapet, medan gården tillfogades endast smärre skador. Bl.a. rapporteras två sängar ha slagits sönder. Att gärningen framhölls i brevet tyder på att den uppfattades som en symbolisk markering. Det är inte otänkbart eftersom sängen enligt fridslagstiftningen var den mest fredade platsen. Fogden berättar vidare att han var bekant med dem som tog av de ivägskickade förråden och med dem som köpte av bondestyrkan. Händelserna visar att det inte rådde någon större samordning mellan Sören Norbys folk och bönderna. Eske Bille förhandlade med Sören Norby om gården men en grupp bönder trädde emellan och plundrade den, och gårdsfogden klagade över hur de omkringboende bönderna och även vissa av de egna landborna agerat mot honom.[211] Böndernas aktiva roll i upproret betonades också i Skibykrøniken enligt vilken bönder var delaktiga i plundringar av adelns gårdar och borgar, ”naar de ikke var forsynet med Taarne og Fæstningsværker; nogle opbrændte de endogsaa”. Dessutom vanhelgade de ”med fræk Haand” en rad kyrkor och kloster. I krönikan görs en koppling mellan det skånska upproret 1525 och det tyska upproret samma år där liknande ”fræk Vanhelligelse og forfærdelige Ødelæggelser” inträffade.[212] Larsson argumenterar för att bönderna spelade en mindre central roll i härjningarna med hänvisning till att man i samtiden formulerade det som att allmogen ”gav sig” åt Sören, och att denne lät kungens undersåtar och allmoge hylla Kristian II.[213] Detta kan emellertid vara ett utslag av de vid denna tid vanliga uttrycken för en ideologiskt färgad syn på bönder som passiva, och kan inte betraktas som ett belägg. Kvar står alltså vissa indikationer på att bönder var aktiva i härjningarna mot herregårdarna samtidigt som vi inte kan avvisa tesen att de militära styrkorna var drivande. Det finns också indikationer på att bönder vände sig mot enskilda kyrkor och kloster, men detaljer saknas.

L J Larsson driver i och för sig tesen att det främst var Norbys militärtaktiska överväganden som bestämde vilka herrgårdar som skulle brännas. Men att bönder deltog och dessutom gjorde enskilda egna plundringar står utom tvivel. Bönder i norra Skåne hade redan använt sig av kollektivt våld mot bl.a. adeln då de enligt Fredrik I under sensommaren 1523 rev ned såväl kronans som kyrkans och adelns gårdar och torp. Orsaken till detta framkommer inte. Det skulle kunna ha varit

[211] Fogden på Ellinge till Eske Bille 28 juni 1525, tr. hos Hallberg 1997, s. 14f, även referat i Mollerup 1893, s. 455f. Det av bönderna stulna godset omnämns i ett brev från 1527, DM 4 rk, 4, s. 345. Se även Larsson ibid., s. 233, 240f.

[212] Helgesen [1890], övers. Heise, s. 104, 108f.

[213] Kung Fredrik skrev också senare till blekingeallmogen med mer försonlig ton om hur de hade förletts av Norby att hylla honom, L-J Larsson 1986, s. 148.

ett uttryck för en militärt präglad fejd där den aristokratiska alliansens försörjning skulle knäckas. Omnämnandet av torp skulle istället kunna tyda på lokala oroligheter kring nybyggen på allmänningar eller något liknande.[214]

Vi kommer strax att få se att jordadeln vid denna tid var inblandad i en rad lokala tvistemål rörande exempelvis skog i Skåne, tvister som hade sina rötter i den adelsoffensiv som bönderna vände sig emot. Huvudgårdar som Bollerup och Krageholm var expansiva och ägdes av släkter som var starka inom den nya aristokratiska alliansen, och i synnerhet Bollerup utgjorde samtidigt centrum för anmärkningsvärt hårda konflikter om allmänningsrättigheter. Dessa gårdar attackerades också under upproret 1525, och flera av de drabbade var stora jordägare och länshavare men tillhörde inte riksrådet. Detta gällde Mourids Olufssen (Krognos) till Bollerup[215], riddarna Claus Bille och Joakim Trolle, liksom Claus Podebusk.[216] Axel Brahe till Krageholm[217] som hade tre drabbade gårdar var däremot en av de aristokrater i den nya regimen som snabbt nådde maktens höjder, liknande kan sägas om riksrådet Predbjørn Podebusk.[218] Upproret verkar alltså inte enbart ha varit riktat mot rådsaristokratin, utan även mot stormän som var inblandade i lokala resursstrider gentemot bönder och allmoge. Militärtaktiska överväganden kan givetvis också ha spelat en roll.

I Skåne förekom alltså samma konfliktämnen som i södra Tyskland under decennierna innan upproret 1525. Det är inte svårt att dra flera paralleller mellan dessa oroligheter. Redan Poul Helgesen gjorde i sin

---

214 Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug. 1523, B9, DK, DRA, se också Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 75f, L J Larsson 1964, s. 222. Kristian II nämnde att dylika hot om fejd-brännande ingick i den jylländska alliansens taktik 1526, Kristian till allmogen i Jylland 28 maj 1526, CIIA s. 1064f.

215 Han var däremot en mycket stor jordägare bl.a. i Skåne med Bollerup, Krapperup och del i Klågerup, ”Krognos, Mourits Olsen”, DBL bd. 9, s. 525.

216 Claus Bille hade stora länsinnehav i Skåne och hade 1524 gift sig med den nyligen avlidne Jens Holgerssons (Ulfstand) dotter Lisbet och därmed förvärvat en stark position, ”Bille, Claus” i DBL bd. 2, s. 220f. Joakim Trolle hade ärvt stora egendomar från Arvid Trolle i Skåne, och innehade Gärds härad och Vä stad i förläning, ”Trolle, Jacob” DBL bd. 17, s. 541f. Claus Podebusk var son till Predbjørn Podebusk, se nedan, och hade inga högre ämbeten, däremot hade han 1517 gift sig med Anne (Krognos) och därmed förvärvat huvudgårdarna Krapperup och Markie, ”Podebusk, Claus” DBL bd. 13, s. 188f.

217 Under adelsupproret mot Kristian II 1523 tog han t.ex. Börringe kloster från Hans Mikkelsen och behöll det som förläning. Han belönades av Fredrik I med en riksrådspost, ”Brahe, Axel”, DBL bd. 2, s. 586.

218 Det var möjligen snarare Predbjørn Podebusks hustru Anne Mouridsdatter (Gyldenstierne) som drabbades, hon satt på Karsholm och var änka efter Oluf Stigsson (Krognos), dessutom dotter till det mäktige riksrådet Mourids Nielsen (Gyldenstierne). Predbjørn själv var riksråd och av furstlig tysk ätt, välkänd för sin hårdförhet och han drabbades även under bondeupproret i Jylland 1534, ”Podebusk, Predbjørn” DBL bd. 13, s. 193–95.

krönika en direkt koppling mellan oroligheterna i Tyskland och de i Skåne, och hänvisade till ett utbrett ståndshat hos allmogen i många länder.[219] Flera forskare har som redan nämnts påpekat att det skånska upproret hade stora likheter med de tyska bondeupproren decennierna kring 1500 t.o.m. 1525 som rörde bönders hävdande av ”das gute alte recht”. De försvarade sig mot nya pålagor, som avgifter vid dödsfall, samt mot inskränkningar av exempelvis rättigheter till skog.[220] I andra stora bondeuppror under medeltiden kan vi se att antiaristokratiska uttryck kunde vara grundade i irritation mot korruption och kränkningar inom länsförvaltning och rättsapparat.[221] L J Larsson drar slutsatsen att de skånska bönderna ville ha en återgång till äldre förhållanden, men utan att stöta sig med de adliga herrarna.[222] Det är riktigt att härjningarna 1525 främst verkar ha riktats mot riksråd och aristokrater som dessutom var länsherrar, vilket skulle kunna tyda på att riksstyrelsen och dess politik var upprorets måltavla. Men som vi har sett vände man sig även mot herrar som inte var riksråd eller stora länshavare. Oroligheterna bland de skånska bönderna tog dessutom fart redan under våren och sommaren 1523, innan det nya styret utkristalliserats. En närmare studie av förhållandena mellan jordherrar och bönder under tiden före 1523 bör kunna ge en ytterligare bakgrundsteckning till upproret, och belysa frågan om adelns omvittnade ståndsarrogans vid denna tid. Jag ska nu undersöka hur relationen mellan bönder och jordherrar kunde te sig i samband med lokala resurskonflikter.

Värnet och tvister om jord

Vilka typer av konflikter kring jordegendomar och andra lokala resurser utspelade sig under undersökningsperioden? Detta ska analyseras i två steg. Först ser vi närmare på tvister och konflikter kring fasta tillgångar som gårdar och jord. Sedan går vi över till konflikter som rörde nyttjanderättigheter av i synnerhet skog, en resurs som präglades av litet speci-

---

219 I hans krönika följs redogörelsen av upproret i Skåne av ett referat om skeendena i Tyskland där allmogen sammansvurit sig till alla ”furstars, rigsstyreres, stormaends og herrers undergang”, med kommentaren ”Almuens Had til de højere Staender er et almindeligt Onde i adskillige Konge- og Fyrstendømmer”, avgörande var enligt hans mening spridandet den lutherska läran, Helgesen (1890), s. 108f.

220 Däremot har forskare velat avgränsa det skånska upproret från den reformatoriska rörelsen, i synnerhet den senare rörelsens protester som utgick från ”das göttliche Recht”. Den reformatoriska rörelsen kom dessutom från sydvästra Skåne, allmogens oroligheter hade sitt centrum i nordost, Johannesson 1947, s. 82, L J Larsson 1964, s. 225f.

221 Under upproret i England 1381 vände sig bönder i synnerhet mot lokala stormän som man menade hade kränkt och korrumperat lag och rätt, Kaeuper 1988, s. 362, Green 1999, s. 165ff, särsk. 182, 186, 194–99.

222 Larsson ibid. s. 234.

ella förhållanden vid denna tid. Alla typer av konflikter där bönder deltog på ett eller annat vis ska beaktas. När jag nu närmar mig bönderna i lokalsamhället och deras förhållande till jordherrarna ska jag relatera iakttagelserna till tre viktiga perspektiv i forskningen. För det första befann sig landbor i Danmark i och för sig under sin herres värn, men de var långt ifrån rättsligt omyndigförklarade. De kunde åtminstone ibland agera själva på tinget, men kunde också vid behov välja att söka jordherrens stöd.[223] Med detta perspektiv skulle vi kunna anta att jordherrens legitimitet i sin roll som beskyddare stärktes under perioder då jordherrars värn var viktigt, alltså då otryggheten var stor. För det andra har flera forskare framhållit att senmedeltiden på många håll kännetecknades av en ökande mängd konflikter där herrars våld mot andras underlydande bönder ledde till ett ökat behov av beskydd mot samma herrar. På det viset kom herrars våld att på en aggregerad nivå legitimera deras ökade anspråk, som bestod av de pålagor som vi redan har sett befann sig i en expansionsfas vid denna tid.[224] Samma logik bör ha gällt en rättslig otrygghet. I perioder av tilltagande övergrepp, exempelvis i samband med ökande tryck på naturresurser, kan vi tänka oss att de rättsliga instanserna kom att bli arenor för skärpta resurskonflikter, och man kan räkna med att landbor och deras jordherrar ofta agerade tillsammans. Å andra sidan innebar jordherrarnas tilltagande rättsliga värn att en exploatering grundad i värnet alltmer byggde på en relation av direkt undertryckande, istället för tidigare perioder då värnet i än högre grad syftade till beskydd mot tredje part.[225] För det tredje har nyare forskning betonat att konfliktlinjerna i ett frälsegodsdominerat lokalsamhälle tenderade att löpa i olika riktningar. Detta medförde ofta komplexa allianser mellan inte minst landbor och deras jordherrar, samt utvecklingen av en lokal rättskultur präglad av vardaglig konfliktlösning, en s.k. *Konfliktgemeinschaft*.[226] Jag ska försöka se om dessa perspektiv kan bidra till en förståelse av hur resurskonflikter såg ut vid denna tid i Skåne.

Flera forskare har kommit att se närmare på de många konflikter gällande jordar och gods som präglade Skåne kring 1500–15. Det rådde en tillspetsad konkurrens om jordresurser mellan ärkesätet under ärkebiskopen Birger Gunnerssen och flera av de stora jordsamlande stormannasläkterna i Skåne, en konkurrens som resulterade i en rad rättsliga

[223] Ett ovanligt exempel på landbors rättskapacitet är från 1508 då en landbo i Övraby i Halland under ärkebiskopen själv lyckades driva en sak till att en motpart avrättades. Mannen försvarade sin sak mot den avrättades släkt på en herredag i Lund, se vidare Netterstrøm 2003, s. 81, 93–102, 117–22.

[224] Se Cederholm 2004; centralt för detta perspektiv har varit Algazi 1996. Applicerat för svenska förhållanden Reinholdsson 1998, s. 35–36, 144, och för syddanska förhållanden Poulsen 2001, s. 65–71.

[225] För det senare, Netterstrøm 2005, s. 373, 377.

[226] Peters 1995a, s. 3–21, även Sundberg 2001, s. 98f

ärenden kring ägenderättigheter, gränsdragningar m.m. Motsättningarna verkar ha haft sin grund i två parallella skeenden. Dels utvecklade en del stormän under 1400-talet en strategi med hårdfört godssamlande i samband med en skiktningsprocess inom adeln. Många inom lågadeln sjönk ned från adelsståndet men ofta genom att först ha fungerat som en slags ”fogdeadel” och klienter under kloster, biskopar och högadel. Stora godsmassor koncentrerades till vissa släkter, i Skåne är exempelvis Krognossläkten välkänd i detta sammanhang.[227] Dels genomgick ärkesätets organisation en process av byråkratisering och centralisering. I denna process uteslöts stora delar av jordadeln från eftertraktade ämbeten inom kyrkans organisation. Dit hörde även några av kronans län. Adelns maktposition kom därför att i Skåne alltmer bygga på den egna godstillväxten, medan den på andra håll i Danmark ofta kombinerades med den status som härrörde ur kyrkliga ämbeten. Efter godssamlandet under 1400-talet började de tillgängliga jordarna att avta och en jordkonkurrens blev alltmer påtaglig. Spänningarna tilltog med Birger Gunnersens tillträde som ärkebiskop 1497, då en ytterligare centralisering av länen och ett säkrande av kyrkans egendomar övergick i en fejd mellan ärkesätet och flera av de världsliga stormännen.[228]

Bönderna i lokalsamhällena i Skåne drogs in i jordkonflikter mellan jordherrar på olika vis, inte minst genom användningen av vittnesintyg från sockenstämmor och häradsting. År 1494 försökte Tommarps kloster utverka ett vittne i Järrestads härad rörande Vranarps marks gränser. Häradsfogden vägrade emellertid bekräfta vittnet så abboten vände sig istället till några i den lokala eliten i Ingelstads härad för att låta bekräfta intyget.[229] Bosjökloster hamnade å sin sida i en långvarig tvist med ägarna till huvudgården Skarhult om en Lejestada mark. Klostret utverkade av sockenstämmor och andra kring 1502–03 flera vittnesmål på att man var den riktige ägaren av marken som Skarhultsägarna hade arrenderat. Ärkebiskopen kom också att bistå klostret. Konflikten fortsatte emellertid och någon gång under 1520-talet tog Skarhultsägarna marken från klostret och hade i samband med det slagit ihjäl tre av klostrets

[227] Dahlerup 1969/70, dens. 1971, Ingesman 1990, s. 3f, se även ovan s. 55f.

[228] Dahlerup 1963, s. 66–68, Ingesman 1990, s. 320–26, Dalgård 2000, s. 13, 93f, allmänt om fejden mellan ärkebiskop Birger och rikshovmästaren Poul Laxman se Bruun 1959, s. 43–56, samt Dalgård ibid. Enligt den samtide Poul Helgesen började under ärkebiskop Birgers tid ”nogle Røvere og Kirkebrydere i Skaane, der kun af Navn vare Adelsmaend, at øve Vold mod Gejstlighedens Gods, da de saa, at der ingen Mennesker var, han kunde vente sig Hjaelp af”, och han menade att den danska adelns traktan efter kyrkogods med inspiration från Böhmen tagit fart efter enrolleringen till slaget vid Ditmarsken 1500, Helgesen (1890), s. 36, 61.

[229] Till de som bekräftade vittnet hörde sockenprästen Per Nielsen i Bollerup, vpn. Age Trulson i (Östra) Sallerup, fogdarna till Gladsax och Bollerup, samt en Jes Mortenson i Borrby, DDL 5, s. 225f. Borrby och Bollerup låg i det angränsande Ingelstads härad.

landbor. Ett långvarigt rättsfall övergick alltså i en ren fejd.[230] Även andra kloster och liknande institutioner verkar ha haft problem med att säkra sina tillgångar, och nyttjade sig på liknande vis av allmogens vittnesmål och också kungens stöd.[231] Dylika konflikter utspelade sig också gentemot kungliga fogdar. Sockenprästen i ”Bönerum” (trol. Borlunda socken i Frosta härad) skrev 1510 en vittnesskrift för kyrkostämman där om hur fogden på Ellinge med orätt hade tagit en äng från en kaniklandbo i Grötby.[232] Tommarps kloster hade även problem med enskilda bönder. I två fall vände sig klostret under 1490-talet mot bönder som innehade jordar och ängar som klostret gjorde anspråk på. Tydligen kunde bönder agera förhållandevis offensivt mot en såpass inflytelserik aktör som ett kloster, men en av dem förefaller dock ha haft stöd av kronans ämbetsman i trakten.[233]

Liksom i Småland verkar kyrkans jordar ha varit utsatta för ett tryck, men det är svårare att här finna belägg för att sockenbor involverades i dessa jordkonflikter. I källor från senare delen av 1500-talet finner vi dock en rad exempel på hur jordherrar tidigare ska ha tillskansat sig

---

230 Den våldsamma upplösningen refereras i en klagoskrift från klosterkonventet 1529, bevarad enbart i regest, se vidare Kraft 1971, s. 11–13.

231 Alla Helgons kloster i Lund befann sig också i någon form av jordtvist. Kung Hans stadfäste 1494 en gränssyn utförd av åldringsmän och bönder i Konga socken och det var fjärde gången gillt man synade detta till klostrets fördel. Gränsen gick mellan Konga, Åkarp, Ebbarp resp. Knutstorp (herregård) i Konga socken i Onsjö härad, och en by vid namn Blekeskära, trol. i Kågeröds socken i Luggude härad, DDL 5, s. 221f. Tyvärr nämns inte vad tvisten rörde. Grytinge socken gav 1504 ett vittne på att Snuggorps gård i Gryttinge, Onsjö härad, låg till Helligandhuset i Lund, och att riddaren Eskil Göye olovligen innehade gården. Litet senare bekräftade häradstinget detta. Ärendet gick sedan till kung Hans som flera gånger beordrade Eskil att överlämna gården, DDL 6, s. 146, 156, 186, 187, 191, 192.

232 28 juli 1510, Rep. 2 rk., nr 11585. Enligt Rep. f.d. by i Billinge socken, se även Språk- och folkminnesinstitutet Ortnamnsregistret http://www.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/s2mx001/p115121b/p1/0000075a.pdf, fast det torde kanske hellre vara Grytby vid nuvarande Eslöv, som låg i Borlunda socken, se Rep. 2 rk., nr 3002. Ellinge låg under kunglig förvaltning 1505–11.

233 Däribland fanns en öde fästa som en självägande bonde innehade. Det kom att gå ända till kungen själv som på Gladsax dömde att bonden skulle lämna tillbaka det som var klostrets egendom och bevisa sin egen egendom med laghävd på nästa sökarting, søgneting. Bonden hävdade att han betalat landgille till kronan för fästan, vilket torde betyda att en kunglig fogde i trakten hade stött detta tillgripande av en äng och erhållit inkomsten av den. DDL 5, s. 133, ÆA 4, s. 372f, 376f:15, 381:17. Även Wallin 1982, s. 63–65. Ett liknande ärende kom till Järrestads häradsting 1496 då klostret påtalade en bonde i Vranarp för att ha tagit jord från klostret både för hö och åker, vilket denne senare delvis erkände efter en syn av en tolv-mannanämnd, DDL 5, s. 289f.

främst sockenkyrkors egendomar och rättigheter i Skåne.[234] Dessa övergrepp omvittnades av sockenbor och präster som tidigare uppenbarligen inte hade kunnat hålla emot övergreppen på rättsligt plan. Säkerligen var orsaken ofta att de lokala jordherrarna hade stort inflytande över tingen och nämnderna. För tidigt 1500-tal är källorna betydligt svagare, även om många av ovan nämnda tillgripanden förmodligen inträffade under denna tid. Enstaka fall av tvister mellan sockenförsamlingar och frälsemän kan vi dock finna i ärkebiskopssätets brevförteckningar, och åtminstone en storman fick sin sätesgård indragen för att han med orätt tillskansat sig kyrkotillgångar. I Dalby klosters räkenskaper finner man också exempel på hur enskilda jordtillgångar frånhänts klostret.[235] Vid ägotvister mellan kyrkan och andra jordherrar deltog landborna i något fall mot kyrkans intressen. Detta skedde 1525 då några tidigare domkyrkolandbor i Örtofta till synes vägrade betala landgillet till någon annan än sina nya jordherrar.[236]

Kyrkans landbor kunde hamna i resurskonflikter med angränsande herrgårdar. Från 1503 har bevarats sockenvittnen rörande anspråk som Barsebäcks huvudgård gjort på ängar som kyrkans bönder tidigare an-

---

[234] Vi kan se på ett par av de mer framträdande släkternas egendomar. Huvudgården Bollerups växande makt i sydöstra Skåne märks senare i Lunds stifts landebok där Lunkende (St Olofs) sockens patronatsrätt med tionde, jus patronatus m. m. på okänt vis fallit till Bollerup, och det menas att fyra kyrkogårdar, prästgården och klockaregården i Fågeltofta socken fallit ifrån socknen och till Bollerup, liksom Eljaröds prästgård och klockaregård, LSLB 2, s. 222, 232, 236, jmfr Wallin 1970/71, s. 28–34, dens. 1974, s. 51–53, 57–60, 77–80 not 20. Även släkten Brahes till Tosterup hade tillskansat sig dominium över några av kyrkans gårdar och jordar, LSLB 2, s. 228f, 231.

[235] Exempelvis utfärdades det ett sockenvittne rörande hur Niels Hack hade tagit jord och kyrkans landgille i Reslöv sn, Onsjö hd, ÆA 4, s. 300:46. Vapnå sockens församling, Halland, supplikerade kring 1516 om en kyrko-gård i Ågerup, möjligen hade den avhänts sockenkyrkan. En faktor som kan ha spelat in var att socknens biskopstionde 1506 hade förlänts på avgift till fru Elin Coruitzdotter, ÆA 4, s. 300:50, 338, Rep. 2 rk., nr 10596, DDL 6, s. 210. Enligt en uppgift upprättade ärkebiskop Birger under sin tid ett klagoregister mot Margareta Wernersdotter (Parsberg), Knut Truidsens (Has) änka på Klågerup. Syftet var att få tillbaka 16 gårdar som 1501 lejts till henne. Klagoregistret upprättades med hjälp av sockenvittnen, ÆA 4, s. 298, Rep. 2 rk., nr 9337, DDL 6, s. 18f. Peder Oxes sätesgård Torsjögård drogs sedermera in som straff för orätt innehav av kyrkogods. Om detta samt om Dalby kloster se Erslev 1879b, s. 120f.

[236] Domkyrkan klagade över att Henrik Aagesen (Sparre) med orätt hade borttagit dess gods i Örtofta, även Tyge Brahes änka fru Sofie Rudsdatter instämdes i denna sak. Kung Fredrik I dömde i februari 1525 att bönderna i Örtofta och ”Mågerup” (Månstorp?) inom 15 dagar skulle erlägga sitt landgille till Vårfrualtaret i domkyrkan. Bönderna vägrade emellertid detta. Möjligen hade innehavarna Henrik och Sofie förbjudit bönderna betala, eller redan själva upptagit landgillet. Domkyrkans värjare startade åter upp processen mot Henrik Aagesen, Sofie Rudsdatter och nu även Claus Podebusk som hade sätesgårdarna Krapperup och Markie, se Johannesson 1947, s. 98f.

vänt sig av. Ärkebiskopen sände en rannsakningsnämnd för att utreda ärendet.[237] Ibland kom dylika tvister att löpa inom kyrkans organisation. År 1502 gick ett ärende till ärkebiskopen om hur en kyrkogårdsbonde i Åkarp i Västra Vrams socken[238] i Gärds härad skulle ha huggit i skog som tillhörde domkyrkans torp. Den aktuella sockenförsamlingens valda kyrkvärdar (*kirkeværger*) uttalade sig emellertid i ärendet och försvarade bonden med att brottet var lindrigt, och ärendet uppsköts för närmare utredning.[239] I Norra Åsbo finner vi ett par exempel på att ärkesätet utverkade sockenvittnen för att säkra olika tillgångar. I Torup socken utfärdades 1504 ett sockenvittne på att gården Torsjöholmen tillhörde ärkebiskopen, och att alla som hade del i markerna där också hade del i allmänningsskogarna.[240] Under åren 1504–08 förde ärkesätet en process om en Lattke gård (senare Lärkesholm). Med en rad ämbetsmanna-, socken- och häradsvittnen ville ärkesätet säkra sin överäganderätt gentemot sockenkyrkan, samt mot andras anspråk på att det egentligen rörde sig om en kronans gård.[241] I ett liknande fall om några åkrar i Luggude härad använde sig domkyrkan och herren till Duveke av motstri-

---

237 Högs sockenpräst Jon skrev ett sockenintyg där han enligt en regest gjorde veterligt att ”war werdugste faders, her Borjes, archiebiscopz, uthskickade i Lund och athsporde sig, om nagor wiste eller hade spordt, hurudant öfwerwåld skeer hans nådes bönder (och) kyrckenes bönder aff Bosebächz hofgård, att the få intet niuta sin äng, som the gifwa arligit landgille före, och måste slå bäckstarr och liungh i den stade, hwilcken orät och öfwerwåld, bönderna tillfogat, 12 dannemän uthskickades att ransaaka och skeerskoda”, 11 juni 1503 DDL 6, s. 105. Även ”sochnewittne af Högz kyrckio stämbno” att Barsebäcks ängar låg till domkyrkan, ÆA 4, s. 295. Redan 20 jan. 1503 skrev Lunds borgmästare och stadsfogde ett vittnesbrev med liknande anklagelser, också där nämndes hur bönderna tvingades nöja sig med att ”skiära liung och staargräs” DDL 6, s. 96.

238 Skrivs ”Agerup”, jmfr LSLB 2, s. 138 r 19f.

239 Bonden ”skullæ haffue forhugget nogher skogh til samme torp, som løbæ indh till wor Lunde domkirkes torps eyedom ther hoss liggende”. Lundakaniken Oloff Esbernssøn instämde (Östra) Sönnarslövs kyrkvärdar i ärendet, dessa menade inför ärkebiskopen att ”theres bondes bryst eller skyldh ickæ ware saa stoor, som fore her Oloff sagkt wor”. Med anledning av detta, samt att domkyrkan förefaller haft Sönnarslövs kyrkas egendom ”i wære och forswar” mot en avgift och ärkebiskopen ej kände till lokaliteterna, uppsköts ärendet till en närmare utredning vars resultat vi inte känner, DDL 6, s. 53f. Om *kirkeværgers* roll i sockenadministrationen se Jørgensen 1940, s. 405.

240 DDL 6, s. 125f.

241 Ärkebiskopen menade att den stora gården var delad mellan ärkesätet och Örkelljunga sockenkyrka, men att bonden som satt på gården bara gav landgille till sockenkyrkan. Dessutom skall några kronobönder i trakten ha ”illat” på gården, och ha försökt hävda att det var en kronans gård som förpantats till kyrkan – så att de nu skulle kunna lösa gården för eget bruk, DDL 6, s. 134f, 146–48, 252, jmfr ÆA 4, s. 354.

dande uppgifter från bönderna i lokalsamhället.[242] Även präster kunde begagna sig av sockenstämman för att få stöd i tvister rörande egendom. I Voxtorp socken i Höks härad fick prästen 1503 socknens tolvmannavittne på vad som tillkom prästgården.[243]

Många av dessa konflikter ingick som redan sagts i en bredare maktkamp mellan den kyrkliga och den världsliga eliten. Denna maktkamp tog sig uttryck i hur jordkonflikter och syner genomfördes och det finns indikationer på att kyrkan var förhållandevis stark i lokalsamhällena kring 1500 för att ett par decennier senare i betydande grad tappa mark.[244]

Källorna rörande världsliga jordherrar är färre men vi möter ändå likartade konflikter i materialet, och även i dessa fall deltog bönder i lokalsamhällena på olika vis. I sydöstra Skåne utspelade sig exempelvis en rad konflikter mellan olika jordherrar på de olika stämmorna och tingen.[245] 1516 nådde ett ärende till kungs där Anders Bille anklagade Tyge Brahe för att ha dragit in delar av Byrckemose äng till Hammars by, trots att den låg till Ingelstorps huvudgård.[246] 1519 eller 1520 utsåg kungen en nämnd som skulle utreda en skogsträta mellan Lage Urnes landbo i ”Æmelstorp” i Bjäre härad, och en kronobonde sammastädes.[247] Under åren 1515–21 lät Jens Holgersson (Ulfstand) sin gårdsfogde till Ljungby gård (senare Trolle-Ljungby) i Villands härad utverka socken- och tingsvittnen på att några öar i Ivösjön inte var kronans och därmed inte allmänningar, utan låg till huvudgården som privat egendom. Detta är anmärkningsvärt då sedan lång tid principen gällde i Danmark att alla mindre öar skulle vara konungens egendom. Lokala vittnen användes alltså för att fastställa egendomsrätt mot rådande lagar. I ett bevarat sockenvittne från Ljungbys sockenstämma redogörs för hur en nämnd

---

242 Detta skedde i ett ärende mellan domkyrkan och jordherren till Duveke, Knud Skelmsen (Gere), rörande några åkrar mellan Abullabo gård och Skaftarp by i Kågeröds socken, Luggude härad. En man ska ha vittnat om att det aldrig gjorts något markskäl mellan dessa, men Knud Skelmsen lät sedan läsa ett sockenvittne om att två man vittnat om hur åkrarna låg till Abullabo och bjöd laghävd på marken. En lokal jordherre använde alltså ett sockenvittne mot domkyrkans anspråk, DDL 5, s. 257f.

243 DDL 6, s. 116, jmfr ÆA 4, s. 353.

244 Vid gränsdragningar i Skåne satte man ut och namngav gränsstenar efter inflytelserika människor i trakten. Vid denna tid skedde en förskjutning från att kyrkans män stod bakom merparten av stenarnas namn kring 1500, för att kring 1531 ha övergått i en dominans för ett adligt–världsligt persongalleri, Jørgensen 1991, s. 56–60.

245 Curt Wallin har i sina arbeten lagt fokus på skeenden kring 1500 i östra Skåne. Där möter vi under slutet av 1400-talet en rad lokala konflikter mellan exempelvis företrädare för släkterna Ulfstand och Krognos samt Tommarps kloster, Wallin 1982, s. 54–58 passim.

246 Wallin 1979, s. 245, not 232.

247 I nämnden skulle sex adelsmän och sex bönder sitta. Regest, HH 41, nr 1374, s. 257.

på 15 ”dannemän” tillsattes och bekräftade utsagan. Anmärkningsvärt nog sigillerades sedan sockenvittnet inte bara av sockenprästen utan även av fem bönder från grannsocknarna.[248]

I enstaka fall förefaller landbor ha utgjort den drivande parten i tvisterna. 1491 utspelade sig en rättstvist mellan fru Birgitta Pedersdatter (Flemming) på Svenstorp och Oluf Stigsen (Krognos), där den senares fogde på Ingelstad häradsting utverkade ett tingsvittne om hur Olufs bönder i Ingelstorp by blev ”slagna” av fru Birgittas tjänare. Man menade att en omtvistad äng med falskt tolvmannavittne hade gått till fru Birgittas landbor i Benestad. Ängsträtan förefaller först hade utspelat sig mellan de bägge byarna innan det nådde till rättslig prövning.[249] Fru Birgitta hamnade även i fejd med andra herremän vilket bl.a. ledde till plundring av boskap, och det är möjligt att detta var en sådan situation där landbor kom i kläm.[250] Ibland drogs landbor in i tvister som i första hand verkar ha rört deras jordherrars intressen. Kring Torsjö huvudgård stod en arvstvist, som resulterade i en smärre fejd. Vi möter anklagelser om härverk och våld som möjligen kan ha drabbat landborna under gården.[251] En liknande tvist verkar ha legat bakom när Niels Hak 1496 i närvaro av flera andra adelsmän på Sölvesborgs slott anställde förhör med några kronobönder rörande deras bristande betalning av landgille. De svarade att den tidigare herrens fogde med hot om att ta ifrån dem deras tillgångar hade tilltvingat sig landgillen samt gästning.[252] Eftersom källtypen är ovanlig kan det finnas anledning att nämna uppgifter från 1481 om hur våld drabbade landbor i samband med en egendomstvist mellan en adlig änka och hennes släkting som var ärkebiskopens hövitsman på Åhus. Den senare anklagades för att ha låtit sin svåger, väpnaren och Skånes landsdomare Peder Henriksen (Hollunger), slå änkans land-

---

248 Socken- härads- och landstingsvittnen utfärdades i ärendet 1515, 1516 och 1521, *Danske adelige brevkister*, s. 52, 54–56, 75–77, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 380f, Wallin 1979, s. 235, 250f, not 257a. Ljungbygård stred upprepade gånger för äganderätten och brukningsrätten till sammanlagt fem öar i Ivö- respektive Oppmannasjön där rätten till ålfisket troligen var det centrala syftet.

249 Rep. 2 rk., nr 6946, se även Wallin 1979, s. 208.

250 Fru Birgitta hamnade också i tvist med Oluf Holgersson (Ulfstand) som 1498 skall ha låtit sin sven hämta ett 20-tal kor och 20–30 svin från Herrestads härad till gården Abrahamstrup (på Själland) samt en del getter, får och kalvar till ön Falster där Oluf var hövitsman. Birgitta begärde ett vittne på detta av bönderna på Grevinge sockenstämma i Ods härad på Själland, Rep. 2 rk., nr 8621.

251 Fejden kan följas från arvsskiftet efter Johan Oxe till godsförteckningar, vittnen om landbornas vägran att följa en överlåtelse, landstings- och kungliga brev om överlåtelsen och härverket, gården tillföll slutligen ärkebiskopen genom en skuldaffär, Rep. 2 rk., nr 6952, 7051, 7185, 7235, 7331, 7380, 7567, 7581, 7599, 7669, 7700, 7727, 10157.

252 Rep. 2 rk., nr 8162, jmfr Dalgård 2000, s. 18.

bor ”blaa oc blodegha” i deras hus i samband med att han våldgästade dem och tilltvingade sig deras landgillen.[253]

Flera av de nya avgifter som tillkom under 1400-talet var av en sådan karaktär att det krävdes en viss administrativ kontroll av landborna. Ett exempel är att ett dödsfall hos en av ärkebiskopens landbor vid denna tid kunde ge anledning till tre olika avgifter: den ovannämnda arvsavgiften och *førlov*, bägge låg kring år 1520 på 30 skilling för dessa bönder, samt en städja som värderades individuellt. Dessa avgifter kunde bara tas ut på villkor att en rad informationer inhämtades av ärkebiskopens fogde, officialen. Man måste veta hur dödsfallet ägt rum, hur många arvingar där fanns som skulle erlägga arvsavgiften samt vem som skulle överta gården. Man måste också fastställa städjan för en eventuell ny landbo, kräva førlov om änka eller barn lämnade godset samt finna personer som ville gå i borgen för betalningen av de fastställda avgifterna.[254] Från ärkebiskopens officials räkenskaper kan man se att det i vissa lägen gjordes välvilliga bedömningar. En bonde slapp betala førlovsbeloppet på 30 skilling på grund av fattigdom och plikten att försörja familjen.[255] Å andra sidan fifflade samme official, Hans Skovgaard, med räkenskaperna så att merparten av alla penningintäkter avfördes från registren och hamnade i hans egen ficka men bokfördes som restantier fast de redan betalats. Detta kan mycket väl ha lett till obefogade bestraffningar av landbor.[256]

Jordherrens värn innebar också ett kontrollinstrument, liksom vi har sett i småländska exempel. Konflikter som landborna var involverade i kunde leda till bestraffningar. Någon gång kring 1520 trängde två landbor under Bosjökloster in i en av ärkebiskopens landbors bostad och överföll honom. Ärkebiskopens official kom senare att resa en fredlöshetssak mot de bägge klosterbönderna och utverkade omfattande böter på 10 lödiga mark till ärkebiskopen, 4 lod silver till officialen och en ko

---

253 Christin Mattisdotter (Sigvid Ingemarssons av Martorps änka) hade sålt en rad gårdar i Villands och Göinge till sin systerson Mats Tagesson, ärkebiskopens hövitsman på Åhus. Hon skulle uppbära landskylden för sin livstid, och bör då ha förlänt Mats Tagesson med förvaltningsansvaret för gårdarna. Enligt Christina hade sedan Mats felaktigt påstått att hon sålt en rad andra ärvda gårdar till henne och med våld och lurendrejeri tillvällat sig en rad släktgods i samband med ett arvsskifte. Christina hade vänt sig till kung Kristian I och fick brev på sina gods och ersättning för den skada hon och godset lidit, Rep. 2 rk., nr 12737–38, s. 329–31, se också Flensmarck 1997, s. 155–60.

254 Ingesman 1995, s. 13, 18. Det kan alltså påpekas att ärkesätets landbors *førlovs*-avgift vid denna tid nominellt och i synnerhet reellt var betydligt lägre än de tre mark som hade stadgats för Danmark år 1396, se även Pedersen 1984, s. 91 samt not 315.

255 ”dem eftergav jeg ham for Guds skyld for hans fem fattige børns skyld”, se Ingesman 1984, s. 25.

256 Hur detta avlöpte för bönderna får vi inte veta, Skovgaard blev emellertid föremål för en utredning och åtalades för förskingringen, ibid. s. 28–31.

till bonden för hans skada. I tvister mellan ärkebiskopens bönder kunde officialen utverka böter från bägge parter, som i fallet med en ärkebiskopens bonde som misshandlat en annan landbos hustru i Stångby 1520. Bägge pålades böter, den ene för själva misshandeln, den andra för att ha undanhållit officialen saken. Det rättsliga värnet var alltså inte alltid något bönderna verkligen ville ha. Det fanns incitament att försöka undkomma den rättvisa jordherren menade sig stå för. Ändå förmådde officialen och hans lokala bondelänsmän ute i de mer perifera gårdslänen att utverka avgifter och böter även på mindre lokaliteter av det enorma godsbeståndet. En del böter, inte minst de många som gällde olaga skogshuggande, förefaller ha pålagts underställda bönder utan att ha gått via tinget. Detta tyder på en viss rättslöshet i förhållandet mellan jordherre och landbor, även om man samtidigt kan misstänka att böter erlades i samband med informella förlikningar. Ärkesätets bondelänsmän verkar inte ha varit helt omtyckta. Vid åtminstone två tillfällen ges exempel på överfall på dessa tjänstemän. I fall då tredje part anklagade en ärkebiskopens landbo för saker som landsköp, stöld eller liknande, kunde officialen träda in som värnare men för en avgift.[257]

Konflikter mellan landbor och deras egna jordherrar finner vi knappast alls i materialet, men man kan svårligen dra några slutsatser av detta. Enstaka exempel indikerar att dessa situationer vanligen inte hanterades på de rättsliga arenorna.[258] Belysande är ett vittne från Harlösa sockenstämma 1533 där en kyrkans bonde fick vittne på att en äng tidigare legat till hans gård tills biskop Birger († 1519) ”trengde honom” till att betala avgift för ängen. På det viset hade ängen senare kommit att ligga till en annan gård. Det understryks i brevet att ärkesätets övriga landbor inte vågade vara medansvariga i detta uttalande ”for sin høsbondes vgunsth”. Trots att omständigheterna i detta fall underlättade en rättslig aktion mot en jordherre undvek de beroende landborna alltså att bli delaktiga.[259] Även om vi inte finner särskilt många exempel på hur bönder kom i konflikt med större jordägare om jord, förefaller det ha rått en jordhunger i Danmark vid denna tid, vilket indikeras av de ovannämnda konflikterna mellan Tommarps kloster och omkringliggande bönder. 1527 stiftades en lag om rätten att mot en brukaravgift återlösa

257 Ingesman 1995, s. 15–17, 20f, samt not 14.

258 Jmfr hur ärkesätets official tydligen tog sakören för skogshuggande utan att det föregåtts av en rättslig process, en s.k. aftingning, Ingesman 1995, s. 15 samt not 14.

259 Vittnet utverkades med benäget bistånd från bl.a. en lundakanik och den förre ärkebiskopens skrivare. Åtta åldersmän, oldinge, varav fem från Harlösa vittnade och menige allmogen bekräftade, talande nog ”soo ner som sædins bøndher, hwilkæ som ickæ tordhæ ladæ scriffwæ sigh for sin høsbondes vgunsth”. Till saken hör att den tidigare ärkebiskopen Aage Sparre sedermera hade avgått från ämbetet, men fått behålla Frosta härads andliga jurisdiktion. Saken kunde alltså föras i hamn när den rättslige värnarens intresse inte längre sammanföll med jordherrens, Dahlerup 1968, s. 61f, 76.

gamla donerade jordar från kyrkan, och detta ledde till en formlig våg från böndernas sida med återtaganden av kyrkojord och t.o.m. av adlig jord. I Jylland härjades herregårdar och kloster, och bönder passade i många fall på att bryta upp kistor och lägga beslag på rättsliga dokument rörande skogar, ängar, möllor och fiskevatten som inte sällan tidigare legat till kyrkan.[260]

Konflikter om skog och andra resurser

Jordherrarnas jakt på nya intäktsmöjligheter samt en begynnande befolkningsökning ledde i Danmark under senare delen av 1400-talet till ökande konflikter rörande nyttjande- och äganderättigheter till skogar och olika allmänningsmarker. Nya avgifter lades på exempelvis ollonbete i skog, och fastställanden av ägogränser mellan byar såväl som mellan huvudgårdars tillhörigheter och bymarker blev en återkommande aktivitet på tingen. Herrar försökte alltmer avstyra tidigare rättigheter till skogshugg och ollonbete som bönder hade. På åtminstone vissa håll i landet började man reagera mot en tilltagande skogsbrist. Regleringar av skogsanvändningen dök upp i de regionala ordningarna, de s.k. *vedtægterna*, exempelvis på Bornholm. Även kronan sökte alltmer reglera skogsanvändningen i bl.a. Skåne för att få in intäkter och hindra ödeläggande av skogar, vilket återspeglades bl.a. i stadgor och i en ny utformning av länsherrars länseder. Skogsrättigheter blev en fråga som kom att lyftas upp i samband med bondeoroligheter.[261]

Att en tilltagande resurskonkurrens på dessa sätt kom att beröra skogar och allmänningsmarker gällde även i Tyskland vid denna tid, och blev den fråga som lyftes fram mest högljutt av bönderna under upproret 1525. En viktig iakttagelse i samband med det tyska skeendet är emellertid att konfliktlinjen inte enbart löpte mellan bönder och herrar;

---

260 Appel 1991, s. 105f, 139.

261 Detta avsnitt finns fördjupat i Cederholm 2006. Se vidare Christensen 1974 (1903), s. 231f, 377–80, Jørgensen 1940, s. 390–94; Ulsig 1968, s. 331–44; Porsmose 1988, s. 362–64, 390–92; Appel 1991, s. 22–24; Fritzböger 1994, s. 12, 17f; Exempel från Själland ges hos C. A. Christensen 1963/66, s. 329ff. Konflikter rörande skogens resurser, jakt och fiske och avgifter på dessa var möjligen en komponent redan bakom bondeupproren i Jylland 1438–41, se Sörensen 1983, s. 108f, 123. Om Jylland 1527, Appel 1991, s. 105f. I Skåne förbjöd t.ex. 1494 kung Hans huggande av ”grön” ek och bok, de bärande träden i kronans skogar på Kullen se Rep. 2 rk., nr 7627; Kristian II förbjöd i stadgor och den nya landslagen 1522 alla jordherrar och deras landbor att hugga ek eller bok i oskiftad skog, ett påbud som upprepades under kommande tider, Fritzbøger 1994, s. 18. På Bornholm skedde på grund av av lokala oroligheter ingående regleringar av skogsanvändningen med lokala ordningar satta av ärkebiskopen. Ärkebiskopens stadgor och allmogens kompletterande vedtægt 1499, 1501, utifrån den tidigare ärkebiskopen Jens Brostrups stadgor med bl.a. skärpta straff för huggande i inhägnade skogar se DDL 5, s. 380ff; även i DRL 1397–1513, nr. 48, 49, 51; jmfr Ingesman 1990, s. 99f.

det förekom en tydlig social skiktning inom bondeståndet. Resurssvaga landbor, inte sällan nykoloniserande, kom ofta i motsättning till de gamla bygemenskaperna och samverkade istället med sina jordherrar. Därför kom olika grupper inom bondesamhället att ha skilda roller under upproret 1525. Liknande spänningar förekom i Sverige.[262] Jag ska nu undersöka om det förekom liknande spänningar i Skåne.

I Skåne hade by- och häradsallmänningar sedan länge varit föremål för tvister i samband med anspråk från jordägare. Tidigt kom huvudgårdar att på ett eller annat vis skaffa sig inflytande över närliggande utmarker, men ibland till priset av långvariga konflikter med grannbyar.[263] Allmänt verkar skogsallmänningar i Skåne sedan gammalt ha hanterats av en väl utarbetad lokal förvaltning, ofta på sockennivå.[264] Från Blekinge, Halland och norra Skåne skeppades virke och trävaror ut över det danska riket. Dessa varor var av sådan vikt att allmogen i dessa landsdelar under Kristian II:s tid fick undantag från de åtstramningar som annars gjordes mot landsköp och bondeseglation. Detta skedde såväl med lokala privilegier som i landslagen 1522.[265]

Det är inte svårt att vid denna tid finna tecken på resurskonkurrens i anslutning till nyttjandet av skogar och utmarker i Skåne. Trots det allmänna källäget för Skåne har det bevarats fler rättsliga ärenden kring gränssättningar mellan olika ägor, skelforretninger, därifrån än från övriga delar av Danmark.[266] Området kännetecknades alltså av konflikter kring gränssättningar mellan jordegendomar, kanske i synnerhet mellan utmarker. Större jordägare hade en utvecklad skogsadministration med

---

262 Blickle 1993, s. 32, 36, 58–64, 116–25; Sabean 1972, s. 100–09, 114–17; Scott 2002b, s. 159, 177–79, 184, 201, 218, 239. I Sverige hade byalagen tagit kontrollen över många ödejordar för ett alltmer extensivt jordbruk under 1400-talet, och hindrade inte sällan nykolonisation, Myrdal 1999, s. 171.

263 T.ex. Häckebergas tvister om betesmarker, Dahl 1942, s. 106f.

264 För exempel på sockenvis fördelning av rättigheter i allmänningsskogar se Palteboken i *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut,* s. 48f, jmfr Schalling 1936, s. 72 not 6.

265 Blekinges bondhamnar fick i en förlikning med Ronneby efter lång ”trætte och vwillie” trots andra inskränkningar fortsatt tillåtelse att handla med trävaror 1514, PSS 1, nr 383. Bjäre härad fick 1516 tillåtelse att fortsätta med utskeppning av ved, medan övrig handel reserverades för Ängelholms köpstad, PSS 1, nr 394. En generell tillåtelse för allmogen i Halland och Blekinge att segla med trävaror i landslagen 1522, DRL 1513–1523, § 89 s. 185, i den jylländska redaktionen § lxxx s. 241 tillfogas Fyns allmoge till privilegiet. Egentligen gällde privilegiet all seglation till köpstäder med trävaror men skulle ”i synnerhet” gälla Halland och Blekinge. Jmfr § 88 s. 184f, § lxv s. 237, mot de olagliga skatter och tullar som fogdar ”och andre” i Jylland och Skåne lade på själländska uppköpare av ved.

266 Jørgensen 1991, s. 55.

skogvaktare.[267] Avgifter för skogshuggande och ollonbete verkar ha varit vanligt förekommande.[268] I de andliga institutionernas räkenskaper finner vi att böter för olaga skogshuggande utgjorde en av de vanligare intäktsposterna i bötesregistren, samtidigt som ärkesätet lade stor möda på att avgränsa de underlydande landbornas rättigheter i olika skogar som nyttjades för vedleveranser till exempelvis Lund, där det rådde brist på ved.[269]

Skogsrättigheter var en källa till rättsliga konflikter. År 1501 utspelade sig en tvist mellan gårdsfogden Hans Fynbo på Vittskövle huvudgård, och en Per Hiort som anklagade fogden för att ha beskattat honom på 11 skillingar ”modh loff oc ræth”, slagit honom med sitt svärd, samt ”intepth” Pers marker så att han inte kunde komma ut med sin boskap. Fogden hade bestraffat Per för att han huggit i skogar tillhöriga Vittskövle. Men det visade sig att det istället var bönderna i Ludaröd som var de skyldiga och att de hade fått lov därtill av fru Marine till Krageholm och Tyge Brahe. Skogsrätten skulle dessa ha lejt av gårdsfogden Hans Fynbo. Denne hade i sin tur tillsammans med ärkesätets bönder i byn Olseröd inför ärkesätets länsherre på Åhus och senare självaste ärkebiskopen i Lund klagat över den åverkan som skett i skogarna.[270] Vi ser i detta exempel hur skog kom att bli föremål för tvist och att herrar och underlydande bönder samverkade för att försvara en resurs som de

---

267 På många håll fanns uppenbarligen utsedda skogvaktare redan vid denna tidpunkt. Huvudgården Skurup hade en som bl.a. bevakade traktens mossar och ängar, DDL 6, s. 168f. Ärkesätet och Niels Brahe skulle enligt en överenskommelse 1520 ha varsin skogsfogde i Vittskövle för att tillse fördelningen av skogsrättigheter m.m. Ägarna skulle även dela på de externa intäkterna av ollongäld från markerna. Tr. som bilaga till Jørgensen 1991, s. 61–64. Ärkesätet hade på 1530-talet fem avlönade skogvaktare i Skåne (Hardeberga, Sövde, Hällestad, Veberöd, Snårestad) och Dalby kloster en ”enggemmere”, en ängsfogde, Ingesman 1990, s. 84, DKI s. 106

268 Enskilda bönder kunde välja att ge en länsherre rätt till gästning för att få rätt att hugga i en skog, exempel från Skytts härad 1489, DDL 5, s. 88f. Liknande kan ses exempelvis i Ålborghus län i Jylland, där bönder betalade en hel del avgifter till länsmannen för rätten att hugga skog. Länsmannen involverades också i en del tvister med andra jordherrar för att mot avgift stödja sina underlydandes rätt att hugga skog, se Venge 1991, s. 133f. I Dalby klosters räkenskaper från 1530 finner vi en rad poster för skogsavgifter, DKI, s. 127f.

269 Ingesman 1995, s. 15, 19; DKI sakfall s. 104 r10f (Lackalänga), s. 122, r 34–37 (huggt ris i Vismarlöv, Hassle-Bösarp, Degeberga), 126, r 7f. (”Heynidden” vid Lund, troligen Heddinge), s. 106, r 4–6 samma. I ett brev 1516 föreslås ärkebiskopen att ordna vedtransporter från Baldringe, Högestad, ”Kybbinge”, Snårestad, Slågarp, Klörup, Västerstad, Hörby, Vellinge, Sövde och Veberöd, 1516 tr i Piltz 1991, s. 225 med övers. s. 210; jmfr Germundsson m.fl. 1991, s. 370. Högestads bönder dömdes till böter med två oxar för skogsskada av ärkebiskopens official 1522, Ingesman 1995, s. 14 bildtexten.

270 DDL 6, s. 13f. Vittskövle var till delar ärkesätets egendom, men vid detta tillfälle förpantat till Christern van Haffn under vilken Hans Fynbo var gårdsfogde. För en fördjupad genomgång Cederholm 2006.

hade intressen i. Förhållandena kring Vittskövlegodset komplicerades av att det vid denna tid var delat mellan två parter. Någon form av konflikt bör ha legat bakom en förlikning som ingicks mellan dessa parter 1520, och som inbegrep en förhållandevis noggrann reglering av inhägnader, och ängs- fiske- samt skogsnyttjande. Att spänningar rådde visas av att ärkesätet samma år förde en process mot landborna i Bertilstorps by (Brösarps sn) för att dessa hade huggt i Åhus skog.[271]

En annan tvist utspelade sig vid denna tid rörande markskälen till ärkesätets by/gårdslän Skårby i Ljunits härad och hur dessa förhöll sig till häradsgränsen. På byns marker låg stora skogspartier som var en utlöpare från skogsallmänningarna på Romeleåsen. Den näraliggande huvudgården Krageholms ägare gjorde anspråk på delar av skogsmarkerna, samt på fiskerättigheter i Krageholmssjön. Detta föranledde bönderna i Skårby att tillsammans med representanter från ärkesätet 1499 utfärda några tingsvittnen på häradets och byns markskäl samt på att fisket sedan gammalt låg till dem. En utsedd vittnesnämnd samt några åldermän menade bl.a. att fisket sedan gammalt legat till Skårby tills Axel Brahe ”metth magtth thennom thet formeentthe”. 1502 gjordes en dragning av markskälen, och detta kom att involvera grannbyn Bjäresjö, vars bönder sedan gammalt haft rätt att fritt hugga i två skogar som legat till deras sockenkyrka under ärkesätets beskydd. Bönderna själva lydde inte under ärkesätet men ärkebiskopen som var såväl Skårbys jordherre som häradets länshavare kom till orten och utverkade på häradstinget bekräftelser på de bägge byarnas tidigare rättigheter. Ärkebiskopen argumenterade inte utifrån kyrkans rätt och egendom utan menade att han skulle hjälpa bönderna mot Krageholm som gjort ”the fatige mend y Skørby hinder eller forfang paa them marck, som the tha hiøldhe vppaa”. För Bjäresjös del hade tydligen Krageholms ägare gjort anspråk på skogarna och utkrävt någon form av avgifter eller dagsverken eftersom det sedan framhölls att bönderna aldrig tidigare varit skyldiga att utgöra något sådant.[272]

Även i andra rättsliga konflikter rörande skog finner vi exempel på liknande samverkan mellan herrar och bönder i lokalsamhället. Från 1503 och elva år framåt stod en tvist mellan å ena sidan ärkebiskopen och hans ämbetsman på Näsbyholm och å andra sidan ägarna av Häck-

[271] Förlikning mellan Niels Brahe och ärkesätets electus Jørgen Skodborg, tr. i anslutning till Jørgensen 1991, s. 61–64, med annan stavning *Gärds Härads Hembygdsförenings Årsbok*, 1995, s. 103–06. Om förlikningen se även Kraft 1971, s. 50–52, Cederholm ibid. Processen om Åhus skog, brev 20 juli samt 16 okt 1520, HH 41, nr 1468, 1579.

[272] Se vidare Cederholm 2006, s. 322–25. Frågan om de bägge skogarna Stubbe Ora och Seenholt återkom 1510 då ärkebiskopen begärde tingsvittnen på vem skogarna egentligen tillhörde, se vidare DDL 5, s. 394–99, DDL 6, s. 67f, 85–90, 319f, ÆA 4, s. 345f. Laghävden på Sjöryd stadfästes på Lunds landsting den 3 dec. 1502, DDL 6, s. 91, men först 1513 avslutades saken i en förlikning, se Ingesman 1990, s. 101.

eberga. Tvisten rörde ”Stenckelstorpz fång” (nuv. Stänkelstorp by och gård, Genarps sn, Bara hd) och huruvida detta skulle räknas till Bara eller Vemmenhögs härad. I Stänkelstorp hade den dåvarande ägaren till Häckebärga Niels Hack uppfört ett hus och gjort anspråk på ollonrättigheterna i skogen för 24 svin. Även fiskerättigheter i Björkesåkrasjön kom att involveras. Också i detta fall kan vi se att ärkesätet använde sig av flera sockenvittnen samt ett vittne från Vemmenhögs häradsting för att styrka sina anspråk. Troligen kunde Niels Hack göra samma sak i grannhäradet.[273] Ämbetsmannen på Näsbyholm tvistade även med andra parter om skogsrättigheter, bl.a. försökte han hindra Börringe kloster från att ha ollonsvin i skogarna i närheten.[274] År 1511 utspelade sig en tvist om Uggleskog mellan Slagtofta bybor och män från Hästäng på Hörby sockenstämma och sedan Frosta häradsting. Möjligen var ärkesätets näraliggande Fulltofta gårdslän inblandat.[275]

Konflikter kan vi finna även rörande andra utmarksresurser. Mossar verkar exempelvis ha varit eftertraktade för att få vass, och även kring dessa ser vi ett liknande spel mellan bönder och deras herrar. 1499 stod en tvist mellan Tommarps kloster och S:t Jörgens hospital om marker kring Vranarps sjö. Klostret fick stöd av ett 15-manna vittnesmål på klostrets fulla rätt till sjön från vilken hospitalets föreståndare med orätt

[273] En ”Jep Lauritzön” vittnade på sin sotsäng om hur han i mer än 100 år (!) lejt Stänkelstorp och allt dess fång av Näsbyholms ämbetsman. Till detta fogades Stänkelstorps markskäl som noga utvisade skogsdelarna och hur de gick längs en skogsallmänning, och det talades även om en skog i fälad där ärkebiskopen hade 2/3 av träden och Niels Hack 1/3. Dragningen involverade även fiskerätterna i Björkesåkrasjön där ärkebiskopen sades äga alla utom en. Tvisten förefaller sedan ligga nere några år, Niels Hack dog 1508, men 1511 tog den ny fart, nu mellan ärkesätets hövitsman Knud Lauridsen (Giedde) på Näsbyholm och Knud Gøye till Häckeberga. Lauridsen utverkade en rad tingsvittnen som gällde såväl kyrkans ägande av Stänkelstorp som gränsdragningen mellan Bara och Vemmenhögs härad. 1510 utverkade Näsbyholm också tingsvittne från Vemmenhögs häradsting att ingen fiskat i Tullstorps sjö ”wdenn till Nesbyholm, och er ett frijtt enemercke”, närheten till sätesgårdarna Jordberga och Dybäck kan här ha spelat en roll. Tvisten gick sedermera till en herredag men fortfarande 1517 var ärendet oavslutat, DDL 6, s. 103f, 161, 349f, 417; ÆA 4, s. 359–61; Palteboken i Jordeböcker över *Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut*, s. 463–65; jmfr Ingesman 1990, s. 101f.

[274] 1503 utverkades ett tingsvittne av Vemmenhögs härad att Börringe kloster aldrig fått ha ollonsvin på Näsbyholms skogar, ÆA 4, s. 363, DDL 6, s. 124.

[275] 1511 påtalade Oluf Smed m.fl. ”dannemän” från Slagtofta by på Hörby sockenstämma att ”de i Hestinge” inte hade egendom i Uggleskog som låg till Slagtofta. Två ”dannemän och oldinge” med sju medbröder vittnade om hur Uggleskog legat oklandrat till Slagtofta tills Simon och Morten i Hestinge höjde krav på egendomen. En vecka senare restes ärendet på Frosta häradsting av Anders Smed i Lyby med medföljare från Slagtofta och grannbyn som vittnade samma sak, DDL 6, s. 330f. En koppling till Fulltofta ses i att dessa vittnen användes i en tvist mellan Mogens Gyldenstierne till Fulltofta och Henrik Gyldenstierne till Svaneholm på landstinget 1626 och inför kungens retterting 1630, se Rep. 2 rk., nr 11846. Om Fulltofta och dess gårdslän se Ingesman 1990, s. 16 not, 25.

hade låtit slå och bortföra ”grödhe” (troligen vass). Klostret och dess bönder skulle få sätta gärden efter egen vilja.[276] Vid en gränsdragning 1529 mellan Klågerup och Vismarlöv i Hyby socken, Bara härad, hade Klågerupbönderna klagat över att Vismarlövs bönder aldrig tidigare huggit i deras mosse, ”førend frw Margrette wndtte thennom wti Wesmerløff at hwgge vti samme Moßæ och alle dage haffwer wæret panthet och hegnet till Klogrup”. För Vismarlövs anspråk på en angränsande äng talade Dalby prost. Man nådde en kompromiss och satte en gränssten på markerna.[277] År 1505 stod en tvist mellan ärkebiskopens ämbetsman på Näsbyholm och Oluf Jepsen (Sparre) till Skurup om Örsjö mosse. Ärkesätet hade ett starkt inflytande i trakten då Örsjö by var ett sätets gårdslän som låg under Näsbyholm, samtidigt som häradet Vemmenhög låg förlänt under samma slott.[278] Oluf Jepsen utverkade ett vittne från Skurups socken där han bör ha haft stort inflytande. 15 bönder vittnade om hur hans släkt sedan gammalt haft delar av mossen inhägnade som fri egendom för att skära vass till tak, ”hwgghe” ris och störar till gärdesgårdar samt ”panthe fryth”.[279] Oluf hade emellertid ej fått vittnet bekräftat på häradstinget, eftersom tingfogden vägrat besegla det efter påtryckningar från Näsbyholm. Istället förde Oluf ärendet till landstinget, och tog med sig 14 nya bönder att vittna. Uppenbarligen kunde Oluf mobilisera ett kraftfullt stöd från delar av allmogen i trakterna. En tidigare skogvaktare vittnade på Rönneberga häradsting till fördel för Olufs anspråk.[280] Saken verkar få bero efter det att såväl ärkebiskop Birger som Oluf Jepsen begärt laghävd på olika delar av mossen.[281] Fallet visar tydligt hur en resurskamp mellan lokala herrar hade sin grund i nyttjanderättigheter som bönder i lokalsamhället också hade stora intressen i. Vi får för ovanlighetens skull också en inblick i hur tvister mellan stormän kunde involvera påtryckningar på rättsväsendet.

Hittills har vi sett hur bönder och jordherrar samverkat rättsligt för att säkra rättigheter mot andras anspråk. Frågan är om vi kan finna exempel på spänningar kring skogsanvändningen som löpte mellan herrar och

---

276 Vittnet utmärks av att det gavs på Järrestads häradsting, men tinghöraren/fogden stod här parallellt med den s.k. ridefogden över kronans egendomar i Ingelstads och Järrestads härader, DDL 5, s. 409–11, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 257.

277 Tr. i anslutning till Jørgensen 1991, s. 64f.

278 Ingesman 1990, s. 63

279 DDL 6, s. 167f, se också L-O Larsson 1969, s. 36

280 Oluf tog med sig 15 bönder från häradet (varav 14 var andra än de som stod med i sockenvittnet) till landstinget som vittnen på hur hans släkt haft mossen i oklandrad hävd tills Örsjö män ett tag tidigare börjat ”ulovlig at slaa ind” i samma mosse, Rep. 2 rk., nr 10352, 10359. Skogvaktaren menade att markerna legat till Olufs morfar och mor som ”lodhe the pantte ok grandeligh heyne, saa at anghen motte hwge eller skere tag wtthen thet wor met for:de Hennig Menstrop ok frw Byrettes gode mynne”, DDL 6, s. 168f. Om tingfogdens vägran, Rep. 2 rk., nr 10354.

281 DDL 6, s. 191, 202; ÆA 4, s. 302, 361.

allmoge. Uppenbarligen kunde sådana spänningar uppstå mellan köpstäders invånare och kronans ämbetsmän. T.ex. Sölvesborgs invånare klagade kring 1505 till kungs på hur länsherren Poul Laxman begärt ollongäld för nyttjandet av skogsmarker kring staden:

> *begærer vi og beder ydmygelig om for Guds Skyld og vor Tjenste unde os vor ore at have, som fadher og Forældre før os har haft af Arild, at ingen Herre eller wolss man har nogen Tid begæret Oldengæld af vor bygsko førend Hr. Laxman*[282]

Men hur var det för böndernas del?

År 1509 utspelade sig någon slags tvist om en skog som låg mellan de näraliggande Skepparslöv[283] i Gärds härad och Önnestad[284] i Göinge härad. Ämbetsmän från domkyrkan skrev i oktober ett vittnesbrev på att Skepparslövs skog oklandrat hade legat till St Maria Magdalenas altargods sedan urminnes tid.[285] En vecka senare kom emellertid en Peder Lamb till Nosabys sockenstämma och begärde ett sockenvittne om skogen. Han ”manade” en Truet Jonsson ”uppa sin sielss salighet” och denne svarade uppenbarligen med viss integritet:

> *du torf intet formana mig på min siähl, iagh är een gammal man wed pasz 100 åhr; derföre will iagh säija så mycket, som iagh kan för gud answara. Och sade, att han af barndom warit i Skyberslöf, och aldrigh forstod iag annat af mina föräldrar, än Önestada och Skyberslöf hade hygge sin emällan, och aldrig ingen herreman elle fogde them straffade eller med pant bemödde*[286]

Det verkar som om två jordherrar tvistade om sina landbors skogsrätter, och även här förefaller man ha haft avgifter för skogshuggandet i sikte, avgifter som var illa sedda bland bönderna. Den åsyftade skogen bör ha varit den gamla kungliga skogsallmänning ”Sygthaesore” vid Nävlingeåsen som Nosaby enligt den gamla kungalevslistan var centrum för.[287]

---

282 Rep. 2 rk., nr 13031. Observera att ordet ”wolss man” var ett senmedeltida danskt uttryck för en överhetsperson eller en handhavande av ett kungligt län, se ”Voldsmand” i Kalkar 1881–1907, bd. 4, s. 858.

283 By, socken och ett Lunds domkyrkas gårdslän, se Ingesman 1990, s. 237f.

284 By, socken och ett kronans gårdslän, vid denna tid troligen förlänt till Jens Holgersson (Ulfstand) se Wallin 1979, s. 40.

285 7 okt. 1509, DDL 6, s. 290. Ett omfattande Skepparslövsgods var länge omtvistat. Det låg sedan 1470-talet under domkyrkan men var även fortsättningsvis föremål för flera ägotvister, se t.ex. Ingesman 1990, s. 237.

286 14 okt. 1509, DDL 6, s. 290f.

287 Om allmänningen se Schalling 1936, s. 73. Andra jordägare i trakten var ärkesätet med ett mindre gårdslän i Nosaby socken, Ingesman 1990, s. 19, och tidigare hade såväl Arvid Trolle som Ivar Axelsson (Thott) haft inflytande och gods i trakten, men ägarförhållandena kring 1509 har jag inte kunnat rekonstruera, jmfr Rep. 2 rk., nr 5544, 11322. Fortfarande under andra halvan av 1400-talet torde det ha legat en kungsgård i Nosaby då Kristian I daterade ett brev därifrån, Rep. 2 rk., nr 2375.

En av ytterst få bevarade bondesuppliker ger en liknande bild av herremäns skärpta anspråk på skog och mark vid denna tid. Någon gång kring 1520 skrev Vallösa byabönder en supplik till kungs om hur Jens Holgersson (Ulfstand) tillgrep ängar, skog och fiske. De bad att kungen skulle hjälpa dem tillbaka till den mark och de rättigheter herr Jens hade överfört från kungens skog till egna nybyggda ”ödhe godse” i trakten. Bönderna menade att de inte längre hade virke till att bygga, och att övergreppen gick ut över gamla rättigheter som bönderna alltid gjort sig förtjänta av

> *som wij haver till fozom hafftt och wor fader oc forædder haffve nött och gjort fyllist aff*

Bönderna bad om kungens hjälp och erbjöd i retur sin fortsatta tjänst, skatt och vänskap

> *oc wille gyerne aga* (?) *uth ers nadi fyllist aff soo länge wij oc give wond tiænist och wunge* (?) *ed zölf och skatt ett och eds nad vethe vord* (bedsta) *ok wi gifwe woss olds* (?) *oc venskab hwikt gud skall wide* [288]

Vilket Vallösa som åsyftas är inte helt säkert men troligast är att vi har att göra med norra och södra Vallösa (Sjörups sn, Ljunits hd), då det finns en koppling till Jens Holgersson som fick det näraliggande Borrsjö by (senare Marsvinsholm) i pant av Kristian II 1520.[289]

Sammanhanget skulle då vara att en nytillträdd pantherre gjorde intrång i en annan bys tidigare rättigheter och på eget bevåg överförde dem till nyanlagda – eller mer sannolikt – återuppbyggda torp. Suppliken ställdes till kungen, vid denna tid Kristian II, trots att Ljunits härad låg till ärkebiskopens Näsbyholm. Om det är Vallösa i Ljunits härad det rör sig om så var flertalet landbogårdar i adlig ägo åtminstone några decennier tidigare.[290] Bönderna ansåg sig alltså nödgade att gå förbi såväl jordherre som länshavare för att nå sin rätt. Oavsett lokalitet kan vi konstatera anklagelsen att en lokal herre tillgripit ängar, skog och fiske och

---

[288] Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B 38, D.K., DRA. Enligt en samtida notis tog fogden Niels Hack några bönder från Jens Holgersson (Ulfstand) som utan rätt hade låtit fängsla dem. Regest ca okt 1519 – april 1520, HH 41, nr 1374, s. 259. Något direkt samband med Vallösa-fallet kan dock inte påvisas.

[289] Vollsjö använde denna stavning, Skansjö 1987b, s. 19. Om Vallösa gård i Vollsjö socken, Färs härad, under senmedeltiden se Kraft 1971, s. 21–44. Om Vallösa i Sjörups socken se Wallin 1979 s. 40; Erslev 1879, s. 61; Styffe 1911, s. 78. Nära Vallösa fanns tidigare tre gamla herregårdar som troligen avvecklats vid denna tid:, Norra Vallösa och Sjörup i samma socken samt Katslösa. Närmast låg nu själva Borrsjö, och Snårestad där ärkebiskopen hade ett gårdslän, se Germundsson m.fl. 1991, s. 369f.

[290] 1470 var norra Vallösas 12 gårdar och 1 fästa Jens Dues (Thott) arvedel efter Bonde Jepsen (Thott) till Krageholm, se Skansjö 1987b, s. 19.

överfört dessa till nya torp eller snarare gamla återhävdade ödegårdar. Konflikten stod alltså mellan å ena sidan en by och å andra sidan nya gårdar som etablerats under en jordherres beskydd utanför den tidigare byorganisationen.

Skogsutvinningen medförde även andra skyldigheter för bönderna. De ålades exempelvis omfattande körslor i samband med ved- och timmertransporter runtom i Skåne, och detta blev ett uttalat problem under Kristian II:s regeringstid. En vedbrist i Lund 1516 rapporterades bero på att ärkesätets landbor inte förmådde fler körslor det året. Samma år utverkade kronobönderna i Åsbo härader frihet från dagsverken och körslor till Helsingborgs slott. Bönderna verkar ha utövat ett tryck på riksstyrelsen i denna fråga. I den nya landslagen 1522 förbjöds att alltför långa körslor skulle påtvingas kronans landbor.[291]

Allmänningsstriderna i sydöstra Skåne

Flertalet av de konflikter rörande skog vi hittills mött rörde mindre häradsallmänningar, vanligen knutna till särskilda byar. De skåneländska områdena kännetecknades av att häraderna hade ett mer genomgripande förvaltningsansvar för sådana skogsallmänningar än på andra håll i Danmark. Men det fanns i Skåne i motsats till övriga Danmark också vid denna tid kvar några större konungsallmänningar med en lång historia.[292] I motsats till skogar inom kungalevet där kronan tidigt innehade egendomsrätten till marker och gårdar, så var egendomsrätten till konungsallmänningarna under medeltiden diffus.[293] De för Skåne speciella konungsallmänningarna förefaller ha befunnit sig under visst tryck kring 1500. I Skånes privilegier, som erhölls 1481 och förnyades fram till 1502, stadfästes allmogens gamla privilegium från 1282 att använda sig av allmänningarna mot olika försök att begränsa dem. Allmänningen

[291] Piltz 1991, s. 225 med övers. s. 210, Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 164, DRL 1513–1523, § 98 s. 187, § lxxix s. 241.

[292] Konungsallmänningarna kan återfinnas i gamla medeltida källor, främst Skånelagen med Sunesens kommentarer, kung Valdemars jordebok från ca. 1230 samt Palteboken. Ingvar Andersson refererar följande konungsallmänningar: Söderåsens nordvästra del. Konungs ”örken” i norra Göinge (Örkened). ”Savidslövs kullhöge” vid gränsen mellan Bara och Vemmenhögs härad. Alminding och Thiumen som okända platser. Stening bör vara Stenestad i de sydöstra delarna av Söderåsen. Hörsvid, eventuellt vid Hörby, eller Sjöbo ora, Andersson 1974, s. 28f, 315f. Om Skånes skogar och förvaltningsansvaret se Haff 1909, s. 96, Fritzbøger 2004, s. 69–85, 130.

[293] Förutom kring städer som Vä, Tommarp, Lund, Skanör och Helsingborg hade kronan kungalev som bör ha inkluderat skogar i t.ex. Nosaby, Ravlunda och ev. Önnestad och Nedraby, se Andersson 1974, s. 26. Det kungliga anspråket på skogsallmänningarna var knappast självklart under medeltiden, flera privilegier rörande rättigheter till skogshuggande tyder snarare på att kronan helt enkelt bekräftade lokal praxis och trädde in som beskyddare av rådande rättsliga förhållanden, för exempel från Skåne se Haff 1909, s. 35–37, 53–57.

”Mellom weye” i Bara härad utpekades särskilt för att ha varit omstridd då allmogens rätt till skogshuggande där hade hindrats.[294]

Sedan gammalt fanns en stor skogsallmänning som kallades Kongens Ora i Albo härad. Under medeltiden låg den som ett kungalev, uppenbarligen under någon form av förvaltning med centrum i Ravlunda där det fanns en kungsgård med en skogsfogde, och ett eget birk (rättsområde). Under 1400-talet överfördes en mängd gårdar i Albo samt Gladsax sätesgård till kronan, och Gladsax kom som ny länsborg att täcka ett län som inbegrep stora delar av Albo härad och dess kronogods.[295] Kronans allmänningsskogar i Albo hade en speciell historik. Knud VI gav någon gång kring 1182–1202 allmogen i Järrestads och Ingelstads härader rätt att hugga i allmänningsskogarna i Albo härad. Ett liknande brev hade också utfärdats av en kung Erik, troligen Erik Glipping, i samband med andra skogsordningar.[296] Under senare delen av 1400-talet växte alltmer spänningar fram kring detta privilegium. 1470 begärdes en gränsdragning mellan traktens allmänningar och ägorna till huvudgården Bollerup som låg under Stig Olufsens (Krognos) änka och arvingar. Det var redan nu en sak på riksnivå då en nämnd tillsatts av kungen, enligt brevformuleringen ”then neffndh som wor nadighe herre haffdhe till neffnth”. Vid en första syn anlände aldrig den utvalda nämnden, men några ”dannemän” som representerade Albo härad sade nej till den nya ordning, ”then nyy skraa”, som framställts. De hade istället själva ett skriftligt belägg på de tidigare skogsskälen och dessa fixerades mellan häraderna efter denna nedteckning, varpå en nordgräns sattes för hur långt in i Albo härad allmogen från Ingelstads/Järrestads härader skulle få hugga skog. Man fastställde också gränserna för de inhägnade skogar och gam-

[294] DRL 1397–1513, s. 140–42, 176; Meyer ”Alminding” KLNM 1, sp. 95–97, Fritzbøger 2004, s. 79, 129f; Allmänningen ”Mellom weye” har jag inte lyckats lokalisera, den kan ha möjligen ha varit den ”Savidslövs” allmänning mellan Bara och Vemmenhögs härad som nämns av Andersson 1974, s. 28. Det torde då röra sig om Saritslöv, Skurups sn, nu i Vemmenhögs härad. Privilegiet 1282 eller 1283 riktades till Bara härads invånare men de avslutande punkterna var snarare ett privilegium riktat till hela Skåne, där § 7 garanterade alla bönders rätt att hugga i de gamla allmänningsskogarna från vilka kungens oror, (lat.) *hora*, undantogs, DRL indtil 1400, s. 74.

[295] Svensson 2002, s. 86, 94; Wallin/ Lander 1988, s. 84f; Wallin 1982, s. 246f.

[296] Dessa källor härrör egentligen från en bevittning kring 1498, se nedan, tr. *Diplomatarium Danicum*, 1:3 nr 109. Detta privilegium kan ses som ett ovanligt tidigt försök av danske kungen att hävda att kungligt regale, en överäganderätt till själva marken, på de skånska allmänningarna som enligt Skånelagen var under byarnas regi. Kungens anspråk på de skånska allmänningarna var vid denna tid ovanligt brett formulerade jämfört med andra delar av riket. Med Valdemars jordebok som exempel menar Hoff att allt tyder på att Skåne präglades av mycket strider kring allmänningar och skog redan vid denna tid, Hoff 1997, s. 257f. En möjlighet är att detta tryck på naturresurserna minskat med agrarkrisen för att åter skärpas efterhand under 1400-talet.

la herresäten som låg inom Albo härad, varav flera tillhörde släkten Krognos som var part i målet. Bara några månader senare besvärade sig familjen Krognos över att allmogen i Ingelstad och Järrestads härader ville dela deras skog till allmänning. Bollerupägarna fick rätt och det vittnades dessutom om hur häradsmännen hade ”lockat” en klockare i Hammenhög att upprätta den enligt den tidigare domen felaktiga förteckningen över skogsskälen som hade sigillerats av böndernas vänner och sänts till kungen. Man hade fått ”hans Naades Brev derpaa efter de Ord og uret Skrift” men hade sedan kunnat visa kungen på att denne utgått från en förfalskning.[297] Det är intressant att notera hur häradsallmogen själva förfogade över sitt privilegium, och kunde välja att reproducera det. Hur detta skett vet vi ej, det kan mycket väl ha ägt rum under mer formaliserade former än anklagelsen ger sken av. I den nya domen undandrogs en rad skogar i Albo härad från allmänningsnyttjande, bland dessa Grevlunda, Höga bokarna, Måsalycke och S:t Olofs skog. Dessa blev som vi ska se snart föremål för nya tvister. Dessutom frändömdes bönderna Gladsax läns inhägnade skogar. Även de kronoförvaltade skogarna var alltså omtvistade.

Bollerups ägare hade ett klart motiv till att försöka säkra marker i Albo härad. Den stora gården Bollerup i Ingelstads härad hade under senmedeltiden vuxit till att bli ett omfattande godscentrum under Krognossläkten. Bl.a. hörde 100 landbogårdar i Albo härads skogsbygder till godset. Många av dessa låg vid den stora allmänningens västra och norra sträckningar och inkluderade – vilket var ovanligt i södra Skåne – betydande skogsområden. Sådana låg annars vanligen som häradsallmänningar.[298] Denna omfattande godsorganisation torde alltså vara en avgörande faktor i traktens skogstvister inpå 1500-talet. Konflikten fördes mellan bönderna i Ingelstads och Järrestads härader, och ägarna till Bollerupgodset. Möjligen hade bönderna i det tysta stöd av andra jordherrar, en möjlighet som bör beaktas eftersom dessa trakter dominerades av landbojord.[299] En grupp vi inte hör något om men som bör ha varit involverade på Bollerupägarnas sida var de landbor som satt på Bollerups gårdar i Albo härad.

Från 1490 och framåt kommer nya indikationer på problem kring skogarna i dessa trakter, och bönder var delaktiga på flera sätt i dessa konflikter. 1490 anklagades fru Ingeborg Holgersdotter (Ulfstand) till Gärsnäs i Järrestads härad för att ha låtit hugga på ”Torppe mark” som var Tommarps klosters ”grund”. Hon hade dessutom ”steffnt oc stykket al-

[297] Rep. 2 rk., nr 2772, 2849. Jmfr Jørgensen 1994, s. 41–52. Medhjälparen kallas för ”sogn dægn”, vilket bör peka mot en klockare, se Dahlerup 1963, s. 72.

[298] Se Cederholm 2006, s. 331, även Carelli 2003, s. 94f; Ulsig 1968 s. 246f, Wallin 1975, s. 100–03, en viktig källa rörande godsets tillhörigheter är ett arvsskifte från 1491, Rep. 2 rk., nr 6940 s. 184–93.

[299] Se kap. 1 om jordfördelningen i sydöstra Skåne.

moghen met sigh" och gjort skada på ett "haffuefald"[300]. Man nådde en förlikning om att fru Ingeborg vid behov fick nyttja skogen till sin egen gård, men inte tillstyrka att annan allmoge högg där vilket hon tydligen tidigare gjort.[301] En annan tvist finner vi i västra Ingelstads härad där det låg en mindre socken vid namn Nedraby, som var ett gammalt kronans gårdslän.[302] 1499 begärde riddaren och landsdomaren Sten Bille, som satt på Gladsax gård och därför kan ha haft Nedraby som ett kronans gårdslän, ett vittne av Ingelstads häradsting. Detta handlade om hur Nedrabys bönder "trængdes met wloffueligh panthen" av electus Birger i Lund för skogshuggande. Tolv män vittnade:

> *ath the aldrigh haffdhe hørdh eller sporth af theres foreldhre, och them eij annet til mynne draghet haffuer i theres tijdh endh for:ne Nereby men haffue hafft theres fri skoffhøghe i Halskons lydher paa kronens wegne*[303]

Man utvisade också gränserna för denna allmänningsskog, som torde vara Ållskogs lider som låg vid Fyledalen, några kilometer nordväst om Nedraby.[304] Bönderna i Nedraby fick alltså hjälp av sin länsherre att driva sin gamla rätt till fritt skogshuggande mot ärkebiskopens anspråk på avgifter för skogen.

Det finns även tecken på att allmänningsskogarna i Albo härad åter var föremål för tvist eftersom allmogen i trakterna kring 1498 utverkade att ett biskopsråd bekräftade de gamla privilegierna på att de skulle ha allmänningsskogarna till godo i Albo härad.[305]

I februari 1500 kom återigen en indikation på oro kring de inhägnade

---

300 Den exakta betydelsen har jag inte kunnat utröna. "Have" betydde vanligen inhägnad eller vång, medan "fald" bl.a. kunde åsyfta förfallen eller till kronan förbruten egendom, Kalkar 1881–1907, bd. 1, s. 495, "fald" pt. 5; bd. 2, s. 177 "have" pt. 1 och pt. 2.

301 DDL 5, s. 120f. Detta blev inledningen till en längre tvist mellan abboten och fru Ingeborg kring en rad saker som fortsatte till hennes död 1497, Wallin 1982, s. 54f.

302 Ursprungligen vid namn Arvalunda eller Arendala, där det fanns kronogods under kung Valdemar II:s tid, uppgick senare i Övraby socken. Fårarp som ska ha tillhört Nedraby ligger över häradsgränsen in i Herrestad härad, se Styffe 1911, s. 80. Möjligen ansåg bönderna sig därmed ha rätt att tillgå Herrestads skogar.

303 DDL 5, s. 368f. Se också Wallin 1982, s. 106–09 med moderniserad text och kommentarer. Ingelstads härad låg till Lindholmen, ändå var det Sten Bille på Gladsax som agerade. Därför torde han ha haft Nedraby i förläning. Att sedermera Klaus Bille hade samma förläning är väl ytterligare ett tecken på det, Erslev 1879, s. 6, 62.

304 För en utredning om Ållskogs lider se Wallin 1982, s. 109.

305 Denna förteckning finns också med i den jordebok ärkesätet sedan upprättade kring 1513–17, den s.k. Palteboken. Vittnesintyget finns bara bevarat som regest, där hänvisas till hur ärkebiskop Birger tillsammans med Fyns biskop m.fl. "gode män" bevittnat det gamla kungliga brevet som utfärdats av kung Erik och kung Knut, ÆA 4, s. 19f; i annan form med kommentarer, Palteboken i *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut*, s. 390, om dateringen ibid. s. 4. För närmare analys av geografiska uppgifter se Cederholm 2006.

skogarna då Oluf Stigsen (Krognos) till Bollerup utverkade ett vittne på att han och hans föräldrar var de enda innehavarna, ”i værge”, av den gamla sätesgården Marydh och Marydhs skog i St Olofs socken.[306] Som vi ska se var detta en av de herreskogar som bönderna i Ingelstads och Järrestads härader senare gjorde anspråk på för allmänningshuggande.

Resningen

Kring 1513 eskalerade skogstvisterna i dessa trakter. C. F. Allen nämner i korthet denna hårda strid mellan bönder och skogshävdande adel i Ingelstads och Järrestads härader. En viktig roll ska ha spelats av kungens länsman Niels (Mogenson) Hack som tog allmogens parti i konflikten. Han var pantinnehavare av Lindholmens slott och län till vilket Ingelstads och Järrestads härader hörde. Hans partitagande ledde senare till att han som hatad av sina ståndsbröder fick en dödsdom av Fredrik i samband med striderna 1523.[307] Niels Hacks roll framgår av en order som han fick 1513 av den nytillträdde kung Kristian II. Han skulle enligt denna undersöka och rättsligt påtala de nybyggnader som utan lov rests på kronans allmänningar i tolv skånska härader.[308] Närmast föjande källa rörande oroligheterna är kung Kristians dom den 11 maj 1514 som utfärdades på kronans hus Gladsax i trakten. Domen inleds med en förklaring att den utfärdats:

> *effther ßom nw wdij lang tiid haffuer wæret staar tretthe och wuillie mellom nogher wore Elskelige gode mendt her wdij skonne oc wore wnderßotte bønder oc menyge almwge wdij ingelsteherrit oc ieresteherrit om skowhwg ßom kalles almendyngh oc ffor ßamme trette och wuillie skyll gaffwe wij oss nw hiid offuer til skonne.*[309]

Det framgår tydligt att det nu gäller en omfattande konflikt mellan å ena sidan kronans bönder men också annan allmoge, och å andra sidan jordherrarna i trakten, och att konflikten varit av sådan art att kungen ansett sig föranledd att resa till sydöstra Skåne. Det förelåg alltså synnerliga skäl för en omedelbar hantering. Det räckte inte att vänta in kungens reguljära besök.

Enligt domen rådde det förvirring kring vem som skulle få hugga i vilka skogar, och det fastställdes vilka skogar bönder och allmoge fick

---

306 Rep. 2 rk., nr 9039. 1472 stod en tvist om Maryd mellan Anders Bing till Smedstorp och Bollerups ägare Barbara Brahe jämte sonen Oluf Stigsen (Krognos), den dömdes då till de senare, Wallin 1982, s. 125 not I.

307 Allen 1864–72, bd. 4:1, s. 64f. ”Niels Hak” i DBL bd. 6, s. 443f.

308 Översynen skulle gälla södra Skåne, närmare bestämt Torna, Färs, Bara, Onsjö, Skytts, Vemmenhögs, Ljunits, Herrestads, Ingelstads, Järrestads, Albo och Gärds härader, se Schalling 1936, s. 73; Christensen 1903, s. 378.

309 Suhm *Nye samlinger*, 2:1–2, s. 136–38. Här efter en nyare avskrift tr. i SOÅ 1994, s. 44–46, se också Jørgensen 1994 sammastädes s. 42f.

hugga i respektive inte. En rad ”enmercke skowge” (privata, utan någon nyttjanderätt för andra parter, skiftade med gränsdragningar) räknades upp som bönder och allmoge inte fick hugga i utan som istället skulle förbehållas antingen kronan eller de jordherrar de tillhörde.[310] De flesta låg nära antingen adliga huvudgårdar eller St Olofs socken. Flertalet skogar låg i Albo härad, vanligen nära häradsgränsen, men några låg en bit in i Färs härad samt i Ingelstads och Järrestads härader.[311] Några skogar skulle bönderna återfå som skogsallmänningar, vilka de tidigare hindrats ifrån: Svinaberga hägnad (Södra Mellby s, Albo hd), Onslunda skog och Fågeltofta hästhage. Dessa hade Oluf Stigsen med orätt inhägnat till godset Bollerup. Fågeltofta män skulle få njuta deras mark och äng som de ”til fforn wdij wære haffde”. Andra skogar under gemensam hävd tillföll också böndernas nyttjande. Dessa låg till det märkliga Tranås birk som låg i västra Ingelstads härad men tillhörde Herrestads härad. Hit hörde skog i Baldringe socken, en skog som var utlöpare från den stora allmänningen längs Romeleåsen.[312] Riksrådet Mogens Gøye till Tunbyholm i Ingelstads härad hade invid sin sätesgård en skog vid namn Tunby skog (Smedstorps sn, Ingelstads hd) i försvar, men var bortrest så kungen fastställde att en syn skulle ske när Mogens återkom. Om det visade sig att detta var en allmänning som han inte hade rätt till, skulle skogen utläggas till allmänning igen.

Domtexten fortsätter med några ordningsstadgor som påvisar flera anklagelsepunkter mot bönder och allmoge i Ingelstads och Järrestads härader. Ingen undersåte i Ingelstads och Järrestads härader fick bryta upp de vångar och gärden som socknar, byar eller torp hade i nämnda allmänningar, eller göra dem förfång på deras säd eller ängar förrän de hade inhöstat deras korn och hö samt uppgivit sina vångar för året. Allmogen ålades att återuppbygga de torp på kronans allmänningar och jordar som brutits ned i Rörums, S:a Mellbys, St Olofs och Ö:a Vemmerlövs socknar, alltså såväl inom Albo härads allmänningar som en bit in i Järrestads härad.[313] Några bland allmogen hade alltså rivit ned kronans torp, troligen för att bevara allmänningsnyttjandet i dessa trakter. Slutligen tillfogades ett förbud för undersåtarna att göra samlingar eller resa sig mot ridderskapet som nu skett:

---

310 Om definitionen av *enemærker* se Fritzbøger 2004, s. 171–74 passim.

311 Se för närmare uppgifter Cederholm 2006, även Jørgensen 1994, s. 47–49 samt Landbohistorisk Selskab, Adkomstregistrering 1513–50 nr 1514–048 http://www.hum.ku.dk/navneforskning/adkomst/c/c000/c010.htm#m19

312 Domtexten enligt ovan, ”och hues skow ßom ffindis till trannes (Tranås) wndertaget heluede (Helvetet) skall wdleggis ffor almending bode porsße mosßen (Porsemossen, Everöd, Tryde sn, Ingelstads hd) oc anderskowge och ryndeskow (Rynge torp) skog vid Rynge (nu Kåseholm, Tryde sn, Ingelstads hd) oc halskows liier (ovannämnda Ållskogs lider respektive Baldringe lider i Baldringe sn) ”. Om Romeleåsen se Olsson 1991, s. 88–90.

313 Lokaliseringar från Jørgensen 1994, s. 49.

> *fforbiwde wij och ßameledis alle wore wnderßotte y fforschreffne herette her effther nogen ßamlyngh eller opreysnyng att gøre y mod fforschreffne wort eldskelige Riiderskab ßom her til skeett och giort er dierffwes nogher her y mod atth gøre tha wille wij lade rette oc straffe ther offuer ßom til bør.*

Uppgifterna är inte särskilt specifika, men påvisar att bönderna genomfört någon form av icke sanktionerad samling och tagit (rättsliga?) beslut som gått emot de lokala aristokraterna. Möjligen har också någon form av våld utövats utöver rivningarna av kronans torp. Men det var inte bara allmogen som ansågs skyldig till brott. Fogdar och adel förbjöds fortsättningsvis att hindra och oförrätta ”wore wnderßatte” i Ingelstads och Järrestads härader att resa på rätt allfararväg till deras allmänningar eller ta pant för detta. De lokala stormännen hade alltså enligt domtexten tagit sig rätten att begära ett slags vägavgifter eller tull på allmänna vägar.

Till domen kan vi foga ett par källor. Någon vecka efter domen skrev Gladsax länshavare Knud Bille till den nu avreste kungen om en bonde vid namn Per Thurssen som hade gjort ”opvisning” på kungens och goda mäns skogar. Han hade alltså vid en syn fastställt vilka markgränser som skulle gälla, en rättskompetens som annars var förbehållen adliga personer. Bille hade nu Per Thurssen i förvar, men klagade över att de pågående förhören inte ledde till några uppgifter. Samtidigt ville allmogen lösa ut honom. Bille bad Kristian II att ta emot honom i Köpenhamn för att reda upp ärendet. Tre dagar senare hade Bille fått befallning att sända iväg Per Thurssen. Många bland allmogen ville prata med honom men det hade länsherren vägrat. En hop av Per Thurssens ”staldbrødre” som hade varit ”höffzmen” (hövitsmän, troligen militärt engagerade i oroligheterna) hade nu gömt sig, men höll på att förbereda sig på att fritaga Per, och därför ville Bille snarast förflytta honom till annan ort. Bille avrundar med att en del av allmogen var tillfreds med kungens och rådets skogsskäl och glada att veta var de kunde hugga. Herremännen i trakten skulle mötas på tinget dagen därpå för att bestämma hur de skulle agera.[314] Allt tyder på att man häktat en bonde som uppfattades som ledare för en resning som bestod av att bönder med stöd av kungens länshavare Niels Hack gjorde gränsdragningar i skogarna. Möjligen inbegrep allmänningsoroligheterna köpstaden Tommarp vilket inte tidigare forskning tagit notis om. Detta indikeras av att stadens stadsarkiv

[314] Knud Bille till Kristian II, 20 och 23 maj 1514, Indkommende Breve og Indlæg 1513–23, B 38, D.K., DRA. Jmfr referat hos Mollerup 1893, s. 502. I parentes kan vi se att uttrycket stallbröder här används om upproriska bönder, vilket – åtminstone i Skåne – talar mot tesen att uttrycket var reserverat för herremän, jmfr Reinholdsson 1998, s. 226–32.

brann ned ungefär samtidigt som oroligheterna ägde rum, och staden låg mitt i konfliktområdet.[315] Elva dagar efter den kungliga domen utfärdades ett tingbrev på Ingelstads häradsting efter en förfrågan av Anders Madsen (Kyrning), sannolikt å ärkesätets vägnar. Enligt brevet hade Ållskogs ”lider” med orätt begagnats som skogsfång av allmogen i Ingelstad härad. Detta var samma skog som Nedrabybönderna 1499 hade begärt att få fortsätta hugga i. Tingbrevet utformades utan någon hänvisning till tingsallmogens uttalanden, vilket tyder på att upphävandet av häradsbornas rätt skett utan deras samtycke.[316]

En ny kraft trädde in i de lokala maktrelationerna då en av de starka jordherrarna i trakten, Axel Brahe till Krageholm och Tunbyholm, under sommaren 1514 fick del i det kungliga länet Lindholmen i pant. Den tidigare innehavaren av Lindholmen Niels Hack kom att dela länet med Axel Brahe under tre år.[317] Under Lindholmen låg bl.a. Ingelstads och Järrestads härader, vilket bör ha inneburit att Axel Brahe kunde använda en kunglig befallningsmakt för att stödja sina och sina släktingars intressen.

Bent Jørgensen har påvisat att något märkligt skedde med Kristians dombrev. Den avskrift som legat till Kristian II:s kopiebok stämmer inte med en avskrift som gjordes av Anders Bille något decennium senare av originaldokumentet samt ytterligare en avskrift från 1593. Avvikelserna är flera. Texten i det kungliga registret har en avvikande liturgisk datering, och en annan ordning där påbudet att återuppbygga de nedbrutna torpen placerats efter förbudsformulären. En viktig skillnad är att det i den kungliga registeravskriften av förteckningen över de skogar, som förbjöds bönderna och oavkortat skulle räknas som enmärkesskogar, smugit sig in en skog som inte stod med i domen; ”bolldeskowe”, vilket bör vara samma ”Bolde skou” nära Frörums by i Fågeltofta socken, som nämndes i gränsdragningen av allmänningarna 1470. Den troliga förfalskningen gällde alltså en av de skogar som släkten Krognos inhägnat till Bollerupgodset.[318] Oklart är, om textförskjutningen av påbudet att

[315] Samma dag som Kristian fällde sin dom fick Tommarps borgare förnyelse på sina stadsprivilegier då de gamla brunnit upp. Branden verkar ha varit begränsad till rådhuset eftersom inga andra effekter av branden som t.ex. behov av skattenedsättningar nämns, Suhm Nye samlinger 2:1–2, s. 133, jmfr Wallin 1982, s. 177f. Det var under medeltiden i Europa en inte helt ovanlig åtgärd vid mer våldsamma bondeprotester att bränna arkiv för att få undan ägohandlingar, domböcker eller fiskala dokument, Sørensen 1988, s. 40, jmfr exempelvis om 1381 i England, Eiden 1998, s. 9f, 13–15, passim.

[316] Tr. i Jørgensen 1994, s. 49f, ”baldri(n)gis lidher som kalless Halskows lidher” eller Ållskogs lider. Anders Madsen var ärkesätets official åtminstone 1515, Ingesman 1990, s. 271f.

[317] Erslev 1879, s. 4.

[318] Jørgensen 1994, s. 42f, 46f. Jørgensen antar att denna skog låg vid Bollerup by, men namnet tyder väl på att det istället rör sig om ovannämnda skog. Om ”Bolde skou” se noter i Palteboken i *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut*, s. 390.

återuppbygga de nedbrutna torpen, innebar en betydelseförskjutning av domens innehåll.

Möjligen aktualiserades konflikten i början av 1520-talet, eftersom Kristian II:s landslag 1522 innehöll en paragraf om att inga dragningar av markgränser skulle vara giltiga utan kungens länsmans närvaro. Lagen upphävdes året därefter av den nya regeringen.[319] En herredagsdom förklarade också 1523 Niels Hacks gamla vittnesbrev för ”döda och maktlösa”, vilket tydligt visar vilkas intressen som företräddes. Domen utfärdades inte i trakten utan i Roskilde, och syftade till att garantera de skånska aristokraternas och ärkebiskopens egendomsintressen, som ansågs vara hotade. Inte minst skulle innehavet av markerna säkerställas som ärftligt.[320] Enligt domen skulle det vara möjligt att påtala eventuella felaktigheter rättsligt, men som vi har sett blev det efter 1523 svårt för allmogen att gå till kungs eller få rätt mot den lokala överheten.[321]

Huruvida dessa konflikter kom att bli en del av det stora upproret 1525 är svårt att säga något om. Upproret hade sitt centrum i nordöstra Skåne, men nedbrännanden och skövlingar drabbade även sätesgårdar som Krageholm i Herrestads härad, Tunbyholm och Bollerup i Ingelstads härad, samt kungsgården Gladsax. En del tyder på att Sören Norbys folk var drivande även här. I vad mån lokal allmoge deltog eller ej framgår inte.[322] Dock var traktens bönder även tidigare delaktiga i motsättningarna mellan skånsk allmoge och den nya riksstyrelsen, då de vägrade erlägga den föregående sommarens extraskatt.[323]

Skogstvisterna i dessa trakter upphörde inte med det skånska upproret 1525. Under många decennier framåt inträffade en rad rättsliga tvister

---

319 I Kristian II:s landslag se DRL 1513–1523, Konceptet § 109 s. 191, AM § 77 s. 240; se även Huitfeld 1652, Tom II, s. 1182.

320 Nils Hack hade ”taget nogre vinttnesbyrdt och breffue aff nogre schallcke och vloffacttiige och løgennacttiige mendt emod log och reett paa theris skowge och eyndom, szom the vdi vere och heffdt haffue, beffryctendis szame breffue och vinttnesbiwrdt schulle komme thennum och theris efftherkommere och arffwinge till skade, brast (!) och forderff vdi framtiidenn. Thi haffue vii met vortt ellskelige Danmarcks riigis raadt oss nu nerwerendis dømpt och sagdt forne løgenactiige breffue och vinttnesbyrdt døde och mactteløsze och met thette vortt opne breff døde och mactteløsze dømme, och forne prelater, riiderchabet, theris arffwinge och efftherkomere ey till schade att komme effther thendne dag vti noger maade, daag met szaa skell, at haffue vii paa kronenns vegne eller nogre anndre rette tillthale till szamme skowge och eyendom vti noger maade, tha schulle vii eller huem ther paa vill thale, thet forfyllge effther logenn.” Roskilde 10 aug 1523, FFR, s. 15.

321 1525 klagade Fredrik I själv över hur riksråd, länsherrar och adel hindrade allmogen att nå till kungs och få rättvisa, Fredrik till herredagen 1525 tr. (DM 2 rk.) *Nye Danske Magazin*, 5, s. 38; se även Appel 1991, s. 32f.

322 L J Larsson 1964, s. 232–34, som utförligt behandlar upproret s. 217–71, se också dens. 1986, s. 129–54.

323 Om riksrådsbrevet till Ingelstads och Järrestads allmoge se Larsson 1964, s. 223; Allen 1864–72, bd. 5, s. 8, samt ovan s. 132f.

kring skogar vid t.ex. Tranås, Onslunda, Brandstad och Heinge. I flera fall åberopade herrar och bönder olika gamla syner och vittnesbrev från början av seklet för att styrka sina anspråk. Heinge byamän kunde 1599 visa på hur en adlig motpart använt sig av förfalskade synebrev från 1510 och själva vinna ärendet genom att åberopa ett tingsvittne från 1503. 1578 ledde konflikterna om Albo skogar åter till smärre våldsamheter när bönder i Ingelstads och Järrestads härader sammansvor sig, gick in i Albo härad och då ”nästan helt huggt ned” några av kronans och adelns skogar.[324]

Allmänningsvägar

I skilda delar av Skåne hände det att lokala herrar stängde vägar som gick mellan byar och dit hörande allmänningar, eller viktiga handelsleder, för att ta betalt, ”ta pant”, av de förbipasserande. År 1481 beviljade Kristian I i Skånes privilegier bla. allmogen i Bara härad att fritt använda skogsvägar till de kungliga allmänningarna utan att beskattas. Det var inte enbart själva vägfarandet som mötte hinder. Tydligen hade Skåneallmogen (här syftas troligen på jordherrarna) klagat på att om deras tjänare (landbor) eller bud for i skogen och råkade ut för olyckor som ledde till döden, så måste de köpa igen dem för tre mark. Uppenbarligen tog alltså lokala herrar pant för avlidna i andra herrars tjänst. Kungen förbjöd detta förfarande. Dödsfall kunde också ha skett ”med Villie”, och då skulle ärendena fullföljas rättsligt av fogden efter lagen. Privilegierna, som även reglerade landsköp och andra företeelser, förnyades 1499 och 1502.[325]

Vägfarande till skogsallmänningar var föremål för konflikter på flera håll. I Kristian II:s dom rörande skogsallmänningarna i sydöstra Skåne 1514 inskärptes att varken fogdar eller adel fick fortsätta att hindra kungens undersåtar att resa till allmänningarna på rätta allfarvägar.[326] Att passerande till allmänningar kunde vara problematiskt ser vi i ett bevarat mageskiftesbrev från 1512, där riddare Oluf Jepsen (Sparre) måste gå ed på att han skulle låta kyrkans bönder få passera den tillskif-

[324] Se vidare Cederholm 2006, även Jørgensen 1994 s. 43, 50–52. Om Heinge Rep. 2 rk., nr 9977, 11642. Om 1578 se *Kancelliets Brevbøger* 1576–79, s. 496.

[325] DRL 1397–1513 s. 140–42, 176; Förnyelsen 1502 menades ske främst på grund av att bönderna ej följde tidigare förbud mot landsköp, se Rep. 2 rk., nr 9636; Fritzbøger 2004, s. 129; Skogsarbete var ett av medeltidens farligaste arbeten, så de dödsfall som åsyftas kan ha varit arbetsrelaterade, jmfr Myrdal 2004b, s. 368. Allmänningarna i Bara torde utgöra delar av de ovan nämnda konungsallmänningarna längs Romeleåsen.

[326] Suhm *Nye samlinger* bd 2: 1–2 s. 136. Se också nyare avskrift tr. i anslutning till Jørgensen 1994, s. 44–46.

tade marken i Skurups socken till allmänningsskogen utan ”gåva eller tjänst”.[327]

År 1503, kort efter den sista bekräftelsen av de skånska privilegierna, tillsatte kung Hans efter allmogens klagomål en nämnd som utredde och fastställde de allmänningsvägar som gick från Landskronaslätten till allmänningar vid Stenestad intill Söderåsen som allmogen skulle ha fritt tillträde till:

> *hvilke Veje den menige Almue i disse Herreder giver stor Klage over for den Skade, dem der sket var imod Ret, at de ej maatte komme der ubehindret frem Vinter eller Sommer*

Nämnden kom fram till att flera av vägarna var olovligt stängda eller ”formente” för allmogen eftersom de spärrats med gärden och hus. Synen utvisade åtta vägar från bl.a. Landskrona, Sireköpinge och Barsebäck. En av vägarna löpte vid sätesgården Duveke, och ägaren Aage Knudsen (Gere) hade i samband med synen protesterat och sagt att han skulle framlägga bevis på sin rätt att spärra vägen eftersom den gick för nära sätesgården. Eftersom vägarna löpte nära även sätesgårdar som Barsebäck och Knutstorp kan vi tänka oss att fler avspärrningar skett just vid sätesgårdar. Akten från synesförrättningen bevarades av häradsallmogen, och 1557 begärde och fick Rönneberga/Harjagers/Onsjö häraders bönder stadfästelse på synen från 1503.[328] Även på andra håll inträffade processer kring vägfarandet. År 1460 gick en lundakanik till Torna häradsting för att få ett vittne på hur Bosjökloster avspärrat vägen till Källby utanför Lund så att de som arrenderat markerna av klostret inte kunde komma dit.[329] Ett långvarigt ärende drevs 1537 av Herrestads bybor ända till kungliga rettertinget. De begärde att Ystadborgarna inte skulle få passera själva byn på väg till skogsallmänningarna.[330] På vissa håll var det rent ut farligt att resa. Mitt under den stora resningen 1524 bad blekingska bönder hospitalet S:t Annas grundare Claus Denne om ursäkt

---

327 ”dogh at alle forscreffne sancti Knwtzs thiænere vdi Wæmwndehøigs herridt boende, som thet nw haffwer eller her efftter fongendes worder, skwlle frij, qwitthe oc vbehindrede vthen nogen gaffwe eller thiæniste haffwe, nydæ oc brwghe theris skowgwæijg till almenne skowg offwer forscreffne Vgløsze fasng oc marck till ewig tiidh”, DDL 6, s. 374f, även Rep. 2 rk., nr 12177, 12180.

328 Rep. 2 rk., nr 10003 (s. 577). I nämnden 1503 ingick en Lage Urne i Bosarp, en väpnare samt nio bönder.

329 Jens Bings vittne från Torna häradsting på att de som brukade mark i Källby utanför Lund skulle ha rätt att färdas på vägen mellan Lund och Källby. Vägen var ”wlowlige aff gærdher oc ffra tæppter wppa Boosye closters veyne”, samtidigt som Jens Bing och andra arrenderat markerna av Bosjökloster. Jens Bing fick stöd av menighetens nämnd i att vägen av arild varit en ”ffrij væy, whindræther oc wclandræther”, tr. i DDL 3, s. 421f.

330 *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger*, s. 561, tingbrev år 1530 som stadfästes av kungabrev 1537.

på Bräkne häradsting för att tolv ombud från Köpenhamn slagits ihjäl på vägarna i trakten. De menade att vägarna hade varit säkra en tid men nu åter blivit riskabla.[331] Möjligen fanns det ett samband med resningen.

Det fria vägfarandet hade reglerats redan i de gamla fridslagarna, och i det medeltida Skåne befann sig allmänningsvägar liksom allmänningar under häradernas förvaltningsansvar på ett sätt som inte gällde t.ex. i Jylland.[332] Uppenbarligen var ändå vägfarandet riskabelt under undersökningsperioden. Troligen fanns det ett samband med de fejder som utspelade sig. Lokala stormän utövade våld, krävde vägavgifter, tog pant för dödade personer o.s.v., och uppenbarligen spreds en irritation hos allmogen som nådde fram till kungen. Övervåldet möttes av protester rörande de resandes personliga säkerhet och rättigheter utifrån lag och sedvänja om att fritt få fara på grund av materiella behov av ved, virke o.s.v. Liknande företeelser var vanliga i 1400-talets Europa. På många håll hämmades resandet av inte bara krig och stråtrövare utan även av lokala herrar som tog sig rätten att ta ut mer eller mindre olovliga vägavgifter, ofta med argumentet att de stod för beskydd eller underhåll, tjänster som de i praktiken ofta inte erbjöd.[333] I Kristian II:s landslag 1522 ingick ett uttryckligt förbud mot olagliga avgifter för resande på allfaravägar och på ”rette skouffwey”, detta uppfattades uppenbarligen som ett betydande bekymmer.[334]

Nybyggen

Man kan från senare delen av 1400-talet och framåt i Danmark skönja ett kolonisationstryck vilket bl.a. yttrade sig i anläggandet av nya skogstorp på *enemærker*, alltså på jordegendomar som utskiftats och inhägnats. Det förekom också återhävdande av tidigare ödegårdar. Denna kolonisation kunde även ske under kronans fogdar, vilket ibland ledde till konflikter med bönder och deras byalag.[335] Allmänningarna i Danmark verkar som vi har sett ha befunnit sig under ett visst tryck under denna period, och kronans kontroll var ganska svag. År 1505 dömde kung Hans efter ett jylländskt ärende att kronans länsherrar inte fick använda kronans jord som sin egen genom att låta bebygga den (och

[331] 11 jan. 1524, ref. i HSH 35, s. 481f. Om Claus Denne och S:t Anna i Köpenhamn, se Rørdam 1859/63, s. 346–48.

[332] Om vägfred och förbud mot spärrande av allfarvägar i de medeltida lagarna, se Fenger ”Veg” KLNM 19, sp 623f; Hoff 1997, s. 288ff; om de skånska regleringarna av allmänningar och allmänningsvägar se Haff 1909, s. 96.

[333] Spufford 2003, s. 219–21.

[334] DRL 1513–1523, Koncept § 86 s. 184, AM § 67 s. 237f.

[335] En fogde i Ålborg fick exempelvis 1516 kungligt brev på att han skulle låta uppbygga allt öde gods och sätta dem för skatt trots protester från traktens bönder, Venge 2004, s. 390, i övrigt se Fritzbøger 2004, s. 174f.

själva ta intäkterna).[336] I flera exempel ovan har vi mött indikationer på att en viss sådan nykolonisation pågick under denna tid även i Skåne. I Kristian I:s privilegier för Skåne 1481 inskärptes att man inte fick bygga gårdar eller gärden på allmänningarna eller göra dem till *enemærke*, inhägnad egendom. Detta upprepades i de följande bekräftelserna av privilegiet fram till 1502.[337] Utanför Helsingborg fördes 1503 en rättstvist mellan stadens borgare och Sten Bille om rätten till skogshuggande vid Pålsjö. Borgarna menade att det var en kronans mark där de hade rätt att hugga medan Sten Bille hävdade att den var under hans egen ägo eftersom han hade tre torp på markerna.[338] I den redan behandlade suppliken från byn Vallösa klagade byborna kring 1520 över hur Jens Holgersson (Ulfstand) låtit bygga ”ödhe godse” och överfört en rad nyttjanderättigheter till dessa, och liknande klagomål riktade bönderna i Vrams län några år senare mot ärkesätets länshavare Hans Skovgaard.[339] År 1513 fick den kunglige länsmannen Niels Hack i uppdrag att utreda olovliga nybyggen på konungsallmänningar i 12 skånska härader. Troligen var det denna översyn som förorsakade oroligheterna i Ingelstads/Järrestads härader.[340] Även senare under 1500-talet utfördes en rad rannsakningar om hur menigheter och jordherrar inkräktat på kronoskogar med torp och andra anspråk på utmarker. Uppenbarligen hade kronan problem med att vidmakthålla sina och häradernas allmänningsskogar.[341]

---

336 Dessutom hade länsherren i prejudikatfallet, Jacob Andersen i Hellum härad, låtit misshandla några av bönderna där, *Udvalg af gamle danske domme*, 1, s. 32–34.

337 DRL 1397–1513, s. 140–42, 176.

338 Rep. 2 rk., nr 9814 (del 7 s. 497), jmfr Bååth 1933, s. 77. Borgare i Danmark kunde annars vid denna tid räkna med visst stöd från kronan vad gällde allmänningar, betesrätter o.s.v. Det finns exempel på att borgare gick till kungs för att få exempelvis betesrätt i angränsande byars vångar trots bönders protester, se Christensen 1903, s. 377.

339 Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B 38, D.K., DRA, samt Vrams läns bönders klagomål mot Skovgard 20 apr. el. 3 okt. 1529 (2 ex.), Lunde ærkebisps proces 1517–28, DRA.

340 Översynen skulle gälla Torna, Färs, Bara, Onsjö, Skytts, Vemmenhögs, Ljunits, Herrestads, Ingelstads, Järrestads, Albo och Gärds härader, se Schalling 1936, s. 73, även Christensen 1974 (1903), s. 378.

341 Schalling nämner följande exempel: 1544 (eller 1554) uppdrog konungen åt Skånes landsdomare att utse en synenämnd för att granska de torp, gårdar och hus herr Holger (Ulfstand) till Häckeberga låtit uppbygga på kronans allmänning i Torna härad. 1547 vittnade Everlövs sockenstämma i Torna härad att länsmannen på Lundagård förbjudit adelns bönder och alla andra att inhägna mark på kronans allmänningar. 1588 klagade bönderna i Torna och Bara härader att landbor under två adliga änkor inhägnat delar av häradsallmänningar vid Veberöd och hindrade sedvanligt hämtande av bränsle och virke, och hänvisade till gällande förordningar samt att redan andra liknande inhägnader hävts. Riksrådet dömde till böndernas fördel, se Schalling 1936, s. 72f; jmfr Dahl 1942, s. 107.

Domen 1514 rörande allmänningarna i sydöstra Skåne vände sig också mot att allmogen hade brutit ned kronotorp i Rörums, Mellbys och Östra Vemmerlövs socknar, alltså i och intill den stora skogsallmänningen i Albo härad. Vem som varit ansvarig framgår inte, inte heller huruvida liknande nedrivningar skett av torp under adlig ägo. Åläggandet att återuppbygga kronans torp riktades till allmogen generellt, men man kan väl tänka sig att det var bönder söderifrån som hade mest att förlora på nykolonisationen i dessa trakter. Troligen skedde dylik kolonisation ofta på länshavarnas egna initiativ. Detta bör ha varit fallet i Gladsax län som redovisade anmärkningsvärt få kronogårdar kring 1525 i Albo och Järrestads härader, och till synes inga torp.[342] Vi anar alltså hur bönder i södra Skåne på sina håll kämpade mot nykolonisation på allmänningarna. Ansvariga för de nya torpen verkar ha varit såväl lokala jordherrar som vissa länsherrar. Kungens roll var tvetydig. Länge ville han säkra allmänningar och fria vägar, men just de torp i Albo som revs dömdes att återuppbyggas. Under upproret 1523–25 finns tecken på att liknande spänningar förekom i norra Skåne då det rapporterades att de upproriska bönderna samlats och ”ufordelt oc emodh loghen” rivit ned gårdar och torp under såväl kronan som kyrkan och adeln (ridderskapet).[343] Ett begynnande befolkningstryck kunde ta sig uttryck i att landbor tog sig friheter i konkurrensen om arrendekontrakten vilket framgår av en ordning (vedtægt) på Fyn 1492 som fastställde att landbor som avsatts från en gård inte fick fejda mot den nytillträdde landbon. Denna lag togs sedermera in i rikslagstiftningen fr.o.m. 1547 och var ett tydligt tecken på ett ökande tryck på arrendekontrakten.[344]

Det bör sägas att konflikter mellan bönder inom de etablerade bystrukturerna å ena sidan och stormän ansvariga för nykolonisation å andra sidan även torde ha involverat de landbor som satt på de nya torpen och gårdarna. För tysk del har det sagts att dylika landbor vid denna tid inte sällan hamnade i konflikt med de etablerade bönder som hade viss kontroll över de lokala arenorna, och därmed kunde utsättas för exkludering från exempelvis kollektiva allmänningsrättigheter.[345] På liknande vis verkar landbor på nyanlagda torp i sydöstra Skåne och även på annat

[342] För en redovisning av kanslern Claus Gjordsens länsregister från ca. 1525, samt kommentar om de anmärkningsvärt få redovisade kronogårdarna och att kronogodset i verkligheten bör ha varit betydligt större, Wallin/Lander 1988, s. 82–85.

[343] Fredrik I till inbyggarna i Helsingborgs län 25 aug. 1523, B 9, D.K., DRA, jmfr Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 76. Med det kan ha menats smärre administrationscentra som t.ex. *skudgårdar*, men beteckningen torp tyder på mindre gårdar, högst troligt nybyggen på allmänningar eller återhävdade ödegårdar.

[344] DRL 1397–1513, nr 43 (§14). Köpenhamns recess 1547 (§36) och Koldingske recessen 1558 (§ 44) i *Samling af gamle danske love 4*, s. 233, 274f. En tidigare version av Fyns vedtægt från 1473 innehöll ej motsvarande paragraf, jmfr Netterstrøm 2005, s. 376 not 28.

[345] Scott 2002b, s. 177f, 184, 239.

håll ha utsatts för våld som var riktat mot såväl dem som deras jordherrar. Nykolonisationen medförde alltså strukturella förändringar som skärpte splittringstendenser inom bondeståndet.

Fiske

Fisket var en viktig resurs under medeltiden, i Skåne gällde detta inte minst sillfisket vid Falsterbo. Man har på olika håll i Norden visat på att fiske av exempelvis lax och ål redan under högmedeltiden kunde vara en omstridd inkomstkälla. Under 1400-talet uppstod inte sällan konflikter då kyrkan försökte homogenisera tiondet, vilket dittills i vissa periferier inte hade inkluderat fiskeproduktionen.[346] Även kring fisket i Skåne finner vi en del tvister under perioden. Som redan nämnts i samband med konflikterna kring Näsbyholm tvistade ärkesätet med släkten Brahe respektive Niels Hack om fiskerätterna i Krageholmssjön och Björkesåkrasjön. 1510 utverkades också av Vemmenhögs häradsting ett tingbevis på att ärkesätet hade full fiskerätt i Tullstorps sjö.[347] År 1503 utspelade sig en tvist mellan Axel Godske (Gere) i Gundralöv (nuvarande Ruuthsbo) och Balkåkra män om fisket i en å. Axel vände sig till Bjäresjös sockenmän för ett sockenvittne på hur Balkåkra män tidigare ej haft fiskerätt i ån nära Axels mölla.[348] I Villands härad begärde Jens Holgersson (Ulfstand) under 1510-talet en rad tingsvittnen på sin rätt till småöar för att behålla rätten till ålfisket där, och vid den stora synen om Vittskövle 1520 fördelade man noggrant fiskerättigheterna mellan Niels Brahe, ärkesätet och byborna.[349]

Från Halland kom flera suppliker om fiskerätter. Kronobönderna i Porup supplikerade 1503 om att de önskade få fiska i Laxviken som de andra ”undersåtarna” gjorde i byn, och fick ett privilegiebrev från kung Hans på denna rätt.[350] Adelsänkan Birgitta till Vastad gård i Årstad härad klagade 1505 över hur hon hindrats fiska i havet där andra kungens ”undersåtar” lät fisket gå. Hon klagade också över att många högg i hennes skogar. Kungen svarade i ett brev att han förbjöd sina fogdar och ämbetsmän att låta detta fortgå.[351] I dessa fall får man intrycket av att jordherrar och fogdar försökte förbehålla sig och sina underlydande

---

346 Myrdal 1993, s. 20, jmfr om tvister om fiskerättigheter mellan bönder och överhet i norska Borgarsysla respektive Jämtland, Njåstad 2003, s. 73, 95, 139, 143f, 159f, 173, 177, 189, 193, 206 mm. Han noterar också att tiondet i Jämtland under 1400-talet vidgades till att bl.a. gälla fisk vilket tidigare inte inräknats ibid. s. 184.

347 DDL 6, s. 320, ÆA 4, s. 359.

348 Vittnet löd ”tha sagde forne mend paa siell oc sandigen, att forne Balcker mendh aldrig pleyde att fiske y forne aa, før endh en stall seg tiill oc tog fiisk y samme aa etc.”, Rep. 2 rk., nr 9986. Det bör ha gällt Svartån mellan Bjäresjö och Balkåkra socknar.

349 Wallin 1979, s. 235, 250f, om Vittskövle se ovan.

350 Rep. 2 rk., nr 9892.

351 Rep. 2 rk., nr 10398, 10400.

bönder bestämda fiskerätter. Herrarnas intresse låg säkerligen i olika typer av avgifter, men vi kan anta att även bönderna hade intresse av att tillskansa sig dessa fiskerätter.

Kyrkan skärpte vid denna tid tiondeanspråken på just fisket. År 1498 utfärdade ett biskopsmöte ett öppet brev, som svar på en prästs förfrågan, där det framhölls att tiondet även skulle gälla ”sildefiisketh oc anner almenighe fiiskæ”.[352] Även kronan förefaller ungefär samtidigt ha genomdrivit nya avgifter på fiske. Kristian II stadgade i sin handfästning 1513 att han skulle dra tillbaka alla kronans nya avgifter på fiske, och hänvisade till klagomål från adeln.[353]

På sina håll uppstod tvister där bönders delaktighet var mer påtaglig. Någon gång kring 1520 gav Harlösa sockenmän ett sockenvittne på att skogsfogden på Flyinge kungsgård (under ärkesätets regi) tagit en ”vad”, ett fiskegarn, av en Jon Svensson och i samband med detta påpekade de att Lödde å aldrig varit ”fridlyst” utan varje strandägare fick fiska längs sina ägor. Harlösa socken var ett ärkebiskopligt län under Flyinge, så de protesterande bönderna bör ha lytt under ärkesätet och vände sig alltså mot sin egen förvaltare.[354] Tvisten torde ha haft samband med mer omfattande motsättningar då uppgifter finns om ett ”uplopp” på Flyinge 1519. Vi får veta att gårdsfogden fick fri lejd till Lund för att försvara sig mot anklagelser, och han fängslades också sedermera. Dessutom begärde ärkebiskopen av någon anledning förnyade garantier av Kristian II att kyrkans landbor till Flyinge och Borgeby skulle vara fortsatt fritagna från kungsskatter.[355] Det finns ingen uttalad koppling mellan händelserna, men uppenbarligen befann sig gårdsfogden i en tvist med allmogen som ledde till ingripanden från högre instanser.

Konflikter utspelades också kring två laxgårdar i nordöstra Skåne. Allmogen kring Åhus klagade över hur en laxgård hindrade flödet i Helgeån och därmed övrigt fiske. Kungen och riksrådet utnämnde 1519 en kommission med fyra riksråd att undersöka saken, och dessa fastställde med hänvisning till skånelagen att laxgården inte fick spärra mer än hal-

---

352 7 maj 1498, DDL 5, s. 334.

353 De som bodde vid stränder skulle få fiska fritt ”som av Arild”, DGAA 2, s. 64.

354 Regest i Falkman Fört. II:I nr 1646. Om Harlösa län Ingesman 1990, s. 181. Ett samband kan möjligen finnas med ovannämnda paragraf i Kristian II:s handfästning, som upphävde avgifter på just strandägares eget fiske.

355 Gårdsfogden Peder Pors gavs fri lejd av ärkebiskopen 8 juni 1519 att komma in till staden Lund för att försvara sig angående oroligheterna. Lejden förlängdes också 26 juni, och 1522 får vi uppgiften att kung Kristian II bad Lundakapitlet om att Peder Pors skulle släppas ”uhr fängzlet”. Peder kom under 1530-talet åter i ärkesätets tjänst och satt ånyo på Flyinge 1536 och fick sedermera Flyinge i län av kungen efter kronans expropriering av ärkesätets gods, Ingesman 1990, s. 136f. Ärkebiskop Birgers brev 13 nov. 1519, HH 40:2, nr 1125.

va strömmen.[356] En liknande konflikt i slutet av 1520-talet fick en helt annan utveckling. Bönderna i Jämshög (då i Villands härad) anklagades 1529 för att ha rivit ned ärkesätets laxgård vid Mörrumsån i nuvarande västra Blekinge. De åtalades på Villands häradsting men verkar ha flytt och efterforskades sedan runtom i Blekinge.[357]

Vi kan alltså notera att även fisket var en omstridd resurs i det senmedeltida Skåne. Liknande konflikter var vanligt förekommande i Norge, och det har sagts att detta var unikt inom Norden, men det verkar alltså inte vara helt korrekt. Liksom i Norge rörde flera konflikter i Skåne kyrkans anspråk på fiske, anspråk som kom i motsättning till lokal allmoge och vissa allmänningsprinciper. Konflikterna verkar liksom i exempelvis Norge och Tyskland ha skärpts av kyrkans och dess ämbetsmäns egenmäktighet.[358]

Sammanfattning

I detta kapitel har jag tittat närmare på relationen mellan landbor och jordherrar, till vilka jag räknar såväl kronan, de andliga institutionerna och det världsliga frälset. Relationen var till stora delar individualiserad och är därför ofta mer svåråtkomlig än relationerna till kronan och kyrkan som politiska institutioner, men en del iakttagelser har ändå kunnat göras.

För småländsk del finner vi under perioden 1490–1525 sällan tecken på större konflikter mellan landbor och deras egna jordherrar. Sådana konflikter förekom under tidigare perioder men systemet förefaller ha varit förehållandevis stabilt i slutet av 1400-talet. Undantag fanns främst vad gällde de andliga institutionerna. Det offensiva biskopssätet i Linköping mötte under 1490-talet och även senare omfattande motstånd mot sina anspråk på gästning, fodring och liknande, motstånd som även förekom i de norra delarna av Småland. Dessa motsättningar bör ha spelat en viss roll bakom resningarna mot biskopssätet 1497 och 1520. Annars fanns i Småland vid denna tid ett socialt tryck på det småländska frälset att hålla sig inom vissa ramar vad gällde pålagor på deras landbor, trots frälsets tidigare försök att stärka sina anspråk genom lagstiftning. Detta kan kontrasteras med den offensiv jordfrälset skulle komma att göra under de följande decennierna. Frälsets position kom att försvagas av en stadga

---

356 25 mars 1519, *Udvalg af gamle danske domme,* 1, s. 39, jmfr Christensen 1903 (1974), s. 388.

357 En rad intyg visar att anklagelserna mot dem lästs upp i Mörrum, på Sölvesborgs ting och Blekinges landsting. Man verkar ha räknat med att de ansvariga flytt till skogs eller över gränsen, se regester i Falkman Fört. II, nr 117f, 2255–2263, jmfr Ingesman 1990, s. 106. Senast våren 1533 var laxgården åter i fullt bruk och levererade fisk till Åhus, ibid. s. 126.

358 Jmfr Njåstad 2003, s. 64–71, 143f, 159f, 177, 193f, 214, 222, 245.

1515 som överförde rätten till sakören på landbor från frälset till länsherrar och fogdar. Det innebar ett allvarligt avbräck för stora delar av frälset och ett steg bort från den senmedeltida principen om jordherrar som kungar över sina landbor. Allmogens stöd för Sten Sture d.y. tyder på att även hans politik hade stöd från bönderna.

Frälset kunde dock göra lokala framstötar. I de norra delarna av Småland finns indikationer på att frälset ställde mer offensiva krav på sina landbor vad gällde t.ex. gårdsunderhåll, krav som inte alltid följdes av småländska landbor. Kring enskilda sätesgårdar uppstod det tvister om skog och dagsverksplikt men i ganska liten utsträckning. Landbor hade anledning att tillsammans med sin jordherre värja sig mot anspråk från länsherrar, biskopssäten och konkurrerande jordherrar. På liknande vis rörde flera lokala konflikter enskilda frälsemän som självsvåldigt t.ex. inkräktade på kyrkans jordar och egendom. Sockenförsamlingarnas bönder sökte i dessa fall flera gånger biskopens hjälp och beskydd. Landbor verkar ha varit mer välvilliga till att bidra till en samhällsnytta i form av extraskatter under krigföring än sina jordherrar, och kunde vända sig mot sina herrar när dessa ansågs gå emot rikets intressen. Det fanns alltså en gräns för landbons lojalitet med sin herre. Frälsets statussymboler förefaller ha utmanats i de småländska gränstrakterna. Vi anar en bredare bondekultur med inslag av beväpning, materiella statussymboler och liknande som blev desto tydligare i och med den koppling mellan böndernas beväpning och skattefrihet som gjordes av bönderna i gränstrakterna kring 1520 och framåt.

I Danmark och Skåne kom under senmedeltiden en omfattande offensiv från jordfrälset mot landbor och andra bönder rörande rättslig överhöghet, olika avgifter och rättigheter till resurser som t.ex. skog. Protester eller motstånd med bakgrund i nya avgifter för landbor finner vi i Skåne främst rörande kyrkan, men möjligen hade upproret 1523–25 kopplingar till det världsliga frälsets motsvarande höjningar. Adeln stärkte vid denna tid sina privilegier i olika etapper, med rätt till alla sakören från sina landbor och en hals- och handrätt, privilegier som slutgiltigt etablerades med Fredrik I. Detta kan utgöra bakgrunden till rapporter om en omfattande irritation hos allmogen mot aristokratins herravälde, med våld genomtrumfade egenintressen och korrumperande av rättens arenor. Under Kristian II motverkades denna offensiv till delar av en allians mellan bönderna och kronan. Landbor fick vissa medgivanden genom kungliga brev och den nya landslagen, som emellertid upphävdes efter Kristian II:s avsättning. Från skånska bönder kom återkommande klagomål mot såväl jordherrar som länshavare om orättfärdiga vägavgifter och inskränkningar av allmänningsrättigheter, vilket kronan och enskilda fogdar vid flera tillfällen försökte åtgärda fram till 1523.

I de norra delarna av Skåne hade bönderna en politisk styrka och lyck-

ades genom förhandlingar med kronan vidmakthålla sina tidigare friheter från städjor och vissa andra avgifter på kronans och senare kyrkans gods. Möjligen gällde detta främst kronans landbor men motsvarande förhållanden kan ha gällt på det världsliga frälsets gods. I de mer tätbefolkade delarna av Skåne förekom lokala konflikter om utmarker och nyttjanderättigheter i skog och liknande, resurser som var alltmer utsatta för en konkurrens och för ökande anspråk från jord- och länsherrars håll, samt en tilltagande nykolonisation eller återkolonisation under deras hägn. Liksom i Småland utövade enskilda jordherrar ett tryck på jord som låg till kyrkor och kloster. I många av dessa konflikter samverkade landbor rättsligt med sina jordherrar för att trygga sina rättigheter, hindra nya avgifter m.m. Herrarnas rättsliga beskydd spelade här en viktig roll för landborna. Det förekom också konfliktlösning i form av lokala ordningar eller förlikningar om resursfördelningen, samt genom att bönder vände sig till kungen för att söka stöd.

Ett samarbete mellan landbor och jordherrar förefaller också ha förekommit med syftet att vidmakthålla olika undantag från extraskatter och länsherrars pålagor. I en del fall kunde detta leda till vägran och smärre resningar. En tilltagande jordkonkurrens mellan olika jordherrar drog också in landbor och andra bönder i rättsliga tvister och fejdliknande förhållanden. På vissa håll löpte konflikter rörande allmänningar och andra nyttjanderättigheter mellan herrar och bondemenigheter. Från 1481 och framåt fick de skånska bönderna kungliga garantier på sina allmänningsrättigheter som var hotade av att herrar lät inhägna och etablera nya torp på markerna. Dessa garantier räckte ej, och i sydöstra Skåne försökte bondemenigheterna hindra fortsatta inskränkningar med omfattande långvariga rättsliga processer som ledde till oroligheter kring 1514 då man bl.a. rev ned torp på kronans marker och genomförde egna syner. Bönderna ville säkra sina gamla privilegier och rättigheter i allians med kronan, en allians som omöjliggjordes av den aristokratiska offensiven 1523.

Relationen mellan landbor och jordherrar kännetecknades i synnerhet i Skåne av att man gemensamt agerade i resurskonflikter mot andra parter. Det finns också tecken på att landborna utsattes för en hel del våld i samband med herrarnas tvister sinsemellan, vilket förstärkte landbornas behov av beskydd från den egna herren. I några fall förekom i samband med dessa konflikter lokala resningar och fejder som i mycket påminner om Algazis analys utifrån tyska förhållanden om det senmedeltida våldet och fejdandet som ett resurssystem. För skånsk del förefaller detta ha varit koncentrerat till de centralbygder som dominerades av frälsegods och hade starka huvudgårdar. Detta våld kompletterades emellertid med krigets våld och övergrepp, som drabbade befolkningen i synnerhet i de småländska gränsområdena. Trots de återkommande lokala

allianserna mellan landbor och deras jordherrar fanns uppenbarligen spänningar mellan bondeståndet och jordherrarna som vid denna tid genomdrev en stärkt rättslig överhöghet och en skärpt exploatering av landbor och naturresurser. När aristokratin kring 1500 blev den pådrivande gruppen för denna utveckling vände sig bönder och allmoge alltmer emot denna grupp och försökte försvara sina rättigheter både lokalt och på rikspolitisk nivå. Kampen kom att gälla såväl konkreta resurser som möjligheterna att använda sig av sedvänjor, privilegier, lag och rätt, och av kungen som rättens värnare. En viktig skillnad mellan Småland och Skåne var att de motsättningar som i Skåne föranleddes av ökande resursuttag från jordherrarnas håll, först några decennier senare fick sin motsvarighet i Småland. Såtillvida hade det skånska upproret 1523–25 likheter med det senare Dackeupproret. Men det skånska upprorets komplexa allianser och politiserade form var ett utslag av den turbulenta politiska kultur som avslutade den danska senmedeltiden.

5 Motståndsformer och arenor

I detta kapitel ska jag på ett mer samlat vis diskutera de iakttagelser som gjorts i de föregående kapitlens undersökningar med hänsyn till bönders val av protest- och motståndsformer, och hur deras användning av arenor såg ut i samband med detta. Kapitlet inleds med en översikt över mina tidigare resultat.

Motstånds- och protestformer

Trots periodens ofta bräckliga källor har vi funnit en rad exempel på att bönder och allmoge på olika vis protesterade och gjorde motstånd gentemot de olika överheterna i de bägge landskapen. Mer omfattande oroligheter har i regel givit upphov till större avtryck i källorna än exempelvis vanliga förhandlingar eller enklare suppliker. Men vi har även funnit material med exempel på de senare interaktionsformerna, även om de sannolikt bara är spridda rester från ett ursprungligen större material. En del har vi också kunnat sluta oss till utifrån andra typer av källor. Som utgångspunkt för en närmare analys av de protest- och motståndsformer som användes, samt av de arenor där de utfördes och artikulerades, skall jag här först sammanställa de huvudsakliga resultaten av de utförliga genomgångarna i kapitel 2 till 4 i en översiktlig tablå. I tablån anknyter jag till den uppdelning av olika motståndsformer som jag tidigare presenterat. Efter denna översikt övergår jag till en mer ingående analys.

RESNINGAR DÄR BÖNDER DELTOG

Här används termen resning såväl i betydelsen av uppror, alltså mer eller mindre organiserat kollektivt våld mot en överhet, lokalt eller regionalt, som i betydelsen av smärre resningar där graden av våld kan ha varit förhållandevis låg. I flertalet fall har bönder tydligt samagerat med en eller flera herrar, vilket ofta har uppfattats som att bönderna rests mot en annan herre. Samtidens benämningar på dylika skeenden varierar och kan inte omedelbart användas för en typologi.[1]

Småland

	Resning mot	**Omstridd resurs/fråga**
Linköpings stift 1497	mot biskop	lojalitet med riksstyrelsen (fodring, spetalstionden)
Konga 1506	mot länsherre	(önskade annan länsherrre?)
Tjust 1509	mot länsherre	länsherres beskattning (?), häradshövdingeval,
Linköpings stift 1520	mot biskop	lojalitet med riksstyrelsen
Småland 1520–21	mot kung Kristian II	rikstillhörighet/kungaval, fogdar, skatter, lag och rätt, bondebeväpning

Skåne

	Resning mot	**Omstridd resurs/fråga**
Göinge 1492	mot länsherre (?)	dom mot lokal ämbetsman
Laholms län 1509	mot länsherre	skatter (?)
Ingelstads/Järrestads 1513–14	mot lokala jordherrar/ aristokrati	skogsallmänningar
Flyinge 1519	mot gårdsfogde (?)	fiskerättigheter (?)
Skåne 1523–25	mot länsherrar, ny riksstyrelse, skånska aristokratin, ärkesätet (?), kloster (?)	kungaval, skatter, lag och rätt, länsförvaltning, bondebeväpning, aristokratins makt.

[1] I källorna kallas dessa skeenden för resning, uppresning, ”upløb”, förbund, uppror, olaglig församling, se t.ex. om händelserna 1523 i Skåne, Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 1523, B9, D.K., DRA; tre skånska riksråd till övriga riksråd i Köpenhamn 30 nov. 1523, B5e Rigsråd og Stænder, DRA. Om händelserna i Tjust 1502 och 1509 som att bönder var olydiga och satt ”överhöriga” respektive resningar, SA 316, BSH 5, nr 258. Om hur ölandsbönder skulle ”rise” sig 1507, HSH 20, s. 202. Det har framhållits att termen ”uppror” började användas först en bit in i 1500-talet i samband med att de äldre fejdliknande resningarna avtog, Reinholdsson 1998, s. 103–07.

VÄGRAN ATT ERLÄGGA PÅLAGOR

Småland

	Resurs	Krav
Tjust ca 1495 (?), 1501–02	skatter till länsherre	
Delar av Småland 1507	uppbådsvägran	att enbart försvara egna områden
Kalmar län 1509	skatter, gästning	skatter enligt sedvänjan
Finnveden, Tiohärad 1511	skatter	fred
Norra Småland (?) 1524	tionde-kontributioner	kontributioners ändamålsenlighet (?)
Småland 1524–25	skatt och gengärd	

Skåne

	Resurs	Krav
Blekinge 1496	landgille (?)	
Skåne 1497, 1507	uppbåd	fred (?)
Blekinge 1510	skatter	fred
Laholms län 1511	landbors skatter	skattefrihet (?)
Norra Skåne 1524	skatter	(pågående uppror)

LOKALA AVTAL, FÖRBUND MOT YTTRE HOT

Småland

	Medel
Gränsområdet södra Småland, Blekinge, norra Skåne 1505, 1510,	gränsfreder
Finnveden, Tiohärad 1511	”neutralitetsförklaring”, innehållande av skatt, hyllningsvägran
Värend 1520	”neutralitetsförklaring”, hyllningsvägran

Skåne

	Medel
(Bjäre, Åsbo härader 1481)	sammansvärjning
Skåne 1505, 1510, 1523, (Blekinge) 1525	gränsfreder
Ingelstads/Järrestads 1513–14	rättsliga syner, domar
Blekinge, Villands 1523	sammansvärjning (?)

LÅNGVARIGT MEN DIFFUST MOTSTÅND MOT SPECIFIKA PÅLAGOR

Småland

	Pålaga
Södra Småland 1505–25	mot skatter, gästning, fodring,
Småland kring Nydala kloster 1500?–1525	avgiften "munkaskäppan"
(Norra Småland?) 1490–1515?	biskopsgästning

Skåne

	Pålaga
Skåne 1490–1525	kyrkliga avgifter, biskopssätets gästningsrätt

FRÅGOR SOM BÖNDER ELLER DERAS HERRAR FÖRDE TILL RÄTTEN ELLER TILL KUNGS

Småland

	Tvistefråga	**Medel, ev. uppföljning**
Finnveden 1492–1511	stående och extra skatter	suppliker
Småland 1497–1501 (?)	danska fogdars olagliga skatter och övervåld	jordherrars talan till kungs (?)
Burseryds socken, Västbo 1506	dubbelbeskattning	supplik
Sunnerbo 1507	val av häradshövding	supplik
Småland 1497–1501, 1507–11, 1520–24	handelsförbud, bristande varutillgång, priser	krav under förhandlingar (?)
Marbäcks fjärding/skogelag, Norra Vedbo (år?)	tillgripande av skog och mark	supplik
Sockenförsamlingar –1525 (till Linköpings biskop)	tillgripanden av sockenjord och andra tillgångar	jordherres talan lokalt
Kyrkans landbor 1523–25	fogdars gästning, tiondeparter	jordherres talan

Skåne

	Tvistefråga	**Medel, eventuell uppföljning**
Skåne 1490–1523	en rad tvister om skog, fiske,	jordherres talan lokalt
Göinge, Bjäre, Åsbo 1523–25	fogdegästning, landboavgifter,	suppliker, privilegium
Skåne kring 1502	fejdevåld mot ärkesätets landbor	jordherres talan (?)
Åsbo härader 1516	dagsverken till länshavaren	supplik (?), privilegium
(Flyinge –1519), Kring Helgeån –1519	fiskerättigheter	suppliker (?), kommission, kunglig dom,
Vallösa by, Ljunits hd, ca 1520	tillgripanden av skog, ängar, fiske	supplik
Bara (Skåne), Ingelstads/ Järrestads 1481–1514	allmänningsrättigheter, vägavgifter, allmänningsvägar	privilegier, kunglig dom, kommission,
Skåne ca 1516–1520	länsherrar	suppliker (?), en del avsattes
Skåne ca 1507–11, 1518–22.	extraskatter under krigsår	skattebefrielse

(Källa: se analys och belägg i kapitel 2–4)

Trots de ofta svaga källorna kan vi som framgår av tablån belägga en rad olika motstånds- och protestformer i källorna för denna period.

Rättsliga tvister var på sina håll vanligt förekommande. I början av 1500-talet pågick många tvister om naturresurser av olika slag främst i de södra delarna av Skåne. Här agerade inte sällan landbor tillsammans med sina herrar för att garantera nyttjanderätt till skog och liknande. Man använde också rättens medel, inte minst med vittnesintyg om tidigare förhållanden, för att försöka värja sig mot gästnings- eller skatteanspråk från kronan eller ärkesätet och deras länsherrar. Före 1523 kunde sådana ärenden involvera viss oro för att sedan nå till kungs, medan det finns indikationer på att det blev svårare att appellera till högre instanser efter 1523. Även under mer oroliga förhållanden som i sydöstra Skåne 1514 använde man sig av rättsliga arbetsformer som syner, vittnesmål och gränssättningar.

I Småland har jag funnit få dylika ärenden. Lokala rättsliga källor i form av vittnen och domar har på den svenska sidan bevarats sämre än för dansk del och skillnaderna mellan regionerna kan därför delvis ha en källteknisk förklaring. Men frånvaron av dokumenterad större oro kring liknande resurser, samt skogsrikedomen i Småland, tyder trots allt på att konflikter kring naturresurser var mindre framträdande i Småland än i Skåne vid denna tid. Däremot finner vi en rad ärenden där sockenmenigheter rättsligt samverkade med biskopen mot frälsemäns intrång på sockenegendomar.

Suppliker, besvär och att gå till kungs.
Att gå till kungs var ett sätt att försöka få rätt i en högre instans, och inte sällan utgjorde suppliker och besvär verktyg för att kringgå de egentliga rättsliga arenorna och instansordningarna. Ett syfte kan ha varit att försöka förbigå lokala ”hegemonier” där starka parter lyckats driva igenom sina intressen i det lokala rättsväsendet.[2] I Norden har supplik- och besvärsväsendet främst studerats som tidigmoderna fenomen som i synnerhet under 1600-talet kännetecknades av formalisering, förrättsligande samt vissa inskränkningar främst vad gällde möjligheten att gå direkt till kungs. Under senare tid har forskning på kontinenten och i Norden visat att mycket tyder på att suppliker var vanliga redan under senmedeltiden, och att de på sina håll redan då blev ett viktigt instrument för interaktionen mellan lokalsamhällen och centralmakt. Före formaliseringen under 1500-talet var det lättare för bönder att kollektivt sända suppliker eller representanter direkt till kungs, men det skedde återkommande åtstramningar. En förordning på 1400-talet förbjöd allmogen i Sverige att gå till högre rätt innan de varit inför häradsting. Detta verkar inte ha hindrat anstormningen av klagomål. Gustav Vasa klagade betydligt senare över hur han blev överlupen av ärenden från enskilda, och ovannämnda begränsning förnyades flera gånger under 1500-talet.[3]

Även om de bevarade exemplen på suppliker och besvär i mitt material är förhållandevis få, tyder mycket på att dessa var etablerade arbetssätt för bönderna på olika håll. Det finns uppgifter om skrivelser, utsända bud, samt förhandlingar och åtgärder utifrån klagomål. Suppliker och besvär kunde i Småland komma till riksföreståndare och råd från socknar, skogelag och härader, i Skåne åtminstone från byar men också från enskilda kronobönder. Det vanligaste sammanhanget för de suppliker vi har funnit var att bönderna menade att någon kränkt lag och rätt. I Skåne sökte man hjälp mot herrar som främst tagit sig rättigheter rörande skogar.[4] I några fall vände sig småländska härader till kungs (d. v.s. till riksföreståndaren och riksrådet) därför att de menade att den

---

2 Jmfr resonemang utifrån 1700-talets Tyskland, Luebke 1997, s. 105f.

3 Staf 1935, s. 232f, 317f. I Sverige har främst ståndsbesvären i riksdagen studerats, ett besvärsväsende som växte fram under 1500-talet. För olika värderingar av besvärsväsendets roll i Sverige under 1500–1600-talen se Österberg 1993, jmfr Wittrock 1948, mer pessimistiskt Harnesk 1997, s. 99f. och not. Om Norge Supphellen 1978, Imsen 1982, Imsen/Vogler 1997, s. 21f, Njåstad 2003, s. 230–32, 248–50. Norden och i synnerhet Finland och Norge präglades genom supplikinstitutet länge av en direkt kommunikation mellan allmoge och kung, Njåstad 2004, s. 111. För en lokal studie om kontakterna mellan Göinge härad och kronan under 1500–1600-talen, se Persson 2005, s. 348, 373f.

4 Skåne: Vallösa byabönder ca 1520, Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B38, D.K. DRA. Jmfr Sölvesborgs invånares klagomål mot Paul Laxman ca 1505, Rep. 2 rk., nr 13031. Småland: klagomålet mot Skärsjös tillgripande av skogar i Norra Vedbo, SA 513, se vidare i kap. 4.

stående skatten var felaktigt satt. Här kunde man hänvisa till ändrade gårdsantal eller också felaktiga beslut från tidigare länshavare. I ett fall protesterade man mot att häradshövdingen bytts ut utan att häradsallmogen tillfrågats.

Besvär rörde antingen kronans resursuttag eller konflikter mellan ståndsgrupper inom lokalsamhället, medan konflikter inom ståndsgrupperna troligen löstes på de lokala rättsliga arenorna. I en del fall bör besvär och suppliker skärskådas källkritiskt, i synnerhet när de stödde lokala elitintressen som att en lokal frälseman borde bli häradshövding. Men i flera av fallen ser vi att tingskretsar agerade i böndernas intresse. Det var inte oväntat lättare för bönder som stod direkt under fataburen att vända sig till kungen/riksföreståndaren. Flertalet småländska besvär kom från härader som låg till fataburen.[5] Under Kristian II fick de danska bönderna ett visst stöd från kronan vad gällde supplikrätten. I den nya kortvariga landslagen stadgades en rätt att överklaga ”orättfärdiga” domar och rätten att gå till kungs underströks.[6] Det finns också indikationer på att skånska bönder flera gånger supplikerade mot läns- och jordherrar under 1510-talet, en möjlighet som begränsades efter 1523. Kristian II hänvisade å sin sida till klagomål från allmogen i sin politik gentemot länshavare och kyrkan.[7] De efterföljande begränsningarna ökade möjligen böndernas benägenhet att lösa lokala tvister med utomrättsliga medel. Vad gäller samspelet mellan länsherrar och allmoge är det betydligt svårare att få en klar bild. Menigheter kunde vända sig till länsherrar med klagomål, vilket bör ha liknat besvärsinstitutet. Dylika klagomål är emellertid enbart omnämnda i enstaka fall och svåra att dra klara slutsatser av.[8] Till största delen torde dock interaktionen på denna nivå ha skett med tingsförhandlingar.

Förhandlingar

Enligt de gamla lagarna skulle inte minst skatter förhandlas och godkännas på tingen, en princip som levde kvar senmedeltiden ut men som i

---

5 Se främst kap. 2, besvären Östbo härad 1509, 1511, BSH 5, nr 267, 390. Västra härad 1506, SA 795a samt ett troligt besvär om en fogdes skattefusk 1502, SA 300. Jmfr Blekinges Östra härad 1508, BSH 5, nr. 154, s. 204f. Sunnerbo 1507 om häradshövdingsutnämning, BSH5, nr. 145.

6 DRL 1513–1523, Koncept § 44, AM § 27.

7 Se ovan s. 144f. om kronans räfster mot länsherrar, s. 192–94 om Kristian II:s lagprojekt och kyrkan, samt s. 237f. om kronans försök att reglera landboförhållanden under Kristian II och hur möjligheterna att appellera till kungs begränsades under Fredrik I.

8 Sten Sture d.ä fick 1499 klagomål på olagliga avgifter från ospecificerat län, vilket han sedan tog upp med kung Hans, BSH 4, nr 166. Sören Norby hänvisade 1521 i ett brev till Kristian II till småländsk irritation mot beslutet om avväpning, tr. i (sv) HT 1900, s. 300. 1510 kom bud från de olika häraderna i Kalmar län inför Johan Månsson på Kalmar för att frambära klagomål, BSH 5, nr 291.

synnerhet vad gällde de danska landstingen tenderade att erodera.[9] I Sverige var skatterna inpå 1500-talet satta på en kollektiv nivå, inte sällan som en sämja för ett härad eller ibland hela landskap, vilket utgjorde en strukturell grund för kollektiva förhandlingar om skatterna.[10] För svensk del har Nils Staf gjort en inventering av vilka typer av politiska möten som ägde rum i Sverige under medeltiden och 1500-talet. Han visar att tiden kring 1500 uppvisade en blandning av olika mötestyper. De gamla landstingens roll som rätts- och bevillningsinstanser hade då i hög grad trängts undan av häraderna.[11] Under det sena 1400-talet försköts delar av riksmakten från de gamla herredagarna till en sakta framväxande ständerriksdag men också till förhandlingar och mobiliseringar på marknader och annat – s.k. marknadsmöten – som tilltog vid denna tid. Detta var ett resultat av riksföreståndarens och olika rådsfraktioners behov av kanaler under mobiliseringen mot Kalmarunionen och mot varandra. Samtidigt berodde decentraliseringen av förhandlingsformerna på de gamla slottsfögderiernas nedgång efter Engelbrektsupproret. En stor del av förvaltningen gled då ner till häradsnivån och allmogens inflytande stärktes.[12] Såväl under sturetiden som under Gustav Vasas tidigare regeringsperiod var riksmötena centrerade till Svealand. Rikspolitiska möten skedde nästan aldrig i Småland som i än högre grad präglades av decentraliseringen, och på sturetidens möten på andra håll närvarade främst allmoge från Mälardalen, Bergslagen och Östergötland.[13]

Det var vanligt med kollektiva förhandlingar i olika former i Småland. Extraskatter och uppbåd kom att förhandlas på tingen i respektive folkland eller härad. Dessa förhandlingar ledde i flera fall till framgångar för bönderna. I Kalmar län skedde flera gånger mer centraliserade förhandlingar med ombud för länets allmoge.[14] Med de många förhandlingarna reaktiverades den gamla principen att skatter skulle godtas på

---

9 Venge 2004, s. 142, 257f, 262f, 326f, 338, jmfr Wittendorff 1989, s. 41f.

10 En stor förändring skedde sedan kring 1530–50, i och med en jordetalsregistrering. Under 1400-talet kunde sämjorna ligga på ganska stora områden. Det var inte ovanligt med en avgift på häradsnivå eller t.o.m. landskapsnivå, d.v.s. att den främst var territoriell, Dovring 1951, s. 61, 71ff, 162–186.

11 Staf 1935, s. 8f, 224f, jmfr Berg 1935, s. 22.

12 Hammarström 1956, s. 40 ff, 63 som betonar att decentraliseringen fortsatte 1400-talet ut som ekonomisk strategi. Om de olika folklandstingens roll under sturarna och främst Sten Sture d.y. som ett stärkande av allmogens roll se Tunberg 1931, s. 153f, 166f, 208f, 218f, Westin 1957, s. 490–510. Kring 1400 använde kronan nedförandet av ärenden till häradstingen som en strategi för att detronisera den regionala aristokratin och kyrkan i en rad egendomstvister, främst i Östergötland och norra Småland, Schück 1959, s. 97, jmfr Rosén 1950, s. 216–21.

13 Staf 1935, s. 15–55, Gustafsson 1991, Schück 2005 (1985), s. 189, 195, 232.

14 Man använde sig av ombud som kom till Kalmar slott. Detta skedde dels under oroligheterna 1509 då bönderna begärde nedsättningar av vissa pålagor, liksom 1510, dels vid påbuden av nya pålagor 1525 då syftet för kronans del torde vara att undvika lokala förhandlingar, se ovan s. 76–78, 100.

tingen och användes offensivt av bönderna. Dessa kunde vid en fördelaktig styrkeposition tillskansa sig speciella undantag och liknande, då i form av lokala privilegier. Sådana förhandlingar kunde ske såväl i förlänta områden som i de som låg till fataburen. När det blev fråga om mer kontroversiella ställningstaganden gentemot centralstyrena var det häradsallmogen i fataburshärader som skötte kommunikationen med centralmakten.[15] Det är svårare att se hur det gick till i förlänta områden, men exempelvis Värend förhandlade uppenbarligen ganska offensivt gentemot Svante Nilssons fogdar och utövade ett visst motstånd i form av tröghet att uppfylla löften. Men troligen var det lättare för menigheter som låg under fataburen att tillförhandla sig fördelar, vilket torde ligga bakom att de skattebefrielser som utverkades i Småland under 1510-talet skedde samtidigt som stora delar av landskapet hamnade under direktförvaltning. Resningar hade inte sällan förhandlingar som utgångspunkt eller mål. Lokala resningar som i Laholms län 1509 föregicks av utskrivningar av extraskatter eller gengärder, och bör alltså ha ägt rum i samband med lokala förhandlingar om skattens utformning. Oroligheterna i Kalmar län 1509 stillades efter förhandlingar om olika pålagor.[16]

Lokala och regionala sedvänjor bör ha byggt på en utbredd lokal förhandlingskultur. I södra Småland rörde sådana exempelvis tiondenas utformning och vilka persedlar skatterna skulle sättas i. I Skåne möter vi en mer centraliserad förhandlingskultur med formaliserade privilegier som förhandlades fram mellan menigheter och kronan. Kronan försökte med dylika möta allmogens klagomål över nya pålagor, över orättfärdiga avgifter på resande och över stormäns ingrepp i allmänningar.[17] I exempelvis Göinge etablerades en vana att vända sig till kungs som kom att fortsätta 1500-talet igenom.[18]

Många av de förhandlingar vi har noterat skedde i samband med en hyllning. Från tyskt håll har forskning visat att senmedeltida hyllningar i hög grad kännetecknades av en uttrycklig ömsesidighetsrelation. En menighet lovade vid en hyllning sin trohet och underställde sig herrens domskraft, mot att herren garanterade menigheten dess uppnådda rättigheter eller ”privilegier” och lokala sedvänjor. Vanligen utgjorde dessa rättig-

---

15 Främst i samband med händelserna 1511 då Finnveden förde Tiohärads talan.

16 Se s. 51, 76–78, 90f, 119–21.

17 Se om Skånes privilegier 1481–1502, s. 155f, 278f, om de skånska gränsområdenas privilegieförhandlingar s. 128, 156f. Göinge framstår som exceptionellt med sitt privilegium på att slippa vissa avgifter och behålla specifika sedvänjor 1523 och 1525. I Blekinge och Halland etablerades ungefär vid denna tid den s.k. halvskattepraxisen som fortsättningsvis kom att förhandlas för varje skatteutskrivning.

18 Under största delen av 1500-talet sände Göinge återkommande representanter till kungs för att förhandla om olika privilegier och undantag från skatter. Detta skedde dels med fullmäktigade för hela häradet, och dels för enskilda byar och socknar, Persson, 2005, s. 358–60.

heter undantag från resursanspråk. De ömsesidiga löftena utvecklade sig ofta till fasta formler. Hyllningar kunde ske i alla vertikala samhällsrelationer, undersåtar hyllade en kung och dennes länshavare, landbor hyllade en jordherre o.s.v. Den ömsesidighet som ofta framhävdes i hyllningarna kunde utgöra grund för protester, och bli föremål för en omförhandling.[19] Detta förefaller stämma ganska väl med en rad skeenden även i undersökningsområdena.

När en herre tillträdde sitt ämbete hyllades han av menigheten, liknande skedde vid skatteutskrivningar och militära erövringar. Herrarna gav inte sällan ett formelmässigt löfte om att hålla lag och sedvänja. Menigheterna ställde ibland motkrav. För att erkänna någondera av riksstyrelserna under krigen begärde flera gånger småländsk allmoge löften från kung och riksföreståndare om att slippa vissa pålagor och att gammal lag och sedvänja skulle följas. Återkommande användes under senmedeltiden löften om skattesänkningar av olika stridande fraktioner för att få med sig allmogen, och möjligen etablerades på detta vis även skattebefrielserna i södra Småland med Sten Sture d.y:s tillträde. Det stora upproret mot Kristian II underblåstes av hans avbrutna eriksgata vintern 1521, vilket innebar att de småländska menigheterna aldrig fullföljde hyllningen av den nye riksherren.[20] På den skånska sidan ägde flera oroligheter rum i samband med tronskiften då hyllningar var ett viktigt instrument, ett samband som verkar ha rått under 1400-talet i Danmark. Allmänningsstriderna 1514 utspelade sig kort efter Kristian II:s tillträde. I samband med det skånska upproret 1523 sade allmogen i Blekinge upp troheten till länsherren, och det är oklart om allmogen i norra Skåne överhuvudtaget hyllade sina nya länsherrar. Under den slutliga resningen under Norby 1525 samlades allmogen på landstinget i Lund och hyllade Kristian II. Göinge privilegier uppnåddes och bekräftades i direkt anslutning till de hyllningar man gjorde vid Fredrik I:s maktövertagande samt återigen när det skånska upproret slagits ned.[21]

Kollektiv vägran av pålagor eller skyldigheter var inte heller ovanligt. Småländska härader levererade under krigsåren kring 1507–09 helt enkelt inte vissa fastställda extraskatter. 1521 återtog menigheter gengärden till Kristian II:s avbrutna eriksgata, 1524 återtogs kyrkliga kontributioner och 1525 vägrade man i södra Småland en gengärd till kronan.

---

19 Holenstein 1991, s. 65–99, 321–408. Ett av hans viktigaste resultat är hyllningsinstitutionens försvagande under tidigmodern tid, att hyllningens kompetens att relativisera en menighets relation till en överhet snabbt beskars under 1500- och 1600-talen, främst inom det rättsliga området där förvaltandet av lokala sedvänjor begränsades av en utökad skriven central rättsordning, ibid. s. 209–16 passim.

20 Ovan s. 61f. not 4, s. 99, om löften om att hålla lag och sedvänja nedan s. 450f. Jmfr Staf som framhåller de på ed vilande trohetsförsäkringar som gjordes mot riksföreståndaren på marknader i Svealand 1502, 1508 och 1509, Staf 1935, s. 313.

21 Om 1514 se ovan s. 282–85, om 1523–25 s.125–34.

Flera gånger vägrade allmogen att ingå i de begärda uppbåden under krigföringen 1497 samt 1504–11 både i Småland och Skåne. I de svenska gränsområdena vägrade också bönderna på vissa håll att erlägga en höjd fodring till sina häradshövdingar.[22] I Skåne förekom flera gånger obstruktion rörande kyrkliga avgifter på sockennivå. Sådan obstruktion kunde i vissa fall leda till att man erövrade friheter från smärre avgifter, men i de flesta fall försökte ärkesätet vidmakthålla sina anspråk.[23] I bägge landskapen förekom exempel på att landbor under en jordherre inte erlade begärda gengärder eller tilldömda böter. Då rådde sannolikt ett samförstånd mellan jordherre och landbor.[24]

Exakt hur en kollektiv vägran stadfästes framgår sällan i källorna. Vanligen verkar den på något vis ha bestämts på landsting, häradsting eller i något fall sockenstämma. Tingen var samma arenor där bevillningar och hyllningar ägde rum. I samband med större uppror stadfästes vanligen en generell skattevägran, som under denna period hade viss koppling till egen beväpning eller eget försvar. Dessa aktioner framstår som på lokalt och regionalt plan politiskt organiserade beslut.[25]

Sedvänjor, lokala ordningar och privilegier

De vanligaste privilegierna var de som gavs som friheter till kyrkan, frälse/jordadel och borgare/städer. Som vi har sett kunde emellertid ibland också bönder tillerkännas privilegier i territoriellt avgränsade områden, något som var vanligt på vissa håll i Europa.[26]

I Danmark förekom under 1400-talet lokala ordningar, s.k. vedtægter, där regler för främst ekonomiska förhållanden fastställdes. På flera av öarna framtogs ganska omfattande sådana regelsamlingar, ofta med en komplicerad balansgång mellan att säkerställa en rad resurser för den lokala eliten, och en mer inklusiv ordning för det stora flertalet där man reglerade krediter och liknande.[27] Regleringar i vedtægter och i enskilda privilegier kunde som vi har sett också röra allmänningsrättigheter, fritt

---

22 Ovan s. 90f, 105f, 138f.

23 Ovan s. 184–88.

24 Finnveden 1508, 1510, Laholms län 1509, 1512, ovan s. 82f, 119–21.

25 Skattevägran inträffade i Blekinge 1510 och Tiohärad 1511 i anslutning till krav på fred. Sedan tillkom i Småland 1520–21 och i det nordskånska upproret 1523–24 en koppling mellan egen beväpning och skattevägran, vilken också återkom under Dackeupproret.

26 I de mer autonoma bondedominerade sammanslutningarna i Tyskland och Schweiz var det inte ovanligt att olika friheter på begäran utformades som avtal mellan lokalsamhälle och överhet, alltså som ett slags territoriellt utformat privilegium. Se t.ex. forskningsöversikten hos Njåstad 2003, s. 37–44, jmfr om nordelbiska *Weistümer*, Krüger 1984. Även den tidigmoderna konglomeratstaten gav ofta privilegier till olika regioner i samband med krigsstatens ökande pålagor, Gustafsson 2000, s. 25–27.

27 Se diskussion om Lollands villkor 1446 hos Venge 2004, s. 234–38.

vägfarande och liknande. I vissa periferier i Danmark utvecklades så småningom privilegier som skulle garantera allmogen att få behålla olika sedvänjor.[28] I undersökningen fann vi att bönderna i Skåne och Småland på flera områden försökte säkerställa olika intressen i form av sedvänjor. I Småland var dessa sedvänjor ofta vittomfattande vad gällde exempelvis landbors rättigheter eller bönders möjligheter att låna från sockenkyrkan. Menigheter förhandlade också till sig löften om att inga nya skatter skulle tillkomma. I Skåne var det vanligare att utverka skriftliga privilegier från kronan, vilka rörde allmänningar, vägfarande, kronobönders dagsverken samt möjligen vissa kyrkliga avgifter.[29] I gränsregionen såg vi i samband med gränsfrederna tendenser till en lokal lagstiftning i likhet med vedtægterne på de danska öarna. I Småland använde bönderna sig alltså främst av mindre formaliserade sedvänjor, vilka ibland snabbt kunde skifta beroende på tillfälliga styrkeförhållanden, medan Skåne förefaller ha varit mer integrerat i en skriftligt–rättslig kultur underställd kungamakten där bönder kunde erhålla visst stöd från kronan, även om det inte var lika långtgående som i exempelvis Norge.[30]

Dessa olika former för att formalisera sociala relationer och ekonomiska intressen kan knappast räknas till motstånds- eller protestformer, men de hade en central roll i samband med konflikter med överheten. Protester kunde resultera i privilegier. Lokala sedvänjor som inte respekterades föranledde motstånd. Vi ser en viktig förklaring till hur motstånd legitimerades. Lokala förhållanden kunde även om de inte följde de gamla lagsystemen vara rättsligt underbyggda. Eva Österberg har utifrån Hirschman diskuterat protest och motstånd i förhållande till principerna om *exit* och *voice* som två olika förhållningssätt i interaktionen mellan undersåtar och överhet.[31] *Voice* råder så länge interaktionen behålls som medel, och man försöker ge uttryck för sin vilja och sina in-

---

28 Privilegier har påvisats för Jämtland under danskt styre. Upprepade gånger begärde allmogen där privilegier på sin utpräglat autonoma ställning gentemot kronan med bl.a. eget landskapssigill, och på att en rad skatter och bötesformer inte skulle införas i landskapet, Bergner 1988, Njåstad 2003, s. 36, 200, 202f.

29 Skånes borgerskaps privilegier 1481, förnyade 1499 och 1502, som även innehöll regleringar för bönderna. Järrestads/Ingelstads häraders rätt till skogshuggande i Albo härad, vilka man flera gånger hänvisade till och 1499 fick bekräftade. Göinges privilegium 1523/25. Kronobönderna i Åsbo härader erhöll en dagsverksbefrielse 1516. Det finns indikationer på fler liknande privilegier, t.ex. de skånska socknarnas friheter från vissa kyrkliga avgifter som ärkebiskopssätet vände sig emot kring 1508.

30 Ett privilegium på rätt till att hugga virke och ved finner vi dock sedan gammalt vid Vättern för bönderna på Visingsö, se ovan s. 221. Det bör ha förelegat ett samband med att ön var ett kungligt maktcentrum under 1200-talet. Något liknande kan ha gällt bakgrunden till Ingelstads/Järrestads privilegier. Om de olika skånska privilegierna se s. 148, 150, 278f. Om Kristian II:s bondevänliga stadga för norska bönder 1521, Albrectsen 1997, s. 287.

31 Österberg 1984.

tressen gentemot en motpart. Detta övergår i *exit* när en part väljer att lämna alla former för kontakt, man träder ur den hierarkiska relationen. Vad gäller kollektiv lokal ordning ser vi bägge typerna representerade. Lokalsamhällen kunde välja att söka godkännande av centralmakten för en egen ordning men också att upprätta en dylik ordning eller lokala sedvänjor på egen hand, ett slags territoriell *exit* som ersätts av ett lokalt *voice*. När exempelvis lokala sedvänjor kom att råda istället för rikslag eller centrala stadgor innebar det troligen vanligen att förhandlingar i någon form fördes lokalt mellan olika social grupper. En mer definitiv *exit* inträffade under uppror och resningar då bönder flera gånger kom att använda sig av en offensiv självhjälp genom vägran, nedrivande av gårdar m.m.

Flykt var ett motståndsmedel som bönder använde under tidigmodern tid exempelvis i samband med militära utskrivningar. I vissa lägen kunde många bönder simultant välja att lämna sina plikter och förorsaka den militära organisationen stora besvär.[32] Uppenbarligen användes också flykt på flera sätt av bönderna under undersökningsperioden. Enstaka danska mobiliseringar av större uppbåd över gränsen avvisades av det skånska landstinget eller avbröts kort efter mobiliseringen, och i Småland mötte uppbådskrav en förhållandevis stor ovilja. Möjligen bidrog de regionala gränsfrederna till böndernas inställning och innebar att flykt från uppbåd i viss mån var en politisk handling. Det förekom också exempel på flykt från skatter och i samband med detta ansatser från fogdar att påföra flyttförbud utifrån skatteplikten, närmast ett slags livegenskap. I Skåne förefaller det ha varit vanligt att bönder vände sig till en annan herre för att få rättsligt beskydd eller ta tjänst på bättre villkor, något som kronan och jordherrarna försökte motarbeta.[33]

Uppror – Resningar

Vi finner under perioden i undersökningsområdet flera skeenden som på ett eller annat vis ligger inom detta fält. I Småland inträffade under krigsperioden 1504–11 en rad smärre upprors- eller resningsliknande händelser, samt ett storskaligt uppror mot Kristian II 1520–21. Smålänningar deltog också i två större resningar mot Linköpingsbiskopen 1497 och 1520. Flertalet av de mindre oroligheterna rörde krigföringen, de bägge sidornas anspråk på skatter, och oroligheter skedde också i samband med hyllningar och då de stridande parterna begärde lojalitetsförklaringar från allmogen. I södra Småland skedde en eskalering från turbulenta förhandlingar kring 1505 till en lokal resning i Kalmar län 1509 och en omfattande skattevägran i Tiohärad 1511. Det sista kan inte kallas för en resning i klassisk mening men faller in i den definition av *Un-*

[32] Villstrand 1992, s. 245ff.

[33] Om flyende skattebönder från Öland ovan s. 69–70, om problem kring uppbåd s. 90f, 138f, om Skåne s. 241–44.

ruhe som använts i tysk forskning, d.v.s. ett (tillfälligt) kollektivt uppsägande av de undersåtliga plikterna, eller ett uppsägande av en tidigare hyllning. I Tjust fann vi en resning och ytterligare oroligheter med kopplingar till krigföringen men även till en konflikt mellan en lokal storman och länsherren.[34] En resning inträffade också i Konga härad 1506 under oklara omständigheter. Den nye länsherren Nils Ryning kördes ut ur häradet efter skärmytslingar med bönderna. Flertalet resningar vände sig mot ett länscentrum och dess ämbetsman som i Kalmar och Tjust, eller mot stiftscentrat i Linköping, medan mer diffus vägran och offensiva förhandlingsformer kännetecknade områden långt från de starka slotten, exempelvis Njudung och Finnveden.

Upproret 1520–21 vände sig mot Kristian II och tog fart efter hårdföra bestraffningar och pålagor från den nya riksstyrelsen och dess ämbetsmän. Allmogen vände sig mot beslut om avväpning och begärde att få behålla sina skatteprivilegier. Upproret föregicks av en resning mot biskopssätet i Linköping våren 1520. Liksom vid resningen 1497 verkar rikspolitiska avvägningar ha samverkat med allmogens irritation mot biskopssätets ekonomiska anspråk.

I Skåne fann vi få fall av större oroligheter, men å andra sidan avslutas undersökningsperioden med ett omfattande uppror. Smärre resningar i meningen *Unruhe* verrkar ha inträffat i Göinge 1492 samt i Laholms län 1509. I det första fallet syftade oroligheterna till att befria en fängslad person, medan händelserna 1509 verkar ha rört skatter och länsherrens arbetsmetoder och involverade flera jordherrar och deras underlydande landbor. Utöver dessa skeenden fann vi några ytterligare *Unruhe*-resningar, där delar av allmogen lokalt på ett eller annat vis med självhjälp försökte driva sin rätt i eller bredvid de lagliga kanalerna, och det rörde rätten till naturresurser. Tydligast framkommer detta i samband med allmänningskonflikterna i sydöstra Skåne, en långdragen tvist om privilegier med en rad rättstvister, syner och anklagelser om förfalskade privilegier. Detta nådde 1514 en kulmen med en diffus lokal resning där nya gränser drogs för allmänningarna i samverkan med kungens folk, en gränsdragning som jordherrarna senare ogiltigförklarade. Ärkesätet mötte också lokal turbulens. Vid Flyinge uppstod oroligheter kring 1519 som förefaller ha varit relaterade till fiskerättigheter, och konflikter kring ärkesätets spärrande av ett vattenflöde i nordöstra Skåne ledde vid slutet av 1520-talet till att bönder rev ned en laxgård

Böndernas motiv i det omfattande upproret 1523–25 är inte helt klara, utan har fått bedömas utifrån kontextuella analyser. Upproret innefat-

[34] Skattebönder som låg förlänta under en annan jordherre stödde liksom Nils Bossons egna landbor honom militärt i hans försök att på tinget få kontroll över häradshövdingeämbetet. Ett syfte för bönderna var möjligen att slippa extrabeskattningar från slottsherren, se ovan s. 92–94.

tade i de norra delarna av landskapet under de två första åren en misstro mot den nya riksstyrelsen och aristokratin, en generell skattevägran med inslag av våld mot fogdar, samt beväpning av allmogen. Skattevägran framstår enligt min tolkning mer som ett påtryckningsmedel än som den utlösande faktorn, och upproret inleddes också i bl.a. i Blekinge där en skattevägran i samband med krav på fred hade inträffat 1510. Skattefrågan hade varit aktuell under en tid i dessa trakter, eftersom kronan under krigen mot Sverige tillämpat skattebefrielser för allmogen i Skåneländerna för att kompensera för andra kostnader i samband med krigföringen. Under upprorets slutliga fas med Sören Norbys resning militariserades oroligheterna, och det var då härjningar mot adelns huvudgårdar inträffade, liksom en hyllning av Kristian II på landstinget i Lund. Mycket tyder alltså på att deltagandet av adel och annat krigsfolk eskalerade våldet i samband med större oroligheter. Att våldsnivån verkar ha varit lägre när bönder gjorde motstånd utan inblandning från krigsfolk eller liknande stämmer överens med iakttagelser från andra håll i Europa.[35]

I flera fall av uppror och resningar agerade bönder i samband med att övergrepp hade begåtts mot dem, men det bör påpekas att det ytterst sällan framkommer egentliga klagoförteckningar eller liknande. Inte ens i samband med upproret 1523–25 i Skåne får vi veta böndernas egentliga motiv. Smärre resningar hade otvetydigt en legalistisk karaktär, och utfördes för böndernas del med målet eller åtminstone delmålet att hindra en konkret oförrätt eller tillförhandla sig bättre villkor. Även om bondeståndet var ”politiserat” vid denna tid och deltog i mer komplexa politiska skeenden, så byggde flertalet allianser i resningssituationer på försök att stoppa konkreta övergrepp. Dessa övergrepp kunde dock ha samband med de större politiska skeendena, inte minst i anslutning till unionsstridigheterna. Vanligen vände man sig mot en specifik herre. Undantaget är främst det skånska upproret 1523–25 som åtminstone under slutfasen riktade sig mot såväl den nye konungen som den aristokrati som stödde honom. I övrigt vände man sig oftast mot länsherrar eller kungens fogdar, inte sällan i samverkan med lokala stormän – främst de egna jordherrarna. I Blekinge och södra Småland var stormännens roll emellertid mindre självklar, och några resningar förefaller där ha varit bondedominerade i högre grad.

Större uppror och resningar och andra oroligheter hade tydliga samband med rikspolitiska eller unionspolitiska omvälvningar som 1497 och 1521–23, medan de många smärre oroligheterna i Småland 1504–11 hade direkt koppling till krigföringen och dess ekonomiska och sociala kostnader. I Småland var 1490-talet och perioden 1512–19 förhållandevis lugna, och i Skåne skedde knappast mer omfattande politiska protester

[35] Våldstendensen blev svagare när bondeprotester i senmedeltidens England blev mer isolerade och samverkan med jordherrar och andra avtog, Hicks 2002, s. 216.

med våldsinslag före 1523. Till detta kommer dock de *Unruhe*-resningar i Skåne som hade ett samband med jordaristokratins självsvåld, vilket i förlängningen var ett utslag av ett tilltagande resurstryck med anledning av en befolkningsökning. Med framväxten av en ny svensk kungamakt och ett tilltagande skattetryck ökade spänningarna i Småland återigen, och resningar skulle följa, men efter undersökningsperiodens slut.

Allianser

Bönder och allmoge kom under senmedeltiden att delta i olika typer av allianser med andra grupper eller aktörer på olika nivåer. För svensk del har Harrison, Myrdal m.fl. framhållit att den adliga eliten och unionskungarna under 1400-talet nödgades ge bönderna ett ökat spelrum för att få med sig allmogen i sina olika fraktionsstrider. Omvänt kan man från böndernas håll uppfatta det som att de allierade sig med olika fraktioner för att tillkämpa sig förmåner. På liknande vis har man i Danmark t.ex. sett Kristian II:s styre som avhängigt av en allians med borgarståndet och också till en viss grad bondeståndet, mot vilken sedan en adelsreaktion svarade. För lokal nivå har man på liknande vis framhållit vikten för protesterande bönder att få med sig en lokal elit. Stöd från fogdar, häradshövdingar, präster och liknande ses i modern forskning ofta som avgörande för att mer artikulerade protester skulle kunna komma till stånd. Exempelvis Ylikangas har framhållit att större bondeuppror behövde allianser med ekonomiskt starka städer för att lyckas.[36] Vissa forskare betonar vikten av dessa förutsättningar till den grad att de uppfattar senmedeltidens bönder som i huvudsak politiskt inaktiva. De ska enbart ha kunnat passivt låta sig resas av en herre, en tankemodell i den politiska kulturen som gjorde tjänsteförhållandet bönder–herrar till en slags primus motor för politiskt agerande för böndernas del.[37] Allianssprincipen är dock omdiskuterad. Andra forskare som Sørensen framhåller att alliansernas utformning vid större protester berodde lika mycket på att bönderna ville ha med sig herrar med krigsvana, och inte minst ha dem som frontnamn ifall protesten skulle misslyckas och man riskerade efterräkningar.[38]

---

36 T.ex. Staf 1935, s. 319f, Myrdal 1993, s. 26f, dens. 1995, s. 32–4, Harrison 1997, Schück 2005 (1985), s. 190–204, jmfr Reinholdsson 1998, s. 32, och om allmogens ökande roll efter 1434 s. 38 med referenser. För en översikt om perioden efter Engelbrektsupproret se Larsson 1997, s. 263ff, särsk. s. 294–304. Om städers och köpmannagruppers roll Ylikangas 1991, s. 91, 100–04, Ylikangas/Johansen/Johansson/Næss 2000, s. 97f. Om Danmark och Kristian II:s och Fredrik I:s olika allianser, se t.ex. Arup 1932, s. 338–46 passim, Wittendorff 1989, s. 90, 121f.

37 Se t.ex. hänvisningar till Brunner och Imsen hos Reinholdsson, som själv har en medlande ståndpunkt, Reinholdsson 1998, s. 86–91, 103–07, 219, 246, 259f, om t.ex. upprorsledare s. 74, 190–92, 206–08, om uppsägningar s. 242.

38 Sørensen 1988, s. 38f, Ylikangas 1991, s. 94.

På lokal nivå har vi funnit att samverkan mellan bönder och andra ståndsgrupper inte var ovanlig. Inte minst har vi i både Småland och främst Skåne sett hur landbor och andra bönder sökte stöd och samverkade med sin jordherre – antingen det var en kunglig, adlig eller kyrklig sådan – för att få rättsligt stöd mot starka motparter i konflikter som rörde naturresurser eller andra lokala tillgångar samt skatter. I denna situation kunde mycket väl bönder stå mot bönder. Detta mönster återkom i resningar då lokala jordherrar agerade tillsammans med bönder mot fogdar och länsherrar. Man verkar ha vänt sig mot skattekrav och andra pålagor som uppfattades som orättfärdiga genom att de pålagts frälselandbor eller förlänta skattebönder som man ansåg vara fritagna. Böndernas intresse var alltså att undvika dubbelpålagor, herrens att bevaka sina privilegier. Mer eller mindre tydligt har vi sett detta i exempelvis Tjust för småländsk del och i Laholms län för skåneländsk del. Det kunde emellertid också hända att landbor beviljade en skatt som sedan jordherrarnas gårdsfogdar vägrade å deras vägnar, vilket skedde vid ett par tillfällen i Kalmar län. Även sockenförsamlingar kunde söka stöd, vanligen hos biskopssätet i fall då lokala frälsemän gjort övergrepp mot sockenkyrkan. Dessa former för samverkan mellan bönder och delar av överheten utgick vanligen från beskyddsrelationer som underblåstes av konflikter och som var en del av det feodala systemet. Herrarnas legitimitet låg till en del i det beskydd de erbjöd sina underlydande, ett beskydd som också motsvarades av delar av deras resursuttag i form av speciella avgifter, delar i de underlydandes böter o.s.v. Enskilda bönder kunde i vissa fall också välja att alliera sig med en annan herre för att få ett bättre beskydd.[39]

Allianser i fredlig politisk mening skönjer vi vid flera tillfällen mellan bondeståndet och köpstadsborgarna. Trots spänningar rörande exempelvis landsköpen och – i Skåne – bondeseglationen förekom det under senmedeltiden en tendens till politiskt samarbete mellan de bägge grupperna. Detta framgår exempelvis av de bondevänliga paragraferna i de skånska köpstadsprivilegierna från 1481 till 1502. Även under 1520- och 1530-talen använde sig Malmös borgerskap av en allians med den skånska landsbygdsallmogen för att utöva påtryckningar på kronan. Förhållandena var sådana att man för dansk del möjligen kan tala om perioden från 1481 till 1536 som kännetecknad av olika försök att uppnå en mer eller mindre gemensam ståndsrepresentation för allmogen under städernas ledning.[40] Liknande tendenser till samverkan mellan städer och deras uppländer förekom på lokalt plan i gränstrakterna. I synnerhet Ronneby deltog återkommande i gränsmöten och gränsfreder tillsammans med blekingska och småländska bönder i början av 1500-talet, trots samtidiga konflikter kring bondeseglation och bondehamnar. På den småländ-

[39] Se ovan t. ex. s. 82f, 215–17, 248.
[40] Jmfr Lundbak 1985, s. 68f, 72f, 76, 135, och nedan om ständerrepresentation.

ska sidan har vi sett hur Kalmarborgare var inblandade i resningen kring Kalmar 1509, och uppfattades som ledare för resningen. Borgare och bönder försökte under krigsåren samfälligt försvara handeln mellan Kalmar stad, Möres kustbygd och Öland, och bönder från Öland kunde använda Kalmar som tillflyktsort när de flydde från hårda beskattningar.[41]

I gränsregionen har vi mött några exempel på samverkan mellan lokalt frälse och bönder. Under krigsperioderna lyckades flera småländska herrar få med sina egna landbor i försöken att utöva påtryckningar i lokalsamhällena till förmån för den danska sidan. Ett bredare samarbete mellan herrar och bönder ser vi i gränsfrederna 1505 och 1510 och de lokala regleringar som där sattes på pränt. I dessa verkar man ha försökt förena jordherrars och bönders intressen. Denna vardagliga allians hade emellertid tydliga begränsningar. De delar av den småländska adeln som drev på en unionsvänlig politik lyckades inte alls få med sig de bredare skikten av bönder och allmoge under unionens sista decennier.[42]

En annan typ av allians var de återkommande hänvändelser kungamakten och bondeståndet gjorde till varandra under denna period. Riksstyrelserna använde sig flera gånger av en lagstiftning som uppfattades som bondevänlig, och detta gjordes vanligen i situationer när det förekom hårda motsättningar mellan kungamakten och andra grupper inom eliterna. På herredagar och riksmöten kunde kungar och riksföreståndare några gånger välja att söka stöd från allmogens ständer mot aristokratin, och i Danmark gjorde kungar vid ett par tillfällen utrensningar bland sina länshavare med hjälp av klagomål från bönder och allmoge. Att kronan kunde ha att förhålla sig till en ”folklig” linje kunde uttryckligen diskuteras i vissa lägen, kanske i synnerhet i samband med Sten Sture d.y:s regeringsperiod i Sverige.[43]

I flertalet större uppror och resningar skönjer vi breda allianser. Det skånska upproret 1523–25 verkar inledningsvis ha dominerats av bönder, men under den slutliga resningen under Sören Norby var breda grupper i rörelse. Förutom Norbys eget folk, och den i Göinge inflytelserike Niels Brahe, möter vi flera uppgifter om såväl präster som folk med högre ämbeten inom kyrkan samt en del lågadel som även de hade kopplingar till kyrkans administration. De högreståndspersoner som stödde upproret hade band till den avsatte Kristian II och hade förlorat på re-

41 Se ovan s. 77, 112–14, 140.

42 Om landbor under krigsåren ovan s 82, 85, gränsfrederna s. 80f, 89f, 112, 331f.

43 Om bondevänlig lagstiftning i Danmark under kung Hans och Kristian II se rörande fogdar, s. 142–45, rörande landbor s. 237. Tydligast blev alliansen mellan kronan och bondeståndet i Danmark troligen med herredagen 1468, se Christensen 1983, s. 21, 113–34, 145, 152, 188–92. Jmfr Hemming Gadhs uttalande om förutsättningarna för Sten Sture d.y:s styre kring 1513: ”hade wij fortrösth oss oppa bondha hyllisth och mene man. hade wij fortörnath gud kirkiona och klerkeridh”, se vidare Westin 1957, s. 552–64.

geringsskiftet. Även några av de skånska städerna allierade sig med upproret.[44] Resningarna mot Linköpingsbiskopen 1497 och 1520 involverade på liknande vis olika grupper, då i bägge fallen riksföreståndarens folk fick med sig bönder, frälsemän och en del städers borgerskap och magistrater. Politiska frågor om biskoparnas lojalitet kom troligen för böndernas del att sammanföras med ekonomiska frågor. Några av Sten Sture d.y:s tidigare fogdar deltog även som härförare i upproret mot Kristian II i Småland 1520–21, och uppgifter förekom också om att enskilda borgare i Kalmar hade visst inflytande under mobiliseringen. Även under detta uppror förelåg samma dubbelhet med storpolitiska motiv rörande rikstillhörighet liksom lokala ekonomiska motiv grundade i de danska ämbetsmännens övergrepp ute i länen.[45] Större uppror och resningar utgjorde otvetydigt komplexa sociala skeenden där allianser knöts i politiska processer.

Platskontinuiteter

I diskussioner om bondeupprorens vara eller inte vara har forskare som Blickle och Schulze diskuterat frågan om platsbundna kontinuiteter. Vissa regioner verkar över tid ha kännetecknats av oroligheter, andra inte. För det tysk-romerska riket har man gällande tidigmodern tid noterat att våldsammare bondeprotester skedde främst i de mindre staterna. Som orsak har man diskuterat mindre utvecklad byråkrati och rättsapparat, vilket skulle ha lett till en lägre grad av förrättsligande av konflikterna. Om det inte fanns en inarbetad rättsapparat som kunde härbärgera sociala konflikter så förelåg en starkare tendens att övergå till utomrättsliga medel. Eftersom det förekom småstater som hade en utvecklad byråkrati men ändå tenderade att vara oroliga, har även andra faktorer diskuterats. Ett förslag till förklaring har varit att administrationen innebar en större relativ kostnad då enheterna var så små.[46] Frågan om platskontinuiteter bör diskuteras i förhållande till erfarenheter och val av strategier, med ett annat ord läroprocesser. Om uppror eller offensiva allianser visat sig vara lyckosamma strategier tenderade man som t.ex. Harrison visat troligen att upprepa dem. Inte sällan var uppror

---

44 Se ovan 134f, 197–99. Allianser under uppror kunde vara bräckliga. Under upproret 1525 vände sig bönderna som var placerade i Åhus efter förhandlingar med motståndarsidan emot staden och dess borgerskap.

45 Om resningarna mot Linköping, ovan s. 165, 167f. Om upproret mot Kristian II, s. 95–100.

46 Se diskussion hos Gabel 1995, s. 15–17, 36–40 passim. Även Imsen/Vogler 1997, s. 28f, jmfr om Jämtland och Borgarsysla i Norge, Njåstad 2003, s. 239f. Under senmedeltiden hade de tyska bondeoroligheterna istället en markant tyngdpunkt i de södra delarna av riket, Blickle 1988, s. 46.

faktiskt lönsamma och ledde till förbättringar i anslutning till åtminstone en del av de klagopunkter som lyftes fram.[47]

Samma förklaringssätt har använts rörande den mer förhandlingsinriktade politiska kultur som t.ex. Österberg diskuterat för Sverige under tidigmodern tid. Med en under 1500-talet stärkt centralmakt skall enligt hennes tolkning förhandlingar och legala kanaler efter den omfattande förlusten under Dackeupproret ha uppfattats som bättre fungerande strategier för bönderna, och även kronan ska ha genomgått en liknande läroprocess.[48] I Norden kan man även under medeltiden finna dylika kontinuiteter på regional nivå, kontinuiteter som emellertid också bröts över tid. Danmark präglades under merparten av medeltiden av betydligt fler bondeuppror och annan oro än andra delar av Norden, med Skåne-Halland som den mest oroliga regionen i synnerhet under 1000–1200-talen. Om vi ser på 1400-talet i Norden kan man möjligen finna en konjunkturell förskjutning av mer omfattande oroligheter. Med avväpningsstadgor och liknande avtog efter 1440 böndernas mer våldsamma protestformer på många håll i Danmark och Norge, medan ett mer aktivt bondestånd istället snabbt växte fram i Sverige under andra halvan av 1400-talet.[49] Frågan är om vi kan finna liknande kontinuiteter på mer lokal nivå som kan bidra till förståelsen av hur bönders protester såg ut kring 1500 i undersökningsregionen.

Det är påfallande hur vissa områden återkommer i källorna där mötet mellan bönder och överhet tog sig mer våldsamma eller på andra sätt osäkra uttryck. I Blekinge utspelade sig en kontroversiell skattevägran 1510, och oro i Blekinge 1523 blev startskottet för upproret 1524–25. Intressant nog kännetecknades Sölvesborgs län och Blekinge även senare under 1500-talet av en rad oroligheter. I Göinges fall gällde en annan process. Det förekom viss oro under 1490-talet, och med viss motvillighet deltog man i upproret 1525. Men häradet utmärktes av utverkandet av privilegier, en strategi som vidmakthölls under lång tid framåt. I norra Skåne förefaller en viss vana vid ”sammansvärjningar” ha förekommit om vi beaktar händelserna 1481 i de nordvästra delarna, och i de nordöstra 1523. Det fanns samtidigt stora likheter mellan dessa gränsområden, liksom med södra Småland. Trakterna kännetecknades på de flesta håll av skogsbygder i ett militariserat gränsområde, och med förhållandevis stor andel skatte- och kronojord. Skattefriheter ställdes mot mobilisering, och man ville upprätthålla gränshandeln och hålla nere stri-

47 Blickle 1988, s. 45–50, 60. Om franska bondeuppror som lyckosamma fram till 1660-talet, Bercé 1974, T 2, s. 680. Jmfr Harrison 1997 om utvecklingen i Sverige under 1400-talet. Principiellt om läroprocesser Tarrow 1993.

48 Även kungamakten genomgick enligt detta perspektiv en läroprocess, genom att den valde juridifierade förhandlingar med allmogen, Österberg 1979, dens. 1993.

49 Katajala 2004, s. 35f, 47, 49f. Upproret i Skåne 1523–25 framstår emellertid med detta schema närmast som en anomali och tas heller inte upp i förf:s genomgång.

digheterna. En viss kommunikation och samordning över gränsen framgår av gränsfrederna, och bör också ha legat till grund för samtidigheten i oroligheter och hävdande av skattefrihet i Tiohärad och Blekinge 1510–11. Under perioden 1509–13 förekom dessutom två gånger oroligheter i Laholms län, samt kring Kalmar och i de södra delarna av Västergötland.[50] Även senare under 1500-talet hände det att oroligheter simultant involverade stora delar av gränsregionen.[51] Under början av 1500-talet verkar utvecklingen i de norra delarna av Skåne ha präglats av att en tidigare ämbetsmannalågadel förlorade sina län och därmed sin position som mellanhänder mellan krona/biskopssäte och lokalsamhällena, och kom att alliera sig med bönder och allmoge i synnerhet under upproret 1525.[52]

Vi finner ”orostraditioner” även på andra håll. År 1387 var Färs, Albo och Järrestads härader centra för omfattande protester från allmogen, enligt uppgift rörande fogdevälde och skatter, vilka resulterade i flera regelrätta slag.[53] Samma områden i sydöstra Skåne återkom som konfliktcentra från 1470 till långt in på 1500-talet, men nu rörde det istället allmänningsrättigheter där motparterna utgjorde lokala stormän. Våldsgraden förefaller ha varit förehållandevis låg, medan upproret 1525 som nådde detta område var betydligt mer våldsamt.[54]

För Skåne framträder alltså ett geografiskt mönster för undersökningsperioden. I de norra och nordöstra delarna fanns en mer utpräglad upproriskhet, bl.a. kunde man fastställa en omfattande skattevägran och regelrätta resningar på tingen. Områdena kännetecknades av en turbulens i länsförvaltningen under en följd av år före 1525. Upproret 1523–25 vände sig mot såväl krona, kyrka som högadel. En lokal elit hade då förlorat sina länstillgångar till aristokratin. Näringsgeografiskt var områdena mindre präglade av bystrukturer och utbyggda godssystem än andra delar av landskapet. Kring de stora slättområdena fann vi i stället en rad rättsliga tvister rörande rättigheter till skog och liknande. En stor mängd

---

50 Om oron 1509–13 se ovan 76–81, 109, 119–22. Ett exempel på senare oro var när det 1575 skedde ett smärre uppror där kronobönderna i Sölvesborgs län vände sig mot länsherren Jörgen Bille, Mollerup 1893, s. 786f, Milton 1994, s. 244.

51 Om Dackeupproret 1542–44 och samtidig oro i Blekinge se L-O Larsson 1964, s. 296, 300, 317–20, Milton 1994, s. 231, GIR 14, 1542, s. 329f. 1585 inträffade på den danska sidan en utbredd våg av oroligheter i Blekinge, Färs härad och kring Halmstad och Falkenberg i södra Halland. De rörde olika saker, men samtidigheten och styrkan i protesterna är anmärkningsvärd, 1585 22 feb., 20 mars och nr 400, 17 april, 15 maj, 14 juni, 10 juli, 28 aug., 10 okt., 1586 2 jan., 22 feb., jmfr supplik från de upproriska i Halmstad 6 juni, alla i Skånske Tegnelser och Registre, D.K., DRA. Specifikt om Lyckå län se Bergman 2002, s. 77f.

52 De lågadelsmän som deltog i 1525 hade sina hemtrakter i Göinge, Höks och möjligen Luggude härader, enskilda var tidigare kronans företrädare i bl.a. Blekinge som Jens Munk och Hans Skovgaard, eller kyrkans länshavare, se ovan s. 121, 190, 198f.

53 Styffe 1911, s. 70, 83f, Andersson 1974, s. 304f, 335f, 376.

54 Om allmänningskonlfikterna ovan s. 278–87.

ekonomiska konflikter hanterades där inom det etablerade rättsväsendet som handhades av en någorlunda stabil överhetsstruktur. Bönderna försökte flera gånger få kronans stöd mot lokala herrars övergrepp.

Mönstret liknar i hög grad det som visats prägla de nordjylländska oroligheterna 1527–35. De mest oroliga områdena i Jylland var de i nordväst, områden som kännetecknades av en frånvaro av aristokrati och ett instabilt länssystem med täta byten av länsinnehavare samt med en rad indragningar under Kristian II. De östra områdena hade starka bystrukturer, utbyggda godssystem och stabila överhetsstrukturer, och där var de vanligaste protestformerna avgiftsvägran eller att gå rättens väg. I de mer glesbefolkade, lågadelspräglade trakterna i nordväst var det betydligt vanligare med upproriska tillstånd och en mer offensiv användning av tinget från böndernas sida. En bidragande orsak till irritation mot överheten mer generellt i de nordvästra områdena kan ha varit att privilegierna som adeln tillskansade sig vid denna tid innebar stora förändringar, medan man i centralbygderna redan tidigare mött dessa rättigheter som individuellt förvärvade av enskilda jordherrar. I nordväst var motståndet under dessa år vänt mot överheten i sin helhet, i de östra regionerna riktades motståndet mer specifikt mot kyrkan.[55]

Även i Småland möter vi tendenser till platskontinuiteter som tyder på regionala skillnader. I de södra gränsregionerna var motsträvigheten återkommande, vilket också har betonats i inte minst Lars-Olof Larssons studier. Det handlade till stora delar om en periferis hållning gentemot en förhållandevis avlägsen centralmakt, vilket gav utslag i oro och motsträvighet rörande skatter, inflytande över länsväsendet m.m. Skattefrågan kunde länkas till frågan om eget försvar och beväpning, en fråga som skulle återkomma under Dackeupproret. Positionen som gränsområde var källa till utsatthet, men gav också befolkningen en möjlighet att spela mellan rikstillhörigheterna. I detta spel kunde ibland bönder och lokal elit samverka. Ett intressant exempel på platskontinuitet var gränsfreden 1505 som på flera sätt upprepade de regleringsförsök som hade skett i en liknande fred 1381. Men 1505 års fred hade en betydligt mindre aristokratisk tendens.[56] I norra Småland möter vi i Tjust en centralbygd med djupgående och långvariga konflikter mellan olika sätesgårdar, respektive länsherrar, som på olika vis kom att involvera de underlydande bönderna. Möjligen hade denna konflikt rötter i tidigare konflikter som präglat området i över ett sekel. Delar av norra och östra Småland deltog i resningar mot Linköpingssätet 1497 och 1520. Det indikerar att dessa trakter inte helt kan räknas som stiftsperiferier och att de utmärktes av spänningsfyllda relationer till stiftscentrat. Förhållandena i Växjö stift är vid denna tid oklara.

---

55 Appel 1991, s. 102, 110f, 125f, 129, 144–46.

56 Se ovan kap. 2, jmfr L-O Larsson 1964, m.fl. arbeten.

Politisk osäkerhet

Protester och motstånd kan också kännetecknas av att de är geografiskt omfattande under en avgränsad tidsperiod. Detta kännetecknar exempelvis större uppror, eller omfattande protestvågor. De vanligaste förklaringarna till sådana skeenden är ekonomiska. I forskningen har man vanligen försökt se om större konjunkturella förändringar kan förklara uppkomsten av dylika mer omfattande motsättningar.[57] Vissa mönster kan dock tarva ytterligare förklaringar. Flera forskare har påpekat att större senmedeltida bondeprotester i Danmark sammanföll med perioder av dynastisk osäkerhet. Liknande iakttagelser har gjorts i t.ex. Frankrike. Detta kan tolkas som att pålagor eller andra missförhållanden inte utgjorde den uteslutande orsaken till dessa oroligheter, utan att vi har att göra med mer övergripande politiska processer vari bönderna deltog. Vid tillfällen av dynastisk osäkerhet kunde andra herrar göra anspråk på att utöva rollen som en allmogens beskyddare. Ett exempel på detta var när hertig Adolf gick in i Jylland i samband med att Erik av Pommern 1438 lämnade landet, och utkrävde riksrådens löften att i deras roll som länsherrar inte undertrycka bönderna eller begära osedvanliga skatter. 1468 agerade kung Kristian I på liknande vis mot länsherrarna, i samverkan med bl.a. bondeståndet.[58]

Flera av de skånska oroligheterna kan ha liknande kopplingar. Den av riksrådet illa sedda sammansvärjningen i nordvästra Skåne 1481 inträffade i samband med en politisk oro under våren som kulminerade med Kristian I:s död. Även i samband med kung Hans död fanns det åren 1512–13 tecken på att det förbereddes interventioner gällande successionen. Det var också vid denna tid som allmänningskonflikterna i sydöstra Skåne blev som mest uttalade. Emellertid verkar de ha nått sin höjdpunkt när Kristian II väl tillträtt och genomdrev utredningar rörande torpanläggande på de skånska allmänningarna.[59] Mer tydligt framträder sambandet mellan en osäker succession och det skånska upproret 1523–25. Kristian II var avsatt men arbetade för att återfå tronen, och under Sören Norbys resning våren 1525 hyllade allmogen Kristian II.

---

[57] Om de vanligaste konjunkturmodellerna, se t.ex. diskussion hos Österberg 1979.

[58] Som exempel på oroligheter under dynastisk osäkerhet nämns det själländska upproret mot riksföreståndaren och hans skattläggning 1328, oron som spred sig i Danmark efter att Erik av Pommern frånträtt 1438, samt grevefejden under 1530-talet, Venge 2004, s. 219–23, 273, 406, om 1438 se även Olesen 1980, s. 113, Sørensen 1983, s. 42–48. Om 1468 se Christensen 1983, s. 113–34, 145, 152, 188f. Man kan också se hur lösningen på ett dynastiskt problem användes som triumfatorisk propaganda, exempelvis 1523 när upprorspartiet från Jylland framhävde hur man allierat sig med Kristian II:s farbror hertig Fredrik, Venge ibid. s. 344. I Frankrike begärde inte sällan bönder under 1600-talet tillbaka erlagda skatter när en kung avlidit, eftersom efterträdaren skulle visa sin välvilja, Bercé 1974, T 2, s. 611–17.

[59] Rykten florerade att hertig Fredrik ville inta den danska tronen istället för prins Kristian, dessa rykten nådde även den svenska sidan, Venge 1972, s. 66–69.

Från våren 1523 hade dessutom Skåne och i synnerhet Blekinge en osäker ställning mellan de bägge rikena. I Sverige fördes allvarliga diskussioner om att annektera Skåne, en tanke som stöddes av Lübeck, och von Mehlen hade vid sitt infall i Blekinge utlovat självstyrelse för ett eventuellt svenskt Skåne. Efter infallet var Blekinge under de kommande två åren ett av de områden vars rikstillhörighet de bägge rikena förhandlade om. Allmogen i Blekinge hade inte hyllat Fredrik I på det första hyllningslandstinget och området räknades flera gånger för svenskt utan någon egentlig svensk närvaro på platsen.[60] Dessa förhållanden bör ha skärpt allmogens upplevelse av osäker succession. Vidare kan vi konstatera att den stora skatt som många av de skånska bönderna 1524 vägrade informellt var en kröningsskatt.[61] Att menigheterna vägrade denna kröningsskatt ger intrycket av att vara en markering från de skånska bondemenigheternas sida gällande Fredriks kungavärdighet. Möjligen ville man tillskansa sig möjligheten att villkora sina hyllningar eftersom man begärde förhandlingar med den nye kungen, förhandlingar som dock aldrig blev av. För Blekinge tillkommer att en osäker status redan hade rått sedan åtminstone 1507, med temporärt svenskt innehav och osäkra förvaltningsförhållanden.[62] Det kan alltså ha varit så att det även förekom oro i samband med osäkerheter rörande den lokala motsvarigheten till kunglig succession, d.v.s. rörande länshavaren, kungens man på orten. Detta intryck förstärks av att de inledande oroligheterna i Blekinge och Villands härad inträffade när den tidigare stormannen och länshavaren av Sölvesborgs län Jens Holgersson avlidit.

Förhållandena i Sverige vid denna tid kan uppfattas som ett tillstånd av en konstant osäker successionsordning, som mer eller mindre rått alltsedan Engelbrektsupproret. Unionsmonarkens ställning var bräcklig, och under några decennier hade Sverige också ett regentalternativ, Karl Knutsson Bonde. Denne hade givit utrymme för allmogen att ifrågasätta unionsmonarkens skatter, främst under upproret 1464–71. Liknande förhållanden rådde sedan med de självständiga riksföreståndarna.[63] Den svenska allmogens stärkta politiska inflytande under denna period berodde till stor del på dessa statsrättsliga förhållanden och hur dessa ledde till olika former av ståndsövergripande allianser. Detta återspeglas i en del av de protester vi har funnit på lokalt plan. Krav på justeringar av skatter, och i synnerhet skattevägran och liknande, inträffade i synnerhet under krigs- och upprorsåren 1497 och 1504–11 då krigsför-

60 Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 36, 332f, Bergström 1943, s. 109f, 124, 130, 138f, 148f, 160f, Gustafsson 2000, s. 98–103.

61 Riksrådet vågade inte formulera bevillningen som en kröningsskatt men att skatten gällde Fredriks kröning stod utom alla tvivel, skatten skulle uppgå till den sagolika summan av 100 000 gyllen, ca 250 000 mark, Venge 2004, s. 363.

62 1507 befann sig Blekinge tillfälligt under svenskt styre, se t.ex. BSH 5, nr. 154.

63 Principiellt Venge ibid. s. 219–23, 313.

hållanden rådde och regentskapet var osäkert. Sommaren 1504 utbredde sig under en kort tid rykten om att Sten Sture d.ä. inte avlidit, och då kom också propåer från allmogen att man ville vänta med att betala skatt till den nye riksföreståndaren Svante Nilsson. Finnvedens skattevägran 1511 gjordes i samband med att man undvek att välja sida mellan de stridande parterna och på andra håll i riket lyftes skattefrågor fram under den politiskt oroliga hösten detta år. Även i Finnveden förekom faktorn med osäker förvaltning, eftersom området hade saknat fungerande fogdar alltsedan 1507. Liknande lokal osäkerhet verkar för övrigt ha rått i det intilliggande Kinds härad i Västergötland då en resning utspelade sig där 1513. Skattesänkningar likt de som utverkats på olika håll i Sverige under senare delen av 1400-talet, och extraskattebefrielser som de i Småland under 1510-talet, drevs åter igenom 1520–21 då Kristian II slutligen tvingades ut ur landet, och en ny regent ännu inte var vald.[64]

Större bonderörelser inträffade alltså i samband med dynastisk osäkerhet eller osäker territoriell tillhörighet, och involverade ofta kamp för att kronan skulle försvara bönder mot olika former av övergrepp. Detta verkar ha haft sin motsvarighet på lokalt plan när länsinnehav och förvaltningsförhållanden var osäkra. Tesen att bönder vid tillfällen av dynastisk osäkerhet kunde vidga sitt handlingsutrymme förefaller dock behöva kompletteras. Flera av de ovannämnda skeenden hade karaktären av reaktioner på skedda eller förväntade övergrepp från herrar och ämbetsmän. Som tydligast framstår exemplet med hertig Adolf 1438, men även klagomålen på rättsosäkerheten efter Kristian II:s avgång tyder på detta. Sammansvärjningar och i förlängningen uppror verkar ha varit ett sätt för bönder och allmoge att antingen stärka sin position, eller att försvara sig mot offensiver från aristokratiska länsherrar som kanske var att räkna med i samband med monarkskiften. Troligen nyttjade stormän ibland dessa tillfällen som ett slags öppningar för handlingar som annars inte skulle vara rättsligt giltiga. Detta framgick i synnerhet i samband med avsättningen av Kristian II.[65] Bönderna hade att förhålla sig till hotet att jordherrar, aristokrati och länshavare ”passade på” när den rättsliga överhögheten var frånvarande. Bönderna kunde dock när styrkeförhållandena var till deras favör själva göra liknande offensiver i allians med kungamakten eller andra grupper. På lokalt plan motsvarades önskemålet att skydda sig mot övergrepp av vikten att upprätthålla ett rättsligt värn. Vi ska i det kommande se att detta värn var ett stående element i den politiska kulturen.

---

64 Se ovan s. 79f, 98–100, 109. Om 1504 se Stensson 1947, s. 40.

65 Under rådsstyrets interregnum under våren 1523 lade aristokratin nogsamt om kronans län och gods till egen personlig favör samt till lojala grupper, Venge 1972, s. 143, jmfr ovan s. 57, 249.

Arenor och det kollektiva subjektet

Ett möte på en offentlig arena kan uppfattas som en situation där människor har möjlighet att skapa ett kollektivt subjekt. Ett ting eller en stämma var en plats där intressen artikulerades, och där sociala relationer och skeenden gavs offentlighet, något som var mycket viktigt i äldre tiders bondesamhälle. Det sociala reproducerades med hjälp av detta offentliga rum och med de gruppspecifika intressen som artikulerades där. Även interaktionen med överheten färgades av vikten att öppet redovisa anspråk och av att överheten manifesterade sina anspråk på en ”theatre of power”, anspråk som åtminstone ibland kunde avvisas underifrån.[66] Man kunde mötas, argumentera och komma överens om olika aktioner. Flera historiker har betonat hur flytande gränserna var för i vilka grupper medeltida människor kunde välja att agera. Ett kollektivt subjekt var inte givet utan omkonstituerades kontinuerligt i exempelvis rättslig mening. Inte minst försökte grupper hävda olika former av rättsligt formulerade friheter, frihet från pålagor och andra krav utifrån, att följa inre sedvänjor och liknande.[67] Detta förutsatte mötespraktiker på olika arenor för att mobilisera och formera sig som ett kollektivt politiskt–rättsligt subjekt. Arenor förekom på många nivåer; i byn och socknen, på häradstinget, landstinget, marknaden, i gillet och skrået, by- eller kyrkokrogen, på kyrkbacken eller kyrkogården. Främst arenor med politiska, militära och rättsliga funktioner kunde under speciella förhållanden användas offensivt gentemot överheten. Detta förutsatte dock att bönder och allmoge tog över eller på annat vis dominerade en arena som överhetens representanter ofta hade stort inflytande över. För att mobilisera fanns olika rutiner som allmogen kunde använda sig av: budkavlar, uppbåd, kyrkoringning.[68]

I samband med större protester och uppror var inte alltid valet av arenor och sammanslutningsformer självklart. På tyskt håll har visats att allmogen ibland utgick från de arenor som redan fanns och ställde konstitutionella krav utifrån dessa arenors utformning. Men i andra fall

---

66 Flera forskare har för tidigmodern tid understrukit hur viktigt detta var, se t.ex. Österberg 1991a, om sockenstämman Aronsson 1992, s. 18f, Österberg/Lennartsson/Næss 2000, s. 251–56. Om förändringen av det offentliga rummets karaktär i tidigmodern tid, Johansson 1997, s. 488–95, även Aalto/Johansson/Sandmo 2000, s. 226–30. För en vidare diskussion kring begreppet arena och om bönders deltagande på tinget, Österberg 2000, s. 294–301.

67 Reynolds 1995, s. 1–20, Black 1996.

68 T.ex. Österberg 1993, Linde 2000, s. 148–86. Se också Sennefelt 2001, s. 45–49, 119–54. som vidgar interaktionsbegreppet till att innefatta handlingsmönster inklusive protester på såväl etablerade politiska arenor som på andra platser, ibid. s. 32. Rörande upproriskas övertagande av arenor och praktiker, se Sørensen 1988, s. 31–45. För tyska förhållanden, Suter 1997.

växte i samband med protester nya sammanslutningsformer fram.[69] Överheten och främst kronan sökte återkommande få kontroll över olika arenor och deras användning för att minska riskerna för uppror eller ett alltför offensivt bondestånd. I de tyska områdena skedde sådana kontrollförsök just under senare delen av 1400-talet i form av förbud mot irreguljära församlingar. Liknande skedde också efter 1525.[70]

Det finns alltså anledning att se litet närmare på var och hur protester formulerades i undersökningsområdet och under undersökningsperioden, och vilken politisk och rättslig kapacitet bönderna hade eller tog sig på dessa arenor.

Ständerrepresentation och bondedeltagande

Principerna om de olika ståndens möjligheter att representeras, och deras rättskraft, var omtvistade under senmedeltiden i Europa. Representativa församlingar spreds över kontinenten och ett heterogent tredje stånd började på en del håll att växa fram som en erkänd politisk kraft. Detta var en utveckling som alltmer motarbetades under 1400-talet och på många håll avstannade dessa försök med ständerinflytande kring 1500. Vissa forskare har utifrån detta uppfattat tiden kring c:a 1300–1500 som en egen period mellan den feodala och den moderna staten. När den expanderande medeltida staten lyckades bryta igenom en del av de feodala banden kom den i direktkontakt med sociala grupper som agerade i lokala och regionala organisationsformer, och ständerförsamlingen blev medlet för att organisera detta möte. Tilltagande förhandlingar mellan kronan och menigheter medförde att principen kom att stärkas att beslut om exempelvis nya skatter skulle ske med samtycke av rikenas ständermöten.[71] På sina håll lyckades bönderna ta del i detta det tredje ståndets framväxt, och inte sällan sammanföll böndernas ökande deltagande i t.ex. regionala församlingar med en tilltagande bondebeväpning, deltagande i militära konflikter och i gränsförsvar. Med detta följde en

[69] I det tyska upproret 1525 kunde mobiliseringen ske på olika vis. Medan man i större områden använde sig av de etablerade institutionerna i form av ständerförsamlingar och liknande genom att försöka ändra representationsformerna så skapade man i mindre områden istället ett slags alternativ offentlighet med hjälp av s.k. kristliga föreningar, ett slags sammansvärjningar eller förbund under religiös flagg, Blickle 1988, s. 33, 71f utifrån Buszello, Blickle 1993, s. 152–244.

[70] Blickle 1988, s. 66.

[71] De lägre ständernas inflytande i Frankrike, England m.fl. länder var som starkast i början av 1400-talet, se vidare Gueneée 1985, s. 21, 158–87. Jmfr Blickles kommunalistiska modeller som i hög grad utgår från motsvarande processer i främst södra Tyskland, exempelvis Blickle 2000, bd 1 och 2.

ökad status för bönderna.[72] I delar av Tyskland växte regionala församlingar fram där bönder kunde kräva och uppnå representation.[73] Men vid senmedeltidens slut började på många håll en allians mellan aristokrati och furstar utvecklas, samtidigt som konflikter inom eliterna eskalerade. På en del håll medförde det att ständerförsamlingarnas inflytande åter avtog.[74]

I Norden ägde en liknande process rum under senmedeltiden. Den starka regionalismen med ett äldre ståndssystem baserat på privilegier innebar emellertid i de nordiska länderna att en helt institutionaliserad ståndsstat inte växte fram förrän under 1500-talet.[75] Men redan i mitten av 1400-talet kunde ständerrepresentationen uppfattas som en möjlighet att hantera stora sociala spänningar. I samband med Engelbrektsupproret framlades inför Erik av Pommern ett talande mäklingsförslag om en ny valförsamlingsform för de tre rikena där stormännen skulle kompletteras med bönderna och borgarna från landsdelarna.[76] I Danmark pågick då en process med tilltagande bondedeltagande i de politiska församlingarna. Förhållandet att de högre ständerna under 1300-talet i Danmark representerade de lägre på riksförsamlingar och ting kom inpå 1400-talet att avlösas av en ständerindelad representation i landstingsval och landstingsnämnder, och kronan började hänvisa till bönderna som stånd i sina förordningar.[77] 1468 inleddes i Danmark en period med riksmöten där bondeståndet var representerat, vilket byggde på formerandet av en temporär allians mellan bondeståndet och kronan.[78] Allmänt

---

72 Detta var tydligast i alpområdets union av kantoner och städer, i Friesland där ständerväsendet bestod av enbart bönder från 1402, och i Sverige där de återkommande sedan Engelbrektsupproret betraktades som fjärde stånd, Guenée ibid. s. 192, Myrdal 1995, s. 34–36. Om kopplingen till militärt deltagande i främst södra Tyskland se Blickle 1973, s. 484–86, jmfr Reinle 2003, s. 104. Om skatter och motstånd i Tyskland från 1485 och framåt, Cohn 1979, s. 15. Allmänt kan man i Europa se en omställning av bondeupproren från att vara för en stärkt stat under senmedeltiden till att värja sig mot de tilltagande skattekostnaderna under 1500-talet och framåt, Myrdal 1995, s. 38–40.

73 För en inventering av dessa *Landschaften* se Blickle 1973. Inte sällan ställdes krav på att de regionala församlingarna skulle ges nya konstitutioner med bonderepresentation och liknande. Inspiration kom från de olika arenor och mötesformer man använde lokalt, som fanns i andra regioner respektive som växte fram i själva upprorsprocessen. Utifrån 1525 Blickle 1993, s. 151–64, 197–212. Jmfr mer allmänt om forskningsläget Holenstein 1996, s. 101–04, Imsen/Vogler 1997, s. 31f.

74 Guenée 1985, s. 162f, 185–87, 189–91, Zmora 1996, s. 39, 62f.

75 Olesen 1983, s. 10f, som påpekar att ständerna blev ett erkänt juridiskt begrepp i Norge i slutet av 1400-talet, ständermöten och riksförsamlingar tog fart under 1530-talet och framåt i Norge och Sverige. Liknande Schück 2005 (1985), s. 165, 231–33.

76 Venge 2004, s. 216–18.

77 Olesen 1983, s. 11–13.

78 Mötet 1468 hade formen av en riksdomstol som involverade allmogens klagomål mot olika länshavare, och ledde temporärt till en mer jämnt fördelad skatt över de olika länen, Jørgensen 1940, s. 498–501, A E Christensen 1963, s. 35f, Hertz 1978, s. 80, Olesen 1983, s. 13f, Christensen 1983, s. 113f, 145, Venge 2004, s. 306.

gällde sedan under perioden 1483–1536 principen att kronan inte kunde begära skatt utan ”noen almues samtycke”, medan själva bevillningen vanligen beslutades av riksrådet.[79] Men böndernas representationsrätt begränsades inte sällan till oroliga landsdelar, och utgjorde alltså i sig ett förhandlingsmedel.[80] Perioden kännetecknades alltså av en osäker politisk status för bönderna. Samtidigt som ett ständerbegrepp växte fram så skedde också en degradering genom att bönder av de högre stånden framställdes som ofria, vanbördiga och under herrars hägn. Detta löpte parallellt med de faktiska inskärpningarna av kungens respektive jordherrarnas juridiska överhöghet och ekonomiska rättigheter över sina underlydande bönder. Även de självvägande böndernas status beskars av kronan under denna period.[81]

Det vacklande ständerväsendet hade en motsvarighet på regional nivå. I Skåne liksom på andra håll höll adel, borgare och det andliga ståndet regelrätta ståndsmöten från 1400-talets slut till reformationen. På landsbygden förekom liknande tendenser, i synnerhet på Fyn där ett reguljärt landemode under kontroll av godsägareliten växte fram och reglerade en rad landsbygdsförhållanden.[82] Köpstädernas tilltagande självstyre och borgerskapens stärkta position innebar vissa möjligheter även för bönderna. Främst Malmö och Köpenhamn eftersträvade på 1520- och 1530-talet en ställning som riksstäder och därmed ”riksständer” med en maktställning i nivå med det andliga frälset och adeln efter tysk modell, vilket bl.a. innebar att de i vissa fall kunde representera

---

79 Riksrådets inflytande försvagades emellertid av Kristian II och avvecklades slutligen av Kristian III 1536, Stemann 1871, s. 98. Extraskatterna tilltog under Kristian I och framåt och ökade behovet av samtycke från riksmöten, hyllningar och regionala möten. Detta ledde till en förstärkt förhandlingskultur och principen om samtycke blev central i tidens politiska tänkande och i den kungliga retorikens offentliga kommunikationer. I handfästningen 1483 skrev man in principen att skatter skulle samtyckas av representanter från allmogen, Venge 2004, s. 32, 131, 279f, 284, 291, 302, 325–27, 361.

80 Den skånska allmogen erhöll sommaren 1524 i motsats till jyllänningarna representation på Fredrik II:s kröningsriksdag. Representationen innebar inte mer än att man deltog med fyra bönder och en häradsfogde per härad från Skåne och Själland för att på begäran uttala sig om Kristian II:s dåliga regemente, Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 353f, Heise 1875/76, s. 276. Under grevefejden 1533 skedde en motriksdag i Jylland med bonderepresentation, och i Lund hyllades då åter Kristian II som kung med ett program för landbornas besittningstrygghet. Borgare och bönder var pådrivande för denna hyllning, Arup 1932, s. 473f.

81 Jørgensen 1940, s. 389–92, 468–80, Hertz 1978, s. 86f, 91, 97, A E Christensen 1963, s. 39–42, Bøgh 1994, s. 96–100.

82 I Skåne infördes årliga köpstadsmöten senast med kungens öppna brev 13 juli 1502, men kan ha ägt rum alltsedan privilegierna 1481, Arup 1932, s. 262f, 310, Jørgensen 1940, s. 498, A E Christensen 1963, s. 34, Hertz 1978, s. 80, se vidare Olesen 1983, s. 12. Om kyrkans landemoden och synoder Dahlerup ”Synode” KLNM 17, sp. 631, 635, om Fyn Dahlerup 1989, s. 256.

allmogen på t.ex. riksmöten.[83] Bönderna utvecklade ingen motsvarande organisation men kunde uppnå inflytande genom samarbete med borgerskapet. Detta framgår inte minst genom köpstadslagstiftningen för Skåne från 1481 där även flera rättigheter för bönderna säkerställdes. Borgerskapet i Malmö försökte flera gånger alliera sig med bönderna mot adelns tilltagande makt under 1520- och 1530-talet.[84]

I Sverige ökade böndernas roll i den politiska kulturen, en roll som de kom att vidmakthålla under lång tid framåt.[85] Under senmedeltiden var ständerformlerna länge mindre fasta än i Danmark, men i samband med motståndet mot unionskungarna växte alltmer en praxis fram att ändringar av statsstyret var giltiga först efter deltagande och sanktionering från alla samhällsgrupper. Ständerformeln användes bl.a. i samband med kungavalen och under framställandet av villkor för dessa, villkor som låg till grund för valkapitulationer, i Danmark s.k. *handfæstninger*. Medan bönderna formellt sett knappast representerades som stånd vid större möten under denna tid, så kom de ändå återkommande att på ett mer informellt vis delta i politiska församlingar och utöva politiska påtryckningar.[86] Kring 1500 stärktes de svenska böndernas politiska deltagande med de många marknadsmöten, provinsmöten och ”härmöten”

---

83 Ställningen som riksständer resulterade i Köpenhamn och i synnerhet i Malmö bl.a. i rivandet av kungliga slott, konfiskation av andligt och adligt gods, en territoriell överhöghet över omkringliggande landområden, samt rollen som regional appellinstans för övriga köpstäder, se vidare i Lundbak 1985, s. 63–65 med referenser, 127–29, 133–37. En liknande roll som riksstånd innehade staden Stockholm i Sverige från slutet av 1400-talet, då stadens representanter återkommande agerade som allmogens företrädare på herredagar, Sjödén 1950, Ahnlund 1953, s. 365f, 439f.

84 Samtidigt agerade borgerskapet med Jörgen Kock i spetsen dämpande mot de lägre hantverkargrupperna i staden liksom mot de skånska böndernas protester vid flera tillfällen, inte minst i samband med upproret 1525, se vidare Lundbak 1985, s. 68f, 72f, 76, 135. Om köpstadslagstiftningen se ovan s. 144, 155f, 278f.

85 Om böndernas och allmogens ökande politiska roll i 1400-talets Sverige fr.o.m. Engelbrektsupproret, Reinholdsson 1998, s. 38 med hänvisning till exempelvis Staf 1935, Lönnroth 1959, Palme 1968, Olesen 1983, Larsson 1984, Imsen 1990, Lindkvist 1993, Myrdal 1993 samt Harrison 1995. Reinholdsson betonar den svenska elitens behov av nya protonationalistiska, mer inklusiva mobiliseringsformer med ökat deltagande av de lägre stånden för att legitimera fortsatta resursuttag när Kalmarunionen efter Engelbrektsupproret förlorat sin legitimitet, Reinholdsson ibid. s. 37–64, 260f. Ståndsindelningen förblev länge oklar i Sverige, Karl IX försökte kring 1600 införa militären som ett ytterligare stånd, Ahnlund 1933a, s. 98.

86 I svensk forskning har man diskuterat huruvida Arboga-mötena 1435–36 var tidigt utvidgade ständerriksdagar, vilket väl numera anses som tveksamt. Men generellt kan man se ett genombrott för ständerrepresentiva tankar med förankring i föreställningar om upprorsrätt i 1430-talets Sverige. Detta kom sedan att spela en politisk roll med allmogens ökande deltagande i oroligheterna inte minst under 1460-talet vilket bl.a. framkommer av att hänvisningar till allmogens närvaro förtydligas i mötesdokument, Tunberg 1931, s. 62–67, 202, 207–09, 214ff, Ahnlund 1944, s. 27f, Kumlien 1947, s. 28, Lönnroth 1943, s. 7, Olesen 1983, s. 14–17 med referenser, samt Schück 2005 (1985), s. 184–95.

som ägde rum i Svealand och norra Götaland. Perioden 1501–20 kännetecknades av nära samverkan mellan riksföreståndare och marknadsmenigheter, och bönderna kunde här ofta spela en central roll. Emellertid inträffade få sådana möten i Småland före 1525.[87] Återkommande hölls utvidgade rådsmöten eller herredagar, som med allmogens ökande roll började få karaktären av riksdagar.[88] Riksföreståndarna använde sig av improviserade möten med allmogen för att stärka sin ställning och avgöra frågor om krig och fred. Hänvisningar till allmogens deltagande och samtycke med ”endräktiga” beslut och beslutskraft blev vanliga, i synnerhet under Sten Sture d.y:s regeringsperiod. Trycket underifrån belyses av hur Svante Nilsson vid en utvidgad herredag underströk vikten av endräktiga beslut med alla rika och fattiga för att man ej skulle få en ovillig allmoge.[89] Allmänt stärktes alltså vid denna tid folksuveränitetsprincipen på grund av ett starkt bondestånd som dels drev sina intressen och dels kunde utgöra en maktbas för i synnerhet Sten Sture d.y.

---

87 Se vidare Schück 2005 (1985), s. 196–202. Gadhs landsmöte i Mortorp 1507 verkar inte ha använt sig av formella ombud. I samband med en rad landsortsmöten i slutet av 1504 hade möjligen riksstyrelsen två ståndsmöten med allmogen i Småland, i Linköping respektive Växjö, 1525 närvarade Gustav Vasa vid ett marknadsmöte i Kalmar, se Staf 1935, särsk. s. 24–51, 236–38, 279, 321, 336f, om Växjö s. 26, om Mortorp s. 32, 290f, om Kalmar s. 65, 281. Om mötena 1504 även Tunberg 1931, s. 164.

88 Schück 2005 (1985), s. 196f, 201–04, 232f. Hösten 1511 begärde östgötska bönder att bli kallade till en herredag som snart skulle äga rum, och de framställde samtidigt via en länshavare sina förhandskrav på lindring i fodringen. Riksrådet kallade till en utvidgad herredag som emellertid bojkottades av flertalet menigheter på grund av spänningar mellan rådet och Svante Nilsson, Tunberg 1931, s. 180f, BSH 5, nr 378, s. 477, jmfr om riksmötet/rådsmötet i Vadstena i mars 1508, Tunberg ibid. s. 172f.

89 I frågan om Stäket och ärkebiskopen 1518 använde sig Sten av ett riksmötesbeslut av ”then menige man ofwer Rijket” och inte som brukligt var med det samlade riksrådets eller eniga ständers rätt, en argumentation som spreds i plakat till häraderna i riket. Enligt en beskrivning av mötet i Arboga hotade t.o.m. menigheten enstämmigt att uppsäga riksföreståndaren sin trohet och förklara honom landsflyktig om han släppte ut Gustav Trolle från Stäket. Ständerrepresentationens koppling till allmogens och menigheternas samtycke framhävdes av Sten Styre d.y. i februari 1518 efter Arboga riksmöte mot de västgötska riksrådens självrådiga stillestånd med Danmark med den välkända meningen ”thet som alle pa gelder bör och aff allom samtickes” eftersom rikstillhörigheten rör ”swadane mercheliige befalninger…ther Richesens allis voris och then menige mantz i Riichit wälfarth och saliighet oppa henger”, se vidare Wieselgren 1949 som också tar upp liknande argumentation från riksrådets sida 1507 och 1516, s. 147–49 med referenser, 339, om menigheten i Arboga s. 169f. Sten Stures brev till häraderna i riket tr. i Hadorph 1676, s. 434f. Mot riksrådet använde alltsedan 1512 Sten Sture d.y. sig kontinuerligt av argumentet om menigheters deltagande i beslut, Westin 1957, s. 124–27, om hans möten och ”propagandaturnéer” s. 146–48, 217–20, se även Stensson 1947, s. 199, om Svante Nilsson s. 73. När Sturepartiet anklagade de svenska biskoparna för att under åren 1517–20 försöka dra in danska krafter i riket så framhölls att det skedde utan ”menige mans samtycke och god wille”, BSH 5, nr 469, 506.

Han kunde exempelvis genom att luta sig mot bondeståndet och vädja till folksuveräniteten finna rättsliga medel för att bryta ingångna men illa omtyckta avtal.[90] Unionskungen lade å sin sida märke till böndernas stärkta roll i Sverige och kunde vid denna tid välja att använda sig av formler för folksuveränitet i sina plakat till den svenska befolkningen.[91] För Smålands del kan vi utifrån det ovan sagda räkna med att böndernas deltagande i rikspolitiken var svagt, men att bondeståndets inflytande desto tydligare kanaliserades genom regionala och lokala arenor. En följdfråga blir om man kan se paralleller mellan utvecklingen lokalt och på riksplan?

Landstinget

Det har sagts att de senmedeltida landstingen i Sverige utgjorde ”det politiska livets brännpunkter” och hade en omfattande inre förvaltning samt kunde förhandla med varandra och med riksstyrelsen. I och för sig avvecklades under 1400-talet merparten av landstingens rättsliga funktioner vilka i en centraliseringsprocess överfördes till särskilda lagmans- och räfsteting. Även funktioner som skattebevillning tenderade att lämna denna arena, för att med vissa undantag föras över till häradsnivån. Men istället kom landstingen på många håll i samband med unionsstridigheterna att i ökande grad användas för politiska möten. Småland räknas till de områden där landstingen fick en förnyad central roll under senare delen av 1400-talet och där allmogen fick ett anmärkningsvärt inflytande under några decennier. L-O Larsson m.fl. har talat om en ”landskapspartikularism” som i synnerhet ska ha kännetecknat Småland.[92]

Om vi ser på de småländska förhandlingarna med centralmaktens representanter om uppbåd och skatter märker vi geografiska skillnader i hur arenor användes, skillnader som till delar var avhängiga indelningen i ”folkland”. Mest konsekvent var Värends användning av sitt mindre landsting, där man konsekvent agerade som ett territoriellt, kollektivt subjekt, och vid något fall agerade bevillningsinstans. Även om bönderna vanligen utgjorde en motsträvig part skedde detta i flera fall i linje med den lokala elitens intressen. Värends landsting kunde agera självt, men också vid vissa tillfällen uppgå i Tiohärad.[93] Finnveden var mer splittrat i

---

90 För det senare, Wieselgren 1949, s. 151–54.

91 Kristian II undvek i ett öppet plakat till Sveriges befolkning sommaren 1517 att nämna riksrådet utan vände sig direkt till hela folket, Wieselgren ibid. s. 201.

92 Hildebrand 1896, s. 174–79, 220, Herlitz 1921, citat s. 68, och som nämner förekomsten av ett Dalarnas landstings ”arkiv” från denna tid; Tunberg 1931, s. 216, Staf 1935, s. 6, 8, 224f, 288f, 323. Jmfr Harnesk 1997, s. 93, 100, som hänvisar till Larsson om de värendska landstingen under krigsåren kring 1505, motståndet mot Kristian II 1520 och Dackeprotesterna. Jmfr om ”landskapspartikularism” Larsson 1964, s. 192ff.

93 För en jämförelse mellan Värend och Finnveden under dessa år Larsson 1999, s. 109–11, om skattebevillningen i Växjö i maj 1507 se Berg 1935, s. 30.

användningen av arenor, flertalet förhandlingar skedde häradsvis. I praktiken fanns knappast Finnveden som ett avgränsat territorium, Östbo hörde tidvis till det fjärran Stegeholms län. Däremot hade Finnvedenborna mer kontakter direkt till centralmakten än bönder på andra håll, då de två andra häraderna låg direkt under fataburen. De hade också en anmärkningsvärd förmåga att lägga kraft bakom sina ord. Det var Finnveden som initierade det irreguljära landstinget för Tiohärad 1511 och som sedan presenterade den gemensamma skattevägran inför bägge centralmakterna. Norra Småland tillhörde däremot Östergötlands lagsaga och det kan ha varit en bidragande orsak till att smålänningar flera gånger deltog i resningar mot biskopssätet i Linköping som utgjorde lagsagans centrum. Det finns flera tecken på att lagmännen hade begränsade möjligheter att styra landstingen efter egna intressen, främst just i samband med unionsstridigheterna. Landstingsmenigheter kunde alltså gå emot aristokratiska lagmän såväl i samband med större resningar och uppror, som i samband med storpolitiska konflikter. Då hade allmogen emellertid riksföreståndaren och hövitsmän eller andra stormän på sin sida.[94]

I de större slottslänen var förhandlingarna mindre formaliserade och präglades av viss oro. I Kalmar län mötte vi flera gånger skattevägran ute i de enskilda häraderna (1505, 1509), och förhandlingar kunde ske på slottet med ditskickade representanter från häraderna (1510, 1524). Landstinget användes i något fall som en politisk församling för att mobilisera, utverka gärder och uppbåd eller vädja till andra menigheter om militärt stöd.[95] Jordherrarnas ställningstaganden och deras samverkan med de egna landborna kom i tydlig konflikt med resurskraven från slottsherrarna och riksföreståndarens fogdar och hövitsmän.[96] Större fall av motstånd mot överheten och pålagor verkar ha organiserats utan beslut på motsvarande territoriell nivå. Snarare har beslut om motstånd och större resningar i ett län eller ett landskap tagits på de lokala härads-

---

94 Arvid Trolle och Nils Bosson misslyckades 1497 och 1501 att som lagmän i Östergötland och Tiohärad att få med sig allmogen för en unionsvänlig linje och i sin kamp mot Sten Sture d.ä., Sjögren 1944, s. 290f, 312f, 322, ”Grip, Nils Bosson” SBL XVII, s. 304. Om de sturetrogna resningarna mot biskopssätet i Linköping 1497 och 1520 se ovan s. 165, 167f. Intressant nog leddes upproret mot Kristian II i västra Småland vintern 1520–21 av bl.a. lagmanssönerna Klas och Johan Kyle, L-O Larsson 1964, s. 210.

95 Under krigsåren kring 1507 kallade Hemming Gadh med budkavlar ihop landstinget i Kalmar län ett par gånger i sina försök att mobilisera befolkningen och utverka kostgärder. Ett landsting 1507 sände ett öppet brev till de centrala delarna av riket med en vädjan om militärt stöd, BSH 5, s. 174–77, jmfr landstinget i nov. 1506, BSH 5, s. 124, 127f, och ett liknande ting i aug. 1508, ibid. s. 292.

96 Detta gällde såväl Nils Bosson i Tjust, som kring Stranda härad i Kalmar län med bönderna kring Kråkerum.

tingen.[97] Man tycks på lokal nivå flera gånger ha åberopat sedvänjan om t.ex. skattefrihet utan de stora formella tingsbesluten. Det tyder på att föreställningarna om sedvänjor var starka och lokalt förankrade.

De stora ”landen” möter vi i några fall, vilket framgått i de tidigare kapitlen, som territoriella subjekt i samband med de förbund som knöts mot den danska makten sommaren 1522. I denna process användes återigen landstingen i Sverige som politiska instanser med full rättskraft, och man kan tala om Sverige som ett landskapsförbund. I Småland anslöt sig typiskt nog Värend till dessa förbund, och även Jönköping med Rumlaborgs län, detta emellertid i motsats till tidigare då Dalarna främst fick anslutning av svealändska landskap.[98] Dessa två områden uppfattades alltså norröver som relevanta territorier. Kalmar län hade fått liknande propåer om att ansluta sig till ett riksförbund kring 1506.[99] Landstingen var däremot inte de ensamt bärande enheterna i samband med gränsfrederna 1505 och 1510, då de ingående enheterna var såväl landstingen i Blekinge och Värend som andra härader längs gränsen. Också allmoge från den danska sidan deltog ett par gånger på de landsting Hemming Gadh sammankallade kring 1507. De täta banden över gränsen framgår också av att allmogen i Blekinge liksom i Möre och Värend rapporterades vara orolig för bestraffningar för resningen i Kalmar län 1509.[100]

Den rättsliga kompetens som eftersträvades i 1505 års gränsfred är värd att notera. Freden fastställdes mellan Värend, Möre, Sunnerbo, Västbo, ”Blekingsfararna”, Göinge och ”allmogens bud av Skåne” och innefattade en rad regleringar av ekonomiska och sociala förhållanden. Regleringarna gällde dels den allmänna ordningen som skulle upprätthållas på bägge sidor av gränsen, dels en ingående organisation av upp-

---

97 Exempelvis resningarna kring Kalmar 1509 och mot danskarna 1520–21 samt vägran av Gustav Vasas gärd 1524 förefaller alla ha skett utan landstingsmöten. I fallet Tjust sammanföll snarast häradsarenan med länets centrum.

98 ST 4, s. 32–35, jmfr Hildebrand 1896, s. 177f, Berg 1935, s. 9, 48. Allmogen slöt på initiativ från Dalarnas landsting förbund mellan landskapen mot kung Kristian II och förklarade sin trohet mot Sveriges krona och den nye riksföreståndaren Gustav Eriksson. Uppenbarligen var detta instrument vanligare i Svealand, och Dalarna hade redan under några decennier framträtt med en exceptionell politisk kraft i försöken att få fram dessa förbund med såväl Stockholm som med andra landskap i nord- och mellan Sverige.

99 Se Dalarnas brev till olika landskap 13 juli 1506, HSH 20, s. 70–74.

100 Freden 1505 upprättades i Allbo härad, mellan Värend, Sunnerbo, Möre, Västbo, ”Blekingsfararna”, Göinge och ombud från Skåne, HSH 20, s. 293f, DGAA 4, s. 358, BSH 5, nr. 47, 50, jmfr Styffe i samma vol. s. XXVI. Senare avstod häraderna i Finnveden ibid. nr. 265, 308. På ett sammankallat landsting i Mortorp i början av maj 1507 deltog allmoge från förutom Möre ”all landskap”, Blekinge, Njudung, norra Kalmar län och ”nesta grænssen i Skane och Hallandh”, BSH 5, nr. 132, s. 177. Jmfr Staf 1935, s. 32, 290f. som uppfattar mötet som ett marknadsmöte kännetecknat av att man inte använde sig av formella häradsombud. Om oron för bestraffningar 1509, BSH 5, nr. 265, s. 348.

bådsförfarandet, dels ett ömsesidigt löfte om att inte delta i uppbåd som gick över gränsen, samt slutligen ett påbud att tjänstefolk inte fick dra runt utan lega utan istället skulle tvingas att tjäna bondehushållen i trakterna.[101] Gränsfreden 1505 hade alltså karaktären av en landefred och regional ordning som innefattade sociala och ekonomiska regleringar på landstingsnivå. Däri hade den stora likheter med de mer utarbetade vedtægterna i Danmark under 1400-talet, och inte minst med en gränsfred som slöts så tidigt som 1381. 1505 års gränsfred vidareförde denna institution på ett territoriellt mer begränsat plan och med ett ökat inflytande för bondeståndet. Detta förhållande har inte diskuterats tidigare, men överensstämmer med den internationella utvecklingen. På många håll var under 1300-talet regionala fridslagstiftningar viktiga även vad gällde politielagstiftning, medan bönder alltmer blev delaktiga i lokala politieordningar under 1400-talets gång. I Danmark tillkom dock inga fler vedtægter efter 1500, vilket bör ha haft ett samband med att adeln alltmer lyckades driva sin politik gentemot kronan på riksnivå.[102] 1505 års gränsfreds utformning ingick i en utveckling som i dessa trakter snart tog en annan vändning. Under de kommande decennierna arbetade menigheter främst för att vidmakthålla lokala sedvänjor gentemot kronans och

[101] HSH 20, s. 293ff. Den enda bevarade kopian sändes till Svante Nilsson av Erik Trolle. Uppbådsorganisationen kan jämföras med det uppbåd av Värend vid Blekingegränsen som Erik Trolle rapporterade om vid samma tid då allmogen enligt Erik presterade 1000 ”gode skötter” med en man per gård, BSH 5, nr 267, s. 350. Jmfr L-O Larsson 1964, s. 199ff, se även Johansson 1997, s. 485, dens. 2004, s. 63, som påpekar att den fjärdingsorganisation som utlinjerades i gränsfreden även användes av Dacke för mobiliseringen av upproret 1542.

[102] De lokala eliterna hade ofta stort inflytande över de danska vedtægterna, men regleringarna gällde även ekonomiska och rättsliga förhållanden som bör ha varit ämnade att skydda bredare intressen hos allmogen. Ofta fastställdes begränsningar i vilka naturresurser – i synnerhet skog – bönder fick lov att använda, och kungens fogdars möjlighet att ingripa i relationen mellan jordherrar och landbor begränsades liksom i rikslagstiftningen. Men även t.ex. kreditsystemet kunde regleras så att resande handelsmän fick mindre utrymme att spekulera med sina varor, Porsmose 1988, s. 363, 372f, 376, Hertz 1978, s. 98f, Venge 2004, s. 234–36. År 1477 stadfäste landstinget på Langeland att man inte skulle stämma varandra inför kyrkans domstolar i skuldsaker gällande barns egendom, kyrkoskulder eller fattiga änkor, Dahlerup 1967, s. 300, 305, 308. Jmfr om landefreden i Danmark 1360 som var utformad som en handfästning eller valkapitulation med ömsesidiga löften mellan ständer och kung, Lerdam 1999, s. 64. Om landsfredernas utveckling i förhållande till andra ordningsskapande institutioner i Tyskland och Europa, Blickle 2000, bd 2, s. 154–94, jmfr Reinle 2003, s. 76–111. Om medeltidens fredslagstiftning som föregångare till senare politieregleringar, se Wolf 1996, s. 46f. I gränsfreden 1381 fastställde de lokala stormännen ett gemensamt agerande mot fridsbrytare och ”tjänstlösa” som ej skulle kunna använda gränsen som skydd. Handeln och resor för klerker, bönder och köpmän släpptes fri över gränsen, och herrarna gjorde ett avtal sinsemellan att ej köpa varandras gods om de på något vis avhänts någon av dem, tr. i ST 2, s. 451ff. Om gränsfreden i övrigt se Lindberg 1928, s. 2–7, jmfr L-O Larsson 1964, s. 149.

jordherrarnas anspråk genom olika typer av motstånd, eller med hjälp av förhandlingar och utverkande av privilegier. I detta sammanhang fortsatte möjligen de mindre landstingen att spela en viss roll.[103]

Det skånska landstinget verkar vanligen ha varit en stabil rättslig arena. Det blev alltmer en aristokratiskt dominerad arena, som emellertid under senmedeltiden förlorade stora delar av sin politiska kompetens till riksrådet. Formellt levde dock kungahyllnings- och skattebevillningsfunktionerna kvar på de danska landstingen.[104] Landskapet, ”landet”, var i huvudsak en enhet som berörde adeln och i ökande grad borgerskapet. Det var vanligen på denna nivå privilegier ståndsvis utfärdades under senmedeltiden. Vid några särskilda tillfällen kunde emellertid bönderna använda sig av landstinget eller dess rättskrets. Köpstadsprivilegierna 1481 och framåt innefattade vissa garantier även för bönderna i Skåne och troligast är att dessa förhandlades fram i samband med borgerskapets landemoden. Under orosåren 1523–25 aktualiserades på flera vis landstingets kompetens i bevillnings- och hyllningsfrågor. Bjäre häradsallmoge tillskrev 1524 Fredrik I inför hans kröningsriksdag om att man hellre förlitade sig på landstingets bevillningsrätt än en direktrepresentation på riksdagen.[105] Under Sören Norbys resning 1525 samlades bondeståndets häradsrepresentation på landstinget i Lund, liksom representanter för några städers borgerskap, för att hylla Sören Norby å den avsatte Kristian II:s vägnar.[106] Mobiliseringen av upprorsrörelsen i Skåne skedde liksom besluten om skattevägran däremot på häradstingen. En viss mobilisering i samband med bevillning kan ha skett på det skånska landstinget i anslutning till den uppbådsvägran som inträffade 1497 och 1507. Vid det första tillfället nämnde rapporter att landstinget hade beslutat att den uppbådade allmogen enbart skulle gå till riksgränsen.[107] Även gränsfredernas beslut att uppbådade bönder ej skulle följa med över gränsen kan uppfattas ha tagits med landstingskompetens då såväl Värend som Blekinge deltog i gränsmötet 1505.

De mindre landstingen har vi få källor från. Tydligast var användningen av landstinget i offensiva syften på Blekinges landsting i Hjortsberga. Här fastställde allmogen sin skattevägran 1510, och det var här man tog

---

[103] Viktiga exempel var i Skåne Göinges privilegier, Blekinges återkommande skatteprotester, skogsbygdernas undantag från helgonskylden, och den återkommande halvskatten i Halland och Blekinge, se vidare i kap. 2 ovan. Om Göinges privilegier se i synnerhet Persson 2005. I Småland var metoderna mindre formaliserade, jmfr diskussion nedan om sedvänjor och ”lex non scripta”.

[104] Stemann 1871, s. 82, Jørgensen 1940, s. 492, 497–99, 506, jmfr Lerdam 1999, s. 27–36.

[105] Bjäres brev till kungen, St Hans afton 1524 tr. i (da) HT, Rk 2, bd 1, 1847, s. 450.

[106] Allen 1864–72 bd. 5, s. 17f, LJ Larssson 1964, s. 237f.

[107] Om 1497 Sten Stures rapport till Jakob Ulvsson HSH 18, s. 99, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 295. Om 1507 SA 664, jmfr Härenstam 1946, s. 107.

beslutet om att vända sig till Villands allmoge våren 1523.[108] Vi har redan sett hur det blekingska landstinget tycks ha samarbetat med den småländska sidan i samband med gränsförhandlingar och under lång tid framåt behöll en stark förhandlingspraxis gentemot kronan vad gällde skatter och lokala sedvänjor rörande t.ex. landbors städjor och besittningsrätt. Uppenbarligen kunde böndernas intressen här lättare dominera arenan. Möjligen var detta en orsak till att Kristian II förbjöd de mindre landstingen 1522, vilket i sin tur kan ha varit en faktor bakom de inledande oroligheterna i Blekinge 1523. Förbudet kom snart att upphävas då landslagen drogs tillbaka.[109]

Generellt kan sägas att bönderna under särskilda omständigheter kunde använda landstingen för att driva egna frågor, och mobilisera sig på regional nivå. Men i de fall detta skedde på större landsting agerade de otvivelaktigt i allians med andra grupper som fogdar, borgerskapet eller fraktioner bland adel och aristokrati. Det verkar ha rått en princip av bred ständerrepresentation på landstingen, även när bönderna som starkast drev sina krav.[110] På de mindre landstingen som de i Blekinge är förhållandena mer oklara. Åtminstone präglades området av en självständig hållning gentemot länshavare och kronan. I samband med större kriser under unionsstridigheterna i Småland och vid avsättningen av Kristian II i Danmark skedde en återpolitisering av landstingen, där bönderna spelade en viktig roll.

Häradstinget

Häradstinget hade omfattande men också oklart avgränsade uppgifter under senmedeltiden. Dels hade tinget en otvetydig rättslig funktion, dels bar det sedan gammalt också på en militär och politisk kompetens som förhandlingsarena gentemot kronan. Man kan knappast överdriva tingets funktioner inom lokalsamhället som en mötesplats och en lokaloffentlig arena. Främst var det en arena för konfliktlösning, för en inre social kontroll, men där också kollektiva beslut kunde fattas enligt lag, sedvänja eller frivillig överenskommelse rörande frågor kring vägar, broar, skjutsväsen, jordbrukets organisation m.m. Under senmedeltiden gjordes ofta skattebevillningarna här, och det var också här man mötte upp för att välja olika former av representanter, för att göra jordtransaktioner och för att höra överhetens påbud som skulle prövas på tingen

[108] Ett samband mellan Sölvesborgs län och Villands härad fanns tidigare då de till 1519 legat under samma länsherre, Jens Holgersson (Ulfstand).

[109] Landslagen 1522 upphävde alla landsting utom de för Skåne, Själland och Fyn vilket torde ha drabbat exempelvis Blekinge och gränstingen, DRL 1513–1523, Konc § 37, s. 161, AM § 20, s. 219.

[110] Detta blev tydligt när Finnvedens bönder 1511 efter att på häradstingen ha klagat över krigsförhållandena, sedan sägs ha bjudit in den andliga och väldsliga överheten för ett ”samtal” på Tiohärads landsting, SA 464b, BSH 5, nr 370. Något liknande finner vi under skånska upproret 1525 när landstinget samlades i Lund.

innan de fick laga kraft. Häradet var också ett slags förvaltningscentrum, i Småland inte minst för delar av allmänningsskogarna och där liggande gårdar. Man behöll arrendeavgifter och delar av utdömda sakören, medel som förvaltades av häradsorganisationen. Det förelåg under senmedeltiden en viss irritation från kronans håll rörande häradsförvaltningens inflytande över häradsallmänningarna i Götaland och inte minst Småland.[111]

Under medeltiden fyllde tinget även en militär funktion. Inte minst var det inom häradet budkavlen gick när fara hotade för att befolkningen skulle samlas på tinget, och det kom under senmedeltiden i Norden att användas även för annan kommunikation emellan överhet och allmoge. I Småland kunde budkavle utgå för att svara på ett begånget våldsbrott, och bönder använde på olika håll i Norden budkavlen för mobilisering mot herrarna i upprorstider. Detta var illa sett av överheten som flera gånger anklagade upproriska bönder för missbruk av uppbåden. Den svenska riksstyrelsen försökte också reglera användningen av budkavlen efter oroligheter som de 1486. Sørensen menar att bönder kunde ha en pådrivande roll vid upproriska tingsaktioner, medan Reinholdsson istället har hävdat att det lokala frälsets inflytande var för stort för att tinget skulle kunna uppfattas som böndernas arena. Tingets centrala funktion för större protestaktioner anses dock otvetydig. Tingsförsamlingens rättsliga kraft användes för att legitimera själva protesthandlingen. Agerandet påbjöds kollektivt, blev mer offensivt och samordnat och den kollektiva inställningen till överheten gjordes offentlig. Att genom tingsagerandet formera sig kollektivt gav bönderna en rättskraft och legitimitet att överta överhetens funktioner.[112]

---

[111] För Sverige Herlitz 1921, s. 65f, 71–81, som rörande häradets användning av medel tar upp en rad ändamål som dock bara kan beläggas för 1600-talet, t.ex. renskrivning av domböcker och tärepengar till riksdagsbönder. Se vidare Österberg/Sandmo 2000, s. 10, Österberg/Lennartsson/Næss 2000, s. 251f. Om hur tingets kompetens försvagades från 1500-talet och framåt Sjöberg 1996, s. 19, 157ff, Harnesk 1997, s. 92–102, som liksom Herlitz betonar statsmaktens ökande ingripande i häradstingens självbestämmanderätt. En tidig inskränkning av häradets militära funktion var de återkommande försöken att avväpna allmogen från 1400-talet och framåt, Katajala 2004, s. 35f, 47, 49f. Om tingets karaktär av fysiskt rum under tidigmodern tid, med t.ex. geografisk variation för deltagandegrad, Simonsson 1999. För Danmark med liknande betoning på 1600-talets häradsting som instans för konfliktlösning och interaktion med överheten se t.ex. Appel 1999. Häradstingen i Danmark kännetecknades under upprorsåren under 1520- och 1530-talen av att splittrade lokala eliter inte självklart kunde räkna med menigheternas tillslutning, dens. 1991, s. 110f, 125–33, 144–46. Om häradstingets juridiska funktion och förhållande till landstinget även Jørgensen 1940, s. 507f, 513–15. Om häradsallmänningsförvaltningen i Sverige, Ihrfors 1916, även Hafström ”Häradsallmänningar” KLNM bd. 7, sp. 248–51, Herlitz ibid. s. 75. Om småländska förhållanden L-O Larsson 1964, s. 93–97, 278, samt ovan i kap. 4.

[112] Sørensen 1988, s. 33–5, 40–44, Reinholdsson 1998, s. 73–76, 121, 133, Imsen/Vogler 1997, s. 24, Granlund ”Budstikke” KLNM 2, sp. 340–42.

I främst Sverige har man länge diskuterat hur stort inflytande bönderna hade över häradstinget. Två olika skolor har utkristalliserats. En som betonar den statliga kontrollen över tinget, samt en som istället betonar tinget som ett organ för lokalsamhället. Vanligen har då förhållanden främst under 1600-talet diskuterats. Senmedeltida förhållanden har ibland lyfts fram som en kontrast till senare tid utifrån tesen att bönder och allmoge tidigare skall ha haft större möjligheter till politiskt deltagande.[113] Böndernas inflytande över häradstinget under senmedeltiden var dock tvetydigt. Forskare som Småberg och Hansson har visat att den lokala eliten, frälset, i exempelvis Småland kunde utöva en betydande kontroll över häradshövdingeämbetet, och i enskilda fall kan vi se att stormän mer eller mindre låg bakom besvär eller suppliker ställda i menigheters namn.[114] Om häradstingen i Götaland har sagts att de präglades av en svagare kunglig kontroll och gav större utrymme för lokala eliter än på andra håll i Sverige, och allmänt var det svenska häradstinget mer präglat av lokala eliter än det danska och inte minst det skånska där den danska motsvarigheten till häradshövdingen, häradsfogden, hade lägre status och samtidigt i högre grad stod under länsherrens och kronans kontroll.[115]

I Danmark genomgick häradstinget under 1400-talet en utveckling mot allt större dominans från böndernas håll, inte minst eftersom adeln alltmer använde sig av landstingen och kungens egna ting. Administrativt kan man här se en parallell process där ett stärkt bondeinflytande i

---

[113] Se Hallenberg 2001, s. 172f. med referenser. Flera forskare har menat att en statlig kontrollutövning genomdrevs efterhand under 1500- och 1600-talen, statsmakten ”tämjde” de lokala arenorna och intervenerade alltmer på lokalt plan, ett samband har ibland dragits till nedslåendet av Dackeupproret. De ökande interventionerna ledde till att tingens legitimitet kom att ifrågasättas såväl av överhet som av allmoge, Harnesk 1997, s. 100–02. Herlitz menade att häradstinget under senmedeltiden var utsatt för ett feodalt tryck som emellertid stannade vid blotta ansatser, tinget kom däremot att under 1600-talet förlora sin tidigare centrala betydelse, Herlitz 1921, s. 67f, 137–41. Österberg har å andra sidan betonat det tidigmoderna häradstinget som en arena för mötet mellan statsmaktens representanter och lokalsamhällets allmoge. Lokalsamhället deltog bevisligen vid exempelvis skatteutskrivningar med att utverka nedskrivningar för behövande, Österberg 1971, s. 220–45, dens. 1989, s. 83–87.

[114] I Småland var under 1400-talet många häradshövdingeämbeten knutna till särskilda släkter eller gårdar, Hansson 2001, s. 135ff. Häradshövdingar använde vid denna tid inte sällan sitt ämbete för att ha inflytande över t.ex. nämndetillsättningar och för att bygga upp patron–klient-relationer. Därmed kunde de ofta försvara sina lokala ekonomiska intressen, se utifrån Västergötland Småberg 2004, s. 50, 109–14, 180–82, 235f. Om exempel på stormäns intressen bakom besvär på landstingsnivå, från Dalsland Westin 1957, s. 117–21. Under slutet av 1500-talet får vi en annan bild av häradstinget med omfattande bondedeltagande och rotation i nämnderna, vilket kom att ändras återigen under 1600-talet, Österberg 2000, s. 294–301.

[115] Lindkvist 1997, s. 220–23, Jørgensen 1940, s. 362, 507f, Lerdam 1999, s. 324f.

lokalsamhället samverkade med en stärkt kunglig administration gentemot lokal aristokrati.[116] I områden där stora jordherrar och aristokrati saknades präglades tingskretsen av andra typer av eliter. Vissa forskare har velat framhålla bondeeliter, en ”bondearistokrati” som förutom ekonomiska fördelar kunde ha ett påtagligt rättsligt inflytande i lokalsamhället.[117] Emellertid var positionen för dessa inte alltid så självklar. Ärkesätets bondelänsmän i skogstrakterna utsattes inte sällan för våld, och Göinges bönder begärde 1523 att länsherren på Helsingborg inte skulle sätta bönder till ridefogdar.[118]

I Småland har vi under perioden 1490–1525 mött bönderna på häradstingen i olika situationer. De agerade som menighet 1) vid förhandlingar med kronans representanter om skatter, uppbåd, hyllningar 2) vid mobiliseringar och resningar på häradsnivå 3) som utsändare av besvär till kronan (vanligen fataburshärader). I några fall framträdde inte bönderna som en enad menighet utan konflikter utspelade sig mellan grupper på tingen.

Under krigsåren kring 1505–11 förekom en lång rad förhandlingar mellan kronans utskickade och de småländska häradsmenigheterna, och de bägge krigförande sidorna begärde flera gånger hyllningar av allmogen på häradsnivå. Enskilda härader kunde dömas för illojalitet, och härförare kunde välja att undsäga (på ett formaliserat vis förvarna om fejd) och fejda mot såväl härader som socknar.[119] Det förekom en för-

[116] Man kan rörande utfärdandet av häradstingsvittnen se att adliga utfärdare dominerade under 1300-talet och att bönder blev alltmer aktiva under 1400-talet, kring 1500 var de nästan helt dominerande som vittnesutfärdare. Häradsfogden, som vanligen var en bonde, övertog tingsansvaret från de adliga länsmännen. Denna utveckling kom tidigast och tydligast i Skåne. Under 1400-talet spred sig också användningen av särskilda häradssigill söderifrån, på vissa håll som i Göinge behöll man emellertid supplerande privata sigill och bomärken, Lerdam 1999, s. 321, 324–28, Hertz 1978, s. 81–83. För en diskussion om en liknande utveckling mot ökande ”bondekommunalism” på bynivå se Bøgh 1994, s. 100–02.

[117] Hertz 1978, s. 83f, 87f. Utifrån nordvästra Jylland i början av 1500-talet, Appel 1991, s. 112–21, jmfr om det senmedeltida Norge Njåstad 2003, s. 81, 85f, 105 passim, om bygdeeliter som anförare för kollektiva aktioner ibid. s. 144, i mindre stratifierade regioner var en sådan elit inte givet ekonomiskt baserad, och kunde ofta spela rollen av språkrör för lokalsamhällena ibid. s. 211, 220, 228. För en annan syn på det danska bondesamhället se dock Netterstrøm 2003, s. 80f, 96. En tydlig lokal bondeelit växte troligen fram i t.ex. Göinges tingskrets där spänningar mellan en tingselit och övrig allmoge kan påvisas på 1570-talet, Persson 2005, s. 345f.

[118] Ingesman 1990, s. 83, FFR s. 12f

[119] T.ex. Hemming Gadhs förhandlingar med allmogen i Möre 1506, BSH 5, nr 92, 96. Östbo härad undsades 1509, BSH 5, nr 267. Det danska riksrådet begärde 1504 hyllningar av Sunnerbo m.fl. gränshärader, Missiver 2, s. 194f. Kung Hans och prins Kristian begärde hyllningar från Finnveden 1511, DGAA 4, s. 361f. Otte Rudh undsade skriftligt socknarna Mönsterås och Ålem 1508, BSH 5, nr 193. Finnveden förefaller av Svante Nilsson kring 1508 ha dömts till omfattande böter för sina förhandlingar med den danska sidan, se ovan s. 75f.

handlingskultur där menigheterna försökte förhandla om sina pålagor. Vid dylika förhandlingar hänvisade man inte sällan till pålagenivåer i kringliggande härader eller i Östergötland.[120] Bönderna i södra Småland utverkade skattebefrielser under 1510-talet. Även om det inte framgår var dessa utfästelser gjorts, förefaller häradsnivån dock troligast med tanke på hur de föregående skatteförhandlingarna ägt rum.[121] De härader som låg under fataburen vände sig kontinuerligt till kronan med besvär rörande skatter m.m. Även häradsförvaltningen kunde diskuteras genom klagomål. Vid några tillfällen rapporterade fogdar att allmogen i ett visst härad önskade tillhöra fataburen eller ha en viss fogde eller häradshövding.[122]

Häradet var också den instans som sände representanter för bondeståndet till riksmöten och utvidgade herredagar. De rikspolitiska frågor som behandlades på dessa möten förefaller ha diskuterats på häradstingen eftersom det finns indikationer på att dylika häradsrepresentanter kunde ha bundna mandat från sina hemorter. I något fall kunde härader under krigstid sända en ofrälse utvald representant till kungen med befogenhet att förhandla om häradets situation och tillhörighet.[123] Men tingen kunde också användas på ett mer självsvåldigt vis. I något fall får vi i samband med bondeprotester höra om ”bondating” och olagliga skogsting dit herremän inte gärna kom, t.ex. i Västra härad 1507 och Finnveden och Västergötland 1511. Men hur lokala eliter egentligen förhöll sig framgår ej. Med herremän förstods möjligen främst representanter för länsförvaltning och riksstyrelse.[124]

Flera resningar organiserades uppenbarligen på häradstingen, och vid åtminstone ett tillfälle hör vi att möten sammankallades med budkavlar och att häradsrepresentanter senare förhandlade med länsherren. I två andra fall var resningarna avgränsade till ett enskilt härad, och berörde

---

120 Se förhandlingarna i Finnveden 1507, BSH 5, nr 116. Jmfr Västra härad om hur de gett mer än andra härader som argument för att hålla inne sitt uppbåd 1507, SA 795. Norra Vedbo ville 1509 vänta med en kostgärd tills man erhållit information om nivåerna i grannområdet och Östergötland, BSH 5, nr 275.

121 Se ovan s. 97f. Hypotetiskt kan ett samband finnas med Sten Sture d.y:s hyllningsresor 1512 då han på flera håll erbjöd eftergifter mot menigheternas hyllningar, jmfr Palme 1949, s. 100f

122 För konflikten rörande Sunnerbos häradshövdingepost, Östra härads klagomål mot hövitsmannen Nils Gädda samt Vista och Tveta häraders klagomål mot en tidigare länshavare se ovan s. 70, 104, 108f.

123 Enligt en uppgift hade representanter till riksmötet i Linköping 1495 medfört skrivelser på att man ej ville ta in någon utländsk herre i riket som kung, och återkommande talas det om ”fullmäktiga sändebud” eller att de hade medfört ”befallningar”, Tunberg 1931, s. 210f. Västbo häradsallmoge sägs 1507 ha sänt en ”heredzman” som befullmäktigad budbärare till kung Hans, BSH 5, nr 155.

124 Se ovan s. 74, 79. Om hur bönderna längs (västgötska) gränsen mot Danmark tingade ”them selffwä i mellwm” 1511, se brev i ASB 2, s. 426f, se vidare Palm 1991, s. 15, 22f.

då själva häradsförvaltningen.[125] Det är svårt att se i hur hög grad häradsallmogen kunde agera mot lokala stormän, vilka bör ha haft visst inflytande över tingsförhandlingarna. Flera gånger möter vi uppgifter om hur det lokala frälset kunde intervenera i pågående förhandlingar för att hindra utgivandet av pålagor, men det rörde då deras egna landbor. I ett fall stödde frälset lokalt kronans anspråk om en gärd och övertalade häradsallmogen till eftergifter.[126]

För dansk del har häradstingets politiska roll betonats principiellt i forskningen, men har varit svår att belägga i denna undersökning. Perioden kring 1500 var turbulent vilket anses ha möjliggjort en politisering av tingsarenan från böndernas sida. Periodens många rättsliga konflikter kring naturresurser ledde till att häradstinget som instans för konfliktlösning och t.ex. utfärdande av vittnesintyg stärktes, och det är också främst från sådana sammanhang som jag har funnit källor med samband till de skånska häradstingen.[127] I inventeringen av konflikter har jag kunnat finna några olika användningar av häradet och dess ting. Bönder kunde på häradsnivån förmå häraderna att 1) samverka juridiskt och politiskt 2) vidmakthålla lokala sedvänjor och förhandla till sig privilegier 3) vid större oroligheter tillskansa sig befogenheten att vägra skatter. Häradstingen var också 4) fora för interna konflikter.

Vi har sett att härader ibland kunde samagera rättsligt rörande exempelvis allmänningsvägar.[128] Politiskt kunde liknande samaktioner ske i form av sammansvärjningar. Trots att detta var förbjudet inträffade en sådan i nordvästra Skåne 1481 då tre härader ”beband” sig, och något liknande verkar Blekinges församlade landstingsallmoge ha initierat med Villands härad 1523. Situationerna var likartade då man i bägge fallen vände sig mot en länshavare, samtidigt som det förekom yttre militära hot. Upprorets fortsättning 1523–25 utfördes sannolikt genom yt-

[125] Oroligheterna kring Kalmar 1509 förefaller ha mobiliserats med budkavlar och möten på häradsnivå, och året därpå villkorade representanter från häraderna sin trohet mot överheten mot garantier rörande pålagor. Resningen i Tjust 1509 utgjorde ett komplext skeende där några socknar stod på en stormans sida mot slottshavaren, och häradshövdingeämbetet var i sig omtvistat under skeendet. I Konga härad drev menigheten ut en länshavare under okända omständigheter 1506, ett liknande skeende i Kinds härad 1513 visar på hur enskilda socknar kunde uppfattas som pådrivande i en sådan situation. Se s. 76–78, 85, 92–94 samt nedan not 158.

[126] Ovan s. 74, 82f.

[127] Principiellt Sørensen 1988. För perioden kring 1500, Hertz 1978, s. 82.

[128] Ett exempel var en granskning av allmänningsvägar kring Landskrona som tre härader utverkade 1503. Häraderna kunde några decennier senare åberopa dokumentet som de hade i eget förvar, Rep. 2 rk., nr 10003 (s. 577), jmfr ovan s. 288.

terligare dylika sammansvärjningar mellan olika härader.[129] Böndernas rättskraft på häradstinget var omtvistad, vilket vid denna tid framkommer i syneförrättningar. Allmänningskonflikterna i sydöstra Skåne utspelade sig bl.a. genom att bönder i samverkan med länsherren genomfört granskningar av de olika skogarna, granskningar som senare ogiltigförklarades. Konflikter kring bönders rättskapacitet i samband med syner/granskningar spred sig också på andra håll.[130] Vi har sett att häraderna kunde inneha och framförhandla privilegier.[131] Försök att erhålla nya häradsprivilegier och andra kollektiva frihetsbrev var mest förekommande i de norra delarna av Skåne från 1510-talet och framåt, och blev ett medel för att bevara olika sedvänjor med lägre pålagor för olika bondekategorier.[132]

Under upprorsrörelsen i Skåne 1524–25 tycks bönderna ha vägrat erlägga skatterna genom att använda häradstingets gamla bevillningsrätt. Merparten av häraderna i Helsingsborgs län, alltså norra Skåne, höll ting dit aristokratin och kronan inte vågade på grund av de beväpnade bönderna. Böndernas anslutning till Sören Norby under våren 1525 skedde också med förhandlingar och hyllningar på häradstingen.[133] Skeendena i norra Skåne påminner till formen om den protestvåg som spred sig i Jylland ett par år senare, vilket tyder på att det var lättare för bönder att ta över häradsarenan i områden där en adlig godsstruktur var mindre do-

---

[129] De skånska riksråden beskrev upprorets förlopp som att ”noghr hærit” i Skåne jagat iväg kungens folk, vägrat skatten och sedan haft folk som ”løbæ omkringh oc wælæ dragæ andræ ind til thøm udi sligt førbwndt oc vpløb”, Aage Sparre, Tyge Krabbe och sju andra skånska riksråd till inbyggarna i Ingelstads/Järrestads härader, 8 jan, 1525, Mogens Gyldenstierne (F), Privatarkiver, DRA.

[130] Kring 1527 finns uppgifter om en ny typ av synenämnder som hjälpte bönder att återta tidigare donerade gårdar från kyrkan, en institutionell praxis som biskopar och riksråd snart vände sig emot med hänvisning till att nämnderna var olagliga, Appel 1991, s. 139.

[131] Utöver privilegierna i Göinge 1523/25 har jag behandlat Ingelstads/Järrestads gamla privilegier i samband med allmänningskonflikterna i sydöstra Skåne. Dessa var tydligen inskrivna i en häradsbok som bönderna 1470 anklagades för att ha manipulerat, se vidare ovan s. 279f.

[132] Viktigast var en befrielse från dagsverken för Åsbo häraders kronobönder 1516, Göinges privilegier 1523/ 1525, som även andra härader försökte uppnå. Efter 1525 förekom en del andra lokala sedvänjor rörande kyrkliga pålagor, landboförhållanden, och tingsjurisdiktion som betraktades som priviligierade, se Johannesson 1947, s. 87, Bergman 2002, s. 211, Persson 2005, s. 192–98, 343–48, 358–60. Om en halvskattepraxis i gränsregionen se Bennike Madsen 1978, s. 203–06, 215, Bergman 2002, s. 66–69, Persson ibid. s. 99–102.

[133] Göinges möte finns beskrivet, i övrigt får vi anta att sådana möten låg bakom när t.ex. Villands och Gärds härader ställde upp sina uppbåd. I den mån Ingelstads och Järrestads härader deltog i upproret bör liknande möten ha skett där. Om häradernas centrala roll i de skånska oroligheterna på 1520-talet se också L J Larsson 1986, s. 136

minerande.[134] I samband med upproret 1523–24 aktualiserade skånska bönder frågor om häradsrepresentation, mandat och rätt till information, med syftet att försöka hindra ovälkomna beslut på Fredrik I:s kröningsriksdag.[135] Under Norbys hyllning av Kristian II på landstinget i Lund användes en formell häradsrepresentation av bönder från så gott som hela Skåne.

Till vardags var säkerligen häradstinget ofta dominerat av mäktiga jordherrar och andra potentater. I några fall då häradsting agerade mot lokala stormäns intressen, så var det med visst kungligt stöd.[136] Allmogen kunde på häradstingen i enstaka fall välja att upphäva länsherrars rättskompetens. Ett dylikt skeende i Göinge 1492 verkar ha haft samband med en konflikt mellan en lokal man med stort inflytande, och ämbetsmannen på Helsingborg. Det ledde till konfrontation och bestraffningar. Under upproret 1523–25 agerade de skånska häradstingen direkt

---

134 Detta syftar på tiondeupproren och andra oroligheter i Jylland kring 1527–31. Bönderna sammansvärjde sig på häradstingen, fastställde att de ej skulle betala tiondet, valde företrädare och beväpnade sig, mobiliserade sina grannhäraden och möttes sedan upp på landstinget. Appel menar att utvecklingen i nordvästra Jylland hade lett till att bönderna kunde spränga tingets institutionella ramar, och kopplar detta till frånvaron av större godsstrukturer under aristokratiska herrar, Appel 1991, s. 83f, 95, 110f, 129, 144–46.

135 Allmogen i Bjäre härad sände in ett klagomål inför kröningsriksdagen 1524 där de meddelade att de vägrade skicka med sina fyra representanter häradssigillet, vilket tyder på att man ville hävda en princip om rätt till förhandsinformation och bundna mandat. Man sade också att man hellre ville följa vad den menige allmogen beslutade på det skånska landstinget, Bjäres brev till kungs 1524 tr. i (Da) HT, Rk 2, bd 1, Köpenhamn 1847, s. 450. Det var inte ovanligt vid denna tid att bönder begärde information om kommande förhandlingar så representanterna kunde ges bundna mandat, och just vid kröningsriksdagen 1524 tog sig riksrådet en ökad befogenhet att utskriva skatt på menige rikets inbyggares vägnar, Venge 2004, s. 327–43. Hammerich menar att detta var ett utslag av en återkommande strategi hos bönderna vid denna tid som gav utslag inte minst i Jylland 1531 då det kom stora protester mot att man vid kallelser till herredagar och riksmöten inte fick besked om vad som skulle avhandlas, Hammerich 1847, s. 411f. Redan hösten 1523 gav bönderna i Blekinge uttryck för tvivel rörande det första riksmötet där man skulle hylla Fredrik I, och var ovilliga att sända iväg häradsrepresentanter. Bönderna menade att man inte fått tillräcklig reseersättning för sina representanter, men en annan part hade trätt in med medel, 11 jan. 1524, ref. i HSH 35, s. 481f.

136 ”Bebindningen” 1481 hade vänt sig mot någon onämnd lokal storman, men skedde vid ett tillfälle då den skånska allmogen fick stöd av kronan mot olika herremäns övergrepp, se ovan s. 155f. År 1503 lyckades ett dussintal bönder som på landstinget dömts till s.k. fredsköp för härverk att få kungen att hänvisa ärendet till häradstingen, DDL 6, s. 105–07. I samband med oroligheterna i Laholms län 1509 fick de anklagade landborna – troligen med sina jordherrars stöd – efterhand kungens hjälp med att förbjuda länsherren att fara fram för hårt med bönderna, Rep. 2 rk., nr 11181, 11206, 11303, se vidare ovan s. 120. Allmänningsoroligheterna 1514 inleddes som vi har sett med att kungens länsherre Niels Hack hade utfört granskningar tillsammans med företrädare för bönder i trakten.

mot riksstyrelsen och den inhemska aristokratin, men hade då stöd från den förre kungen och en del av hans folk, samt delar av lågadeln. Uppgifter förekommer om att allmogen på dessa ting valde egna företrädare, och i en rapport talas det om en förhållandevis utarbetad ledning med en ”kung”, en skrivare och en grupp ”drabanter”.[137] Under exceptionella omständigheter kunde allmogen alltså samla sig kring en lokal ledning som ersatte tidigare auktoritetsstrukturer.

Ibland framgår att lokala herrar kunde nyttja tinget för egna intressen. Tydligt ser vi detta när en tingsfogde i Vemmenhögs härad inte vågade gå emot ärkebiskopens ämbetsman på Näsbyholm. När ärkebiskopen själv närvarade vid rättsliga avgöranden var det troligen närmast omöjligt att stå emot. Han hade med sig långa följen med kyrkligt folk samt mer eller mindre hårdföra fogdar och läntagare.[138] Det innebar dock inte att bönderna helt osynliggjordes. De deltog som vittnen om vilken lokal sedvänja som rådde, och ofta hade landbor under någon av de tvistande herrarna intressen att bevaka. Troligen förekom det skillnader mellan olika bondekategoriers möjlighet att använda sig av häradsarenan. En indikation på detta var att torplandbor verkar ha haft svårigheter att höja sin röst mot de etablerade bönderna på häradsarenan, men deras intressen företrädde istället av deras jordherrar, exempelvis vid motsättningar om nykolonisation på allmänningar.[139]

Utanför tinget

Så fort vi lämnar de formella rättsliga arenorna krymper källorna till nästan ett intet. Internationellt har många forskare diskuterat vikten av andra arenor för möten, opinionsbildning o.s.v. och i Sverige ser vi åtminstone under senare tid att ölstugor, infomella möten på kyrkvallen och liknande kunde vara viktiga platser för kommunikation och mobilisering.[140] Skrån och gillen bör ha spelat en viss roll. Vi vet att gillen och gillehus var utbredda även på landsbygden under medeltiden i Danmark och åtminstone delar av Sverige. Landsbygdsgillen hade utöver de uppgifter som förekom i stadsmiljön ytterligare uppgifter i samband med jordbruket, och kunde åtminstone i de sydsvenska gränstrakterna ibland härbärgera en folklig religiositet fjärran från kyrkans vanliga doktriner. Från Skåne finns exempel på senmedeltida gillen organiserade kring adliga godsmiljöer där även landborna liksom lokala hantverkare och andra i det omgivande lokalsamhället deltog. De skånska gillena hade ett

[137] Häradsallmogen hade fritagit en häktad person ur länsherrens förvar, se ovan s. 146. Om 1523–25 s. 132.

[138] Rep. 2 rk., nr 10354, jmfr Ingesman 1990, s. 164.

[139] Exempelvis i samband med allmänningsoroligheterna i sydöstra Skåne, se vidare ovan s. 291f.

[140] Detta var tydligt i samband med Dalupproret 1743, se Sennefelt 2001, s. 45–49, 133, 153.

visst inflytande över utformningen av byalagen och byordningarna. En del forskare menar att dessa mötesplatser var centrala för den politiska kulturen under förreformatorisk tid, men några närmare uppgifter om detta får vi ej i källorna för undersökningens område och period.[141]

Vad gäller informella mötesplatser vet vi nästan ingenting från tidigt 1500-tal. Det har i forskningen för tidigmodern tid noterats att det troligen förekom en hel del ölstugor och liknande på landsbygden, inte minst nära kyrkorna, och att det rådde en utpräglad festkultur kring marknader, kyrksöndagar o.s.v. Men mycket närmare än så kommer vi sällan.[142] Från norra Skåne kommer emellertid en intressant källa om några bönder i Örkelljunga som länge i gillestugor och ölsalar skulle ha talat om att göra anspråk på en viss gård. Rättsliga anspråk hade sedermera rests på tinget.[143] Sade man något i gillestugan eller ölsalen så var det alltså trots det informella sammanhanget ett hävdanspråk folk runt omkring noterade och sedermera kunde hänvisa till på den rättsliga arenan. Det ansågs ibland viktigt att kunna svara på opinioner som huvudsakligen spreds på dylika informella arenor. Hemming Gadh och fyra rådsherrar hade ett möte med allmogen i Söderköping i augusti 1509 eftersom ett ”almenth rop och rykthe i blandh almogen öffwer alth Östragötlandh hemeliga och oppenbarliga nyliga opkommeth ær, saa ath thee i drök-

[141] Meyer 1949, s. 49f, dens. ”Landsbystyre”, KLNM 10, sp. 224f., Dahlerup 1989, s. 256f, om svenska förhållanden Ahnlund 1933b, s. 34–67, Reinholdsson 1993. I Skåne har ett gille i Skarhult diskuterats, liksom ett som kan ha legat till Igelösa i Frosta härad, samt indikationer på liknande gillen i Södra Mellby och Färlöv. På Bornholm rådde det exceptionella förhållandet att gillena tilldelades sockenstyrelsens alla funktioner, Kraft 1971, s. 1–9, 15–20. I de västgötska gränstrakterna fanns ett gille med religiös anknytning där man hade en kult kring en helig piga, en kult som utsattes för förföljelser under 1520-talet, Palm 1991, s. 23. Linköpings stift använde under senare delen av 1400-talet vissa helgonkulter för att skapa en styrkeposition i regionen, Fröjmark 1992.

[142] Om superiet och en lek- och festkultur vid svenska kyrkor under tidigmodern tid, se Malmstedt 2002, s. 43–45, 50–54, 60f, 66.

[143] Detta framkommer i ett vittne som utfärdades utifrån att ärkesätet ville stadfästa sin part i gården ”Lattke”, som Örkelljunga sockenkyrka tidigare själv förfogat över. Landbon där skulle alltså ge landgille även till ärkesätet, DDL 6, s. 245. Det bör gälla den skudgård till det kyrkliga gårdslänet i Örkelljunga socken som senare blev sätesgården Lärkesholm, jmfr Ingesman 1990, s. 77, och ”Ladke” i registret ibid. Tingsvittnet utverkades i Lattke, alltså inte på ett ting eller en stämma, av adelsmännen Laurens Torstensson i Rögle och Truett Axelsson i Vram, varav den förste hade vänskapsband till ärkebiskopen, ibid, s. 272–74. Svaret löd ”oc att soo offtæ som bøndher haffwæ ther po illett, tha haffuer erchebescopens bodh oc embitzmen boett log oc laghe heffd po Latke eyedelæ, oc kendes samme grwn oc eydelæ for rett eydom tiil Lunde gord oc kirken, oc aldrich haffwe hørtt eller spurtt noglæ bønder talle ther oppo skellige til tinge vdhen i gillestwer eller i ølsaler, før nw Torchel Howett oc Bent Persøn thet nw begyntt haffuer oc bonden haffwæ the eye ladhet kallett til tinghæ mod theres delæ, men samme bønder opp bode xxx sk. po Latke ffor pantt, oc lod erchebespen bywde log po lagehæffd motth them som mod andhre fflere.”

kestuffwan her til ey anneth sagth haffwe, tesliges i alla samqwæmdher". Ryktena rörde att herremännen aldrig meddelade sig med menige man om sina fördrag och förhandlingar med varandra och den danska sidan, och att allmogen därför kanske hellre skulle hylla kung Hans som var den med mest militär makt.[144] Gadh understryker hur dessa tongångar gick runt som både hemliga och uppenbara. Med den juridiskt färgade termen "uppenbart" bör han ha syftat på att dessa informella samtal ledde till en opinionsbildning med politisk kraft i det offentliga rummet. Rykten och påståenden som lyftes fram i ölstugor och på gillen ansågs alltså vara viktiga att förhålla sig till, och de uppfattades som relevanta komponenter i den politiska kulturen.[145]

På tingen förekom olika grader av offentlighet. När skånska tingsvittnen skulle utfärdas gick tillsatta vittnen och nämnder på häradstingen ofta utanför domarringen för att samråda. Hänvisningar gick sedan till vad man hört av släkt och vänner, alltså påståenden som förvaltades i ett vittomfattande offentligt rum.[146] Man kan räkna med att de svar som erhölls var noga genomtänkta och ofta var avpassade för att minimera risker för konflikter. Liknande kunde ske även på landsting. Vid ett utlåtande av tingsallmogen på Växjö landsting i mars 1520 gick man efter uppläsandet av Kristian II:s skriftliga krav på underkastelse ut och samrådde. Svaret blev att allmogen lovade att förhålla sig lugna medan man inväntade information om hur befolkningen i övriga delar av riket valde att agera. Under tiden begärdes att kungens män inte skulle komma in i eller göra skada på Värend, annars riskerade kungen en resning av allmogen.[147]

Byalag och sockenstämma

När det gäller frågan om i vilka typer av kollektiv som intressegrupper konstituerades och åsikter visavi överheten artikulerades var inte enbart de rättsliga och politiska arenorna av vikt. Gemensamma referensramar och intressen kunde t.ex. gälla i olika arbetsgemenskaper. I Småland fanns utmarks- och arbetssamfälligheter som skogelaget[148] och hägnadslaget[149] vilka dock avsatt obefintligt med källor för senmedeltiden. Stör-

144 BSH 5, nr 280, s. 368f, jmfr Carlsson 1915, s. 208.

145 Om de dåtida konnotationerna kring offentlighet och uppenbarhet, se "åben", "åbenbar" samt "åbenbarlig" i Kalkar 1881–1907, bd. 4, s. 932–34, samt "opinbar", "opinbara" i Söderwall suppl. bd. 5, s. 586f.

146 Se exempelvis vittne utfärdat på Ljunits häradsting 1 okt. 1499, DDL 5, s. 396–99.

147 BSH 5, nr 503, s. 627f, även Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 205, jmfr L-O Larsson 1964, s. 208 som understryker att utlåtandet troligen var utfärdat i den lokala elitens intressen.

148 Tollin 1999, s. 65f passim.

149 Om hägnandets ökande roll under senmedeltiden se Myrdal/Söderberg 1991, s. 432, Myrdal 1999, s. 101f.

re byar förekom sällan i Småland men var däremot vanliga i Skåne.[150] Byn var en enhet som spelade en stor roll i den senmedeltida produktionsorganisationen och därmed troligen också i den lokala politiska kulturen. Byn och den vidhängande sockenorganisationen hade flera funktioner och var en arena för olika delar av det sociala fältet. Dels var byn en arbetsgemenskap, där invånarna reglerade delar av produktionen och dess förutsättningar. I Skåne kunde byar samverka i organisationen av betet, hägnandet och liknande i s.k. vångalag. I de norra skogstrakterna kunde detta utvidgas till att flera byar hade en gemensam stämma och byordning. Byalagen bar också upp sociala funktioner i form av t.ex. bygillen för bönder och tjänstefolk, kunde ge enskilda medlemmar viss rättshjälp och hade visst ansvar för uppbörden av skatter och tionden. I stora delar av Sverige kunde sockenstämman fylla motsvarande funktioner.[151] Det har framhållits i internationell forskning om medeltid och tidigmodern tid att byn vanligen var en lokal gemenskap som ägnade sig åt reglering av vardagslivet, men att såväl by– som sockengemenskaperna under exceptionella förhållanden kunde vara viktiga arenor för bönders mobilisering inför protester och motstånd mot överheten.[152]

För byarnas inre liv har vi tyvärr mycket få källor från senmedeltiden, och mina egna belägg för motstånd i de föregående kapitlen kan sällan klart knytas till byn som arena för sociopolitisk mobilisering. Medan en diskussion om byn främst får föras utifrån en bredare forskning har vi däremot flera gånger mött socknen och dess stämma som jag nu ska se närmare på.

Även om socknen var en territoriell enhet, uppfattades den under medeltiden lika mycket som en communitas, en gemenskap, identisk med de där boende (främst de jordägande). Den hade ansvaret för kyrkobyggnaden och hade karaktären av en korporation med ett detaljerat regelverk i sina förhållanden till sockenkyrkan, prästen och biskopen. Församlingen användes emellertid också i mer eller mindre profana sammanhang. Det var under senmedeltiden inte ovanligt med sockengillen i såväl Sverige som Danmark. I dessa kunde flertalet inom socknen delta, vilket bl.a. innefattade stora fester kring kyrkobyggnaden.[153] Vi-

[150] Om bystrukturer se t.ex. Österberg 1981, s. 66–69, och Teitsson s. 184f, bägge i Gissel m.fl. 1981. Om Skåne även Dahl 1942, s. 5, 11–20.

[151] Meyer 1949, s. 364–74, 387f, som dock främst utgår från senare källor, jmfr Myrdal 1999, s. 199.

[152] Om byn som enhet för mobilisering av upproret 1525 i Tyskland, men också med fokus på vardaglig konfliktreglering och inre stratifiering se Sabeans arbeten, t.ex. Sabean 1972, för senare tid även 1987, jmfr Wunder 1991, s. 395, Imsen/Vogler 1997, s. 15–17. Om mötet mellan bybönder och deras herrar se inte minst Algazis arbeten. Om de kommunalistiska principernas grund i by- och sockengemenskapen se t.ex. P Blickle 1987, s. 198f, dens. 2000 del 2, s. 373ff.

[153] Pernler 1999, s. 85, 89.

dare kunde medlemmar vittna om olika förhållanden, informera och pålysa saker inför sockenförsamlingen, vars mer regelmässiga organisation märks i benämningarna socken-stämma och -ting som ofta användes. Allmänt kom dock socknens aktionsutrymme att inskränkas under medeltidens gång. Historiskt sett hade den svenska sockenförsamlingen större inflytande över sockenkyrkans förvaltning än på många andra håll, ett inflytande som i betydande grad gick utöver vad som föreskrevs i den kanoniska rätten. Straffrättsligt yttrade detta sig exempelvis i att svenska sockenkyrkor och härader på en del håll fick delar av böterna vid exempelvis stöld av mässkläder, kyrkobyggande utan socknens samtycke, förbudssättande m.m. Det fanns dessutom incitament att undvika allt för mycket rättslig inblandning från biskopens håll, eftersom det vid brott mot fridslagstiftningen på kyrkogården var socknens företrädare, sockenmännen, som åtalades. Viktigt för förståelsen av socknen som mötesarena mellan bönder och herrar är dock att socknen inte utnyttjades som prestationsenhet gentemot överheten, eftersom tiondet åvilade de enskilda jordbrukarna och kronans skatter vanligen inte lades på socknen. [154]

Vilka indikationer kan vi finna för socknens roll som arena för kollektivt agerande i Småland under undersökningsperioden? Som framgår av de föregående kapitlen, kan man se att sockenförsamlingarna kunde vända sig till biskopssätet i frågor som prästval, och att man vid några fall klagade över att man inte erhållit andliga tjänster. Flera gånger vände man sig till biskopen för att få stöd i tvister gentemot stormän som tagit egendom från sockenkyrkorna. Vittnen om dylika övergrepp utfärdades på sockenstämmor. Linköpings stift och exempelvis Nydala kloster hade vissa svårigheter med några avgifter under undersökningsperioden. Det är troligt att stämman var arenan där sedvänjor om tiondepersedlar och sockenlån vidmakthölls, och där beslut om vägran av vissa pålagor fattades. De under 1520-talet tilltagande protesterna rörande silverkonfiskationer och tvångslån bör på liknande vis ha haft sockenorganisationerna som en viktig arena. Så bör exempelvis ha varit fallet när en del församlingar 1524 självsvåldigt tog tillbaka en nyligen erlagd sockengärd. [155] Förhållandet mellan prästerna och sockenförsamlingarna verkar ha varit mångtydigt. På en del håll bör man ha samverkat för att vid-

[154] Lindkvist 1991, s. 505–19, Nilsson 1991, s. 500. Möjligen var socknens mer offentligrättsliga funktioner som starkast i Svealand.

[155] För de olika exemplen se ovan s. 171f, 175, 179f, 215–17. Hans Brask uttalade sig i samband med oroligheterna 1524 om de småländska socknarnas påfallande grad av självförvaltning.

makthålla särskilda sedvänjor rörande tiondet, men det kunde också uppkomma slitningar kring samma sedvänjor.[156]

Vi möter även bönder som agerade sockenvis utifrån socknens jord- och länskaraktär. De agerade då utifrån en förvaltningsmässig och politisk organisation. Den helt kronogodsdominerade Madesjö socken i Möre utmärkte sig flera gånger under konfliktperioderna för att i stridigheterna ha allierat sig med den svenska sidan, men sockenborna kunde också vara drivande i länsallmogens protester mot pålagor och bristande beskydd.[157] I Handbörds och Stranda härader var motståndet mot Kristian II istället som starkast i de socknar som hade en stor andel landbogårdar under Sten Stures d.ä. tidigare ägo. Ägoförhållandena 1520 är dock oklara. Under krigsåren kring 1507 verkar andra socknar med mycket frälsegods under gränsfrälset ha förhållit sig mer tvekande till riksföreståndaren och hans folk. På flera håll agerade förlänta socknar med sina sockenlänshavare. Vanligen höll man inne skatter och andra pålagor som slottsherrar och hövitsmän i närheten begärt, och i något fall klagade man över dubbelbeskattning som härrörde ur oklart länsinnehav.[158]

Hur såg det då ut i Skåne? Senmedeltiden var en period då byns roll som organisationsenhet för produktion och intern rättsskipning började stärkas i den offentliga lagstiftningen i Danmark. I vedtægter och senare i 1500-talets recesser bekräftades byabönders rätt att fastställa regler för hägn, gärden och annat till byns nytta. Regleringar gjordes redan under senmedeltiden i olika slags byordningar som fastställdes muntligt och senare skriftligt på bystämman och hade status inte som privata avtal

---

156 I Tiohärad förekom under senmedeltiden särskilda sedvänjor som innebar att prästerna, åtminstone på vissa platser, erhöll halva tiondet istället för en tredjedel. Detta bör ha skett i samråd med sockenförsamlingarna, men ändå kom 1526 klagomål från t.ex. Markaryds socken om detta förhållande. Detta tyder på att en präst lyckats vidmakthålla en sedvänja mot församlingens önskemål. Om kyrkans avgifter se kap. 3. Exemplet Markaryd i Hbr nr 409, s. 440f. Troligen var detta ett svar på biskopssätets ökade tryck på södra Småland om en rekonstruktion av de kyrkliga avgifterna.

157 1506 utgjorde socknen en viktig hållpunkt för Hemming Gadh, 1509 förefaller istället länets protester mot det bristande beskyddet ha sin tyngdpunkt där. I stridigheterna 1520–21 hade socknen starka band till sturepartiets sida och anklagades för att ha initierat upproret i Kalmar län mot Kristian II, se ovan s. 73, 77, 96.

158 I Finnveden vägrade under ett par år kring 1509 två förlänta socknar att delta i kontributioner och böter som pålagts häraderna. I Tjust reste sig 1509 två förlänta socknar med sina skattebönder på Nils Bossons sida mot Stegeholmsfogden. De bägge socknarna var åtminstone tidigare förlänta till en annan sätesgård, och skattebönderna ställde sig möjligen på en tredje parts sida. Burseryds sockenmän klagade över hur de tvingats erlägga skatt till en fogde som inte innehade länet. Se vidare ovan s. 67, 82f, 93. I västgötska Kinds härad förefaller bönderna i en socken, Kalvs gäll, ha varit de mest pådrivande i en resning mot länshavaren 1513, HSH 25, s. 5ff.

utan som lagar som innefattade alla invånare. Källorna ger för Skåne emellertid ingen inblick i denna process förrän betydligt senare.[159] Bystämman hade stora likheter med ett gille, och de skråordningsliknande byordningarna innefattade bestämmelser om ömsesidig hjälp inom gruppen och en preferens att lösa konflikter utan att vända sig till yttre rättsinstanser eller herrskap. Detta var som allra tydligast i de tidigaste bevarade byordningarna som härrör från kring 1500. Språkbruket visar tydligt att bönder upplevde sig stå i stark motsättning till herrskapen i omgivningen och det kunde exempelvis fastställas att bönder som orätt påfördes böter av sina herrar skulle få hjälp av sina grannar. Under senmedeltiden och under lång tid framåt ansågs byns inre förhållanden befinna sig bortom den offentliga reglering som gjordes i lagstiftningen på central nivå. Man hade en vald *oldermand* som ledde stämman, och ofta också en byfogde som bl.a. fångade in och löste ut boskap som slitit sig. Överträdelser mot byns egna ordningar bestraffades med böter som byförsamlingen gemensamt förvaltade (ofta i öl). Under 1400-talet utvecklades också en rätt för byar att döma och bötesfälla utombys fredsbrytare och ”skogstjuvar”, en rätt som i norra Skåne verkar ha överförts till häradsnivån.[160] Vissa danska forskare har framhävt att adelns ökande grepp över de högre juridiska instanserna från denna tid samtidigt alltmer motverkades av en stärkt självförvaltning av bönderna på det lokala planet. En stärkt bygemenskap och en tilltagande användning av rättsliga vittnen från lokalsamhället spelade en viktig roll.[161]

Byn var alltså en arbetsgemenskap, en rättsgemenskap och en arena för konfliktreglering. Byn kunde även i Danmark vara utgångspunkt för protester och motstånd åtminstone under senare tid. Det var också i vardagslivet på bynivån som många av normerna och rättsföreställningarna i den politiska kulturen hade sina rötter och det var på byplanet dessa reproducerades. Det har framhållits att byarna på en del håll var förhållandevis egalitära med möjligheter till deltagande för flertalet, men på

[159] Meyer ”Landsbystyre”, KLNM 10, sp. 226f, dens. 1949, s. 47f, även Jørgensen 1940, s. 124f, Persson 2005, s. 171–77. Från Skåne finns inga uppgifter förrän en bevarad ordning från Bjäre härad 1594, Dahl 1989, s. 22.

[160] Jørgensen 1940, s. 481f, Meyer 1949, s. 39–52 passim, dens. ”Landsbystyre”, KLNM 10, sp. 225–27, som bl.a. nämner Kristian I:s skånska privilegier 1481 som exempel på byarnas stärkta rättsliga roll med rätt till *pantning* av fredsbrytare. Oldermanden kunde även kallas *grandefoged, talsmand, markmand* eller *byfoged*. Byfogden, en s.k. *faldsmand*, kunde benämnas *foldefoged* eller *indnammer*. Om motsättningar kring 1500 och en byordning från Allesø på Fyn, Wittendorff 1988, s. 226f. Byordningar kunde åtminstone under senare tid istället för en kodifiering av traditionen innefatta förändringar av tidigare sedvänjor i produktionen, Dahl 1989, s. 23. Möjligen initierades processen att upprätta förteckningar och jordeböcker över räntor och tillhörigheter just med anledning av utbredda konflikter mellan byar och herrar vid denna tid.

[161] Utifrån Meyer i samband med en diskussion om kommunalismbegreppet, Bøgh 1994, s. 100–03. Jmfr ovan liknande om det danska häradstinget.

många håll kunde byar kännetecknas av inre stratifiering med tendenser till oligarkisering. Ofta lydde olika bönder i en by under olika herrar vilket kunde leda till en mångfald varandra korsande konfliktlinjer inom lokalsamhället.[162] I Norden spelade troligen byn vanligen en mindre roll än i t.ex. Tyskland, då istället främst häradet var centralt för rättshanteringen, men Danmark och Skåne bör alltså åtminstone till delar ha utgjort ett undantag från denna beskrivning.[163]

Byn var även ett centrum för sockengemenskapen. Det har påståtts att sockenstämman inte spelade någon större roll i Danmark förrän betydligt senare, ett påstående som dock har kommit att modifieras under senare år.[164] Den danska sockenstämmans roll som arena var visserligen svagare än den svenska motsvarigheten då byalagen i Danmark utgjorde ett viktigt komplement. Sockenstämmans roll varierade emellertid geografiskt i landet. I områden med små eller inga byar fick sockenstämman och *sognegildet* en central roll, i synnerhet på Bornholm där stämman räknades till de ordinarie rättsinstanserna. I några av de mindre ”lande” i Danmark sände socknarna representanter till landstingen. Generellt verkar socknen ha haft en starkare organisation i Östdanmark och Skåne där reguljära sockennämnder kunde vittna rörande brott mot sockenkyrkan.[165] Stämman kunde vidare användas som rättsinstrument i lokala tvister då sockenförsamlingen och dess nämnd utfärdade s.k. sockenvittnen. Dessa vittnen var ett slags bekräftande av de vittnen som togs upp i samband med tvister på häradstinget eller högre upp i instansordningen och användes ofta av i synnerhet kyrkans administration. Arbetsformen ansågs tydligen kontroversiell, Kristian II försökte avskaffa sockenvitt-

---

162 För byns roll under bönders protester under 1700-talet samt om de komplexa relationerna, se Bjørn 1981, s. 113, 165.

163 Se diskussion om by, socken och härad med en nedtoning av byns roll i Sverige mot t.ex. Hilding Pleijels tidigare teser, i Österberg 1992, s. 91.

164 Se diskussion utifrån att bönderna i Blekinge under senare delen av 1600-talet använde socknarna som egna arenor gentemot den skånska kommissionen, Bergman 2002, s. 69–75.

165 Ärkebiskopens stadfästande av Bornholms artiklar 1499 förbjöd ”hemliga samlingar”, alla anklagelser skulle ”taless tiill sognesteffnæ eller tiill herritzting eller tiill landztingh, oc ther staa hwer annen tiill retthæ effther loghen, hwes ey kan aff taless tiill mynnæ.” tr. DRL 1397–1513, s. 172, jmfr Meyer ”Landsbystyre”, KLNM 10, sp. 224. Om Bornholms sockenstyrelse som var inordnad under landsbygdsgillen, Kraft 1971, s. 1–9, 15–20. Om landstingsrepresentation Jørgensen 1940, s. 247. Om Östdanmark Stemann 1871, s. 171.

nena i sin landslag 1522.[166] Stämman fyllde alltså vissa funktioner i den lokala politiska kulturen.

I materialet har jag funnit att socknen och dess stämma vid några tillfällen användes av bönderna i Skåne när det förekom spänningar gentemot ärkesätet. I dessa fall befann sig socknen i en politiseringsprocess. Tydligt framgår detta då Kropps sockenbönder 1508 anklagades av sin präst och Herrevads kloster för att ej följa de påbud om altarmat och tionde som utfärdats. Fyra bönder inkallades som fullmyndiga sockenrepresentanter till ett kyrkans landemöte och svarade att altarmaten avskaffats med kung Kristian I:s samtycke men att de kunde gå med på ett återinförande om det låg i linje med kyrkolagen. Att liknande motsträvighet fanns på andra håll indikeras av att domen skulle förkunnas i alla övriga socknar i Skåne för att stoppa liknande attityder. Händelsen visar att skånska socknar hade en viss politisk styrka och att de hade erhållit vissa befrielser av kronan under Kristian I:s tid, som de med olika rättsliga argument försökte vidmakthålla på sockennivån mot de andliga institutionerna.[167] En uppgift om att socknar i gränstrakterna var viktiga för mobiliseringarna av upproret 1523–25 beror förmodligen på ett missförstånd då övriga källor tydligt pekar mot häradstingen som den avgörande instansen. Men det faktum att många präster liksom ett eller flera kyrkliga gårdslän deltog i upproret 1525 kanske ändå stärker hypotesen att också socknen var en viktig arena för mobiliseringen.[168] Det finns flera indikationer på att det förekom en utbredd irritation från allmogens sida mot kyrkan och dess administration. Under 1520-talet gavs den uttryck i Kristian II:s lagstiftning, och under 1530- och 1540-talen i en återkommande obstruktion mot försök att reglera allmogens plikter gentemot kyrkan. Det förekom bl.a. kritik mot biskopssätenas jurisdik-

---

166 När det gällde godsträtor och liknande var sockenstämman i sig vanligen inte en instans med rättskapacitet, Meyer ibid. sp. 224, Dahlerup 1963, s. 62, Lerdam 1999, s. 329, för en annan bedömning se Stemann 1871, s. 201. Sockenvittnena användes bl.a. av kyrkans adminstration i samband med det rättsliga försvaret av kyrkans gods. Ärkebiskopens official och bondelänsmän tillhörde de som brukade ta upp sådana vittnen, Ingesman 1995, s. 21.

167 DDL 6, s. 255–57, jmfr Skyum-Nielsen 1955/57, s. 77f. Några år tidigare hade man vid ett annat landemote behandlat det faktum att en avgift kallad helgonskyld innehölls av sockenbönder på avstyckade gårdar i Arrie, med hänvisning att liknande gällde i stora delar av Göinge och i synnerhet Önnestads sn, se vidare ovan s. 184–86.

168 En rapport till Lübeck om upproret i Skåne 1524 omnämner att bönderna i tre gränssocknar sammansvärjts, HR 8, nr 820 § 96, se L J Larsson 1964, s. 222f. Larsson nämner senare att det kan ha rört sig om ett missförstånd, L J Larsson 1986, s. 196 not 30. Om prästernas roll och kyrkans gårdslän se ovan s. 190, 197. Socknar i gränstrakterna kom i alla fall senare att spela en viktig roll t.ex. i samband med gränsfrederna under 1600-talet, se t.ex. Weibull 1870 samt Sylvander 1870, s. 5f, 19f.

tion och prästers egna avgifter för andliga tjänster. Det är troligt att denna opinion bars fram på sockennivån, men källorna ger oss ingen närmare inblick i dessa förhållanden.[169]

Som fallet med Kropps socken visar kunde det förekomma motsättningar mellan sockenbor och präster. Detta framkommer också av de klagomål prästerskapet 1504 riktade mot landbor på annexsocknarnas prästgårdar. Landborna var ”fortrodhnæ oc ower hørighe” mot prästerna och vägrade ge dem gästning och fodring, pålagor som de istället hade givit ärkesätets högre ämbetsmän.[170] I detta fall är det dock mindre troligt att förhållandena var grundade i beslut fattade av sockenförsamlingen. I en lag som 1522 inskärpte sockenprästers residensplikt hänvisades till att kungen fått in klagomål från skilda håll i riket på att präster inte bodde i sina socknar och därmed försummade sina förpliktelser. Detta är en indikation på att byar/socknar aktivt protesterade mot vissa kyrkliga förhållanden vid denna tid. Även i senare källor framkommer att prästers förhållande till sockenförsamlingarna kunde vara komplicerat. Detta framgår av allmogens klagomål mot prästernas avgifter under 1520- och 1530-talen samt av uppgifter om att präster på olika vis nödgades ge medel till sockenförsamlingarna för att vidmakthålla sin ställning.[171]

I de rättsliga tvister rörande nyttjanderättigheter och liknande som vi diskuterat i kapitel 4 mötte vi flera sockenvittnen. Några sådana har bevarats i sin helhet och ger en bild av omständigheterna när ett sådant vittne utverkades. Ett åskådligt exempel är när Bosjökloster 1502 förde en tvist om Leijostada mark med ägarna till Skarhults huvudgård. Klostret utverkade en rad vittnesbrev på sin äganderätt, däribland ett par sockenvittnen, varav ett från Gudmundtorp har bevarats.[172] Detta vittnesbrev skrevs av Kaniken Olef Esbernsen tillsammans med Gudmundtorps sockenpräst respektive traktens djäkne, och i texten berättas det om hur de var närvarande en söndag när väpnaren Tage Henriksen (Hollunger):

> *kalledhæ menighæ almwæ, ssom then dagh till kirkæ var, till en sognæ stæffnæ ock spordhæ them allæ openbaræ ath, badhæ gamlæ och vnghæ, ffor manet them paa therres siællss salighedh*

---

169 Se främst Rørdam 1860/62, s. 695–722, och ovan s. 192–96.

170 DDL 6, s. 136–38, se ovan s. 188.

171 Om klagomål mot prästerskapet se kap. 3 ovan s. 194, 196. Kristian II:s lag 1522, i DRL 1513–1523, Stadslagen § 102, s. 133, Konceptet § 9, s. 148f, AM § 1, s. 211f. Senare under 1500-talet får vi uppgifter om att präster ofta nödgades bjuda sockenbönder på gästabud och erbjuda egendomar och eftergifter på tiondet för att påverka prästvalen, Hernroth 1989, s. 120.

172 Rep. 2 rk., nr 9554, 9563f, 9566, 9611f, 9614, 9755–58, DDL 6, s. 59f, se vidare Kraft 1971, s. 11–13.

> *och for gwdz rætwishet skyldh ey ath ffor trv seydh eller høsell eller nagher w wellighæ j nagræ madhæ, mæn seyæ sanninggen ther om, om the haffdhæ hørth eller sporth eller selwæ seth eller vistæ anneth en Leyæstadhæ mark och ey dellæ mesten dæll hawær ligghet till Bosiæ closter och arlighæ aar haffwer høsthet till for:ne closters nøtte och gafn, eller om the hadhæ hørth, ath then mark och eyædel skwllæ liggæ till Skaraltæ gardh* [173]

En herreman vände sig alltså å klostrets vägnar till socknens församling i samband med mässan, och kallade till sockenstämma. Där begärde han att allmogen skulle vittna om vad de visste om den omtvistade marken, varpå:

> *swaredhæ then godhæ menighæ almwæ, ath the aldri haffdhæ hørth anneth aff for ældræ och selwæ myntis annet, en sammæ ængh och eyædell skwllæ varith arlighæ høsthet till for:ne closterss nøttæ och aff rettæ aff gammell eyædom høræ till for:ne Bosø closter, ffor thi sommæ aff them haffdhæ seth, ath velbyrdigh man Torbørn j Skaralthæ haffdhæ giwæth closster till leyæ aff sammæ engh sex skanskæ mark, och for thi kwnnæ the merkæ, ath clostir varæ rettæ eygæræ ther till meste parten* [174]

Ett sockenvittne kunde alltså vara ett intyg som en herreman eller en representant för denne kommit till sockenkyrkan för att begära. Stämman verkar ha sammankallats på begäran, med syftet att besvara en frågeställning. [175] Enskilda, eller i detta fall ”menige allmogen”, svarade utifrån vad man hade kännedom om genom iakttagelser eller vad som muntligt traderats inom lokalsamhället. Liksom på häradstinget spelade vanligen åldermän, oldinge, en viktig roll som kunskapsbärare. [176] Ibland fick sockenstämman och dess utvalda oldinge vittna i ganska omfattande processer, där mäktiga intressen stod emot varandra. Detta finner vi i samband med en bekant process om det s.k. Skepparslövsgodset där

[173] DDL 6, s. 59f.
[174] ibid. s. 60.
[175] Sockenvittnen om kyrkliga egendomsförhållanden, se t.ex. från 1506 Färlöv socken DDL 6, s. 219, 1507 Södervidinge ibid. s. 228, från 1507–08 Biellerup resp. Brågarp sockenstämma ibid. s. 239, Skrävlinge ibid. s. 246, St Olof ibid. s. 267, från 1509 Hästveda socken ibid. s. 273f, Brönnestad ”kirckestefne” ibid. s. 275f.
[176] Dessa var inte samma sak som byåldermän. Åldermännen på häradstingen hade en mer framträdande roll och hög status under landskapslagarnas tid, Jørgensen 1940, s. 233, 249.

sockenstämman tog domkyrkans parti mot världsliga stormäns anspråk.[177]

Byar och socknar i Skåne präglades av sina jordförhållanden. I vissa socknar kunde en jordherre dominera, inte minst genom administrativa gårdslän. Om dessa låg under en huvudgård i samma socken var landborna s.k. veckodagsbönder som hade extra starka band till sin herre och vars skyldigheter gentemot kronan till delar överförts till jordherren i än högre grad än andra landbors. Sockenstämman användes inte sällan av kyrkan för att försvara intressen med koppling till denna relation.[178] I den hårdföra tvisten mellan ärkebiskopen och Hans Skovgaard om Norra Vrams gårdslän i Södra Åsbo härad utverkade bägge flera sockenvittnen på hur motparten på olika vis förgripit sig mot bönderna i några gårdslän.[179] Även Tommarps kloster kunde utverka ett sockenvittne till sin favör i samband med en tvist om en äng med Vittskövle ”män” (tillhörande huvudgården?). Vittnet från Degeberga sockenstämma sigillerades efter allmogens begäran av deras ”sockenherre”, Jens Holgersson (Ulfstand), vilket tyder på att socknen var förlänt och att man gärna ville ha stöd från en storman i en känslig situation.[180] Det var troligen främst kyrkan och vissa andra andliga institutioner som hade möjlighet att använda sig av sockenstämman, men vi finner faktiskt flera exempel på lokala jordherrar som utverkade sockenvittnen rörande sina egen-

[177] Domkyrkans ”Skepparslövsgods”, en rad gårdar i och kring Skepparslöv, hade kring 1490 troligen hamnat under Ivar Axelsson (Thott) som en pant. Riddaren Eskild Göye gjorde då anspråk på godset på Gärds häradsting. Han lät framföra bud på guld, silver och reda penningar för det. Domkyrkan sände domprosten till Skepparslöv där en sockenstämmas 12 *oldinge* intygade att Eskil eller hans förfäder aldrig gjort anspråk på godset, men att bl.a. Mattis Tagesson gjort det några år tidigare. Denne hade tidigare haft godset i förläning. Göye lyckades inte få häradstinget eller senare landstinget med sig. Domkyrkan höll – med socknens stöd – emot, DDL 5, s. 118, 121f, 123ff, 128ff, 404f, jmfr Flensmarck 2003, s. 147, även Ingesman 1990, s. 237.

[178] Vi kan t.ex. se hur ärkesätet använde sig av sockenvittnen för att försäkra sig om sina veckodagsbönders skattebefrielse på en rad håll i Skåne 1501, och som stöd mot att Barsebäcks huvudgård inkräktade på kyrkolandbornas ängsrättigheter i Högs socken 1503. För 1501 se DDL 6, s. 1–4, Rep. 2 rk., nr 9275, 9277–80, 9283–85, jmfr ÆA 4, s. 359. Om Barsebäck ÆA 4, s. 295, jmfr DDL 6, s. 105.

[179] Se ovan s. 189f, även Johannesson 1947, s. 103f, Ingesman 1990, s. 161.

[180] 21 april 1494, DDL 5, s. 204f.

domsförhållanden.[181] I ett liknande fall från Villands härad sigillerades sockenstämmans brev inte bara av prästen utan också av fem bönder från grannsocknarna.[182] Detta kan möjligen ses som en indikation på att de självägande bönderna i norra Skåne hade ett större inflytande och en högre rättslig status än på andra håll.[183] Men å andra sidan kan man i de södra delarna finna exempel på att socken- och bybönder själva var drivande parter i processer om nyttjanderättigheter, och det nämns i ett fall att en tvist utspelat sig på bynivå innan den kommit inför rätta.[184] Vallösa bybönders supplik från kring 1520 visar på hur en bygemenskap kunde välja att gå till högsta instans mot en mäktig herre. Detta tyder på att landbor på bynivå inte direkt vände sig till sina jordherrar utan att man först på egen hand med olika medel försökte lösa tvister mot jämspelta parter. Man kunde också i vissa situationer agera mot anspråk utifrån. 1509 gavs ett vittnesmål på Nosaby sockenstämma om att ingen ”herreman elle fogde” tidigare tagit avgifter för skogshuggande i trakten. Av någon anledning var det i detta fall en ålderman som tillfrågades och inte församlingen eller någon nämnd.[185] Ett ovanligt exempel på en utpräglad självhjälp på by- eller sockennivå var de bönder från Jämshögs socken (då) i Villands härad som i slutet av 1520-talet rev ned ärkebiskopens laxgård i Listers härad för att sedan under lång tid efterlysas av

---

181 1498 tillfrågades Grevinge sockenstämma av fru Birgitta av Svenstorp om vem som hade bortfört hennes boskap, Vittne 22 juli 1498, Rep. 2 rk., nr 8621. I en tvist om Örsjö mosse 1505 utverkade Oluf Jepsen (Sparre) till Skurup ett vittne av Skurups socken gällande hans släkts hävdvunna rätt till mossen. Oluf var en mäktig jordherre med sin sätesgård i socknen, vilket bör ha stärkt hans möjlighet att använda sig av stämman. Till saken hör att huvudgården Skurup var stark i området med många gårdar, och Oluf Jepsen var en kungens hovman och fodermarsk med hög status. Olufs inflytande i trakten stod dock ännu inte på topp, och Oluf fick troligen en formell patronatsrätt först kring eller efter 1525 som möjliggjorde för honom att använda socknen i sina egna syften, L-O Larsson 1969, s. 34–36, 59, 61f. Detta visar att en stark lokal aktör med hög status fick ut sitt sockenintyg, trots att han formellt inte ännu fått kunglig bekräftelse på sitt patronatskap.

182 Jens Holgersen Ulfstand lät 1521 sin gårdsfogde till Ljungbygård (senare Trolle-Ljungby) i Villands härad utverka sockenvittnen på att tre öar i Ivösjön tillhörde huvudgården, se vidare ovan i kap. 4, samt Wallin 1979, s. 250f, not 257a.

183 Jmfr resonemang om Sveriges starka bondestånd, trots utpräglat feodala strukturer, Larsson 1999, s. 105f.

184 1491 stod en tvist om en äng mellan fru Birgitta på Svenstorp och Oluf Stigsen (Krognos), där den senares fogde på Ingelstad häradsting utverkade ett tingsvittne om hur Olufs bönder i Ingelstorp by blivit ”slagna” av fru Birgittas tjänare. Ängen hade med ett (falskt?) tolv-mannavittne gått till hennes landbor i Benestad, Rep. 2 rk., nr 6946, jmfr Wallin 1979, s. 208. Nedraby socken som också var ett kronans gårdslän drev 1499 tillsammans med innehavaren av Gladsax län process mot ärkesätet för dess inskränkningar i deras skogsrättigheter, DDL 5, s. 368f, se vidare ovan s. 267, 281.

185 DDL 6, s. 290f.

kronan.[186] Å andra sidan kunde jordherrar i samverkan med sina landbor utarbeta förhållandevis ingående regleringar av nyttjanderättigheter inom lokalsamhället.[187] Det är troligt att liknande regleringar vanligen gjordes muntligt av bönderna med mindre inblandning från jordherrarna, men rörande sådant har vi av naturliga skäl inga källor.

Enligt en källa skulle landborna under huvudgården Hardeberga ”säga sin tjänst” till sin nye herre på sockenstämman när huvudgården bytte innehavare 1501. Den skånska sockenstämman var alltså en arena där relationerna mellan jordherre och landbor bekräftades.[188] L-O Larsson har utifrån en undersökning av Skurup påpekat att patronatssocknar senare under 1500-talet ofta fungerade som patronatsherrens verktyg. Inte sällan lästes där exempelvis påbud från sockenherren.[189] I början av seklet kan vi alltså se stämman tagen i anspråk för en för bönderna mer aktiv och samtidigt bindande akt i att hylla sin jordherre. Att sockenarenan var ett offentligt rum där de sociala relationerna skulle manifesteras framgår också vid ett tillfälle 1508 efter att en kyrkolandbo i Djuröd socken misstyckt om sin besittningsrätt och avgiften till jordägaren, sockenkyrkan. Förhandlingar skedde på stämman ”for Rette” i dekanens närvaro, och landbon och kyrkvärdarna (-värjarna) nådde en överenskommelse. En förlikning gjordes alltså i det offentliga sockenrummet. Möjligen gällde detta enbart när det handlade om sockenkyrkans egendom, som i hög grad var församlingens angelägenhet.[190] I vissa lägen kunde en stämma agera mot ärkesätet i dess roll som jordägare, men då under det speciella förhållandet att det andliga värnet låg till en

186 Regest i Falkman Fört. II:I nr 117f, 2255–63, jmfr Ingesman 1990, s. 106.

187 1520 skedde en förlikning mellan Niels Brahe och ärkesätet om tillhörigheterna kring Vittskövlegodset, en förlikning som till stora delar fick karaktären av en utvidgad byordning med regleringar av de olika landbornas rättigheter i mark, skog, fiske och liknande, dessutom med vissa redistributiva inslag, tr. i Bent Jørgensen, ”Skånske skel. Bilag” i SOÅ 1991, s. 61–64. Om förlikningen se även Kraft 1971, s. 50–52.

188 När spänningarna uppstod mellan ärkebiskopen och den skånska jordadeln kring 1501 överlämnade Jens Olsson Baad sin huvudgård Hardeberga med underlydande gårdar i samma socken till ärkebiskopen, troligen för att säkra gården i en kommande fejd. Han tillsade sin gårdsfogde att överlämna gården till biskop Birgers brevvisare,”och ladh bøndher strax i morghen sighæ them tiænestæ i morghen paa sogne steffnæ paa hanss nades vegnæ”, DDL 5, s. 436, för sammanhanget se Dalgård 2000, s. 22–32.

189 L-O Larsson 1969, s. 62, jmfr Jørgensen 1940, s. 54.

190 Landbon fick rätt att behålla gården på livstid, med argumentet att hans far hade anlagt den, DDL 6, s. 262f, Rep. 2 rk., nr 11126, jmfr Dahlerup 1963, s. 62.

annan herre och att ärkesätets landbor valde att inte delta i stämmouttalandet.[191]

Sammansvärjningen – en metod för att bilda kollektiva subjekt

Vi har sett att bönder på skilda vis kunde använda sig av de olika arenorna för att förhandla med överheten samt mobilisera för motstånd och protester mot densamma. Samtidigt dominerades arenor som häradsting och sockenstämmor ofta tydligt av lokala eliter. Frågan är alltså vilka procedurer bönder och andra grupper använde sig av för att konstituera sig som ett kollektivt subjekt när de ordinarie hierarkierna väl kunde ifrågasättas?

Den medeltida samhällsordningen vilade inte enbart på hierarkiska relationer. Det förekom också en mängd korporationer och informella gemenskaper som upprätthöll horisontella band vilka gav individerna social och ekonomisk trygghet.[192] Forskare som Althoff och Reynolds framhåller att man inte alltid ska förstå de medeltida samhällena utifrån moderna begrepp som institutioner och fasta hierarkier. Istället skapades och reproducerades sociala relationer av konkreta grupper av människor i sammanslutningar. Korporationers verksamheter och kompetenser var långt ifrån alltid reglerade eller definierade av en stat och dess lagar.[193] Frågan är om detta exklusivt gällde eliterna, eller om också bönder kunde använda sig av korporationer och sammanslutningar som verkade för deras intressen?

Under medeltiden kunde folk sammansvärja sig i grupper av olika former, man gick ed på att ingå i en gemenskap med tydliga målsättningar. Dessa grupper och deras inre band kan betecknas med en rad termer: ”partier”, ligor, fellowships osv, och de som deltog betecknades som medlemmar, stallbröder eller liknande. Dylika sammansvärjningar kunde utgöras av allt från tyska aristokratiska ligor som mobiliserade mot uppstudsiga bönder, till Robin Hoods rövare och liknande grupper som utövade ”social violence” i de engelska skogarna. Överheten blev av na-

---

191 En kyrkolandbo i Harlösa fick 1533 ett sockenvittne på sin rätt mot ett övergrepp från ärkebiskopen Birgers († 1519) sida under hans ämbetsperiod rörande en äng. Ärkesätets egna landbor avstod emellertid från att uttala sig, och vittnet var säkerligen avhängigt det faktum att Frosta härads andliga jurisdiktion vid detta tillfälle låg till den nyss resignerade ärkebiskopen Aage Sparre, Harlösa sockenvittne 27 juli 1533, Dahlerup 1963, s. 61f, tr. s. 76.

192 Se Lindström 1991, s. 13–24 och där anförd litteratur.

193 En medeltida stat var exempelvis knappast en institution utan snarare en sammanslutning av stormän, varför personliga relationer utifrån släktskap, vänskap och ömsesidiga förpliktelser spelade stor roll, utifrån bl.a. Althoff se Reinholdsson 1998, s. 150–58, 219–32, Småberg 2004, s. 40f. Om sammanslutningar och rättigheter se Reynolds 1995, s. 1–20.

turliga skäl under senmedeltiden alltmer avog mot sådana sammanslutningar från allmogens håll, eftersom allmogen i de stora upproren i t.ex. England och i de tyska områdena använde sig av sådana sammanslutningar och edsförbund. Förbunden var ett hot mot den etablerade ordningen då de kunde använda sig av eder och hyllningar för att genomdriva nya rättsliga förhållanden och t.o.m. lokala lagar. Dessutom användes i förbunden ofta en religiös ram med hänvisningar till Gud som beskyddare, vilket utmanade överhetens legitimitet med Gud som högsta auktoritet. Vissa förbund kunde under särskilda omständigheter i samverkan med det framväxande ständerväsendet ligga till grund för nya lokala representativa församlingar. [194]

Sammansvärjningen, gillet o.s.v. kan ses som varianter av den viktiga praxis att bygga nätverk för att skapa styrka i olika sammanhang. Vi vet idag t.ex. hur viktigt det var för en medeltida frälseman att knyta nätverk som förstärkte hans släkts makt och status. [195] Bland frälset var det inte ovanligt att man sammansvärjde sig i samband med maktstrider. Detta var vanligt på riksnivå i synnerhet under senmedeltidens slut i Danmark, och man kunde i dessa sammanhang åberopa en formell upprorsrätt, en rätt som samtidigt motarbetades av kronan. [196] Dessa sammansvärjningar, eller ”edsvurna förbund”, upprättades i en grupp inom vilken man

[194] Det engelska bondeupproret 1381 utfördes på många håll i landet med sådana sammanslutningar, Green 1999, s. 188–91, 203. Liknande om 1525 i Tyskland Blickle 1993, s. 152–64 passim. För tysk del har det framhållits att sammanslutningar mot furstarna, *Einungen*, liksom ständerväsendet ökade under senmedeltiden i samband med återkommande förhandlingar om de eskalerande extraskatterna, och kunde leda till territoriella utbrytningar och separata representativa församlingar. Dessa *Einungen* kunde i vissa fall lägga grund till nya lokala rättsregler, Bosl 1971, s. 367, se även Blickle 2000, del 2, s. 150–53, som utgår från likheten mellan hemliga (*conspiratio*) och offentliga (*coniuration*) sammansvärjningar under medeltiden, han betonar de nära sambanden med hyllningar och trohetslöften, nämner t.ex. trohetsed, *Bürgereid, Untertaneneid, Sicherungseid* (att garantera en militär pålagas utgörande och dess rättsliga underlag) och visar på hur dessa eder bl.a. användes för att fastställa lokala lagar eller nya sedvänjor. Sammansvärjningens räckvidd var avhängig hur utvecklade de kommunala institutionerna var, och om det förekom furstlig inblandning i dessa.

[195] Se t.ex. Småberg 2004.

[196] Den jylländska adelns uppror mot Kristian II 1523 formerades exempelvis med formella uppsägningar, förbund och sammansvärjningar på ting och i dokument. I ett bevarat dokument ser vi en anklagelseakt mot Kristians tyranni och okristlighet, vilket man hade ”forbwndet” sig med menigheten att avvärja under ”vor ære liiff hals gotz”. Kristian försökte svara med att förbjuda dylika ”forsamling, oprejsning”. Å andra sidan hade han tidigare i sin handfästning 1513 givit en formell upprorsrätt till sina underlydande, vilka trots trohetseden nu hade rätt att vända sig mot kungen om denne bröt mot sina löften, ”tha skulle alle riighens indbyggere wedt theres ere troligen till hielpe thet at affvaerge oc inthet ther met forbryde emoth then eed oc mandskap, som the oss giöre skulle”, Venge 1972, s. 101–04, 124, 193, om brevet 1523 ibid. s. 189–91, citatet s. 191. Om handfästningen 1513 samt citat därur se även Wieselgren 1949, s. 176.

svor varandra ömsesidigt beskydd i samband med sammansvärjningen. Även om sammansvärjningen vanligen användes för att försvara ståndsprivilegier och liknande var det viktigt att åberopa att man försvarade lagen eller freden och rikets rätt för att legitimera akten. Kopplingen mellan att sammansvärja sig och att försvara lag och rätt var uppenbarligen viktig i den politiska kulturen. Samtidigt hade metoden att knyta band med eder stora likheter med mer semiprivata relationer som stall/vapenbrödraskap vilka var vänskaps- och klientrelationer som även de knöts med eder och var starkt förpliktigande.[197]

Vid vissa tillfällen kunde även borgare använda sig av sammansvärjningar. Reformationsrörelsen i Malmö och Köpenhamn använde sig under 1520-talet av sådana, liknande de som förekom i de tyska städerna. Med en kollektiv ed stärkte de evangeliska inte bara gruppen gentemot yttre hot, utan stadsmenigheten underminerade magistratens kontrollmöjligheter genom att utöva en mot-kontroll över den lokala elitens agerande.[198] Kollektiv edgång i form av ”bebindelser” hade sedan länge också förekommit på riks- och landstingsnivån i samband med landsfreder och liknande stadganden.[199] Även här fanns en nära koppling mellan sammansvärjning och att försvara lag och rätt, vilket återigen visar på edens funktion som fundament för lagen. Samma koppling mellan att knyta ett nätverk eller ett broderskap och att med ed fastställa gemensamma regler i en ordning (da. *vedtægt*) har vi redan sett i samband med skrån och gillen.[200] Kopplingen mellan kollektiv ed och fastställande av interna regler och lagar kännetecknade såväl byordningar som 1400-talets regionala vedtægter i Danmark.[201]

Motsvarigheter förekom på svenska sidan där sammansvärjningar återkommande användes för att genomdriva politiska beslut. Ett väl-

---

197 Reinholdsson 1998, s. 209, 226–32. Vikten av att uttrycka sig med formellt riktiga rättsliga termer ser vi vid det svenska rådets sammansvärjning 1512. Då kunde man inte åberopa lagen utan fick istället hänvisa till skälighet och rimlighet, Palme 1949, s. 121–24, 127, 243–46, 254f, generellt om rådets eder s. 203–320, om sammansvärjningar för ömsesidigt beskydd utifrån Gierke, ibid. s. 253–55.

198 Lundbak 1985, s. 94f.

199 Se t.ex. om landsfreden 1360 i Danmark, Lerdam 1999, s. 64.

200 De medeltida gillena var ytterst vanliga och hade många olika sociala, religiösa och ekonomiska funktioner, och även fanns på landsbygden. Åtminstone en del av dessa sammanslutningar hade en tydlig karaktär av ”fria sammanslutningar” med verkningar långt utöver de köpmannasammanslutningar vi oftast associerar dem till, fenomenet kan inringas av termer som lag (byalag), broderskap, sällskap och samfund, se t.ex. Anz 2002, s. 21–40, för en något mer återhållen tolkning se Poulsen 2002. Jmfr om svenska senmedeltida landsbygdsgillen Ahnlund 1933b, s. 34–67, Reinholdsson 1993, dens. 1998, s. 76.

201 På öarna antogs som redan sagts de olika vedtægterna under 1400-talet på Fyn, Lolland, Bornholm. Om byordningarnas karaktär av lagar se Jørgensen 1940, s. 124f, skånska 1600-talsbyordningar kallades inpå svensk tid för grannelag eller ”Wijdhe”/”Wedtegt”, Dahl 1989, s. 23, 24 not 22 och 23.

känt riksmötesbeslut 1517 om att riva ned ärkebiskopens borg Stäket antogs i Stockholm i formen av ett sammansvärjningsbrev. Här var formen av sammansvärjning extra tydlig, men föll enligt Tunberg tillbaka på den senmedeltida form av riksmötesbeslut där de deltagande gick ed på att ansvara för att ett beslut skulle genomdrivas.[202] Sådana sammansvärjningar innehöll inte sällan proklamationer om att ingen rätt, vare sig världslig eller andlig, kunde ändra på avtalets villkor. De sammansvurna upprättade alltså egna rättsförhållanden. Överenskommelserna hade en konfederal form och kunde med dåtida termer kallas samsvurna bebindelser eller förbund, som fordrade brev med hängande sigill för att vara giltiga. Akten kunde kallas för bebindelsebrev och en medlem kallades medbroder, confederat. De som ingick i gruppen var ”samsvorna” eller ”samdrecteliga” och gick ed på att avvärja hot mot den gemensamma saken.[203] Under den senare sturetiden ingick allmogen förhållandevis ofta i dylika sammansvärjningar. De kunde å ena sidan ingå i sammansvärjningar mellan menighet och riksstyrelse. Detta inträffade flera gånger under mobiliseringarna mot unionskungen och mot unionslojala krafter genom förbund mellan landskap och riksföreståndare, genom lojalitetsförklaringar med herrars sammansvärjningar samt genom riksmötesförhandlingar. Ederna som ingicks innefattade tydliga inslag av löften från alla parter om att stödja en gemensam sak och att hålla ingångna avtal, och flera gånger framhölls allmogens rätt att uppsäga

[202] I beslutet 1517 omfattades för första gången alla ständer varför man kan välja att kalla detta för Sveriges första riksdagsbeslut. Tunberg definierar sammansvärjningar som ”edliga förpliktelser, genom vilka vederbörande högtidligen utfäste sig att en för alla och alla för en med liv och egendom ansvara för ett visst besluts genomförande. Sammanhanget med edsöreslagar och andra liknande företeelser ur Sveriges – liksom andra germanska länders – äldre historia står genast tydligt och klart”, se vidare Tunberg 1931, s. 213, som till dylika riksmötesbeslut räknar besluten av 6 juni 1435, 12 augusti 1435, 29 augusti 1438, 12 augusti 1494, mars 1495, (2 mars 1510), 30 juni och 8 juli 1512, 23 november 1517. Jmfr med exempel från 1436, 1438, 1512, 1517 och 1527, Schück 2005 (1985), s. 187, 201, 203f, 207. Om den omstridda akten 1517 se Wieselgren 1949, s. 229–86 med vidare referenser till Allen, Paludan-Müller, Erslev, Sjödin, Carlsson, Ahnlund, Weibull m.fl. Om sammansvärjningsformen ibid. s. 250–52. Sammansvärjningen 1494 innebar att riksråden försvarade kung Hans införande i Sverige, Kellerman 1935/40, bd 1, s. 194f.

[203] Wieselgren 1949, s. 262–68 som diskuterar bl.a. konventionen om uppgivandet av Stockholms slott i maj 1502 och Svante Nilssons förbund mot kung Hans i mars 1510 där den närvarande allmogen med uppräckta händer gav ed på att ”neka” och ”vedersäga” (avsäga, undanbedja sig, uppsäga) kungen. Om bebindelseformen ibid. s. 252, 264f. Man har också använt termen konfederationer för dessa beslutsformer, Hildebrand 1896, s. 110f.

troheten om inte avtalen fullföljdes.[204] Å andra sidan förekom flera gånger förbund mellan olika landskapsmenigheter, ofta med riksföreståndarnas goda minne. Detta ingick i det större mönster av kommunikationer mellan menigheter – inte minst med öppna brev från marknadsmenigheter – som präglade sturetidens Sverige. Ofta initierades förbunden av Dalarna i samband med striderna mot unionskungen, och delar av Småland kunde ansluta sig till förbunden vilket skedde år 1522. I dessa förbund återkommer de typiska formuleringar som användes i det politiska språket, man upprättade ”fasta förbund”, eller inträdde i ett ”kärliget broderskap och förbund” för att skydda riket mot yttre hot. Intressant är hur broderskap var en återkommande term som åberopades.[205] I formuleringarna kunde allmogen undantagsvis t.o.m. hänvisa till en motståndsrätt, som alltså inte uppfattades som reserverad för de högre stånden.[206] Här framstod allmogen alltså på sina ting formellt sett

[204] Dalarnas allmoge förband sig med riksföreståndaren Svante Nilsson mot kung Hans i december 1506 kring uttalandet att ingen oavsett tillhörighet fick orsaka split i det svenska riket, den som så gjorde skulle allmogen bestraffa. Proklamationen riktades bl.a. mot alla andliga i landskapen: ”Ville och nagen som gudh forbiwdhæ legth æller lerdh aff synne ofornwmpst inrichis æller vtrichis aff k: h: tilskyndan med breff æller nogen stæmplan begynne noget spliith æller obestondh her nogerstadz i Richit thaa veliæ wij alle med liff och makth tilhielpe med wor kære herre och höffuitzman tilbörlige ath straffe honum vthan alle nadhe saa ath en annen skal se ther veder.” HSH 20, s. 73, DD I, s. 200, brevet diskuteras i Wieselgren 1949, s. 266f. not 31, 32, jmfr Kellerman 1935/40, bd 2, s. 97. På ett s.k. burspråk i Söderköping 1509 kom Hemming Gadh och några rådsherrar överens med allmogen om en menig sammansvärjning mot unionskungen. I utbyte mot sin trohet begärde allmogen att herrarna skulle kvarstanna i landsändan för att ge beskydd och hålla sina löften, annars skulle allmogen betala herrerna ”medh samme skeppan”, BSH nr 280, s. 368f. Mötet var av en ”improviserad” karaktär i förhållande till de ordinare marknadsmötena, Staf 1935, s. 306f. På riksmötet i Arboga 1517 skall menigheten ha krävt att riksföreståndaren skulle fortsätta belägringen av Stäket, annars skulle de uppsäga honom trohetseden. Man gick tillsammans ed på att med sitt eget och sina barns blod vedergälla ett eventuellt frisläppande av ärkebiskopen, HH 28:2 s. 76f, jmfr Wieselgren 1949, s. 148f, 169f, Schück 2005 (1985), s. 202–04.

[205] Dalarna hade ett återkommande regelrätt förbund med Stockholms stad, och under krisperioder utsträcktes förbunden med en rad andra områden, då vanligen Dalarnas landsting sände en förfrågan om förbund som sedan bekräftades på olika tingsnivåer, inte sällan var riksföreståndaren del i detta spel. Några exempel är Dalarna – Norrland, Roslagen, Tierp, Roden, Fjärdhundra 1497. Dalarna med Sten Sture – Östergötland med Hemming Gadh 1501. Dalarna – Stockholm 1520, 1525. Till dessa svealändskt dominerade områden anslöt sig Värend och Rumlaborgs län i oktober 1522 på förfrågan från Dalarna/Gästrikland och Hälsingland. Då gällde förbundet att skydda riket och vara Gustav Eriksson (Vasa) trogen, jmfr Dalarnas uppsägelsebrev till Kristian II 14 april 1522, som sigillerats av bl.a. Jönköping å Smålands vägnar. Dessa förbund kan följas i Diplomatarium Dalekarlicum 1, nr 160–165, 244–45; BSH 4, s. 219; Grönblad nr 68; BSH 5, nr 506; ST 4, s. 3–5, 27–35. Om marknader och öppna brev under sturetiden, Staf 1935, s. 315.

[206] För ett exempel från Dalarna 1525, se Stensson 1947, s. 297f.

som myndiga deltagare i politiken, och använde samma markörer med kristen kärlek, brodersband och eder som förekom i den politik som eliten ofta försökte monopolisera. Förbunden hade tydliga kopplingar till hyllningseder och hade sina motsvarigheter i lokala hyllningar, vilka också i vissa fall kunde omvändas till att avsäga sig troheten till en herre.[207] Allmänt möter vi alltså samma variation i svenska och danska hyllningar/eder som noterats för tysk senmedeltid. De användes för att sluta upp bakom en herre, men kunde vändas till mer slutna edsförbund mot herrar utifrån.[208]

Men använde bönderna sammansvärjningens arbetssätt i regelrätta protester mot överheten i Sverige och Danmark? Att kollektivt gå ed på att fullfölja en gemensam målsättning, och samtidigt utmäta straff för de som inte följde, var en traditionell procedur i samband med uppbåd som mobiliserades i anslutning till lokala uppror och uppsägelser av kungar och ämbetsmän. Det kollektiva ansvaret underströks av att dessa uppror/resningar ofta bestraffades kollektivt.[209] Även under tidigmodern tid kunde åtminstone danska bönder i vissa fall egenhändigt sammansvärja sig mot överheten.[210] Huvudsyftet med dylika sammansvärjningar torde ha varit att stärka sammanhållningen och möjligen också undkomma individuella bestraffningar. Men det kan dock också tänkas att större bon-

---

207 Som vi har sett i t.ex. Finnveden 1511 kunde också hyllningen och eden förvägras herren om denne inte upprätthållit sina förpliktelser. De återkommande hyllningarna och uppbåden på häradsnivå som vi ovan har sett i Småland under krigsåren hade likheter med sammansvärjningen. Man gav ed på att stödja eller ”leva och dö” med rikets överhuvud. Samma formel användes av bägge sidorna, möjligen med skillnaden att man på den svenska sidan lovade att offra sig för riket, medan den danska sidan utkrävde löften om att man skulle leva och dö för kungen. Se t.ex. om Hemming Gadhs förhandlingar med Möres allmoge i oktober 1506, BSH 5, s. 118 och Poul Laxmans förhandlingar på ett burspråk med inbyggarna i Kalmar 1502 å kung Hans vägnar, DGAA 4, s. 308.

208 Om varierande användning av hyllningar och kollektiva eder i tyska områden under senmedeltid och tidigmodern tid, Holenstein 1991, i samband med konflikter särsk. s. 385–432.

209 Sørensen 1988, s. 38f, 42, Granlund ”Budstikke” KLNM 2, sp. 340–42. Enligt den gamla norska *Eldre Frostatingslov* rådde t.o.m. en uppbådsplikt vid avsättningar av orättfärdiga kungar, Imsen/Vogler 1997, s. 24 not 73. Jmfr Reinholdsson 1998, s. 121, 133.

210 I samband med tiondeprotesterna i Jylland 1527 förband sig bönderna, ”giørre tiill sammen forbundt och beplectelsse mett theriis løffthe och obne beseglede breff” mot kyrkan och utan riksrådets eller länsmännens samtycke. Man sammansvor sig alltså, och fastställde skriftligt sitt deltagande i en tiondevägran, Appel 1991, s. 84. I Møgeltønder i södra Jylland i Danmark skedde två resningar mot länsherren Hans Schack 1672 och 1717. Vid bägge tillfällena skrev bönderna under ett ”sammenholdsbrev” som innebar att de som inte deltog i resningen skulle bötfällas respektive få dödsstraff. Målet var att stärka deltagandet men också att undkomma överhetens försök att söka upp ledarna för att splittra rörelsen, Bjørn 1981, s. 114f. Dackeupproret torde ha mobiliserats med liknande eder.

deprotester som organiserades på ting använde sig av gemensamma eder eftersom bönderna uppfattade sig träda i överhetens ställe och överta dess funktioner. Just genom sin kollektivitet vann de en rättskraft som annars vanligen tillkom det frälse och annan överhet som även de använde sig av sammansvärjningar för att driva politiska frågor.[211]

Vid vissa tillfällen förefaller bönder och allmoge ha församlats och förbundit sig utan stöd av rikseliter. Tydliga exempel var gränsfrederna mellan Blekinge och södra Småland som liksom andra sammanslutningsformer innefattade fastställandet av lokala lagar. Enligt texterna slöt man ”baand oc bebindilsse, som landhen i laangh tiid tilforne samtycth oc bebwndit hade met gode beseglse breff”, som formuleringen löd i Blekinge 1525. Man gick ed, ”loffwe wii oc trolige tilsiä po vor äre oc mandom”, på att hindra skogsdrivare och skalkar som gjorde skada på andra sidan gränsen, och att varna och komma till undsättning om yttre makter gick in. Det underströks att man skulle hjälpa sina grannar med sin yttersta makt ”som gode besworne dannemend bör at giöre”. Som ett kollektiv av ”dannemän” hade man alltså kapaciteten att sammansvärja sig till ömsesidiga förpliktelser.[212] I de nordskånska häradsförbunden 1481 och 1523, vilka stod i tydligare motsättning till centralmakten, möter vi liknande kapaciteter. Å ena sidan tog menigheterna sig en politisk kompetens genom att sammansvärja sig militärt och mot länsherrar. Å andra sidan tog allmogen sig i det senare fallet en juridisk kapacitet då man ”ufordelt oc emodt loghen” hade rivit ned kronans, kyrkans och ridderskapets torp och gårdar. Vid bägge tillfällena förbjöd kung och riksråd allmogens egna församlingar och häradsöverskridande sammansvärjningar.[213] Möjligheten för bönder och allmoge att sammansvärja sig gick uppenbarligen hand i hand med att man genomdrev kontroversiella beslut på de traditionella politiska/rättsliga arenorna. Men även enklare former för sammanhållning kunde ge viss politisk vinst. Grupper inom eller nära bondeståndet kunde framträda som kollektiv med rättslig eller politisk kompetens. De omtalade skogsdrivarna i gränsområdet mellan Skåne/Blekinge och Småland var vid denna tid en avgränsad grupp som med inre sammanhållning kunde tillkämpa sig ett visst lokalt manö-

[211] Reinholdsson 1998, s. 76 utifrån Justice om upproret i England 1381. Jmfr liknande resonemang utifrån Dalupproret 1743, Sennefelt 2001, s. 152f.

[212] Tr. i ST 4, s. 104f.

[213] Om förbundet mellan Åsbo och Bjäre 1481, se ovan s. 155f. Förbudet mot den nordskånska allmogens församlingar under sommaren 1523, Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug. 1523, B9, D.K., DRA, se vidare kap. 2. Liknande inskränkningar med tonvikt på rättslig kapacitet pålades Bornholm. Ärkebiskop Birger Gunnersen underströk i sin vedtægt för ön 1499 att inga samlingar eller hemliga möten fick försiggå i ”skoff eller march eller nogre andre hemelighe stædher”. Om någon hade någon ”skylningh eller tiltall” till någon annan skulle detta ske på vanliga stämmor eller ting, DRL 1397–1513, s. 172.

verutrymme och (i viss mån) erkännas som ett kollektivt subjekt av kungamakten.[214]

Det har på andra håll visats att lokalt framstående bönder under senmedeltiden till vardags kunde agera i nätverk som aktualiserades i samband med större protester.[215] Nätverk som inte involverade hela menigheter kunde alltså vara viktiga i samband med protester och motstånd, vilket ju även gällde för de adliga sammansvärjningarna och den utspridda gilleformen. I Skåne finner vi under oroligheterna 1514 uttalanden om bönder som sammansvurit sig till ”stallbröder” och ”hövitsmän” och varit drivande i motsättningarna kring skogsallmänningarna.[216] Men allmogen kunde också under sammansvärjningen till ett uppror välja att utnämna enskilda till ledande positioner utifrån en av riksstyrelsen inspirerad ledningstruktur. I samband med oroligheterna i nordöstra Skåne 1524 rapporteras några härader ha sammansvärjt sig och valt ut ”drabanter” varav en utnämndes till ”kung” och en annan till ”skrivare”.[217] Även i Småland förekom representanter för allmogen i samband med oroligheter. Under resningen kring Kalmar 1509 uppfattades allmogens utsända förhandlare av riksföreståndarens man som en lokal elit som utgjordes av ”yppersta kaptener och bondakungar”. Deras faktiska roll förblir dock oklar.[218] Iakttagelser av att upproriska bönder efterhärmade kungamaktens strukturer har gjorts även på andra håll.[219]

Böndernas och allmogens användning av kollektiva eder och sammanslutningar kom att belysas ytterligare då de uppfattades som ett hot av överheten. När den stärkta statsmakten senare under 1500-talet genom allmogens trohetseder alltmer underströk principen om undersåtars lyd-

---

214 Denna grupp försökte man lokalt reglera i t.ex. gränsfreden 1505. Å andra sidan gav kronan samma människor vissa möjligheter att föra sin talan under 1520-talet, L-O Larsson 1964, s. 228.

215 I Norge fanns under 1400-talet tendenser till en bondeelit som utövade en viss dominans i rättsliga ärenden och samtidigt var ledande i större protestsammanhang, Njåstad 2003, t.ex. s. 104f.

216 Den bonde som 1514 varit ansvarig för granskningen av allmänningarna i sydöstra Skåne anges i ett brev ha följts av en grupp ”stallbröder” och ”hövitsmän”. Dessa hade hållit sig gömda, hade deltagit (militärt?) i oroligheterna, och upplevdes utgöra ett hot för länsherren som för att undvika fritagande av den fängslade ledaren ville förflytta densamme. Allt tyder på en sammansvuren grupp med en vald ledare som ställt sig utanför den aristokratiskt dominerade rätten, Knud Bille till Kristian II 20 och 23 maj 1514, Indkommende Breve, B 38 D.K., DRA, se även referat hos Mollerup 1893, s. 502.

217 HR 8, nr 820 §96, jmfr L J Larsson 1964, s. 222f. Enligt källan rörde det sig om socknar men jag har ovan visat på att det bör ha rört sig om härader.

218 BSH 5, nr 261, s. 343.

219 Under Dackeupproret fick upprorsledaren rollen som formell rättshandhavande hövitsman över området som han också begärde att bli kungens länshavare till, L-O Larsson 1964, s. 302, 314–16, 322. Under upproret 1381 i England kallade flera av upprorsledarna sig för ”kungar” med ”fellows”, då istället med en viss satirisk, karnevalisk eller ”charivarisk” ton, Green 1999, s. 191.

nad, slog man också ned på allmogens edskapacitet inom lokalsamhället. Efter Dackeupproret vände sig Gustav Vasa mot allmogens tidigare användning av eder och ville genomdriva att sådana bara kunde erläggas till den furstliga makten, samtidigt som denna på ett tydligare vis skulle bli den högre rättens bevakare. Allmogen skulle inte längre kunna vända sig till lokala grupper för att sammansvärja sig och försvara sina intressen. Även under upproret poängterade Gustav metoderna som användes för att knyta upp de delaktiga. Han menade att de upproriska bönderna sammangaddade sig med de fattigare grupperna på tingen och lät sig hyllas på sockenstämmorna. Sammanhållningen stärktes sedan genom de brott man begick kollektivt med gårdsplundringar och liknande, i synnerhet mot folk som gjort ”hovtjänst” och därmed av de upproriska ansågs ha förbrutit sitt gods.[220] Kungen vände sig alltså mot en – som han uppfattade det – praxis bland bönder att på olika vis sammansvärja sig för att agera kollektivt.

Mycket tyder alltså på att bönder under speciella omständigheter kunde använda sig av praktiker, arenor och rättsliga kompetenser som vanligen ansågs förbehållna överheten och de högre stånden, och att sammansvärjningen spelade en viktig roll i detta. En medeltida företeelse som också vanligen ansågs som förbehållen frälset var fejden.

Bönder och fejd

I forskningen har det länge förutsatts att den senmedeltida fejden var ett slags utomrättsligt men legitimt konfliktinstrument som var förbehållet adeln eller de högre stånden. Principen var att dessa inom vissa gränser med våld fick föra sin sak mot en ståndslike, vanligen efter att en formell juridisk process misslyckats med att nå ett avgörande. Denna fejdform med inriktning på vidare konfliktlösning kan skiljas från den mer klassiska form som främst innefattade släktgruppers hämnd av mandråp och som återkommande reglerades i den medeltida lagstiftningen. Den konfliktlösande fejden var samtidigt ett medel för adelsmän att utöva våld mot bönder och på samma gång legitimera pålagor grundade i beskyddet av dem. I senare forskning har det påpekats att något som liknade fejder förekom även inom bondesamhället en bra bit in i tidigmodern tid. Eftersom fejderna av överheten blev alltmer illa sedda och kriminaliserades, tillgreps då ofta en mer dold teknik. Den fattige mannens fejdvapen blev att t.ex. bränna sin antagonists gård. Men fortfarande under 1500-talet inbegrep dessa bonde- och borgarfejder, åtminstone i Tyskland, de olika formaliserade handlingar som hade ingått i de tidigare

[220] GIR 16, 1544, s. 490f. Om de upproriska böndernas taktik se Gustavs brev till olika östgötska socknar i mars 1543, GIR 15, 1543, s. 122, 127, 151–53. Den svenska allmogens trohetseder fick under Vasatiden en tilltagande betoning på lydnadsförpliktelser, Hildebrand 1896, s. 73f, 221, Harnesk 2002, s. 90, dens. 2003, s. 64.

traditionella riddarfejderna. Bondefejder kunde föras individuellt eller kollektivt, och kunde vändas mot såväl ståndslikar som mot herrar och deras underlydande. Under senmedeltiden ska bondefejderna ha varit betydligt mer erkända, och på många sätt ha korresponderat med de adelsfejder som redan nämnts. Detta har på senare tid föranlett en del forskare att betrakta fejder och liknande självhjälpspraktiker som utslag av en bredare medeltida konfliktlösningskultur, med följden att medeltidens bönder bör uppfattas som mer delaktiga i en vidare politisk och rättslig kultur än vad man tidigare ansett.[221]

För dansk del förefaller perioden kring 1500 ha kännetecknats av försök att inskränka bönders fejdrätt. Exempelvis förbjöds avsatta landbor att fejda mot nytillträdda på gårdarna i Fyns vedtægt i dess senare version från 1492. I Kristian II:s handfästning 1513 förbehölls explicit fejderätten adeln. Nyare forskning har visat att flera av de element som ingick i en medeltida fejd även förekom bland danska bönder sinsemellan. Det var inte ovanligt att bönder lät utställa urfejdsbrev och utlyste dagar med fri lejd, och det kunde framhållas att bondefejder skulle utföras med ärliga handlingar. Från Halland kan man finna enstaka exempel med klara indikationer på fejder mellan bönder, där ”undsägningar” (fejdvarningar) utfärdades av bönder. Det kan alltså visas att bönder under senmedeltiden som en del i en förhållandevis stark rättsställning hade en uttrycklig fejderätt, och att lagstiftningen mot fejder som nu började växa fram vände sig mot just detta. Tentativt har Jeppe Büchert Netterstrøm vidare lagt fram tanken att adeln tolererade bondefejderna under 1400-talet eftersom bönderna kunde samverka med adeln i interna uppgörelser under en period av hård resurskonkurrens. När de ekonomiska möjligheterna förändrades med en ökande befolkning och produktion från ca 1470 avtog stridigheterna inom adeln och förhållningssättet till bondefejder blev ett annat. Samtidigt som böndernas fejdkompetens alltmer motarbetades förstärkte jordherrarna sitt rättsliga värn över landborna, vilket alltmer tog sig formen av ett direkt kontrollverktyg.[222]

---

221 Central för synen på adliga fejder har varit Brunner 1992 (1939). För nyare perspektiv se Reinle 2003, t.ex. s. 258–62 utifrån Mommertz, även Peters 2000, särsk. s. 92–96. Utifrån Sverige Reinholdsson 1998. Om bondefejder i Danmark, Netterstrøm 2005, dens. 2007. För en utredning av den medeltida fejden i Danmark och Norden främst utifrån mandråp, se Fenger 1971.

222 I Halland möter vi 1468 ett fall där bönderna i Torpa i Fjäre härad ”undsade” en Åke Axelssons landbo, det ledde till att gården sedermera blev öde. Bönderna agerade här uttryckligen som ”gode män”, ett begrepp som utpekade en viktig rättslig kompetens som forskningen ofta sett som knuten till adeln. I samband med detta ser man också hur en Åke Sandbæk fejdade en av Åke Axelssons landbor som målspart gällande en tvist landbor emellan, en adlig värnare fejdade alltså mot en annan herres bönder, se vidare Netterstrøm 2003, s. 94–104. I övrigt samt om förändringarna kring 1500 se dens. 2005, s. 373–77, dens. 2007, s. 307–14, 322–27. Fyns vedtægt i DRL 1397–1513, nr 43 § 14. Om olika fejder bland allmogen genom 1500-talet, ofta mellan storbönder se Fenger 1971, s. 501–29, Appel 1991, s. 113f.

Hypotetiskt kan man tänka sig att de tillfällen då bönder brände eller rev ned gårdar i samband med större konflikter var utslag av en fejdpraxis. De exempel som har nämnts ovan – allmänningsoroligheterna 1514 och upproret i norra Skåne 1523 – verkar dock ha haft samband med kollektiva beslut. Om de ingick i en fejdpraxis så var den alltså i en kollektiv politiserad form. Men det finns enstaka belägg på anklagelser om individuellt anstiftad mordbrand och i Kristian II:s lag 1522 framgår att vissa fejdliknande element på ett mer individuellt plan fortfarande var utbredda bland i synnerhet de skånska bönderna, och att bönderna i samband med detta tog sig vissa rättsliga friheter. Lagen förbjöd en skånsk sedvänja att bönder efter mord, dråp, härverk och liknande brott, kunde vända sig till sina vänner och andra så att allmogen ”besuores” och hjälpte brottslingen att lösa sina böter. Dessutom skulle inte en förövare kunna bränna ned sitt eget hus för att göra sin granne skada, och sedan tigga folk i trakten om att hjälpa till att återuppbygga den egna gården. En paragraf stadgade att härverk och brott mot gårds- och husfrid i Själland och Skåne skulle åtalas liksom dittills i Jylland. Lokalt utsedda vittnesgivare skulle ej få vittna med ed om dylika brott.[223] En av Fredrik I:s första stadgor 1523 vände sig på liknande vis mot hur dråpsmän på Fyn var tvungna att fly till skogs med sin släkt för att undkomma hämndgärningar.[224] Det framgår alltså tydligt att det förekom en fejdpraxis bland danska och skånska bönder, och det kan utgöra en bakgrund till uppgifter om brännande eller nedrivande av gårdar som återkommer såväl i allmänningsoroligheterna i sydöstra Skåne 1514, som i det stora upprorets inledning under våren 1523 i norra Skåne.

Situationen i Sverige är mindre klar. Reinholdsson har menat att svenska bönder vid denna tid egentligen inte hade några rättigheter att använda sig av ”hämnd, hot och våld” som ett rättsmedel till självhjälp, alltså fejd. Han framhåller dock indikationer på att bönder åtminstone använde nedbrännande av gårdar som ett slags fejdvapen, men utsträckningen är svårt att säga något om. L-O Larsson m.fl. menar istället att förekomsten av släkthämnd var en förutsättning för bönderna att stå emot trycket från statsmakt och godsägare. I landslagen förutsattes det i vissa balkar att var och en hade ett visst utrymme att med ett självstän-

[223] DRL 1513–1523, Konceptet § 113, s. 193, § 114 s. 193, § 83, s. 182, jmfr AM § 86 ”wdti Schonæ eller andherstedts” s. 242, § 87, s. 243, § 82, s. 241 som skrevs för Jylland. Om ”mandslæt” Kalkar 1881–1907, bd. 3, s. 25. För östdansk del diskuteras ”raffnsmendt”, ett uttryck möjligen kopplat till ”raft”, en procedur att göra markskäl för åker och äng exempelvis vid röjning av allmänningsmark, se Kalkar bd. 3, s. 549 ”raft(e)”. Liknande grannhjälp i samband med böter kunde vid denna tid fastställas i byordningar, det rörde då böter som dömts av herrar och som upplevdes som orättfärdiga, se om Allesø byordning ca 1500, Wittendorff 1988, s. 226f. År 1519 remitterade ärkebiskop Birger ett rättsligt ärende om mordbrand tillbaka till landsdomarna på Bornholm och Fyn, HH 40:2, nr 952.

[224] Stemann 1871, s. 636f.

digt agerande skaffa sig rätt och upprättelse. Reinholdsson gör vidare iakttagelsen att bönder på olika håll som kollektiv flera gånger under 1400-talet efter oroligheter manades eller tvingades att ingå urfejdsliknande överenskommelser om att inte fortsätta att fejda eller ens rikta klagomål mot kungliga ämbetsmän, slottshövitsmän och liknande. Detta tyder på att man inom den politiska kulturen tillerkände bönderna såväl en individuell som en viss – om än svag – kollektiv fejdkompetens. Desto tydligare var dock hövitsmäns ”rätt” att använda fejdens våldsmedel mot bönder och allmoge i samband med fejder och regelrätt krigföring.[225]

Reinholdsson betonar att bönder inte på egen hand använde sig av fejdinstrumentet mot herrar, fejd var liksom uppsägningar något som man gjorde gemensamt med en herre. Frågan är ändå om inte en del större bondeoroligheter snarare skulle kunna liknas vid de s.k. riddarfejderna och att dessa motsvarade en delvis accepterad kollektiv fejdpraxis på högre nivå. Formerna var egentligen ganska lika. Tvisten inleddes med en rättslig klagan, man försökte uppnå sin rätt inom de etablerade kanalerna. Först när detta fallerade tillgrep man våld, men via de etablerade arenor och medel som fanns, budkavlar, tinget. Man använde sig alltså av de offentliga kommunikations- och organisationsmedel som annars ofta var under överhetens kontroll.[226]

Som vi har sett skedde flera större och smärre resningar i Småland och Skåne under undersökningsperioden. Uppenbarligen var de ofta initierade genom, eller skedde med, anslutning av en herre. Detta var en variant på hur bönder kunde delta i fejder som utgick från att man alltid hade en herre, en rättslig värnare som man stod under. Detta kännetecknade främst landbor, men på sätt och vis också (förlänta eller ej) skattebönder.[227] Vidare finner vi bönder som agerade tillsammans med sin

---

[225] Reinholdsson 1998, s. 133–41, 246, som bl.a. tar upp oroligheterna i Marks härad 1486 samt att bönder var lovliga byten för hövitsmäns fejder. Han ger även svenska exempel på mordbrand i samband med bondefejder och visar hur bönder i Uppland brände upp en adlig tvisteparts hö, samt påpekar att Olaus Magnus framhöll att bönders nedbrännande av andras gårdar var vanligt, ibid. s. 133. Om släkthämnd som medel mot överheten L-O Larsson 1984, s. 62, jmfr Ylikangas 1994, jmfr dock en motsatt tes att all rätt till fejd som självhjälp förbjöds i landslagen, Bjarne Larsson 1994, s. 41. Mer om herrars strukturella våld mot bönder nedan i kap. 6.

[226] Reinholdsson 1998, s. 219, 242–46, 259f, Sørensen 1988, s. 31–45. Det har också framhållits att bondefejder främst var ett medel för individuell konfliktlösning, Reinle 2003, s. 353.

[227] Reinholdsson framhåller att bönder och allmoge främst drogs med i mer omfattande adelsfejder men samtidigt hade gemensamma intressen med sina herrar, å andra sidan ges enstaka belägg för enskilt fejdande, t.ex. en enskild legodräng fejdade mot en präst efter att ha hamnat i ”ominne”, Reinholdsson 1998, s. 133, 148, 246. Man kan utöver resningar finna indikationer på andra former av kollektiva fejdtillstånd som involverade bönder, som när allmogen i Tierp av Svante Nilsson 1506 beskylldes för att föra en regelrätt fejd mot borgarna i Uppsala så att de senare inte kunde resa genom området, SA 149a, d.

jord- eller länsherre i de många lokala skånska resurstvisterna. I resningen i Tjust 1509 såg vi en liknande samverkan med typiska fejdinslag.[228] Eller också såg landbor/underlydande bönder tjänsteförhållandet som uppsagt i och med ett övergrepp från överheten, och man kunde då överföra värnrelationen till en (adlig) upprorsledare. Detta blev då en slags inomfeodal motståndsrätt, till delar härledd från den adliga fejdrätten, som gav landbor öppningar för en delvis självständig politisk–rättslig aktivism där de agerade med ungefär samma medel som de mer självständiga självägande bönderna.[229]

Man kan emellertid spekulera ytterligare ett steg och notera att de oroligheter vi finner mest information om är de där adliga representanter deltog. En rad oroligheter med skört källmaterial förefaller ha en annan prägel. Vi vet inte om någon adel deltog i sammansvärjningarna i nordvästra Skåne 1481 eller i nordöst 1523, i fritagningen i Helsingborg 1492, eller på de nordskånska skattevägrande tingen 1523–24. Liknande gäller för oroliga skeenden i Småland som resningen i Konga härad 1506 och kring Kalmar 1509 och Tiohärads förhandlingar om skatteplikterna 1511. På flera håll nämns ibland häradsting dit inga herremän ska ha vågat sig. Vid några tillfällen kan lokala herrar möjligen ha spelat en roll i det tysta (Konga, Finnveden), men ett mönster framkommer ändå att bönder och allmoge vid flertalet av dessa tillfällen verkar ha agerat utan att försöka legitimera sina beslut med att herremän anslutit sig. Aktionerna blev då betydligt mer kontroversiella, samtidigt som händelserna avsatt betydligt färre källor än annars. Allmogen förefaller alltså ha övertagit fejdrätten på kollektiv basis. Vid de stora bondeupproren förde detta med sig att allmogen kunde vända sig emot de lokala eliterna, som i Skåne 1523–25, och senare Dackeupproret. Däremot verkar de våldsammaste inslagen i samband med resningar under perioden ha tillkommit när överheten svarade med militära medel samtidigt som andra militära styrkor deltog på böndernas sida. Detta var som allra tydligast under upproret 1525 i Skåne.[230]

Att fejdrätten faktiskt ansågs ha ett samband med bondeuppror får vi uppgifter om från Gustav Vasa. Jag har redan nämnt hur han efter Dackeupproret vände sig mot allmogens tidigare användning av eder. På liknande vis lyste han då även kungsfrid och genomdrev att målsägare inte hade någon fejderätt. Syftet var att allmogen skulle veta vem som hade

---

228 I resningen mobiliserades landbor och även vissa skattebönder mot länshavaren, och det uppges att resningens ledare försökte bestraffa en skattebonde som stod på länshavaren Peter Turessons sida och hade bränt ned jordherren Nils Bossons gård och stulit hans tillhörigheter. Bonden fick därefter ”eche nyte fred for” Nils Bossons företrädare Nils Sunesson, BSH 5, nr 258.

229 Om danska landbor och fejdrätten, Netterstrøm 2007, s. 309–17, 324f. Jmfr om bönders byte av herrar vid bristande beskydd, Reinholdsson 1998, s. 186–90.

230 Om de olika skeendena se ovan s. 76–81, 85, 125–33, 146, 155f.

rätt att straffa och benåda.[231] Detta tyder på att kungen uppfattade det som att upproret bl.a. innefattade försök på lokal nivå att ta rätten i anspråk med hjälp av den traditionella fejdrätten. Det kan alltså tänkas att det inom delar av bondeståndet förekom en skarpare tolkning av motståndsrätten, som sällan nådde in i den officiella rättsliga apparaten.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag sett närmare på vilka interaktionsformer och arenor bönder använde, och vilka kompetenser till politiskt och rättsligt agerande de hade eller tog sig i den politiska kulturen under undersökningsperioden i mina två områden. Analysen baserar sig på kartläggningen i kapitel 2–4.

Först och främst skall då sägas att det verkar ha varit förhållandevis vanligt att bönder i lokalsamhällen vände sig till kronan och dess ämbetsmän. De interagerade direkt genom tingsförhandlingar eller på avstånd med hjälp av suppliker. Tingsförhandlingar om pålagor blev vanliga i synnerhet på den småländska sidan under krigsåren, och bönder och allmoge kunde ibland framställa offensiva motkrav eller vägra skatter i samband med sådana förhandlingar. Det finns för få suppliker bevarade för att dra närmare slutsatser om deras användning, men allmänt kan sägas att de områden som förefaller ha haft mest kontakt med kronan centralt var de i periferin i gränstrakterna. Det var områden som ofta präglades av en utsatt gränssituation, en hög andel kronobönder och inte sällan direktförvaltning under kronan. På den danska sidan hade allmogen sedan tidigare en vana att utverka lokala privilegier, en strategi som återaktualiserades under denna period och som skulle leva kvar under lång tid i synnerhet i gränsregionen. Under Kristian II förefaller bönder och allmoge ha haft möjligheter att nå till kungs med klagomål som åtminstone ibland beaktades. Efter maktövertagandet 1523 ströp de nya aristokratiska länsherrarna dessa möjligheter, vilket kan ha varit en viktig faktor bakom allmogens tilltagande ovilja.

Vad gäller mer konfrontatoriska typer av interaktion och motståndsformer har jag framhållit att en resning innefattade en rad element i en eskalerande skala, förhandlingar, besvär, vägran, uppsägande av trohet m.m. Flera av dessa kunde användas även utan att motsättningarna utvecklades till en regelrätt resning. Men mer oroliga motsättningar förekom på flera håll. På den småländska sidan inträffade flera resningslika skeenden under krigsåren 1504–11, och de hade vanligen samband med krigskostnader och liknande. De bägge upproren 1520 och 1520–21 hade istället direkt koppling till unionskungens förnyade maktinnehav i det svenska riket. Flera av de smärre resningarna vände sig mot särskilda pålagor eller ämbetsmän, men kriget och unionsmotsättningarna var en

[231] Berg 1893, s. 108.

ofta allt överskuggande faktor bakom oroligheterna. I Skåne är förhållandena inte lika klara. Några smärre resningar hade möjligen kopplingar till krigskostnader, men på andra håll förekom oroligheter som snarare härrörde ur konflikter kring lokala naturresurser som skog och fiske. Flera mindre resningar i bägge landskapen utgick från missnöje med lokala ämbetsmän, skatter eller liknande, men i oroligheterna i sydöstra Skåne 1514 gick motsättningen mellan bönder och lokala jordherrar. I vissa fall bestod resningarna av allianser mellan bönder och en lokal herreman, men det förefaller ha förekommit undantag. Syftet var ibland att utöva påtryckningar för att få igång förhandlingar om de omstridda frågorna, och i några fall lyckades man också. Man verkar vanligen ha försökt upprätta kommunikation med riksstyrelsen i samband med sådana resningar. Resningar innebar alltså inte att försök till interaktion avbröts, utan syftade snarast till att stärka den egna förhandlingspositionen och i vissa fall med makt på egen hand rätta till det man menade vara missförhållanden, ett slags självhjälp. Det förekommer i samband med oroligheter flera uppgifter om ”olagliga” bondeting, som tyder på att upproriska bönder under särskilda förhållanden kunde dominera tingsförsamlingarna och fatta beslut på egen hand.

De stora upproren präglades av komplexa allianser mellan olika ståndsgrupper och att riksstyrelsen var utmanad av en alternativ riksstyrelse eller kung som de upproriska kunde hänvisa till. Eventuella lokala ekonomiska motsättningar vävdes samman med rikspolitiska frågor. Detta kan kopplas samman med att i synnerhet danska uppror tenderade att inträffa då dynastisk osäkerhet rådde. Överhuvudtaget verkar osäkerheten ha varit stor under övergångstiden från en kung till nästa, och en liknande osäkerhet verkar ha rått på lokalt plan vid byte av länsherrar eller osäker rikstillhörighet. Vid sådana tillfällen ansågs det för bönderna viktigt att säkra sina rättigheter, och det fanns också risk att inkräktanden skedde mot olika rättigheter just då.

Perioden kännetecknades av att bönder och allmoge på olika vis kunde tillkämpa sig en viss representation i politiska instanser, men deras politisk–rättsliga ställning var oklar och omstridd. I Sverige kom sturepartiet att i allt högre grad vila på allmogens stöd på större möten, men i Småland skedde den mesta interaktionen på regional och lokal nivå, där bönder kunde ha en förhållandevis stark roll. I Danmark förekom en viss ständerrepresentation på riksmöten, där böndernas reella inflytande dock var svagt. Även på landstinget var de skånska bönderna vanligen svaga men de lyckades driva en del frågor regionalt där exempelvis vissa stadgor eller landskapsprivilegier utverkades med stöd av ett välorganiserat borgarstånds landemöten. Häradsmenigheter försökte under upproret 1523–25 också föra över beslutskompetens från ett av aristokratin dominerat riksmöte till landstinget. Under slutfasen av upproret hyllade de församlade häradsombuden Kristian II på landstinget i Lund, och av-

sade sig därmed den aristokratiska riksstyrelsen och Fredrik I. Skåne framträder som ett typfall av den allmänna utvecklingen i stora delar av Europa, där bönderna var relativt svaga som politisk grupp men ändå temporärt vävdes in i rikspolitiken. När den aristokratiska regeringen införde en rad nya pålagor och myntförsämringar erbjöds inte längre ständerförsamlingen som alternativ och böndernas svar blev uppror där man försökte återuppliva ständerinflytandet. Konkreta privilegier och undantag förhandlades dock fram mellan härader och kronan/länsherrar.

Häradstinget var den mest avgörande instansen för lokal konflikthantering. I synnerhet i Småland var häraderna dessutom involverade i viss lokal förvaltning av försvar, häradsallmänningar m.m. På den småländska sidan var häradstinget huvudarenan för flertalet skatteförhandlingar, för förhandlingar om rikstillhörighet med efterföljande hyllningar, och ofta sammanställdes suppliker/besvär rörande skatter och liknande på häradsnivån. Även skattevägran och lokala resningar organiserades vanligen på häradsnivån. Resningar kunde röra interna förhållanden, och då gick skiljelinjerna inom häradet. Konflikten kunde då i något fall involvera kontrollen över häradshövdingeposten. På den skånska sidan verkar häradets förhandlingskompetens vanligen ha varit svagare om vi undantar de särskilda förhållandena i de norra delarna. I detta område förekom det dessutom i något fall sammansvärjningar mellan flera härader, som kunde syfta till att organisera sig mot hot från antingen lokala stormän eller militära infall. Upproret 1523–25 verkar ha initierats genom dylika sammansvärjningar som utgick från enskilda härader och det mindre blekingska landstinget. Även på den småländska sidan kunde de mindre landstingen ibland utgöra arenor för ett självständigt agerande gentemot riksstyrelserna, men då var troligen även andra grupper utöver bönderna drivande. Allmänt kan sägas att det fanns stora likheter mellan södra Småland och norra Skåne samt Blekinge vad gällde häradsmenigheters och mindre landstings kapacitet att göra kontroversiella ställningstaganden gentemot centralmakterna. Bönder verkar ha haft stort inflytande i åtminstone vissa politiska processer i denna region.

På lokal nivå spelade även andra arenor en roll i samband med protester och motstånd. Socknen var en enhet som involverades i flera typer av konflikter, både i dess roll som kyrkoförsamling och i fall då särskilda förhållanden rådde i samband med läns- och godsförvaltning. I Småland hade socknarna ett självstyre som uppfattades som anmärkningsvärt i samtiden, och de kunde i något fall göra motstånd mot kontributioner och vidmakthöll med viss kraft sedvänjor rörande tionden och liknande. I bägge landskapen nödgades sockenförsamlingar agera för att försvara sig mot inkräktanden mot sockenkyrkans egendom, vanligen i samverkan med biskopssätena. Även i Skåne förefaller socknar ha försökt vidmakthålla sedvänjor och privilegieliknande förhållanden gentemot ett

offensivt biskopssäte, och protester höjdes mot enskilda kyrkliga länshavare på sockennivå. En högljudd irritation mot kyrkans organisation och bristande tjänster verkar ha rått i danska och skånska socknar kring 1520, en irritation som åberopades i Kristian II:s reformatoriska lagstiftning. Upproret 1523–25 tycks på sina håll ha mobiliserats på sockennivå, och präster förefaller ha deltagit i upproret, men huruvida detta hade sin grund i missnöje med kyrkan som andlig organisation eller gods/länsförvaltning är oklart. I Småland förekom motstånd rörande skatteförvaltning på sockennivå utifrån problem som härrörde ur socknars jord- och länskaraktär, och även större kollektiva motståndsformer kunde initieras av sockengrupperingar som kännetecknades av särskilda jord- och lojalitetsförhållanden. I Skåne fyllde sockenstämman en funktion som rättslig arena för att utverka vittnesmål rörande ägandeförhållanden och liknande, och en sockennämnd spelade här en större roll än på andra håll i Danmark. Troligen hade kyrkan och andra jordherrar stort inflytande över vittnesprocedurer, men ibland förekom det att arenan kunde användas i bönders eller församlingars intressen.

För skånsk del ska det också sägas att byarna vid denna tid hade en välutvecklad administration och ett tilltagande självstyre, samt kapacitet att göra regleringar som i det närmaste var att betrakta som lagar. Utöver den kyrkliga funktionen var byn en arbetsgemenskap, en rättsgemenskap och en arena för konfliktreglering, och i de tätbefolkade slättbygderna spelade troligen byn en roll som till delar motsvarade den häradstinget hade i skogstrakterna i norr. Bevarade byordningar antyder att motsättningar förekom mellan byar och jordherrar, men källorna medger inga inblickar i hur detta konkret såg ut.

Sammansvärjningen var ett bland eliterna ofta använt medel för att stärka enheten bakom politiska anspråk. I Sverige kom bönder och allmoge att i tilltagande grad involveras i dylika sammansvärjningar på riksnivå. Men det framgår vid närmare analys att sammansvärjningen och gemensamma eder var ett medel bönder även använde själva lokalt i samband med protester och motstånd, och att de på liknande vis hade samband med att man tog sig rätten att sammansluta sig för att försvara rättsanspråk. Detta förekom även i Skåne, exempelvis i samband med allmänningsoroligheterna, och verkar ha varit ett medel som användes då resningar och uppror initierades. Det var vanligt att bönder deltog i uttalanden om lokala förhållanden, och ibland användes denna kompetens på ett sätt som lokala herremän inte gillade. Dessa vittnesformer innebar en formaliserad användning av det lokala informationsmonopol rörande sedvänjor och resurser som bönder ofta bar upp. Att bönder ibland i praktiken innehade en rättskompetens som inte var självklar framgår även av det faktum att de åtminstone i Skåne verkar ha praktiserat fejd på ett vis som i hög grad påminner om adelns fejderätt. Möjli-

gen fanns det kopplingar mellan denna fejdpraxis och förekomsten av resningar, då bägge syftade till konfliktlösning med utomrättsliga medel, att driva på för nya förhandlingar och försvara sin rätt. Vid ett par resningar trädde ledare fram som på något vis företrädde menigheterna eller grupper inom dem. Under upproret 1523–25 verkar häradsmenigheter t.o.m. ha valt en egen gemensam alternativ styrelse.

Enligt min tolkning förekom alltså redan vid senmedeltidens slut samma interaktionsformer, arenor och institutioner som framhållits som karakteristiska för den tidigmoderna tidens politiska kultur. Ett supplik- och besvärsväsende, etablerade arenor för en rådande förhandlingskultur mellan lokalsamhälle och centralmakt, även om vi har att göra med en i mindre grad uppbyggd statlig byråkrati. Lokalsamhällena var ofta aktiva i fördelningen av plikter i samband med resursanspråk och skattelättnader vid behov. Det fanns ett utrymme för lokalsamhällena att hävda egna rättsuppfattningar i stort och smått gentemot kronans anspråk. Liknande anspråk försökte menigheterna ibland driva gentemot lokala eliter som lämnade lag och sedvänja därhän. För detta behövde man ett stöd från kronan, ett stöd som dock ofta var svagt. Kungar och riksföreståndare kunde vid vissa tillfällen alliera sig med allmogen och vid dessa tillfällen utgick man från klagomål och opinioner för att reglera handlingsutrymmet för jordherrar, aristokrater och kronans egna ämbetsmän.

För 1500-talet har forskningen ofta menat att utvecklade kanaler för interaktion och förhandling motverkade uppror och andra utomlegala protestformer i samhällen där stora motsättningar förelåg mellan bondebefolkningen och en allt starkare statsmakt. Detta verkar inte helt stämma för tiden kring 1500. Snarare var det områden som hade en del kontakter med kronan som dessutom använde uppror och kollektiv vägran som ytterligare instrument för att driva sina intressen. De hade eller utvecklade en vana att samla sig kring politiska frågor, sända besvär och begära kunglig intervention, samt utverka lokala privilegier. Dessa områden var samtidigt centra för stora uppror och skatterevolter. Detta gällde småländska Finnveden och Kalmar län, och i Skåne de norra gränshäraderna och Blekinge. Uppenbarligen var vanligen gräns- och krigssituationen avgörande för att täta kontakter med kronan skulle upprättas, samtidigt som de möjliggjorde för bönder att vid vissa tillfällen strunta i kronans anspråk. Områdenas karaktär av periferi var tvetydig. Å ena sidan rådde här ofta äldre sedvänjor, å andra sidan var banden till kronan ofta starka genom att det fanns en hög andel kronobönder, i synnerhet på den skånska sidan. Oroligheterna i sydöstra Skåne framstår som ett undantag. Här utgick protesterna från äldre rättigheter som bondemenigheterna försökte bevara. Här var också de kring 1500 växande motsättningarna mellan en allt starkare lokal aristokrati och bondemenigheterna som allra tydligast.

6 Den politiska kulturens etos

Böndernas värderingar och normer

Vilka normer och värderingar har då forskare funnit hos äldre tiders bönder och allmoge? Genom åren har ett arbetssätt utkristalliserat sig där man försökt analysera föreställningarna på olika nivåer. Tydligt kan vi se detta hos Hugues Neveux och Eva Österberg som i en komparativ artikel om bönders normer och värderingar under den europeiska statsformationsprocessen går igenom en rad uttryck för värderingar och normer som sedan leder till vad de uppfattar som de grundläggande kategorierna. Författarna ser rättvisan (*Justitia*) som den fundamentala normen, vid sidan om freden (*Pax*) som dock möjligen spelade en mer central roll i stadsmiljöerna. Andra viktiga normer var frihet (*Libertas*) och samförstånd eller enighet (*Concordia*). Föreställningen om rättvisan bars i sin tur upp av principer om respekt för traditionen, äran–hedern och bondehushållets ekonomiska autonomi. Dessa föreställningar låg inbäddade i de konkreta kraven på bevarande av traditioner, lagar, privilegier och på undersåtars möjlighet till rimlig livsföring överhuvud. Centralt är att denna typ av principer vanligen tillkom i det vardagliga samspelet med grannar och överhet och troligen inte hade sin grund i abstrakta allmängiltiga värdesystem. Men däremot låg de sedan immanent i olika artikulationer av hur samhället var organiserat, där två grundläggande principer stod mot varandra, den patriarkala respektive den kommunalistiska. Förverkligandet av vad som ansågs utgöra rättvisan utspelades i ett spänningsfält mellan reciprocitet, jämlikhet och hierarki. Här yttrade sig den specifika politiska kulturen på olika vis och principerna var sällan renodlade. Exempelvis kunde patriarkalism ifrågasättas av allmogen och samtidigt utnyttjas genom att man åberopade herrens patriarkala plikter. Bondehushållet kunde samtidigt självt härbärgera starka patriarkala element.[1]

En liknande översikt över normer och värderingar rörande den sociala organisationen i det tidigmoderna Europa har utförts av Peter Blickle. Dennes långsiktiga projekt har varit att synliggöra en senmedeltida

[1] Neveux/Österberg 1997, s. 155–84. Om normer se även Österberg 1995, s. 188–97.

kommunalism som under tidigmodern tid blev en central motkraft mot furstemaktens feodala, hierarkiska princip. Den kommunalistiska principen ska ha varit en samling normer som härrörde ur den höga grad av lokal självorganisering på bynivå vad gällde arbetsorganisation, rättshantering, sockensjälvstyre och liknande som Blickle studerat i främst de södra delarna av det senmedeltida tyska riket. Han åsyftar alltså normer som härrörande ur en lokal praxis, vilka sedan lyfts upp i samspelet med centralmakterna med den framväxande furstestaten under tidigmodern tid. Normerna ska alltså ha haft bäring en bra bit bakåt under senmedeltiden.[2]

I en studie som behandlar de underliggande principer för böndernas förståelse av begreppet allmännytta, som kom upp till ytan i samband med stora tyska bondekriget 1525, utgår Blickle från normer som upprätthölls inom byorganisationen och i det vardagliga arbetet. Han menar att ett grundläggande krav då var rätten att på lokal nivå lösa konflikter, fastställa regler och organisera arbetet utifrån den egna gemenskapens traditioner och normer. Till detta fält hörde även principen om en ”husnödtorftsrätt” (rätt till en som man uppfattade det rimlig materiell nivå). Principen om samfällighetens självförvaltning kom under reformationen att inbegripa t.ex. kraven på prästens residensplikt. En del normer var inte avgränsade till individuella intressen då t.ex. kamp för arvsrätt och strävanden att säkra allmänningars långtida hållbarhet inbegrep kommande släkters livsmöjligheter.[3] I en senare syntes menar Blickle att några grundläggande principer som härrörde ur kommunalismen och som användes av protesterande bönder kom att föras vidare in i de eu-

---

[2] Blickle menar att den tidigmoderna epoken 1500–1800 präglades av dragkampen mellan dessa konträra principer: kommunalism och *Herrschaft*, men kommunalismen var etablerad lokalt som en grundläggande princip och låg sedan till grund för de gradvis framväxande idealen kring individers lika värde, parlamentarisk direkt representation o.s.v. Tydligast kan hans syntes för Europa synas i Blickle 2000, del 2, s. 373ff. Han betonar att dessa ideal bars upp inom lokalsamhället, alltså är de ofta svåra att se i källorna förrän de aktiverades i interaktionen genom den expanderande statens ökande anspråk under tidigmodern tid. Först med ökande skriftlighet och noggrannare jordeböcker fanns det exempelvis anledning att lyfta fram principer om den enskilda gårdens bärkraft.

[3] P Blickle 1987, s. 198f. Liknande om normer utifrån vardagslivet i byn, se Wunder 1991. Normerna var enligt Blickle:
Egenorganisation av tillvaron (*Daseins*):
• Att själv ta hand om problem som hörde ihop med arbete och produktion
•Att regler för lokala förhållanden skulle bestämmas lokalt. (*Kommunal Gesetzgebungsgewalt*)
• Att lokal rättsinstans skulle bedöma normbrott
= Samfällighet (*Nachbarschaft*)
Egenorganisation av försörjning (*Daseinsvorsorge*):
• Säkra allmännings/skogsnyttjande
• Arvsrätt (säkra efterkommandes livsmöjligheter)
• Restriktiva giftermålsförutsättningar (sen giftasålder)
= Husnödtorft (*Auskömmlichkeit*, eg. tillräcklighet)

ropeiska samhällena i samband med modernitetens framväxt. Principerna var:

1 Freden – den inre och den yttre. Den inre rörde rätten och intern konfliktlösning och var i hög grad lokalt egenförvaltad, vilket i sig var ett ideal. Ansvaret för den yttre – militära – freden var vanligen överlämnad till eliten, efterhand alltmer till kronan i en mer eller mindre kontraktsmässig form.

2 Allmännyttan eller det gemensamma bästa, *Gemeiner Nützen*, en föreställning om alla hushålls rätt till marknader och nödvändiga produkter. Härlett ur kommunernas interna arbetssätt lyftes detta nyttobegrepp alltmer upp till nationell nivå, inte minst med de stora upproren och reformationsrörelserna under första halvan av 1500-talet. Det användes i tilltagande grad av kungamakten, inte minst inom den tillväxande ordningsmakten och sociala lagstiftningen, politien. Centralmakten legitimerade sig med definitioner av en allmänhetens välfärd som den skulle garantera, och Blickle betonar att detta var en reell och inte bara retorisk figur. Mot denna princip stod den hierarkiska trohetsprincipen.

På något lägre nivå tillkom ytterligare två principer:

3 Frihetsbegreppet rörande den enskilde.

4 Betonandet av lagen och rätten. Ett grundläggande ideal var att rättsbefogenheten låg så nära lokalsamhället som möjligt, att dess kompetens skulle vara grundad i lokal praxis och rättsförståelse.[4]

Blickle menar att de kommunalistiska principerna motsvarade institutionella strömningar som kan återfinnas i de ovannämnda normer som ofta åberopades i den politiska kulturen, men de var också inbyggda i institutioners strukturer och i representativa församlingars utformning och kompetenser.[5] Det har även gjorts andra mindre systematiska undersökningar av rättsföreställningar underifrån, exempelvis Bercés genomgång av nyckelord i revolterande bönders manifest under upproret i Akvitanien 1594. Bercé använder sig av dessa nyckelord för att nå folkets moraliska och religiösa drivkrafter. Slutsatsen blir att revolten inte

---

4 Blickle 2000, bd 2, s. 375–81. På annat håll poängterar han att protesterande bönder under senmedeltiden ställde krav på fri- och rättigheter på tre nivåer: *Ekonomi* (att försäkra sig om en större andel av produktionsresultatet), *Politik* (att vidga de kommunala institutionernas kapacitet och stärka sin politiska representation) och *Individ* (att öka den personliga friheten, motverka olika typer av livegenskap och personliga beroendeförhållanden), Blickle 1988, s. 59.

5 Se Blickle 2000, där kommunalismens inflytande undersöks på olika nivåer som a) institutioner, b) samhälleliga värden och normer, c) innebörden av *Herrschaft*, d) hur förståelsen av *Gesellschaft* formades utifrån definitioner av vilka som utgjorde menige man, *Gemeine Mann*, samt e) institutioners och representativa församlingars ”arkitektur”.

bara syftade till en nostalgisk återgång till gamla seder utan stödde sig på ett ”system av etisk-religiösa värden”.[6]

En ofta återkommande tanke under såväl medeltiden som tidigmodern tid var den om den gode kungen. Denna föreställning var starkt kopplad till kungens roll som värnare av de svaga vilka hade en uttalad rätt att gå till kungs. Kungen ansågs ofta vara bestulen av sina egna ämbetsmän, och om han mot förmodan själv begick fel eller övergrepp var det på onda rådgivares inrådan. Många forskare har velat se detta som en naiv men märkligt konstant tilltro från bönders och allmoges sida. På ett mer problematiserande vis har exempelvis i Sverige S A Nilsson framhållit att kronan kunde använda sig av denna föreställning för att bygga tillfälliga allianser med bönder och allmoge.[7] Principen om den gode kungen kan också ha använts för att vid konfrontation vidmakthålla fortsatt interaktion mellan allmoge och kung. Kungen kunde rädda sitt ansikte, behålla sin auktoritet och förbli en motpart till allmogen, och dialog kunde fortsätta. Principen möjliggjorde alltså vardaglig konfliktlösning med åtminstone vissa manöverutrymmen för de lägre stånden. Det är knappast troligt att kungen verkligen uppfattades som ofelbar, utan föreställningen användes som en strategi inom det kontinuerliga spelet mellan herrar och underlydande.[8]

Överhetens legitimitet

Under senare år har forskningen alltmer vänt intresset mot överhetens självrepresentation inför undersåtarna. Denna representation ger viktiga infallsvinklar till den politiska kulturens ramar och funktioner. Överhetens användning av föreställningar för att försöka skapa legitimitet ger oss även nycklar till hur bönder formulerade sina normer och vilka

6 Högsta frekvens hade då ”Gud” och ”besuttna” tätt följda av ”rättvis”/”rättvisa”, och ”tjuv”/”tjuvnad” som riktades mot herrars rofferier, Bercé 1974, bd 1, s. 273f.

7 Bercé 1974, bd 2, s. 608–10, Nilsson 1991, s. 94, för nordisk medeltid se t.ex. Lindkvist 1995, s. 8, om det medeltida fursteidealet i Sverige Drar 1980. Norden och i synnerhet Finland och Norge präglades länge genom supplikinstitutet av en direkt kommunikation mellan allmoge och kung, Njåstad 2004, s. 111. Jmfr hur 1600-talets kommissioner försökte skapa legitimitet delvis med grund i sådana föreställningar, utan att för den skull överge huvudmålet att säkra fiskala intressen, Lennersand 1999, s. 308, även Bergman 2002.

8 Luebke vänder sig mot äldre forsknings syn på att bönderna skulle ha burit på naiva förhoppningar om kungars godhet och visar istället på tyska bönders strategier på 1700-talet att använda sig av bilden av den gode kungen som en slags strategisk trots-ideologi, Luebke 1997, s. 74f, jmfr även Scott 1990, s. 96–103. Engelska bondeprotester under senmedeltiden uppvisade en kungalojalitet när aristokratins grepp över dem släppt. I bondeupproret 1381 var ett viktigt mål att stoppa den rättsliga offensiv som den kungliga kammaren gjort mot lokala rättssedvänjor i landet. Även då behöll bönderna en kungalojal attityd. Istället var det domare, ministrar och deltagare i kungliga kommissioner man angrep, Green 1999, s. 194, Hicks 2002, s. 216.

strategiska val av uttryck och argument de kunde välja att göra. I överhetens argumentation fanns ett stort spelrum, från principer om en direkt ömsesidighet mellan undersåtar och överhet till starkt hierarkiska och patriarkala föreställningar. Beetham har på ett principiellt plan problematiserat Webers legitimitetsbegrepp utifrån hur överheter historiskt sett har skapat auktoritet. Grundfrågan är hur förskjutningar ska förklaras när t.ex. propaganda och liknande ingår i analysen. Han finner tre avgörande vägar. Auktoriteten är legitim om 1) den uppnås och utövas enligt vedertagna regler 2) den följer regler som kan rättfärdigas med hänvisning till värderingar som delas av makthavande och underlydande 3) underlydande ger offentligt uttryck för samtycke till maktrelationerna. Ett avgörande problem är att denna modell liksom många andra utgår från att makthavare och undersåtar delar de grundläggande värderingarna.[9] Vi ska därför kort gå igenom huvuddragen av medeltidens politiska tänkande inom de högre stånden, för att sedan problematisera i vad mån de delades av bönder och allmoge.

Det politiska tänkandet inom kyrkan och de högre stånden hade under medeltiden vissa stående element. Bland de viktigare var treståndsläran som hölls fram inte minst av kyrkan. Med denna ville man legitimera hierarkin mellan de olika stånden utifrån föreställningen om en arbets- eller ansvarsfördelning. Detta kopplades ofta ihop med principen att all makt – med exempelvis kompetensen att stifta lag – utgick från Gud. Kungamakten och kyrkan hade en parallell materiell makt och lutade sig bägge mot en andligt härledd status. De lånade alltsedan 1000-talet varandras insignier, och kungarna kunde legitimera sig med religiösa insignier, magiska krafter, predikningar, helgonkult m.m.[10]

Enligt en utbredd föreställning skulle man sträva efter det allmänna bästa genom att åstadkomma ett ordnat och fredligt samhälle som skulle svara mot Guds intentioner med skapelsen. Idealsamhället var uppnått när lag och rättvisa kunde upprätthållas. Vanligen uppfattades rätten och lagen som statens fundament, och principen att kungen var rättvisans beskyddare blev grundläggande i hela Europa. Återkommande utövades från de breda folklagren ett tryck på de medeltida furstarna att försöka bygga upp en rättsstat.[11] Under senmedeltiden började utrymmet för det allmänna bästa att vidgas och förskjutas från inre och yttre

[9] Från Harnesk 2003, ”Inledning” s. 13, se även Hallenberg 2003, s. 23.

[10] Kantorowicz 1957, s. 87f, Duby 1980, s. 4f passim, jmfr Reinholdsson 1998, s. 47, Berglund 2003, s. 24–27, Mann 1986, s. 382–84.

[11] Skinner 1989, s. 93–95, jmfr Berglund 2003, s. 31. För en jämförelse mellan furstens funktioner i medeltidens England och Frankrike se Kaeuper 1988, s. 134–83, 347–71.

frid till ideal om att styra samhället mot ökat ekonomiskt välstånd.[12] För ett rättfärdigt styre krävdes en rättrådig kung. Enligt furstespeglarna kunde lagarna ibland leda fel, och kungen skulle då moderera dem med sin godhet, välvilja, mildhet och nåd. Ett rättfärdigt styre skulle enligt senmedeltidens predikningar motsvaras av undersåtarnas lydnad.[13] Många av dessa principer kom att leva kvar långt in i tidigmodern tid.[14] Varifrån auktoriteten i detta styre kom var emellertid omtvistat. Vissa förespråkade att kungens auktoritet var utan gräns då den antingen kom direkt av Gud, eller i sin helhet hade överförts från folket genom valceremonierna. Gudsauktoriteten var omstridd mellan kyrkan och kungamakten. Alltsedan 1000-talet konkurrerade kyrkan med kungarnas anspråk på att garantera fred och rättvisa för samhället, och det var ur denna rörelse såväl ståndsideologin som principen om kungen som fredens värnare härleddes.[15] Det ska påpekas att flertalet av de ideal som nämnts har traderats till oss genom furstespeglar vilka ofta var präglade av klerkernas tankevärld, och andra parallella bilder av idealfusten förekom också. Enligt den medeltida adeln utgick exempelvis idealfursten snarast från principen om den gode krigaren. Kungen skulle vara ståtlig, modig, ärofull, tapper och plikttrogen. Det var viktigt att han beskyddade sina vasaller, och detta med hjälp av de dygder som ansågs höviska.[16] Hur samspelet mellan dylika ideal och den faktiska interaktionen mellan överhet och andra sociala grupper såg ut är inte klart. Vissa forskare har poängterat att de politiska ideologierna under medeltiden till största delen ej berörde folket utan snarare behandlade moralbeteendet inom den redan säkrade exploaterande klassen, som en immanent klassmoral.[17]

En annan central föreställning rörde det onda styret, tyranniet. Ett sådant var för handen när kungen inkräktade på individuella eller kollektiva friheter. Det var vanligt att olika grupper och territorier erhöll särskilda privilegier som skulle garantera grader av självstyre, ekono-

---

12 Erasmus såg det som furstens plikt att bygga broar, dränera marskland, reglera floder för jordbruk, öka jordbrukets frukter o.s.v., Guenée 1985, s. 72. Liknande renässansideal kring nytta och ekonomisk tillväxt blev i Sverige påtagliga med Gustav Vasa, se t.ex. Hallenberg 2003.

13 Guenée 1985, s. 71. Om kungasynen i danska senmedeltida predikningar, Venge 2004, s. 11 utifrån Anne Riising.

14 Elisabeth Reuterswärdh har exempelvis studerat de svenska böndagsplakaten under 1700-talet och kunnat visa på hur kungamakten i sin retorik ofta ville peka på det beskydd den erbjöd undersåtarna. Vid samhälleliga kriser bedyrade den hur högt den satte freden, och betygade ofta folket sin kärlek. Centrala komponenter var samhörighet inom riket, välfärd, tacksamhet men också krav på lydnad. Ibland var tilltalet anmärkningsvärt familjärt och ”feodalt” patriarkalt med tanke på frihetstidens ständervälde, Reuterswärdh 2001, s. 78, 122f, 171ff, 292.

15 Duby 1980, Kaeuper 1988, s. 145–50.

16 Guenée 1985, s. 72.

17 Mann 1986, s. 385 utifrån Abercrombie/Hill.

misk frihet och liknande. Frihetsbegreppet var därför fundamentalt.[18] Nästan all medeltida politisk teori sysselsatte sig med hur man skulle begränsa furstens makt. Han ansågs ofta stå under en rad lagar: naturliga, gudomliga, sedvänjor samt privilegier. Detta ses exempelvis i hur kungarna var nödgade att söka efter samtycke i institutionaliserad form för olika beskattningar under medeltiden. Under senmedeltiden tillkom dock alltmer tanken att han skulle kunna göra nyttiga tillägg till lagarna samtidigt som den demokratiska tendensen i formerna för att söka samtycke eroderade på många håll.[19]

I samband med oroligheter hos bönder och lägre stånd lyfte dåtidens kommentatorer ofta fram tanken att bönder och allmoge var passiva politiska subjekt. Vid resningar ansågs inte de kunna vara de egentliga aktörerna utan andra herrar måste ha övertalat, förblindat och lurat dem att resa sig mot sin överhet. Även bönder kunde ibland appellera till sådana föreställningar för att vinna vissa fördelar.[20]

I äldre juridisk litteratur finner man ofta tanken att de vertikala relationerna nedåt från den kungliga administrationen och adeln präglades av en öppenhet. Samhället uppfattades som styrt av samma balanserande och harmonigivande avtalsprinciper som ett enskilt hierarkiskt hushåll. Frid och samförstånd (*Concordia*) var centrala målsättningar. Samtidigt framhöll man motverkande och mer strikt hierarkiska principer som undersåtens trohetsplikt, vilka utgick från att konungen hade uppenbarat Guds rätt.[21] Under senmedeltiden utvecklades modererande tanketraditioner inom den politiska teorin där man mer betonade principer som samtycke underifrån, legitimitet, lokala menigheters rättigheter, representation och motståndsrätt.[22]

Förskjutningarna av politiska värderingar under senmedeltiden utgick ofta från kungamaktens fortlöpande centralisering och ökade befogen-

---

18 Coleman 1997, s. 209, Black 1992, s. 94.

19 Samtidigt som det folkliga inflytandet ökade i många representativa församlingar under 1400-talet kom ofta beslutskraften i dem att försvagas, på många håll blev bevillningen en formsak med medeltidens utgång, Guenée 1985, s. 81f, 180–87.

20 Denna föreställning kunde ibland hjälpa bönder och allmoge att undkomma större bestraffningar som istället drabbade ett ledarskikt. På sina håll var det säkerligen så att bönder tog sig militära ledare på grund av deras kunskaper och erfarenheter, hövitsmän som sedan betraktades som ansvariga för själva protesterna, Sørensen 1988, s. 37f, för en försiktigare slutsats se Reinholdsson 1998, s. 74, 190–92, 206–08, liknande om engelska förhållanden, Hicks 2002, s. 118.

21 Utifrån tidigmodern litteratur Lindberg 1992, s. 216–20, 228–46. Om föreställningarna om samhället som baserat på hushållets principer se också t.ex.Runefelt 2001, s. 26f, 92–118. Jag finner det självklart att dessa föreställningar kan analyseras som ideologi-komplex, där en alltid närvarande föreställning om ömsesidighet motverkades av anspråk på auktoritet och herravälde genom motverkande begrepp.

22 Dessa principer levde därmed vidare från den kyrkliga konciliarismen in i den tidigmoderna politiska teorin, Tierney 1982, s. 103–06.

heter. I Danmark pågick vid denna tid en otvetydig centralisering, även om kronan nödgades till avgörande kompromisser med borgarna och adeln under 1500-talets första hälft.[23] För svensk del är förhållandena mer oklara just vad gäller senare delen av 1400-talet och sturetiden. Ofta sägs att en generell utveckling mot en starkare kungamakt och dess befogenheter kom att avstanna efter Engelbrektsupproret fram till Gustav Vasa.[24] Å andra sidan har vissa forskare hävdat att själva kungamakten fortsatte att flytta fram sina positioner och lade grunden för den absoluta furstestaten som realiserades först under tidigmodern tid. Det skenbara försvagandet berodde på de tilltagande konflikterna inom makteliterna om denna kungavärdighet.[25]

Hur kunde då överheten konkret använda sig av ovannämnda principer och ideal för att försöka legitimera sitt styre? Harald Gustafsson har studerat hur identitetsuppfattningar användes i riksstyrelsernas plakat, öppna brev och liknande under tidigare delen av 1500-talet. På många vis sammanfaller de tankefigurer han finner med dessa ideal och principer. Argumenten indelas i åtta kategorier:

- Att något är gammalt och därför bör bestå och försvaras. Detta användes som argument även av allmogen i kommunikationer om gamla vänskaper mellan landskapsmenigheter.
- Att gällande rätt och avtal påbjuder ett visst handlande. Underifrån var inte minst lokala privilegier på exempelvis skattenedsättningar centrala.
- Att man bör handla utifrån sin ställning på ett visst sätt. Gentemot undersåtarna innebar det ofta en begäran om trohet.
- Att fred ska uppnås eller upprätthållas. Fred/frid var ju en central term i kristendomen, inte minst användes detta som argument för ett förbund mellan de nordiska rikena.
- Att materiell skada eller materiella fördelar ska undvikas eller uppnås. I propagandan var anklagelser om andra herrars hot mot menige mans egendom och välfärd inte ovanliga. Det kunde gälla olaglig beskattning, krig, lag och rätt, och i vissa fall åberopades föreställningar om att riket i sin helhet var utsatt för fara eller skada.
- Att man ska handla kristet eller ingripa mot det okristliga. Flera av de mer omfattande tvisterna inom eliten gällde kyrkans ställning, och då användes ofta kristna principer. Vid några tillfällen yttrade allmogen

[23] Se inte minst om Kristian II:s styre som ett tidigt och temporärt misslyckat försök att bygga upp en tidigmodern furstemakt, Erslev 1879b, s. 205.

[24] En politisk aktivering av de olika stånden har lett till skilda tolkningar om huruvida sturetidens Sverige kan kallas för en folklig diktatur eller tvärtom en adelsrepublik. Se exempelvis om Sten Sture d.y:s styre som en ”folklig diktatur” Bergström 1943, s. 52f, jmfr Schück 1984. Se vidare Reinholdsson 1998, s. 31–39 med referenser.

[25] Berglund 2003, s. 192 utifrån Opsahl. Jmfr Westin 1957, s. 511–33 som understryker riksföreståndaren Sten Sture d.y:s furstelika maktansamling gentemot riksråd och biskopar under 1510-talet.

tvivel om den reformatoriska politikens ”hedendom”. Kollektiva identiteter på riksplan och andra nivåer kopplades gärna till kristna föreställningar.
- Att ett kollektivs ära måste försvaras. Argumentet om ära knöts främst till riket och dess institutioner och hade en aristokratisk prägel.
- Att tillhörigheten till ett visst kollektiv kräver visst handlande. Här för Gustafsson ett resonemang om föreställningar rörande riksenheten och hur de var kopplade till lagen, politiska centra och en mobiliserande vi–mot–dem-strategi. [26]

Legitimitet och normer som ideologi?

Hur ska man förhålla sig till dessa anspråk från överheten, som ofta bildade ramar för vad de underlydande kunde säga och göra? J C Scott, Algazi m.fl. skulle säga att en folklig kritik och ett alternativt tänkande mycket väl kunde förekomma – men vanligen inte artikuleras i mötet med överheten. Ett motstånd kan ju dock även vara icke-diskursivt. Exempelvis kan bönder samtycka till en begäran om en pålaga men sedan när den ska bäras upp vägra utge den, eller skapa för herren olidliga trögheter som samspelade med ideologier om ”lata” eller ”dumma” bönder. Samtidigt förekom det också, som vi har sett, faktiskt fora där bönder kunde agera och öppningar i det offentliga språket som medgav förhandling och kompromiss.

Till delar kan ett konfliktfyllt möte mellan bönder och överhet tolkas med hjälp av ideologibegreppet. Enligt John B. Thompson innebär studiet av ideologi att undersöka hur ”mening” bidrar till att upprätthålla dominansförhållanden i samhället. Den mening som skapas legitimerar, döljer och reifierar dominansförhållandena vilka 1) ges sken av att vara rationella, ändamålsenliga, traditionella 2) ges sken av att inte gynna vissa och missgynna andra 3) framställs som naturliga, ohistoriska. Motideologier kan produceras som framställer dominansförhållandena som illegitima, orättfärdiga och kontingenta då de 1) inte är ändamålsenliga, saknar historisk hävd 2) missgynnar flertalet eller motverkar annat samhälleligt nyttigt 3) tillkommit under speciella omständigheter utan långsiktigt perspektiv om vad som är ändamålsenligt eller rättfärdigt. [27] För respektive aktör kan de egna ideologiska uttrycken uppfattas som ”sanna”. [28] Det sistnämnda positionsneutrala ideologibegreppet kan analytiskt sett jämställas med det vi utifrån Gabel kan kalla för ståndsspecifika

[26] Gustafsson 2000, s. 275–320, undersökningen täcker perioden 1512–41.
[27] Thompson 1990, s. 131, 137.
[28] Ideologi kan förutom att vara 1) naturaliserande / a-historiserande 2) negativ med effekten att dölja och förvränga, också förstås som 3) neutral. Konflikt uppfattas i det sista fallet som ren kamp där man inte utifrån kan ta ställning mellan sanningsanspråken. Till den sista definitionen kan räknas Stuart Halls ideologibegrepp. Se vidare Thompson ibid.

normer, alltså normer och värderingar som var specifika för en avgränsad grupp i samhället.[29]

Ideologiansatsen behöver inte hindra oss från att förstå de feodala sociala och ekonomiska strukturerna under senmedeltiden som så tröga att vi kan tala om en stående repertoar av värderingar och normer/ideologier som människor vanligen använde sig av. Men de normer och ideal överheten försökte legitimera sig med hjälp av kan ha mött såväl konkurrerande tolkningsalternativ som motstridande principer som inte härrörde ur den gemensamma ståndsövergripande politiska kulturen. Trögrörligheten vad gäller politiska föreställningar ska heller inte överbetonas. Tvärtom kan man belägga mer eller mindre snabba skiften i det politiska språket hos grupper och i hela samhällen i samband med social eller politisk turbulens och förskjutningar av maktförhållanden. Dessa skiften kunde beröra användningen av föreställningar kring ståndsordningen och andra centrala element i den politiska kulturen.[30] I svensk forskning har olika bedömningar gjorts rörande sådana skiften under tidigmodern tid och i hur hög grad bönder och allmoge med sin argumentation hade något reellt inflytande över statsmaktens politik. Principer som då aktualiserades var exempelvis allmännytta och kronans an-

[29] Gabel 1995, s. 337–40, 347, 354. Mot dessa stod mer allmänt erkända normer som det rådde mer eller mindre konsensus kring.

[30] Principiellt Martin 1996 som visar på medeltida mentaliteters rörligheter. Jmfr exempelvis med de språkliga förändringar som skedde i det schweiziska Graubunden under 1500-talet då bönderna nådde ett långt mer aktivt deltagande i det offentliga och adeln trycktes tillbaka, Head 1995. I Vadstena kloster ändrades under senmedeltiden användningen av legitimerande politiska ideal i predikningar och liknande allt efter som det skedde förändringar i det politiska klimatet och vad gällde klostrets egen position bland eliterna, Berglund 2003. Liknande studier har i Frankrike gjorts över exempelvis den medeltida kyrkans sätt att använda sig av ståndsordningen som legitimerande symbol och hur utformningen av denna ståndsordning snabbt kunde ändra karaktär vid behov, se Duby 1980.

svar för militärt beskydd, och förskjutningar skedde inte minst vid tider då kronans auktoritet på olika vis kom att ifrågasättas.[31]

Jag kommer alltså att utgå från att det senmedeltida samhället kunde härbärgera olika mer eller mindre fasta repertoarer av normer och värderingar som olika parter åberopade sig av i konfliktsituationer. Samtidigt bör man i de konkreta situationerna vara beredd på olika taktiska och strategiska innovationer, samt förskjutningar av innebörder.

Ett analysschema

Utifrån ett europeiskt och nordiskt forskningsläge vill jag nu först försöka vaska fram de normer och värderingar som kunde vara viktiga i relationen mellan allmoge och överhet under min period. Jag inkluderar också kategorier som forskningen främst har belagt för perioden närmast därefter. Detta avsnitt har karaktären av en preliminär syntes, eller ett analysschema över möjliga normer/värderingar som jag sedan ska utgå ifrån vid en närmare genomgång av det egna empiriska materialet.

I en analys av konflikter och samarbetsformer i Rhenlandet under 1600- och 1700-talen tar Gabel ett brett grepp över vilka normer och värderingar som användes av bönder och allmoge. Med anledning av systematiken i hans genomgång utgår jag här från hans arbete när de olika kategorierna ska presenteras, även om en hel del annan forskning också kommer att involveras. Hans kategoriseringar skiljer sig inte på några avgörande punkter från de andra forskare som redan har diskuterats. Liksom Österberg/Neveux och Blickle finner han som särskilt fundamentala freden, rätten och idéer om en gemensam välfärd – eller det gemensamt goda – uttryckt som ”gemeinen Nutzens”, allmännytta.[32]

En grundläggande föreställning var den om en kontraktsliknande öm-

---

[31] Under 1500-talet förändrades den svenska kronans sätt att argumentera utifrån politiska normer och ideal efter vissa mönster utifrån om det fanns inre eller yttre hot eller inte. Vid skärpta hot prioriterades principer om trohet och lydnad. Vid minskad allmän legitimitet för kungamakten bjöd man istället in till dialog med bredare löften om allmännytta, genom ett förtroligt tilltal, genom att spela på tanken om den nådegivande herren eller att vädja till undersåtarnas patriotism, Harnesk 2003, s. 69–72. En mer positiv syn på argumentens gångbarhet företräds av Johan Holm som menar att den svenska kronan under slutet av 1500-talet och fram till 1634 kännetecknades av en ”permanent försonlighet” i sitt bemötande av allmogens klagomål och argumentationen i dessa, samtidigt som resursuttaget och statens krigsinriktning emellertid expanderade, Holm 2005, s. 392f. Man har också pekat på hur Gustav Vasa under tider av skör legitimitet försökte framställa sig som den som kunde erbjuda riket ett militärt beskydd. Hallenberg betonar att kungen ibland appelerade till tankar om allmännytta, säkrande av materiell säkerhet m.m. Men han når slutsatsen att det i förlängningen främst ledde till en kronans förstärkta resurskontroll, Hallenberg 2003.

[32] Gabel 1995, s. 337–411, som t.ex. utgår från Winfried Schulzes diskussioner om *Gemeinnutz*.

sesidighet mellan herre–undersåte.[33] Främst Otto Brunner har företrätt tanken att medeltidens hierarkiska relationer genomsyrades av explicita föreställningar om att de underlydandes trohet och tjänst skulle motsvaras av herrars beskydd och hjälp. I senare appliceringar av modellen har vissa forskare framhållit att patriarkalism till delar fyllde samma sociala funktion.[34] Sedan gammalt fanns principen uttryckt i den latinska termen *mutua obligatio*, och i den religiöst färgade termen *do-ut-des*, vilka bägge uttryckte principen att överhetens maktutövning sanktionerades genom ett ömsesidigt givande och tagande. Från en mer konkret men ändå generaliserande historisk-sociologisk horisont har Barrington Moore satt upp tre områden med reciproka mekanismer som förlänte överheten legitimitet: 1) beskydd mot yttre fiender 2) upprätthållande av inre fred och ordning samt hindrande av korruption 3) garanterandet av undersåtars lokala sedvänjor och materiella säkerhet. Om denna implicita kontraktsrelation uppfattades som bruten kunde protester utlösas och anses legitima. Denna ömsesidighet manifesterades i exempelvis lagstiftning och i de trohetseder som utväxlades mellan herrar och undersåtar.[35] Under medeltiden framhöll i Europa såväl bönder som högre stånd ofta idealet att kungar och furstar skulle kombinera en effektiv förvaltning med att ämbetsmännen skulle vara hederliga. Rättvisan skulle fungera, rättigheter bevaras och det utan korruption.[36]

Flera forskare har särskilt för senmedeltiden betonat hur ömsesidigheten konstant var utsatt för utmaningar och omförhandlingar. Reciprociteten var inte given utan formulerades vid konflikt. Parter kunde taktiskt hävda att rättigheter skulle tillkomma dem och hänvisa till redan fastställda skyldigheter. Vanligen innebar reciprocitetsföreställningen en legitimering av de hierarkiska relationerna, men den kunde i vissa lägen radikaliseras, glida från legitimerande ideologi till universell kod,

---

33 Det finns en rad begrepp som använts för att täcka denna relation, Gabel använder *Korrespiktivität*, en annan vanligt förekommande är reciprocitet, vissa talar om en kontraktskaraktär, Bøgh 1988, s. 10ff, Moore 1978, s. 17–31, 84f.

34 Brunner 1992, s. 284ff. I Sverige har detta perspektiv använts av Reinholdsson 1998, s. 196–219. Om patriarkalism Österberg 1992, s. 92–94, 97.

35 Moore 1978, s. 17–31. Om edens och hyllningens funktion i äldre tid mellan herrar och undersåtar, med starka inslag av ömsesidighet, se Holenstein 1991. Enligt den svenska landslagens kungabalk skulle kungen försvara allmogen, och hans förhållande till undersåtarna vilade på edsinstitutet, eder som var ömsesidiga. När allmogen bad kungen att ta allmogen i sitt försvar var det inte bara en påminnelse om kungens plikt att regera milt utan en påminnelse om den ed kungen avlagt, Holm 2005, s. 377f, 382, 385.

36 Kaeuper 1988, s. 303–05, Guenée 1985, s. 180.

och användes då underifrån för att ifrågasätta överhetens sociala funktioner.[37]

Vid medeltidens utgång var föreställningen om ömsesidighet fortfarande starkt förankrad i en kontraktsliknande princip om rättsligt och militärt beskydd som erhölls mot skatt, avgifter, trohet, lydnad, tjänst och liknande. Vi finner på flera håll i Europa bondeprotester och uppror som åberopade en motståndsrätt med utgångspunkt i att överheten inte uppfyllde sitt ansvar att beskydda undersåtarna. Om bönder exempelvis själva stod för det militära försvaret kunde de yrka på olika former av privilegier.[38] Efter medeltiden förblev det inre och yttre beskyddet viktiga grunder för överhetens legitimitet. Den ed som undersåtar och furste gav varandra kunde i Sverige fortfarande ha en prägel av ömsesidighet som innefattade kravet underifrån på en välvilja. Men den reciproka karaktären i förståelsen av hierarkiska relationer fick en tydligare patriarkal färgning.[39] I Tyskland kan man på liknande vis se en förskjutning av reciprocitetsprincipen från en medeltida betoning på beskydd och bevarande av frid till att under tidigmodern tid alltmer färgas av ökad interaktion och kompetensfördelning mellan arenor. Herrars legitimitet kom att vila på skydd mot främst materiella hot utifrån vissa bestämda

---

37 Moore 1978, s. 18, 506–10, Wunder 1991, s. 399, Algazi 2003, s. 118f. Jmfr kritiskt om Brunner i Algazi 1996, s. 51–127. Enligt Moore kunde olika auktoritetstyper ifrågasättas på olika grunder, en teokrati för att ha världsliga intressen, en militär elit för dåligt militärt beskydd o.s.v. Jmfr tyska 1700-talsexempel på hur undersåtar menade att om herren inte fullföljde sina plikter så hade undersåtarna rätt att upplösa trohetsbanden och byta herre, Luebke 1997, s. 82f, 88–90. J C Scott har skrivit om hur ”public transcript” ofta omformulerar särintressen i form av generella intressen för att legitimera den hierarkiska samhällsformationen, en legitimering som sedan de underlydande vid tillfälle offensivt kan använda sig av. Här närmar vi oss en modern förståelse av ideologi och hegemoni, Scott 1985, s. 288, 317f, 337–40, 345–47, dens. 1990, s. 4, 13f, 18, 77f, 90–107.

38 Inte minst i olika gränsområden användes principen då bönder som deltog i försvaret av sina egna områden krävde skattefrihet och andra privilegier. Om tyska områden Blickle 1988, s. 62, jmfr om sydfranska gränstrakter Blanks 1998, s. 186–90, om östra Europa Bercé 1987, s. 130–34.

39 Under 1600- och 1700-talen blandades kontraktsföreställningen alltmer upp med ett absolutistiskt lydnadsimperativ och senare med kroppsmetaforer där herren betraktades som samhällskroppens huvud. Flera svenska forskare har noterat en skärpt patriarkal hållning i kronans framställningar under 1500-talet och framåt. Vissa kontraktsföreställningar förblev dock starka mot mitten av 1600-talet, den patriarkala ömsesidigheten kom senare att förlora den uttalade kontraktskaraktären men innefattade överhetens plikt att ge materiellt stöd och råd till de underlydande, Runeby 1982, s. 79–85, Österberg 1989, s. 83, 90, dens. 1992, s. 94–96, dens. 1993, s. 136f; Hallenberg 2003. Jmfr diskussion om synen på statsbrott hos Lindberg 1992, t.ex. s. 543, som också noterar att en tidigare principiell rätt för ständerna att neka att hylla fursten om han ej fullgjorde beskyddet eller vaktade lagen levde kvar, ibid. s. 256. Frånvaron av trohetseder under 1630-talet försvagade interaktionen mellan allmoge och regering, vilket bl.a. resulterade i att hänvisningar till herrens nåd och barmhärtighet upphörde, Holm 2005, s. 385.

förväntningar.[40] Ståndslärans föreställningar om en slags funktionell ansvarsfördelning mellan olika grupper innefattade också mer eller mindre principer om ömsesidighet. Det kan finnas anledning att se närmare på uttalanden om ståndens funktioner och vilka implikationer detta hade för vidare föreställningar rörande sociala relationer och samhällets organisation. Inte minst synen på kyrkan är intressant under senmedeltidens slut med tanke på den reformation som skulle komma.[41]

Principen om reciprocitet berörde också beslutsformer. Det var under medeltiden och även senare centralt för furstar att kunna hänvisa till att politiska beslut tagits med samtycke från olika församlingar. Detta samtycke förstods på olika vis. Man menade att en pålaga skulle godkännas av alla berörda parter så länge den ej blivit reguljär. Å andra sidan var det inte ovanligt att starka furstar under medeltiden lutade sig mot ett ”tyst” samtycke som i huvudsak utgick från en frånvaro av protester eller motmakt. I Norden var principen förhållandevis stark och användes exempelvis när kungen sökte stöd från riksråd och ständerförsamlingar, samt när landstingen beviljade kronans extraskatter. När beslut fattades på herredagar, marknadsmöten och senare på riksdagar var det viktigt att framhålla att besluten fattats i enighet, den klassiska termen för en sådan enighet var *concordia*, en term som möjligen blev vanligare framemot 1600-talet då principen om samtycke försvagades. Dessa principer kunde även användas underifrån. Gabel har visat att bönder i det tidigmoderna Tyskland kunde göra motstånd med hänvisning till att de inte givit sitt samtycke till exempelvis pålagor, och att deras kollektiva ställningstaganden var eniga.[42] En annan mer institutionellt inriktad princip var den om participation, eller snarare representation. Gabel visar hur bönder kunde framlägga krav på deltagande i regionala parlament och andra instanser, i synnerhet i anslutning till omfattande beskattningar från landsfurstarna i mindre stater. Dylika krav kom från bönder också i

---

40 Den medeltida formeln var beskydd mot råd och hjälp, *Schutz und Schirm* mot *Rat und Tat*. Detta gick sedan alltmer mot en ge-och-ta relation, *Geben und Nehmen*, Wunder 1991, s. 399.

41 Österberg menar att ståndsläran var en grundläggande men också instabil komponent i böndernas mentala värld, en värld som bl.a. innehöll normer kring sociala relationer och samhällets organisation, Österberg 1992, s. 85, 97f.

42 Gabel 1995, s. 390–95, Hallenberg 2003, s. 31, 37f. Om europeisk medeltid Kern 1939, s. 187–90. Om senmedeltidens användning av samtycke från riksråd och församlingar vid skatteförhandlingar på riksplanet i Danmark se t.ex. Venge 2004, s. 32, 131, 326f, om den upproriska adelns klagomål 1523 på att samtycke ej inhämtats till skatter och annat, ibid. s. 334. För svenska förhållanden Hildebrand 1896, s. 387f. Om 1600-talets användning av *concordia* och *endräkt* i Sverige med rötter i den tidigare unga Vasadynastins behov av legitimitet, se Johannesson 1982, s. 16–19, Runeby 1982, s. 79–85, Österberg 1992, s. 95–97. Jmfr om argumentet att enighet var centralt för att upprätthålla friden, Gustafsson 2000, s. 281f.

anslutning till upproret 1525 i Tyskland.[43] Detta kan kopplas till de diskussioner om ständerväsende och arenor som diskuterats i kapitel 5.

En vidare form av beskyddsprincip återkom i allmogens krav på fred, vilket innefattade att överheten hade ansvaret för att vidmakthålla den yttre friden. Som redan har sagts menar flera forskare att detta var en av de fundamentala kraven på överheten, eller t.o.m. en grundläggande kulturell norm. Fredskravet kunde på ett okomplicerat vis röra regelrätt krigföring. Flera gånger under tidigmodern tid finner vi inte minst svenska exempel på att bönder krävde att krig skulle upphöra.[44] Men fridsbegreppet var för det äldre samhället fundamentalt och utgick också från en rädsla att en skör samhällsordning lätt rubbades av konflikter mellan människor. Om konflikter uppstod var det viktigt att utagera dem. Så länge de låg kvar under ytan, eller olika vänskapsband, fredsdeklarationer m.m. inte aktivt och kontinuerligt bekräftades, uppfattades det som att en riskabel obalans uppstått. På detta vis aktualiserades hela tiden ett behov av manifestationer av enighet eller samtycke.[45] Fredsprincipen var så att säga antitesen mot det våld som ofta var förhärskande. Algazi och andra har betonat att det konkreta våld herrar stod för under senmedeltiden kom att utgöra ramen för en beskyddarideologi. I vissa fall erbjöd en herre inte bara beskydd mot yttre hot utan begärde ersättning för att inte själv begå övergrepp. Men mer utbrett var att bönder nödgades betalade för beskydd mot andra hårdföra herremän. Bönder nödgades inte sällan att i interaktionen med herrar använda sig av tankefigurer om ömsesidighet och beskydd som till det yttre legitimerade ståndsprinciperna.[46] Den samtida föreställningen om ett utbrett våld var möjligen till delar överdriven och ingick i en social fiktion, vilken användes av

---

43 Ett allmänt problem kring krav på participation är att bedöma om kraven var principiella eller ställdes för att stärka möjligheterna att nå konkreta aktuella målsättningar, se vidare Gabel 1995, s. 396–411, principiellt om participation eller interaktion som en förutsättning för integrationsprocesser, Österberg 1989, s. 77.

44 Exempelvis bondeståndets krav i riksdagen 1609, Holm 2002, s. 206f.

45 Neveux/Österberg 1997, s. 162, 182f, Reinholdsson 1998, s. 129f, 147f, 154f, 199, Sandmo 1999, s. 231–43. I Norden var fridsbegreppet dessutom starkt kopplat till kärlekstanken. Ordet ”frid” syftade ursprungligen på den period under året när man i trygghet kunde ägna sig åt fortplantning och sådd utan risk för krigståg eller annat yttre våld eller rubbande av ordningen, Näsström 2001, s. 225, jmfr ”fridher” i Söderwall bd 1, s. 334f, samt suppl. bd 4, s. 214.

46 Algazi 1996, s. 129–67, jmfr kritik mot A. i Kaminsky 1998. Om liknande herrevåld mot bönderna i Slesvig-Holstein under 1400-talet, se Poulsen 2001, s. 65–71.

olika parter som ett påtryckningsmedel för att genomdriva förlikningar i samband med konflikter.[47]

Vi har redan sett att motstånd och uppror kunde anses legitima om överheten ej fullföljde sina åtaganden. Inom eliten kunde principen användas i synnerhet ifall fursten kunde anklagas för tyranni. Alltsedan antiken har det förts en diskussion kring undersåtars motståndsrätt – *resistentia licita* – vid en överhets övergrepp mot lag eller sedvänja. Thomas av Aquino formulerade den centrala doktrinen att mänskliga lagar enbart var moraliskt bindande ifall de var rättvisa, orättvisa lagar behövde ej följas.[48] Hur bönder och allmoge argumenterade kring detta under medeltiden vet vi litet om, men under 1500-talet menade bönder i exempelvis Tyskland och Frankrike i samband med uppror och organiserad skattevägran att de utövade ett rättfärdigt legalt motstånd och en legitim form av självhjälp mot tyranni när de försökte hindra orimliga skatter. Övergrepp mot undersåtars frihet, autonomi och sedvänjor kunde alltså kritiseras med hjälp av tyranni-kategorin och utifrån att man försvarade en egen rätt som förvaltade rättfärdighet och rimlighet. En sådan motståndsrätt godtogs naturligtvis sällan av överheten, men principen förblev stark och användes regelbundet av exempelvis tyska bönder ända inpå 1700-talet.[49]

Begreppen allmännytta och det allmänna bästa och deras innebörd har bedömts olika av olika forskare. Enligt vissa inbegrep de ett mått av modernisering eftersom de innebar att politik uppfattades som något med ett påverkbart innehåll, ett innehåll som ofta gick utöver de klassiska kategorierna freden och rätten. Begreppen användes redan på 1300-talet i England i denna expansiva mening. Under senmedeltiden

---

47 Vissa forskare i England har betonat att det visst utövades våld och privatkrig under senmedeltiden på många håll, men att våldet också i hög grad var en social fiktion. Inför tvister och rättsliga processer fanns en återkommande närmast rituell tendens att hota om våld och att hänvisa till rätten för att undvika ett uppslitande våld. Vanligen önskade folk inom lokalsamhället att tvister skulle gå till förlikning och försoning, den inre harmonin skulle återställas, Hicks 2002, s. 178f. utifrån Maddern.

48 Isenmann 1995, s. 24, Kern 1939, s. 122–38.

49 Gabel visar att tyska bönder och inte minst deras juridiska företrädare under 1700-talet fortfarande kunde hänvisa till en sådan rätt. Även om överheten ofta under tidigmodern tid kom att betrakta olika former av självhjälp med hänvisning till motståndsrätten som illegal ohörsamhet verkar principen ha levt kvar bland bönderna till den grad att motståndsrätten kom att kilas in i den juridiska lärda litteraturen. En tidigmodern process av förrättsligande av sociala konflikter ledde till att bönderna alltmer använde sig av den lärda juridikens system. Där växte fram en princip om *defensio licita*, rättfärdigt legalt försvar. Med principer om 1) privatsrättslig nyttjanderätt eller 2) naturrättsliga kategorier om nödtorft, tillgänglighet och liknande, försvarade bönderna olika former av subsistensrätt, se vidare Gabel 1995, s. 363–70. För franska exempel från 1500-talet Bercé 1974, T 1, s. 274.

innefattade principen om det allmänna bästa normen att alla skulle bidra till att garantera inre och yttre frid. Herrar som berikade sig själva på det allmännas bekostnad uppfattades som ett avgörande hot mot det allmänna bästa och rikets säkerhet.[50] Liksom Blickle framhåller Gabel att allmännyttan i tyska riket var en princip som främst användes underifrån kring 1500, för att sedan övertas av den expanderande förvaltningsstaten i ett hegemoniprojekt. Men begreppen behöll en ledande roll i konkreta definitionstvister om vad som var nyttigt för det gemensamma goda. Bönder använde dem i sina besvär, och herrarna använde dem i sina försök att motarbeta bönders krav genom att förklara dem för egennyttiga. Från svenskt håll har det sagts att allmännytteprincipen vid mitten av 1500-talet främst användes av centralmakten för att på liknande vis legitimera olika pålagor. Ofta kom överhetens argumentation att sammanföra principen om det allmänna bästa med patriotiska argument, man åberopade helhetens intresse gentemot undersåtars egennytta. Men i Tyskland använde bönder ofta principen för att kritisera överhetens lyxkonsumtion och annat som enligt dem inte låg i det allmännas intresse – i själva begreppet låg alltså implicit en föreställning av en allmänhet, en offentlig sfär, som byggde på andra premisser än det vi i dag kallar för det privata.[51]

Under äldre tid hade inte principen om det allmänna bästa en självklar territoriell situering. Det var inte givet att allmogen i en region skulle betala till förmån för andra landsdelar, medan allmogen däremot ofta var villig att bidra till pålagor som på något vis gagnade riket. I Norden ansåg bönder och allmoge ofta att det egna försvaret och uppbåden var ämnade att försvara främst hemtrakterna, en princip som härrörde från landslagarna. Allmännyttan kunde alltså i vissa situationer vara begränsad till det egna häradet eller landskapet, något som ofta av forskare uppfattas som en slags provinsialism, men den omfattade inte sällan också riket i en vidare mening.[52] Utifrån detta kan man alltså räkna med olika uttryck för proto-nationalism, eller patriotism. Detta ämne har varit föremål för mycket undersökningar under senare tid. Även om det har gjorts olika bedömningar om hur man ska uppfatta äldre tids uttryck för patriotism så brukar forskare idag framhålla att sådana uttryck var kopplade till de konkreta företeelser som utgjorde grunden för gemen-

---

50 Gabel 1995, s. 337 utifrån Maier, Reinholdsson 1998, s. 209f.

51 Gabel 1995, s. 339–43, Harnesk 2003, s. 51–55. I St Gallen använde allmogen kring 1500 begreppet för att legitimera sin allemansrätt, i Basel användes det istället av jordherrarna för deras rättigheter, Njåstad 2003, s. 29f, utifrån Blickle 2000. I början av 1600-talet var allmännyttan och i tilltagande grad rikets behov de mest återkommande argumenten från kronans håll i Sverige när man gav avslag på allmogens besvär, Holm 2005, s. 391f.

52 Enligt landslagarna skulle landstingen godkänna uppbåd som skulle gå utanför lagsagan, se vidare Jespersen 1999, s. 12.

samma intressen och institutioner, för nordisk del i synnerhet lagarna. Därför väljer jag att undersöka vilka normer och värderingar som användes för att försöka mobilisera en lojalitet till landet eller riket, snarare än att förutsätta en sådan lojalitet.[53]

Vid konflikter mellan bönder och herrar om resurser användes inte sällan principer om vad som var materiellt rimliga anspråk. Dels förutsattes vanligen de materiella resursernas konstans. I det förmoderna samhället fanns ingen allmänt accepterad föreställning om tillväxt vilket innebar att legitimiteten i kraven på vad som skulle bekostas var desto skörare. Konstansprincipen var allmänrådande under medeltiden för att börja förskjutas under 1500- och 1600-talen.[54] En i bondesamhället utbredd föreställning som kunde leda till spänningar gentemot överheten var den om *Auskömmlichkeit* (ung. tillräcklig försörjning) eller *Hausnotdurf* (husnödtorft). Undersåtar ansågs ha rätt att göra motstånd då deras hushålls existens och reproduktion hotades av allt för höga pålagor. Man använde sig av en slags naturrätt som skulle ge utrymme för hushållets basala behov.[55] Såväl furstar som jordherrar beaktade inte sällan denna princip genom avkortningar samt lindringar av skatter och räntor för nödutsatta gårdar. En annan omstridd kategori var den om nödvändighet, inte minst vad gällde de projekt överheten ville skulle bekostas. I synnerhet elitens statuskonsumtion kunde möta kritik från bönder och allmoge om att denna inte fyllde några behov. Däremot var behov utifrån akut nöd en legitim och ofta använd princip bland bönder och allmoge. Man såg det som en plikt att hjälpa släktingar, grannar och även herrar som råkat ut för nöd i form av krigsskada, missväxt, brand, översvämning och liknande, samtidigt som det var rätt att neka hjälp för sådant som inte berodde på nöd. Här finns en koppling till den medeltida skattekategorin utomordentlig eller extraordinär hjälp, alltså en hjälp till kronan vid nöd i form av främst krigshot, en återkommande anledning till skatteuttag under senmedeltiden.[56]

---

53 Norden har diskuterats som speciellt med en tidig omfattande legalism med protonationella drag, se t.ex. Österberg 1992, s. 89f, 97, komparativt med övriga delar av Europa se Blickle 2000, del 2, s. 6 ff. Protonationalistiska element som helgonkulter, nya begrepp för *patria* och vikten av svenskt blod, användes av eliterna i Sverige under 1400-talet för att uppnå politisk legitimitet, Reinholdsson 1998, s. 51–64. Om användningen av riksbegreppet i Sverige under tidigt 1500-tal med betoning på frånvaron av nationalistiska identiteter, Gustafsson 2000, särsk. kap 9.

54 Gabel menar att adelns växande lyxkonsumtion här var avgörande, Gabel 1995, s. 346f. Gustav Vasa kunde emellertid använda sig av tillväxtargument i sin propaganda, Hallenberg 2003.

55 Gabel 1995, s. 348, R Blickle 1987, s. 42–64, även Ågren/Johansson 1994, s. 132f. Jmfr en pessimistisk bedömning om hur principen användes ”outtröttligt” av svenska bönder under 1500-talet men sällan fick erkännande av statsmakten, Harnesk 2003, s. 48–51.

56 Gabel 1995, s. 349–51. Liknande om engelska förhållanden, Hicks 2002, s. 132

Det kanske mest flexibla av begreppen var enligt Gabel rimlighet (*Naturlig Billigkeit*), som användes för att försöka avgränsa vad som var ett socialt godtagbart styre. En klassisk form för detta var den latinska formeln *suum cuique tribuere*, av var och en efter förmåga. Gabel noterar fall där bönder använde begreppet för att kritisera exempelvis privilegieformer och beskattning som slog ojämnt geografiskt eller på annat vis.[57] Rimlighetsprincipen kunde förlänas en patriarkal karaktär, vilket blev tydligt med 1600-talets tankar kring en moraliskt godtagbar överhet. Forskning kring tidigmoderna kungar och adelsmän har visat på en ofta använd föreställning om herren som straffande men också nådegivande. Patriarkala föreställningar innefattade ofta en del av de element av reciprocitet som redan diskuterats, och har av en del forskare uppfattats som en förståelseram som begränsade både undersåtars och herrars rörelsefrihet. Samtidigt präglade patriarkalismen även relationerna inom bondesamhället och dess hushåll.[58] Den kungliga nåden byggde på en rättslig tradition om geometri, i Sverige formulerad inte minst av Olaus Petri i domarereglerna från 1530-talet. Olaus uppfattade rimligheten som en geometrisk förståelse av en lokalt utarbetad tradition eller en enskild undersåtes särskilda omständigheter, alltså ett situationsetiskt förhållningssätt som man menade skulle underbygga domarens eller herrens maktutövning. Kapaciteten att göra sådana bedömningar kom i senare rättsteori alltmer att förbehållas den högste domaren, kungen, men uppfattades troligen under senmedeltiden till stor del ligga under den lokala rättsapparatens ansvar.[59] Principen kom alltmer att ställas mot en furstlig tolkning av rätten som av Gud kommen, och därmed allmängiltig

[57] Gabel 1995, s. 355–60.

[58] Den danska jordadeln använde ofta under 1600-talet tanken att en herre agerade utifrån billighet, vilket iscensattes med de varandra kompletterande karaktärerna av en hårt straffande men också nådegivande herre, Appel 1999, s. 320ff. Samma har noterats gällande den svenske kungens självrepresentation under 1600-talet med de drakoniska straffen som ofta avlöstes genom benådning, ett slags ritual som underströk bilden av kungen/herren som allsmäktig och samtidigt välvilligt försonlig, Österberg 1992, s. 92–95, 97, dens. 1993, s. 136f.

[59] Johansson 1990, s. 174. Lindberg visar på tidigmoderna föreställningar om geometri som en aristokratisk kvalitet för en god herre och domare. Lindberg 1992, s. 447f. Enligt Blickle var en viktig orsak bakom de senmedeltida bondeprotesterna i Tyskland spänningar mellan en tilltagande lokal förvaltning och rättsutövning, och överhetens interventioner i dessa, Blickle 1993, s. 72f, 133–37, 251, jmfr dens. 1987, s. 167–79. Jmfr om hur medeltida menigheters uttolkning av lagen kunde ha företräde framför kungens vid konflikt, Kern 1939, s. 191f. Se t.ex. Olaus Petri Domareregler: ”Thet menigha mandz besta, thet är yppersta Laghen, Och therföre thet som finnes them menigha man til nytto wara, thet bör reknas för lagh, än tå at bescriffuen lagh annorledhes kan halla. Landzens sedh, när han haffuer icke oskäl medh sigh, bör han reknas för lagh.”…”För ty Domare embete är sådant, at man skal wara snarare til at hielpa än til at stielpa. Beskydda ens mandz ähra och godha rychte skal Domaren, och icke förkrenckiat, medh mindre at saken är så vppenbar worden medh skäl och bewijs, at ingen beskydning hielpa kan” OPSS 4, s. 304, 305.

och förbjuden att ifrågasätta. Denna rättssyn blev allt starkare med den framväxande furstestaten under 1500- och tidigt 1600-tal.[60]

Man har också i forskningen diskuterat en likhetsprincip som ska ha varit grundad i ett slags jämlikhetsideal inom lokalsamhället i det äldre bondesamhället, och som bl.a. utgick ifrån att alla vuxna män skulle delta i församlingar oavsett ekonomisk status. Detta var en central del av kommunalismens horisontella värdesystem som stod gentemot ståndssamhällets vertikala hierarkiska relationer. Denna tes kan kritiseras på flera vis, inte minst utifrån kvinnors och svagare gruppers ställning. Kanske ska likhetsprincipen för äldre tid anses ha varit förbehållen manliga husbönder i deras roll som hushållens företrädare. Argumentet om likhet användes i Sverige återkommande av bönder och lokalsamhällen under tidigmodern tid. Å ena sidan kunde det anslutas till rimlighetsprincipen, att ojämlika omständigheter som t.ex. klimatet skulle beaktas för jämlika undersåtar. Men allmogen kunde å andra sidan jämföra sina förhållanden med de på andra platser för att eftersträva en materiell rättvisa.[61]

Principer om den enskildes ära och heder och frihet som inte fick kränkas kan sägas ligga nära den om rimligt styre. Det förekom i det förmoderna samhället vissa föreställningar om den enskildes okränkbarhet och naturliga friheter. Herrars godtyckliga fängslanden av bönder, och livegenskapens olika former med flyttförbud och liknande mötte på många håll starkt och indignerat motstånd där ofta människans ära och heder, respektive en naturrättslig frihetsföreställning, användes som motargument. Även kollektiva rättigheter och befrielser från anspråk från överheten i form av lokala sedvänjor och privilegier anknöt till frihetsbegreppet.[62]

Egendomsrättens roll berodde till stor del av vilka grupper som försökte utnyttja den. Landbor hade av naturliga skäl inte samma möjlighet som självvägande att använda sig av detta argument, vilket torde utgöra en faktor bakom att exempelvis svensk forskning uppfattar egendomsrättens status hos äldre tiders svenska bönder som mer accentuerad än vad gäller motsvarande förhållanden i t.ex. Tyskland.[63] Redan under senmedeltiden användes där ibland den romerska rättens egendomsföreställningar taktiskt för att hävda jord, allmänningar och liknande. Inte sällan användes en kollektiv, kommunalistisk besittnings- eller egendomsprincip som ställdes mot jordherrars anspråk på individuellt ägande av exempelvis skogar. Den romerska rättens definition av äganden som exkluderade parallella nyttjandeformer uppfattades då stå i konflikt med andra värden som subsistensrätt, sedvänjor och liknande. Detta förblev i stora delar av Europa en kontinuerlig motsättning under

60 Kjöllerström 1957, s. 10, 17–22 passim, jmfr Lindberg 1992, s. 233–63.
61 Harnesk 2003, s. 60–62.
62 Gabel 1995, s. 361–63, 386–90, jmfr Blickle 1993, s. 83, 109–11, 290. Se vidare nedan om frihetsbegreppet.
63 Österberg 1992, s. 89f, 97.

tidigmodern tid. Bönders och landbors besittnings- och nyttjanderättigheter kunde juridifieras under termen *dominum utile*, som stod mot själva ägandet, *dominum directum*. Men bönder kunde också använda sig av egendomsrätten för att hävda t.ex. arvsrätt och fullt ägande genom besittning, friköp och liknande.[64] I Sverige har man diskuterat bönder och egendomsrätt främst i samband med frälseköpen och kronans försök att under 1600-talet driva igenom ett slags överägande på skattebondejord, medan dansk forskning främst betonat de självägande böndernas på liknande vis alltmer trängda position under senmedeltiden och 1500-talet.[65]

Ett annat kriterium för besittning och egendom var hävden. Maria Ågren visar på åtta varianter av rättsliga argument för rätt till egendom med utgångspunkt i hävdkriteriet under tidigmodern tid. Flera av dessa tangerar tidigare nämnda principer om husnödtorft och liknande: 1) bruk under lång tid, viss tids hävd samt urminnes hävd 2) aktivt försvar, där det var centralt att bevaka sin rätt mot annan parts klander 3) att man hade agerat som ägare 4) att man hade nedlagt arbete, exempelvis som nyodlare på kronans jord 5) eget behov, som t.ex. betydde att bönders utmarker skulle stå i proportion till husbehovet. 6) att man var släkt med tidigare innehavare 7) för att trygga skattläggning / skattebetalning/statens behov 8) att man hade laga fång genom köp, arv, gåva, byte eller förfallen pant. Ett nionde har också diskuterats: privilegier som styrkte olika rådighetsanspråk vilka under tidigmodern tid fick en egendomsliknande karaktär. Eftersom rättssystemet hade svagheter var den enskilde nödgad att aktivt försvara sin rätt, hävda sig, höja sin röst. Hävd-kriteriet var en ”kulturell kod” som varit ännu mer avgörande under medeltiden eftersom den, ofta parad med makt, var ett viktigt medel för att tillskansa sig och vidmakthålla rättigheter över huvud, inte bara kring egendom i vår mening. Detta är ett viktigt element för att förstå fejder under senmedeltiden, vilka ofta syftade till att försvara hävdvunnnen rätt i en omvärld utan någon rättsgarant med våldsmonopol. Fort-

---

[64] Under det stora tyska bondeupproret 1525 använde bönderna romersk-rättsliga principer om ägande- och besittningsrätt samtidigt som de kritiserade jordherrars användning av samma principer. Bönder önskade vanligen ett skydd av ägande- och besittningsrätten, men under perioder då jordherrar expanderade sina anspråk på t.ex. allmänningar kunde istället bönderna välja att försvara hävdvunna former för gemensam allmänningsanvändning, sämjor och liknande, Blickle 1993, s. 58–65, Gabel 1995, s. 372–85. Om allmänningskonflikter se t.ex. De Moore/Shaw-Taylor/Warde 2002. Om begreppsparet *dominum utile* / *dominum directum* och dess svårigheter, Fenger m.fl. 1982, s. 27f, 167f. För en studie om tidigmoderna lokala regleringar av skogs- och fiskeresurser i Södermanland Sundberg 1993, s. 115–68.

[65] Hertz 1978, s. 86–97 med referenser. Om Sverige t.ex. Schalling 1927, Revera 1984.

farande under tidigmodern tid täckte principen om hävd en rad olika rättsliga relationer.[66]

Vi har naturligtvis också de normativt rättsliga kategorierna som var avgörande i äldre tid. Forskningen har betonat att allmogen i Sverige och Norden troligen använde den skrivna lagen som en hänvisning i sina protester i betydligt högre grad än på många håll på kontinenten där sedvänjor och gamla privilegier spelade en desto viktigare roll. Sverige kännetecknades av en sedan 1300-talet kontinuerlig, väl spridd och bekant rikslagstiftning som fick en stark status i samhället och utgjorde grunden för en rikssammanhörighet.[67] Men det finns anledning att också beakta användningen av sedvänjan, traditionen, det hävdvunna, *Herkömmlichkeit*. Den var åtminstone i den kontinentala traditionen kopplad till minnet i det att hävd kunde bekräftas genom att man vittnade om hur det varit i mannaminne o.s.v. Det var för bönderna betydligt lättare att ifrågasätta en pålaga som inte hade täckning i sedvänjan. De använde naturligtvis begreppet med urskillning efter behov, men begreppet hade sådan legitimitet att om överheten kunde åberopa sedvänjan för en pålaga gav bönderna betydligt lättare med sig, även om pålagan i sig var illa sedd.[68]

Många historiker har menat att sedvänjan var den vanligaste utgångspunkten för bondeprotester i äldre tid. I äldre forskning har den ofta uppfattats som en konservativ, oreflekterad traditionalism men man har alltmer börjat förstå principens komplexa karaktär. Den kunde även användas i samband med offensiva krav från böndernas sida.[69] Under tidigmodern tid användes ofta sedvänjan som argument om mycket gamla eller uråldriga förhållanden som skulle vidmakthållas.[70] Men under

---

66 Ågren 1997 särskilt s. 28–30, 169f, 191–201, 218, som rörande denna ”äldre rationalitet” utgår från Brunner och Österberg/Lindström 1988. Det nionde kriteriet föreslås av Granér som utifrån Sewell argumenterar för att privilegier under tidigmodern tid hade karaktären av ett slags ”quasi property”, Granér 2002, s. 58–63. Om medeltida definitioner av egendomsförvärv även Fenger m.fl. 1982, översiktligt s. 12f, om aktivt hävdande särskilt s. 109–13. Även Aronsson 1992, s. 29ff, Reinholdsson 1998, s. 127, 211, 218f, 258, Sandmo 1999, s. 108. Jmfr om hur mänskligt tal i det forntida Island var förknippat med aktiva handlingar, överenskommelser och anspråk, Österberg 1991b, s. 170–73. Rådighetsanspråk spelade en central roll för de ”herlighedsprivilegier” den danska adeln tillskansade sig under 1500-talet, se Cederholm 2004.

67 Österberg 1992, s. 89f, 97, med hänvisning till Gurevich som betonar lagens centrala roll i det medeltida Nordens föreställningsvärld. Vidare Reinholdsson 1998, s. 54–56, Neveux/Österberg 1997, s. 162–64, som påpekar att lagbegreppet ofta användes tillsammans med ett mer transcendentalt rättvisebegrepp, som lag och rättvisa, i Tyskland *Recht und Billigkeit*.

68 Gabel 1995, s. 351–55, Harnesk 2003, s. 55–59. I Sverige beviljade regeringen i början av 1600-talet inte sällan allmogebesvär som argumenterade utifrån lag, sedvänja, samt även allmännytta, Holm 2005, s. 390.

69 Blickle 1988, s. 58f, 85. Blickle framhåller dock sedvänjeargumentets begränsningar i samband med 1525, dens. 1993, s. 139.

70 Se exempel hos Luebke 1997, s. 83, 89.

medeltiden utgjorde nog den lokala sedvänjan i högre grad ett avgörande komplement till de skrivna lagarna. I den fastställdes – ofta muntligt – pålagors nivåer, nyttjanderättigheter till naturresurser och utmarker m.m.[71] Sedvänjan hade alltså stor tyngd, och kunde fortfarande under 1500-talet jämställas med lag.[72] Fördelen med sedvänjor var att de kunde förändras med hävd, behålla sin funktionellt reglerande karaktär i en föränderlig omgivning och därmed fortsätta att symbolisera det etiskt goda.[73] Detta innebar att de var öppna för en rad olika former av konflikt och tolkningsstrid. Vanligen förekom det lokala juridiska rutiner för att fastslå vilka sedvänjor som rådde mellan exempelvis bönder och herrar, men en stark part kunde också på olika vis frångå eller övertrumfa de kontrollfunktioner som fanns.[74] Länge grep sedvänjan åtminstone i de tyska områdena över förhållanden som i sin tur reglerades av andra principer som tillgänglighet och husnödtorft. Sedan är det omtvistat huruvida sådana krav ska uppfattas som radikala eller mer som en inarbetad praxis.[75]

Om man jämför de principer som Gabel, Neveux-Österberg m.fl. funnit som uttryck för tidigmoderna bönders rättsföreställningar med en medeltida kyrko- och statsrättslig diskussion kring skatterätt och liknande finner man en anmärkningsvärd kontinuitet vad gäller de grundläggande principerna. I diskussioner som fördes av kyrkliga tänkare som Thomas av Aquino och hans efterföljare, liksom i olika furstespeglar, lyftes flertalet av ovan nämnda principer fram. Den återkommande uppfattningen om furstens rätt till skatter som härledd av en gudomlig rätt löpte parallellt med en rad motargument. Man framhöll principer som att skatter skulle vara rimliga och inte inkräkta på basal subsistens, ett resonemang som överensstämde med husnödtorftsprincipen. Kungen skulle leva av sina egna inkomster och bara uppbära extraordinära skat-

---

71 Om sedvänjans, prejudikatens och praxis starka roll i rätten i medeltidens Danmark, Jørgernsen 1940, s. 126–28, om hanteringen av allmänningar i Europa generellt se De Moor, Martina / Shaw-Taylor, Leigh / Warde, Paul (ed). 2002. Se t.ex. Larsson om Dackeupproret som syftande till bevarande av sedvänjorna, det som varit, L-O Larsson 1964, s. 338f. I de tyska områdena fanns en rad rättsinstrument för att fastställa lokala sedvänjor som *Urkunden*, *Weisungen*, muntlig tradition, vittnesmål, men också nedskriven rätt, s.k. *Urbar* som blev allt viktigare under senmedeltiden, Blickle 1988, s. 32. Holenstein 1991, s. 150–216, dens. 1996, s. 18, 21f, Algazi 1999.

72 Se Olaus Petri Domareregler, ”Landzens sedh, när han haffuer icke oskäl medh sigh, bör han reknas för lagh”, OPSS 4, s. 304.

73 Reinholdsson 1998, s. 128f, Kern 1939, s. 75, 149–64. Ingen av dem problematiserar emellertid skillnaden mellan skriven lag och sedvänja.

74 Inte sällan kunde herrar hävda ökade rättigheter som sedan legitimerades av sedvänjan. Om processen bakom ”sättandet” av lokala ordningar i det senmedeltida Tyskland som utvisade sedvänjan se inte minst Algazi 1997, dens. 1999. Om danska förhållanden Jørgensen 1940, s. 126–28, Dahlerup 1989, s. 99. För andra delar av Europa se Kelley 1991, s. 66–70, Cohen 1993, s. 11f.

75 Blickle 1988, s. 85f.

ter vid akuta behov, ofta med koppling till föreställningen om ett det gemensamma bästa (*bonum commune*, *utilitas communis*, *utilitas publica*). Alternativt inringades olika behov av termen nödvändighet (necessitas) eller av tanken om ett bevarande av samhället (*communis conservatio societatis*). Principen om en omedelbar nödvändighet kunde leda till att den enskildes egendomsrätt kunde upphävas för att stödja det gemensamma. Makten att upphäva enskildas rättigheter tillkom alltså inte självklart fursten utan kunde vara härledda ur en allmännytta. Även lägre ämbetsmän kunde ta ut skatter men med förbehåll grundade i vad som var nödvändigt, och deras kapacitet att pålägga skatt skulle dessutom ha täckning i sedvänjan. Furstens egen skatteutskrivning var oftast begränsad av olika krav på samtycke, vanligen av ett aristokratiskt råd eller liknande. Ändamålet var centralt. En skatt fick inte gå in i en odefinierad statskassa utan antingen skulle skatter användas för ett explicit kungligt ansvar, främst militärt försvar, eller för noga avgränsade egna kungliga behov som vid giftermål eller kröningar. Överdriven lyx skulle undvikas, och man hyste ett uttalat ideal om att fursten skulle kontrollera sina mellanhänder mot bedrägeri, underslev och missbruk i samband med skatterna.[76]

Vi finner alltså en tydlig kontinuitet vad gäller de mer centrala begreppen för ett rättvist styre och rättfärdiga resursanspråk, då bönder under tidigmodern tid ofta använde sig av samma principer som sedan länge nyttjats av en lärd elit. Det finns alltså anledning att kontinuerligt försöka belysa hur eventuella sådana korrespondenser tog sig uttryck under senmedeltiden i de två regioner som står i fokus i denna undersökning.

Efter denna översikt är det alltså dags att ställa sig frågan: går det att i det materialet som jag gått igenom för Skåne och Småland finna artikuleringar av sådana värden och normer som annan europeisk och nordisk forskning har identifierat för medeltid och tidigmodern tid? Vilka argument användes explicit och vilka ytterligare användes implicit, enligt min tolkning?

Normer och värderingar bakom protester och motstånd, Småland–Skåne 1490–1525

Så är det dags att övergå till denna avdelnings egentliga studie av det empiriska materialet från mitt område. Tematiskt kommer jag att inleda med olika uttryck för föreställningar om relationen mellan bönder och överhet som präglad av ömsesidighet eller reciprocitet inom en mer eller mindre hierarkiskt formulerad ram. Här kommer i synnerhet folks krav på rättsligt och militärt beskydd att spela en central roll, ett beskydd som innebar ofta ambivalenta bekräftelser av de sociala relationerna. Efter det kommer jag att analysera en rad kategorier som avser samhällets

[76] Isenmann 1995, s. 28f, 30, 35, 37, 38. Jmfr utifrån franska bondeuppror Bercé 1974, T 1, s. 382f.

ordning, frihet, lag och rätt, och banden mellan bönder och överhet i relation till dessa. Eftersom källor med direkta uttryck för normer och värderingar underifrån är förhållandevis sällsynta, kommer jag att komplettera diskussionen med tidigare iakttagelser rörande praxis vad gällde bl.a. användningen av arenor, bönders rättsliga kompetens och andra förhållanden som indirekt kan bidra till en förståelse av vilka normer och värderingar som användes. Viktiga är inte minst böndernas val av platser och former för att artikulera protest och motstånd. Dessa praktiker innefattades också i den politiska kulturens normsystem, och var som vi redan har sett ofta omtvistade. Slutligen går vi över till mer moraliskt-rättsliga kategorier kring husnödtorft och liknande för att avslutningsvis behandla religiösa kategorier i kommunikationen mellan folk och överhet.

Metoden är hermeneutisk och kontextualiserande. Vissa principer kan finnas uttryckta under särskilt spända förhållanden, exempelvis under resningar. Andra finner vi i en mer vardaglig praxis. Genom att ”läsa” bönders agerande gentemot olika former av överhet kan vi dra vissa slutsatser om de underliggande rättsföreställningarna. Kvarlevor från kommunikationen mellan t.ex. jordherrar och deras underlydande är ytterst sällsynta. Däremot finner vi en del uttryck för hur de agerade samfällt eller inte. Därav kan vissa slutsatser dras. Det ingår också i ambitionen att liksom annan forskning se praxis som en del av den politiska kulturen. Det konkreta agerandet var det sätt varpå den och dess normsystem reproducerades – och ibland förändrades. En rad lokala och regionala sedvänjor kan rekonstrueras. Slutligen ska påpekas att samma källor, t.ex. allmogens klagomål, kan diskuteras på flera ställen för olika frågeställningar.

Ömsesidigheten i form av beskydd

Som tidigare nämnts var ett återkommande krav från tredje ståndet (borgare, bönder och allmoge) i senmedeltidens Västeuropa, att kronan skulle hindra den stora mängden övergrepp från fogdar, länsherrar och jordherrar. Man ville hindra övervåld, försvara rätten och vissa friheter rörande exempelvis resande och handel. Liknande krav restes som vi har sett inte sällan från bönder och allmoge i Sverige och Danmark under senmedeltiden.[77] Hur uttryckte bönder sin önskan om ett kungligt beskydd, och hur framställdes ansvaret för detta beskydd inom den hierarkiska ramen för relationen mellan herre och undersåtar?

Kungens beskydd

De få bondesuppliker jag funnit för perioden var vanligen utformade så

[77] På en del håll där kronan nått en viss administrativ styrka ledde dylika protester till åtgärder i form av kommissioner och liknande, Kaeuper 1988, s. 139, 156f. Om klagomål på fogdar och länsherrar i samband med exempelvis beskattning och hindrande av resande, se ovan kap. 2 och 4.

att rättigheter till en viss resurs hotades, varför man efterfrågade beskydd. Bönder vände sig till kung och riksföreståndare för att få stöd mot vad man menade vara lokala herrars övergrepp. Det kunde gälla direkta övergrepp som när Jens Holgersson (Ulfstand) tog ängar, skog och fiske i Skåne från Vallösa byabönder. Dessa skrev kring 1520 till kungs ”wij fattige mænd haffve oc lad gi (?) ed nadhiæ forstand som jens holgens hafwer giwth woss”, de begärde att få njuta av det

”som wij haver till fozom hafftt och wor fader oc forædder haffve nött och gjort fyllist aff”.

De bad att kungen skulle hjälpa dem att få tillbaka den mark och de rättigheter herr Jens hade överfört till egna nybyggda landbogårdar i trakten.[78] Här framkommer omedelbart flera begrepp och förhållanden som vi snart ska fördjupa oss i. Bönderna framträder som ”fattiga” män, de förväntar sig hjälp mot en lokal stormans övergrepp mot dem och de rättigheter som de tillsammans med sina förfäder förtjänat. Kungens ansvar för att rätta till en rubbad ordning togs för given och behövde inte argumenteras för. Det var hans funktion som rättens bevakare man appellerade till.

Ungefär samma begrepp finner vi i Sölvesborgs invånares supplik ca 1505 rörande en ollongäld som införts för nyttjandet av skogsmarker kring den lilla staden. Klagomålet riktades mot länets förre pantherre rikshovmästaren Poul Laxman († 1502). Man argumenterade för att han med detta överträtt sedvänjorna i trakten.

> *begærer vi og beder ydmygelig om for Guds Skyld og vor Tjenste unde os vor ore at have, som fadher og Forældre før os har haft af Arild, at ingen Herre eller wolss man har nogen Tid begæret Oldengæld af vor bygsko førend Hr. Laxman*

Till formen sökte man alltså kungligt beskydd mot en länshavares övergrepp mot lokala sedvänjor.[79] Här tillkommer hänvisningar till Gud och allmogens ”tjänst”, även dessa kommer vi att beröra mer nedan. Klagomålet rör sig om en länshavare som i och med pantinnehavet bör ha kunnat agera förhållandevis självständigt men ändå formellt sett befann sig under visst kungligt överinseende. Men återigen tas kungens ansvar för att rätta till ett orättfärdigt övergrepp för givet utifrån det faktum att ett sådant ägt rum.

I norra Småland besvärade sig en fjärding eller möjligen ett skogelag till riksföreståndaren Svante Nilsson om hur ägaren till en herregård gått emot en dom på ett skogsskifte:

---

78 Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B 38 D.K., DRA.

79 Rep. 2 rk., nr 13031 med moderniserad stavning. Om pantinnehavet av Sölvesborgs län se ”Laxmand, Poul” DBL bd. 10, s. 154. Observera att ordet ”wolss man” var ett senmedeltida danskt uttryck för överhetsperson i kunglig tjänst se ”Voldsmand” i Kalkar 1881–1907, bd 4, s. 858, jmfr Dalgård 2000, s. 35.

ær var storligh troo ok bón tiil edhers om æn landzsien i mellum skæræssóó ok marbijgh fyærdwnghen ath i gór som æn godh her ok hyelper oss fatighe men then dijæl som rætthen ut wijssær fforthy ath siennan haffver varith ther uth offver, ok the dande men som thet saa the dómde oss siennan tiil, ok nw haffver the tagit oss worth borth ifraan met woldh ok welde i thet forbodh som foget ok dombær dómdhæ oss tiil bodha skogh akær ok ængh saa ath wij nijóthum ynghen diæl som oss til hóræ fatighe men thet klagha wij fórst fór gwdh ok for eder naadhs saa illæ the gór i moth oss

Bönderna hade åter vänt sig till rätten:

tha wijlle the eij koma igen tiil swars, ok wij loth oss alla sæmyæ paa bade sydher om thet radh som mijsth paa skoghen laa, tha sporde foget ok domber om them sæmmijæt om bode anderath tha swarath the allæ jaa tha gyldhe the xii da(n)dæ men thet saa lengha ath the kwunde wysset andet uth, paa thet ath the koma ey i rætthen tiidh som then war tiil sieindis tha forbóss then all then dyæl som the haffde inden raan tiil rættha ok thet mottha wij ey nijóthe pa war war(!) *sydhæ*[80]

Även här söktes alltså den centrala instansens beskydd mot vad man menade vara orättfärdiga övergrepp mot lokala sedvänjor och processrättsliga regler, och man ville försvara den skogssämja som tidigare gällt. Återigen möter vi ”fattiga män”, som klagar för ”Gud och eders nåd” och riktar sin ”tro och bön” till riksföreståndaren om hur ”illa de gör mot oss”. Beskrivningen av den orättfärdiga handlingen utgör själva klagomålet. Motparten hade tagit böndernas del i skog, åker och äng ”med våld och välde” trots fogdens och domarens dom.

I Västbo finner vi Burseryds sockens skattebönder som klagade på hur de först fått uppskov med sin skatt av en länsherre. Sedan hade en fogde ändå tagit upp den med våld och därefter krävde länsherren skatten igen:

kom idhers ffothe swen knwtsson ok slo wore dijre wp ok togh wth ffornemdhe skath ok sadhe ath han hadhe ther idhers beffalningh wppa ok nw wyl ffornemdhe lasse skwme haffue skath aff os wppa nijth, men tro wij Fwlkommelighe tiil idher ath os fatighe inghen wreth sker her wtij ok icke tro wij heller ath idher ffogthe gør idhers breff wmundycth wij wyle gerne bewijsse thenne idhre tro man lasse skume all then deel som ffatighe tro dannemen bór ath góre effther idhers beffalningh ok breff sa ath han oss inthet skylle skal kere herre bidhe wij idher kerlighe atj scriffue os idher willie tiil her om ffor ty idher ffogthe oss loffwadhe

[80] Odat. supplik från 32 bönder (i Marbäck fjärding), SA 513, här efter avskriften i RA.

ath skwlle skatthen annen tiidh wth gyffwe ta skwlle han gyffw(æ) honom wth[81]

Här framkommer åter principen att riksföreståndaren skulle träda in för att styra upp lokala herrars övergrepp mot rimligheten, i det här fallet att skatten självklart bara skulle betalas en gång. Anklagelsen förstärks med påståendet att fogden Sven hade brutit upp dörrar och tagit skatten med våld, samtidigt som man pekar på att riksföreståndaren hade den fulla brevmakten och att den egentlige länshavaren inte var skyldig till övergrepp. Man tror ”Fwlkommelighe” att rättvisa kommer att skipas, ”ath os fatighe inghen wreth sker her wtij”.

Västra härads allmoge sände ett besvär 1506 om hur de efter en rad gästningar och gärder önskade lindring i besvären:

kære herre wærdes eder ath wethe thet nw eth aar siiden tha giordæ wii wth worth hesthe lopp epter eder eghen scriffvelse ter wth offver fingæ wii en swar gæstning och giorde en stor kosth giærd tiil ekkesiø gard, nw haffve wii och giorth wor heste lopp wth eptter her Swensæs begærilsse, ther nesth haffve wii nw giorth en stor wth giærd tiil calmarn tiil edre folk epter electusses breff och scrifuelsse, nw beder wii eder och formaner thet i for alle rætwisse skijl skønnæ wor store fatigdom och siær mijlhed tiil os thet wij skulle ekke bliffve gæstiid her wth offver, eller læges nogen annen thwnge paa for thi thet ær bewisliget thet wii haffve hafth ijdermere wt lægning i thet her herret en nogen annen stadz her i smoland[82]

Man ber och förmanar riksföreståndaren att för ”all rättvisas skull” ta deras fattigdom i beaktande och visa dem sin mildhet. Men man framhåller nogsamt att de olika pålagorna begärts från olika håll. Fogden på Eksjö, Hemming Gadh vid Kalmar och Svante Nilsson själv hade utställt de olika kraven och allmogen får det att framstå som att något centralt ansvar ej tagits för pålagorna i deras helhet. Nu begärde de att ett sådant ansvar togs. Återigen framhålls riksföreståndarens ansvar att rätta till en orättvisa begången av herrar som mer eller mindre befann sig under hans överinseende. Pålagorna hörde till den krigföring riksföreståndaren ansvarade för, vilket bör vara orsaken till att tonfallet är något skarpare än i de tidigare exemplen.

Vi kan även finna händelser där en herres övergrepp tydligt låg bakom, även om vi inte har tillgång till själva klagomålen. Östra och Västra härads allmoge klagade 1523 över hur en trupp knektar dragit genom häradet med inbrott, våldtäkt och annat våldsverk i släptåg. Biskop Hans Brask såg sig föranledd att skriva ett öppet brev till häradet om att det inte var hans folk och att allmogen borde skicka bud om något liknande

81 SA 801, här efter avskriften i RA.
82 SA 795a, här efter avskriften i RA.

skedde igen för att bekräfta vem sådana våldsverkare tillhörde.[83] I Tjust inträffade under åren 1501–09 oroligheter där landbor och även en eller ett par socknars skattebönder allierade sig med den lokale jordherren Nils Bosson mot länsherren på Stegeholm.[84] Någon orsak nämns aldrig rent ut men ärkebiskopens försiktiga formuleringar tyder liksom Turessons egna tidigare undanskyllningar på att Turesson hade ställt orättmätiga krav på allmogen i länet, och liknande motsättningar verkar även tidigare ha rått mellan den föregående länshavaren och allmogen.[85] Under en resning vid Kalmar 1509 krävde allmogen att gästningarna skulle hållas inom lagens råmärken varpå Hemming Gadh ett par veckor senare skrev ett brev där han hävdade sig vara oskyldig till de övergrepp som begåtts.[86] Anklagelser om underslev och liknande användes i konflikter mellan adelsmän, och detta kunde komma att involvera allmogen i länen. Någon gång kring 1502 anklagades Peder Månsson (Stjärna), fogde i Södra Vedbo och Västra härad, för förskingring. Anklagelsen härrörde ur en tvist med andra herrar i trakten, och Månsson skrev till riksföreståndaren att tolv dannemän (troligen häradsnämnden) kunde granska räkenskaperna och rentvå honom.[87]

Man kan utifrån dylika skeenden diskutera en princip om den beskyddande gode herren, som uppenbarligen kunde användas i anslutning till olika strategier. Bönder kunde alliera sig med en herre mot en annan, med hänvisning till lagen eller någon form av rättfärdighet. Principen blev därmed i viss mån ett imperativ för herren, men kunde också legitimera böndernas sökande efter beskydd hos en annan herre.[88] Ölands bönder valde vid två tillfällen, trots att de befann sig under dansk ocku-

---

83 HBr nr 35, s. 127f.

84 Se ovan s. 92–94.

85 ”Wii rædis, at om i komme ther strax nw in med makt, at almogen, som then opresning haffuer giort, skulle taghe siig större oradh före, ther mere oc större förderff motte affrese, besynnerlige som wii förnimme, at her Peder Tureson haffuer sielff giffuit tilfælle oc begynnilse ther til”, ärkebiskop Jakob till Svante Nilsson 17 jan 1509, BSH 5, nr 259, s. 339. Jmfr Turessons egna kommentarer om misstankar mot honom för bristande vandel mot bönderna, SA 399 samt BSH 5, nr 258. Den förre innehavaren av Stegeholm Nils Clæsson klagade 1501 över att han tidigare anklagats för orätt vandel mot bönder vilket han menade var osanning, BSH 4, nr 184.

86 ”Om jach nogonsin hawer gesth eller giorth thöm nagoth i moth, eller ho theta begeradhe resa, eller ho bodhkafflen skar, eller hwij Sten Brawidsson togh thetta höffwidsmansdöme pa sigh, sa fa i höre saken” Hemming Gadh till Peder Jakobsson 10 feb 1509, BSH 5, nr 264, s. 346.

87 SA 300, jmfr Reinholdsson 1998, s. 186.

88 Reinholdsson diskuterar principen om den gode herren som beskyddande utifrån ett äldre småländskt exempel: en fogde i Östbo tog 1427 ut skatt på bönder utanför sitt län och bönderna där vände sig till den egne länsherren för beskydd. Resultatet menar Reinholdsson blev att det utvecklades till en fejd mellan herrarna, bönderna hade lämpat av ärendet till sin herre, Reinholdsson 1998, s. 135.

pation, att låta hylla riksföreståndaren och erbjöd honom skatten. En legitimering av detta kontroversiella steg skedde åtminstone vid det första tillfället genom att man åberopade den danska fogdens hårdföra metoder och orimliga pålagor. Men samtidigt begärde man av sin nye herre att han skulle garantera ett bättre beskydd.[89] Vid ett annat tillfälle valde några bönder att fly den svenska sidans hårda skatter, och då tog man skydd inne i köpstaden Kalmar där fogden inte hade några juridiska befogenheter.[90]

Flertalet suppliker hade ett förhållandevis informellt tonfall. Återkommande i inledningarna fanns ett slags kortfattat kungörelseformulär om att kungen eller riksföreståndaren ska få information. ”Vet ers nådh att”, ”Kung:se nadighe the wil edds nadh wedh wedhe at for Gz sskøl”, ”…skall edher wytterligith ware…”. En skånsk frälseman betygade kungen sin tjänst och fortsatte med ”sza maa edre være vittheligth”.[91] Tonen var inte vädjande utan snarare förmedlades händelserna i sig själva som en anklagelse och begäran om hjälp. Som vi har sett var beskrivningarna av själva övergreppen och eventuellt våld ingående, medan rättsliga eller moraliska kriterier gavs mindre utrymme. Detta verkar ha kännetecknat anklagelseakter från bönder även på andra håll.[92]

Trots de bristfälliga danska källorna fann vi i kapitel 2 och 4 indikationer på utbredda klagomål mot länsherrars och andra herrars våld och övergrepp. Förutom skatter och fysiska övergrepp rörde det exempelvis självsvåldigt upptagna avgifter på eller egenhändigt nyttjande av allmänningar, avgifter för resande på vägar m.m. Flera försök till regleringar gjordes också från kronans sida.[93] En källa till övervåld mot landbor i

---

89 Se ovan s. 70–72, om skeendet 1507 se Svantes skildring i HSH 20, s. 202f. Enligt en rapport hade danskt folk rövat och skinnat en del bönder och kvinnor och allmogen var välvillig inför att hjälpa riksföreståndaren om de nu ”kunne bliffwe oskinnade”och de uppmanade riksföreståndaren att ”Veten thenne fatige mens beste nw, ad the bliffwe oskinnede”, BSH 5, nr 117, s. 154.

90 Stadens borgerskap tog sig an deras beskydd genom att hänvisa till sin egen jurisdiktion mot de propåer som kom från fogden på Öland som begärde bönderna tillbaka, se ovan s. 69.

91 Vallösa bybors supplik, odat., Indgaaende Breve før 1523, B 38, D.K., DRA. Povel Kyrning 2 juni 1519 samt en Klage på Niels Hack odat. 1514-1517, bägge i Indk. Breve og Indlæg 1513-1523, B 38, D. K., DRA. BSH 5, nr 349, s. 445, jmfr exemplet ovan från Västra härad 1506, och från Västbo 1506 ”Vor ythmykelighæ tro tiænsthæ nu ok altidh ffor ssænth met gud verdeghes i ath vethe kæræ heræ ath vi sende eder then vor ssendinghebodh met vort breff” SA 478.

92 Jmfr Ulbricht 1995, s. 167, som framhåller att bönders egenhändiga suppliker hade ett mer anklagande tonfall än när skrivare anlitades.

93 De privilegier kungen utfärdade för Skåne garanterade jordherrars rättigheter över sina landbor, men intressen mellan jordherrar och underlydande sammanföll t.ex. i paragrafen att husbönder inte skulle behöva ”köpa sina dödade tjänare”, och privilegierna innehöll också allmogepunkter som att bönderna skulle få resa på de allmänna vägarna utan avgifter, DRL 1397–1513, s. 140–42, 176, samt förnyelsen 1502 Rep. 2 rk., nr 9636.

Danmark i slutet av 1400-talet var konflikten mellan kronan och ärkesätet om gästningsrätten till klosterbönder.[94] Men från Skåne har vi främst funnit källor rörande hur ärkesätets administration och ämbetsmän var ämne för klagomål rörande övergrepp.[95] Ibland användes våld målmedvetet mot bönder i samband med exempelvis fejder och egendomstvister, även när fri lejd hade utlysts. Ett fall av dylik fejd i Skåne nådde 1504 till kungs och ledde till förnyat kungligt förbud mot att kronans ämbetsmän utövade sådant övervåld.[96] Även under unionsstridigheterna var landbor legitima mål som potentiell gisslan.[97] På andra håll i Europa har noterats att herrar utövade våld mot varandras landbor, även under tider av stillestånd och fri lejd. Institutioner för förhandling och förlikning fungerade alltså främst mellan likställda parter medan bönder nog kunde hysa dubier när mer hierarkiska relationer drogs in i dylika processer.[98]

---

94 Skyum-Nielsen 1957, s. 49–86.

95 Ett vittne från 1502 säger att den tidigare ärkebiskopen Ture Jensens fodermarsk hade trängt in, våldgästat, slagit upp dörrar, samt tagit bröders och bönders gods. Sedan hade enligt vittnet klostret näppeligen en bonde fri från övervåld, ÆA 4, s. 376, DDL 6, s. 60f, jmfr Wallin 1982, s. 49, 59f, 68, 131ff. Ärkesätets tidigare official Hans Skovgaard kom i fejd med ärkebiskopen och tvisten efterlämnade på 1520-talet rättsliga uttalanden om våldgästning med stora knektskaror, olaglig beskattning, fejdande mot bönder med olagliga fängslanden och orätta avhysningar, jmfr Johannesson 1947, s. 103f, Ingesman 1990, s. 161, 310. Se vidare ovan s. 186f, 189f.

96 I samband med en egendomstvist 1481 anklagades ärkebiskopens hövitsman på Åhus för att ha slagit en kvinnlig släktings landbor ”blaa oc blodegha” i deras hus i samband med att han tilltvingade sig deras landgillen, se ovan s. 267f. samt Rep. 2 rk., nr 12737–38, även Flensmarck 1997, s. 155–60. När en fejd mellan ärkebiskopen Birger och rikshovmästaren Poul Laxmand tog fart 1501 nämns att Laxmans fogde på fri lejddag lät sin underfogde fara i ärkebiskopens bondes gård. Han lät slå och ”hamblæ” bonde och hustru när ärkebiskopen samtidigt befann sig nästgårds, DDL 6, s. 42, om fri lej under ”felighe dag” se ”fela”, ”felogha” och ”felogher” i Söderwall bd 1, s. 247f. samt suppl. bd. 4, s. 155, jmfr Dalgård 2000, s. 33. Under fejden mellan ärkebiskop Birger och Niels Hack anklagades den senare 1504 för att ha dödat en bonde för vilket han tillfälligt förklarats fredlös men nu skulle böta för (fredsköp). Samtidigt anklagades han för att ha ”basttet och bwndet” en ärkebiskopens bonde i ”felig dagh och tidh”, alltså under en utsatt dag om fri lejd, DDL 6, s. 132f. Detta ärende gick till en förlikning hos kung Hans och inte långt senare utfärdade denne en förnyad befallning till sina fogdar och ämbetsmän att de skulle förlora sina län om de utövade övervåld utan rättsligt stöd, Christensen 1974 (1903), s. 230f. Kung Hans brevkoncept, Rep. 2 rk., nr 10218.

97 Hemming Gadh skrev i ett brev att några av hans landbor i Östergötland kidnappats av danska styrkor och tvingades träla i Danmark, BSH 5, nr 170.

98 I senmedeltidens England fanns en misstänksamhet hos bönder och allmoge gentemot den engelska motsvarigheten till lejddagar, ”love days”. Man kan se hur dessa fungerade mellan likvärdiga högreståndsfolk och för dem faktiskt kunde resultera i fridsamma förhandlingar och förlikningar, medan detta inte gällde inom mer hierarkiska relationer, Green 1999, s. 179.

Det finns fler tecken på att danska och skånska bönder fann en allierad i kronan gentemot lokala ämbetsmän. I Kristian II:s och Fredrik I:s handfästningar stadfästes rätten för alla som bodde vid vatten att få fiska där utan att betala någon avgift som seden var, en rätt som var omtvistad.[99] Ett exempel på konflikter rörande fiske utspelade sig kring Flyinge c:a 1519 där ärkebiskopens ämbetsman försökte trumfa igenom fiskeavgifter för bönderna i trakten. Dessa svarade att Lödde å aldrig varit ”fridlyst”, och ett samband torde finnas med andra uppgifter om ”upplopp” och rättsliga processer. På något vis nådde ärendet till kungs, gårdsfogden avsattes samt fängslades.[100] Kristian II underströk i sin nya landslag vikten av allmogens möjligheter att nå lag och rätt. I inledningen till en version från 1522 menade kungen att han med den nya lagen vände sig mot all ”wskeckeligh vretferdighet” med falska vittnen m.m. så att menige man skulle få den ”logh, skell oc reth” som fattats dem. Kristian lät också införa ett domarämbete i de större landsdelarna så att ”fattighe menneske” inte skulle behöva söka upp kungen med de kostnader sådana resor innebar, utan rätten skulle fortgå kontinuerligt ute i landsdelarna.[101] I lagen infördes även en paragraf om allas rätt att utan landsdomarnas hinder överklaga till kung eller kammarrätt, ifall en ”wretferdig” landstingsdom gått dem emot.[102] Liknande regleringar förekom redan i Kristian II:s handfästning 1513, i vilken det också fastställdes att fogdar och adel ej skulle ha rätt att driva process för ihjälslagna bönder för att lägga beslag på eventuell ekonomisk kompensation – det skulle istället vara upp till släkten. Exempel på dylika processer som resulterade i ersättningar och även tveksamma fredlöshetsdomar med liknande vinster för de processdrivande adelsmännen förekom un-

[99] Med Kristian III:s recess av 1536 blev detta istället ett privilegium för adliga jordägare, se vidare Christensen 1974 (1903), s. 392f. Kristian II:s handfästning tr. i DGAA 2, s. 64.

[100] Ingesman 1990, s. 136f, jmfr sockenvittne från Harlösa 1520 om en tvist kring fiskerätten i Lödde å, regest i Falkman Fört. II:I nr 1646.

[101] Bl.a. vände sig lagen mot ”wlogelige domme, wretferduge och wskelige witnæ, medt andhen meræ brøsth och wskelighet, som er wtiblanth almwghen, thermedt manghe forsømmedhe wordhæ och wforretthet wti theris retferdughæ sagher for falskæ och wretferdughe witne skydlt, som wndhe, wretferdige mendniskæ dierfwis tiill at giøre och swerighe emodt gutz log hoc aldt reth”, DRL 1513–1523, AM s. 210f.

[102] DRL 1513–1523, Konceptet § 44, s. 164f, AM § 27, s. 222f.

der den föregående perioden.[103] Adeln hade ett intresse i att vidmakthålla fejderätten samt rätten att lösa dråp med böter, vilka återinfördes med Fredrik I:s trontillträde 1523.[104] Allmogen fick alltså i samband med en stärkt kronoförvaltning ökade möjligheter att gå till kungs under Kristian II, vilket som vi har sett kom att motarbetas efter 1523 av den stärkta aristokratin.

Att söka rättvisa mot en överhet innebar alltså inte sällan att vända sig från en herre till en annan part för att få beskydd. Det var naturligtvis vanligt att denna andra part helt enkelt utgjorde kungen eller riksföreståndaren, lagens värnare och länsherrarnas överordnade. Att denna princip var djupgående blev tydligt med den irritation som utvecklades då aristokratin hindrade allmogens möjligheter att gå till kungs efter att Kristian II avsatts 1523.[105] Men bönder kunde också exempelvis vända sig från en jordherre till en fogde eller länsherre, för att få rättslig hjälp eller söka nya tjänstförhållanden. Att beskyddet var en central princip bakom besvärssystemet ser man även på andra håll i motsvarande källor.[106] I flertalet av de bevarade besvären användes snarare argumentet att lokala herrar utövat övergrepp, och man begärde att riksföreståndare/råd/kung skulle låta bönder och allmoge komma till rätt och sedvänja igen. Under perioder med många klagomål mot ämbetsmän skapades ett tryck underifrån på riksföreståndare och kung att stärka sin kontroll över domare, fogdar och länsherrar. Detta bör ha reproducerat eller aktualiserat föreställningen om den gode kungen. Idealet kunde uttryckligen åberopas, som i exemplet ovan då en småländsk fjärding bad Svante Nilsson att göra som ”en god herre gör”. Kristian II spelade uttryckligen

---

[103] Handfästningen präglades dock i övrigt av ytterst aristokrativänliga regler. Paragrafen om allas rätt att gå till högre rätt om de trängts från lag och rätt i de ordinarie instanserna var troligen ett svar på ett ökat övervåld vid denna tid, jmfr Fenger 1971, s. 478. Om handfästningens karaktär i övrigt se Arup 1932, s. 327f. Tidigare kunde herrar påta sig frändeansvaret för att komma åt ersättningar, t.ex. när Tyge Brahe 1507 fick fullmakt av kärande anhöriga till en dräpt man att åtala två bönder inför landstinget i Lund för dråp, Rep. 2 rk., nr 10756. Dubiösa fredlöshetsärenden gick att få till kungs. 15 skånska bönder lyckades 1503 få en konungsdom på att en fredlöshetsdom med efterföljande fredsköp skulle upphävas. Bönderna var bl.a. från Ljungby i Norra Åsbo, medan den främste av fredsköpsmottagarna var Jens Olsson (oxhufvud) till Hardeberga i Torna härad, Rep. 2 rk., nr 9861.

[104] Fenger 1971, s. 483.

[105] Även Fredrik I klagade över hur denna kontakt motarbetats av aristokratin, se vidare ovan s. 255f.

[106] Se för Danmark Netterstrøm 2003. Om Skåne ovan s. 243f, 248. Andra svenska exempel: Sten Sture d.y. fick klagomål från bönder om hur Skoklosters klosterfogde beskattat dem trots att Sten ska ha gjort dem fria, se hans odat. brev 1519, SDH, nr 38235. Bjärke härads allmoge bad 1510 att få återgå som förläning till Brynte Bertilsson då den nye länshavaren, Mats Kavle, hade låtit sina knektar våldgästa bönder samt skjuta en klagande bonde i sängen, BSH 5, nr 293.

på dessa strängar när han skrev till den skånska allmogen om hur aristokratin efter maktövertagandet 1523 i sin roll som länsherrar utövade tyranni mot allmogen och inte aktade lag och rätt.[107] Möjligen hade denna föreställning en viss utbredning eftersom fogdar på olika håll åberopade allmogens önskemål att ligga till fataburen. Det verkar ha funnits ett stöd hos allmogen att ligga under direkt kunglig förvaltning för att undslippa risken med övergrepp från mer självständiga länsherrars och i synnerhet pantherrars sida. I Danmark gjorde kronan kring 1500 flera försök med att motverka länsherrars övergrepp mot bönder och allmoge.[108]

I dansk forskning framhålls ofta att stadgorna under senmedeltiden innebar ett stärkande av aristokratins rättigheter. Men uppenbarligen kunde också, som vi har sett, kungamakten uppfattas som ett värn mot lokala herrars övergrepp. Detta blev tydligt i samband med större uppror som det 1438–41 och även det i Skåne 1523–25.[109] Det har sagts att bönder och allmoge i och för sig hyste en viss misstro mot kungarna och deras skatteanspråk, men ändå uppfattade en stark kungamakt som enda sättet att uppnå ett rättfärdigt styre av riket. Kungen var helt enkelt den ende som kunde genomdriva en kontroll över en självsvåldig aristokrati.[110]

Den yttre freden och beskydd mot krigets effekter

Som vi har sett var argumentationen om skatterna i södra Småland starkt knuten till krigföring, krigsutsatthet och eget försvar. Detta förefaller vara mer utmärkande för Småland än för andra områden under dessa

---

107 CIIA, s. 900–06, även s. 1062–66, se vidare ovan s. 254f.

108 I Småland förekom argument för att fataburen innebar en gynnsam ställning för allmogen, samt att utländska fogdar förde elände med sig. Jmfr resonemang hos Westin 1957, s. 311f. Oroligheterna i Skåne 1523–25 vände sig möjligen mot fataburens försämrade ställning efter störtandet av Kristian II. Se ovan s. 108f, 151. Vi fann en tydlig koppling mellan en våg av klagomål mot länsherrar och Kristian II:s aktioner mot desamma under senare delen av 1510-talet. Även tidigare gjordes regleringar för att förhindra länshavares såväl fysiska som ekonomiska övergrepp mot bönder med bl.a. en prejudicerande dom 1505, ovan kap 2, not 351.

109 1440 lämnade Erik av Pommern landet, och de jylländska bönderna menade att de då förlorade sitt värn mot egenmäktiga jordherrar och deras orätta anspråk på avgifter och liknande, Sørensen 1983, s. 42–46, även Appel 1991, s. 24f. Upproret 1525 pekar också mot att man önskade en stark krona mot den aristokrati som stärkt sin kontroll över kungamakt och högre rätt. Mot den aristokratiska statskuppen ställde bönderna hyllandet av den förre kungen Kristian II, som drivit en snål politik gentemot aristokratin.

110 Utlåtande om perioden 1520–36, Appel 1991, s. 110, 144.

år.[111] Flera gånger under krigsåren 1505–10 rapporterade fogdar, länshavare och olika befäl om hur de var tvungna att gå ed på att de skulle stanna på orten för att värja folket mot yttre hot. Möre-allmogen krävde t.ex. av sturesidans militäre ledare Hemming Gadh att han skulle stanna över vintern då alla andra herrar flydde fältet, och de anklagade honom för att ”ætha medh thöm i winther och taga skatthen op, och sidhan fara myn wægh, sidhan waren komber, som the flere hawa giorth her warth haffwe”. Ölands lagman Påvel Kyle fick ställa sina egendomar i trakten i pant på att Gadh skulle hålla sitt ord.[112] Allmogen krävde även att den förre länshavaren som tagit upp skatt och gästning skulle uppfylla sitt riddarlöfte att försvara dem eller formellt ”antvarda” länet ifrån sig, annars skulle de hålla inne med fortsatt skatt.[113] I samband med resningen i Kalmartrakten 1509 rapporterades att bönderna i länet krävde att slippa de olagliga gästningarna och i gengäld erbjöd man sig att ställa upp man ur huse i uppbåden. Bara ett par veckor senare hade Gadh återigen liksom några andra frälsemän tvingats gå ed på att stanna kvar och försvara trakten. Liknande krav kunde ställas i samband med herremöten, och flera gånger framhölls att om allmogen inte fick beskydd, ”tröst”, så

[111] Vi kan jämföra med några besvär under perioden 1501–12 gällande skatter från andra håll i riket som betonade andra faktorer. Vadsbo härads allmoge bad om att fodringen skulle ske efter gammal sedvana med 4 skilling /skattebonde och 2 sk/landbo då gengärden varit så tung, SA 426. Någon gång under samma period skrev Åtvids sockenbönder, Östergötland, om att de ej förmådde prestera någon skatt på grund av väderleken, men de försäkrade kronan om sin tjänstvillighet, SA 485. Närdinghundra häradsallmoge meddelades vid samma tid begära att kungsgästningen drogs in mot att istället betalas i penningar, SA 428. Tierps allmoge ville inte ha Svante på genomresa, kornskatten hade försvagat deras utsäde så de ej kunde prestera gästningen, däremot tackade de för den goda lag, rätt och fred som rått under riksföreståndaren, SA 507. Vängarns skeppslag i Uppland hade klagat över olaga hestelop, vilket rannsakades 1501 och de dömdes fria på grund av annan fodring, SDH, brev nr 34344. Raumo socken och stad i Finland klagade 1512 på att fogden Didrik Hansson fyrdubblat gärden och de bad biskopen i Åbo att hjälpa dem till den gamla skatten. Många klagomål mot Hansson ledde till en av periodens få bevarade rannsakningar, Grönblad nr 294, 302, även FMU 7:5570, 5598.

[112] BSH 5, nr 90, s. 114; nr 92, s. 118f; nr 96, s. 124f. Jmfr Carlsson 1915, s. 140, Reinholdsson 1998, s. 185. Sten Kristiernsson nämner att Påvel Kyles sätesgård Barkestorp skövlades av Joakim Trolles folk i samband med detta, BSH 5, nr 57, s. 71.

[113] BSH 5, nr 82, HSH 20, s. 25–7.

kunde de välja att byta sida.[114] På blekingska sidan anklagades allmogen av riksstyrelsen för passivitet vid det svenska infallet 1523, men på Bräkne häradsting vände de anklagelsen mot länsherren Aage Brahe. Menighetens avfall från Aage Brahe var hans eget fel, då han lämnat trakten utan försvar.[115] I Östra härads besvär 1504 menade allmogen att de inte ville förlänas till Nils Gädda. Istället krävde de att få en länsherre som hjälpte dem att känna sig försvarade. De hade nu så länge skattat till Kalmar men ”haffue inthet ighen wdhen dödhe men och saare”.[116] Brandskattningar hörde till tidens krigföring och var naturligtvis illa sedda. Den danska sidan genomdrev brandskatt flera gånger under krigsåren, 1507 fick Värend-, Finnveden- och Möreborna krav på dryga sådana, och 1520 hela Småland. Allmogen kallade det att ”för att få fred”, ”köpa sig frid”, och Värendborna menade att de därefter inte skulle betala annat än i ”polyxor, armborst och klowahwgh”. 1507 blev protesterna högljudda, och politiken 1520 utmynnade i upproret mot Kristian II.[117]

Vid vissa tillfällen kunde bönder och allmoge vädja om eller själva försöka uppnå fred på lokal eller regional nivå. De anmärkningsvärda fallen med skattevägran i Finnveden och Blekinge 1510–11 innefattade krav på att stridigheterna skulle inställas. Fredstrevare skedde inte minst genom de redan diskuterade gränsfrederna mellan allmogen i Blekinge, Värend och Kalmar län 1505 och 1510. En liknande fred omtalas 1523 mellan Skåneländerna och Västergötland. Ett initiativ till en sådan fred finner vi i ett odaterat brev till ”alle dan mien bijgandis hoc bondis i wes-

---

114 Se ovan s. 77. Liknande krav kunde ställas i samband med aristokratins och riksrådens möten. Inte långt senare menade en församlad allmoge i Söderköping att om de inte erhöll ett kontinuerligt beskydd av de herrar som tillfälligtvis samlats i staden så skulle de gå till den sidan som hade den största makten, underförstått den danske kungen, BSH 5, nr 280. Finnvedens allmoge sände 1501 bud till riksföreståndaren för att vädja om hjälp då Joakim Trolle var på väg till dem för att ”förwendhe” dem, och fogden Peder Magnusson hade dragit ut ur länet så bönderna inte hade någon ”tröst”, Sten Sture d.ä. menade i samband med detta att allmogen i Småland höll på att vändas från sturesidan, BSH 4, nr 196.

115 Aage Brahe ansågs skyldig till avfallet eftersom han inte hjälpt allmogen trots att de sänt tre bud efter honom. De fick därför utan något beskydd utstå svenskarnas härjningar under Berend von Mehlen. HSH 35, s. 481f, jmfr Milton 1994, s. 225.

116 ”Kære herre och hössman, som wii haffue fornwmeth wdi eder scriffuelsse och flere werdwcke fædders och herrer, som oss haffue til skriffuit, swa wii skul sie her Niels Gæddh wor trowtiensthæ och göre hanom wor skatth, hwghet wii nw ingen lwnæ göra wil för en wii wetthæ oss yder mere forwareth, for die wii haffue nw skatthet til Calmere saa længhæ, wij haffue inthet ighen wdhen dödhe men och saare, som wij haffue fath ther, thet bethre oss Gud i himerne ricke. Thet wij skulle swa antwordes in i allis wares fiendhes hendher” BSH 5, nr 20.

117 BSH 5, nr 96, 146, 164, 173, 494, 1520 gjordes också omfattande brandskattningar i stora delar av Västergötland och Östergötland, Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 12f, 175, 197, om Småland även Härenstam 1946, s. 109, 120f, L-O Larsson 1964, s. 198.

tergydlandh" från "alle bijgandis i skane oc i hallin" där man varnar för ett danskt infall och önskar hålla nere stridigheterna:

> *Winligh hoc bródrescaph til fórne senth met warom her ihesu christo hoc her Sancte Knwth Keer dannemen maan ii wiethe thet wi skriwir i (der?) lónlighe thæl for then skul wi ekke thare opinbarth, oc beer wi edher gerne for gwss (s)kwl ath i wal górin hoc skrifwer oss til hee hoor eer mæningh ær om wth bwdh kommir hwess ænthe i wil sidhe met specth ellir paa oss ath stridhe, hwilkit wi ightet bógæra, sæther qwar wi skwlle aldhre wore paa edhre wersth, thee skwl wi æwolla(?) wth hwar spek sine for mien, hwilket the igh ofther skwulla wth biwdha fatthe almogh* [118]

Såväl 1497 som 1507 misslyckades danska infall i Småland då främst de uppbådade bönderna i Skåne vägrade gå längre än till gränsen.[119]

Det har påpekats att det under unionsstridigheterna fanns ett tryck underifrån på att undvika krig. I synnerhet Svante Nilsson och hans hövitsmän nödgades återkommande i förhandlingar runtom i Sverige framhålla sin fredsvilja för att få med sig en knorrande allmoge. Exempelvis underströks under stillestånden att inga stridigheter skulle inledas förrän alla möjligheter till fredliga överenskommelser uttömts. Informationer om att riksstyrelserna försökte förhandla mottogs väl av allmogen. Rapporter inkom att allmogen var mot främmande styre, men i lika hög grad mot krigföringen och dess kostnader, och Svante Nilsson påstods vid ett tillfälle 1510 ha blivit utjagad från Dalarna eftersom han inte drivit fredsfrågan i tillräckligt hög utsträckning.[120] När kriget nådde bygderna fanns det emellertid en krigsideologi att använda sig av. I maj 1507 sände Hemming Gadh i Smålandsallmogens namn ett öppet brev till centrala Sveriges allmoge med en vädjan om hjälp från Dalarnas allmoge som hade lovat att gå man ur huse. Löftet åberopades nu med hänvisning till danskarnas övergrepp mot allmogen.[121] Men vanligare var att man framhöll herrarnas skyldighet och kapacitet att värna sina undersåtar. Det kunde framföras oro om att splittring mellan herrarna ledde till att motståndet mot den danske kungen skulle försvagas.[122] Offensiv krigföring ansågs inte vara böndernas ansvar utan de professionella kri-

---

118 SA 458, här efter avskriften i RA. Även återgivet i Hildebrand 1983 (1894), bd. 3, s. 68 samt i Allen 1864–72, bd. 1, s. 543f. Brevtexten är på flera sätt märklig och tyder på en ovan skrivarhand. För en källa rörande gränsfreden 1523, HR 8, nr 284 § 27, jmfr Lindberg 1928, s. 14, 22f, L-O Larsson 1964, s. 209.

119 Se ovan s. 138f.

120 Se Stensson 1947, s. 47–49, 75, 109, 124.

121 BSH 5, nr 131, s. 174–77, jmfr Gadhs följebrev s. 177f.

122 Hemming Gadh om det ovannämnda burspråket med den församlade allmogen i Söderköping i aug. 1509, BSH 5, nr 280.

garnas. Bönderna skulle med uppbåden istället främst värja sitt eget, häradet eller landskapet, i enlighet med de gamla lagarna.[123]

Bönder var utsatta för organiserat våld i samband med fejder och krigföring. Våldet syftade till att bestraffa lojalitet mot motståndarsidan, att försvaga motståndarsidans försörjning och att utöva påtryckningar. Flera gånger ser vi att landbor uppfattades som delaktiga i sina herrars politiska ställningstaganden eller fejder.[124] Möjligen förstärkte tjänstprincipen tanken att landbor uppfattades som lojala med sina herrar, samtidigt som det ansågs som mindre upprörande att man gav sig på bönderna. Frälsemän kunde ibland låta fejder mot ståndsgelikar gå ut över landborna, även när stillestånd förelåg mellan herrarna. Vanligare var det nog emellertid att under krigföring betrakta bönder på fiendens sida som lovligt byte. 1506 argumenterade Sten Kristiernsson (Oxenstierna) inför Svante Nilsson att Jens Holgerssons härjningar i Möre inte var något oväntat, det var den svenska sidan som varit för ”blyge, at wij ekke wilde brenne for them i winters”. Det ansågs alltså som rimligt att försvaga motpartens sida genom att bränna av bondgårdarna. Syftet bör ha varit att försvaga skatteintäkterna och motpartens legitimitet som beskyddare.[125] Under krigen kunde hövitsmän ge regelrätta fejdvarningar till allmogen i härader och socknar.[126] Från den västgötska gränsen får vi en belysning av denna fejdmentalitet i förhållande till bönderna. När den danske hövitsmannen Henrik Krummedige 1519 skulle dra in i Sverige, varnades han av Erik Abrahamsson (Lejonhufvud) för att ge sig på de ”ffatigh uskyldughe bøndher” eftersom svenskarna skulle betala med samma mynt. Bägge sidor hade gripit några bönder från andra sidan. Om man inte kunde utväxla dem skulle Abrahamsson noggrant se till att ”beskatthe edher bøndher iu so myket, sum i beskatthe mijne”.[127] Även Krummedige använde sig av en vedergällningslogik. Varbergs läns bönder samlades under resningsliknande förhållanden och frågade Krum-

[123] Yrwing, Christensen, ”Landvärn” KLNM 10, sp. 302–08.

[124] Joakim Trolles landbor ansågs exempelvis följa sin herres lojalitet till den danska sidan och mäklade aktivt för sina herrar i Möretrakten, se ovan s. 82. Hemming Gadh beordrade vid ett tillfälle en straffexpedition mot landborna, BSH 5, nr 136, s. 182f. Nils Bossons landbor deltog som vi har sett i en resning på sin herres sida.

[125] BSH 5, nr 69. Svante Nilsson svarade att han med detta befordrade att bättre frid, endräkt och sämja mellan rikena skulle uppkomma, BSH 5, nr 71.

[126] Östbo häradsallmoge fick en formell ”undsägning”, ett slags fejdförklaring om kommande plundring och förstöring, av den danska sidan under stridigheterna 1509. Socknarna Ålem och Mönsterås fick en liknande varning av Otte Rudh året innan, BSH 5 nr 193, s. 253, nr 267, s. 350f, se också Reinholdsson 1998, s. 246. Allmogen i Östbo hade ”faath swar unssægningha”, kungen hade kungjort en kommande fejd mot häradets allmoge och skulle ”dragha in paa oss, skinna och brenna &c. holkith wi alle thet aweria wiliom medh liff och macth thet nesta Gud giffwer oss naadhen till.”

[127] DM 3 rk, 2, s. 159.

medige om hur de kunde slippa krigets härjningar och våldgästningar. Han svarade att de skulle samla sig häradsvis och förhandla med den svenska sidans bönder om att de skulle straffa sina hövitsmän för de skador som ”the swenskee howfmen och skalke haffe giorth meg” med mord, rov och brand. Bönderna försökte alltså men tilläts inte ställa sig utanför vedergällningsprincipen.[128]

Bönder strävade följaktligen under perioden på flera sätt efter att undgå effekterna av ett krigsmaskineri som kunde drabba lokalsamhällena med väldig kraft. I vissa fall verkar trycket på riksstyrelsen ha varit starkt att undvika eller åtminstone ge sken av att undvika onödiga krigsyttringar. Lokalt var det inte ovanligt att begära utfästelser av herrar att stanna och uppfylla sin skyldighet att bistå med miltärt beskydd. Samtidigt ansågs bönder och deras hushåll vara ett legitimt byte i fejder och vedergällningsaktioner, vilket hade sin grund såväl i deras militära deltagande och lojalitetsförhållande till en riksstyrelse, som i förgivettagna lojalitetsförhållanden gentemot enskilda herrar. Men bönderna försökte hålla fast vid de tidigare formerna för militärt deltagande, vilket vanligen var begränsat till ett defensivt försvar av de egna trakterna. Denna princip återkom exempelvis i gränsfredernas utfästelser att inte delta i angreppskrig.

Jordherrens försvar

Som vi har sett ansågs även jordherren ha en beskyddarskyldighet gentemot sina underlydande. Detta ingick som ett centralt element i den rättsliga relationen mellan jordherre och landbo, och också mer allmänt i den politiska kulturen.[129] På skånsk mark kan ett något senare exempel illustrera hur denna plikt kunde formuleras. Sätesgården Skurups herre Jakob Sparre skrev 1554 ett öppet brev om sin patronatsrätt där rättigheterna menades korrespondera med hans plikter gentemot underlydande präst, bönder och tjänare. Han skulle hålla dem alla i frid och ”rolighet”, och skulle se till så att ingen kunde överfalla, göra våld, orätt eller något förfång på dem eller våldgästa dem.[130]

Hur såg då detta beskydd ut konkret? Det hände att jordherrar begärde skydd av kronan å sina landbors vägnar. I Småland skedde det i Tjust där Erik Eriksson (Gyllenstjerna) 1501 och Gunhild Bese 1512 bad riksföreståndaren om beskydd från konkurrenters kränkningar mot deras landbor. Troligen rörde det sig om resursanspråk som gjordes i sam-

[128] DM 3 rk. bd 2, s. 161. Nyligen hade svenska styrkor härjat i Varbergs län, se vidare Allen 1864–72, bd. 3:1, s. 14–16.

[129] Om den rättsliga relationen se i synnerhet Netterstrøm 2003. Om beskyddet i den politiska kulturen Reinholdsson 1998, s. 163, 180–90, som dock framhåller att ömsesidigheten innefattade flera andra element ibid. s. 79.

[130] L-O Larsson 1969, s. 59.

band med arvskonflikter. Det har framhållits att jordherrar i sådana situationer agerade efter en tankefigur att en god och ärofull herre skulle beskydda sina underlydande.[131] Flera gånger agerade jordherrar tillsammans med sina landbor för att hindra hot från andra jordherrar, länsherrar eller hövitsmän. I dessa fall sammanföll jordherrarnas intressen med deras landbors så att beskyddsrelationen kunde reproduceras. Detta verkar ha varit fallet vid oroligheterna i Tjust, samt vid några fall av skattevägran av småländska landbor.[132] Jordherrar kunde också klaga över hur deras landbor utsatts för våldgästning av annan part, en situation som kunde leda till dödade landbor.[133] I Halland anar vi att en konflikt mellan länsherren och jordherrar i samverkan med deras underlydande landbor låg bakom den smärre resning som inträffade på tinget i Höks härad 1509.[134] Risker för inkräktanden på landbogårdar kom att inkluderas i villkoren för läntagare som exempelvis fick ansvaret och intäkterna för värnet av sockenkyrkors gårdar. Enligt ett sådant förläningsbrev skulle läntagaren försvara gården ”thet gud forbydhe, ath offwer wool komme ther oppo aff vwener”. Det övervåld man befarade rörde väl dock snarare äganderätten än landbons väl och ve.[135]

Även biskopssäten kunde anses vara ansvariga för hot och övervåld. När Tommarps klosters landbor under 1490-talet underställdes ärkesätet genomdrev dess fodermarsk sin gästningsrätt, varefter klosterledningen utverkade vittnen på det övervåld de underlydande landborna utsatts för i samband med detta.[136] Det finns som vi har sett tecken på att fejder mellan herrar innebar att landbor blev ett lovligt byte för fejdvåld som inte hade sin bakgrund i krigstillstånd. Sådant våld kunde få jordherren att uppfatta sin legitimitet som hotad, vilket tydligt utvisar en

---

131 BSH 4, nr 188, SA 1256 tr. Grönblad nr 312, jmfr Reinholdsson 1998, s. 202, 211.

132 Se ovan s. 82–85, 92f.

133 1492 klagade biskop Henrik Tidemansson över hur hövitsmannen på Kalmar Kristiern Johansson (Vasa), mot kyrkofriden gjort hemfridsbrott i en av biskopssätets gårdar, en ”nesa” för kyrkans underställda, HSH 22, s. 38. Litet försiktigare beklagade sig t.ex. Erik Trolle 1507 till riksföreståndaren över hur Sten Kristiernsson låtit gästa Eriks avlidne far Arvids landbor i Kalmar län, BSH 5, nr 114, postscriptum s. 150. 1507 bad Växjö-biskopen Ingemar att Svante Nilsson skulle flytta några knektar som härbärgerades hos en av hans kyrkobönder, annars kanske fler av Ingemars ”tjänare” skulle dödas. Biskopen menade att ärendet snarast skulle ”stædias” mellan honom och Svante så inte konflikten förvärrades, BSH 5, nr 164, postscriptum s. 218.

134 Resningen utfördes av landbor och andra under Krapperup mot fogden Krummedige, och det påstås att många andra kronans, kyrkans och adelns landbor fått bud att följa resningen, Rep. 2 rk., nr 11181, 11206. Med anledning av Krummediges uppföljning av detta utfärdade kungen 30 april ett skyddsbrev på att länsherren ej fick fejda mot de aktuella landborna eller döma dem fredlösa, Missiver 1, s. 205. Se ovan s. 119f.

135 DDL 5, s. 107f.

136 Se ovan s. 187 samt detta kap. not 95.

reciprocitetsprincip i landboförhållandet. Ett mycket tydligt exempel har påvisats i tidigare forskning. Vid en fejd i Dalarna beklagade sig en herre över att hans landbo ”motthe ekke nyutha th(e)n f(r)edh som jac haffdhe th(e)m louath for sijna pæni(n)gh som jac bar op off th(e)m”.[137] På liknande vis klagade electus Hemming Gadh till Svante Nilsson om hur en av Svantes fogdar gjort ”owerwaldh” på några av Gadhs landbor. Efter att ha fått en ursäkt lovade Gadh i sin tur att inte besvara övergreppet med att ”arga ell(er) feidha” på fogden utan istället gå rättens väg. Exemplet visar på att fejden och beskyddet låg nära varandra i tidens förståelse, och att övergrepp mot underlydande troligen var en anledning till behovet av urfejder mellan herrar, d.v.s. överenskommelser att inte ingå i fejd.[138] Linköpings-biskopen Hans Brask försökte skydda sitt ämbetes landbor, exempelvis när han klagade till Arvid Vestgöte i december 1525 över hur en grupp män från Arby socken i Möre gjort ”hemsökning” hos en landbo i Ljungby.[139] Vi har tidigare sett hur Brask under 1520-talet flera gånger vände sig mot hur kronans fogdar, som han uppfattade det, inkräktade på biskopssätets rättigheter. Detta involverade givetvis landborna som utsattes för anspråken. Vid ett tillfälle klagade Brask till Ture Jönsson (Tre rosor) om hur Gustav Vasas fogdar tog sakörena som tillhörde kyrkan. Biskopen använde landbornas klagomål som ett argument: ”frelses landboer behager thet ille ath the skole haffve så månge husbönder”.[140] Vi har ingen möjlighet att bedöma sanningsvärdet i Brasks påstående, men det är inte otänkbart att landbor i vissa lägen föredrog att lyda under en enda överhet eftersom det annars fanns risk för övergrepp och dubbla anspråk.

Flera gånger ser vi främst i Skåne hur vittnesbrev utfärdades för att försöka hindra fogdar att uppta skatter, gästning och liknande av landbor. 1501 utfärdades en rad sockenvittnen om hur olika kyrkans gårdslän skulle vara befriade från konungsskatt som de brukat vara ”av ålder”.[141] Säkerligen var övernitiska kungsfogdar orsaken. Biskopssätet och sockenbönderna samarbetade för att få fram lokala vittnesmål om sedvänjan och mannaminnet i socknarna, vilka skulle hejda tveksamma skattean-

[137] Gustav Olssons klagomål till Svante Nilsson 1500, BSH 4, s. 338f, jmfr Reinholdsson 1998, s. 203.

[138] Reinholdsson 1998, s. 203f.

[139] Brask uppmanade Arvid att inte låta saken vara ”onäpst”, men nämnde samtidigt att en viktig faktor i saken var att det skulle bli en ”stoor penninga sak”, HBr nr 395, postskriptum s. 433. Brask såg det som ett biltågamål, alltså ett brott som skulle leda till förvisning.

[140] Arvid Vestgöte, dennes hustru samt fogden Ola Larsson anklagades för att ha tagit av kyrkans sakören och biskopstionde, och ha låtit sina knektar gästa kyrkans präster och landbor på Öland, HBr s. 111f, 155, 176f, 348f, 433, 469f. Se även ovan s. 86f.

[141] Se ovan s. 118f.

språk.[142] Samtidigt pekar dokumenten på att skattefriheter inte var helt självklara. De måste hävdas lokalt.

Även ärkebiskopen hade ibland anledning att utfärda skyddsbrev för sina underlydande mot de egna ämbetsmännen. I några fall framkommer att olika instanser inom kyrkans administration konkurrerade om böndernas pålagor, ett förhållande som kunde leda till att landborna fick utstå dubbla krav.[143] Ärkebiskopens bägge roller som länsöverherre och som jordherre kunde alltså komma i konflikt.

Vi finner alltså att jordherrens värn aktualiserades i en rad olika konflikttyper. Det kunde handla om tvister med fogdar/länsherrar, och rörde då skatter, uppbådsplikt eller gästningar. Det kunde också gälla konflikter utifrån att motstridiga krav ställts på landbor inom samma förvaltning, kronans eller kyrkans. En biskop fick då samma dubbla roll – dels som herre över en komplicerad byråkrati och dels som yttersta värn för kyrkans bönder – som en kung eller riksföreståndare i andra sammanhang. Underlydande bönder efterfrågade att han skulle skydda dem dels mot yttre hot – från kronan och andra jordherrar – och dels mot övergrepp inifrån kyrkans organisation, från enskilda tjänstemän och parallella ämbeten vars krav kolliderade.

Ytterligare konflikter kunde utspela sig mellan jordherrar, då såväl rättsliga tvister som smärre fejder involverade en samverkan mellan herre och landbor. Flera gånger mötte vi i kapitel 4 exempel på hur jordherrar i samarbete med sina landbor försvarade nyttjanderättigheter mot andra herrars men också bönders egendoms- eller nyttjanderättsanspråk. Ibland förefaller konflikterna ha haft sina rötter i tvister mellan

---

142 T.ex. Hörby sockenstämmas vittne, ”så framginge några gambla kongens bönder tillijka medh heela almogen och med tro och sanningh wettnade, att the aldrig hade hört och spordt annat, än Hörby sogn hade af arilde warit fry för kongskatt”, DDL 6, s. 1f.

143 Se exempel 1513 då sockenprästen i Faerilde fick brev på sina gårdar att all landgille och skatt skulle gå till prästen vilket kyrkans olika ämbetsmän inklusive fodermarsken inte fick kränka Rep. 2 rk., nr 12461, ÆA 4, s. 317. Exempel på dubbla gästningsanspråk ser vi 1499 då ärkebiskopen utfärdade ett brev där prebendenas underlydande fritogs från olaglig gästning, Rep. 2 rk., nr 8900. Skånes präster klagade 1504 över hur vissa landbor i annex-socknarna vägrade ge dem fodring då biskopens fogdar redan tog denna, se ovan s. 188.

landbor, för att sedan vidgas till att involvera jordherrarna.[144] En liknande samverkan förekom när jordherrar tillsammans med underlydande landbor intog allmänningsmark eller oskiftad mark för nykolonisation. Herre och landbo hade vid dessa fall gemensamma intressen mot de gamla bygemenskapernas försvar av allmänningsrättigheterna, ett konfliktmönster som var vanligt i Tyskland vid samma tid.[145] På flera sätt upprätthölls alltså skyddsfunktionen i praxis. Bönder vände sig till kung och herrar för att få stöd när andra herrar inkräktade på lag eller sedvänjor, detta som en naturlig följd av rättssamhällets svaga ställning och bristen på våldsmonopol.

Värnet kunde också vara kopplat till kontroll över de underlydande. Vid senmedeltidens slut verkar detta inte minst ha varit fallet i vissa klosters administration där ”försvaret” kunde läggas på en stark lokal herre för att hindra motstånd från böndernas sida eller hindra övervåld från en tredje part. Exempelvis förlänades försvaret med tillhörande gästningsrätt av Ringsted och Ås klosters fästegårdar i Halland under 1470-talet respektive år 1515 till starka lokala jordherrar. Bevisligen rådde det vid det senare tillfället motsättningar mellan klostret och dess underlydande bönder.[146] En våg av liknande förläningar av just klosters försvar i samband med oroligheter och jordanspråk från bönder kom i Danmark kring 1530, och många bönder valde belysande nog att byta värnare för att få ett bättre rättsligt stöd.[147] Även ärkesätet tenderade denna period att förläna bort mindre gårdslän samt delar av uppbörden. Syftet var åtminstone i en del fall att få bättre lokal kontroll, men om detta syftade på landborna eller på yttre hot vet vi inte.[148]

Om man vidgar analysen till en ideologisk läsning av hur herrar legitimerade sin maktutövning och rätt till resursuttag ser man att värnet spelade en central roll vid tiden kring 1500. Det antyds även av att det vid

---

144 Tydliga sådana exempel från Skåne var oroligheter kring olika landbors rätt till skogshuggande vid Vittskövle 1501, och när fru Ingeborg Holgersdotter till Gärsnäs 1490 anklagades för att ha styrkt allmogens rätt till skogshuggande på Tommarps klosters marker. Liknande samarbeten kan vi se när biskopssätet kring 1503 agerade mot Barsebäck huvudgård för sina landbors ängsrättigheter, och när Nedrabys bönder med den kungliga fogdens stöd vände sig mot ärkebiskopens ”olovliga utpantning” för rätten att hugga i skog i trakten. En tvist mellan Bjäresjö och Balkåkra om fisket i ån i trakten ledde till att Axel Godske utverkade Bjäresjös bybors vittne att Balkåkrabönderna inte hade där att göra. Se vidare ovan s. 264f, 272, 280f, 292.

145 Se t.ex. om Niels Hacks intagande i Stänkelstorp, konflikten vid Helsingborg om Sten Billes torp samt oroligheterna rörande allmänningstorp i Albo härad, ovan s. 274, 290f. Om tyska förhållanden s. 270f.

146 DDL 4, s. 237, Johannesson 1947, s. 95, 374 not 65, Möller 1874, s. 309–11. Om Ås kloster i samband med en diskussion om försvar och värn, Cederholm 2004, s. 31.

147 Appel 1991, s. 139f. Om svenska klosterförläningar efter 1527, Andrén 1999, s. 52.

148 Om ärkesätets förläningar där lokal kontroll utgjorde en målsättning bland flera, Ingesman 1990, s. 162–64, 320–26.

denna tid blev vanligt att kalla landbor för ”vornede” (värnade, beskyddade). Dessutom var flera av de pålagor på landborna som tilltog vid just denna tid förankrade i det rättsliga ansvar herren eller hans fogdar hade över de underlydande. Tiden kring 1500 verkar ha utgjort en kulmen för denna överideologi rörande relationen herre–landbo, och bönders behov av ett värn reproducerades också kontinuerligt genom ämbetsmäns övergrepp, lokala resurskonflikter och militärt våld. Relationen mellan landbo och jordherre var alltså under senmedeltiden i högre grad laddad med föreställningar om en ömsesidighet där herrens beskydd mot landbons tjänst och pålagor utgjorde ett centralt element.[149]

Värnrelationen var i huvudsak individuell. Dess reciproka karaktär underströks av att bönder som vi har sett kunde efterfråga jordherrens rättsliga beskydd. Men de kunde också i vissa fall ge sig under andra herrar för att få tillgång till motsvarande stöd. Det finns exempel på hur t.ex. kyrkans underordnade bönder i Skåne kunde ge gästning eller rentav mutor till andra herrar, för att därmed komma under deras beskydd. Om man även beaktar källor från stadsmiljöerna verkar dylika personliga beskyddsrelationer inte ha varit ovanliga vid denna tid, även om de motarbetades från kronans håll.[150] Att byta herre i dennes roll som värnare var emellertid inte alltid en defensiv och individuell akt. I samband med resningar kunde bönder välja att göra dylika byten i mer organiserad kollektiv form, men om något sådant förekom exempelvis i samband med upproret i Skåne 1523–25 framgår ej.[151] Värnet kunde också användas av enskilda bönder för att stärka sin position och status i lokalsamhället.[152] Överföringar av värnet eller den anslutande gästningsrätten kunde som vi har sett bevittnas av socken- eller häradsmenigheter. De var alltså offentliga och hade inte i lika hög grad en färgning av negativt laddade mutor som under senare tid, utan hade en form av offentliga

---

149 Se diskussion och referenser i Cederholm 2004.

150 T.ex. för rätten att hugga i en skog se Skytts härads vittnesbrev 1489, DDL 5, s. 88f, jmfr Ingesman 1990, s. 47, Skyum-Nielsen 1957, s. 77. Från 1532 har vi ett exempel från Frosta härad då en bonde menade att kyrkvärdarna inte räckte till vid en rättegång så han betalade istället den kunglige fogden i trakten med hästskor och gästning för att få ett effektivt försvar. Enligt ett samtida utlåtande var bonden en bråkmakare som låg i fejd med sin omgivning, Johannesson 1947, s. 327. Enligt Halmstads privilegier 1498 fick borgare varken vända sig till ”noger woldssmand eller frijmand wden byes eller jnden byes” för ”wergemaal”, eller till någon annan för vare sig ”wergemaal” eller att tala för sig, PSS 1, nr. 355.

151 I samband med de jylländska oroligheterna efter 1527 utverkade en del landbor brev från upprorsledaren Clemens på sina gårdar, syftet var troligen att ”byta herre” till en ny värnare, något de ursprungliga jordherrarna sedan anförde för att avvisa landborna efter upproret, Appel 1991, s. 106.

152 Den själländske superintendenten Palladius klagade kring 1550 på hur bönder ”tar sig en husbonde för en tunna havre” och sedan fritt vågade hota och regera i sin omgivning, Palladius (1925), s. 80, jmfr Gissel 1968, s. 43.

”gåvor” som skapade sociala band i lokalsamhället.[153] Det är egentligen inte svårt att föreställa sig att bönder utan större protester gick med på att ge herren en gåva för värnet, vare sig det var i dess erkända form, *husbondhold*, eller i en mer informell form, för att det skulle vara allmänt känt att man med rätta besatt en fästa, eller åtnjöt en viss herres beskydd.[154]

Man ska dock inte överdriva böndernas möjligheter att förfoga över värnet. Herrar kunde som vi har sett ibland överta ”försvaret” över andligt gods med dess rätt till vissa pålagor med våld, och man kan möta uppgifter om att även präster kunde tvingas köpa ”beskydd” som snarast bestod i att slippa trakasserier.[155] Herrars värn kunde också kollidera, vilket verkar ha utnyttjats av bönder och andra underlydande. Bönder och tjänstkarlar lämnade i en del fall sin tjänst/sitt arrende hos en herre för att ta tjänst hos en annan. Då kom herrarnas ekonomiska intressen och beskyddsroll ibland att kollidera. Medan en ökande kontroll över landbors rörelse i Själland byggde på en samordning mellan jordherrar om att inte ta sig an andras frånrymda landbor, så förefaller det i Skåne ha varit mer vanligt att landbor bytte jordherre ”utan minne”. Vi möter också exempel i källorna på rymda landbor eller tjänstkarlar som tagit tjänst eller arrende hos andra herrar i närheten.[156]

Tjänsteprincipen och böndernas tilltal

Flera forskare har understrukit hur bönder när de tilltalade överheten i suppliker och liknande material under tidigmodern tid oftast använde

---

153 Jmfr diskussion om gåvans funktion hos Groebner 2003, s. 247–67.

154 Se Dahlerup 1983, s. 290.

155 Detta var framträdande exempelvis när biskopssäten och kronan konkurrerade om dessa rättigheter i förhållande till gårdar under kloster under senare delen av 1400-talet, se ovan s. 186f, även Skyum-Nielsen 1957, s. 49–86. Jmfr fallet då Poul Laxman tagit försvaret över några av Roskildes biskopssätes gårdar, och biskopen inte vågade agera däremot, Missiver 2, s. 144f. En uppgift om en prästs köp av värn får vi av Skurups sätesgårds herre Jakob Sparre som under senare delen av 1500-talet skulle argumentera för sin patronatsrätt och att han hade den av ålder. Han lade fram ett möjligen förfalskat dokument om varför altarmaten ändå gick till ärkebiskopssätet. Prästen skulle under biskop Birgers tid ha gett sätets fogde på Näsbyholm löfte om denna spannmålsavgift mot att han fick behålla sin frilla mot kyrkans tjänstemäns förföljelse, han köpte alltså en frihet eller ”beskydd” med hjälp av en avgift. Även om dokumentet möjligen är förfalskat bör sammanhanget ha framstått som trovärdigt för att fylla en funktion, se L-O Larsson 1969, s. 60. Jmfr om hur många kyrkogårdars försvar tillföll olika jordherrar under 1500-talet, ovan s. 245f, 264 not 234.

156 Exempelvis skrev Mouritz Nielssons (Gyldenstierne) gårdsfogde på Markie gård i Skytts härad att en karl på gården var i tjänst hos Per Ribersson på ärkesätets Näsbyholm utan att ha ”tagit orlov”, varför man borde tillskriva denne Per i frågan, Missiver 2, s. 181f. Om hur problemet togs upp i bl.a. rikslagstiftningen och i de skånska privilegierna se ovan s. 241–43.

sig av formler som bekräftade den hierarkiska relationen. Undersåten gav löften om trohet och lydnad och närmast rituellt underströks då den tillskrivne herrens status, patriarkala upphöjdhet och hans statusfyllda kapacitet att ge nåd. Österberg och senare Lerbom har föreslagit att denna hierarkiska och patriarkala ton stärktes inemot 1600-talet.[157] En dansk samtida term för lydnadsplikten var att en landbo skulle agera med sin herres ”minne”. Exempelvis underströk regleringarna av landbors flyttmöjligheter under 1400-talet vikten av att landbor inte fick lämna sina gårdar utan herrens ”minne”. Termen hade en omedelbar koppling till att landbon uppfattades befinna sig inom herrens privata sfär och rättsliga hägn, men kom också under 1500-talet att användas av klagande bönder med koppling till rimlighet vilket innebar en markering av herrens patriarkala myndighet.[158]

Allmänt bör man vara ganska noga när man närläser äldre tiders brev. Tilltalen var formaliserade och bar ett tydligt meningsinnehåll anpassat för specifika situationer. Fraserna markerade social status, men också de inblandades relationer vid det aktuella tillfället. Termer som god vän, släktskap, tjänst m.m. var centrala markörer.[159] Detta har diskuterats främst i samband med brev mellan högreståndsfolk, men samma principer torde gälla även lägreståndsmaterial som suppliker och liknande. Emellertid tillkommer i dessa fall frågan om texterna författats av bönder eller av tränade skrivare, en diskussion som jag här lämnar åt sidan även om diskussionen är principiellt intressant. I denna studie undersöks istället de principer som framhävdes i kommunikationen.[160] När vi ser närmare på de suppliker jag har använt mig av framträder som vi har sett två mönster. Markörerna av ”undersåtlighet” uppträder även här, men inte med sådan tonvikt som under senare tider. Hälsningsfraserna var inte heller så omständliga som de senare skulle bli. Det är dock möjligt att den hierarkiska relationen desto tydligare bekräftades muntligt och

---

157 Österberg 1992, s. 94f, dens. 1993, s. 136f, Lerbom 2003, s. 72f.

158 För 1600-talsexempel på hur avtal och mindre domar gällande disciplinbrott skedde med föreställningen om ”med herrens minne”, se Appel 1999, s. 320ff. Under sent 1500-tal använde danska bönder som i sina klagomål vände sig mot orimligheter termer som”obillighet” eller orimligt ”minne”, Fussing 1942, s. 168ff.

159 Utterström 1968, s. 27, Småberg 2004, s. 38f.

160 Om analyser av blekingsk allmoges supplikmaterial på 1600-talet med betoning på dragen av talspråk i dessa fall, Bergman 2002, s. 283–317. För nordtyska motsvarigheter med betoning på bönders skrivande och att skrivare var mer måna om rätt titulering och att suppliker inte utformades som personliga anklagelser, Ulbricht 1995 särsk. s. 167. Jmfr principiellt om talspråkliga uttrycksformer Ong 1991, s. 49–72. Om källkritisk användning av supplikmaterial Österberg 1992, s. 86f.

rituellt i det fysiska möte som bör ha ägt rum då klagande bönders representanter eller bud trädde inför herren för att överlämna en supplik.[161]

Det reciproka elementet i den patriarkala relationen herre – undersåte kunde i samtidens terminologi inringas av att landbon, eller *tjeneren* som denne ofta kallades i Danmark, arbetade – ”tjänade”, erlade olika pålagor och på vissa sätt uppfattades ingå under herrens husbondskap över ett hushåll.[162] Tjänsteprincipen eller ett s.k. tjänsteideal var dock vittomfattande under medeltiden och ingick i flertalet sociala relationer, inte minst mellan frälsemän där det var kutym att man betygade sin tjänst och trohet till dem med högre status. Med inspiration från Otto Brunner och på dansk mark Ole Fenger har Peter Reinholdsson tagit fasta på detta kulturmönster och understryker denna personliga ömsesidighetsaspekt mellan enskild herre och underlydande. Mot beskydd, visst ekonomiskt stöd vid kriser m.m. erhöll herren rätten att förvänta sig tjänst och trohet av den underlydande, som exempelvis väpnat stöd i konflikter med andra herrar.[163]

I vilka sammanhang använde bönderna sig då av tjänstebegreppet? I Skåne möter vi ett par exempel. I Vallösa-suppliken från kring 1520 erbjöd byabönderna i brevets avslutning sin fortsatta ”tjänst” till kungen om han vidtog åtgärder mot den herre som begått olika övergrepp mot dem:

> *oc wille gyerne aga*(?) *uth ers nadi fyllist aff soo länge wij oc give wond tiænist och wunge*(?) *ed zölf och skatt ett och eds nad vethe vord* (bedste) *ok wi gifwe woss olds*(?) *oc venskab hwikt gud skall wide*[164]

Brevets disposition blir intressant då en ytterst kort inledning ”Vet ers nåd att” följs av en utförlig uppräkning av herr Jens tilltag. Uppräkningen bildar själva anklagelseakten och sedan avslutas brevet med att man utlovar kungen sina skyldigheter samt sin tjänst och vänskap. Detta förutsatte dock att kungen skulle försvara bönderna, vilket förlänar trohetsförklaringen en ton av villkorlighet. Bönderna antydde att troheten var avhängig herrens beskydd.[165] Liknande formuleringar kring tjänst

---

161 Klagomål verkar ha sänts med representanter eller bud. Exempel från Västbo 1506 ”Vor ythmykelighæ tro tiænsthæ nu ok altidh ffor ssænth met gud verdeghes i ath vethe kæræ heræ ath vi sende eder then vor ssendinghebodh met vort breff” SA 478, efter avskrift i RA. Detta gällde även länsherrar, Johan Månsson på Kalmar återberättade 1510 om hur länets härader varit ”inne hoss mich” med sina klagomål, BSH 5, nr 291.

162 Denna princip hade sina rötter i de täta relationerna på högmedeltidens mer centraliserade godssamlingar, men kom att följa med i utvecklingen till en spridd bebyggelse av spridda landbogårdar, Dahlerup 1989, s. 92f.

163 Reinholdsson 1998, s. 150–80 och särsk. om bönder och herrar s. 180–219, jmfr Bisgaard 1988.

164 Odat., Indgaaende Breve før 1523, B 38, D.K., DRA.

165 a.a.

förekom i köpstaden Sölvesborgs supplik om den tidigare slottsherrens övergrepp på skogarna där, men där finner man inte samma underton av villkorande.[166]

På svenska sidan möter vi exempelvis tjänsteformeln när Östbo häradsallmoge ett par gånger inledde sina brev till riksföreståndare respektive riksråd med en tjänsteförklaring:

> *Vaare ödhmiwkeligha tro tiænisth nw och altidh till fören senth medh waarom herre Jhesu Christo*[167]

Bönderna begärde ett återställande av skattenivån. Formeln återkommer med viss variation på olika håll. Det intressanta med exemplet är att formeln framstår som ett nästan oklanderligt löfte om trogen tjänst, men utsträckt tidsmässigt till nu och förr, och inte som på andra håll med ett ”alltid”. Det var snarast herrens plikt att hjälpa på grund av den trogna tjänst som redan erbjudits. Retoriken var i övrigt i dessa brev förhållandevis framfusig, då bönderna framhöll att de gjort vad de förmått till rikets behov, och alltså deltog i rikets försvar snarare än att uppfylla en regelrätt lydnads- eller tjänsteplikt.[168] En nästan identisk tjänsteformel använde Östra härad 1504 till riksföreståndaren apropå förläningen till Nils Gädda som man inte ville gå med på. Trots en från ton med påpekandet att man erlagt mycket skatter och ändå bara fått döda män och sårade tillbaka, användes tjänsteformeln.[169] Västra härads besvär 1506 avrundades efter klagomålen med en vädjan om riksföreståndarens mildhet:

---

166 ”Edhers nadhes thenessthe nw oc altith tha ere wy ffatighe men edhers nadhes wdherssothe tha begærer vi og beder ydmygelig om for Guds Skyld og vor Tjeneste unde os vor ore at have som fadher og Forældre før os har haft af Arild”. Även här finns en lätt villkorad underton, då hjälpen man begär skulle ske för ”Guds skull och vår Tjänst” men det är här mer oklart om man menar den tjänst som redan utgjorts eller för kommande trohet, Rep. 2 rk., nr 13031 med delvis moderniserad stavning.

167 Från Östbo 1509, BSH 5, nr 267, s. 350. Jmfr brev från Östbo 1511 ”ær alles wore ödmiwcliga bön til honum oc alt rikesens raad, at i wille göra för Gudz skyld witha wort bæsta, at wii motto blifua aff med thetta smör, oss engen stadz staar i swmmen, oc wora skatta kö motte bæras op, ther göra skæll före, holket wii wilia gerna förtiæna æpter wore yterste förmogo med wort rætta fædernis rike, hwar behoff görs”, BSH 5, nr 390, s. 491f. I ena fallet rör det sig om enbart skattebönderna och i det andra hela menigheten. Nästan identiskt med citatet från 1509 var Burseryds sockenbors inledning i deras supplik 1506 men med hänvisning till Gud istället för Jesus, SA 801.

168 Villkoren för förläningar var i det medeltida samhället inte sällan otydliga och omtvistade. Exempelvis kunde de utgå från kommande tjänst, eller redan fullgjord tjänst, White 2003, s. 63–98.

169 ”Allis wore ödmygh tro tiensthe nw och all tyd til forene send medh”, BSH 5, nr 20, s. 24.

> *kære herre thet ær alle wore ødmyge bøn tiil eder thet i siær nw mijllelig tiil os, och wether worth besthe thet wille wii alle for thænnæ met eder swa længæ wii læfwer, her met eder gwd befalendes och sancte Sefriid*

Här gavs närmast ett löfte om livslång tjänst mot att riksföreståndaren agerade som en mild herre.[170] I ett hotfullt brev i februari 1511 menade Sunnerbos allmoge att riksföreståndaren riskerade förlora dem till danska sidan om de inte fick bättre undsättning. Texten inleddes med enbart en hälsning: ”Vore idmikelige hilsse for sænth medh Gudh” och avslutades med det bryska: ”Skulle wy annen skatte æn Swærigiss krwune, kenne Gudh, to blyffwe wii nöde ter till. Her medh eder Gudh beffalandes ok Sancte Erich kwningh”.[171]

Vi kan här ana en variation i tjänstebegreppets meningsinnehåll. Det användes som en – om än försiktig – markering av en villkorad underdånighet. Det återkom såväl hos danska landbor i förhållande till sin herre, som hos småländska skattebönder som låg under direkt förvaltning. När allmogen proklamerade att man kunde tänka sig att byta sida användes inte tjänsteformeln alls, troligen eftersom dess koppling till lydnadsplikten omöjliggjorde det. Som vi har sett förekom det återkommande under denna tid situationer när bönder inte följde lydnadsplikten. Att utesluta den ur ett brev bör ha varit en tydlig markering. Tjänsteprincipen kunde alltså uppenbarligen både villkoras och ignoreras. Här kan vi ansluta till J C Scotts generella slutsats om supplikers form, att de ofta blandade samman element av underdånig ton och implicita hot.[172]

En ifrågasatt ömsesidighet

Några gånger möter vi exempel på att bönder menade sig sköta försvaret eller sitt beskydd själva, och utifrån detta argumenterade mot överhetens rätt att ta ut pålagor. Dessa situationer är principiellt intressanta eftersom de på sätt och vis upphävde överhetens legitimitet i dess roll som militär beskyddare. När och hur kunde det ske? I Småland var frågan återkommande i förhandlingarna mellan häraderna och riksföreståndarens utsända angående extraskatterna under krigsåren. Frågan blir då vad som skedde i tilltalet till överheten. Skedde det ett formellt kontrakts- och lydnadsbrott och rådde det någon överensstämmelse mellan tilltalsformer i brev och faktiska handlingar?

---

170 SA nr 795, efter avskriften i RA. Liknande finner man på andra håll, som exempelvis Kopparbergets menighets besvär till riksföreståndaren mot fogdens övervåld, SA 699.

171 BSH 5, s. 445.

172 Scott 1990, s. 96. Scott syftar till hot om våld, här ser vi snarare hot om upphävande av en kontraktsliknande relation.

Vi har i kapitel 2 sett hur kopplingen mellan eget försvar och skattefrihet spreds i Småland. En lindrigare form av detta finner vi i samband med uppbådsförhandlingar i Värend 1507, då traktens bönder enligt en rapport först hade vägrat att ge mer än halva gärden. Men efter löften om att Svante personligen var på väg ned till Västergötland och Småland ”gav de sig till freds”. De hade också visat en ovilja mot att gå med på ett uppbåd mot Kalmar eftersom de egentligen bara ville värja sitt eget, i synnerhet då de återkommande ”skinnats” och inte hade fått någon undsättning tidigare. Flera element rörande eget försvar är närvarande i detta exempel. Överhetens legitimitet som militär beskyddare var i viss mån ifrågasatt, samtidigt som det framhölls att bönderna själva stod för värnet av sina trakter, men löften om understöd kunde rädda situationen.[173] Något liknande finner vi då Östbos allmoge 1509 klagade över att de fortfarande erlade en skatt som hört till den sedermera nedlagda borgen Rumlaborg:

> *och skall thet Gud kenne, ath then tidh Romblaborgh war i sin well macth, taa kom thet smör oss oppo medh en hiælp som ænw en gamble dande men i waarth heradh wel wetherligith ær, och sidhen haffwer thet saa waridh, hwar för ær allis waare ödhmiwkeligha bön till edhert herredöme och the godha herrer i rikesens raadh ær ath i för Gutz skwldh och waare fatige bön skwldh willen oss ther medh lisa, effther thet ath wi och waare forfædher swar twngha och wnsægningha aff the omilda Danska men altidh tagith haffwom*[174]

Brevet avslutas med att nämna att kung Hans och hans ”medhhiælpare” ånyo hade varnat häradet för en kommande attack och skulle dra in och:

> *skinna och brenna &c. Holkith wi alle thet aweria wiliom medh liff och macth thet nesta Gud giffwer oss naadhen till*[175]

Bönderna ville alltså avskaffa en skatt med argumentet att en borg ej längre var ”vid makt”. De hade liksom sina förfäder tidigare fått utstå ”twngha och wnsægningha” och skulle få göra det igen. De skötte sitt försvar själva och befann sig i en utsatt position. I andra situationer kunde allmogen meddela att de med anledning av utsattheten temporärt vägrade att ta någon stridande sidas parti. Värends allmoge vägrade en gengärd till Kalmar 1507. De sades vägra ge någon sida sin undsättning innan de visste vem de skulle ha som herre och hövitsman.[176]

Var det militära hotet övermäktigt kunde allmogen hänvisa till att de

---

173 Erik Trolle till Svante Nilsson 12 april 1507, BSH 5, nr 124.
174 BSH 5, s. 350, nr 267.
175 a.a.
176 BSH 5, nr 173.

nödgats ge vika. Ölands lagman Påvel Kyle rapporterade i juli 1506 att Möre för tillfället gått kung Hans tillhanda därför att det inte fanns någon motmakt i området, och det var svårt för Påvel att få ut några skyttar av allmogen på tingen.[177] Hot om ett sådant agerande kunde också användas för påtryckningar. Efter de danska skövlingarna i södra Småland vintern 1511 skärptes tonfallet från Finnveden. Sunnerbos häradsallmoge berättade i det ovan relaterade brevet om skövlingarna, och varnade för att man skulle bli tvungen att ge skatten åt annat håll:

> *och bidde wy eder serdeliss, ath i medh rigessenss radh for swarer oss better epter thenne dagh æn nw sketh ær. Skulle wy annen skatte æn Swærigiss krwne, kenne Gudh, to blyffwe wii nöde ter till*[178]

Finnveden som Sunnerbo ingick i var vid detta tillfälle inblandat i två olika skeenden. Östbo härad vägrade hylla kronprins Kristian, och allmogen uppsade därmed i princip kungen sin trohet. Själva ”uppsägningen” skedde genom att man vägrade hylla kronprinsen på häradstinget.[179] Under följande sommar fastställde allmogen på Tiohärads landsting en allmän skattevägran gentemot bägge sidorna i kriget, en vägran som förefaller initierad av häraderna i Finnveden. Beslutet meddelades kung Hans av Västbo härad. I brevet redovisades hur allmogen fått brev av såväl kungen som riksföreståndaren att de skulle utgöra skatt:

> *Tha ffor saamædes v meneghe almoghen off eth lagh mans dömæ, ssom ær x hæræth, pa sancthe Larenssæ dagh j Rydhe Holm i Össboo ok alth klærkrith ok ffriburnæ men ok ginghe til radh, ok vardhe vi ssva allæ endræthelegh öffver ens: ath gavæ vi eder nade vor skath, tha haffvæ vi vorth egheth righe os til fforderff, giffvæ vi ok her Ssvanthe vor skath, tha ha vi eder nade pa os met ssva dan ffordervelig skadhe, ssom os offvergik j vinthers. Thy villæ vi haldhe vor skath jnnæ met os æn til en tidh, ssva længhe vi höræ, om Gud giffver noden til, ath i konne ffor lighes, æller thet kan komæ j en bætræ mathe. Thy kæræ nadeghe herre, bedhe vi eder, ath i vethe vorth besthe, ssom vi eder nadhe til tro; vi ma jnthet valdhe i thenæ ssedhet, ok ha vi althidh værith redhe til ath göræ eder nade help. Lather os thet nythe*[180]

Liksom i det föregående exemplet framhölls å ena sidan allmogens ut-

---

177 HSH 20, s. 37f.

178 BSH 5, s. 445, nr 349.

179 Däremot hade vid samma tid hela Västergötland hyllat kronprinsen, se kung Hans brev till Östbo 5 feb. 1511, DGAA 4, s. 362, jmfr hans begäran om hyllning av Sunnerbo 10 jan. ibid. s. 361f.

180 23 aug. 1511, DGAA 4, s. 362f. En ytterligare oro i sammanhanget kom av rykten att det svenska riksrådet hade uppsagt sin trohet mot Svante Nilsson, BSH 5, nr. 370 s. 468.

satthet och att man stod skyddslös mellan två stridande sidors anspråk på att vara överhet. Det självrådiga beslutet att man inte skulle ge någon skatt legitimerades med ofreden och böndernas utsatthet vilket framhölls vara herrarnas ansvar, och bakom beslutet stod även den lokala eliten med frälsemän och prästerskap. Den anmärkningsvärda självrådigheten att på tingen fastställa att man inte skulle betala någon skatt alls tills vidare, överskuggas i formuleringarna av hur herrarnas beskydd fallerat. Å andra sidan inträffade detta då en skattefrihet började utvecklas i anslutning till självförsvaret och bondebeväpningen. Men först 1520 möter vi som visats i kapitel 2 konkret frågan om skattefriheten. Denna försvarades då istället utifrån sedvänjekriteriet i anslutning till de danska skatte- och avväpningskraven. Man verkar alltså inte direkt ha kunnat begära skattefrihet genom suppliker eller liknande, utan denna fastställdes lokalt. Möjligen hänvisades man av taktiska skäl till olika argument beroende på sammanhang. I brev till kung och riksföreståndare framhölls en undersåtesposition, medan man lokalt eventuellt mer betonade själva försvaret vilket man själv alltmer ansvarade för. Det egna försvaret ingick i så fall i en lokal ordning som inte var direkt underställd kronan. Det bör framhållas att de brev som innehöll politiska ställningstaganden och beslut alltid formulerades i hela den menige allmogens namn och inte i böndernas eller något annat enskilt stånds namn.

Även i Blekinge och de norra delarna av Skåne har vi funnit kopplingar mellan egen beväpning, eget försvar och skattefrihet, men vi har betydligt färre källor som redogör för hur argumentationen gick i samband med förhandlingar eller motstånd. Sommaren 1510, alltså ganska exakt ett år före skattevägran i Tiohärad, beslutade Blekinges landsting om en regelrätt skattevägran tills det blev fred i området. Detta föregicks av uppbåd inför och skövlingar som resultat av ett svenskt–lykiskt anfall i trakterna. Här sammanföll åter företeelserna utsatthet och eget försvar.[181] Argumentet om bristande beskydd användes av blekingeborna när de 1523 anklagade länsherren Aage Brahe för att inte ha bidragit till försvaret vid ett annat svenskt infall.[182] Kopplingen egen beväpning och skattefrihet framkommer sedan tydligt under oroligheterna under hösten 1523 då de skånska riksråden rapporterade om hur bönderna i norra Skåne vägrade betala skatt och istället köpte vapen för pengarna. Fredrik I hade då tre månader tidigare hänvisat till Kristian II:s tidigare beväpningsförbud som en av punkterna som rättfärdigade störtandet av

[181] 29 juli, 15 aug. 1510, Missiver 2, s. 294f, 301, även i BSH 5, nr 312, s. 406.

[182] Anklagelsen var ett försvar mot en annan anklagelse att allmogen själv skulle ha givit upp försvaret vid Berend von Mehlens anfall, se tingsuttalande 11 jan. 1524, ref. i HSH 35, s. 481f, se även Milton 1994, s. 225f.

honom.[183] Likställandet av egen beväpning med skattefrihet kom snart att upprepas på andra håll i Danmark, och i trakterna kring riksgränsen användes på bägge sidor kopplingen under lång tid framåt som argument för särskilda skatteprivilegier och som mobiliseringsmedel i samband med uppror. Vid dessa tillfällen hänvisade bönderna återigen inte i första hand till ett bristande beskydd utan till själva rätten till beväpning och skattefrihet. Allmogens rätt att bära vapen tenderade alltså att utgöra både medel och målsättning för omfattande sociala protester vid denna tid, ett mönster som tidigare forskning inte förefaller ha noterat. Detta bör ha samverkat med de övriga tendenser till en ”krigarkultur” med koppling till det utbredda landvärnet i gränstrakterna vilket har diskuterats ovan.[184]

Även om denna offensiva koppling mellan skatt, beväpning och försvar troligen var begränsad till främst gränsregionen, var den underliggande kritiken av överhetens och i synnerhet aristokratins bristande vilja att utöva sina skyldigheter att försvara undersåtarna i svang även på andra håll. Tydligt ser vi kritiken exempelvis i en svensk version av den samhällskritiska dikten ”Det gyllene året”, som hyllade de ditmarska böndernas motstånd mot den danska regimen i början av seklet. Författaren anklagade herrarna och aristokratin för girighet, och menade att de gärna tog ”landzens Renta” men ”komber sedann örligh och krij bondenn skall ther sielff wdj. Thå borde hans herre honnom weria”. Dikten spreds av sturesidan vilket antyder att sturarna medvetet anknöt till antiaristokratiska strömningar, som här kunde sammanfogas med en unionsfientlig hållning.[185] Sturesidan kunde använda samma argumentation i öppna brev till allmogen.[186]

Vi ser hur de avgörande principerna löpte hand i hand. Att allmogen

---

183 Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 1523, B9, DK, DRA. Tre skånska riksråd till övriga riksråd i Köpenhamn 30 nov. 1523, B5e Rigsråd og Stænder, DRA. Se också Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 75f, L J Larsson 1964, s. 222.

184 En liknande koppling anas i Jylland i samband med Grevefejden där allmogen på ett landsting bestämde att man skulle beväpna sig och senare valde att vägra den nya kungsskatten 1530, Heise 1875/76, s. 326, 330. Dacke höll 1542 ett landsting där man fastställde att skatten skulle hållas inne under det kommande året för att istället användas för inköp av vapen till alla bönder, Tegel 1622, II, s. 159f, 164, jmfr L-O Larsson 1964, s. 301. Om det skånska landvärnet i början av 1500-talet, som kom att fortsätta ligga till grund för bondeprivilegier i norra Skåne under senare delen av 1500-talet, se ovan s. 122f, 140. Om ”krigarkulturen” i södra Småland se s. 229.

185 *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*, s. 84, r489–493, om dikten se Blomkvists inledning i samma volym.

186 När Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna) sökte stöd för fortsatt motstånd mot det danska infallet i maj 1520 skrev hon i ett öppet brev till Södermanlands allmoge att Tuna landsting fastställt att ”them tykkis ganske ille oc ynkesamth ware, som wæl oc i sanninghen ær, at ingen godh man aff ridderskap vil siig vppa taghe at hielpe Swärigx almoge oc straffwe sadane fiender”, BSH 5, s. 632.

var beväpnad och försvarade sig själv försvagade skatternas och även adelns legitimitet samtidigt som det stärkte böndernas förhandlingsposition. Å andra sidan framtvingade ett dåligt beskydd just detta egenförsvar och satte igång samma dynamik. Det är inte svårt att finna liknande fenomen på andra håll i Europa under medeltiden, och liknande kan i Sverige noteras såväl tidigare under medeltiden som långt in i tidigmodern tid.[187] Underförstått är detta ställningstagande ju ytterst radikalt eftersom det undergrävde hela ståndsprincipen om den fasta ansvars- och arbetsfördelningen i samhället. Motsättningen kring bondebeväpningen skärptes vid senmedeltidens slut i och med de återkommande försöken från riksstyrelsernas sida att avväpna allmogen.

Det ska påpekas att den explicita ömsesidighet rörande beskyddet som noterats återkom i såväl kungars öppna brev som i allmogens klagomål mot adeln senare under 1500-talet. Gustav Vasa använde i tilltagande grad det militära försvaret som legitimering av de ökande pålagorna under sent 1530-tal, då framväxten av en moderniserad knektarmé framställdes som en förbättring av böndernas situation, i jämförelse med de tidigare bondeuppbåden. På den danska sidan argumenterade kung Hans på liknande sätt redan 1511.[188] I den svenska riksdagen riktade bondeståndet kring 1600 en hård kritik mot adeln. Ett centralt element i kritiken var att adeln inte var berättigad till privilegier eftersom dessa inte stod i proportion till den tjänst till samhällets nytta som ståndet gjorde. Bönderna krävde att adelns privilegier skulle minskas för att man själv skulle ställa upp på höjda skatter. En liknande kritik höjdes i Danmark av borgarståndet mot adeln vid samma tid.[189] Här låg uppen-

---

187 Om europeiska motsvarigheter se ovan not 38. Under sent 1300-tal hävdade en del bönder i gränstrakterna att de var frälse, BSH 2, nr 18, 19, jmfr Småberg 2004, s. 62. Detta förefaller ha varit en central praxis i samband med större protester under senare tider. Såväl under Klubbekriget som under protesterna under krigen på 1710-talet ställde bönderna det egna försvaret, den egna beväpningen och uppbåden mot att inte behöva betala skatter, Ylikangas 1999, s. 217, 283, Karlsson 1994, s. 221ff.

188 Gustav Vasa menade att skatteprotesterna var irrelevanta eftersom bönderna av naturliga skäl inte skulle vilja behålla sturetidens uppbåd, och därför måste godta en knektarmés ökade kostnader, Hallenberg 2003 s. 28f. En extraskatt 1511 var enligt kung Hans en avlösning för bondeuppbåden så att menige man inte skulle behöva låta sig uppbådas utan istället kunde ha professionella ryttare och utländskt folk till tröst och beskärm, DM 4 rk, bd. 2, s. 158, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 298.

189 Karl IX fick från 1597 stöd för reduktionskrav av bondeståndet, som menades vara drivet av ”hat” mot adel och biskopar. Det har också påpekats att en uttrycklig kontraktssyn kunde ses i riksdagsförhandlingarna kring skatten kring 1600, alltså ett förhållningssätt som vi här sett främst uttrycktes på lokalt plan ett sekel tidigare, Ahnlund 1933a, s. 55, 89, 99, Holm 2002, s. 205–08, jmfr dens. 2005, s. 395. Om hur användningen av bondeuppbåd innebar problem för adelns legitimitet i Danmark under 1600-talet, Jespersen 1999, s. 38–41, 45.

barligen en föreställning om det allmänna och nyttiga inom en ram av ömsesidighet.

Vi kan konstatera att hänvisningen till beskyddet användes underifrån främst när beskyddet kunde kritiseras. Den reciproka principen användes alltså offensivt, samtidigt som själva handlingen att begära beskydd innebar en bekräftelse av den hierarkiska relationen. I gränsområdena var det mindre självklart att förlita sig på beskyddet från överheten, och man kunde i vissa situationer tvingas till att – eller i andra situationer rentav själv föredra att – ansvara för det. I det senare fallet var orsaken antagligen att allmogen där redan var som allra mest delaktig i gränsvärn och återkommande stridigheter. I de fall allmogen valde att uppsäga sin trohet överfördes ansvaret för försvaret till allmogen själv, och då blev den egna beväpningen ett viktigt medel. Samtidigt innebar den att större uppror lättare kunde initieras just i gränsområdena.

Relationen pålaga–beskydd var naturligtvis bara en del av den betydligt vidare relationen pålaga–motprestation. För svensk del hade troligen Engelbrektsupproret spelat en viktig roll för vilka argument som senare kunde riktas mot överheten. Enligt den s.k. Engelbrektskrönikan rådde det hos allmogen ett utbrett missnöje mot en bristande korrespondens mellan pålagor och vad som erbjöds i retur. Skatterna togs ur riket och användes inte till slottens underhållning, fogdarna å sin sida genomdrev lokalt nya olagliga avgifter. Dessutom utnämnde kungen utlänningar till fogdar och domare vilket försvagade rättens gång.[190] Principen att hellre använda resurserna lokalt än att de skulle utföras ur häradet eller någon annan territoriell enhet skymtar flera gånger i de olika konflikter som tidigare inventerats. Detta kan exempelvis sägas gälla de tillfällen i Småland och Skåne då bönder vägrade delta i uppbåd för anfallskrig och när de sade att de helst ville värja det egna området. Andra argument som låg nära de som sägs ha använts under Engelbrektsupproret kommer att tas upp i andra sammanhang nedan.

Men först ska vi återigen diskutera principen om ömsesidighet, men nu utifrån frågan om ifall en sådan kunde formuleras i förhållande till samhällets generella utformning. Med tanke på den begynnande reformationen bör man ställa sig frågan om det förekom opinioner som ifrågasatte kyrkans andliga och världsliga värn, och den ståndsordning man ärvt från gångna tider. Eftersom detta berör ståndsgruppers sätt att bi-

190 ”Än wijsa oss lagen swa // laghman och häradzhöffdinga almogan ey fa vtan the waro medh lagum wolda // litet monde han ther aff holla han satte ther til hwem han wille // thy monde the mygit lagen spilla Och monde han sverige meer forderffwa // alle then skat ther riket kunne werffua bönder sculle thz j reedho penunga vtgöra // them loth han alla til danmark föra vtan som neppest fogdana gaatha // bespijsa slotten j nokra matha före ärffwode togh han peninge samalund // thy rothnado slotten nider j grundh thy är riket forarmat swa”, (Karlskrönikan) *Nya eller Karls-krönikan*, s. 18f.

dra till det samhälleliga på en mer sammansatt nivå, utgår jag från begreppet allmännytta, eller det allmänna bästa.

Det allmänna bästa och den samhälleliga ordningen

Som redan nämnts har forskarna gjort olika bedömningar av hur principen om allmännytta och det allmänna bästa kunde formuleras i äldre tid. Medan man för tyskt 1500-tal har sagt att principen var avgörande i samband med bondeprotester, så har man i svensk forskning rörande samma tid främst uppfattat principen som ett verktyg för legitimering av centralmaktens anspråk, inte minst när den anslöts till patriotiska tankegångar.[191] I mitt material finner jag knappast direkta åberopanden från bönders håll av en allmännytteprincip. Men det finns anledning att se närmare på huruvida principen förekom mer allmänt i den politiska kulturen och hur innehållet i bönders protester och motstånd positionerade sig i förhållande till detta.

Senmedeltidens oroligheter berörde inte sällan samhällets fundament, kyrkans roll i samhället, ståndsordningen och vad som skulle ingå i en rättfärdig offentlig maktutövning. Detta kan ses som olika sätt att formulera en allmännytta. Forskare har exempelvis visat på hur det i senmedeltida folkreformatoriska rörelser i Centraleuropa förekom en kritik som utgick från föreställningar om hur herrars intressen måste underordnas just en allmännytta. Folk hoppades på att en stärkt furstemakt skulle återupprätta en central enhetlig rättvisa, ”det enda svärdet”, som skulle göra slut på alla ”småtyranner” i adelsståndet och i de andliga institutionerna.[192] Detta resulterade bl.a. i att krav ställdes på att kyrkan skulle avveckla sina privilegier, lokalt underställas församlingarna och i högre grad erbjuda de andliga tjänster som allmogen betalat för. Ståndsordningen kunde ifrågasättas i samband med denna kritik.[193] Det förekom alltså redan under senmedeltiden en rudimentär ideologi om en odelbar suveränitet hos en överhet, föreställningar som senare kom att utgöra grunden för den tidigmoderna statsmakten. Under tidigmodern tid kunde bönder och allmoge inte sällan använda sig av denna princip när de argumenterade mot läns- och jordherrar och hävdade att undersåtar egentligen var underställda en enda överhet, fursten.[194]

De andliga institutionerna i Sverige blev under undersökningsperioden ofta ifrågasatta utifrån argument som kan knytas till föreställningar

---

191 Se ovan s. 390.

192 P Blickle 1987, s. 15f med hänvisningar till Smirin, även Brady 1988, s. 18–20.

193 Exempel hos Brady 1998, s. 221–25.

194 Tyska bönder använde i sina suppliker under 1700-talet de tre grundläggande principerna reciprocitet, suveränens odelbara makt samt rätten att uppsäga en herre som inte uppfyllt kontraktet, Luebke 1997, s. 82f.

om en allmännytta eller ett det allmänna bästa. I synnerhet möter vi principen i samband med spänningarna kring biskoparnas militära roll. Kyrkans deltagande i det militära försvaret av riket togs för givet, tiondet och andlighetens priviligierade resurser skulle användas såväl i rikets andliga som världsliga tjänst, och därmed bidra till en samhällelig nytta. För småländsk del blev detta aktuellt exempelvis i samband med Hemming Gadhs lån från sockenkyrkorna 1504 och med kontributionerna under 1520-talet.[195] Däremot blev biskoparnas egen militära makt återkommande hårt ifrågasatt av sturarna i samband med unionsstridigheterna. Flera biskopar hävdade en alltmer offensiv rätt att stärka kyrkans friheter samt dess beväpning och befästningar. De menade att detta var nödvändigt för att försvara sig mot t.ex. att stormän bemäktigade sig kyrkors och klerkers egendom, och för att bidra till den samhälleliga freden.[196] Kyrkans folk uppfattade sina och kyrkans friheter som ifrågasatta, och flera gånger noterade man oroligt en hätskhet hos allmogen mot kyrkan. Brask uppfattade det 1525 som att den svenska allmogen höll på att gå samma väg som den tyska och ville eliminera sina ”natur-

[195] Detta var en under senmedeltiden etablerad ”statskyrklig” syn på kyrkans försvar som inte enbart andligt. Biskopar och ”herrekloster” skulle för sina privilegierade jordegendomar bidra till rikets säkerhet med ekonomiskt och militärt bistånd. Biskoparnas rusttjänstskyldigheter för deras världsliga län är ett ännu inte helt utforskat fält, men se Andræ 1960, s. 161–68, Dahlerup 1969/70, s. 18, jmfr Reinholdsson 1998, s. 167 not, Lindhardt 1968, s. 14. Apropå Gustav Vasas krav på kontributioner och allmogens misstankar om biskopens självberikande framhöll Hans Brask 1524 i ett brev till Ture Jönsson att biskopssätet hade rätt till biskopstiondet för att kunna avlöna sin personal som gjorde tjänst till allmogen efter kyrkobalkens lydande. Han jämförde med riksråden som bara ställde sitt folk till rikets tjänst utifrån sina länsinnehav, HBr nr 223, s. 293f.

[196] Ärkebiskop Jakob Ulvsson pläderade 1495 för vikten av att kyrkan innehade en världslig våldsmakt med biskopsborgar, med syftet att upprätthålla fred och rätt, Kellerman 1935/40, bd 1, s. 205f. Ärkebiskop Gustav Trolle bad i sin tur 1515 utifrån detta argument påven om ett tillstånd för att stärka kyrkans beväpning med bl.a. en livvakt på 400 man. Denna kyrkans motståndsprincip var här mer utrerad än någonsin, men låg i linje med en ny politik från påvesätet under dessa år, Carlsson 1915, s. 273f, Westin 1957, s. 361–64. Gustav Trolles överhängande agenda var att till varje pris säkra kyrkans friheter mot såväl svenska som danska anspråk, men Sten Sture d.y. använde istället i sin propaganda hotet om att Gustav Trolle skulle ha försvurit sig till Kristian II som ett uppenbarligen verkningsfullt argument, Westin ibid. s. 368, 448ff.

liga herrar” samt principen om adlig börd, medan han själv önskade att kyrkan hade en högre ställning lik den i en del andra länder.[197]

Konflikterna mellan riksföreståndarskapet och den militariserade biskopsmakten kulminerade under Sten Sture d.y. som offentligt anklagade ärkebiskopen Gustav Trolle för förräderi. Sten menade att kyrkans överhuvud skulle vara lojal mot riksstyrelsen, och inte skulle tillåtas stärka sina miltära resurser. Han använde sig också av principen om en rubbad ömsesidighet då han i skrivelser till allmogen menade att ärkebiskopen behandlat allmogen som kättare, men ändå inte vägrat ta upp skatten av dem. Hans argumentation mötte liksom hans följande belägring av ärkebiskopens slott Stäket ett starkt bifall från den svenska allmogen på riksmötet i Arboga 1517 och ute i landsorten. Irritation förekom också mot andra biskopar, och som vi har sett kunde sturesidan tre år senare mobilisera bl.a. den småländska allmogen mot Linköpingsbiskopen.[198]

För allmogen tedde sig tiondet och andra kyrkliga avgifter under dessa år som tributer ”som kom att användas som vapen mot dem själva” i samband med konflikten mellan unionsvänliga aristokrater och riksföreståndarskapet.[199] Efter unionens sammanbrott försköts belysande nog principen om kyrkans försvar tillbaka till att den främst skulle handla om bidrag till rikets försvar.[200] Samtidigt började en reformatorisk diskussion växa fram, och hos Olaus Petri möter vi tydligt under senare delen av 1520-talet en kritik mot kyrkans världsliga ekonomiska och rättsliga makt. Han argumenterade för att de andliga institutionerna var

---

197 Flera biskopar menade under 1510-talet att tvisten mellan riksföreståndaren och ärkebiskopen underblåste en hätskhet bland folket mot kyrkan, främst då tvisten skapade oenighet i riket under en orolig tid, Westin 1957, s. 430–34, 438, som ser på brev från biskop Matts, biskop Vincent, västgötska riksrådet m.fl. 1516. Hans Brask beskrev i ett brev 1525 skeendena i Tyskland och var orolig för de svenska böndernas stämningsläge. I ett tidigare brev noterade han irriterat hur mycket större friheter och resurser kyrkan och aristokratin hade i arvriken än i Sverige, och hur t.ex. ungerska biskopar kunde nyttja ett hertigväsende med enorma inkomster, HBr nr 295, s. 350f; nr 356, s. 402–04.

198 Allmogen ogillade den nye ärkebiskopen Gustav Trolle och såg honom som anhängare av Kristian II. När Sten Sture d.y. inledde sin offensiv mot ärkebiskopen 1516, anklagade han denne för att inte ha avlagt sin trohets- och rådsed till Sveriges krona och dess förman riksföreståndaren. När ärkebiskopen kommit i besittning av Stäkets slott hade han satt sig till ”värn och tiil trwgx emot riikit och thes inbyggere” och börjat befästa slottet. Detta hade lett till ”then mene mantz i riikit rop och anskrij” och skapat split i riket, Sten Sture d.y. till Uppsala domkapitel, HSH 24, s. 65f. Dessa argument återkom sedan inför riksmötet i Arboga i januari 1517 men med tillägget att Stäket tidigare varit tillhåll för förrädare, se vidare Carlsson 1915, s. 278, 282, Wieselgren 1949, s. 133, 144, 148f. med referenser, 189, 197.

199 Wieselgren 1949, citat s. 195.

200 Detta märks t.ex. i riksrådets argumentation för det tillfälliga uppbärandet av ärkesätets räntor 1522. Samma år kom de första silverkontributionerna från Linköpings stift, Westman 1918, s. 145f.

förpliktigade att erbjuda vissa tjänster för räntorna de mottog. Principen om reciprocitet mellan allmoge och andlighet kunde alltså formuleras explicit vid denna tid.[201]

Men även protester och motstånd från allmogen mot kyrkan hade beröringspunkter med principer om en allmännytta. Kritik mot privat vinning verkar ha varit ett återkommande argument. Biskop Hans Brask fick liksom en rad världsliga herrar försvara sig mot allmogens anklagelser att han ville berika sig själv, främst i samband med kontributionen 1524. I Småland var irritationen mot denna så omfattande att allmogen stoppade foror med redan indrivna gärder. Biskopar kunde alltså kritiseras utifrån samma principer om rimlighet kontra girighet som den världsliga överheten. Hans Brask framhöll själv dessutom att de nya gärderna av bönderna uppfattades hota den lokala utformningen av socknarnas ekonomi och beslutsformer.[202] Åtminstone på vissa håll i Sverige verkar även prästerskapet ha mötts av kritik från allmogen. Vid ett tillfälle 1517 klagades i Medelpad att prästerskapet gjorde anspråk på resurser de inte hade behov av. Hur utbrett detta förhållningssätt var är omöjligt att säga något om, men exemplet visar att präster kunde anklagas för att göra anspråk på resurser för privat vinning utöver behov eller utan förankring i nödvändighet.[203] Hänvisningar till reformatoriska argument rörande andliga institutioners egendom började också dyka upp, men hur utbredda tankegångarna var är svårt att säga något om. Hans Brask menade 1523 att det bland allmogen vuxit fram ett nytt fattigdomsideal syftande på kyrkan och dess präster som var inspirerat av

---

201 I ett svarsbrev till Paul Helgesen 1528 utgick Olaus från att biskopars rätta ämbete var att predika, inte ”häffua sich vp för herrar, ridha medh många hestar, regera slott, land och städher, beskatta oss medh theres aflatzbreff, trengia oss frå wår rätt medh theres sielffdichtade ban, interdicht och annat sådana”. I en förmaning till prästerskapet skrev han samma år att präster är ämnade att predika och inte sjunga, mässa m.m., eftersom de skulle ”haffua theres rento som arbeta j Euangelio, ther bliffuer thet och wel widh, for predikanen skul är räntan pålagd”…”när the redheliga predikas thå är rentan fortient”, de som inte predikar ”bära vp rentona och göra jntit ther före thet dem böör”, OPSS 1, s. 339, 363f, om andlighetens världsliga pålagor även t.ex. ibid. s. 344f.

202 Enligt Brask kontrollerade småländska bönder själva sockenstämmorna och använde ofta vid behov tiondet som lånebuffert vilket gjorde kontributionerna besvärligare att legitimera, HBr nr 326, s. 375f, även GIR 2, 1525, s. 272–76. Att använda sockentiondet som lånebuffert var en utbredd praxis vid denna tid, Olsson 1947, s. 63f, Hammarström 1956, s. 118f, Schück 1959, s. 243, 368, Reinholdsson 1998, s. 204, jmfr Westman 1918, s. 219.

203 Wieselgren tar en händelse i Medelpad till intäkt för ett vidsträckt prästhat. Underlagmannen skrev efter en rapport om tiondehanteringen ”Kære her, gören for Guds skul och lather dij præsthær her i landet faa naan aghe, dij haffe saa mikketh oppaa mwnnen, som inted göres behoff. Wisthe eder herredömö tædh alth, dij finghe wel skel dar for”…”Kære herrer, gören for Guds skul och laater ekke dij praester her i landeth fordriffe dij fathijge bönder”, Wieselgren 1949, s. 195f, även tr. i BSH 5, s. 568f.

klosterväsendet. Folk uppfattade därmed kyrkans klagomål över förlorat tionde, minskande gästningsrättigheter och klerkers kränkta friheter som utslag av egoism som förvärrade rikets nöd. Utifrån detta oroade han sig för en av protestantiska klerker underblåst opinion bland stiftets allmoge att kyrkan var till för folket och att dess egendomar därmed skulle tillhöra folket, en princip som vid dessa år också började uttalas av kronans folk.[204] Brasks iakttagelser kan delvis kopplas till en tilltagande protestantisk och även reformkatolsk kritik mot munkväsendet. Munkarna anklagades för att ha svikit fattigdomsidealet, ha förfallit till ett förvärldsligande allmosesamlande, ha handlat med avlater samt för att ha köpslagit om allmoserättigheter. Satirskrifter mot munkväsendet spreds i landet och tydligen även i Småland i början av 1520-talet.[205] Men i hur hög grad dessa strömningar motsvarades av opinioner bland allmogen är svårt att se i källorna. Som vi har sett i fallet med Nydalas munkaskäppa kunde kloster ha problem med legitimiteten i sina anspråk på vissa resurser. Skeenden under senare delen av 1520-talet i bl.a. Småland visar att allmogen åtminstone under dessa år i och för sig stödde kronans begäran att klostren skulle bekosta borgläger och minska sina rättigheter till allmosor. När klostrens subsistens hotades uppfattades det emellertid av allmogen som angeläget att munkarna skulle förmå att utöva gudstjänst och andra andliga, enligt kristen förståelse också samhällsnyttiga, tjänster de var ämnade till.[206] Vi kan emellertid inte veta i hur hög grad dessa diskussioner fördes under själva undersökningsperioden, även om normsystemet bör ha varit ungefär detsamma.

---

[204] 5 mars 1523, HBr, nr 22, s. 117–19, jmfr 13 april 1524, nr 208, s. 277. Välkänt är ett brev från Laurentius Andræ till Vadstena kloster 1524 där han försvarade silverkonfiskationerna med att kyrkan exproprierat församlingarnas medel som egentligen var ”folkets”. Pengarna skulle användas till den fattiga nästan och vid yttre fara till människors försvar, inte till utsmyckningar, HBr nr 191, s. 257–60, GIR 1, 1521–24, s. 305, se vidare Westman 1918, s. 149f, 190, Holmquist 1933, s. 97–100 samt Berntson 2003, s. 70–72.

[205] Westman 1918, s. 236–38, Berntson 2003, s. 56, 58, 199. Om en satirskrift som beslagtagits i Växjö se Hans Brask till abboten i Nydala 23 maj 1523, HBr nr 66, s. 158. Jmfr Olaus Petris kritik, ”Sammaledes när man giffuer sich j closter segher man sich öfuergifua alt thet han ägher och wil nw liffua j fatigdom, Men huru sant thet är seer man wel för öghonen, man öffuergiffuer sitt eghit och liffuer j läti och fåfengheet aff annan mans swet och arbete, och när man seer retzliga til, thå är thet merkeligha rikedomar som closterfolk kalla fattigdom”. Klostren hade de bästa marker och så mycket gods, ”och än wilia the heta fatigha brödher och systrar”, OPSS 1, s. 499f, se också Berntson a.a. s. 123.

[206] När Gustav Vasa började genomdriva borgläger och silverkonfiskationer på kyrkor och kloster fick han inledningsvis visst stöd från allmogen. Vid Västerås riksdag 1527 yrkade bönder och borgare på att tiggarbröders ”resor” skulle begränsas till två stycken årligen, och man godtog att de kloster som förmådde skulle ställa upp med borgläger bara det inte gick ut över tidegärden. Berntson 2000, s. 73, 103–06, 129f, dens. 2003, s. 94f, 129f, om begreppen ”tjänst” och ”nytta” i klostersammanhang ibid. s. 292–99, 303–11.

I andra sammanhang förefaller argumentation om allmännytta ha hamnat i konflikt med ytterligare principer. Kyrkan hade exempelvis länge haft problem med att etablera biskopens del av tiondet. Fortfarande under sent 1400-tal låg det därmed under en frivillighetsprincip i delar av Danmark. När exempelvis Linköpingssätet stärkte sina anspråk på biskopstiondet under 1400-talet mötte detta motstånd och biskopsbordet kom att förlora i legitimitet. Som vi har sett var det inte ovanligt att biskoparna argumenterade för sina resursanspråk utifrån behov av miltärt värn och utbyggd administration, nyttoargument vilka torde ha hamnat i konflikt med allmogens hänvisningar till sedvänjan och liknande.[207] Samtidigt kunde intressant nog bönder på sina håll fortfarande under sen sturetid relatera tiondet till faktisk prestation, och använde sig därför av ett slags lokal nyttoprincip, eller en reciprocitetstanke.[208] Eftersom flera av de kyrkliga pålagorna under senmedeltiden var ifrågasatta eller ofullständigt genomförda i Småland som till stora delar låg avlägset från stiftscentrat kan man anta att en liknande argumentation rörande frivillighet eller pålagor och andlig motprestation förekom även där. Det fanns också likheter mellan de problem som rådde kring fattigtiondet och hospitalens roll i Småland, och hur det såg ut i områden på andra håll med bevisbara för- eller tidigreformatoriska strömningar.[209] Även om några belägg för sådana strömningar bland allmogen inte kan återfinnas så kan man åtminstone säga att den senare sturetidens konflikter kring den svenska kyrkan antyder att det förekom en tidigreformatorisk opinion rörande förhållandet mellan kyrka och samhälle där föreställningen om en allmännytta spelade en roll. Sturepartiet fick med sig allmogen med argument som att kyrkans militära makt skulle ”församhälleligas” i patriotiska syften. Kontributioner ledde också till konflikter som rörde användningen av tiondet, konflikter som hade bäring på vad som uppfattades som allmännyttigt, vilka behov som var relevanta samt vad som var privat vinning respektive allmännytta.

Principen om kronan som det ”enda svärdet”, som regulator av de sociala relationerna inom lokalsamhället, verkar främst ha använts rörande kontrollen av fogdar, länsherrar och möjligen domare. En viktig förändring i sammanhanget torde ha varit stadgan 1515 där saköresrätten på landbor överfördes till länsherrarna, vilket bör ha inneburit att

[207] Se ovan s. 166, 168–74, 430. Schück 1959, s. 252, 258, 357.

[208] Exempelvis hotade allmogen i västra Dalarna 1508 att dra in biskopstiondet om de inte erhöll den visitation som de inte hade fått under lång tid. Det finns också tecken på att biskopstiondet på Gotland var ifrågasatt under senmedeltiden, med anledning av att visitationerna var sällsynta, ASB 2, s. 286, Pernler 1977, s. 139f.

[209] Om dessa spänningar i Småland se kap. 3 ovan, samt Larsson 1966, s. 284–87, 294f, Schück 1959, s. 237, 264f. Vilka motiv bönderna egentligen hade framgår ej av materialet. Det kan ha legat mer allmänt moralisk–ekonomiska principer bakom, exempelvis då sockenkyrkorna i Småland var viktiga som utsädesbuffert för bönderna.

det rättsliga värnet i högre grad kom att vila på fogdar och länshavare.[210] Bönder och allmoge kunde nu i högre grad uppfatta och hänvisa till kronan som regulator av de olika ståndsrelationerna. Detta nya sätt att formalisera kronans överhöghet kan ha varit en viktig faktor bakom att bönder snart kunde begära kungliga regleringar av exempelvis landborelationer på ett vis som inte inträffat tidigare.[211] Dylika krav verkar inte ha förekommit på den småländska sidan under själva undersökningsperioden, medan förhållandena som vi ska se var något annorlunda i Skåne. I Småland var uppenbarligen lokalsamhällenas kontakt med centralstyret i form av politie-instans liten. Mycket tyder på att ståndsrelationerna istället i huvudsak reglerades genom regionala sedvänjor.

Tendenser till en samhällelig kritik som rörde ståndsordningen, andlighetens roll och allmännyttan var i Danmark och Skåne minst lika utbredda som i Sverige och Småland. Vi har sett hur omfattande intressekonflikter förekom mellan flera samhällsgrupper, samtidigt som reformationsrörelser började skönjas i städerna kring 1520. Vi har också sett hur det tidigare förekom en rad ansatser att reglera i synnerhet fogdars och länsherrars vandel, men nu tilltog tecknen på en omfattande opinion mot kyrkan. I Kristian II:s lagprojekt hänvisades till en irritation bland allmogen i riket mot kyrkliga avgifter som ej ansågs motsvara de tjänster kyrkan erbjöd. Man vände sig också mot att biskoparna tagit på sig juridiska befogenheter som konkurrerade med den världsliga rätten. Kritik riktades mot hur kyrkan missbrukade bannet och de andliga domstolarna i världsliga syften, och mot att domsmakten alltmer utövades av biskoparnas ämbetsmän. Detta skedde samtidigt med att andliga pålagor som biskopstiondet och kyrkliga ämbetsmäns gästningsrättigheter, vilka utgick från biskopars överhöghet och värn, mötte olika former av motstånd från bönderna i bl.a. Skåne. Enskilda kyrkliga ämbetsmän kan visas ha mött omfattande klagomål från bönder rörande exempelvis

[210] Nilsson 1947, s. 188, 198f, Palme 1949, s. 159–62, Wieselgren 1949, s. 40f, utförligt Westin 1957, s. 294–301, se ovan s. 212.

[211] Ett tydligt tecken på detta var att bönderna i Dackeupproret förutom skatteprotester också begärde regleringar av landboförhållanden och av nybyggnation. Klagomål sändes då till kungs om att kronan borde reglera såväl de nya skatterna som frälsets landgillen, Tegel 1622, II, s. 159. Det frälsedominerade Tjust härad sände besvär som framhöll landbornas ställning. Mer än de andra besvären vände man sig här mot höjda gårdsstädjor, husesyner, årlig fodernöt och liknande. Även klagomålen mot stärkta förbud mot skvaltkvarnar och landsköp särskilt i Tjust tyder på att bönderna där sökte stöd hos kronan mot en lokal adelsoffensiv, GIR 14, 1542, s. 279–82. De småländska bönderna begärde vidare reglering av nykolonisationen så att inte nya gårdar lades för nära de gamla byarna, GIR 15, 1543, s. 45ff. Om klagomålen se även L-O Larsson 1964, s. 338f, protesterna i Småland vände sig mot en samordnad offensiv från krona och jordherrar, ibid. s. 240f, 267, 272f, 339, 348.

missbruk av sina kyrkliga förläningar för privat vinning.[212] I enlighet med en reciprocitetsprincip ansågs kyrkan förpliktigad att tillhandahålla församlingarna sina fastställda tjänster. Kristian II lagstiftade om prästernas residensplikt 1522 och fastställde att de präster som bodde i städerna skulle flytta ut till sina socknar. Enligt lagtexten hade många klagomål inkommit från byarna i riket om att sockenpräster som inte bodde i sina socknar ”mange fattuge mendnische forsømme met theris sacremente och anditt then hellige kirches rettighedt”. Dessutom förföll deras prästgårdar. Argumentationen påminner till stor del om de krav som lyftes fram av församlingar i Tyskland under upprorsåren kring 1525.[213]

Den reformatoriska rörelsen vände sig mot kyrkliga pålagor som redan tidigare var starkt omtvistade. Möjligen fanns det alltså i samband med det skånska upproret inslag av en folkreformatorisk kritik mot kyrkan, eller snarare mot dess förvärldsligande och bristande service. Upproret verkar dock inte ha varit så uttalat kyrkofientligt som upproret i Jylland ett par år senare.[214] Man kan emellertid tänka sig att det förekom en mer utbredd kritik mot klostren, eftersom reformationsrörelsen i städerna och inte minst i Malmö åren efter 1525 så snabbt kunde genomdriva en kommunalisering av klostrens hospitals- och fattigvård. Även här riktades en kritik mot hur fattigidealen hade korrumperats hos fattigmunkarna, och åtminstone fr.o.m. Kristian II:s lagprojekt kritiserades de s.k. herreklostren för världslighet och ovärdig konkurrens om allmoserättigheter. Situationen med en ansträngd sjuk- och fattigvård ansågs kräva att munkar skulle fullgöra sina egentliga förpliktelser eller helt uppge sin ställning. Landsbygdens kloster kom att underställas adliga företrädare, medan städernas kloster underställdes magistraterna. I städerna åberopades en tydlig allmännytteprincip då man där vände sig

[212] Inte minst verkar ärkesätets rättshandhavande *cellars* rätt till pålagor ha varit ifrågasatta under 1520-talet, se ovan s. 190 not 111, s. 193, 195f. Om spänningar kring de andliga domstolarna vid denna tid se även Dahlerup 1967, s. 297–309, Appel 1991, s. 134f.

[213] DRL 1513–1523, Stadslagen § 102, s. 133, Konceptet § 9, s. 148f, AM § 1, s. 211f. Om vikarierna och icke-residerande präster i reformationstidens Danmark, Lindhardt 1968, s. 23f. För exempel från Tyskland där allmogen begärde residensplikt och vände sig mot vikarierna, P Blickle 1987, s. 52, 56f.

[214] I Jylland var kyrkan föremål för en skarp kritik, och där mötte också tionden, avgifter, sockensammanslagningar och kyrkklocksexpropriationen starkt motstånd 1527. När bönderna liksom delar av den lokala adeln började resa sig spred sig en oro inom riksrådet för att det såg värre ut än vid det stora upproret 1440 mot kung Kristoffer då allmogen först hade vänt sig mot kyrkan och sedan mot hela överheten, Heise 1875/76, s. 282–87, 291f, 307f, Appel 1991, s. 83f, 136f.

mot hur adliga och andliga privilegier minskade skatteunderlaget, och hindrade stadsjurisdiktionen att agera mot adel och prelater i tvister.[215]

Samtidigt kom en alltmer högljudd kritik mot aristokratins egenmäktighet, som under och efter revolten mot Kristian II nådde en kulmen. Denna kritik fick av allt att döma stöd från bönder och allmoge. Observatörer på såväl Kristian II:s som Fredrik I:s sida menade att aristokraterna med de nya förläningarna och privilegierna från 1523 agerade som ”småkungar” och tyranner och tillskansade sig ett monopol på kronans och kyrkans högre ämbeten. De ansågs bryta mot sedvänjorna med sina nya pålagor, och hindrade allmogens möjligheter att gå till kungs för att få rättvisa. En stor del av kritiken tog upp jordherrarnas orättfärdiga behandling av landbor och annan allmoge.[216] I direkt samband med adelns offensiv vid störtandet av Kristian II möter vi tanken om kronan som det ”enda svärdet”. Poul Helgesen rapporterade i ovannämnda brev att allmogen i september 1523 var irriterad över hur prelater och adel agerade utan någon som helst försiktighet. Allmogen talade öppet mot dessa med större dristighet än tidigare och önskade Kristian tillbaka då de hellre ville ha en mans tyranni än de mångas. Helgesen menade själv att stormännen efter Kristian II:s störtande hade sörjt för sina egna fördelar på bekostnad av det allmänna bästa.[217] Mycket tyder alltså på att bönderna i Danmark och Skåne eftersträvade en reglering av olika sociala relationer i samband med 1520-talets oroligheter, och att aristokratin och jordherrarna i hög grad var måltavla för protesterna. I kritiken vi har mött var ett centralt element en aversion mot en slags privatisering av ämbeten, rättsskipning och resurser i kronans och det allmännas tjänst. Denna kritik riktades mot såväl innehavarna av kronans län som mot kyrkans institutioner. Det förekom alltså en tankefigur om en allmän motsättning mellan allmoge och aristokrati, en motsättning som kunde inbegripa lokala eliter som med sina anspråk lämnat de lokala traditionerna därhän.

Allmänt bör man emellertid här beakta det metodologiska problem som uppstår när man diskuterar opinioner i vid mening. Det ska påpekas att de konkreta konflikter jag har funnit där bönder och kyrka eller adel var inblandade vanligen fördes på tingen och rörde saker som skattefriheter, tiondesedvänjor och nyttjanderättigheter. I det rättsliga materialet

[215] Johannesson 1947, s. 130f, 139f, 148–52, 166–68, Lundbak 1985, s. 85–90. Om jurisdiktionen Allen 1864–72, bd. 4:1, s. 93–98, om landsbygdskloster även Appel 1991, s. 139f. samt ovan s. 193, 195. Huvudpunkterna för reformationen i Köpenhamn och kanske främst Malmö gällde att 1) säkra besittningsrätt för nyttjande av kyrklig egendom i staden 2) ge rätt för menigheterna att samlas kring predikanterna 3) upplösa klostren 4) sockenkyrkorna i städerna ej skulle vara underställda biskoparna, se Lundbak ibid., s. 78 med vidare hänvisningar.

[216] Se ovan s. 249–56. Jag påminner åter om Poul Helgesens bekanta samtida kommentar om hur stormännen genomdrev en uppdiktad rätt, sammastädes not 194.

[217] Brevet som ovan, se även Heise 1875/76, s. 271f, samt Allen a.a.

var återkommande teman från böndernas håll snarare subsistensrätt och otrygghet än abstrakta resonemang kring allmännytta eller ståndsordning. De kämpade för rätt till skog och fiske, sedvanligt tionde, att lokala avtal om nyttjanderättigheter skulle hållas och att man fritt och tryggt skulle kunna färdas på vägarna. Men resonemang kring allmännytta och reciprocitet på en samhällelig nivå verkar alltså ha varit utbredda i samtidens offentliga politiska språk, och de förhållandevis systematiska resurskonflikterna mellan bönder och adeln respektive kyrkan kan härledas till den offensiv som var på gång från de högre ståndens håll. Trots diskrepansen i språkbruket mellan mer jordnära rättsligt material och de mer lösliga hänvisningar till opinioner som här har använts, kan man alltså argumentera för att de senare har en relevans när man försöker ringa in en förefintlig politisk kultur. I synnerhet när offentlig kommunikation från överhetsrepresentanter som svenska riksföreståndare och danska kungar medvetet försökte anknyta till sådana opinioner.

I vidare mening förekom under senmedeltiden enligt min mening föreställningar om en allmännytta som ovannämnda kritik mot kyrkan och aristokratin utgick ifrån. En central fråga verkar ha varit hur andliga och världsliga makthavare berikade sig på bekostnad av en nytta, som låg nära vår nutida term ”det allmänna”. Vid några tillfällen spreds i Sverige rykten om att unionskrigen bara var ett sätt för herrarna att berika sig, och både Sten Sture d.ä. och Svante Nilsson fick under krigsåren försvara sig mot dylika anklagelser på marknadsmöten och i öppna brev.[218] Liknande anklagelser om gririghet och bristande pliktuppfyllelse vändes liksom tidigare vid denna tid mot aristokrati och länsherrar i såväl Danmark som Sverige.[219]

Allmännytta, menige mans bästa och liknande begrepp med en mer abstrakt form hade gamla anor men i källorna finner vi dem främst uppifrån som ett legitimerande argument för centralmaktens resursanspråk. De som satt i riksrådet gick exempelvis ed på att försvara sitt rikes bäs-

[218] 1502 spreds ett sådant rykte i Småland, som troligen hade sin grund i det danska riksrådets brev till småländska menigheter mot Sten Sture d.ä. Ryktena spred sig i riket och Sten skrev till Svante om hur han fick argumentera hårt mot dessa anklagelser på marknadsmöten uppe i Svealand. Något år senare värjde sig Svante Nilsson mot samma misstankar i ett öppet brev till Kalmar läns inbyggare att han inte ”före örlog aff nagen vellosth”, DGAA 4, s. 309f, BSH 4, s. 202, 302, SA 142, jmfr Reinholdsson 1998, s. 42, 209. Det fanns alltså lägen när pålagor uppfattades som illegitima och rykten kom i svang. Möjligen antyder detta att pålagor vid andra tillfällen hade en bättre förankring.

[219] Se kap. 4 om synen på aristokratin, jmfr Erik av Pommerns uttalanden om de danska riksrådens ”utroskab, overdådighed og umilde gerrighed” som orsak till upproren kring 1438, Olesen 1980, s. 33–48, citat s. 37, se även Reinholdsson 1998, s. 209–11. I Sverige se uttalandet mot länsherrarna som gärna tog upp ”landzens Renta” men inte uppfyllde sina förpliktelser, *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*, s. 84, r489–93.

ta.[220] Även de offentliga problematiseringarna kring andligheten och det allmänna bästa utgick som vi har sett vanligen inte från en abstrakt förståelse av allmännytta, utan från andra mer direkta principer som patriotism, lojalitet, deltagande i militärt beskydd samt olika former av reciprocitet, i synnerhet kopplingen mellan tjänst och rätt till resurser. Begreppet det allmänna bästa användes i olika delar av riket några gånger explicit i argument som syftade till allmogen och dess hållning. Hemming Gadh skrev apropå den östgötska allmogens klagan om brist på information att ”rikesens herrer haalda manga herredaga, och inthet gifwe almogen bekenna, hwadh thee för thet mene besta till roligheth eller fridh sigh i mellan beslwta”. Uppenbarligen låg det allmänna bästa här i samhällelig frid och fred. På liknande vis skrev Svante Nilsson till landstingsallmogen i Skara 1506 att de kommande förhandlingarna med danskarna skulle ske ”med all makth till fridh och ypslagh i thet menige besthæ”. Om resultatet skulle bli krig hoppades han att allmogen skulle hindra det fördärv som skulle drabba Svante ”och allis eders med then menige manss forderff offuer Swerigis rike”.[221] I kungörelser till allmogen där man mobiliserade mot den danska sidan i samband med beslut på herredagar/riksmöten användes inte sällan löften om att hålla allmogen vid lag och rätt samt att garantera allmogens bästa. Termer som ”nytta”, ”gagn”, ”menige mans bästa” och ”bestand” användes regelbundet i dessa sammanhang.[222] Begreppet ”menige bästa” kunde användas för att legitimera centralmaktens anspråk mot allmogens tvehågsen-

[220] Jmfr hur riksföreståndaren och det svenska riksrådet 1523 skrev till adeln i skåneländerna om hur ofärden under Kristian II lett till att ingen längre ”tör eller förma epter sin radz eed tala oc vithe sitt fädernes riikes beste”, HBr nr 42, s. 135.

[221] BSH 5, nr 60; nr 280. Jmfr när Sten Sture d.y. 1517 skrev till Stäkeborgs läns allmoge att ett danskt infall måste stoppas ”saa frampth i vile göre thet, eders fadhernes riche, eder siælffue och then menighe mantz, födde ok ofödde, kan komma tiil goda och langlig bestandh”. Han lovade att han skulle göra sitt bästa för att ”vetha alles edhra besta, goda gangh och longliget bestandh”, ibid. nr 469.

[222] Se t.ex. Svante Nilssons kungörelse till Kalmar län i maj 1508, där han lovade att försvara allmogen mot kung Hans övergrepp. Brevet avslutas ”Kere venner, jaffue i nw nagen twnge, jach vil altiid her epter gerna letta och lijsa eder och vetha allis eders betzsta, gangn och langlige bestand, sa lenge jach liiffuer, thet Gud kenne, then jach eder alle befaler med liiff…”, BSH 5, nr 199, s. 262. Jmfr om ”menigæ manss bæstæ och longlige bestondh” i brev till Östergötland i juli 1511, ibid. nr 369, s. 467, liknande Sten Sture d.y. 1513, BSH 5, nr 417, s. 523. En förmaning till Västra härad 1507 om deras vägran att ställa upp uppbåd avslutas med ”iach vil gerna halle eder alla Riche och fatige vid Sancte erich k. lag och god gamble sidvenior oc altiid vethæ edert betztæ nytta och gang sa lenge iach liifuer”, SA 103, liknande Sten Sture d.y. till alla rikets härader 1518 om Arbogabeslutet, tr. i Hadorph 1676, s. 434f. I riksrådets kallelse till ett allmänt möte i Strängnäs 1511 förtecknades de kommande ärendena som antagna med allas samtycke ”til iders och alles wores nytte, gangn oc langligh bestandt”, BSH 5, nr 372, s. 470. ”Bestand” konnoterade till gagn, nytta och trygghet, se ”bestand” och ”bestanda” i Söderwall bd. 1, s. 101, samt suppl. bd. 4, s. 53.

het. Hemming Gadh anklagade 1506 de öländska bönderna för att i samband med unionsstridigheterna inte ”thet mene besta wetha wilia mer æn sit egith”.[223] Uppenbarligen hängde det allmänna bästa här samman med trohet mot riksstyrelsens militära behov. Men i något fall möter vi en bredare förståelse av begreppet, och då med anknytning till kyrkans andliga tjänster. Hans Brask använde termen det ”menige besta” i samband med att Värnamo sockenkyrkas tillgångar i form av ödejordar kränkts. I ett brev till sockenallmogen 1524 hänvisade biskopen till att nykolonisation under kyrkans hägn bidrog till en allmännytta som var förbunden med såväl rikets försvar som med sakramenten och sockenförsamlingens försörjning:

> *Helst för ty at ther gotzen vptages är thet riiket till gangn i monga motta med vtbud med fodring Kyrkebygning Dagesuerke med bryllop oc barns'ööl oc i monga andra motta At ey swa seess til thera fordeel som orett göre ath ther skulle fölia med almennilig skada oc förhindress thet menige besta*[224]

Med de tilltagande resurskraven på de andliga institutionerna under 1520-talet använde Gustav Vasa tidigt argument om en allmännytta. En kontribution från Vadstena kloster 1524 försvarades med att den ej var för ”vora nytte skyll vthan then menige man til gode offuer alt riikit”.[225]

I de danska stadsmiljöerna förefaller allmännyttan i en reformatorisk tappning ha varit ett utbrett begrepp vid denna tid. Den användes explicit i Kristian II:s lagstiftning, där det fastställdes att oanvänd kyrkojord i de överbefolkade städerna kunde tvingas till försäljning/produktiv användning, och i flera städer riktades kritik mot hur andliga och adliga privilegier minskade stadsintäkterna.[226] Det förekom alltså en utbredd diskussion om kyrkans resurser och ställning i förhållande till menige mans bästa, även om det är svårt att se exakt hur allmogen ställde sig i frågan.

Under 1520-talet gjorde kronan i bägge länderna en offensiv mot biskoparna. En tidigt och viktig markör var att kungen minskade biskoparnas beväpnade följen, en reform som snarast verkar ha mött stöd hos allmogen eftersom inga protester lyftes emot den ens i de resningar i slutet av 1520-talet som inkluderade kyrkligt folk. Man kan räkna med att stödet till delar härrörde ur de konflikter som de tilltagande gästningskraven från biskopssätena lett till under de föregående decennierna. Reformen slog hårt mot den traditionella furstliga framtoning som biskoparna i ökande grad gjort anspråk på. Lunds ärkebiskop hade exempelvis under senmedeltiden ett följe på uppemot 500 man, vilket reg-

[223] BSH 5, nr 102, s. 134.
[224] Hbr nr 250, s. 315.
[225] GIR 1, 1521–24, s. 192.
[226] Svendrup 1993, s. 97–100, om privilegiekritiken se ovan s. 436f.

lerades till 20 man i Kristian II:s landslag 1522.[227] Motsättningarna mellan kronan och biskoparna rörde alltså en kamp om såväl ekonomiska resurser som om status och militär kapacitet. Kungens egna följen hade krympt avsevärt under senmedeltiden. På 1200-talet tog Valdemar Sejr fodring för 1600 ryttare för varje nattläger, Fredrik I tog ett motsvarande ”nathold” för 30 man under 1520-talet.[228] Kronan önskade en justering av biskoparnas motsvarande apparat, och detta sammanföll med opinioner hos allmogen som hyste irritation mot biskopssätenas expanderande ämbetsapparat, jurisdiktion och administrativa kostnader.

Utifrån de befintliga källorna är det alltså svårt att se om principen om allmännytta explicit användes av bönder och allmoge under undersökningsperioden. Återkommande krav på att såväl världsliga som andliga ämbetsmän och institutioner skulle erbjuda en relevant tjänst utifrån de resurser de erhållit, indikerar dock utbredda föreställningar om ändamålsenlighet. Allmännytteprincipen användes också regelbundet av kronan när den allierade sig med allmogen mot aristokrati och biskopar, samt förekom i stadsmiljöerna. Allmänt fanns en utbredd kritik mot herrars berikande av sig själva, mot privilegier och mot sammanblandning av världsligt och andligt liksom offentligt och privat vad gällde makt och rätt. Denna kritik underblåstes av böndernas protester och motstånd mot pålagor och övergrepp härledda ur de högre ståndens tilltagande friheter. Från bönder kom protester mot övergrepp, osedvanliga pålagor och resursanspråk som utgick från ingrepp i lokala sedvänjor. Man begärde en reglering uppifrån av kronans ämbetsmän, av andlighetens organisationer och av jordfrälset, i synnerhet aristokratin. I mötet mellan bondemenigheternas protester och konflikter inom överheten kom olika principer att lyftas upp som ändamålsenlighet, kontroll av offentliga resurser samt reciprocitet i form av rätten att erhålla överhetens tjänster för de pålagor som erlagts. Dessa principer kunde sedan ge en grund för en stärkt koppling mellan kronan och tankar om det allmänna bästa som av allt att döma blev ett ledmotiv i den politiska kulturen under tidigmodern tid.

Frihetens många sidor

Internationell forskning har visat att det funnits en rad olika sätt att förstå begreppet frihet genom tiderna. Oftast har det dock varit den lärda filosofiska eller teologiska litteraturen som varit ämne för analyser. Vi har knappast någon svårighet att tänka oss att även bönder och allmoge

[227] DRL 1513–1523, konceptet § 4, s. 146f, jmfr Münter 1802, s. 301. Ärkebiskop Birger sägs ha skaffat sig ännu mer folk och tjänare än tidigare biskopar för att försvara sig mot ”våldsmakt”, Huitfeld 1652, T2, s. 1141. I Sverige reglerades biskoparnas följen och deras gästningsrätt avskaffades med Västerås recess 1527, Schück 1959, s. 535.

[228] Venge 2004, s. 407f. År 1231 begärdes för en natt 16 oxar, 26 får, 360 höns. Kristian III kunde på 1530-talet få en och en halv oxe, åtta får och trettio höns.

bör ha hyst föreställningar kring frihet, men det finns anledning att problematisera saken. Hur kunde man tänka sig frihet, vilket meningsinnehåll kunde detta begrepp ges i ett samhälle där bönder ofta var tvungna att underställa sig herrar på olika sätt?

Det har påpekats att det medeltida och reformatoriska frihetsbegreppet var starkt kopplat till principen om människans särart från djuren, i synnerhet då den mänskliga värdigheten ansågs bottna i det fria valet. Gabel har för senare tid visat hur tyska bönder använde detta frihetsbegrepp mot övergrepp från herrar. Inte minst analogin till att behandlas som djur och därmed förnekas en gammal rätt till värdighet, mänsklig ära och heder, användes i olika klagomål och rättsliga processer mot enskilda herrar. Vad man då oftast vände sig emot var överdrivet fogdevåld, fängslanden mot lag eller sedvänja och liknande.[229]

Kring 1500 aktualiserades frihetsbegreppet i samband med en tilltagande livegenskap i stora delar av Europa. Herrar genomdrev flyttförbud, krav på giftermål inom herrens territoriella jurisdiktion, ökande hoveri, specialavgifter på anhöriga vid landbors frånfälle och liknande. Detta medförde att bönder alltmer svarade med motkrav på olika former av personlig och ekonomisk frihet.[230] Det har diskuterats i hur hög grad bönderna då använde sig av en romersk-rättsligt inspirerad föreställning om personlig frihet, möjligen med koppling till djupt liggande naturrättsliga principer som enligt vissa forskare fick en renässans under det tyska bondeupproret 1525.[231]

En liknande process med en skärpt underordning för bönder ägde rum i delar av Danmark, främst med det framväxande vornedskabet på öarna. Detta var en form av livegenskap vars konsekvenser för de drabbade bönderna var omtvistade i början av 1500-talet. Vid några tillfällen utfärdades öppna brev och stadgor som snarare framställde vornedskabet som ett stärkande av landbons besittningstrygghet. Kristian II använde en uttalad anti-aristokratisk politik och retorik. Den nya landslagen 1522 begränsade vornedskabet, en reglering som också kung Hans tidigare försökt sig på. Enligt lagtexten var det en ond okristlig vana att sälja bönder som kreatur. Landbor skulle dessutom enligt lagen få flytta fritt om herrskapet betett sig ”oredeligt”, så som landbor i Jylland och Skåne fick göra.[232] I ett öppet brev till danska allmogen 1525 i samband med

[229] Gabel 1995, s. 361–63.
[230] Blickle 1993, s. 105–13.
[231] Blickle 1993, s. 316.
[232] …”meden naar theris hosbonde och herschaff fare wredelige met thenom och giøre thennom noger wlog och wret, tha mue the flytte aff thet guodz, the paa siide, och indt paa andens guodz, som bønder giøre y Schonne, Fyn och Iullandt, och gifue theris rette førloug”…, DRL 1513–1523, Koncept § 34 jmfr AM § 17. Förbud mot ”salg” av ”bønder” hade redan utfärdats 1508 för att upprepas 1521 och i landslagen 1522, se Hertz 1978, s. 87, 96, se vidare ovan s. 242, 238 not 135, samt nedan not 234.

upproret i Skåne skrev Kristian II om hur adel och prelater förbrutit sig mot allmogens rätt. Vornedskabet på öarna kritiserades därför att det ledde till att människor kunde säljas som oskäliga djur, och överhuvudtaget aktade frälsemännen inte de fattiga bönderna mer än döda hundar, trots att alla var jämlikar inför Gud.[233] Även Fredrik I medgav i det tysta att bönder såldes som kreatur. I ett koncept till en aldrig offentliggjord proklamation om att vornedskabet skulle avvecklas användes samma liknelse.[234] Här återkom alltså frihetsbegreppets koppling till mänsklig värdighet i meningen att människor inte skulle kunna behandlas som handelsvaror, annars förföll man till att vara ett djur. Självägande bönder behandlades av de kungliga fogdarna alltmer efter samma principer som landbor under vornedskabet, och protester började komma också från denna grupp.[235]

Ibland framhölls skillnader mellan en bondefrihet i Sverige och en svagare ställning för bönderna i Danmark. Hemming Gadh skrev i ett brev att några av hans landbor i Östergötland kidnappats av danska styrkor och placerats som ”Esther och Haka” nere i Danmark. Han beklagade den träldom de utsattes för.[236] Men i samband med unionsstridigheterna användes i Sverige frihetsbegreppet främst med anknytningar till en riksidentitet. I en proklamation från Kalmar läns landsting 1507 hyllade man Svante Nilsson som man menade höll det svenska riket vid s:t Eriks lag och goda sedvänjor, och som ville det svenska riket väl. Det framhölls att det svenska riket varit fritt under långa tider, och att det var viktigt att tillse att de småländska bönderna inte tvingades bli skattskyldiga under ett annat rike.[237] Begreppet ”egna och ester” som åsyftade livegenskap kom att ges en dubbel betydelse som involverade rikets ställning. I ett öppet brev i januari 1511 vädjade Västergötlands allmoge och menige frälse om bistånd från Uppland mot kronprins Kristians härjningar. Man varnade för att det svenska riket hotade att falla under en dansk livegenskap som redan den norska och danska allmogen led

[233] Kristians brev till den danska allmogen 23 april 1525 tr. CIIA s. 901f, se även Allen 1864–72, bd. 5, s. 20f.

[234] Allen 1864–72, bd. 4:2, s. 80f. 1523 utfärdade Fredrik I en stadga som garanterade landbor under vornedskabet att få leva på sina gårdar, men praxis att sälja bondbarnen kvarblev, Hertz 1978, s. 96.

[235] Exempelvis klagade Lollands samlade allmoge över detta 1532, Hertz 1978, s. 96. Vi ska dock inte glömma att enskilda bönder använde sig av sin ”ofrihet”, d.v.s. att stå under beskydd av en herre, när de vände sig till en annan herre.

[236] BSH 5, nr 170. Ordet ”ester” var en beteckning för en livegen, Söderwall bd. 1, s. 228.

[237] BSH 5, nr 131, s. 176.

under.[238] Även i början av 1520-talet riktades liknande anklagelser mot hur kung Kristian II förtryckte allmoge i de norska och svenska rikena så att de blev livegna och ej fick ”niwta sin rikis rætt, priuilegia eller gamble friiheter”.[239]

Å andra sidan kunde träldomsbegreppet från ett överhetsperspektiv vändas till att kritisera de svenska böndernas ställning. Enligt Olaus Petri hade kung Hans och även den svenska ärkebiskopen 1497 sagt att Sten Sture d.ä. lämnat ett ”ont testamente” då han gjort de svenska bönderna till herrar. Bönderna hade Gud ju skapat till trälar, och istället ville Sten göra herrarna till trälar.[240] Det stod under denna tid uppenbarligen en diskursiv strid om böndernas status, och träldomsbegreppet nyttjades i samband med detta. I Sverige kom frihetsbegreppet att användas rörande både rikets självständighet och de fria böndernas ställning, just under en period när böndernas ställning i Danmark kom att försvagas och kunde nyttjas som kontrast. Detta blir tydligare om vi beaktar hur man talade om tyranniet undet unionen.

Det personliga frihetsbegreppet motsvarades på samhällelig nivå av tyrann-principen. Den gode fursten skulle garantera samhälleliga grupper de rättigheter som dessa tidigare erhållit. Vanligen kallades ståndsprivilegier och liknande just friheter, och den furste som bröt mot dessa friheter blev tyrann. Allmogens menigheter kunde i Sverige på liknande vis villkora sin trohet mot att fursten lovade att garantera allmogens gamla rätt, vilket knöts till vikten av att fursten agerade som en ”erlig” herre. På den danska sidan försökte Fredrik I anknyta till denna princip när han 1523 inför den skånska allmogen menade att han stoppat Kristians tyranniska styre till vilket hörde den nya landslagen som enligt Fredrik inte hade stöd hos befolkningen.[241] Furstens plikt att arbeta för det allmänna bästa kopplades också till tyrann-begreppet i skolastikens diskussioner om skatteväsendet. Den furste som använde skattemedel för egen privat vinning var en tyrann.[242] Tyranni kunde också inbegripa orättfärdigt våld. När det svenska riksrådet 1520 anklagade Kristian II för tyranni i Norge, gällde detta såväl hans oskäliga beskattningar som

---

238 Om Sveriges allmoge kom i ”Danske mænne waaldh” skulle man bli ”egne och Eester, som then fatige almoge ær, som i Danmarc oc Norgie byggiæ. Gud see fore clagett, at sadane omylhet skal ware offuer cristeligen almoge, som Danmarks och Norges almoge dagligha lyder oc wmgellir”, BSH 5, nr 338, s. 434f. Ordet ”egna” var härlett från det tyska ordet för en form av livegenskap – *eigen*, jmfr ”eghin” i Söderwall bd. 1, s. 217.

239 Brev från svenska riksrådet, HBr nr 42, GIR 1, 1521–24, s. 26–31.

240 OPSS 4, s. 261f.

241 Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 30 aug., 1523, B9, D.K., DRA. Gästriklands allmoge betygade 1512 Sten Sture d.y. sin trohet på villkor att ”edert herredöme wele halle os alle, ryke ok fatige, weth Sancte Erics konungs lag ok gode gamble sedwngiæ, som erlige herrer haffwe giorth for eder”, BSH 5, nr 396.

242 Isenmann 1995, s. 30.

det våld hans ämbetsmän utövade mot allmogen.[243] Men även andra samhällsgrupper kunde anklagas för tyranni. Kristian II använde sig av detta mot den danska aristokratin i sin propaganda inför den skånska allmogen 1525.[244]

Under hela medeltiden fanns det dock också i Norden starka konnotationer mellan skatter och föreställningen om att underställa sig en överhet. En skatteplikt var i viss mån en förlust av frihet. Detta gällde inte minst i gränsområden och periferier som fortfarande under slutet av senmedeltiden ofta utsattes för krav på tributer och liknande.[245] Även denna trop kring ofrihet användes med koppling till rikstillhörighet i kommunikationer på den svenska sidan i unionsstridigheterna.[246]

I sturesidans propaganda mot kung Hans och Kristian II möter vi tyrann-anklagelsen ett flertal gånger. Svante Nilsson och riksrådet påtalade i öppna brev till allmogen hur kung Hans bröt löften om fredsöverenskommelser och lät sina knektar utöva ett extremt våld mot bönder. Retoriskt betonades här våldsamma övergrepp mot enskilda som dessutom utförts på fridlyst plats, exempelvis avrättandet av några bönder som flytt in i en kyrka på Öland, samt steglingar, brännande, halshuggningar och annat kring Kalmar.[247] Metoden att hugga av fötter och händer på allmoge som ej varit lydiga praktiserades 1497 och 1501. Från svenska sidan riktades då anklagelser mot kung Hans fogdar för tortyr.[248] Orättfärdigt våld som drabbade bönder anknöts i propagandan till tyrann- och därmed implicit till frihetsprincipen. Men i de rättsliga uppgörelserna mellan eliterna användes tyrannianklagelser mot kungar och riksföreståndare främst utifrån att dessa begått övergrepp mot kyrkans och adelsståndets friheter och gods. Övervåld mot bönders och allmoges

---

243 Hadorph 1676, s. 458f.

244 Kristian menade att aristokratin handlade ”tyranniskt” mot allmogen genom missbruk av kyrkans bann, CIIA s. 901f.

245 I Skandinavien rådde tidigare under medeltiden en föreställning att skatter enbart erlades av ofria eller besegrade folk, inte av fullvärdiga medlemmar i samhället. Då fanns en koppling till att tributer och skatter främst erlades av perifera provinser och nedslagna revoltörer, Poulsen 1995, s. 106.

246 I ett brev från Kalmar läns landsting 1507 till övriga Sverige framhölls att riket varit ”fritt” under långliga tider och borde så förbli. Den svenska allmogen borde inte tillåta att smålänningarna tvingades att bli skattskyldiga bönder under ett annat rike, BSH 5, nr 131, s. 176.

247 För 1505 se BSH 5, s. 53, 1511 se ibid. nr 369, s. 466.

248 En order om sådan bestraffning av olydig allmoge i Västergötland gavs 28 aug. 1497 av kung Hans, Missiver 1, s. 125, även Allen 1864–72, bd. 1, s. 152. Jmfr Sten Sture d.ä:s liknande uppgifter om hur Henrik Krummedige undsagt allmogen i Västergötland med hot om att hugga av fötter och händer i dec. 1501, BSH 4, nr 196. För uppgifter om fogdars tortyr under åren 1497–1501 se Carlsson 1915, s. 232–35, Styffe i BSH 4, s. CCLV.

liv och lem spelade här en betydligt mindre roll än de högre ståndens privilegier.[249]

En annan intressant inblick i hur man kunde använda olika associationer i samband med motsättningar frihet/ofrihet och tyranni finner vi i referat av Sten Sture d.ä:s anklagelser mot unionskungen Hans i en propagandasatsning till den svenska allmogen 1497. I maj detta år lät nämligen kung Hans utverka landstingsvittnen från hela Danmark, brev som skulle spridas ut i Sverige eftersom Stens propaganda underblåst en kritisk opinion bland den svenska allmogen. Ett sådant brev har bevarats från Fyn. Inför landstingets församlade män – alla häradsfogdar, en rad herrar och borgare men också två fullmäktige ”achte men” från varje kyrkosocken – lästes det upp hur Sten och andra ljugit:

> *oc soo framdelis sies eblant almoen i Suerrighe, at hans Nade ey holler Almoen her i Danmak Soo handerlig ved log, skell oc ræth som ved burde, oc ther offuer haffuer forarmet oc bescattet menigheden, Soo ath the ey haffue heste eller øxen, men bønderne meth theris hossfruer drage Harre oc Plou, oc therfore øde giøres landenæ oc forlegges* [250]

Anklagelsen är refererad av en motpart och hur den egentligen såg ut är ju svårt att säga något om. Här finns emellertid intressanta dubbeltydigheter. Å ena sidan gällde uppenbarligen anklagelsen att kungen ej följt lagen i samband med skatteutskrivningar, troligen hade Sten använt sig av uttrycket ”olagliga” skatter. I genmälet framhävdes att kungen följt lag, skäl och rätt när han pålagt en extraskatt med riksrådets samtycke. Å andra sidan verkar Sten Sture d.ä. ha skrivit om fattigdom och matbrist, men i speciella ordvändningar. I svaret talas om hur han påstått att hästar och boskap förts ut ur Danmark så att bönder och deras hustrur fick dra harv och plog själva. Men i enlighet med tidens förståelse av frihetsbegreppet fanns det en raffinerad underton av antydd träldom i påståendet att bönderna själva fick dra sina redskap som djur. Många ord ägnas därför i genmälet åt att förklara att det skedde stor oxexport

[249] Se t.ex. det svenska riksrådets anklagelseakter mot Svante Nilsson 1511, HSH 20, s. 251–62, se vidare Styffe i BSH 5, s. CLXIIf, Sjödin i ASB 2, s. 551. Jmfr det jylländska upproret mot Kristian II där inledningsvis arton herremän i Viborgmanifestet i december 1522 främst klagade över hur kungen dödat riksråd, adelsmän men även bönder och allmoge som hundar och oskäliga kreatur. Man vände sig dock främst mot hur kungen gått emot kyrkan, riksrådet med nya tullar och annat, och beskattat ridderskapet som vore de bönder, tr. med kommentarer i Venge 1972, s. 189ff. Se även Münter 1802, s. 352f, Allen 1864–72, bd. 3:2, s. 333f.

[250] DM 2 rk. (*Nye danske Magazin*) 5, s. 150, se även Allen 1864–72, bd. 1, s. 147f, Venge 2004, s. 325.

från Fyn vilket innebar att tillgången var stor och att därför inga bönder på Fyn eller någon annanstans i riket behövde dra redskapen själva.[251]

Flera forskare har utifrån tyska förhållanden påpekat att man kan ana ytterligare en frihetsföreställning i samband med bönders protester mot tilltagande livegenskap och *Herrschaft*, principen att alla människor hade rätt att delta i rättens gestaltning. Bondens rättsliga underordning innebar inte minst att hans deltagande i utformandet av vilka rättigheter och skyldigheter som skulle ingå i sedvänjan alltmer gled över i en fastställd relation av underordning. Tidigare uppfattades herren som förvaltare och försvarare av en gemensamt uttydd rätt, och detta förhållande ville de tyska bönderna bevara 1525. Man ville inte ha någon överhet som hindrade böndernas frihet att själva inom lokalsamhällena fastställa sina sedvänjor, lagtolkningar och ordningar. Luther uppfattade detta som att bönderna ville ta ifrån herrarna deras ”Gewalt”, deras roll som lagstiftare. Enligt senmedeltidens tankevärld var fria människor de som kunde delta i rättsliga processer som vittnen och därmed också i fastställandet av vad som skulle utgöra de lokala sedvänjorna. Sådant skulle ske utan inblandning från yttre krafter. Staten sågs främst som en garant för frid, så att rätten kunde ha sin gång. Frihetsbegreppet hade även i sig starka konnotationer till frid/fred.[252] Under senmedeltiden stod på många håll en strid om vem som var fri och därmed hade kapacitet att skapa lagar och ordningar. På de danska öarna fastställde mestadels herrar och stormän s.k. *vedtægter* om hur det lokala utnyttjandet av naturresurser skulle organiseras. Gräns- och egendomssyner skulle göras och konfirmeras av herrar. Kungarna och jordadeln genomdrev en rättssyn att såväl landbor som självägande var ofria. Även i Sverige försökte adeln och kronan gemensamt driva igenom adelsvänliga stadgor. Kalmar recess formulering om jordherrarna som ”kungar över sina landbor” var ett steg i denna riktning.[253] Men man kan se att bondeståndet utövade ett visst tryck i början av 1500-talet för att hävda sin möjlighet att delta i politiska och rättsliga processer, och överhetens inflytande

[251] DM 2 rk. (*Nye danske Magazin*) 5, s. 150f. Det förekom vid denna tid en omfattande oxexport söderut från Fyn, se vidare Enemark 2003.

[252] Blickle 1998, s. 48–51, Fontana 1987, s. 19, 33, 39–43, 64, 74. Jmfr Berglund 2003, s. 31, Black 1992, s. 28f. Jmfr om hyllningens förändrade funktion från 1400-talets ”finnande” av rätten, till bekräftande av skriftligt fastställd rätt under tidigmodern tid, Holenstein 1991, s. 209–16. Dessa friheter kunde vara kollektiva, inte minst i form av privilegier och liknande, Coleman 1997, s. 213. Jmfr ordets valör då grupper fick ”friheter”, privilegier, och att begreppet ”frälse” kom ur ”fri hals”, d.v.s. att ej ha halskedja – tecknet på slaveri, Fontana ibid. s. 74. Ytterligare betydelser var frid inom en grupp, frihet från träldom, samt frihet att följa sin vilja, se ”fräls” och ”frälse” i Söderwall bd. 1, s. 343–45.

[253] Se ovan kap. 4. Se även t.ex. Hertz 1978, s. 97–99. Denna juridiska avväpning av bönderna sammanföll med ett stärkande av bönders faktiska inflytande på den lokala nivån – i byn, se Bøgh 1994, s. 96–103.

över lokala ordningar varierade till synes. På bynivån lyckades de danska bönderna förvärva en allt starkare självförvaltning där man genomförde och förvaltade lokala lagliknande regleringar. Tidstypisk var den byordning som år 1500 fastställdes för en by på Fyn och inkluderade regeln att interna saker mellan bönderna inte skulle nämnas för motparten, herren, och att man vid process skulle hjälpas åt mot densamme.[254]

Reellt spelade bönderna också som vi har sett en viktig roll i utlåtanden om lokala rättsliga förhållanden. Medan bondedeltagandet i Sverige var framträdande på i princip alla nivåer, så öppnades också flera möjligheter för bönders rättsliga agerande i den osäkerhet som rådde rörande jurisdiktioner i Danmark och Skåne vid denna tid. I de långvariga konflikterna kring skogsallmänningarna i sydöstra Skåne har vi sett hur häradsallmogen själv 1470 upprättade en häradsbok med gamla privilegier, och vid allmänningssynerna 1513–14 deltog bönder med en fogdes stöd. Vid bägge tillfällena menade den lokala aristokratin att utlåtandena var oriktigt genomförda eller förfalskade. Även i ståndsrepresentativ mening tog sig de skånska bönderna vid denna tid anmärkningsvärda friheter. Vid några tillfällen använde allmogen sina häradsting för att knyta häradsöverskridande förbund, tydligast 1481 i samband med att de skånska bönderna även lyckades få in bondevänliga paragrafer i köpstadsprivilegierna.[255] Bönderna vidmakthöll under denna period olika politiska och juridiska kompetenser som överheten försökte begränsa. Frälset hade under senmedeltiden som vi har sett ännu inte monopoliserat kompetenser som rätten att fejda, att vara ”gode män” och stallbröder, eller att en mans ord kunde uppfattas som ”ärliga” och därmed rättskraftiga.[256]

Tydligast framstår kopplingen frihet – juridisk kapacitet – kollektiva rättigheter i samband med skeendena i södra Småland och gränstrakterna. Gränsfrederna, sedvänjor kring häradsallmänningar samt Göinges privilegier visar på den äldre föreställningen om rätten som lokalt framarbetad och under riksherrens beskydd. Gränsfreden 1505 utarbetade en lokal politisk ordning med böndernas aktiva deltagande, något som inte präglade de tidigare avtal i regionen som uteslutande var ämnade att garantera frälsets positioner.[257] Det senare Dackeupprorets

[254] Jørgensen 1940, s. 124f, 481f, Meyer ”Landsbystyre”, KLNM 10, sp. 225–27, Wittendorff 1988, s. 226f, dens. 1989, s. 37f, se även ovan kap. 5, t. ex. s. 347f.

[255] Se ovan s. 155f, 279–84, 362. Allmänt ska utvecklingen ha gått mot att alla bönder alltmer blev juridiskt omyndiga, även självägande bönder kom alltmer att bli kronans ”vornede”, och förlorade sin kapacitet att agera själva vid syner och liknande utan skulle underställas kronans fogde, Hertz 1978, s. 91, 97.

[256] Se ovan s. 284, 365–67 samt kap. 2 not 25. I sitt arbete tenderar Reinholdsson att använda sig enbart av exempel från frälset för att påvisa dessa kompetensers inbördes sammanhang, om stallbrödraskap se Reinholdsson 1998, s. 226–32, men däremot framhålls att bönder hade viss fejdkompetens, s. 133–37.

[257] Om gränsfreden Skåne–Småland 1381 se ovan s. 242f.

klagolistor över hur jordherrarna frångått sedvänjor om landbors rättigheter tyder på att detta gällde även relationen landbo–jordherre. Vi måste därför se litet noggrannare på relationen lag – sedvänja, och hur dessa storheter hanterades av menigheterna.

Lagen

Bönder i det förmoderna samhället anses ha agerat legalistiskt i större delen av Europa. Uppror kunde riktas mot att rättsystemen korrumperats, och även i herremanstäta regioner artikulerades protester ofta med rättsliga medel under senmedeltiden. Allmogen lyckades åtminstone ibland ställa herrar inför lag och rätt.[258] I Norden anses lagens roll i den politiska kulturen ha varit ännu mer central än på andra håll. Detta berodde bl.a. på det tidiga etablerandet och nedskrivandet av landskapslagar respektive landslagar, och lagen förblev ett centralt element i senmedeltidens framväxande protonationalistiska föreställningar och mobiliseringar.[259] Emellertid var definitionen av lag inte självklar då det förekom en rad parallella lagsystem: landslagen, rester från landskapslagar, kanoniska lagen, stadgar och handfästningar, prejudicerande rådsdomar samt olika former av lokala sedvänjor som ibland letade sig in i de lokala lagböckerna.[260] Denna pluralitet av rättsregler uppfattades som gemensamma uttryck för en naturlig lag och rätt härledd av Gud, eller förnuftets lag. Därmed korrelerade de med mer abstrakta rättviseföreställningar.[261] Lagarnas giltighetsanspråk var inte självklara eftersom de under medeltiden inte alltid var grundade i härskarens anspråk, utan också kunde antas utanför härskarens inflytande och kontroll. I många europeiska regioner antogs regionala lagsamlingar och ordningar på ständermöten och i regionala församlingar. På sina håll kunde bönder spela en central roll i denna lagstiftning som i Schweiz och Friesland. Lagar som genomdrevs av kungamakten var å sin sida under senmedeltiden kopplade till föreställningen ”lagen som kungen ger och landet antar”. Denna måhända skenbara men dock samtyckeprincip gällde även de nordiska landskaps- och landslagarna.[262]

Lagen hade i Sverige använts som argument vid en del protester mot överheten under 1400-talet. Engelbrektsupproret vände sig mot en rad

---

258 Kaeuper 1988, s. 163f. Exempelvis vände sig bönder under upproret i England 1381 i synnerhet mot lokala stormän som man menade hade kränkt och korrumperat lag och rätt, Kaeuper ibid. s. 362, Green 1999, s. 165ff, särsk. 182, 186, 194–99.

259 Österberg 1992, s. 89f, 97, Reinholdsson 1998, s. 54–56, Österberg/Sandmo 2000 s. 9, 20.

260 Om de olika lagsystemen se ovan s. 27–30.

261 För England se Hicks 2002, s. 122.

262 Wolf 1996, s. 32–36.

företeelser under unionsstyret som man menade stred mot lagarna.[263] Även senare riktades en rad klagomål mot unionskungens och hans fogdars olagliga skatter, i synnerhet under åren 1464–1471.[264] Vi har sett hur lagen användes som mobiliseringsargument vid en rad olika tillfällen. De svenska sturarnas kommunikationer till allmogen innehöll regelbundet löften om att hålla allmogen vid den svenska lagen, ofta i det närmaste sakraliserad genom kopplingen till helgonkonungen Sankt Erik. Man lade gärna till formuleringen ”och goda gamla sedvänjor”.[265] Det var också ett löfte som utnämnda häradshövdingar ålades i kungörelserna till allmogen.[266] Gustav Vasa använde under 1520-talet liknande garantier om s:t Eriks lag och goda sedvänjor, exempelvis när han 1525 tillsatte en ny hövitsman på Kalmar slott och län, och när han ville förhandla med Skånes befolkning om en möjlig svensk tillhörighet 1523.[267] Under krigsåret 1511 gled vid tillfälle även kronprins Kristian och hans folk från en mer furstepräglad trohetsbaserad retorik till liknande löften i sina kommunikationer till de småländska menigheterna när de efterfrågade allmogens hyllningar, dock åtföljda av hot om bestraffningar.[268] I

---

263 Upproret vände sig bl.a. mot olagliga skatter, men också mot hur Erik av Pommern i strid mot gällande rätt egenhändigt tillsatt domare och häradshövdingar, se Småberg 2004, s. 174.

264 Se häradsbesvär från Gudhem och Läske 1463, liknande rörande Veden 1483, BSH 3, s. 144f, 147, BSH 4, s. 99f, jmfr Dovring 1951, s. 151. Vi har ovan från Tjust sett exempel på en kunglig dom mot en fogdes olagliga gästning av andras landbor, Kristian I:s brev om Stegeholms fogde, 8 juni 1458, SDH, brev nr 27241.

265 Se t.ex. Svante Nilssons kungörelse till Skara landsting 15 jan. 1506 då han lovade ”Jach vill hollæ eder vedh Sancte Erich konungs lagh och gode gamble sedwenier”, BSH 5, nr 60, s. 78. En förmaning till Västra härad 1507 om deras vägran att ställa upp uppbåd avslutades med ”iach vil gerna halle eder alla Riche och fatige vid Sancte erich k. lag och god gamble sidvenior oc altiid vethæ edert betztæ nytta och gang sa lenge iach liifuer”, SA 103. Sten Sture d.y. uttryckte sig liknande i en kungörelse 1513 till marknaden i Skara ”Jach vil gerna holle eder alle, riche och fatige, vid Sancti Ericx konungx och Sweriges lagh och godhe gamble siidwänior, som tilbörligh är”, BSH 5, nr 417, s. 523. Se vidare Reinholdsson 1998, s. 128f, om den protonationalistiska aspekten av användningen av s:t Erik som upprop för att vidmakthålla friheter och privilegier ibid. s. 54f. Om sedvänjor ur kyrkligt perspektiv Berntson 2003, s. 283–89.

266 BSH 5, nr 126, s. 166 där Svante skriver till Sunnerbo allmoge om hur den utvalde häradshövdingen Knut Arvidsson skulle hålla dem ”fatige och riche” vid Sveriges lag och ”gode gamble sedwenier”.

267 GIR 1, 1521–24, s. 48–50; 2, 1525, s. 36f.

268 I de hårdföra förhandlingarna med allmogen i Finnveden vårvintern 1511 skrev kronprins Kristian till Östbos allmoge, att om de hyllade honom, skulle han ha överseende med deras uppstudsighet, ”ramma” deras ”bästa”, försvara dem, hålla dem vid s:t Eriks lag och rätta gamla goda sedvänjor och ej begå oförrätter mot någon av dem, DGAA4, s. 361. Liknande brev sände Kristian II:s Jens Torbjörnsson till Åse härad där han utkrävde 4–6 ombud som skulle svära trohet till kungen, som då skulle hålla dem vid lag och rätt. Om de vägrade skulle 6000 ryttare tåga därigenom och straffa de som ej gått tillhanda, BSH 5, nr 336, s. 432.

slutet av 1510-talet utspelade sig en intressant skiftning i de stridande parternas hänvisningar till lagen. Kristian II vädjade 1517 till de svenska menigheternas trohet och uppmanade dem att erlägga skatt och landgillen, mot att han skulle hålla alla vid s:t Eriks lag och rätt och agera som en kristen furste, konung och gunstig herre var ålagd att göra mot sina ”kiere Vndersaate”.[269] Märkligt nog valde då Sten Sture d.y. att ta bort hänvisningen till s:t Erik i ett brev strax därpå till rikets allmoge.[270]

När den danske kungen under sina konstanta resor anmälde att han skulle komma till respektive landsdel sades vanligen resans syfte vara att att ”skydda lag och rätt”.[271] Det var en allmän formel i Västeuropa att kungen skulle garantera alla rättvisa, ”rik som fattig”.[272] En kung som inte försvarade lag och rätt var per definition en tyrann, och ett av sturepartiets allvarligaste anklagelser mot den danske konungen var att han hade infört nya lagar och förbrutit sig mot de gamla. Sten Sture d.ä. skrev till allmogen i gränstrakterna 1501 om hur kung Hans vägrat ta bort de danska fogdarna, och ”funde vi hannem ingensteds velvillig eller redebon til at holde os ved Suerriges lov eller gamle gode sedvaner eller sig selv til hans kongelige eeder og ord.”[273] Svante Nilsson gjorde 1507 en stor affär i sina öppna brev till allmogen i Kalmar län och Dalarna av att kung Hans fogde pålagt olagliga skatter och kränkt privilegier och friheter för borgerskapen i Bergen. Kungen försökte införa nya lagar i Norge, och hade ”tiil engte giort the lag, som Sancte Olaff koning gaff them i Norge, huilke lag the niwtet och forswaret haffue i sa mang hwndrade ar”.[274] Åberopandet av lagen kunde också ske på hemmaplan. 1506 tog man på Skara landsting upp frågan om olaga skjutsningar som begärts av kung Hans män. Svante Nilsson lovade att hålla s:t Erik konungs lag och goda gamla sedvänjor, med det intressanta tillägget ”och thet xij (12) mæn och boken seger paa tijngen, saa vederfarss eder sielffue lagh och reeth”.[275] Svante framhöll alltså lagarna som ett skydd mot unionssidans övergrepp, och att praxis på häradstingen var ett med-

[269] Se Wieselgren 1949, s. 202, från Huitfeld, jmfr Kristians kallelsebrev till de svenska landskapen rörande herredagen i Stockholm 1520. I ett annat brev som gick ut till de svenska häraderna 1520 anklagade han sturepartiet för övervåld mot kyrkor och kloster, att de tvingat präster läsa mässor samt sammansvärjt sig för att avvärja kyrkans bannbrev, vilket skulle straffas efter s:t Erik konungs lag, tr. i Hadorph 1676, s. 440–42, 453–55.

[270] I hans brev till alla rikets härader 1518 om Arbogabeslutet nämnde han enbart Sveriges lag, tr. i Hadorph 1676, s. 434f

[271] T.ex. öppet brev till Skånes allmoge 1486 inför ankomsten till Lund, DDL 5, s. 1f.

[272] Hicks 2002, s. 25.

[273] Till Sunnerbo, Västbo, Mo, Tveta och Redvegs härader, DGAA 4, s. 297.

[274] Koncept för brev till Kalmar stad, SA 60, tr *Diplomatarium Norvegicum* 15:136. Liknande kungörelse till Dalarna BSH 5, nr 130 s. 172f.

[275] I förbudsbrevet 1506 från Skara landsting hänvisades också till att skjutsningarna gick ut över dagsverkena BSH 5, nr 60, s. 78.

el för att vidmakthålla lagar och sedvänjor. Samma betoning märker man i ett par fall då det påpekades att den dömande skulle använda sig av häradets egen lagbok. Två exempel kommer från Småland. I Högsby hade 1507 den som innehade menighetens lagbok inte infunnit sig på två år, och ting hade därför inte kunnat hållas. Detta antyder att det ansågs viktigt att rätt bok skulle finnas till hands vid ett ting. Något liknande kan ha legat bakom när Sunnerbo allmoge samma år meddelade att de skulle vägra ge den nye häradshövdingen sin lagbok. Detta förhållningssätt kan ha kommit sig av att lokala sedvänjor stod inskrivna i böckerna, eller av att allmogen ville undvika användningen av handskrifter där stadgar som den från Kalmar 1474 och Kristoffers landslag skrivits in.[276] Detta indikerar att en del menigheter använde sig av den ovan nämnda samtyckeprincipen: enskilda lagar och stadgar som inte hade godtagits lokalt behövde ej följas.

Det förekom vid denna tid olika former av kritik mot hanteringen av lag och rätt. Vi har redan sett hur Kristian II och hans folk i landslagen 1522 och i rapporter och propaganda efter 1523 åberopade den danska allmogens svårigheter att nå lag och rätt, och framhöll att lagen skulle ha sin gilla gång för alla undersåtar under kronans beskydd och överinseende. Det sades att aristokratin betedde sig som småkungar och tyranner mot allmogen, och tog sig nya friheter som inte hade någon förankring i tidigare lagar eller rimliga beslutsprocesser. Även Fredrik I vände sig 1525 mot hur lokala eliter hindrade allmogen att nå till kungs. Liknande klagomål kom senare på den småländska sidan i samband med Dackeupproret, samtidigt som bönderna försökte skipa en egen rätt. Från kronans sida betonades alltså kungen som lagens bevarare, och allmogens rätt att uppnå rättvisa med den kungliga rättens stöd. Det har visats även på andra sätt att det i Norden under senmedeltiden fanns utbredda föreställningar att stormän vrängde rätten till sin förmån. Andligheten mötte också återkommande kritik för sin inblandning i den världsliga rätten med t.ex. bannstraff och andliga domstolar. Åtminstone från den reformatoriska rörelsen kom så småningom också en bredare

[276] BSH 5, s. 195, 330f, för det senare argumentet se Palme 1949, s. 214–19.

kritik mot att herrar använde lagen för att driva in sakören snarare än befordra allmogens nytta.[277]

Allmogens rättsliga ställning i Sverige uppfattades som stark, vilket resulterade i skilda bedömningar från olika parter. Hemming Gadh menade att Sverige i motsats till många andra länder kännetecknades av att ingen här kunde regera någon längre tid utan att vinnlägga sig om billighet och rättfärdighet.[278] Han åberopade också å sturepartiets vägnar en upprorsrätt mot den danske kung Hans som utgick från att denne förbrutit sig mot lag och rätt i Sverige. Bl.a. skulle han personligen ha åtalat enskilda välbeställda personer på de svenska tingen för att kunna utkräva godtyckliga lösensummor. I samband med detta skulle han ha använt sig av tortyr av släktingar m.fl.[279] Hans Brask klagade å andra sidan i ett brev över att även den armaste bonde i Sverige hade bättre stöd i lagen än kyrkan som ej längre fick njuta gamla friheter och sedvänjor.[280] Hos Gustav Vasa finner vi en uttalad insikt om kopplingen mellan protester och möjligheten att oberopa olaglighet. Han kommenterade det stora tyska bondeupproret 1525 med att de tyska bönderna vände sig mot sina herrars olagliga pålagor. Senare, i samband med Dackeupproret, beordrade han själv att fogdar och frälse tillfälligt skulle upphöra med olagliga och obilliga gästningar och liknande för att reducera upprorets spridning.[281] Under det svenska upproret mot Kristian II 1520–21 spelade det möjligen viss roll för upprorets eskalering under vintern 1520 att uppgifter spreds att kungen planerade införa en ny lagbok i det svenska riket, och att förhandlingar fördes om detta med det svenska

---

277 För Kristian II se ovan s. 237f, 251–56, med bl.a. citatet från Poul Helgesen om hur adeln ”gennemdrevet den Ret, som de enten selv have opdigtet eller faaet, Gud maa vide med hvad Hjemmel”. Lagvrängande stormän kan ses exempelvis i senmedeltida bildillustrationer, se ett exempel i Myrdal 2004b, s. 368. Om kritiken mot andlighetens inflytande över världslig rätt se ovan kap. 3, jmfr Olaus Petri i hans *Domareregler* om hur jakten på sakören korrumperat lag och rätt i Sverige, OPSS 4, s. 302f. Under Dackeupproret diskuterade bönderna på tingen hur man som territoriell enhet skulle agera gentemot riksmakten, med krav på lindringar i pålagor och på nya ordningar för den lokala politien för bebyggelse, kyrkans medel, fogdars arbetssätt och krav på hur frälset skulle återgå till äldre sedvänjor för landboförhållanden. Man begärde även att få behålla rätten att gå direkt till kungs, vilket Gustav Vasa inledningsvis svarade positivt på. Han tog i ett svar på Dackes klagomål upp frågan om hur allmogen av fogdar, häradshövdingar m.fl. hindrades att nå kunglig rätt. Berg 1893, s. 43, jmfr Johansson 2004, s. 62, 68, 79, 84, Gustavs brev GIR 15, 1543, s. 45–48.

278 Carlsson 1915, s. 233.

279 Kungens fogdar skulle dessutom ha gjort intrång i biskoparnas rättigheter. Dessa anklagelser lyftes fram i samband med en utredning i Lübeck under 1510-talet. Se Carlsson 1915, s. 232–35, med referenser.

280 Brev till Peder Bengtsson 11 dec. 1526, Hbr nr 488, s. 522.

281 GIR 2, 1525, s. 138. Gustavs olika krav på återhållsamhet se GIR 13, 1540–41, s. 257–60; 14, 1542, s. 342f, 375f.

riksrådet.[282] Uppgifternas trovärdighet förstärks av att Kristian var i full färd med det lagprojekt som resulterade i en ny landslag för Danmark ett år senare, och indikerar att upprorets mobilisering delvis utgick från ett försvar av rikets lag och rätt. Men några närmare uppgifter får vi ej.

Även bönder och allmoge använde sig av formulären om lag och rätt. Tydligt ser vi det i Gästriklands öppna brev 1512 där det står att den avlidne Svante Nilsson ”holt os wed Sancte Erichx kongs lag ok gamble godhe sedeniæ”. Man gav sin trohet till Sten d.y. med villkoret att ”edert herredöme wele halle os alle, ryke ok fatige, weth Sancte Erics konungs lag ok gode gamble sedwngiæ, som erlige herrer haffwe giorth for eder”.[283] Gustav Vasa gick ed på ett liknande formulär vid sitt trontillträde, vilket Dala-allmogen sedan kom att hålla emot honom under oroligheterna 1525. Gustav sades med sina beskattningar ha brutit sin ed att bevara s:t Eriks och rikets lagar och sedvänjor, och dessutom hade han i sin hårdföra hantering av sturepartiets folk frångått principen att alla svenskar skulle behandlas lika efter lagen.[284] I några fall vände sig menigheterna till herrarna och menade att enskilda pålagor var ”olagliga”, vilket vanligen torde ha syftat på att de inte var stadgade eller reguljära. Här var det troligen av vikt för bönderna att häva en pålaga innan den omvandlades i en sedvänja och därmed blev nästintill orubblig. Östbo härads bönder begärde i ett besvär 1511 lindring av ”nokera olagliga skatta”, en skattehöjning som ägt rum under länsherren Eggert Krummediges tid, alltså ungefär 50 år tidigare.[285] Vid resningen kring Kalmar 1509 begärde allmogen att ett budskap skulle vidarebefordras till riksföreståndaren, vilket löd:

> *om eder herredöme ville holle thöm vedh Swergis lag och goda gamble sedwænior, at thöm ey hereffther skedde nogen olagligh gæstning, offwerlasth heller beskatningh, tha velie the vara redhebogne ga man aff hwse emoth edre och rigesens fiender*[286]

Sten Sture d.ä. nämnde i ett brev 1499 hur han förhandlat med kronprins Kristian om en ”affgifft” som några bönder sagt var dem ”olaglige pa kommen”, prinsen hade emellertid fastställt att bönderna skulle bli vid det ”the tilfornne giort hafwa”.[287] I Svealand finner vi även en del klago-

[282] Sjödin 1943, s. 119f. Se ovan s. 99.
[283] BSH 5, nr 396.
[284] Man hänvisade också till hans eder att försvara änkor, värnlösa kvinnor och barn, och att ”älska” Sveriges allmoge, Dalarnas allmoge till Hälsingland, 1 maj 1525, HSH 23, s. 17f, se även Stensson 1947, s. 298f.
[285] Samma klagomål hade sänts 1509 men då enbart med argumentationen att man ofta fått utstå svåra pålagor och fejdvarningar från danska sidan, BSH 5, nr 267 s. 350f; nr 390, s. 491f, jmfr Härenstam 1946, s. 115, 133. För en datering av Eggert Krummediges ämbetstid se Retsö 2006, s. 117, jmfr Styffe 1911, s. 215.
[286] BSH 5, nr 261, s. 343.
[287] BSH 4, nr 166, s. 246.

mål på olaga fodring.[288] I ett fall något utanför undersökningsperioden ser vi en motsvarande hänvisning till lagen rörande landboförhållanden. Arvid Trolle lät 1481 i ett uttalande om hans ämbetsutövning allmogen på ett lagmansting i Värend svara på anklagelser att han skulle ha pålagt en olaglig mängd dagsverken på skattebönder och andras landbor kring Bergkvara gård.[289] Västgötaherrarnas uppror 1529 och i synnerhet Dackeupproret vände sig mot olagliga skatter och andra anspråk. Fortfarande under Dackeupproret argumenterade man utifrån lagen i samband med skatter, men utifrån sedvänjor och rimlighet i samband med landboförhållanden.[290] Ett terminologiskt spel mellan kung och allmoge om vad som var lagliga pålagor märks tydligt i Sverige över en längre period. Under senmedeltiden gjordes skillnad på den i landslagen stadgade årliga skatten (laga skatt) och de övriga pålagorna (den andra skatten) som ofta omreglerades i stadgor och sämjor och allmänt åtnjöt mindre respekt. Gustav Vasa vände på detta, kallade alla skatter för ”laga” och menade att alla minskningar som skett tidigare var olagliga. Betoningen gick från lokal sedvänja byggd på hävd och gällande praxis till en form av tidlös sedvanerätt där gamla skatteböcker användes som absoluta rättskällor.[291]

Att ifrågasätta pålagors laglighet var ett centralt element i den senmedeltida politiska kulturen. Det var ett återkommande medel i de många konflikterna mellan olika fraktioner inom överheten. På den svenska sidan klagade adeln och kyrkan exempelvis över hur Svante Nilsson under sin regeringstid utkrävt pålagor från deras landbor och avsatt häradshövdingar, mot lagen och sedvanliga ståndsfriheter.[292] Sturepartiet kritiserade de danska myndigheterna för övergrepp mot de högre ståndens friheter och privilegier i Sverige, men några gånger klagade man också å bönders och allmogens vägnar. 1510 anklagade man det danska riksrådet för ”olagliga” beskattningar av de öländska kyrko- och klosterbönderna. 1520 vände sig de svenska riksråden mot Kristian II:s och hans

288 Se de upprorslika händelserna i västra Uppland 1508, BSH 5, nr 238, s. 314–17.

289 ATJb bil 136, jmfr Sjögren 1944, s. 151f.

290 När allmoge och lokal adel i Småland initierade Västgötaherrarnas resning 1529 utfärdade man brev om kungens olagliga skatter och onda fogdar, Hallenberg 2001, s. 158. Under Dackeupproret användes lagen som återkommande argument. I klagomålen vände man sig mot nya bötesregler gällande skogshuggande som olagliga, och man vände sig till kronan för att få hjälp att hantera olaga nybyggen som lades för nära byarna. Man betecknade de skärpta skatterna och en ny fodring som ”olagliga”, vi kan jämföra med exempelvis de skärpta husesynerna och det s.k. fodernötet på frälsets landbor som istället menades vara mot sedvänjan, oskäliga eller alltför betungande, det sista med en dragning mot principen om husnödtorft, Tegel 1622, II, s. 159f, jmfr Gustavs svar i GIR 14, 1542, s. 273–76, 375f; 15, 1543, s. 45–48; 16, 1544, s. 123–25, se vidare L-O Larsson 1964, s. 338f.

291 Dock fortsatte gästning/fodring att länge ligga utanför den ordinarie skatten, se vidare Dovring 1951, s. 175–77.

292 HSH 20, s. 262.

fogdars nya beskattningar, men i en klagoskrift till Norge valde man då att benämna dessa pålagor för oskäliga snarare än olagliga.[293] På liknande vis anklagade vid ett flertal tillfällen den danska adeln och kyrkan landets kungar för övertramp mot ståndsfriheterna, exempelvis med olagliga skatter och skatter som utkrävts utan ständernas samtycke.[294] Att eliterna i Sverige kring 1525 uppfattade lagen som skör och möjlig att förändra ser vi i de diskussioner som fördes om lagens ställning. Gustav Vasa skrev till Brask och menade att ”skääl” och nödtorft måste få bryta människors och ibland Guds lag. Därför kunde lag med ändrade seder bli olag. Detta var en sedan länge etablerad definition av sedvänjans utformning. Brask anklagades i sin tur av fogden Arvid Vestgöte för att i samband med en tvist om kyrkogods och rätt till landbogästning blanda in utländsk rätt, genom att bruka både ”Swänske oc Romare takther”, i Sverige.[295]

I Danmark och Skåne kompliceras analysen av dåtidens syn på lagen av att det utfärdades en rad motstridande stadgor över tid, samt av Kristian II:s nya landslag som nätt och jämnt hann införas innan den upphävdes under det aristokratiska upproret 1523. I de fall där källorna antyder att skånska bönder använde sig av lagargument handlade det dock främst om pålagor som påförts utan stöd i lag och rätt. Några sådana fall rörde den kyrkliga administrationen. Gårdsfogden på ärkebiskopens (tillfälligt förpantade) Vittskövle anklagades för att ha pålagt en bonde olaglig beskattning i samband med en skogstvist 1501.[296] En liknande anklagelse finner vi på 1520-talet mot ärkebiskopens länshavare Hans Skovgaard då en utredning fann att han olagligt lagt skatt på bönderna i Vrams län.[297] Ärkebiskopen utfärdade under senare delen av 1400-talet flera gånger förbud mot den olagliga gästning som stiftets prebendebönder tidigare utsatts för.[298] Men han fick även själv hänvisningar till lagen av bönderna. När han anklagade Kropps sockenbor för att ej följa de påbud om altarmat och utökat boskapstionde som utfärdats, svarade de att de skulle följa detta om det stod i kyrkolagen – en definitionsfråga eftersom

[293] Svenska riksrådets brev 8 juni 1510, Missiver 2, s. 284f, jmfr ovan om Sten Sture d.ä. 1497 och Svante Nilsson 1507. Riksrådets brev 1520, Hadorph 1676, s. 458f.

[294] Arup 1932, s. 324f, 391–94, 400. Detta gällde i synnerhet Kristian II, se t.ex. Venge 2004, s. 327f, 334.

[295] HBr nr 335, s. 385f, nr 467, s. 498, även GIR 2, 1525, s. 83–86, citat s. 84, jmfr Brasks svar HBr s. 499. Tillfogandet av ”goda” till sedvänjor bör ha indikerat ett förhandlingsutrymme då man förutsatte att dåliga sedvänjor skulle kunna avvecklas. Redan i Upplandslagen förutsattes att människors ändrade sedvänjor kunde medföra ett behov av förändringar av lagarna, Lindkvist 1997, s. 213.

[296] DDL 6, s. 14, se också ovan s. 272.

[297] Vrams läns bönders klagomål mot Skovgard 20 apr. el. 3 okt. 1529 (2 ex.), Lunde ærkebisps proces 1517–28, DRA. Även Ingesman 1990, s. 309f, Johannesson 1947, s. 103f, se vidare ovan i kap. 3.

[298] Privilegier 1473, DDL 4, s. 168–70, dessa förnyades 1499, DDL 5, s. 395f.

det rörde förhållandevis nya pålagor.[299] På Bornholm mötte ärkesätets skatteförvaltning protester mot olagliga skatter.[300] Några gånger utverkade den skånska allmogen kungliga regleringar av främst skogsallmänningar och rätten till fritt vägfarande i privilegier och kungliga domar. Viktiga exempel är köpstadsprivilegierna 1481 vilka förnyades fram till 1502, samt Kristian II:s allmänningsdom 1514. Lagkomplexen kunde utmanas från bönder och allmoge vid några tillfällen, inte minst i samband med införandet av den nya landslagen 1522. Vi har den svårtydda rapporten om att bönderna i Blekinge reste sig mot länsherren på Sölvesborg, och att denne då rådde Kristian II att dra tillbaka den nya landslagen för att lugna bönderna.[301] Från Själland kom det å andra sidan rapporter om att bönderna ”missförstod” lagen och började vägra arbetsplikter och uppfatta vornedskabet som upphävt.[302] Under inledningen av det skånska upproret 1523 vände sig Fredrik I två gånger till den skånska allmogen och framhöll att han skulle dra tillbaka Kristian II:s lagar, som menades vara orättfärdiga på en rad punkter. Detta verkar emellertid inte ha lett till något ökat stöd hos de upproriska bönderna.[303] Som redan har visats kunde vid några tillfällen bönder och allmoge i Skåne under Kristian II:s styre få vissa rättsliga ärenden till kungs. När ärkebiskop Birgers död närmade sig 1519 utbröt tvister kring fiske och vattenflöden som inbegrep ärkesätet, och där bönder fick stöd från kronan mot ärkesätet. En fisketvist vid Flyinge 1519 ledde till att ärkebiskopens gårdsfogde fängslades.[304] Samma år lyckades allmogen vid Helgeån få en kommission att undersöka huruvida biskopssätets laxgård spärrade vattenflödet. Vid ett senare tillfälle fick bönder vid Mörrumsån mindre stöd i en liknande tvist om vattenflödet. Istället valde då Jämshögs sock-

[299] Rep. 2 rk., nr 11108. Jmfr Skyum-Nielsen 1957, s. 77f, som på oklar grund menar att socknen fått ett kungligt fribrev.

[300] 29 bönder på Bornholm klagade 1515 över att ärkebiskopen pålagt dem för tiden typiska s.k. ”smaredsel”, småavgifter som de menade vara olagliga skatter. Ärendet ingick i en egendomstvist mellan ärkesätet och Niels Brahe. Några av avgifterna förblev omstridda flera decennier framåt, *Aktstykker til Bornholms Historie*, s. 48–58, jmfr ibid. s. 118–20.

[301] Aage Brahe till Kristian II 22 mars 1523, CIIA s. 367–69, jmfr L J Larsson 1964, s. 222, se vidare ovan kap. 2.

[302] Roskilde biskop 6 feb. 1522, Reg. Dipl. ser 2, 1:2, nr 10638. Jmfr Pedersen 1984, s. 124–26.

[303] Breven tog upp en rad aspekter av Kristians lagar som rörde bönderna: vapenförbudet, självägandes rätt till skog, landsköpsförbudet, ölbryggningstvång, höga skatter och klippingmyntet, Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 30 aug., 1523, B9, DK, DRA, se vidare i kap. 2.

[304] Se ovan s. 293f.

enbönder att riva laxgården 1529.[305] Fiskerättigheter och spärrande av vattenflöden var förhållanden som reglerades i lagarna, men uppenbarligen kunde möjligheterna att nå till kungs skilja sig över tid beroende på politiska konjunkturer.

Slutsatsen blir att bönderna i Skåne och Danmark ansåg det rätt att ”med makt” hävda sedvana och skriven lag mot övergrepp från jordadel, ämbetsmän och andra. Med aktivt motstånd försökte man få rättsliga ärenden inför kunglig rätt när tillfälle gavs. Möjligen uppstod därigenom en koppling mellan lagen och en form av motståndsrätt, när man sökte kronans stöd. Detta skulle i så fall ha varit som mest aktuellt under Kristian II:s regeringsperiod. Men bönder kunde också när de lyckades mobilisera sig välja att ogiltigförklara lagar, kräva att de drogs tillbaka eller ”missförstå” dem i offensiv mening.

Den lokala ordningen, hävden, sedvänjan.

Ofta innebar allmogens hyllningar av kungar och herrar en markerad ömsesidighetssituation där trohet lovades mot att herren garanterade lagen. Som vi redan har sett innefattade ofta herrarnas motsvarande löften i Sverige att de skulle garantera lokala friheter och sedvänjor, s.k. ”goda gamla sedvänjor”.[306] Den medeltida hyllningen var alltså inte så starkt inriktad på att ensidigt bekräfta en uppåtriktad lojalitet och trohet som under senare tid, utan hade snarare – åtminstone formellt sett – karaktären av ett utbyte där menigheten lovade sin trohet och underställde sig herrens domskraft mot att herren garanterade menigheten dess uppnådda rättigheter, privilegier och lokala sedvänjor. I hyllningen ingick dessutom åtminstone i tyska områden att gemensamt kompromissa fram lokala rättsregler, en akt som uppfattades som att man ”sökte och fann” förefintliga regler och sedvänjor. Situationen kunde beroende på styrkeförhållanden användas av de olika parterna för omförhandlingar av dessa regler. Inte sällan medförde detta en konfrontation mellan herrars skriftliga kultur och böndernas muntliga, där de senares lokala informationsmonopol skulle översättas till nedtecknade formaliserade skyldigheter och rättigheter. Allmänt var alltså lokala sedvänjor och ordningar av stor vikt såväl inom lokalsamhällena som i deras yttre relation till en

[305] För 1519 se *Udvalg af gamle danske domme* I, s. 39 med åberopande av den gamla principen att kungens åar skulle vara fria, alltså inte spärras mer än till mittströms, jmfr Christensen 1974 (1903), s. 388. Om 1529 se regester i Falkman Fört. II:I, nr 2255–63, jmfr Ingesman 1990, s. 106. Se vidare ovan s. 293f.

[306] Se exemplen ovan s. 450.

territoriell överhet.[307] I England kan man under senmedeltiden se ett dubbelt förhållningssätt gentemot lag och rätt hos bönderna i samband med protesträrelser. 1381 vände dessa sig tydligt mot den kungliga lagen såsom den då användes av lagtolkarna; ett korrumperat rättssystem uppfattades hålla på att slå sönder de gamla lokala rättstraditionerna. Bönderna krävde istället att deras uppfattningar om naturrätt, rättvisa, jämlikhet och lokal hävd skulle råda. Å andra sidan använde bönderna rättsapparatens förfaranden när de bestraffade de ämbetsmän de vänt sig emot, och man hänvisade återkommande till den gamla jordeboken/lagen, Domesday Book, för att garantera sina hävdvunna lokala resursrättigheter, liksom till lokala lagar/sedvänjor som skulle beskyddas från intrång från den centrala kungliga lagen.[308] Ett viktigt element i spänningarna mellan äldre lokalt förvaltad rätt och en nyare statligt genomdriven rätt var att de äldre rättsuppfattningarna i högre grad hade som mål att återställa en balans inom lokalsamhället. I brottmål skulle förövaren återintegreras i gemenskapen, och samhället vilade i hög grad på kompromisser och förlikningar. Rätten hade integrativa funktioner snarare än strikt bestraffande, och utgick från en förhandlingskultur. Den statliga rätten kom ofta istället att betona strikta skiljeförfaranden och avskräckande bestraffningar för att hindra brott mot statsintresset och en mer abstrakt statsnytta.[309]

Det medeltida europeiska samhället – såväl i stad som på landsbygd – kännetecknades av att lokala och regionala regleringar av handel och ekonomi gjordes inom lokalsamhällena, ofta i samverkan med att yttre

[307] Holenstein 1991, s. 150–216 passim. Om den komplexa lokala processen kring ”finnandet” av rättsregler och sedvänjor Algazi 1997. I en engelsk kontext Green 1999, s. 232–36. Allmogens trohetseder fick i Sverige under Vasatiden en ökande karaktär av lojalitetsförklaringar, Hildebrand 1896, s. 73f, 221f, Harnesk 2002, s. 90, dens. 2003, s. 64. Om hur viktiga olika ordningar, privilegier, landsfreder och liknande var i det tyska medeltida samhället se även Althoff 1997, s. 282f.

[308] Även hänvisningar till Domesday Book kunde dock grunda sig i muntliga sedvänjor. En by ville slippa livegenskap genom att hänvisa till 800 år gamla rättigheter från en tid då de varit direkt underställda kungen, detta återfanns inte i Doomesday Book men på annat håll. Vid upproren 1381 och 1450 använde de upproriska sig av processförfaranden enligt common law när de åtalade och avrättade olika ministrar, Green 1999, s. 198–205, Hicks 2002, s. 124f.

[309] Berman 1983, s. 78, Österberg/Sandmo 2000, s. 16–19. De äldre rättsuppfattningarna bör ha varit en följd av frånvaron av våldsmonopol och enhetliga maktcentra, Green 1999, s. 71 passim, s. 86 utifrån Bohannan/Roberts. För en relevant historiografi rörande nyare rättsantropologiska perspektiv på den feodala perioden i Europa, Esmark 2006 med referenser.

beskydd och garantier erbjöds av fursten och andra.[310] Ofta var de formella friheter och privilegier som gavs till grupper och territorier bara bekräftelser av de kollektiva/individuella friheter som redan följdes i form av sedvänjor och ordningar.[311] Dessa lokala sedvänjor utgjorde på många håll en lika central komponent i allmogens uppfattningar om rättvisan som den skrivna lagen.[312] Den utbredda lokala offentliga hanteringen av lag och rätt innebar att rätt inte enbart bestod i konfliktlösning utan även i en process där människor konstituerade sig som politiska varelser, där de gemensamt utformade och uttolkade rättspraxis i vid mening.[313]

I Danmark blev sedvänjan ett centralt konfliktämne vid senmedeltidens slut i och med jordadelns försök att genomdriva nya rättigheter mot sina landbor. Under 1500-talet lyckades inte sällan landbor använda sedvänjan som argument i häradsrätterna för att stävja herrarnas offensiv.[314] Sedvänjan användes emellertid även av överheten, inte minst som ett medel att på juridisk väg legitimera förhållanden som uppnåtts med makt. Den danska aristokratin hävdade på lokalt plan en rad förmåner kring 1500; *vornedskabet*, inhägnader av skog och liknande. Detta skedde som tidigare visats med hjälp av förhandlingar, lokala *vedtægter* eller på andra sätt. På detta vis kunde man undvika att frågorna nådde upp till kung och riksråd för rättslig prövning tills de nått en status av hävd, så att man då kunde åberopa sedvänjan.[315] Termen sedvänja användes även regelbundet av kungen och biskopar om skatter och andra pålagor

---

[310] I synnerhet gällde detta Tyskland, Blickle/Ellis/Österberg 1997, s. 132–38. Lokala ordningar utformades i Tyskland under översyn av lokala herrar, eller som avtal mellan bönder och herrar, Holenstein 1996, s. 15–23. För exempel från det nordelbiska området under tidigmodern tid och om ordningarnas då avtagande kompetensområde, Krüger 1984. Jmfr för en allmäneuropeisk bild Blickle 2000. Om avståndet mellan denna lokala praxis och den formella legala teorin, Ullman 1961, s. 215–18. De ansvariga för dessa lokala regleringar övergick under tidigmodern tid alltmer till att söka aktivt stöd av furstarna, Nader 1996, liknande Coleman 1997, s. 227–30.

[311] Coleman 1997, s. 213, 225–27, jmfr Reynolds 1995, s. 1–20.

[312] Blickle 1997, s. 134.

[313] Se inte minst Blickles diskussioner kring kommunalismen och äldre tiders frihetsbegrepp Blickle 1998, s. 48–51, samt utifrån termen *Dasein* rörande normer inom lokalsamhället, P Blickle 1987, s. 198f, jmfr Gurevic 1985 kap 5. För en liknande ansats med utgångspunkt i Dackeupproret, se Johansson 1997, s. 488f, dens. 2004, s. 82f.

[314] Fussing 1942, s. 182f.

[315] Dahlerup 1989, s. 99. Jmfr även den liknande kontinentala utvecklingen där livegenskap och andra underordningsformer växte fram som lokal praxis under senmedeltiden för att under 1500-talet generaliseras och lyftas in i normativa texter, se Kostlan 1997 samt bidrag av t.ex. Münch, Klußmann och Schleinert i *Leibeigenschaft : bäuerliche Unfreiheit in der fruhen Neuzeit* (red) Klußmann 2003. Om liknande lokala försök i Skåne som genomfördes exempelvis på Bjärsgård i samband med arbetskraftsbristen under sent 1600-tal, Olsson 2003, s. 130–33.

som var förhållandevis väletablerade men inte strikt reglerade i lag. Här återkom inte sällan benämningen av sådana etablerade sedvänjor som ”goda”, och därmed angelägna att behålla trots knot från allmogen.[316]

Många sedvänjor bars upp av lokala och regionala församlingar som lagsagan, häradet eller byn, och bör ha haft en stark ställning i rättsmedvetandet. Häraderna och deras ting innehade under senmedeltiden – i synnerhet i delar av Sverige – vida förvaltningskompetenser som till delar stred mot lagar och stadgor. Hit hörde de småländska häradsförvaltningarnas kontroll av häradsallmänningarna. En lokal förvaltning anas också i gränsfrederna som innefattade en viss regional reglering av handel och försvar. Här närmade sig den rättsliga kulturen skrivna lokala lagar som påminde om lokala ordningar på andra håll, som danska *vedtægter* eller tyska *Weistümer*.[317] I Småland verkar sedvänjor ha begränsat flera kyrkliga pålagor som fattigtiondet och biskopstiondet, och vidmakthållit en praxis av att nyttja tiondet som lånebuffert. Landbopålagor och vissa fogdeavgifter som börjat etableras i mer centrala regioner kring 1500 uppehölls ytterligare några decennier på bägge sidorna av gränsen. Detta gällde olika typer av gengärdspenningar och gästning, nötfodring, städjor, arvsavgifter och avgifter för ollonbete. I Småland behöll landborna sina sedvänjor kring förfoganderätt över landbobyggnader och extensivt skogshuggande. Långt fram i tiden levde också regionala sedvänjor i södra Småland och Blekinge gällande arvsregler där kvinnors roll var starkare än på andra håll.[318]

Jag skulle vilja koppla detta till Sandnes diskussion om *lex non scripta*, att lokalsamhällen kunde bära upp sedvänjor som hade samma reglerande funktioner som lagar, men inte var direkt knutna till kungen som

---

316 Ärkebiskop Birger underströk 1508 för de motsträviga sockenbönderna i Kropps socken vikten av att de skulle återuppta erläggandet av avgiften altarmat, ”bör dennem igien at optage sadan gammel god sedvaane”, DDL 6, s. 256. År 1490 hade köpstadsallmogen i Rönne klagat över hur de varit mot ”thet gamle gode seetwane meget beswæreth” med äckor, körslor, vilket ärkebiskopen förbjöd, DDL 5, s. 126. Kung Hans introducerade 1483 det sedan återkommande kröningslöftet att inte pålägga de högre stånden eller deras landbor osedvanliga skatter, Stemann 1871, s. 90. Termen användes också i själva skatteutskrivningarna. Samma kung påbjöd t.ex. 1512 allmogen att erlägga en gengärd efter mantal som kungen menade att de visste var av gammal sedvänja. Befriade var som vanligt bara de som varit det ”av Arild”, Rep. 2 rk., nr 12087.

317 Se ovan s. 222f, 331–35.

318 Se vidare ovan kap. 2, 3 och 4. Som tidigare noterats klagade Tjusts landbor i samband med Dackeupproret över hur nya krav på husesyner och nötfodring gick emot sedvänjan. Kronan och frälset klagade å sin sida över småländska sedvänjor vad gäller rätt till skogshuggande samt ägandet av landbobyggnader, se också Berg 1893, s. 122, 129f, L-O Larsson 1999, s. 114–17. Om arvsreglerna i södra Småland se dens. 1995.

värnare av lagen.[319] Snarare gällde då det förhållande som understrukits i hyllningarna, att kungen/riksföreståndaren lovade att ej inkräkta på gällande lokala sedvänjor. Dessa sedvänjor var utformade i anslutning till den lokala kunskap som genomsyrade den rättsliga samvaron. Människorna i ett lokalsamhälle bar upp en lång rad muntliga (rituella, visuella) kollektiva minnen av hur eder formulerats och sociala relationer knutits i den lokala offentligheten – ofta med specifika lokala symboler såväl i ord, gester som föremål. Det var centralt att utformandet av nya rättsliga förhållanden skedde inom denna lokala offentlighet för att anses legitima.[320]

Sedvänjorna var rörliga, de kunde hävdas eller konstrueras i samband med nya krav från centralmakten. Inte minst i Norge fick kungamakten förhålla sig till lokala sedvänjor som under sent 1400-tal (ånyo) bekräftades som privilegier. Sådana brev visar på att det inte var fjärran för en dansk kung att uttryckligen relatera till konkreta lokala sedvänjor rörande bönders förhållanden och överföra dessa i privilegier.[321] I delar av Småland och också Skåne etablerades som vi har sett skattefriheter i samband med landvärnet, och dessa försvarades som en sedvänja i Småland vid danskarnas skatte- och avväpningskrav 1520. Den småländska skattefriheten uppfattades möjligen som ett privilegium givet av sturesidan under 1510-talets stridigheter. Den danske hövitsmannen Sören Norby valde 1521 dock att benämna förhållandet som en sedvänja:

> *Saa findes her i Calmarna län öfver M (1000) bönder, som staa igen mett 10 aars skath, pa thet the skulle alltid vere her Sten oc Johan Monsson redebogne med teres arböst; sa är oc theris meningh, ath the skole blifve vedh samme sedvane*[322]

De extraordinära besluten om skattevägran i södra Småland och Blekinge 1510–11 och framåt fattades av menigheterna själva på tingen. Samma sak skedde under skånska upproret kring 1523 och även senare vid Dackeupproret. Detta var helt enkelt friheter som allmogen gav sig själv inom sina tingsfora, i motsats till de privilegier som främst den danska kronan sedermera gav till gränsområdena.[323] I gränstrakterna på

---

319 Om lokala sedvänjor i Norge som senare kunde lyftas in i skriven lag, Sandnes 1999.

320 Utifrån engelska förhållanden Green 1999, s. 50–64. Man kan tala om ”the dense knowledge” i det medeltida lokalsamhället, jmfr Gurevic 1985, s. 176.

321 Kristian I svarade på allmogens i Österdalen i Norge klagomål på tiondet: ”Thi unne wii oc wele at the skule bliffue wedh theres gamble sedhwane, oc stadfeste oc fulburdhe wii theres priuilegia oc friihether, som the tilforen haffue”, 18 maj 1471, DCP s. 251.

322 Tr. i (sv) HT 1900, s. 302.

323 Se ovan i kap. 2, jmfr med hur Blekinges landstingsbeslut 1510 rapporteras som att de ”wedhtaget” det, vilket kan jämföras med de lokala herreledda ordningar på de danska öarna som benämndes ”vedtægter”, Missiver 2, s. 301.

den danska sidan, i synnerhet Göinge, men också Halland och Blekinge kom flera sedvänjor senare under 1500-talet att formaliseras som privilegier från kronan, då ofta utifrån argument som åldershävd eller med åberopande av tidigare kungabrev. Välkänd är den halvskattepraxis som kom att tillerkännas Halland och Blekinge och som förnyades med hänvisning omväxlande till sedvänja och fattigdom. Göinges privilegium 1523 gav häradsbönderna en garanti för att fogdens gästning inte skulle bli större än vad sedvänjan varit under tidigare kungar.[324] Tyvärr ser vi sällan i källorna för undersökningsperioden böndernas argument för ovannämnda sedvänjor, utan vi möter dem i rapporter från fogdar och senare i klagomål från kungamakten. Ett västgötskt exempel gällde den s.k. häradsskeppan som häradshövdingen i Vedens härad Matts Kavle 1505 försökte göra till en årlig pålaga efter Svante Nilssons mandat. Emellertid tvingades han konstatera följande:

> *tha haffwæ the giffwit mig for swar, thet the velle icke giffwæ mig henne vthen hwart fierde aar, forti ath the hade en heretshöffding tiill forne, och torde han icke kræffwæ hennæ vth vthen hwart fierde aar, och ther medh sigher böndernæ, ath the ville icke giffwæ mig hennæ, vthen hwarth fierde aar* [325]

Hävdandet av en sedvänja byggde – åtminstone enligt Kavle – på en enkel hänvisning till det som hänt tidigare och parters makt att hävda ett rättsförhållande, oavsett riksföreståndarens mandat. En liknande motsättning mellan hävd och lag/sedvänja möter vi hos Svante Nilsson när han vände sig mot hur samma häradsskäppa hölls tillbaka i stora delar av Götaland:

> *Kere venner mich ær vnderwisth at i innehalle met eder kronennis Renthe oc Rettighed emod Swerigis lag och godhe gamble siidwænior* [326]

Att bönder uppfattades hävda rättigheter med makt ser vi också när fogden Trotte Månsson rapporterade till Svante 1511 om hur bönderna i Stegeborgs län ville minska ”olagha læggie aff” fodringen med två hästar, enligt Trotte ”thet som gamalt och forrt varid haffuer i hundrede aar, ingen annat vett, huilket nw eij nyttokt vare”.[327]

---

[324] Se ovan s. 137f, 156f, och om Göinge i synnerhet Persson 2005. Privilegiet 1523 se FFR, s. 12f. Andra typer av privilegier gavs exempelvis till Blekinge gällande skattenaturer, t.ex. 1 juni 1585. Om halvskatten i Halland och Blekinge utifrån sedvänjeprincipen, som alltmer kom att urholkas från 1630-talet och framåt då kronan började undvika kollektiva nedsättningar, se Bennike Madsen 1978, s. 203–06, Bergman 2002, s. 66–68.

[325] BSH 5, nr 42, s. 51.

[326] SA 104, här efter avskriften i RA.

[327] BSH 5, nr 378.

Rågången mellan egenhändigt utfärdade friheter och framförhandlade privilegier var otydlig. Stadfästandet av rättssedvänjorna skedde vanligen muntligt, detta gällde fortfarande under 1520-talet.[328]

I Skåne finner vi i övrigt hänvisningar till sedvänjan främst i lokala ordningar och granskningar om utnyttjande av naturresurser och herrars övergrepp mot andra herrars landbor. Större konflikter rörande allmogens rättigheter sändes vidare till den kungliga rätten för att man där skulle utverka domar, privilegier eller utredningar. Istället för undantag från kronans och jordherrarnas anspråk begärdes här inte sällan en reglering av resurskonflikter inom lokalsamhällena. Den mest iögonenfallande konflikten torde vara den om allmänningarna i sydöstra Skåne som ledde till en resning 1513–14. Motsättningarna härrörde från ett flera sekler gammalt privilegium på att bönderna i Ingelstads och Herrestads härader hade rätt att hugga i en rad allmänningsskogar i Albo härad. Bönderna försökte vidmakthålla denna ordning efter inskränkningarna i början av 1500-talet och allierade sig med kronans representant i området.[329] På lokalt plan finner vi i vittnesbrevsmaterialet exempel från socken- och häradsnivå på hur bönder på de rättsliga arenorna kunde argumentera för friheter från vissa av kyrkans, kronans, adelns eller länsherrarnas pålagor. Man begärde att få behålla friheter från gästning, avgifter på skogsnyttjande och vägfarande m.m. Inte sällan åberopades sedvänjan för att slippa dessa pålagor.[330] Ett belysande exempel var när en tvist stod om två skogar som legat till Bjäresjö kyrka. Ärkebiskopen skickade år 1502 representanter till Ljunits häradsting:

> *huicken opstod oclwdelig at spore menige herretmeen, som then dag ting søcthe, om them witterligt war eller myntes eller naghen aff them sport haffde aff forældre eller gamle oallinge, hwem Stwbbæ oræ oc Seenholt till høre aff retthe*

Tinget valde ut en s.k. stockenämnd med vittnen från Bjäresjö och dess grannbyar, 14 ”woracktuge dannemen, som best wiste om samme stædhers leylighed”. Dessa gick ifrån tinget, samrådde och gick sedan innanför de ”iiii tingstocke” och vittnade att de:

> *wiste i sannen, som the haffde sport oc hort aff theress forældre oc gamle oallinge, at for:ne Stwbbe oræ oc Seenholt haffuer for langd ærilde tiid i triwssenstiwffue (60) aar oc mere leget for rett æyedom till Biæresse kyrcke oc Biæresse meen pleye aff ærilde haffue ther friidt hwghe wdj oc ther faare haffde the ycke nogher*

[328] Gustav Vasa höll på 1520-talet ting med den småländska allmogens ”gode män” där allt fortfarande skedde muntligt. 1543 ställdes istället kravet att alla allmogens klagomål skulle ske i förväg och skriftligt, Berg 1893, s. 47.

[329] Se ovan s. 279–85.

[330] Se ovan s. 118f och kap. 4 passim.

> *tiid giort eller gwllet entyge till Krogholm eller annerstædz nogher tiæneste eller affgyfft, meen erchebiscopen j Lund skulle samme Stwbbe oræ oc Seenholt then helli kircke frij oc forsware, som andre kirckens æyedom, oc bymennen j for:ne Biærisse skulle nyde siith frii skoffhwgge ther wdj effther gamle sedwane* [331]

Herren på Krageholm, Axel Pedersen Brahe, hade alltså gjort anspråk på avgifter och arbetsplikter för skogshuggande, anspråk som byamännen i samverkan med biskopssätets representant utverkade ett tingsvittne emot. Man åberopade en juridisk åldershävd för sockenkyrkans egendomsrätt, och den mer lösliga sedvänjan för sockenböndernas skogsrätt. [332] Bönder kunde dock också i vissa lägen åberopa en renodlad åldershävd för nyttjanderättigheter. [333]

Från Ingelstads häradsting utverkades 1499 ett tingsvittne av en lokal storman, landsdomaren Sten Bille på Gladsax, som klagade över hur bönderna i Nedraby ”trængdes met wloffueligh panthen” av den utvalde ärkebiskopen (electus) Birger i Lund. 12 ”wwillighe (opartiska) dannemen och ollynghe” utnämndes, gick iväg, samrådde, återkom och vittnade:

> *ath the aldrigh haffdhe hørdh eller sporth af theres foreldhre, och them eij annet til mynne draghet haffuer i theres tijdh endh for:ne Nereby men haffue hafft theres fri skoffhøghe i Halskons lydher paa kronens wegne* [334]

Kronans landbor i Nedraby försökte med vittnet att få vidmakthålla sin rätt till fritt huggande i en allmänningsskog, och fick stöd av Sten Bille som var kungens man i området. Skogen låg inne i Ljunits härad över vilket electus Birger var länsherre, och denne hade begärt ”pant” för skogshuggandet. [335] Vi kan notera att medan de vittnande hänvisade till sedvänjan och det kollektiva minnet, så använde sig Sten Bille av den mer juridiskt färgade termen ”wloffueligh”.

Sedvänjeargumentet möter vi även på sockennivå i ett brev utställt av

---

[331] DDL 6, s. 89f, konflikten mellan ärkebiskopen och Krageholm rörde flera olika platser se vidare ovan i kap. 4. För ett sockenvittne om Stubbe ora 1510, se Rep. 2 rk., nr 11638.

[332] Den senmedeltida danska kyrkan använde en utarbetad form av hävd genom besittning. Om kyrkan hade 30 års oklandrad besittning av jord, eller om en annan part innehade kyrklig jord i minst 40 år, gällde sedan jorden för egendom, Stemann 1871, s. 479, Fenger/Knudsen/Møller 1982, s. 109f.

[333] Enligt exempel från 1490-talet kunde bönder få rätt till boskapsbete med 40 års hävd, Stemann 1871, s. 482.

[334] DDL 5, s. 368f. För mer om de långvariga skogstvisterna i denna trakt, se Cederholm 2006.

[335] Nedraby var troligen ett litet gårdslän av kronogårdar som var förlänt till herren på Gladsax, Sten Bille. Här rör vi oss i samma trakter som skogsordningarna och den kommande oron 1514 berörde, se vidare ovan i kap. 4.

Nosaby sockenpräst 1509. Där berättas om hur en ”beskeden swen wed nampn Per Lambe” frågat en gammal man som hette Truet Jonszon född i Skepparslöv om han mindes något om skogsrättigheterna mellan Skepparslöv och Önnestad. Han hade manat mannen på dennes ”sielsz saligheet” varpå mannen svarade:

> *du torf intet formana mig på min siähl, iagh är een gammal man wed pasz 100 åhr; derföre will iagh säija så mycket, som iagh kan för gud answara. Och sade, att han af barndom warit i Skyberslöf, och aldrigh forstod iag annat af mina föräldrar, än Önestada och Skyberslöf hade hygge sin emällan, och aldrig ingen herreman elle fogde them straffade eller med pant bemödde* [336]

I dessa exempel sökte bönderna lokalt garantier, eller friheter, för nyttjanderättigheter som att kunna hugga i skogar, och de vände sig mot jordherrars försök att stärka sina egendomsrättigheter. Samma arbetssätt användes också när präster och sockenförvaltningar behövde bekräfta sin rätt till egendom. [337] Såväl argumenten som själva vittnesproceduren visar på den vikt som lades vid sedvänjor och den lokala kunskapen om dessa. Eftersom det rör sig om muntligt traderade rättigheter varierar språkbruket. Det hänvisades till sedvänjan, gammalt och fornt, ”av Arild”, det som fäder och föräldrar gjort, som oldinge (åldermännen) kan vittna, eller att avgifter aldrig förr tagits. Inte sällan grundade sig konflikterna i att jordherrar bröt ut skog från oskiftad mark, började ta panter, avgifter och liknande. Under 1500-talet pågick i Skåne flera långvariga dylika tvister där bönders krav på att sedvänjorna skulle återupprättas stod mot herrars egendomsanspråk, och flera gånger nådde sådana ärenden till kung och riksråd. [338] Vi skulle kunna säga att bönderna under ytan försvarade den lokala ordningen att byn skulle fördela utmarkens användning så länge ej formellt skifte gjorts, och man menade sig ha kunskapen om vilka sedvänjorna var. Taktiken var alltså att söka sig ett slags kunskapsmonopol, och en sämjeprincip ställdes mot jordherrars offensiva användning av egendomsprinciper. Detta stämmer ganska väl med den danske forskaren Bøghs tes att den

---

336 DDL 6, s. 290f.

337 Ett exempel var när ärkesätets representanter 1509 frågade Hästveda ”kyrkostämma” om huruvida en gård erlagt avgifter till någon annan än prästen, varpå svaret löd: ”Ta suorede vii ffor:ne men oc menige allmoffue, som then dagh vor opaa kirkesteffne, ad vy aldry annith myntes eller spurth haffde aff vore foreldhre en thette ffor:ne langille gaffs huerth ar tiil ffor:de Grytz kirke oc tiil presteboll ibidem. Til ythermere beuissingh thet saa er j sanninghen, som for skreffuet stor, ta bede vy om hedherligh mantz indeel, her Anders, oc Hogens i Skerserød”, DDL 6, s. 274.

338 Se vidare Cederholm 2006, s. 338, och ovan s. 287, med exemplen Heinge, Tranås och allmänningarna i Allbo härad.

skärpta hierarkiska principen i den tidigmoderna adelsstaten korresponderade med en stärkt kommunalistisk princip på det lokala planet.[339]

I tingsvittnena ovan mötte vi återigen eden som ett element i fall då någon uttalade sig om förhållanden i lokalsamhället. I kapitel 5 har jag redan diskuterat edens vikt när grupper konstituerades i form av s.k. sammansvärjningar. Här kan understrykas att det i det medeltida samhället fanns en nära koppling mellan föreställningen om en sanning, och det faktum att utlåtanden om denna sanning skulle vara förankrade i en lokal konsensus. I en kultur där traderande och fastställande av sociala relationer gjordes muntligt spelade föreställningen om en objektivt fastställd och orubblig sanning inte någon större roll. Istället nåddes en funktionell ”sanning” när man följde sociala ordningar och en rådande etik för att sedan kollektivt yttra en gemensam juridiskt gällande sanning. Det kollektiva utarbetandet av en sanning byggde på att man i gruppen hade starka band och förtroende för varandra. Det handlade om en gemenskap som hade samband med eder, ära/ärlighet, trohet och med att det fanns en lokal, sedvanebaserad lag som var utpräglat plats- och kontextbunden.[340] De tingsvittnen vi möter var resultat av mötet mellan en lokal muntlig kultur och en mer formaliserad, skriftlig rättskultur. Den lärda rättskulturen använde sig uppenbarligen av den lokala muntliga rättskulturen som enligt formuleringarna lutade sig mot vad som med ord hävdats offentligt och vad som traderats i det kollektiva minnet. Sockenvittnen refererade exempelvis vad någon tillfrågat den ”almeninghe almwge” och sedan vad dessa tillsammans svarat. En grupp på sju ”åldinge ock dannemänd” ställde sig vid ett tillfälle upp och ”endräcktelige widnede paa siell ock sanning ock paa theris himmelske lood ock wällfärd”.[341] Om man vittnade rörande egendomsförhållanden tog man fasta på fysiska uttryck för bakomliggande sociala förhållanden. När Gudmundtorps sockenmenighet 1502 uttalade sig om Bosjöklosters äganderätt till Leijostade mark utgick man från en arrendebetalning som erlagts offentligt, och den utskickade herremannen ställde dessutom sin fråga ”openbare”. Denna betoning på handlingars konkretion, deras offentlighet och vad man har hört och mindes är typiska känne-

[339] Bøgh 1994, s. 96–104.

[340] Green 1999, s. 17, 35, 63f, Johansson 1997, Aalto/Johansson/Sandmo 2000, s. 226–30. Om ärans koppling till trovärdighet se även t.ex. Sandmo 1999, s. 136, 146–48. Jmfr dock en kritisk läsning av Sandmo, Ferrer 2005. Dessa konnotationer finner man under undersökningsperioden t.ex. i löften från riksföreståndaren till allmogen. Se Svante Nilssons kungörelse till Kalmar län i maj 1508, då han lovade försvara allmogen mot kung Hans övergrepp med krig och nya pålagor, ”Jach loffuer eder pa myn ridderlige eed, äre och sanning, at i eller nagen Sweriges almwge skole aldrig nest Gudz hielp antwardes i Danska manna hender, sa lenge jach liiffuer”, BSH 5, nr 199, s. 261.

[341] DDL 6, s. 275.

tecken för rättshanteringen i bondesamhället under äldre tid.[342] Även om några utvalda uttalade sig om vad som varit, så ställde sig vanligen hela menigheten bakom själva dokumentet. Avslutningen efter ett vittnesmål om en gammal gränsdragning kunde lyda ”Thette er oss menyghæ almwghe vitterlicth, at saa er vtij sandhet, som ffore screffuet staar.”[343] Inte sällan yttrade sig de valda nämnderna med att de ”wittnade med sin saligheetz eedhz bedyrningh”.[344] Men individer kunde också gå ed i vittnesmål. Vi har redan mött den enligt egen uppgift 100-årige Truet som skulle vittna om en gammal samhävd skogsmark, ”danneswän, du torf intet formana mig på min siähl, iagh är een gammal man”.[345] Denna tveksamhet att sammanblanda personlig edgång och talan om den gemensamma traditionen stämmer väl överens med det kollektiva sedvanebaserade sanningsbegreppet. Det har påpekats att den medeltida eden upplevdes som något djupgående, och den var också starkt förknippad med att ta den anklagades plats. Som vittne gick man inte ed på det vis som den anklagade som skulle värja sig. Det var istället den anklagades ed man skulle stödja. Stora delar av engelskt och germanskt rättsväsende byggde på att man som anklagad eller målspart gav en ed som bekräftades av andra. Detta bidrog till den lokala rättens karaktär av förlikning och konsensusbeslut.[346] Dessa förhållanden torde utgöra en viktig bakgrund till de spänningar som växte fram under 1500-talet i samband med en tilltagande individualisering av skatterna och kronans krav på att bönder skulle gå ed på sitt produktionsresultat.[347] Kopplingen mellan heder/ära och rättfärdighet finner vi hos Kristian II, som i sina

---

342 ”Ther swaredhæ then godhæ menighæ almwæ, ath the aldri haffdhæ hørth anneth aff for ældræ och selwæ myntis annet, en sammæ ængh och eyædell skwllæ varith arlighæ høsthet till for:ne closterss nøttæ och aff rettæ aff gammell eyædom høræ till for:ne Bosø closter, ffor thi sommæ aff them haffdhæ seth, ath velbyrdigh man Torbørn j Skaralthæ haffdhæ giwæth closster till leyæ aff sammæ engh sex skanskæ mark, och for thi kwnnæ the merkæ, ath clostir varæ rettæ eygæræ ther till meste parten”, DDL 6, s. 59f. Jmfr med kriterier för att bedöma huruvida källor innehåller drag från bönder själva, ovan not 160. Om hävden, äldre tids minneskultur samt vikten av att aktivt försvara sina intressen, se Ågren 1997, s. 143, 183–87, 191–203, 271.

343 Sedan tillfogades sockenprästens sigill, ”Tha till bedhæ wij hedherligh mandz ynghzeyllæ her Jens, vor sognæ pressth, at handh thet tricker nædhen thette wortt obnæ breff, som er gyffuit och screffuit ar oc dag som ffore screffuit stor”, DDL 6, s. 228f.

344 Exemplet från DDL 6, s. 1, om ärkesätets gårdsläns skattefriheter 1501.

345 DDL 6, s. 290f.

346 Green 1999, s. 92f, 95.

347 Detta blev tydligt i samband med Dackeupproret då kronan nyligen ställt krav på edgång rörande tiondet. Att gå ed på sin produktion bör ha upplevts som att som anklagad behöva värja sig, istället för de tidigare principerna av sämjor, förhandling och samtycke. Se också Johansson 2004, s. 58f, 78, som understryker de tidigare sämjornas och mantalsberäkningarnas anpassningsbarhet efter behov i Småland.

aristokratifientliga brev till allmogen i Danmark och Skåne gjorde en hänvisning till allmogens samlade heder och ära. Han menade att äran och hedern hade sårats då allmogens rätt raserats av aristokraterna. De senares heder och ära var i sin tur därför att betrakta som förverkad. Att de behandlade bönder som djur visade att herrarna inte aktade sin egen redlighet, ära eller sina eder.[348]

Vid något tillfälle framkom att bönder föredrog att uttala sig kollektivt. I Färs härad hade någon gjort anspråk på Sövde skog och en rad skogstorp, och ärkebiskopens kaplan lät i december 1507 utverka ett häradstingsvittne om att torpen hörde till ärkesätet. Han begärde en stockenämnd men ”Thaa swarede strax igen menige almwge, som then dag till tynghe vore, at thet ey giøres behoff at taghe naaghen stockenæffn mæn tings witnæ, oc sagde saa samdregkttelige alle gamle oc wnge met eth mwndhoff oc vitnede paa siell oc sandninghen”.[349] Att bönder ibland inte ville vara personligen ansvariga för olika uttalanden kunde säkerligen bero på rädsla för repressalier. Att agera och uttala sig kollektivt innebar ett skydd för den enskilde. Någon gång ledde vittnesmål till skilda utsagor och belysande är då att frågeställaren kunde lova att inte bestraffa de vittnande. 1483 begärde Oluf Stigsen (Krognos) till Bollerup vittnesmål på Albo häradsting om att två torp tillhörde honom men de vittnande skulle ej:

> *fore kerligt eller veyd, men fore gutz skiild oc rætwiished skild sye ther om swa meghet, som the til sandningen aff wiiste eller sport haffde aff theres forælderne oc ey fruckte fore feyd, haad eller platz aff for:de her Oluff Stiigssøn*

Mycket riktigt vittnade de flesta om att torpen legat till Krognos och att de som ödegårdar tillbjudits menigheten att bygga på av Olufs far. De byggande ville han ”helpe oc trøste met frelse oc annet”. Men en man i nämnden menade att han hört att torpen låg till Bälteberga huvudgård, och alla andra dannemän tillfrågades då om detta var sant vilket tillbakavisades.[350] Det ansågs inte heller alltid säkert att delta i kollektiva uttalanden. När Harlösa sockenstämma 1533 vittnade om övergrepp som gjorts av en tidigare ärkebiskop, valde ärkesätets egna landbor att avstå från att delta i uttalandet.[351]

Den långa allmänningsstriden i sydöstra Skåne präglades återkom-

---

348 CIIA s. 901–03

349 DDL 6, s. 222.

350 DDL 4, s. 399f. Intressant nog vittnade 1472 två av Holger Hindriksens (Ulfstand) bönder till hans förmån om två öde fästor, men bara de ”oc inghen anner bøndhær”. Ändå ledde detta till att fru Barbara och hennes son Oluf Stigsen trots kungligt brev inte fick ärendet ”förföljt till lås” utan målet uppskjöts till ett möte inför electus i Lund och landsdomaren, DDL 4, s. 151.

351 Dahlerup 1968, s. 61f, 76.

mande av böndernas möte med skriftkulturen, eftersom konflikterna 1470, 1514 och 1523 alla inbegrep allmogens användning av skrivna dokument, med eller utan samarbete med kungens fogde. 1470 menade Bollerups godsägare att bönderna hade anlitat en skrivare för att förfalska det gamla privilegiet i en häradsbok. 1514 deltog en eller flera bönder i synerna av allmänningarna som ledde till några synedokument. Den ansvariga bonden fängslades, och hans beväpnade medansvariga bönder flydde till skogs. 1523 förstörde den lokala adeln i samarbete med Fredrik I slutligen de synebrev som hade upprättats av kungens fogde och bönderna 1514.[352] Enligt den vinnande sidan rörde sig dokumenten av procedurala skäl om förfalskningar. Men man kan vända på perspektivet och fråga sig om inte herrarna försköt frågan till att röra böndernas juridiska kapacitet, och därmed fick konflikten att handla om olika sätt att förstå och producera utlåtanden om sakförhållanden och rättigheter.

I samband med vissa protester mot lokala ämbetsmän kan man skönja ytterligare en princip som kan uppfattas ha vissa kopplingar till lokalsamhällenas prioritering av att förvaltningen skulle bottna i lokala sedvänjor och rutiner. Vid några tillfällen protesterade småländska härader mot utnämningar av läntagare och häradshövdingar. Den principiella grunden var som redan sagts att den utnämnde personen inte kunde förväntas åstadkomma ett nödvändigt militärt – i något fall också rättsligt civilt – beskydd. Detta gällde även häradshövdingarna som verkar ha fyllt vissa militära funktioner under denna tid. En kapacitet att fullgöra skyldigheter var även en central komponent i det reformatoriska kravet på prästers residensplikt som redan har berörts. Herrars kapacitet att ansvara för beskyddet kom emellertid också att kopplas till andra egenskaper. Orsaken till misstro kunde vara att personen ansågs opålitlig, eller att han inte hade någon förankring i området. Helst skulle han bo i närheten och ha egendom och kontakter inom området, troligen för att han skulle ha incitament att stanna kvar om det brände till. Sannolikt eftersträvades också kunskap om lokalsamhället.[353] Principen om lokal förankring kom också att flyta in i Vadstena artiklar 1524, till vilka Gustav Vasa hade fogat kravet att fogdar och häradshövdingar skulle bo i

[352] Se vidare ovan s. 279–86.

[353] Se exemplet ovan om Nils Gädda. Jmfr t.ex. hur Hemming Gadh fick hålla ting i Möre å den frånvarande häradshövdingen Peder Turessons vägnar, och lovordade Svante Nilssons val av Gudmund Slatte till ny häradshövding eftersom han var väl sedd i trakten, BSH 5, nr. 136, s. 183. Se även Sunnerbos allmoges klagomål 1507 på Svante Nilssons val av Knut Arvidsson till ny häradshövding, som man inte ville ha då han inte var från trakten, BSH5, nr. 145, Härenstam 1946, s. 130f, se vidare ovan s. 103f. Om häradshövdingars militära funktion under sturetiden se även Hildebrand 1896, s. 145.

eller nära sina län, så att alla invånare kunde vederfaras lag och rätt.[354] Här uppträder alltså ett slags närhets-princip som skulle säkerställa att herrens plikter kunde uppfyllas. Reinholdsson uppfattar detta som ett bärande tema i den senmedeltida ideologin om herrens ansvar för sina underlydande.[355] Liknande tankegångar möter vi även gällande präster. 1523 klagade sockenborna i Torsås socken i Värend till Linköpingsbiskopen över den nyutnämnde prästen och önskade istället en Sven Johansson med argumentet att han var född i trakten.[356] Vi har alltså att göra med ett närhetskriterium som inte enbart syftade till en persons kapacitet att fullgöra plikter. Andra kriterier torde ha haft samband med förtroende, förankring och kännedom om lokala förhållanden.

Generellt kan vi säga att allmogen återkommande ställde en kommunalistisk princip mot en feodal eller centralistisk, där målsättningen var kontroll över resurser och deras adekvata användning samt i viss mån inflytande över ämbetsmännens relation till lokalsamhället.

Enighet

Några gånger stöter vi på hänvisningar till principen om enighet, *concordia*, i materialet.

Under unionsstridigheterna var det exempelvis viktigt för sturepartiet och det svenska riksrådet att kunna påvisa ett samtycke från menigheterna, samt att framstå som eniga sinsemellan. Regelbundet underströks riksföreståndarens och riksrådets enighet i de olika kommunikéerna till allmogen i exempelvis Småland. Dessa propåer var viktiga eftersom det kunde vara ett ödesdigert drag att avsäga sig en kung, vilket man hade gjort i och med unionsstridigheterna. Man kan också säga att sammansvärjningar generellt var grundade i en enighetsprincip. De syftade vanligen till att skapa en enig front mot vad som uppfattades vara enskildas undergrävande av det allmänna bästa.[357] Ibland kan vi finna tecken på att allmogen begärde bevis på att herrarna var eniga i sina beslut. Ett exempel är det brev Hemming Gadh skrev 1509 om läget i Östergötland.

---

354 Dessutom tillråddes ämbetsinnehavarna att nyttja sig av medhjälpare i form av länsmän, så att de inte skulle vara så svaga och oförfarna som de tidigare varit på en del håll, GIR 1, 1521–24, s. 256, 259.

355 Reinholdsson 1998, s. 180–84. Jmfr om liknande ideal rörande sherifferna i England, Kaeuper 1988, s. 283.

356 Av någon anledning gick de alltså förbi den egne biskopen i Växjö och hade enligt Brasks svarsbrev sänt en sockenman som representant till biskopen i Linköping med ett öppet brev – en supplik. Brask svarade att förslaget inte var omöjligt men att Sven först måste visa att han inte befann sig i någon sorts tvist med Växjö-sätet, HBr nr 114, s. 194.

357 Se ovan s. 327–29, 359–61, samt t.ex. Reinholdsson 1998, s. 60, 209. Uttalanden gjordes t.ex. inom rådet under 1490-talet om vikten av att framstå som eniga inför allmogen i samband med tvisterna mellan ärkebiskop Jakob och Sten Sture d.ä., se Kellerman 1935/40, bd 1, s. 197f, 212.

Han menade att allmogen i landskapet både ”hemeliga och oppenbarliga” sade:

> *Vaara rikesens herrar haalda manga herredaga, och inthet gifwe almogen bekenna, hwadh thee mene besta till rolighet eller fridh sigh i mellan beslwta, vij förnimme, ath thee ære twiffwelaktige om koningens besitning til riket eller ey, medhan wij hörom hwaske breff eller bwrsprak inghenstades i riketh forkynnas, som gamal plæseedh warith haffwer, benæmpnande baade then och then, thaa höffwidzman waare i Swerige, Gudh thera siæll nade, och medh almænth herrop sigiandes: wij wetom inga saker koningen giorde oss i moth, medhan oss inghen tiltaler medh breff eller wnderwisningh och inghin störk eller hielp tilsigs, wete wij ey anner raadh, wtan gaa hanom til handh, största maktena haffwer.*

För ”saadana tall skwll” höll Gadh ett burspråk, ett allmänt möte, med allmogen som sedan på ett eget ting beslutade att vara riksföreståndaren trogen. Villkoret var att om herrarna svek löftet till allmogen att stanna i Söderköping, skulle allmogen svara med samma mynt: ”wtan betale medh samme skeppan, wij them wthmæle”.[358] Till kraven på beskydd lokalt och hotet om att gå till den sida som hade den ”största maktena”, lades här krav på information om vad herrarna kom fram till på sina möten. Trots sturesidans återkommande propaganda om danske kungens tyranniska tendenser, menade allmogen sig enligt Gadh vara okunnig. Kanske sade de detta för att tillåta sig en positionering mellan parterna, för att därigenom skaffa sig ett bättre förhandlingsläge.

Enligt samtida beskrivningar genomfördes menigheters trohetsförsäkringar vanligen genom att alla närvarande räckte upp sina händer och gav en ed, och det låg i denna försäkrans natur att den gällde alla för en.[359] Markeringar av enighet och lojalitet utgjorde alltså en viktig bakgrund för trohetsrelationer, som om de bröts i sin tur kunde leda till förräderianklagelser. Såväl riksföreståndare som menigheter använde sig av argument om enighet och trohet när de ville stärka motståndsviljan i bl.a. Småland. I januari 1505 varnade Svante Nilsson smålänningarna för att följa de herrar som sådde split i riket. De som var illojala skulle dömas för att bringa fäderneslandet i fördärv. Här användes en föreställning om en rikssolidaritet.[360] Efter att Svante Nilsson 1506 kungjort för Dalarnas allmoge om smålänningarnas tvehågsenhet gentemot räder över gränsen med anledning av handeln och gränsfreden från året

[358] BSH 5 nr 280. Burspråk syftade vanligen på de reguljära marknadsmöten som var vanliga, detta möte verkar emellertid ha varit av mer improviserad karaktär, Staf 1935, s. 305–07.
[359] Staf 1935, s. 313f.
[360] BSH 5, s. 33f.

innan, sände snart Dalarnas landsting ett öppet brev till allmogen i Götaland om hur den skulle vara den ”infödde” Svante trogen. De som eventuellt skapade split skulle straffas utan nåd. Troheten knöts alltså såväl till riksföreståndaren som herre, som till rikets väl och den menige allmogens förbund.[361] När Kalmar-trakten sedan befann sig i ett militärt besvärligt läge i maj 1507 höll Hemming Gadh ett landsting i Möre för Kalmar län, med representanter även från Blekinge och Skåne. Därifrån sändes tre olika öppna brev till Sveriges innebyggare där smålänningarna använde motsvarande enighetsargument för att få bättre stöd uppifrån landet. Man hänvisade till att Dalarna hade lovat att gå man ur huse för att hjälpa Svante som man svurit huldskap, manskap och trogen tjänst – och nu var riket hotat av kung Hans och hans tyranniska styre.[362] Under förhandlingar med allmogen på Eriksmässan i Uppsala 1508 fick Svante Nilsson stöd för en fortsatt kamp mot kung Hans. I ett brev till allmogen i Småland utgick Svante från enighetsargumentet och menade att kampen därmed var ett imperativ även för smålänningarna. Han betonade att beslutet i Uppsala hade innefattat en uppsägning av troheten mot den danske kungen och ett allmogens förbund. Alla på marknadsmötet hade varit överens om att de inte ville betala skatten till Hans, annat än ”som fäderna gjorde på Brunkeberg och Holaveden”. Liksom under tidigare strider borde nu smålänningarna försvara Kalmar på samma vis som Dalarnas allmoge försvarade Stockholm.[363]

Principen om enighet hade alltså kontinuerligt använts när den sedan kom att radikaliseras under Sten Sture d.y. på 1510-talet. I dokumenten från mötet i Arboga 1517 och Sten Sture d.y:s efterföljande tal till riksmöten och menigheter framhölls principen om menige man som ”menogher”, hel eller samtlig. Sveriges folk framställdes som stående enigt

---

361 BSH 5, nr 65, HSH 20, s. 70–74, jmfr L-O Larsson 1964, s. 202 not, Svante sade sig ha bifallit allmogens begäran att ej bränna Ronneby.

362 Anklagelserna mot kung Hans för olika övergrepp känner vi igen från tidigare diskussioner, kungen hade satt icke infödda män på slotten, han förde räntorna (skatterna) ut ur landet, och var ansvarig för många grymma krigsbrott. Man hyllade Svante Nilsson som ansågs hålla det svenska riket vid s:t Eriks lag och goda sedvänjor och som ville det svenska riket väl. Det svenska riket hade varit ”fritt” under lång tid och borde så förbli, adressaterna uppmanades tänka på detta så att de inte lät Småland bli skattskyldiga bönder under ett annat rike, BSH 5, s. 174–77.

363 Allmogen hade fått frågan om de ville ta tillbaka kung Hans eller hans son som: ”herre och kong i richit ighen, eller och giffue honom nakon skat eller vederkenning aff richit, tha swarade the alle met oprechte hender, och forswore kong hans och alle hans affödhe och sagde siig aldrig vele skatte K. H(ans) eller hans affödhe annet en som fæder oc föreldre för them giordæ pa Brwnkeberg och Holwedhen och annerstadz”. Sedan hade riksföreståndaren haft möte med riksrådet och representanter från lagsagorna i Tälje ”Och vordom tha alle endrechtelige offuer eenss met the almuogans fulmechtige senningebud” att man trots allt skulle skicka förhandlare till Varberg, juni 1508 BSH 5, nr 209, s. 276f.

mot den danske kungen, och de som stödde den danske kungen blev därför förrädare mot folket. En stärkt folkrepresentativ princip medgav alltså en möjlighet att genomdriva ett i juridisk mening mer eller mindre rättfärdigt uppror mot den danske kungen. Medan sturepartiet kring 1520 fortsatte att åberopa enighet och trohet mot allmogen, åberopade Kristian II i sina manifest principer grundade i kungens rätt mot upprorsmakare.[364]

Concordia var inte enbart en princip som användes av överheten för att legitimera beslut, utan var ett utbrett argument för att stärka besluts rättskraft. Detta gällde som vi redan har sett i samband med utfärdandet av tingsvittnen på de rättsliga arenorna i Skåne, främst när bönder i nämnder och tingsförsamlingar gjorde ”endräctelige” uttalanden om sedvänjan och lokala förhållanden.[365] Men principen användes också vid större rörelser bland allmogen. Under första Dalupproret argumenterade man för att allmogen måste hålla ihop mot kungen, som man antog skulle försöka skilja landskapsmenigheterna från varandra. Gustav Vasa anklagade samtidigt på liknande vis allmogen för söndringsförsök.[366] Det verkar ha varit viktigt att markera enighet i samband med menigheters mer kontroversiella ställningstaganden. När Tiohärads landsting beslutade om skattevägran 1511 markerade man i brevet till den danske kungen att beslutet var enhälligt, ”ok vardhe vi ssva allæ endræthelegheöffver ens”. Det var inte ovanligt att bönder valde att underteckna dokument med sina namn i ring, för att markera enighet och undvika att någon skulle kunna anklagas för att vara initiativtagare till aktioner mot överheten. I samband med större uppror utfärdades hot mot de bönder som inte deltog.[367] En sådan juridisk enighetsprincip hade länge funnits i de nordiska bondeuppbåden, i vilka bönderna var pliktiga att delta. En budkavle var bränd i ena änden för att markera att ett nekande att delta i ett uppbåd ledde till hängning och en nedbränd gård. Denna princip levde kvar i Småland under unionsstridigheterna. Vid Kalmar begärde redan uppbådade bönder 1511 att övriga bönder i Småland skulle ansluta sig, de som ”hem sitther” skulle hängas i sina egna portar. Uppgifter om påbud för bönder att delta i uppror med hot om bestraffning för

[364] Wieselgren 1949, s. 156–58, 169f. Om tiden kring 1520, Gustafsson 2000, s. 66–68.

[365] Se flera exempel ovan. Enligt ett häradstingsvittne från Färs härad 1507 ansåg de närvarande det inte för nödvändigt att utse en nämnd utan gjorde sitt uttalande ”samdregkttelige alle gamle oc wnge met eth mwndhoff”, DDL 6, s. 222.

[366] Se vidare Stensson 1947, s. 283, 291f, 296f. Bl.a. liknade Mora socken i ett brev till Kopparbergets invånare kungen vid en varg som attackerar svinen genom att få dem att springa åt olika håll för att sedan ge sig på det svin som först ger sig ur hopen. Om brevet även Berntson 2000, s. 102.

[367] DGAA 4, s. 362f. Om underskrifter Johansson 2004, s. 79.

dem som inte följde förekom såväl under skånska upproret 1525 som senare under Dackeupproret.[368]

I fogdars rapporter från lokala skatteförhandlingar och hyllningar betonades enigheten på tinget, vanligen med ett referat av hur alla på tinget fastställde utgången med uppräckta händer eller samfällda stämmor. Möjligen är dessa rapporter inte alltid pålitliga, men å andra sidan påpekade fogdar och andra nogsamt om stämningen i en trakt var mer tvehågsen eller splittrad.[369] Överheten hade varierande strategier i frågan om ifall motstånd från menigheter skulle uppfattas som enhetligt eller individuellt. Under senmedeltiden uppfattades ofta uppror som kollektivt beslutade men utvecklingen gick mot en individualisering av straffansvaret. Efter upproret i Norge 1438 straffades alla bönder oavsett om de gått med i upproret eller inte, medan exempelvis Gustav Vasa ett sekel senare kombinerade individuella straff med kollektiva för de deltagande i Dackeupproret. Dessutom använde han argument om spänningar mellan bondegrupperingar för att försöka splittra upproret.[370] Detta illustrerar troligen utvecklingen i stort. Ett senmedeltida uppror uppfattades som en enig menighets akt, medan man under 1500-talet alltmer individualiserade undersåtarnas trohetsförpliktelser och ställningstaganden.

Principen om Concordia var utbredd i den politiska kulturen, och verkar i synnerhet ha använts för att förstärka legitimiteten i kontroversiella beslut. Vid legitimering av pålagor och andra resursanspråk åberopades som vi tidigare har sett snarare samtycke eller möjligen sedvänjan. Riksstyrelsen i Sverige var tvungen att använda sig av enighetsargumentet i mobiliseringen av allmogen och för att skapa förtroende för styret. Principen hade sin motsvarighet inom bondesamhället. Den var dessutom en djupgående lokal princip för att hantera rätten i ett muntligt dominerat samhälle, och bar på kopplingar till de föreställningar om ära och sanning som diskuterats ovan. Enhälliga eder och beslut användes för att

368 Sørensen 1988, s. 39, Grieg samt Granlund ”Budstikke” KLNM bd. 2, sp. 338–42, jmfr liknande om en resning i Norge 1497, Allen 1864–72, bd. 1, s. 255f. Jmfr även ovan s. 335, 361. För ett själländskt landstingsbeslut 1428 om allmän beväpning och deltagandeplikt se Jespersen 1999, s. 12, se vidare Reinholdsson 1998, s. 121, 133, om Kalmar 1511 se BSH 5, s. 462. Även för de stora upproren får vi höra att alla bönder ålades att delta, annars skulle de åtalas för förbrytelse mot liv och gods. Enligt en notis i Hans Brasks registratur hotade Sören Norby i ett öppet brev med att bestraffa de bönder i norra Skåne som inte följde honom till Lunds landsting våren 1525, HBr nr 334, s. 385. Om Dackeupproret Johansson 2004, s. 63.

369 Se kap. 2 om mobiliseringarna i Småland 1504–11, även Reinholdsson 1998, s. 42, 99f.

370 Sørensen 1988, s. 42, Imsen/Vogler 1997, s. 24 not. Gustav Vasa menade att fattigare bönder brandskattade respektive tvingade de mer välmående till att delta i upproret, GIR 15, 1543 s. 122, 127, 151, 153, L-O Larsson 1964, s. 335, om soningarna efter upproret ibid. s. 333–36.

upprätta och verifiera juridiska förhållanden, och hedern var något som sattes i pant i denna akt. I den praxis vi har mött här vidmakthölls principen främst i sammanhang där man ville stärka lokala anspråk eller motståndsformer, eller då man ville undvika att enskilda skulle hamna i en utsatt position.

Samtycke, frivillighet, tribut

En annan princip som man ofta hänvisade till när anspråk från överheten kollektivt hade beviljats eller godtagits var att folket hade samtyckt. Det var under senmedeltiden vanligt att framhålla att beslut om t.ex. extraskatter hade nått ett avgörande med samtycke från de representerade grupper som innehade beslutsrätt enligt lagen. Principen kom att bli mycket använd i Europa under 1400-talets olika experiment med ständerförsamlingar och andra representationsformer. Skatter skulle i Norden först godkännas med samtycke från herredagsmän eller riksråd, för att sedan implementeringen på t.ex. häradsting skulle godkännas av församlingar där vanligen bönder och allmoge deltog. Samtyckeprincipen var omtvistad, och urartade troligen inte sällan i övertalning, i att beslut genomdrevs med mindre vackra metoder eller i att församlingar helt enkelt ställdes inför faktum. Överhuvudtaget ansågs det viktigt för överheten att ge skenet av att pålagor erlades frivilligt fastän de ibland genomdrivits med våld. Kristian II lät exempelvis vid flera tillfällen sina länsherrar och trupper gå in i härader som inte beviljat de framställda skatteanspråken ”for at tage de Bærste ved deres Hals”. Formellt sett levde dock principen kvar att representanter för allmogen skulle samtycka till skatter och nya lagar, vilket bl.a. stod inskrivet i Kristian II:s och Fredrik I:s handfästningar. Men det var i synnerhet elitens protester som utgick från att exempelvis olagliga skatter inte beviljats på korrekt sätt. Kristian II:s skatter blev föremål för omfattande protester från adel och riksråd, vilka anklagade honom för brott mot riksrådets rätt att tillfrågas. Kung Hans försvarade sig å andra sidan mot liknande anklagelser med påståendet att skatter beviljats av riksrådet och godtagits av de danska bönderna under 1490-talet, i enlighet med hans handfästning 1483.[371]

Sverige präglades betydligt mer av förhandlingar om skatter och deras ändamål vid denna tid. Hänvisningar till lagen kom därmed att spela en

[371] P Blickle 1987, s. 194–96, Reinholdsson 1998, s. 40. Om Danmark Hammerich 1847, s. 407, 411–14, Arup 1932, s. 271, Wittendorff 1989, s. 41f, Venge 2004, s. 326f, 334f. Jmfr Domarereglerna där Olaus Petri åberopade behovet av menige mans samtycke till nya lagar, ”Thet konung medh skälom wil, thet reknas för lagh. Thet then menige man samtycker, thet skal reknas för lagh.”, OPSS 4, s. 304. Man bör vara uppmärksam på att gåvoinstitutioner inom hierarkiska relationer mycket väl kunde innehålla ideologiproduktion, herrar ville att tributer skulle framstå som frivilliga gåvor, fast de kunde utgöra krav som ställts under hot om våld, se Le Roy Ladurie 1982 (1979) s. 44ff, samt Algazi 2003a, s. 99–127.

mindre roll i skatteförhandlingar och agitation, och vikten av att söka samtycke och legitimitet en större. Samma utveckling skedde i och med sturesidans tilltagande åberopanden av allmogens rätt att höras i samband med större politiska beslut under slutet av sturetiden, och vid vissa tillfällen begärde menigheter rätten att delta i beslut rörande t.ex. rikstillhörigheten. Sten Sture d.y. kom under 1510-talet att flera gånger hänvisa till principen att det som alla berör, bör av alla samtyckas.[372] Vi bör beakta att samtyckerätten på sina håll kunde förstärkas till att allmogen begärde att pålagor skulle erläggas frivilligt. I Norge levde länge kvar en frivillighetsprincip rörande den kungliga gästningen, de s.k. *veitslene*, som fortfarande under senmedeltiden betraktades som fria gåvor till kungen. På vissa håll i exempelvis Frankrike behölls länge de tidigare föreställningarna om skatter som oförenliga med personlig frihet. Eller också kunde de bara utkrävas i form av en slags frivillig gåva från menigheterna.[373]

Frågan är om bönder och allmoge på ett mer självständigt vis i sina protester kunde hänvisa till rätten att delta och ha inflytande. På andra håll i Europa verkar de lägre stånden i samband med protester och motstånd i vissa lägen ha kunnat tillkämpa sig rätten att tillfrågas rörande pålagor och lagstiftning. Detta var framträdande inte minst under det tyska bondeupproret 1525, och principen låg såväl under senmedeltiden som längre fram i tiden till grund för krav på ständerrepresentation och liknande. Startskottet till Dackeupproret skulle komma att bli kronans krav på att bönder skulle gå ed på sina tillgångar i samband med tiondet.[374] Under krigsåren i Småland var det viktigt för riksstyrelsen att uppnå lokalt samtycke till uppbåd och extraskatter. Detta gav som vi har sett i kapitel 2 allmogen möjligheter till att ställa motkrav. På lokalt plan blev alltså samtyckeprincipen vid denna tid förbunden med offensiva

---

372 Schück 2005 (1985), s. 196–204, Reinholdsson 1998, s. 40, 60. Dalarnas allmoge klagade tillsammans med en rad andra menigheter 1497 över hur rikstillhörigheten bestämts utan deras deltagande, BSH 4, s. 219–21. Om samtyckeprincipen i samband med ständerväsendet se ovan s. 324–26.

373 Tidigare under medeltiden lades beskattning som tribut på besegrade rebeller, erövrade territorier och periferier och ansågs alltså vara ett tecken på ofrihet innan skatter som avlösning för krigstjänst växte fram, Poulsen 1995, s. 105f. Le Roy Ladurie har diskuterat hur allmogen i vissa sydfranska provinser behöll en föreställning inpå 1500-talet om att skatter var ett slags frivilliga kontributioner, där tanken om – de manliga – invånarna som ”fria män” var central. Detta innebar att de hade viktiga rättsliga verktyg för sin mobilisering mot statens skatteoffensiv under senare delen av seklet. Detta knyter Ladurie till Mauss välkända antropologiska diskussion om gåvans betydelse i det förmoderna samhället, Le Roy Ladurie 1982 (1979), s. 46.

374 Blickle 1993, s. 217f, 264, 273. Om Gustav Vasas edskrav se ovan kap 3, not 30, samt i det följande.

förhandlingsmöjligheter.[375] Men det förekom också att osedvanliga pålagor kunde försvaras med att överheten erhållit samtycke till dem. Detta inträffade i Skåne i mitten av 1520-talet när ärkesätets representanter försvarade ifrågasatta pålagor på landbor med att de erlagts ”frivilligt”.[376]

Vid något tillfälle hänvisade man till allmogens bristande samtycke som orsak till oroligheter. Detta verkar i synnerhet ha gällt kyrkliga kontributioner, som i Sverige var omtvistade och som förefaller ha kritiserats för att ej ha påförts i enlighet med de gamla principerna frivillighet och samtycke. När socknar i Linköpings stift i samband med en stor gärd 1524 började dra tillbaka sina bidrag diskuterade Hans Brask och Gustav Vasa frågan om socknarnas självbestämmande och huruvida detta hade utsatts för övergrepp. Det framhölls att socknars gärder enligt en medeltida tradition av princip skulle ges frivilligt, med samtycke och välvilja. Gustav lovade samtidigt den östgötska allmogen att han inte skulle vidta några förändringar av myntet utan ”menige mans samtycke”.[377] Brask argumenterade också mot fogdars uppköp av tiondepersedlar i Småland. Detta ansågs inkräkta på den rätt att tillfrågas om samtycke som församlingarna hade i landskapet, och som hanterades av sockennämnderna vilka ”regere Kyrkenes ärende med Kyrkeverdene”.[378] Gustav Vasa anklagade å sin sida Hans Brask för att ha gått förbi regeln om att söka häradernas och deras häradshövdingars samtycke när han och hans folk hade tillägnat sig en del av kronans jord (troligen i Småland) utan samtycke från häradshövdingarna.[379] Medan t.ex. tiondets fattigdel som vi har sett fortfarande i början av 1500-talet i Småland verkar ha haft vissa inslag av en frivillighetsprincip, så förefaller principen om samtycke kopplad till ändamålsenlighet ha varit spridd eftersom den kom att ligga till grund för protester mot kontributioner kring 1525, och mot pålagor på kyrkan 1529. Dackeupprorets protester visar på att frivilligheten hade viss vikt i samband med tiondet, och att sockenkyrkor-

[375] Se t.ex. Erik Trolles referat av förhandlingarna med Värends allmoge om en gärd och ett uppbåd i april 1507, där en rad anspråk möttes av motbud från den församlade allmogen, BSH 5, nr 124, s. 162–65.

[376] Se ovan s. 189f om rättsprocesserna kring Hans Skovgard på 1520-talet.

[377] Den enda utomkyrkliga rapportering som finns gällande sådana opinioner kom dock från folk i Uppsala som menade att allmogen önskade tacksamhetsskrivelser för tiondegärden, och att de tyckte att det var orätt att ”rycka” eller ”kippa” från kyrkor och kloster då ärkebiskopen hade så få knektar att försörja, se vidare HBr nr 216, s. 284f; nr 221, s. 289–92; nr 223, s. 293f; nr 231, s. 299–301; nr 235, s. 304f; nr 326, s. 375f, även GIR 2, 1525, s. 144, 196f, 198, 231–33, 272–76. Se vidare disk. hos Westman 1918, s. 204f, Holmquist 1933, s. 97–100, Schück 1959, s. 364–68, jmfr ibid. t.ex. s. 258 om frivillighetsprincipen som ett medeltida arv, och dess koppling till reformationen och en viss folklig acceptans av kronans konfiskeringar.

[378] Han varnade också för att det var olämpligt med tanke på bristen på spannmål i trakterna, HBr nr 326, s. 375f, även GIR 2, 1525, s. 272f.

[379] Detta hade gjorts utan häradshövdingarnas ”minne”, HBr nr 237, s. 306f, även GIR 1, 1521–24, s. 227f.

nas medel ansågs tillhöra menigheterna.[380] En mer förvaltningsmässig användning av samtycket finner vi i Skåne med exempel på att man måste fråga efter sockenförsamlingens samtycke vid utarrenderande av sockenkyrkans jord och gårdar.[381] Möjligen användes också rätten till samtycke som ett mobiliseringsargument i det skånska bondeupproret 1523–25. En omstridd kröningsskatt 1524 verkar ha förvärrat förloppet och Bjäre häradsallmoge meddelade att de vägrade ge sina representanter till kröningsmötet i Köpenhamn sitt häradssigill, medan de däremot skulle godta alla beslut som fattades på Skånes landsting.[382]

I flera av de ovannämnda exemplen syftade beviljandet från en menighet till att godkänna utförandet av en resurs från ett territorium, litet eller stort. Samma logik låg bakom senmedeltida protester mot att kungen förde ut skatter från ett rike. Det svenska riket hade under 1400-talet en tributposition i förhållande till unionskungen vilket ofta underströks i politiska krav. Egentligen rådde regeln att unionskungen inte hade rätt att föra ut skatter ur de enskilda rikena, en princip som dock återkommande bröts och då väckte ont blod. Protester utifrån samma norm restes mot Gustav Vasa på 1520-talet, och Fredrik I försökte vinna stöd hos allmogen med liknande anklagelser mot Kristian II.[383] Förbudet mot att föra ut värdemetaller gällde även individuellt. Att föra ut silver ur riket

[380] Under Västgötaherrarnas uppror 1529 kom en rad klagomål mot de silverskatter och –lån som tagits upp kring 1524 med påföljande oro i bl.a. Dalarna, och man använde sig av argumentet att de inte använts ändamålsenligt eftersom rikets skulder kvarstod. Gustav Vasa avkrävdes åter löftet att aldrig mer ta silver och pengar från kloster och kyrkor utan att först fråga riksrådet och gemene man, och det framhölls att dylika skatter var olaga och skulle förutsätta samtycke, se smålandsallmogens klagomål GIR 6, 1529, s. 359, jmfr Gustavs brev till Östergötland ibid. s. 89f. Se vidare Norborg 1961, s. 275f, Berntson 2000, s. 104–06, 108. Jmfr Dalarnas brev till Hälsingland, 1maj 1525, HSH 23, s. 14–20. Gustav Vasas krav på tiondets registrering och att bönderna skulle gå ed på hur mycket de hade i utsäde blev den utlösande faktorn för Dackeupproret 1542. Ett av kraven i Dackes klagomålslista riktades mot expropriationen av monstrantier, ”ornamenta” m.m. i sockenkyrkorna som ”fäder och föräldrar” förärat Gud, Tegel 1622, II, s. 159f, om tionde-eden även HH 20, s. 61f, L-O Larsson 1964, s. 257f. Detta speglade en föreställning om sockenkyrkans egendom som självförvaltad, med egendom förvärvad genom generationer.

[381] Se intyg från Gärds härads dekan 5 nov. 1508 om utlejandet av en gård till en bonde, gården skulle när arrendet avslutats inte utlejas ”vdhen kircke herren och kircke vergenæ met sognemenndtz vilge oc samptyckæ”, DDL 6, s. 262f.

[382] Bjäres brev till kungen, St Hans afton 1524 tr. i (da) HT 1847, s. 450. Om sammanhanget se ovan s. 131.

[383] Bl.a. gled Engelbrektsupprorets anklagelser mot olagliga skatter samman med klagomål på att kungen lät föra ut skatterna ur riket, se vidare Venge 2004, s. 176, 192, 246, 313–15, 359f, även Schûck 1994, s. 48. Dalarnas allmoges klagomål mot Gustav Vasa 1525 vände sig bl.a. mot hur de hårdfört indrivna skatterna förts ut ur riket, Stensson 1947, s. 298f. Fredrik I anklagade i ett av sina brev till den upproriska Skåneallmogen hösten 1523 Kristian II för att föra ut rikets skatter, Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 aug., 1523, B9, D.K., DRA.

straffades hårt och kunde resultera i dödsstraff.[384] Även Sten Sture d.ä:s och de svenska riksrådens uppsägning av kung Hans 1501 hade som ett argument att kungen hade fört ut mynt, ädelmetaller men också varor som hästar och boskap ur riket utan att det ersatts med införande av annat gods.[385] Oviljan att utan ersättning låta resurser flyta ut ur territorier, på sockennivå såväl som på riksplan, samspelade med principerna kring ömsesidighet och kring rätt att tillfrågas om samtycke och antagligen också kring en grundläggande föreställning om materiella resursers konstans.

Uppenbarligen har vi att göra med flera parallella mekanismer när bönder och allmoge begärde en förstärkt rätt till inflytande över bevillningar av olika pålagor med åberopande av samtyckerätt eller frivillighet. För kyrkans del var socknarnas bevillningsrätt grundad i praxis och gamla kyrkolagar. Något liknande verkar ha gällt för menigheters förhandlingar med kronan om beskattningar. Innehade allmogen en styrkeposition kunde den åberopa sin rätt att ge eller vägra sitt samtycke. Samtidigt verkar också under krigsåren en mer tributär logik ha aktualiserats. Lokalt i gränsområdena mellan Danmark och Sverige finner vi en självständig hållning gentemot bägge centralmakterna, en hållning som var ganska typisk för dylika gränsområden under undersökningsperioden. I samband med striderna mellan rikena diskuterade allmogen centralmakternas anspråk på landsting, häradsting och andra möten. Man kunde förhandla om pålagors nivåer, man kunde ställa motkrav på ett fungerande beskydd, och man kunde i vissa lägen temporärt vägra skatterna och ställa sig neutral mellan rikena tills läget klarnat. Detta påminner om den mest lösliga förbindelsen mellan ett territorium och en krona eller större herre som förekom under medeltiden – den tributära. Denna innebar formellt sett att en menighet köpte försvaret av en furste i kontraktsform – dock kunde ”beskyddet” i en del fall vara ett påtvingat sådant. Förvaltningsmässigt och juridiskt motsvarades detta av att de inre sociala regleringarna, lagarna och sedvänjorna var en intern angelägenhet. I Skandinavien fanns områden som länge hade en sådan relation till kronan. I synnerhet de s.k. skattlanden, men även t.ex. Jämtland och Gotland kännetecknades av egna administrativa strukturer inpå 1600-talet. Jämtland trädde i formella förbund med norsk–danska kronan, och betalade en tribut för beskyddet. Detta kan kallas för en kvarleva av ett förfeodalt tributärt resurssystem.[386] Internationellt har man studerat

[384] Wieselgren 1949, s. 111.

[385] Enligt deras brev till Stockholms borgerskap rörande uppsägningen, tr. i Hadorph 1676, s. 379–82.

[386] Jmfr diskussion Hansson 2001, s. 246f. Om tributformen Mogren 2000, s. 128ff, och Lindkvist 1990, s. 35ff. med betoningen på tribut som en extern tillägnelse från ett territorium. Om Jämtland som ”bonderepublik” se Bergner 1988, och om förhållandena i Jämtland som lika de medeltida s.k. skattlanden utifrån Imsen, Njåstad 2003, s. 157, 207f.

liknande strukturer i främst gränsregioner och observerat vilka speciella politiska kulturer som där utvecklades. Det var i sådana regioner inte ovanligt med tributära drag, förmånliga privilegier, avvikande relationer mellan lokalbefolkning och lokala eliter, en lokalbefolkning som ofta hade stor andel adel eller ett omfattande bondefrälse, samt ett stort kulturellt avstånd till centralmakten.[387] Man kan säga att en tributär relation återuppstod och samtidigt överskreds i samband med rörelserna med skattevägran och de stora upproren i Småland och norra Skåne. Istället för att ”köpa” ett försvar höll menigheterna kollektivt inne skatterna som alltså blev territoriella snarare än individuella, samtidigt som argumentet återkom att man försvarade sig själv eller var beväpnade. Vid något tillfälle drog man tillbaka en skatt för att sedan förtära den. Det ansågs alltså centralt vilken social relation en pålaga symboliserade, liksom att tydligt markera sitt ställningstagande.[388]

Principen om frivillighet och samtycke kom av naturliga skäl att aktualiseras när ett starkt bondestånd främst i gränstrakterna utverkade privilegier, förde offensiva skatteförhandlingar och försvarade lokala sedvänjor rörande sämjeskatter och tionden som utformats efter lokala behov. Att man vid en del tillfällen faktiskt vägrade skatter bör ha gett principen en starkare roll i den politiska kulturen. Förhållandena kom att likna de som tidigare rått i olika periferier vilka erlade tributer och samtidigt hade ett mer eller mindre omfattande självstyre. En tributär ställning verkar ha varit ett relevant alternativ när centralmaktens försvagning nått en viss gräns.

Motståndsrätten

Jag ska försöka knyta ihop en del av det som sagts om politiska och rättsliga arenor och synen på lag/sedvänja. Gabel uppfattar motståndsrätten som en vital rättslig kategori bland bönder i sitt material för tysk tidigmodern tid. Vid vissa tillfällen kunde bönder hävda sina rättigheter med våld vilket ansågs vara legitimt.[389] Bercé har från franskt håll visat på hur

---

387 Se Bartlett 1989 och andra bidrag i samma volym, jmfr Ellis 1995 om gränsregioner på Brittiska öarna. För en studie om Göinge utifrån bl.a. gränsförhållanden och privilegieväsende, se Persson 2005.

388 Vi har berört hur upproret 1523–25 liksom senare Dackeupproret inbegrep skattevägran och allmän beväpning, även fallen av skattevägran i Blekinge 1510, södra Småland 1511 och 1520 samt Göinges privilegier 1523 hade sina rötter i krigföring och landvärn, och gjorde på liknande vis kopplingar mellan skatt och beskydd. Upproriska bönder i delar av Småland drog vintern 1520–21 tillbaka Kristian II:s kostgärd när upproret mot denne tagit fart, och valde att äta upp maten. Kostgärden var helt enkelt inte längre en legitim pålaga som fick lämna området. Om förtäringen av gengärden vid Pataholm se Sören Norbys brev, tr. i (sv) HT 1900, s. 301.

389 Gabel 1995, s. 345, 363–69. Han finner också att en *resistentia licita* ibland kunde åberopas inom-juridiskt.

bönder under tidigmodern tid uppfattade våld som en legitim del i den politiska kulturen. De ansåg sig ha rätt att använda våld om furstemakten trots sina skatteanspråk inte kunde upprätthålla sina centrala uppgifter, vilka var att bevara lag, ordning och ett yttre beskydd, samt hindra korruption hos ämbetsmännen.[390] Frågan är om vi kan finna uttryck för föreställningar om en principiell motståndsrätt hos skånska och småländska bönder i våra källor. Från de tillfällen då man tog sig rätten att kollektivt vägra en pålaga eller en hyllning återstår knappast några källor rörande de konkreta beslutsformerna. Däremot tyder onekligen motståndets art med vägran och resningar, som organiserades på de politiska och rättsliga arenorna, på att man ansåg sina anspråk vara legitima. Även våldsutövningen under senmedeltida uppror i Norden kunde innehålla tydliga legalistiska element i form av rättegångar. Vi anar alltså på flera sätt att en motståndsrätt med legalistiska inslag utövades i praxis.[391]

Tidigare hade det varit inskrivet i lagarna att bönder hade en kollektiv motståndsplikt om någon herre eller kungen hade kränkt någon inom lagområdet. Denna kollektiva motståndsplikt levde kvar under 1400-talet i t.ex. Norge, och var en avgörande faktor bakom att överheten vid denna tid använde sig av kollektiva bestraffningar för upproriskhet.[392] Motståndsrätten kom under slutet av 1400-talet att skrivas in i de danska kungarnas handfästningar. Främst syftade den givetvis till att stärka aristokratin och kyrkan, vilka också kom att åberopa motståndsrätten i synnerhet i samband med upproret 1523 mot Kristian II. De menade sig då emellertid även – om än mest för syns skull – åberopa rätten å allmogens vägnar. Motståndsrätten aktualiserades också för den svenska befolkningen i och med unionsstridigheterna. 1501 menade Sten Sture d.ä. med sina anhängare att de hade en upprorsrätt då kung Hans hindrat varutillförsel till riket, tillsatt våldsamma fogdar samt brutit mot Kalmar recess. Sten Sture d.y. åberopade i sin tur kung Kristian II:s många brutna löften och brev som orsaken till att ”det menige riket” kunde uppsäga sin trohet till kungen 1518. Även senare under 1520-talet var problematiseringar av kungens eder och motståndsrätten aktuell. En diskussion fördes av kyrkans folk om kungliga löftesbrott och ärelöshet, och riksrådet gjorde avvägningar om huruvida upproret mot Gustav Vasa 1529 hade

[390] Bercé 1974, t.ex. s. 274, 382f, 608–10, 632–34, jmfr dens. 1987, s. 6–10 passim.

[391] Ofta betonas att äldre tiders bondemotstånd använde de traditionella arenor som fanns tillhanda. De befintliga lokala politiska och rättsliga institutionerna kom alltså att befinna sig under de protesterandes kontroll, Sørensen 1988, s. 32–35, 44, och ovan s. 323f. Under Engelbrektsupproret släpade östgötabönderna ut den hatade fogden Jösse från hans fristad i Vadstena kloster, för att ta honom till Motala ting och där döma honom till döden. Om domen på Motala ting som utslag av folklig legalism, Myrdal 1999, s. 189f.

[392] Imsen/Vogler 1997, s. 24. Exemplet gäller en paragraf i *Eldre Frostatingslov* från 1000-talet enligt vilken alla män då var skyldiga att följa budkavlen och avsätta kungen.

följt principen om rättfärdigt uppror. Ämnet var inte alla gånger förbehållet de högre stånden. Även allmogen i Dalarna åberopade 1525 i praktiken en upprorsrätt mot den nye svenska kungen med hänvisning till kungens löftesbrott, och det har diskuterats om inte en upprorsrätt för allmogen var aktuell under oroligheterna i Skåne och Blekinge under 1520-talet.[393]

Utifrån hittillsvarande resultat skulle jag vilja understryka hur även det mer explicita bondemotståndet tog sig tydliga politiskt-rättsliga uttryck. Resningar och uppror använde sig av de traditionella medlen för att fastställa lag och rätt. Flertalet fall av kollektiv skattevägran och lokala resningar mobiliserades på härads- eller landsting och genomförde politiska beslut eller rättsliga uttalanden. De större resningarna och upproren vände sig mot olaga pålagor och orättfärdiga herrar.[394] Målsättningen var återkommande att vända sig mot ett anspråk man ansåg vara orätt – en skatt, avväpning, en opålitlig herres maktutövning. Sedan kunde utvecklingen ta sig olika former. Antingen inleddes förhandlingar med kronan eller länshavaren om återupprättandet av de sociala banden där pålagor justerades.[395] Eller så kunde allmogen alliera sig med en annan herre för att få bort den herre man vänt sig emot, alltså en resning enligt

[393] I Kristian II:s handfästning stod inskrivet att om han förbröt sig mot någon av handfästningens punkter ”tha skulle alle riighens indbyggere wedt theres ere troligen till hielpe thet at affvaerge oc inthet ther met forbryde emoth then eed oc mandskap, som the oss giöre skulle”, citat och diskussion hos Wieselgren 1947, s. 175f. Sten Sture d.ä. m.fl. uppsägningsbrev 1501, tr. i Hadorph 1676, s. 377f, jmfr riksrådets brev till Värend SA 1495. Sten Sture d.y. till alla rikets härader 1518 om Arbogabeslutet, tr. i Hadorph 1676, s. 434f. Om motståndsrättens ökande roll i Norden från 1460-talet och framåt i bl.a. recesserna rörande det svenska rikets ställning inom unionen samt om upprorsmännens argumentation 1523 se Jørgensen 1940, s. 317f, Venge 1972, s. 101–16. Om kyrkans diskussioner i Sverige under 1520-talet, Andrén 1999, s. 66. Det svenska riksrådet menade att upproret 1529 hade varit befogat om inte kungen varit inställd på att ”förwandla alla the briister” som påtalats för honom, samt om man hade förvarnat honom, Berntson 2000, s. 111. Dala-allmogen hänvisade i ett brev till Hälsingland 1525 till hur Gustav Vasas beskattningar och förföljande av Sten Stures anhängare inneburit att han brutit sina kungliga eder, HSH 23, s. 17f, se även Stensson 1947, s. 298f. Om Blekinge se Bergman 2002, s. 76, som jämför blekingarnas självpåtagna upprorsrätt med den som egentligen exklusivt tillhörde adeln enligt handfästningarna sedan 1483, jmfr L J Larsson 1986, s. 149.

[394] Vi kan nämna resningarna mot länshavare i Tjust 1509 och Blekinge 1523, allmänningssynerna i sydöstra Skåne kring 1514, resningen kring Kalmar 1509, resningarna mot Linköpingsbiskopen 1497 och 1520, det småländska upproret mot den danske kungen 1520–21 samt det skånska bondeupproret 1523–25.

[395] Som i Kalmar 1509 och troligen i många gränstrakter under 1510-talet.

den definition som diskuterades i kapitel 1.[396] Att uppsäga en herre sin trohet var en akt som utfördes i legalistiska former på tingen, och låg nära en tredje aktionsform, den att i en juridisk form återställa den rubbade ordningen. Allmogen fastställde på tinget att en skatt inte skulle utgöras eller att man vägrade låta sig avväpnas. Det våld som sedan användes bör ha uppfattats som ett legitimt försvar av en kollektivt bestämd ordning. Man försvarade helt enkelt en lokalt eller regionalt överenskommen lag och rätt.

Även i Skåne hade flera smärre oroligheter ett samband med försök att upprätthålla lag och rätt när lokala herrar frångått dem. Under allmänningsoroligheterna 1514 gjordes nya markgränsdragningar, och fisketvister vid Flyinge och Helgeån 1519 och vid Mörrumsån under 1520-talet bör ha utgått från regleringar som påbjöd bönders rätt till fiskevatten.[397] En annan aktion som verkar ha legat i gränszonen mellan ett legalistiskt och ett mer utomrättsligt agerande var fritagandet av en person från länshavaren på Helsingborg 1492.[398] Även de riktigt stora aktionerna hade legalistiska drag. Upproret i Skåne inleddes då allmogen inte accepterade störtandet av Kristian II och vägrade att godta den nya regimens pålagor, och 1525 genomförde häradernas bonderepresentanter en traditionell hyllning av Kristian II på landstinget i Lund. Allmänt verkar upproret också ha vänt sig mot aristokratin vars politik uppfattades som orättfärdig.[399]

Dessa olika typer av oroligheter, resningar och uppror påminner alltså i stort om de definitioner av *Aufruhr* och *Unruhen* som diskuterats i kapi-

[396] Typexemplet skulle kunna vara händelserna i Kinds härad 1513. Mer eller mindre gällde detta resningarna i Konga 1506 och i Tjust 1509. Resningarna mot Linköpingsbiskoparna 1497 och 1520 kan liksom det småländska upproret 1520–21 sägas ha haft sådana inslag då en egen avsatt riksstyrelse ställdes mot unionskungen, liksom det skånska upproret 1523–25 då allmogen ställde sig på den avsatte kungens sida.

[397] Vid Flyinge gjorde bönderna bl.a. ”upplopp” och lyckades dra gårdsfogden inför kungen. Jag har ovan redogjort för skillnaden mellan en tvist rörande en ärkesätets laxfiskegård vid Helgeån som allmogen i trakten lyckades få inför kunglig rätt 1519, och en liknande tvist vid Mörrumsån under Fredrik I:s tid som istället ledde till att bönder från Jämshögs socken valde att riva ned laxgården 1529, se ovan s. 457f.

[398] Se ovan s. 146.

[399] Se ovan s. 125–37, 249–60.

tel 1, med legalistiska drag och förhållandevis fasta utvecklingsstadier.[400] En viktig etapp i ett *Aufruhr* var en lokal sammansvärjning, en företeelse vi även möter under skeenden som inte utvecklades till uppror. Sammansvärjningarna i häradsförbund i Skåne 1481 och 1523 verkar ha innefattat ett självförsvar mot länsherrar. Bägge ingick i större proteströrelser, men bara skeendena 1523 kom att utvecklas till ett uppror. Uppror, sammansvärjningar och kollektiva beslut om skattevägran hade en form som i mycket ansluter till den motståndsrätt som diskuterades inom den svenska rikspolitiken.[401] Allmogens arbetssätt vid konfrontation var mestadels att genom de traditionella kanalerna försöka hävda sin rätt med makt. Mycket tyder på att allmogen i förhandlingar om skatteavkortningar och privilegier begärde dessa som villkor för sin trohet visavi överheten. Några gånger skymtar också i källorna hur allmogen kunde villkora sin trohet mot att vissa beslut skulle genomtrumfas. Tydligast var detta på Arboga riksmöte 1517 då menigheten sägs ha hotat med att de skulle få Sten Sture d.y. avsatt om han inte fullföljde kampen mot ärkebiskopen Gustav Trolle.[402]

Bönder och allmoge deltog i ett återkommande skapande av ett offentligt rum där intressen kunde drivas igenom men också sociala relationer ifrågasättas, och ordningar och regleringar mejslas fram. Om man uppfattade sig ha en motståndsrätt så utgick den från rätten att hävda och försvara lagar, samt en alternativ rätt i form av sedvänjor. De senare rörde bl.a. principer om subsistens- och nyttjanderätt, och situationer där överhetens beskydd och resursrättigheter ifrågasatts med anledning av allmogens egen försvarsorganisation. Instanserna var de traditionella, häradstingen, där man tidigare hade antagit eller samtyckt till lagar och skatter. Där hade man också sedan länge bekräftat den territoriella tillhörig-

---

400 Typiska etapper för ett senmedeltida bondeuppror i de tyska områdena var att det först skedde en lokal opinionsbildning, därefter framlades besvär och klagomål som om de inte möttes av överheten gick över i en lokal sammansvärjning med eder som var ömsesidigt förpliktigande för alla deltagande (*Schwurgemeinschaft*, *Einung*). Därefter vägrade man att hylla herren och att erlägga pålagor. Efter utökade klagomål gick bönderna sedan över till militär organisering. Tanken var kontinuerligt genom de olika faserna att man skulle uppnå en avgörande förhandling med en förlikning, se Blickle 1988, s. 82–84 utifrån Bierbrauer m.fl. Jmfr Blickles definition av senmedeltida *Unruhen* som tillfällen då bönder kollektivt sade upp sin hyllning till en herre, Blickle ibid. s. 5, 13.

401 Om sammansvärjningar se kap. 5. Jmfr hur Svante Nilsson skrev till smålänningarna i juni 1508 och efter en rad anklagelser om den danske kungens förbrytelser mot lag och rätt berättade att allmogen varit till tals på Eriksmässan i Uppsala, och hur alla varit överens om att de inte ville betala skatten till Hans, annat än ”som fäderna gjorde på Brunkeberg och Holaveden”. Det svenska upproret presenterades alltså som en allmogens kollektiva skattevägran, BSH 5, nr 209.

402 Oavsett vad som egentligen skedde vid mötet, ansågs tydligen denna beskrivning av händelserna som i samtiden trovärdig, Wieselgren 1949, s. 169f, se Sten Sture d.y:s redogörelse i HH 28:2, s. 76f.

heten med kungahyllningar, en principiell rättighet som ofta urholkats från överhetens sida men som kom att konkretiseras under krigsåren.

Motståndsrätten bör även ha varit relevant i de återkommande konflikterna mellan jordherrar och deras underlydande landbor mot andra herrar. Herrens roll som landbornas värnare vidmakthölls. Motståndsrätten hos bönderna kan här iakttagas inte minst när det förelåg risk för dubbelbeskattning och liknande. På flera håll i Småland och Sverige inträffade lokala resningar, skattevägran och andra oroligheter när bönder var osäkra på vem som egentligen hade rätten till pålagorna. Redan inför risken för dubbelbeskattning aktiverades denna ”nödvärnsprincip”, och en norm att rättigheter bara var giltiga om de aktivt kunde försvaras verkar här ha spelat en viktig roll.[403] Landbor och jordherrar i Skåne hävdade gemensamt skattefriheter, nyttjanderättigheter och annat. Även här var sedvänjor och lokala ordningar utgångspunkten men dessa rättsförhållanden befann sig vid denna tid under starkt tryck från främst adeln. I Skåne användes ofta sockenstämman och häradstinget för att skaffa vittnesmål på vilka ägandeförhållanden man menade sig ha, där ofta bönderna var vittnesgivande edsmän. Landbornas möjlighet att politisera sin relation till den egne jordherren var troligen svag, men om detta vet vi egentligen litet. Dock kan vi ana att landbor kunde utöva motstånd eller politiskt inflytande i vissa situationer. Uppenbarligen var landbor närvarande vid skatteförhandlingarna på de småländska häradstingen kring 1510, och kunde godta beslut som emellertid sedan deras jordherrar rev upp. I Tjust stödde landbor under lång tid sin jordherre för att sedan plötsligt hota honom med avfall. Sockenbönder verkar – inklusive landborna – ha förhandlat med kyrkan och i allmänhet då inte ha blandat in jordherrarna. Den enda direkta källan om landbor under det stora upproret i Skåne 1525 omtalar någras ovilja att hjälpa sin jordherres gårdsfogde när andra upproriska bönder kom för att plundra gården på dess oxar och annat, alltså mer en passivitet än ett aktivt ställningstagande. Man kan möjligen spekulera i om landbor som bodde nära en stor huvudgård agerade mer försiktigt, medan de på utspridda gårdar i högre grad agerade inom böndernas egna fora.[404]

I praktiken förefaller såväl självvägande bönder som landbor ha använt sig av motståndsrätten som den hade formulerats i den politiska kulturen. De uppfattade sina resningar som rättfärdiga, men förstod att de var synnerligen kontroversiella. De högre stånden hade i olika resningar under senare delen av 1400-talet aktualiserat motståndsrätten, och detta bör ha inneburit att idéer om juridiskt legitima uppror spreds eftersom

[403] Flera exempel hos Reinholdsson 1998, s. 118–20, 127, se även ovan t. ex. s. 67, 75, 79f, 109. Jmfr fodringstvisterna i Uppland 1508 som ledde till omfattande oroligheter, BSH 5, nr 238, s. 314–17.

[404] Exemplet från Ellinge 1525, tr. hos Hallberg 1997, s. 14f.

bönder hela tiden deltagit i de politiska rörelserna. Om möjligt var det emellertid säkrast för upproriska bönder att använda sig av herrar för att få stöd, beskydd och legitimitet. Landbor kunde få hjälp av sin egen herre mot andra herrars övergrepp. Betydligt svårare bör det ha varit att få hjälp mot den egne herren vid eventuella övergrepp. Att byta herre verkar dock ha varit en levande möjlighet för bönder när de agerade kollektivt, men då vanligen i sin roll som undersåtar till länshavare. För landbor motsvarades detta av flykt till en annan herres värn. Ibland var resningen – praktiken att en herre reste bönder mot en annan herre – ett sätt för landbor att möjliggöra en åtminstone till delar självständig politisk–rättslig aktion. Vanligare var dock att landbor agerade individuellt. En landbo kunde vända sig till sin herre vid övergrepp från tredje part och erhålla sitt traditionella värn. Om den egne herren hade gjort något övergrepp eller svikit t.ex. sin plikt att värna sina underlydande, kunde den underlydande bonden vända sig till en annan herre. Tjänsterelationen till den egna herren var bruten i och med övergreppet, och värnrelationen kunde läggas på den nye herren, t.ex. en fogde eller mer sällan en upprorsledare. Hur vanligt detta var vet vi dock litet om.[405]

Husnödtorft och fattigdom

Under äldre tid var det vanligt att supplikerande undersåtar åberopade fattigdom och nöd när de vädjade om hjälp från överheten. ”Fattiga” bönder och undersåtar vände sig till överheten, och vädjade, genom att påtala sin utsatthet, till principen att kungen skulle regera med mildhet och välvilja. Under senare delen av 1500-talet var fattigdom och armod de bredvid sedvänjan kanske vanligaste argumenten i den svenska allmogens besvär och i danska bondesuppliker. Argumentet var då så vanligt att vissa forskare menar att användningen snarare var rutinmässig än ett argument i en dialog med kungamakten.[406] Om vi ser närmare på undersökningsperioden förefaller inte utsattheten ha understrukits i lika hög grad. Hälsinglands allmoge besvärade sig 1507 om en gengärd. Man

[405] Om att fly till annan herres värn, ovan s. 243f, 248. För liknande resonemang se Bøgh 1988, s. 19, Reinholdsson 1998, s. 186–90.

[406] För Sverige och en negativ syn på fattigdomsargumentets möjligheter se Harnesk 2003, s. 48–51, 73f. I Danmark var fattigdom och nöd ofta återkommande argument för nedsättningar under sent 1500-tal och framåt, exempelvis förnyades Blekinges och Hallands halvskattepraxis ibland med hänsyn till sedvänja, men också som svar på nöd och brist, Bennike Madsen 1978, s. 164ff, 203–06, 220–23, 297 not 27. För Danmark och Göinge se Persson 2005, s. 62, 106–09, 208–22, med exempel från Norra Åsbo s. 349 not. Ett exempel är skånska s.a och n:a Åsbo häraders skattebönders besvär till kungen av år 1557, där man vände sig mot hur ridefogden förbjudit bönderna att bärga mer än till en familj i varje gård. De bad kungen att få njuta sina gamla lagar och privilegier så inte ”de arma stakarte icke må helt och hållet ligga på marken och frysa och svälta ihjäl med deras hustrur och barn”, efter regest i Falkman Fört. II:II, nr 1919.

betygade sin trohet och välvilja, erbjöd riksföreståndaren en avlösning samt bad kortfattat om förståelse för fattigdomen i landsändan.[407] Men som vi har sett ovan var det vanligare att begära hjälp mot övergrepp i olika former. Utsattheten i krig framhölls flera gånger, men annars utgjorde hänvisningar till armod inte huvudargumenten under min period.

Om man kopplar begreppet fattig till principen om husnödtorft, kan man ana en förskjutning över tid. Enligt Blickle var principerna att man borde hjälpa fattiga och att alla hade en rätt till husnödtorft vida spridda i det medeltida bondesamhället, men det fanns sällan någon anledning att lyfta upp dem i den politiska kulturens diskurs på högre nivå. Det skedde först under tidigmodern tid med en tilltagande interaktion mellan statsmakt och lokalsamhälle, och med alltmer centraliserade ekonomiska och sociala regleringar.[408] Niklas Ericsson noterar något liknande för svensk del om än i stadsmiljön. I en undersökning om rättsföreställningar som de uttrycktes i rättegångsmaterial från Stockholm drar han slutsatsen att motiveringar för strafflindring med hänvisning till fattigdom och nöd var ett långt vanligare argument under sent 1500-tal än under perioden dessförinnan. Man kan emellertid för äldre tid finna enstaka sådana resonemang som i yngre västgötalagen där tiggare ”tilläts” stjäla tre mål mat innan lättare straff utdömdes.[409] Fattigdom uppfattades som en förmildrande omständighet, och möjligen utgick detta från en vidare norm rörande allmännytta och en grundläggande situationsetisk rättsprincip; att man inte enbart skulle döma efter lag utan efter ”rätt och billighet”.[410]

Det bör noteras att själva ordet ”fattigdom” hade en annan valör under äldre tid än för oss. Ordet ”fattig” hade ungefär samma bokstavliga

---

[407] Brevet inleds med ”ider erlighetz vundersate ödmiwke lydno oc altiid redebotna wæluilighet”, allmogen hade nåtts av Svante Nilssons begäran om gengärd och kungjorde därför sitt ”armod, sult oc hunger, som her ær nw i thennen fatige landzendin i blandh oss”. Man erbjöd riksföreståndaren 100 mark penningar istället, ”Wore makten större, tha wildom wij gerne göre ythermere flere peninga”, 3 mars 1507, BSH 5, nr 115, s. 151.

[408] Blickle 2000 bd 1, s. 106–10; bd 2, s. 214–22. Argument utifrån nöd var etablerade i England redan under 1100-talet, Ericsson 2003, s. 65 med hänvisning till Herrup. Under 1500-talet togs beslut om avkortningar ofta inom lokalsamhällena vilket gjorde att argumentationen sällan nådde till kronans centrala förvaltning, för danska förhållanden se Persson 2005, s. 107, för svenska förhållanden se Österberg 1971.

[409] Överhuvud straffades stöld av mat, och olagligt fångande av ätbara djur/fåglar/fisk anmärkningsvärt lindrigt efter de medeltida lagarna, medan exempelvis stöld av säd hade hårda straff enligt lag men långt ifrån alltid i praxis. Denna straffpraxis hade sina rötter i 1) bedömning av ekonomiskt värde 2) att tillgrepp av livsmedel ej uppfattades som stöld utan egenmäktigt förfarande 3) att situation av nöd uppfattades som förmildrande 4) att det i dessa fall rådde en utsträckt allemansrätt, Ericsson 2003, s. 63f.

[410] Johansson 1991, s. 323–28, jmfr Ericsson ibid. s. 65.

dubbelkaraktär som våra dagars ”oförmögen”, d.v.s. att ej ha tillräcklig försörjning men också bristande kapacitet – att ej förmå göra en förväntad prestation. Ole Fenger har påpekat att den medeltida betydelsen hade en stark koppling till husbondens kapacitet att värja respektive hävda sig, sitt hushåll och dess behov. Detta stod mot rika herrars förmåga att utöva beskydd men också att innebära ett hot för de resurssvaga. Enligt tidens tänkesätt var det alltså naturligt att en ”fattig” vände sig till en ”rik” för att få juridiskt och ekonomiskt skydd och hjälp mot yttre hot och oförrätter, liksom att en herreman skulle beskydda sina underlydande.[411] Man kan ställa sig frågan om inte förståelsen av fattigdomskriteriet i Danmark kom att förändras med den degradering av böndernas rättsliga status som skedde under slutet av medeltiden. Det var under medeltiden efter samma tankemodell vanligt att uppfatta kungen som en värnare av de fattiga och värnlösa, främst änkor och barn. Detta tema har vi mött inte minst i gränsregionens krav på att just änkor skulle slippa vissa avgifter eller avhysning.

Beskyddsaspekten framgår tydligt i exempelvis Vallösaböndernas klagobrev till danske kungen om Jens Holgerssons övergrepp kring 1520.[412] Även annars kallade allmogen regelbundet sig ”vi fattige män”, och klagomålen rörde som vi har sett snarare orättfärdiga övergrepp än resursbrist. Men vi möter stundom ett mer specifikt ekonomiskt fattigdomskriterium, kanske hellre kallat utarmningskriterium, som i sin logik låg nära tanken om husnödtorft, varje hushålls rätt att kunna försörja sig. I Finnveden vände sig bönderna till riksföreståndaren 1492 och klagade på den nyinförda fodringen, och Sten Sture d.ä. hänvisade i sitt svar till hur han fått reda på deras fattigdom och hur årets skörd gett litet hö och korn. Riksföreståndaren undrade därför hur mycket de var villiga att ge, vilket de skulle förhandla med hans företrädare om.[413] Troligen syftade fattigdomskriteriet här specifikt på fodringens naturaprodukter. I hela Finnveden och Värend avlöstes snart fodringen i smör eller penningar.[414] Det fanns också ett visst imperativ att hjälpa bönder när det var dåliga

[411] Fenger 1971, s. 334 utifrån Bosl. En herres ära var avhängig hans förmåga att beskydda sina underlydande, Reinholdsson 1998, s. 163. Jmfr citatet ”herrernes ære ere rige undersaatter”, se ”undersåtte” i Kalkar 1881–1907, bd 4, s. 665.
[412] Se ovan s. 277f.
[413] BSH 4, s. 151f.
[414] Härenstam 1946, s. 152.

skördeår, och i Småland rådde sedvänjan att landbor skulle kunna avlösa sina räntor vid behov.[415]

Armod framkom flera gånger som argument för lindringar under krigsåren. Kung Hans hövitsman Nils Gädda kunde 1504 inte få ut någon skatt av allmogen i Kalmar län. Enligt Svante Nilsson och riksrådet berodde detta på allmogens ”bewisælighæ bryst oc storæ armoth”. Troligen var situationen svår för traktens bönder. Svenska och danska trupper kom efter varandra och begärde fodring och gästning, i värsta fall också skatt.[416] På liknande sätt bad blekingska Östra härads allmoge om att förskonas från en svensk gengärd 1507. De menade sig vara för fattiga för att förmå betala den, och det stod till Gud och Svante om han ”weleien göræ nogræ bedræ node medh oss fatigæ mæn” genom de två bud de sänt till honom. Däremot erbjöd de riksföreståndaren att de kvarlevande i Lyckå skulle ge vad de förmådde.[417] Från det under fataburen liggande Västra härad kom ett besvär 1506 rörande pålagor som kommit i tät följd: gästning, kostgärd och fodring. Kopplingen mellan fattigdom och herrens nåd och mildhet framträder här, men tonfallet dominerades inte av någon retorisk undergivenhet. Om den nya gästningen skrev de:

> *nw beder wii eder och formaner thet i for alle rætwisse skijl skønnæ wor store fatigdom och siær mijlhed tiil os thet wij skulle ekke bliffve gæstiid her wth offver*

Detta följdes av argumentet att de redan givit mer än andra i landskapet och ett löfte att om Svante visade mildhet mot dem och ”wether” deras bästa så skulle de se till att förtjäna detta ”swa længæ wii læfwer”.[418] 1508 skickade Sunnerbo härad några bönder till riksrådet som hade möte i Varberg och begärde att häradets skuld på 120 oxar skulle sänkas. Argumentet var att utgiften annars skulle fördärva gårdarna i bygden, som

---

415 När Svante Nilsson begärde att han skulle få avgifterna från länet under Eksjö gård (Västra och Södra Vedbo hd) i korn protesterade hans fogde och menade att det var avgörande för bönderna att enligt sed avlösa spannmålen i pengar. Eftersom det var ett dåligt skördeår var det tvärtom rådligt att transportera in spannmål dit för att låna ut till utsädet ”som andra herrar gör här”. Svantes föräldrar hade aldrig fört ut korn, och bönderna alltid behållit det ”av hedenhös”, SA 255, jmfr Hammarström 1956, s. 78f. Det är inte lätt att avgöra vilka avgifter som behandlas, Eksjöfogden hade ansvar för både skatten i de under Svante liggande häraderna, de underliggande landbogårdarnas avrad, och tiondet som Svante hade fått som förläning på avgift. Möjligen gällde frågan alltihop.

416 SA 158. För ett exempel på förhållandena under dessa år, se Nils Bosson till kung Hans Hans 13 aug. 1507, Missiver 2, s. 221f. Om sammanhanget se ovan s. 70, 107, där det framgår att allmogens vägran även härrörde ur missnöje med Gädda i hans funktion som kung Hans man.

417 BSH 5, nr 154, s. 204f.

418 SA nr 795, här efter avskriften i RA.

redan var hårt utsatt för krigshärjningar. Enligt rådsherrarnas refererat hade bönderna hävdat:

> *ath the them paa eth aar til görendes icke formotte astadh at komma, med mynne en the skulde plat fordarffue theres boo oc boskap oc alt thet the skulde haffue theres velferdh aff, oc ath the wilde heldher gaa fra garde oc gotz, hustru oc barn, en at the them paa ith aar wtgiffua wilde*

Riksråden uppmanade Svante Nilsson att ge bönderna anstånd med halva skulden till året därpå:

> *Thaa epther thenne twist rikin emellan ær och the swa daglige widh wore fiende hendher boendes æro, och oppa thet at retta oc aarlige cronenis rentta ey schal for then schuld forargas* [419]

Bönderna klagade alltså över farorna och hotade med att lämna gårdarna. Detta togs på allvar av riksråden som i sin tur underströk att kronans intäkt därmed var hotad, vilket också bör ha varit böndernas underförstådda budskap.

Efter en dansk genommarsch vintern 1511 kom en rad klagomål från Finnveden. Tydligast framkom armodsargument i det första brevet från Sunnerbo häradsallmoge februari 1511 där det meddelas att danska knektar ridit igenom häradet och härjat svårt. Två skattegårdar och häradshövdingens egen gård hade bränts ned, och mycket silver, kläde, oxar, hästar m.m. hade rövats från präster och allmoge. Dessutom hade danskarna våldtagit kvinnor och våldfört sig på barn. Därför förmådde allmogen nu ej utgöra skatt eller försörja sina familjer utan ”dannemäns” bistånd:

> *at wy ikke forma at göre wor skath æller skildh ælle födhe wor husstrw ælle barn wten dannemanss hielp*

Riksföreståndaren och riksrådet måste nu skapa fred, eftersom allmogen inte längre kunde uthärda rov och brand. Om de inte fick bättre beskydd skulle allmogen nödgas betala skatten till en annan krona än den svenska. [420]

Armodsargumentet var i de bägge sista exemplen kopplat till en husnödtorftsprincip. Man framhöll svårigheter att upprätthålla försörjning-

---

[419] BSH 5, nr 212, s. 281f. Häradets skuld kan ha bestått av en resterande gärd samt även sakören som allmogen dömts för förra årets förhandlingar med den danska kronan, Styffe i BSH 5, s. CXXVI, Härenstam 1946, s. 142.

[420] ”Kære herre, bidde wy eder for Gudz skildh, at i radhe medh rigessenss radh, at sadanth roff ok brandh motthe stilliss, hwilkith wss fattege almoge ær ikke sadanth længer niticht (nyttigt?), hwilkith wy nithe oss ikke thet selue, och bidde wy eder serdeliss, ath i medh rigessenss radh for swarer oss better epter thenne dagh æn nw sketh ær. Skulle wy annen skatte æn Swærigiss krwne, kenne Gudh, to blyffwe wii nöde ter till”, BSH 5, nr 349, s. 445.

en av hushållen vilket ställdes mot plikten att erlägga kronans pålagor. Även i dessa fall kopplades dock argumentationen till klagomål över bristfälligt beskydd och yttre hot. Det sista brevets tonfall var inte undersåtligt vädjande, utan var till innebörden förhållandevis hotfullt. Det användes inte heller några formler kring fattig allmoge eller liknande utan undertecknades kortfattat med ”Menige almoge i Sönderboo”.

I december 1511, då det rådde starka spänningar mellan riksrådet och riksföreståndaren Svante Nilsson, sände Östbo härad ytterligare ett besvär om den gamla extraskatt som de länge velat få bort, samt om en återkonvertering från penningar till smör på den ordinarie skatten. Även här åberopades fattigdom på grund av de danska härjningarna. Allmogen hade enligt brevet genom Svante Nilsson nyligen sluppit årets gästning och hänvisade till hans tidigare välvilja.[421] Från Västbo kom vid samma tid också klagomål om hur hårt danskarna farit fram föregående vinter under en genommarsch, och biskop Hans Brask nämnde i ett brev hur illa ställt det var med traktens kyrkor och dess landbogårdar.[422] Finnvedenböndernas vädjan med argument utifrån fattigdom överskuggas emellertid av den rörelse av skattevägran som samtidigt uppstod i regionen, vilken innefattade en uttalad självständighet gentemot riksstyrelserna. I dessa sammanhang användes främst argumentet om överhetens bristande beskydd. Fogden Peder Månsson rapporterade i juli 1511 om skadorna i landsändan för att sedan framhålla böndernas ovilja. Han rekommenderar Svante Nilsson att sända ett öppet brev om ersättning för skadorna till dem som lidit mest. Sedan nämner han ett kommande landsting som allmogen kallat samman, och understryker att allmogen måste hanteras varsamt så att den inte blir ytterligare en fiende ”på halsen” vid sidan om den danske kungen.[423]

Materialet är skört, men man kan dra vissa försiktiga slutsatser rörande böndernas användning av armodskriteriet under senmedeltiden. Man använde det inte minst i krigstid för att försöka utverka avkortningar på skatter, vanligen i anslutning till att man vände sig mot övervåld och bristande beskydd. Menigheterna agerade förhållandevis självständigt,

---

[421] Det underströks att pålagorna länge överklagats och ”oss war pa kommen med orætto”, men man tillfogade ”Gud scall kænna hwat fatidom oss gaar pa för then store skade oss i winthers ofuergik aff wora hadskeliga fianda kong Hans oc hans party for the swikactheligo breff, han oss screff. Tha takko wii her Swanthæ Nilsson, rikesens förstandare, at han fördrog oss sin gæstninge i thetta ar. Hwar fore ær alles wore ödmiwcliga bön til honum oc alt rikesens raad, at i wille göra för Gudz skyld witha wort bæsta, at wii motto blifua aff med thetta smör, oss engen stadz staar i swmmen, oc wora skatta kö motte bæras op, ther göra skæll före, holket wii wilia gerna förtiæna æpter wore yterste förmogo med wort rætta fædernis rike, hwar behoff görs”, BSH 5, nr 390, s. 491f.

[422] DGAA 4, s. 362f, BSH 5, nr 429, jmfr Härenstam 1946, s. 115f.

[423] BSH 5, nr 370, s. 467f, jmfr Reinholdsson 1998, s. 205.

de kunde klaga över pålagors oriktighet och t.o.m. hota med avfall, samtidigt som ett lätt vädjande tonfall användes i breven. Den medeltida innebörden i termen ”fattig” som rättslös verkar ha varit aktuell samtidigt som de enskilda gårdarnas och hushållens ekonomiska väl och ve uppfattades som en angelägenhet för lokalsamhällena. Kronans och länsherrarnas uppgift var främst att garantera den yttre freden så att allmogen kunde ägna sig åt den vardagliga överlevnaden.

De svagas ställning inom de etablerade hushållen kunde vara föremål för omsorg när menigheterna begärde att lokala ordningar skulle stadfästas. Göinges privilegier 1523 inkluderade en lindring av avgifter som fogdarna lade på änkor och inneboende. Allmogen ville få bort en form av övertagsavgifter, eller ville att pålagorna skulle anpassas efter förmåga. Liknande krav ställdes senare på den småländska sidan. I gränstrakterna gled vid denna tid principer om änkors besittningsrätt ihop med rimlighetsföreställningar om att pålagor skulle sättas efter förmåga.[424] Senare under 1500-talet användes ofta en rimlighetsprincip, som bl.a. syftade till att pålagor skulle vara anpassade efter förmåga. En sådan rimlighetsprincip förekommer även i källor från tidigt 1500-tal i anslutning till två förhållanden: a) skattepersedlar i förhållande till faktisk produktion b) skatt i förhållande till gårdars bärkraft. Ett rimlighetsperspektiv utifrån a) finner vi i den praxis som fanns att anpassa skatter och avgifter efter de produkter som var tillgängliga. Denna praxis var som vi har sett allmänt förekommande, i Småland t.ex. vad gällde smörskatter, och det förekom också att bönder begärde omvandlingar eller avlösningar av vissa pålagor. Gränsbefolkningen begärde en fortsatt rätt till gränshandel för att kunna få de persedlar deras skatt var satt i, och i Skåne nödgades kyrkan efter påtryckningar från allmogen att anpassa vissa nya pålagors utformning efter lokala produktionsförhållanden.[425] Rimlighetsargument utifrån gårdars bärkraft letade sig in i lagstiftningen. Kristian II använde sig av principen i landslagen 1522 där det under rubriken ”Wschellighedt om frii bondeguodtz” stadgades att skatter på

[424] Göinges privilegier i FFR s. 12f. Samma punkter återkom i Småland under Dackeupproret, man ville få bort avgifter på änkor och inneboende, samt en lösöresavgift som påminner om övertagsavgiften i Göinge, Tegel 1622, II, s. 159f. Ett klagomål var att änkor drevs från landbogårdarna så snart landbon var död, Berg 1893, s. 122. En sedvänja utkristalliserades som i Blekinge fortfarande åberopades under senare delen av 1600-talet om att änkor skulle få sitta kvar på kronans gårdar utan extra avgifter, Bergman 2002, s. 209f.

[425] Om gränshandeln se ovan s. 113f, 154. Under 1520-talet återetablerade den skånska kyrkan avgifterna altarmat och helgonskyld, dessa hade fallit ur bruk under slutet av 1400-talet. Efter en rad lokala förhandlingar fick dessa avgifter anpassas. På många håll fick altarmaten som var satt i kött, fjäderfä och ägg ges upp. I skogstrakterna i Göinge och Blekinge togs efter protester istället den spannmålsbaserade helgonskylden bort, åtminstone för en tid, ovan s. 186 samt Johannesson 1947, s. 87.

självägande gårdar skulle anpassas efter deras faktiska förmåga. Detta riktades mot den tidigare ”wschichelighedt” som gjort att ”then, som myndre haffuer, giffuer saa megit til schat, som then mere hafuer”. Tolv bönder skulle tillsammans med fogden rannsaka om gårdarnas förmåga. Vi ser hur termerna oskälighet och oskicklighet användes i detta sammanhang.[426] Bönderna använde som vi har sett rimlighetsargument mot extraskatter under krigsperioden, och principen framhölls även under senare perioder med ökande anspråk från krona och jordherrar, exempelvis under Dackeupproret och i Göinges senare skatteförhandlingar. Vid kronans omläggning av skattesystemen i bägge länderna kring 1540 åberopades denna princip, och det finns klara indikationer på att kronan då anknöt till tidigare sedvänjor och stadgor om principen prestation efter förmåga. Den märks exempelvis i regeln att den ”rike skulle hjälpa den fattige” som rådde i de medeltida skattesämjelagen.[427]

Vi kan notera att själva hushållet var föremål för vissa lokala regleringar, och att dess patriarkala form kom att aktualiseras i den lokala politiska kulturen. Å ena sidan skönjer vi en omsorg kring de svagare gårdsbesittarna i lokalsamhället, å andra sidan var lokalsamhället avogt mot löst folk. Gränsfreden 1505 innehöll en bestämmelse mot kringvandrande löst folk. Fogdar och andra ålades att förmå dessa att sätta sig på gårdar som hjon, eller avvisa dem. Här skedde på flera sätt ett stärkande av husbondeprincipen såväl hos frälse som hos bönder, och detta förtydligades av andra regleringar i dokumentet om hur kvinnor och drängar inte fick befatta sig med budkavle eller försvaret. Husbonden som hus-

[426] DRL 1513–1523 Koncept § 102, s. 189, AM § 72, s. 239, som dock påpekar att man mest utgått från förhållandena i Kolding län. Samtidigt påpekas i paragraferna att de som hade flera gårdar inte skulle skatta för enbart en, det pågick alltså samtidigt en åtstramning av skattesystemet.

[427] Från Dackeupproret främst punkterna: 2) Kronans skatt och frälsets landgille förökas, och man aktade ej om bonden hade något ”igen eller ey”. 8) Att härads-hövdingarna tagit osedvanliga sex ören för sin gästning, av såväl fattiga inhysesmän som av andra som förr brukade ge en skeppa korn eller fyra vitten för den. 10) Att fogdarna brukade ta för dyrt ”Lossöre” 2 mark danska och ett skjortlärft, såväl av fattiga änkor som de barn som gift in sig i gården, Tegel 1622, II, s. 159ff. Göinge protesterade mot en skatt som avkrävdes inneboende på de självägande gårdarna 1560 utifrån principen att en gård bara hade en brukare och resten var ”indester”, Persson 2005, s. 348f. Göingeborna förefaller enligt ett kungligt brev ha begärt att skatten skulle sättas utifrån gårdarnas förmåga då en del bönder 1535 vägrade betala skatt efter den gamla principen ”den fattige hjälper den rike”, alltså att fördelningen skedde inom skattelagen, DM 3 rk, 5, s. 271, jmfr Balle 1992, s. 83. Gustav Vasa och flera danska kungar använde senare under 1500-talet rimlighets-, rättvise- och likhetsargument för att legitimera skatteomläggningar, Dovring 1951, s. 174f, Balle 1992, s. 83ff, 89, Harnesk 2003, s. 62. I landskapshandlingarna för Småland finner man under tidigt 1540-tal kontinuerligt kommentarer om att de nya skatterna följde en princip om mantal och om att man skulle beakta den enskilde gårdens förmåga. Detta sägs i handlingarna vara efter sedvänjan och av gammal stadga, Almquist 1919–22, bd. 2, s. 15, 21, 36.

hållets representant i det offentliga underströks.[428] Budkavlefrågan gällde ju i grunden rätten att sammankalla både möten och uppbåd, och kunde också initiera resningar.[429] Uppbåd skedde återkommande under krigsåren, i synnerhet i gränstrakterna i södra Småland, och det påpekas vid åtminstone ett tillfälle att det förekom en formaliserad uppbådspraxis med en man per gård.[430]

Husnödtorft – varor och handel

Även i några andra fall närmade sig böndernas argumentation föreställningen om varje hushålls rätt att nå en relevant försörjning. Enligt typologin i inledningen av detta kapitel rör det sig om principer som husnödtorft, tillgänglighet och liknande. Den engelska forskaren Sharpe har velat utsträcka begreppet moralisk ekonomi bakåt i tiden till 1300-talet när befolkningen i England började begära tillgång på matvaror som gick på export trots brist inom landet. I samband med en rad upplopp krävdes att försäljning istället skulle ske i hamnstäderna, och att priserna enligt känt mönster skulle vara de rätta, rimliga och traditionella. Man antog ”kvasirojala” stadgor samt ordnade egna rättegångar mot dem som brutit mot den moraliska ekonomin.[431] En annan form av krav på en moralisk ekonomi som blev återkommande i senmedeltidens protester i Europa rörde fri handel.[432]

I svensk forskning har man diskuterat principer om det rättvisa priset. Exempelvis använde Gustav Vasa skäliga villkor som ett argument mot Kalmars borgare då de 1526 hade klagat över att det försiggick så mycket landsköp i Småland. Gustav menade att borgarna höll oskäligt mycket högre priser än allmogen kunde få i Blekinge på andra sidan gränsen. Flera liknande exempel finner vi i 1500-talets kungliga brev och föreställningen om rättvisa priser var stark vid denna tid för att senare försvagas.[433] Det har framhållits att det egentligen förekom två parallella rättviseföreställningar under medeltiden. Dels en ”distributiv” eller proportionerlig princip som innebar att alla skulle få det som tillkom dem.

---

428 HSH 20, s. 293ff.

429 Se ovan s. 335, 361.

430 1505 mönstrades Värends allmogeuppbåd av Joakim Trolle i samband med gränsfredsmötet. Trolle anmärkte i sitt brev till riksföreståndaren hur förvånad han var över att bönderna kunnat mobilisera 1000 man med armborstar, och då var det en man per gård, inte man ur huse, BSH 5, s. 63, jmfr avsnitt ovan om beskydd och i kap. 2. Resningen i Kalmar län 1509 inleddes med skärande av budkavlar, BSH 5, nr 264, även Carlsson 1915, s. 195.

431 Sharp 2000, s. 33ff, som alltså utsträcker principen om en moralisk ekonomi långt bakåt i tid jämfört med begreppets myntare E P Thompson som ville reservera det för senare arbetarrörelser i städerna bottnande i statsmaktens handelsregleringar med bl.a. prisbevakning från 1500-talet och framåt.

432 Kaeuper 1988, s. 139.

433 Sandström 1996, s. 94–96.

Rättigheterna var då avhängiga av den enskildes ställning och status i samhället. Dels en ”kommutativ” rättvisa som innebar att bytesvaror som byttes skulle ha samma bytesvärde. Centralt var att ocker uppfattades som en synd, bl.a. eftersom det innebar att ta ränta för ett lån som någon var tvungen att ta för att garantera sin nödtorft. Räntor och priser diskuterades utifrån grad av rimlighet. Ingen part skulle bli lidande på den andres bekostnad. Alla hade rätt till en nödtorft men den var proportionerlig utifrån ens sociala ställning, och överheten hade som uppgift att vidmakthålla denna rättvisa.[434]

Vi kan alltså räkna med att föreställningar om rättvisa priser förekom på olika vis i den senmedeltida politiska kulturen. De explicita klagomål vi har mött rörande höga priser hade samband med krigföring och blockader. Under unionskrigen klagade många över priser och brist på importvaror som salt och humle, och allmogen önskade bibehålla handeln över gränsen mellan Småland och Skåneländerna för att få tillgång till varor. En egen fri handel för att säkerställa husnödtorften ställdes mot krigens stängda gränser och den danske kungens anspråk på handelsavgifter. Kraven kom senare att ändra karaktär till att man av kronan begärde tillförsel av eftertraktade varor. Under 1520-talet lovade flera politiska aktörer allmogen att man skulle ordna tillförsel av eftertraktade varor som salt och humle, samt återupprätta myntet som försvagats av de s.k. klippingarna. Detta var löften och åtgärder som kom att utgöra ett viktigt element i Gustav Vasas styres legitimitet under 1520-talet. Uppenbarligen var detta ett svar på ett tryck från allmogen under de föregående decennierna.[435] Kravet på att kronan aktivt skulle ansvara för varutillförsel är intressant eftersom det var mer långtgående än ett försvar för gamla handelsförbindelser. Småland kännetecknades dock främst av en ovilja mot kronans inblandning i handeln. I detta låg en slags regionalism, en ”privilegiesyn” på de egna praktikerna.[436]

I övrigt framgår bönders krav på beaktande av deras behov och försörjning främst i samband med olika konflikter kring skogar, ängar och fisken som vi har funnit i Skåne. Landbor sökte hjälp hos sina herrar för att hindra andra parters anspråk på naturresurser, och i materialet fann vi flera gånger sedvänjan som huvudargument, men i något fall skymtar

[434] Runefelt 2001, s. 105, 207–11, 213.

[435] Se vidare ovan s. 111–17. Gustav Vasa baserade till stor del sitt styres legitimitet på handelspolitiken under 1520-talet, till skillnad mot en senare vändning till en militärt grundad argumentation, Hallenberg 2003, s. 34–37.

[436] Den aktiva principen var tydligare längre norrut, som när riksföreståndaren 1506 lovade allmogen på Skara landsting att själv ombesörja införskaffandet av salt och humle. Senare samarbetade Gustav Vasa med Dalarnas allmoge för att ställa krav på smålännngarna att oxhandeln skulle hållas inom riket. Detta kan ses som ett framväxande situation i Sverige lik den i England med en nationell arbetsdelning, Myrdal/Söderberg 1991, s. 483f.

också en husbehovsprincip. När huvudgården i Barsebäck lagt beslag på ängar i trakten klagade ärkesätets administratör på hur kyrkans landbor tvingats slå ”bäckstarr och liungh i den stade” som ett argument för det orättmätiga i situationen.[437] I förlikningen mellan ärkesätet och Niels Brahe om Vittskövle tillhörigheter 1520 ingick en fördelning av vissa naturresurser till de olika landborna utifrån såväl behovs- som likhetsprinciper.[438] På den småländska sidan utverkade Visingsös inbyggare på 1520-talet förnyade skyddsbrev på sin rätt i allmänningsskogarna på den västgötska sidan för att kunna hugga till husbehov i form av husbyggande, ved och bete.[439] Vallösa bönder använde en dubbel argumentation då de klagade över hur Jens Holgersson hindrat dem från att få virke till husbyggande – ett husbehov, och att övergreppen samtidigt gick ut över deras sedvanliga rättigheter.[440] På många håll i Skåne försökte bönder få stadfäst att de skulle få nyttja skogar, vägar och fägator och liknande. Sannolikt användes ofta en behovsprincip, men i dokumenten framhölls regleringarna vanligen som bekräftelser på rättigheter. När en tvist övergick i ett rättsligt ärende användes alltså vanligen inte argumentationen utifrån husbehov, utan istället de rättsliga kategorierna rätt, sedvänja, privilegium eller avtal. Eftersom de flesta av dessa

[437] 11 juni 1503 DDL 6, s. 105. Även ”sochnewittne af Högz kyrckio stämbno” att Barsebäcks ängar låg till domkyrkan, ÆA 4, s. 295. Redan 20 jan. 1503 skrev Lunds borgmästare och stadsfogde ett vittnesbrev med liknande anklagelser, också där nämndes hur bönderna tvingades nöja sig med att ”skiära liung och staargräs” DDL 6, s. 96.

[438] Niels Brahe skulle få 20 lass från en äng som hette Swinebo utifrån ett likhetsargument, ”ffore then brøsth han kærer segh ath haffue wti forskreffne almenningh ath han och hans thiænere icke haffue swa fullest som kirkis thiænere”. Behovs- och likhetsprinciper framträder tydligt i samband med skogsregleringen, ”Och haffuer noghen aff bønderne brøsth till bygningh eller woghne eller ploghe tha skall hwer bondhe siighe sin hosbondis foget till som skall forwiise them hwadh the skulle ther till hwgghe och faldher ther nogre fældher tha skulle samme skogfogedhe skiffthe them skellighe emellom alle wti byen boo och skall hwer wti byen boer brwghe all byrck och alt andet hygghe till gærdzell jldebrand och alt andet theris nytthe wthen eegh bøgh oc ask som forskreffuit staar”, tr. som bilaga till Jørgensen 1991, s. 61–64. Med annan stavning även i *Gärds Härads Hembygdsförenings Årsbok*, 1995, s. 103–06.

[439] Hbr nr 243, s. 311f, GIR 4, 1527, s. 293. Se även Inger 1997, s. 42.

[440] Ca 1520. Odat. brev i Indlæg til Registranter før 1523, B 38 D.K., DRA.

källor kommer från kronan eller jordherrar utvisar referaten främst vilka argument som godtagits som juridiskt relevanta.[441]

Exemplen ovan tyder på att husbehovsprincipen var desto starkare inom lokalsamhällena i det vardagliga arbetet. De tvister som utvecklades till större konflikter rörde rättigheter som var reglerade i lag och samtidigt hade en direkt bäring på husbehovet. Tvisterna kring ärkebiskopens laxgårdars hindrande av vattenflöden, oroligheterna kring fiskerättigheter vid Flyinge 1519 samt skogskonflikterna i sydöstra Skåne berörde alla troligen en underliggande husbehovsprincip, men kunde leda till mer offensiva aktioner eftersom de hade anknytning till lagar, stadgar och privilegier.

Besittningsrätt och nyttjanderätt

Ett krav som landbor på många håll i Europa ställde under senmedeltiden gällde förbättrad besittningstrygghet. I Tyskland var detta ett av de största konfliktämnena under denna tid.[442] I Danmark rådde under perioden ett tryck på kronan att med lagstiftning och skyddsbrev reglera arrendeförhållandena så att landbors besittningsrätt tryggades. Kronans egna landbor inte minst i norra Skåne kunde regelbundet under tidigt 1500-tal individuellt ansöka om och beviljas förbättrad besittningsrätt

[441] Tydligast rörande skogsprivilegierna i sydöstra Skåne, se kap. 4. Men se även t.ex. Oluf Jepsens mageskifte med en kanik i Lund 1512, då kyrkolandborna erhöll en fortsatt rätt att passera hans marker, ”dogh at alle forscreffne sancti Knwtzs thiænere vdi Wæmwndehøigs herridt boende, som thet nw haffwer eller her efftter fongendes worder, skwlle frij, qwitthe oc vbehindrede vthen nogen gaffwe eller thiæniste haffwe, nydæ oc brwghe theris skowgwæijg till almenne skowg offwer forscreffne Vgløsze fasng oc marck till ewig tiidh”, DDL 6, s. 374f. Jmfr klagomålen mot hindrande av resande på allmänningsvägar 1502, ”hvilke Veje den menige Almue i disse Herreder giver stor Klage over for den Skade, dem der sket var imod Ret, at de ej maatte komme der ubehindret frem Vinter eller Sommer” samt beslutet ”og bør ingen Mand at hindres i disse Almindingsveje for den Skyld, at de der frem farer, medenn hver bør Ret at nyde og i Fred at fare i disse Veje, som Ret er”, Rep. 2 rk., nr 10003.

[442] Blickle 1993, s. 36, 82–84 passim.

med viss arvsrätt genom s.k. livsbrev.[443] Konflikter kring besittningsrätt verkar vid denna tid ha glidit samman med irritation mot fogdars och jordherrars hantering av städjor och andra pålagor, som de ofta höjde mer eller mindre självsvåldigt. Detta kan beläggas kring 1520 i Skåne och Danmark, och kom att leda till spänningar i t.ex. gränsregionen under hela 1500-talet. Det är inte otänkbart att den danska aristokratins genombrott i länsförvaltningen 1523 ledde till att länshavare tog sig ökande friheter i förfogandet över kronans gårdar och däri ingående pålagor. Liknande motsättningar kring städjor och änkors besittningsrätt återkom på den småländska sidan under Dackeupproret.[444] Med en expanderande befolkning ökade trycket på jorden, och landbors önskan att säkra besittningsrätten kunde bli ett verktyg för jordherrar och länshavare att öka pålagorna. Man erbjöd besittningen mot höjda städjor, husbondhold och avgifter för herligheder.

Möjligen bidrog detta till att änkefrågan dök upp i Göinges privilegier 1523, och så småningom under Dackeupproret. Bönderna begärde att

[443] Principen var att landbor inte skulle få avsättas utan lagliga skäl, och under Kristian II liksom senare under 1500-talet växte en lagstiftning fram där livstidsbesittning betraktades som norm. Till delar var detta möjligen riktat mot äldre fästestrukturer med korttidsfästor direkt under brytegårdar. Kristian II utfärdade även skyddsbrev för enskilda landbor under adeln om att de skulle få sitta kvar på sina gårdar, en praxis som upphävdes under Fredrik I, se ovan s. 237f samt Arup 1932, s. 414f, Dahlerup 1983, s. 297–300, Appel 1991, s. 26f, 32. För ett exempel på livsbrev från Norra Åsbo se Suhm *Nye Samlinger* 2:1–2, s. 129. Dessa var vanliga under kungarna Hans och Kristian II, och kan möjligen ha varit en slags belöningar till trogna kronobönder, se A.E. Christensen 1976 (1946), s. 211, 218. Jmfr Hertz som diskuterar om det i vissa fall kan röra sig om att gårdar skänks till självägande, Hertz 1978, s. 86, 91. Dahlerup menar att livsfästan redan var närmast en norm vid denna tid. Livsbreven ska då istället ha varit antingen förläningsbrev eller brev på att man skulle få ha gården längre än en generation, Dahlerup ibid. s. 282f.

[444] Man kan exempelvis fråga sig vad de friköp från skatter innebar som ärkesätets landbor i Vrams län i Skåne påstås ha erlagt till Hans Skovgaard under 1520-talet, se ovan s. 189, jmfr liknande på Kullen år 1528, s. 137. Ett exempel på hur kronans fogdar drev upp övertagsavgifterna kring 1520 möter vi i Ålborghus län där Hans Tolder tog städjor på uppemot 40 mark för landbor som ville ha ett arrende som inkluderade barnens besittningsrätt, Venge 1991, s. 121f. Den danska kronan försökte flera gånger under 1500-talet hindra länshavarna att ta återkommande städjor och *husbondhold* av kronans och andras landbor vid ägarskiften samt av änkor. Frågor som sedan återkom flera gånger i Blekinge, Dahlerup 1983, s. 283f, 295. Se även förordningarna gällande Blekinge år 1574 och 1585 i CCD I, s. 577; II, s. 396f, jmfr Fussing 1942, s. 80, Persson 2005, s. 192. Dackes klagopunkter vände sig mot hur en ”fattig man” kunde mista gården innan städjan var slut ”för en ringa fogdemuta”, vilket sågs som en ”osedvanlig” gårdstädja, samt mot att jordfrälset lät bönderna bjuda över varandra med städslorna och att änkor kördes bort från gårdarna omedelbart efter att maken dött, Tegel 1622, II, s. 159, jmfr Vasas svar i GIR 15, 1543, s. 44, 45–48, samt hans begäran att frälset i Västergötland skulle sluta med obilliga städjor och gästningspengar, GIR 14, 1542, s. 375f, jmfr Berg 1893, s. 122.

änkor skulle ha en tryggare besittning av gårdarna och slippa vissa avgifter samt de tilltagande städjorna.[445] Egentligen var städjan en bekräftelse på hur en brukare ingick en personlig värn-relation med jordherren, den var knuten mer till personen än till själva gården, alltså borde en änka erlägga en städja liksom alla andra enligt det senmedeltida arrendesystemet.[446] Men uppenbarligen fanns det i Danmark motsättningar kring änkors innehav av kronogårdar, och under 1560-talet kom det också påbud från kronan om att dess landbors änkor fick behålla gårdarna utan städja så länge de levde, såvida de inte gifte om sig.[447] Problematiken kring änkans besittningsrätt var dock djupt rotad i gränstrakterna, och kan ha haft kopplingar till att kvinnors rättsliga status i området generellt sett var stark. Under 1600-talet kom det propåer från bönderna i Blekinge om änkors besittningsrätt, och om att de ville vidmakthålla en rättspraxis att döttrar skulle ärva lika med söner. Kvinnors arvsrätt till jord var sedan gammalt stark i trakterna kring Värend och Blekinge.[448] Även mer allmänt förefaller kronans landbor i norra Skåne och i synnerhet i Blekinge under 1500-talet ha haft en anmärkningsvärd förfoganderätt över sina gårdar, en rätt som senare kom att motarbetas av kronan och dess ämbetsmän. Städjans svaga position och husbondholdets roll i dessa trakter bör ha haft ett visst samband med detta förhållande. Landborna verkar alltså ha tillkämpat sig eller kvarhållit speciella former av besittningstrygghet, och de menade att dessa rättigheter var gamla. Situationen i början av 1500-talet är dock egentligen oklar.[449]

En annan form av besittning som bönder på olika håll försvarade var nyttjanderättigheter till olika naturresurser – fiske, ängar, och främst

---

445 Se föregående not samt ovan s. 150.

446 Appel 1991, s. 20.

447 Redan 1551 hade man fastställt deras rätt att sitta kvar på gården från makens död till nästa fardag utan att behöva erlägga en ny städja. Steenstrup 1886/87b, s. 676f, Dahlerup 1983, s. 297. Om änkors alltmer stärkta juridiska status i bl.a. arvsfrågor i Danmark från 1500-talet och framåt se Dübeck 2004, särsk. om landboänkor s. 211f, 216.

448 Skånska kommissionen 1669–70 rapporterade att bönderna i Blekinge argumenterade att det var en gammal sedvänja att änkor skulle få sitta kvar på gårdarna, Bergman 2002, s. 209–11. Om arvsrättens historik i främst Värend, L-O Larsson 1964, s. 12–15, dens. 1995, s. 31–53.

449 På 1570-talet kunde kronans landbor i Blekinge exempelvis städsla gårdarna till andra utan lov, argumentet var att om man hade betalt skyld och lagt ned arbete så fanns det en moralisk rätt att fritt förfoga över gården. Detta ifrågasattes av danska kronan under 1570- och 1580-talen, bönderna hade då menat denna förfoganderätt vara ett gammalt privilegium, Bergman 2002, s. 209–11. Om städjans svaga position i norra Skåne under större delen av 1500-talet, se ovan s. 237, samt Persson 2005, s. 192–98, 343f. För Blekinge nämns en ”normalisering” av städjan (*stedsmålet*) under 1570-talet, ibid. s. 193 not 322. Om *husbondholdets* märkliga utbreddhet i Skåne se Cederholm 2004, jmfr Berntsen II, s. 128f, Christensen 1974 (1903), s. 497.

skog. I kapitel 4 såg vi hur bönder i Skåne motsatte sig nykolonisation, inhägnanden och avgifter på nyttjanderättigheter. Konflikterna rörde ofta böndernas hävdvunna kollektiva nyttjanderätt till olika naturresurser, vanligen i form av en lokalt organiserad fördelning av oskiftade markers användning. Mot herrarnas anspråk på äganderätt av utmarker och skogar försökte bönderna vidmakthålla äldre former av parallella nyttjanderättigheter. Den rättsliga argumentationen utgick vanligen från hävd, sedvana, lokala ordningar m.m. Det är emellertid svårt att se i vilken grad herrarnas anspråk baserades på utskiftning av deras och deras landbors andelar i utmarker, eller om de var rent rofferi. Följaktligen framgår det knappast om bönderna uppfattade sig försvara äganderätt eller rätt till nyttjande, men i en del fall kan vi se att bönderna begärde vissa inskränkningar av jordägarnas förfoganderätt.[450] I Småland vidmakthöll bönderna särskilda regler rörande skogsnyttjande, främst en rätt till avverkning som kronan och jordfrälset under 1530-talet kom att vända sig emot. På liknande vis förekom en praxis med att landborna fritt förfogade över en del av gårdsbyggnaderna, något som kom att motarbetas under 1530-talet. Dessutom var bönderna på många håll i Småland involverade i en häradsadministration av skogsallmänningarna. I häradsmenigheter utövade de alltså en form av kollektiv förfoganderätt över allmänningar och där anlagda gårdar, vilket bör beaktas när vi vill förstå sedvänjor rörande t.ex. nybyggen på allmänningsmarker.[451]

Husnödtorft – en statuskultur?

Utöver de mer basala principerna om resursers tillgänglighet och försörjningstrygghet kan vi notera att bönder och allmoge främst i gränsregionen kunde försvara en statuskonsumtion.[452] Statuskonsumtion hade redan länge varit utsatt för olika kontrollförsök. Redan under 1200-talet kom sådana försök från kronan att begränsa lyxkonsumtion och överdåd vid t.ex. bröllop och gästabud och att förbehålla den kungliga familjen vissa klädestyper. Man ville också begränsa användningen av luxuösa plagg hos andliga personer. I slutet av 1400-talet vidgades den kungliga kontrollen över statuskonsumtion. Kung Hans lagstiftade 1491 mot allmogens användning av dyrbarare kläder. De stadgor som utfärdades under 1400-talet i både Danmark och Sverige mot bönders jakträtt och

---

450 T.ex. när Bjäresjö sockenmän 1502 skulle ha fritt ”hygge” i Stubbe Ora trots att det försålts, eller när riddare Oluf Jepsson 1512 gick ed på att kyrkans bönder i Skurups socken skulle få passera hans tillskiftade mark för att nå allmänningsskogen. Om Bjäresjö DDL 6, s. 85, ÆA 4, s. 345, jmfr Skansjö 1992, s. 30f. Om Skurup, Rep. 2 rk., nr 12177, 12180; DDL 6, s. 374f.

451 Se ovan s. 222–24.

452 Annars har bönders förhållande till statuskonsumtion eller ”conspicious consumtion” främst behandlats för senare tider, se Ahlberger 1996.

beväpning kan uppfattas som tilltagande ansatser att monopolisera en rad ekonomiska resurser men också statusuttryck.[453]

Till den småländska senmedeltida kulturen hörde materiella uttryck, som är svåra att nå i skriftliga källor men där arkeologer och andra funnit intressanta särdrag. Lågfrälset i Småland tenderade att bygga små befästa gårdar. Befästningarnas svaga militära funktion tyder på att utformningen i huvudsak utgjorde ett slags statusmarkör i lokalsamhället. På liknande vis etablerades bland bönderna i Finnveden, Värend och i Blekinge vid denna tid de påkostade s.k. högloftsstugorna, som hade starka influenser från stadsmiljöerna. Även dessa bör ha representerat ett slags statusmarkeringar.[454] Vi möter under perioden inga skriftliga uppgifter om en eventuell statuskultur, men intressant nog vände sig senare Dackes klagomål mot fogdarnas ”hat” mot den fattiga allmogens ”goda byggnader” byggda ”på pråål och Wärn”. Man vände sig även mot hur fogdarna inte unnade allmogen att ha vilka kläder de önskade, även om de hade råd att betala ”engelsk Leijsk eller annat”.[455]

Vi kan alltså misstänka att den husnödtorft som allmogen försvarade under denna avhandlings period med krav på egen handel och liknande till delar inbegrep en statuskonsumtion. Militariseringen av den lokala politiska kulturen som vi redan har noterat för södra Smålands del ledde till att bönder gjorde anspråk på rätt till beväpning, skattebefrielser, och en stärkt status på flera vis. Detta kom alltså att samspela med användningen av andra materiella statusmarkörer. Det kan tänkas att den rätt till beväpning som bönderna försvarade delvis var sammankopplad med denna vidare statuskultur, på samma vis som vanligen kännetecknade det traditionella frälset. Principen om husnödtorft gällde alltså inte nödvändigtvis enbart materiellt utrymme för överlevnad och reproduktion,

---

[453] Småberg 2004, s. 68f, jmfr Nielsen ”Luksusforordning” KLNM 11, sp. 2–5. Allmänt om förordningar rörande kläder från 1489 och framåt under tidigmodern tid se Ek 1959, s. 97–118. För svensk del har man annars menat att överflödsförordningar tog fart främst under 1500-talet. Då var det ståndssociala motivet mer framträdande jämfört med senare tider. Sociala skillnader skulle upprätthållas med hjälp av t.ex. begränsningar av vad lägrestånds folk skulle få ha för kläder, se Ahlberger 1996, s. 58f, som framhäver Uppsalastadgan 1546.

[454] Högloftsstugorna kan kopplas till den omfattande handel som skedde i regionen till en rad stadsmiljöer via främst Blekinge, Andrén 2001, s. 181–84, om stånd och status jmfr Gurevic 1985, s. 201f, Reinholdsson 1998, s. 96f. Det medeltida frälsets betoning av ära och därmed status uttrycktes inte minst i materiella statusmarkörer, Hansson 2001, s. 250. Under 1600-talet verkar sydsmåländska bondfamiljer ha utmärkt sig för dyra kläder, tunga silverbälten och liknande, en statuskultur som konfronterades med den tidens överflödsförordningar, Hyltén-Cavallius 1972 (1868), s. 253–56.

[455] Tegel 1622, II, s. 159f.

utan snarare att vidmakthålla en materiell nivå och konsumtionssfär som upplevdes som traditionell och ståndsmässig.[456]

Försvaret av ”stå” verkar även ha gällt kyrkobyggnader. I synnerhet tycks kyrkklockorna ha försvarats med kraft av sockenförsamlingarna i samband med de olika silverskatterna vid denna tid. Efter 1525 restes i flera resningar klagomål rörande kyrkosilverexpropriationerna. Bönderna knöt sockenkyrkans och klostrens materiella utstyrsel till det faktum att mycket bestod av skänker från tidigare generationer, av ”Fäder och Föräldrer”.[457] Hänvisningen till förfäderna är densamma som brukade återkomma i samband med utlåtanden om lokala sedvänjor. Socknen hade att förvalta såväl sedvänjor som ett materiellt arv som överheten gjorde intrång i. Socknens kollektiva rikedom var inte bara en egendom och en ekonomisk buffert, utan kunde presenteras som ett arv och en form av rättfärdig stå.

Likhetsprincipen

Börje Harnesk har för sent 1500-tal arbetat med två uttryck för likhetsprincipen i samband med bönders protester mot skatters utformning. Det förekom att bönder jämförde sig geografiskt och önskade samma förutsättningar – ofta jämförde man då landskapsvis. Eller också menade man att olika betingelser som t.ex. klimat skulle beaktas för att rimligt kunna bedöma böndernas produktionskapacitet. Det första sättet att jämföra sig med varandra verkar ha varit avhängigt en viss grad av integration av riket. Allmogen i nytillkomna landsdelar använde inledningsvis snarare den egna sedvanan som argument. Den andra varianten innebar att allmogen ibland menade att ojämlikhet skulle beaktas. Vanligen syftades då till att resursstarka skulle betala mer än resurssvaga. Detta argument kunde också användas av kronan, som när Gustav Vasa legitimerade skatteoffensiven kring 1540 med att de rika bönderna skul-

[456] Svenska bönder förefaller ha använt begreppet i en mer defensiv mening under senare delen av 1500-talet. Om deras då återkommande användning av husnödtorftsprincipen som tröstlös, se Harnesk 2003, s. 48–51.

[457] Om Västgötauppproret Berntson 2000, s. 103f, 106. I Dackes klagomål ingick en punkt om att det från kloster och kyrkor tagits monstrantier och andra ”ornamenta”, och allt det ”Fäder och Föräldrer tijt til Gudz loff förordnet och giffuet hadhe”, så att det snart var lika ”ljuvt att gå uthi een ödhe Skogh som i een Kyrckia”, se Tegel 1622, II, s. 159f. Protesterna mot olika silverbeskattningar av inte minst kyrkklockor var återkommande, med oro i Danmark 1527 och 1531, och i Sverige kring 1531, mycket tyder på att just kyrkklockor var det sockenförsamlingar allra helst ville behålla, Källström 1939, s. 16, 36f, 86, se även Heise 1875/76, s. 287, Erslev 1879b, s. 93, Arup 1932, s. 436, Appel 1991, s. 137 med hänvisning till Rørdam. Om klockupproret 1531 i Sverige se Hildeman 1946.

le bidra mer så att de ej satt ”kejsarfria”.[458] Även för 1520-talet har det belagts att allmogen använde likhetskriterier med riket som samlande enhet, ”ett subjekt som de själva ingick i”, men ”då uppfattad som en union av landskap/tingsområden som står lika inför riket/kungen”.[459] Troligen stärktes allmogens möjligheter att hänvisa till varandra på riksnivå i Sverige under tidigmodern tid i och med framväxten av riksdagen som ett politiskt organ och som forum för ett organiserat bondestånd.[460]

I Småland möter vi under avhandlingsperioden flera gånger ett likhetsbaserat agerande från bönderna. Man ville ha samma pålagor och uppbådsplikt som grannarna, men detta gällde oftast i regionen – inom Småland eller möjligen de närmaste trakterna i Östergötland. Vi ser det tydligast i hur de småländska häraderna hänvisade till varandra under förhandlingar om uppbåd. Exempelvis menade Svante Nilsson att Västra härads dröjsmål med att sända uppbåd till Kalmar 1507 ledde till att alla grannhärader ville vänta med sina uppbåd för att se vad Västra gjorde. Detta besvarades av Västra härads allmoge i ett besvär med att de menade sig ha gett mer än andra i Småland, och att detta därför i rättvisans namn borde vara nog:

> *for thi thet ær bewisliget thet wii haffve hafth ijdermere wt lægning i thet her herret en nogen annen stadz her i smoland*[461]

På liknande vis argumenterade Norra Vedbos allmoge 1509 att de inte kunde ge besked till Svante Nilssons fogde om hur mycket kostgärd de skulle ge innan de fått besked om hur mycket grannhäraderna och Östergötland skulle ge.[462] Vid förhandlingar om en gengärd i Finnveden 1507 hänvisade häraderna upprepade gånger till varandra och fogden fick resa fram och tillbaka mellan tingplatserna. Här förefaller allmogen ha använt någon form av likhetsprincip för härader inom ett ”land”, och menat att menigheterna i och för sig hade beslutskraft var för sig men samtidigt ville ha samma nivå på pålagorna. Något liknande ska ha inträffat i Östergötland kring 1526, en situation som överheten försökte

---

458 Harnesk 2003, s. 60–62. Lerbom har för Gotland visat hur det efter övergången till Sverige tog ett tag innan geografiska jämförelser gjordes. Först hänvisade man oftast till sedvanan från dansk tid, men sedermera alltmer till bönders förhållanden i det svenska riket, Lerbom 2003, s. 215–18, jmfr om blekingska bönders klagomål över skatter och lokalt ojämlika resurser under 1600-talet, Bergman 2002, s. 195.

459 Om 1520- och 1530-talen i Sverige, Gustafsson 2000, s. 297.

460 Om det svenska bondeståndets formering genom riksdagsarbetet under sent 1500-tal, Holm 2002.

461 Svante Nilssons brev BSH 5, nr. 148. Västra härads svar SA 795, efter avskrift i RA.

462 BSH 5, nr 275.

undvika.[463] En likhetsprincip skymtar också i Västbos skattebönders klagan 1506 på en gammal laga gärd som innebar att de fick lägga ut mer än andra skattebönder.[464] Troligen förekom det en uttalad likhetsprincip vad gällde landboförhållanden inom lokalsamhällena, men källäget ger inte inblick i detta. Senare kan man i Småland möta protester mot hur vissa bönder erhöll särskilda förmåner av sina jordherrar.[465] Likhetsprincipen kan också ha bidragit till de krav på enighet som redan har diskuterats, inte minst i samband med regeln att alla bönder skulle delta i uppbåd.

Vi möter däremot inga exempel på att allmogen använde sig av jämförelser över riket vad gällde pålagor.[466] Snarare var det kronan och kyrkan som använde en föreställd riksstandard som argument mot bönders krav på undantag för lokala sedvänjor. Vi ser det i samband med extraskatter, uppbåd och tionden. Argumentationen utgick från att alla undersåtar hade samma plikter genom vad som stadgades i lagen. I sturarnas fall förekom också en lojalitetsbaserad likhetsförståelse där man hänvisade till hur andra delar av riket bidragit till kampen mot yttre fiender. Fogden Lars Pedersson menade sig ha argumenterat mot Finnvedenbornas ovilja att betala genom att hänvisa till att resten av riket gav mer i gengärd än de, och att deras olydnad och dristighet kunde leda till att de fick övriga rikets allmoge ”på halsen”.[467] På samma sätt skrev riksföreståndaren Svante Nilsson till de härader i södra Sverige som inte erlade den stadgade häradshövdingeräntan att de ”innehalle” mer än övriga riket.[468] Talande är hur Hans Brask 1527 argumenterade för att det bästa vore att möta dala-allmogens protester med en sänkning av hjälpskatten för dem, även om han visste att detta skulle leda till krav på liknande sänkningar på andra håll i riket.[469] Senare vände kronan sig alltmer mot

---

463 I Finnveden tog slutligen fogden hjälp av det lokala frälset för att genomdriva en skattesats, BSH 5, nr 116, jmfr Härenstam 1946, s. 139f, och ovan s. 74. Hans Brask klagade 1526 över att östgötska härader hänvisade till varandra under förhandlingar om en hjälpskatt, och rådde därför Gustav Vasa att säga till sina fogdar att inte förhandla med flera härader i taget, HBr nr 469, s. 500f.

464 SA 478. Förhållandet hade ännu ej ändrats år 1538 då skatten fortfarande låg på 1 mark/skattebonde jämfört med Sunnerbos 6 skilling, Härenstam 1946, s. 135.

465 Vid denna tid var det inte ovanligt att landbor såväl i Skåne som i Småland tilldelades jakträttigheter, fick undantag från gästning m.m. av sina jordherrar, oftast som belöning för en administrativ roll inom godsegendomen. Detta protesterade Uppvidinges bönder mot 1551, de menade att alla bönder skulle ha samma rättigheter, GIR 22, 1551, s. 474.

466 Vi kan jämföra med hur Hälsinglands allmoge 1531 åberopade att de inte var rättvist beskattade jämfört med andra områden i riket, Gustafsson 2000, s. 299.

467 Lars Pedersson till Svante Nilsson, 5 mars 1507, BSH 5, nr 116, s. 152.

468 ”forvndrar mich gantz storlige huar aff i tage eder sadane dyrffue atj nidder legger och innehalle met eder for^ne^ kronennis Renthe mere i en andra dannemen göre kringhom menige Swerigis Riche”, Svante förmanade allmogen att utgöra räntan ”som andra dannemen göre her i Richet”, SA 104, efter avskrift i RA.

469 HBr nr 534, s. 562f.

företeelsen med lokala sedvänjor. Gustav Vasa argumenterade mot Finnvedenborna i samband med en konflikt 1539 att deras lokala sedvänjor var egendomliga privilegier som ingen annan hade i riket.[470]

På danska sidan finner vi sällan någon liknande likhetsargumentation på lokal nivå. Orsaken kan vara att vi saknar källor rörande lokala skatteförhandlingar som de i Småland. Däremot kan man i enstaka fall finna liknande argumentation rörande naturresurser, som när kronans bönder i Påarp i södra Halland 1503 supplikerade om att få fiska i Laxvik som alla andra ”undersåtar” i byn.[471] Liknande argument kan man finna i en lokal ordning om ängstillhörigheter, så att vissa landbor fick andelar i en höskörd från en äng för att uppnå jämlikhet med övriga landbor.[472] Eftersom flertalet konflikter i de frälsejorddominerade områdena rörde rättigheter till naturresurser vilka upprätthölls inom byar och socknar, fanns det troligen sällan grund för likhetsargument på regional nivå. Undantag möter vi i gränsregionen. De kringliggande gränshäraderna ansökte om samma privilegier som Göinge 1523 men nekades av kronan. De hade rimligen åberopat någon form av likhet med Göinge, men vi vet inte hur de egentligen motiverade dessa privilegier.[473] Kyrkan använde likhetsprincipen vid genomdrivandet av särskilda pålagor. 1500 stadfäste ärkebiskop Birger att helgonskylden skulle erläggas av alla brukande bönder, då många gårdar – i synnerhet i Göinge – beboddes av flera bönder vilka vägrade erlägga mer än en avgift. Motiveringen att en plikt skulle gälla alla användes också av kyrkan och kronan om gästningen, tiondet och andra avgifter vid denna tid.[474] En möjlig bidragande faktor till oroligheterna 1524–25 i Skåne var att de nya skatterna inte bara var omfattande utan även innebar att kronans landbor av alla kategorier skulle bidra till en skatt som adelns veckodagsbönder slapp. Denna förskjutning bör ha stridit mot principen att alla skulle bidra till rikets utgifter och ha skapat spänningar mellan landbogrupper. Här kan vi bara spekulera huruvida detta verkligen utgjorde ett motiv till protesterna, men det bör åtminstone ha förstärkt den irritation mot aristokratin som redan visats vara ett viktigt element.[475]

Likhetsprincipen användes också av Kristian II i hans brev till den danska allmogen i samband med oroligheterna 1523–25. Han hänvisade

---

470 Till Västbo 25 april 1539 om den fodring och ollongäld bönderna då hållit inne, GIR 12, 1538–39, s. 188–90.

471 Rep. 2 rk., nr 9892.

472 Vittskövle förlikning 1520, tr. i bilaga till Jørgensen 1991, s. 61–64, se vidare ovan not 438.

473 FFR, s. 13, om tolkningen av brevet som ett nekande se ovan s. 157 not 400.

474 23 juni 1500, DDL 5, s. 427f. Flera domar mot enskilda lokalsamhällen användes som prejudikat för övrig allmoge, t.ex. domen mot Kropps sockenbönder om tiondeplikterna 1508, DDL 6, s. 255–57.

475 Se ovan s. 131.

till den klassiska idén om allas likhet inför lagen. Framför allt vände han sig mot hur aristokratin vrängde lag och rätt till sin fördel och hindrade allmogen och lågfrälset att uppnå rättvisa.[476] Denna variant av likhetsprincipen var allmänt spridd i Europa, inte minst med det ofta uttryckta idealet att kungen skulle tillse att alla, fattiga som rika, skulle få skydd genom lag och rätt.[477] Den mobilisering som skedde kring lagen i Sverige under dessa år verkar liksom protesterna mot aristokratin i Danmark delvis ha kunnat utgå från en legalistisk likhetsprincip.

Och religionen då?

Den kristna tron och religionsutövningen var en ytterst central faktor i människornas liv i Norden kring 1500, och detta återspeglades i deras värdesystem och språk.[478] Religionen var en av de viktigaste sammanhållande länkarna i samhället, och utgjorde en avgörande grund för överhetens auktoritet. Den användes för att legitimera furstar såsom utvalda av Guds nåde, och för att åstadkomma en sakralisering av lagarna.[479] De rättslärde förde utförliga diskussioner kring gränssättningarna mellan skriven lag, sedvänjor, Bibelns ord, naturrätten och den gudomliga rätt som furstar och herrar kunde uppenbara.[480] Inom lokalsamhället var den kyrkliga arenan, ritualerna och sammankomsterna centrala, och utgjorde viktiga delar av det gemensamma liv man levde. Därför är det att vänta att man finner religiösa uttryck i dialogen mellan undersåtar och herrar.

Forskning om allmogens suppliker och besvärsskrivelser under 1600-talet har också framhävt att de religiösa kategorierna då var ofta förekommande. Karl Bergman har påvisat hur sådana texter bar på tydliga kristna predikoinflytanden. De kristna normerna användes medvetet för att stärka böndernas argumentation. Man underströk å ena sidan samhörigheten med överheten, men markerade å andra sidan med hänvisningarna till det gudomliga att det fanns en högre auktoritet som vaktade på den världsliga överheten så att denna uppfyllde sina skyldigheter. Det underliggande budskapet blev att om de världsliga herrarna agerade milt och efter böndernas önskemål, skulle Gud ej straffa dem. Herrarna

---

476 T.ex. en rapport om stämningsläget i Jylland samt Kristians brev 23 maj 1525, CIIA s. 888–91, 900–06, se vidare ovan s. 251–56.

477 Hicks 2002, s. 25.

478 Ericsson 2003, s. 156 med referenser. Även t.ex. Österberg 1992, s. 85, Gustafsson 2000, s. 285–87, Bergman 2002, s. 298–305.

479 Guenée 1985, s. 67–72, som dock framhäver en tilltagande teknokratisering av de västeuropeiska furstarnas sätt att legitimera sin maktutövning under senmedeltiden.

480 För en genomgång av sådana diskussioner i anslutning till straffrätten i tidigmodern tid i Sverige och internationellt, Lindberg 1992.

kunde också vinna ära och stöd genom de välgångsböner som bönderna erbjöd i utbyte.[481]

I forskning rörande moral och rättsuppfattningar under tidigmodern tid har den kristna utgångspunkten ofta betonats. Varje gärning ansågs vara relaterad till både äran – den världsliga gemenskapen, och till Kristus. Äran och tron förhöll sig till varandra som kropp och ande.[482] Niklas Ericsson som studerat Stockholms domböcker från senmedeltid fram till 1600-talet noterar dock att det ej förekom mycket av explicita religiösa motiveringar eller religiös argumentation vare sig i de gamla medeltida lagarna eller i rättspraxis. Hans slutsats är att föreställningar om den sociala ordningen under äldre tid vilade mer på lag och moraluppfattningar än på religiös auktoritet, och att kristet-religiösa kategorier tilltog under 1500-talet men främst i rättsligt normativa källor. Emellertid förekom under senmedeltiden en särskild kristet-religiös motivering som ofta användes. Man vädjade i rätten med hjälp av hänvisningen ”för Guds skull”, en motivering som under 1500-talet alltmer avlöstes av en rad moraliskt-rättsliga men inte explicit kristet-religiösa kategorier.[483] I annan internationell forskning har det framhållits att kristet-religiösa argument sällan spelade någon huvudroll i senmedeltidens bondeprotester, inte ens när bönder allierade sig med radikala religiösa rörelser. Det stora upproret 1525 i Tyskland bar på starkt antiklerikala drag, men från böndernas håll var det snarast kyrkans och de världsliga herrarnas maktutövning man vände sig emot, inte religionen som sådan. Den folkliga reformationen rörde snarare institutioner och andlighetens administrativa strukturer än religiösa trosföreställningar, och den omdiskuterade hänvisningen till en Guds lag var snarare ett legalistiskt argument utifrån den tidens diskussioner om naturlig och gudomlig lag, än ett explicit religiöst uttryck. Även på andra håll användes kristna kategorier i synnerhet som förstärkning av hänvisningar till lag och rätt.[484] Samtidigt är det nog för enkelt att dra slutsatsen att en kristen självförståelse inte ingick i moral- och rättsuppfattningar före sent 1500-tal, men den byggde förmodligen mer på principer om den kristna gemenskapen, församlingens funktion och liknande.

---

481 Det skall dock sägas att det var få besvär som använde denna typ av retorik i hans material, dessutom med tydlig geografisk variation, Bergman 2002, s. 299–304.

482 Aalto/Johansson/Sandmo 2000, s. 203–06, som också framhåller den särskilda lutherska färgningen i 1600-talets ortodoxi.

483 Ericsson 2003, s. 157–70, ett kapitel har den talande titeln ”Den kristna moralen – en överraskande tystnad”

484 Cohn 1978 (1970), s. 198. Jmfr dens. 1979 med betoning på att bönderna i upproret 1525 främst tog till sig reformationens ekonomiska antiklerikala aspekter. Om böndernas användning av ”Guds lag” under upproret, Blickle 1993, s. 140–49. De kristna uttrycken var däremot påtagliga i besvär och liknande material från franska bönder under sent 1500-tal, Bercé 1974, bd 1, s. 273f.

Det förekom dock förvisso tydliga kristna element i den senmedeltida politiska kulturen. Riksstyrelsen uppmanade exempelvis ofta allmogen att de skulle agera som goda kristna.[485] Frekventa argument om att man borde uppnå fred och hade en kollektiv plikt att försöka återupprätta en samhällelig harmoni korrellerade med kristen moral och etik. Rättsliga och religiösa föreställningar kring uttryck för frid och oro låg nära varandra. Det kan vi se t.ex. i hur man i text och bild framställde situationer i samband med mötesfrid och hur parter på möten kunde sitta stilla eller resa sig (en tydlig markering av att bryta friden). Samma korrespondens finner vi i den medeltida föreställningen om de två svärden, det världsliga och det andliga.[486] I försök att diskreditera motparten i striderna mellan riksföreståndarna och de danska kungarna återkom såväl anklagelser om okristlighet som tyranni, även det senare hade starka kristna konnotationer. Utöver anklagelser om övergrepp och olagliga skatter framhävdes t.ex. den danska sidans brott mot kyrkofriden i samband med stridigheterna i Småland som graverande omständigheter. På samma vis anklagade Kristian II aristokratin för att ha agerat okristligt mot allmogen och inte ha insett att alla var jämlikar inför Kristus, och framhöll hur han själv skyddade kristliga sedvänjor. Men som redan påpekats var tyranners brytande av lagar och löften, och deras ohederlighet, det som underströks tydligast.[487] Kyrkan använde kristen argumentation för sina rättigheter, men inte i någon exceptionell grad. Vid konflikter om t.ex. allmogens tiondeplikter framhölls världsliga rättsliga argument i högre grad än religiösa.[488] Däremot blev den religiösa färgningen av pro-

485 Gustafsson 2000, s. 285f, som noterar att argumentet användes för att genomdriva territoriell enhet.

486 Reinholdsson 1998, s. 109–15 passim.

487 Se ovan om frihet och tyranni. Svante Nilsson framhävde i ett öppet brev i juli 1511 en dansk attack mot fem bönder som tagit tillflykt i en kyrka på Öland, ”thom feladhe kongens folk vtoff medh en falsk dagtingen, som theres gamble plægsiidh varith haffuer, och strax mördhæ och sloge thöm ömckligæ i hæll, i samme leijde och felighet, moth all ære och rædelighet, ther Gudh sigh vtoffuer forbarme, ath oss Swenske men aff thöm skall holles hwasken ordh eller loffwen”, BSH 5 nr 369, s. 466. För exempel på Kristian II:s retorik se ovan s. 254. Jmfr Gustafsson 2000, s. 286, 297, samt mer allmänt om rättssynen rörande furstens förhållande till dygdeetik, lagen och t.ex. ärlighet, Lindberg 1992, s. 233–63.

488 I domen mot Kropps socken framhöll t.ex. ärkebiskop Birger att altarmaten som bönderna avlagt av ”deris egen dristelse” skulle erläggas ”ubrödelig”, ”rettelig” som av arild och god sedvänja, och som bönderna var ”for gud rettelig plichtige”, DDL 6, s. 255–57.

tester starkare i Sverige under 1520-talet, men troligen var det klerikala inflytandet då avgörande för protesternas utformning.[489]

I kapitel 3 fann vi att bönder och allmoge under senmedeltiden ofta var motsträviga mot andliga institutioner, men konflikterna rörde ekonomiska aspekter. Det var kyrkans ämbetsmäns girighet och deras inblandning i världslig makt och rätt man vände sig emot, och det var kring detta reformatorer och bönder kunde samlas. När kronan använde sig av reformatoriska argument under 1520-talet anslöt sig ofta bönder och allmoge, men då med förbehållet att de andliga tjänsterna skulle förbli ohotade. Den religiösa utövningen och de andliga institutionerna var två olika saker.

I de bonde- och allmogesuppliker jag har tittat på finner jag ingen utpräglad kristen-moralisk argumentation. Däremot var en del fasta formler återkommande, i synnerhet i hälsningsfraserna. En vanlig inledning i såväl besvär från allmogen som i privata brev mellan högreståndspersoner var en hälsning, som anknöts till Gud och ofta uttryckte ödmjukhet, ”allas vår ödmjuka hälsning med Gud”[490] ”vår ödmjuka trogna tjänst nu och alltid tillforne sänd med Gud”, ”med vår herre Jesus Kristus”, …”med wor herra”.[491] På liknande sätt återkommer ofta i avslutningen efter att en vädjan framställts ett ”här med eder Gud befallandes”, ofta med tillägg av ett helgonnamn som s:t Erik, s:t Olof eller s:t Sigfrid, i enlighet med senmedeltidens kult av helgonkungarna.[492] Användningen hade sin motsvarighet i riksföreståndarens kungörelser, där uppmaning-

[489] Dalarnas allmoge menade i ett brev 1525 att Gustav Vasa förbrutit sina eder, som förutom att försvara lag och rätt innefattade en rad kristna kategorier; att älska Gud, styrka kristen tro, beskärma kyrkan, försvara änkor, värnlösa kvinnor och faderlösa barn samt älska Sveriges allmoge, dessutom hade hans beskattningar och silverkonfiskationer av kyrkor, kloster, munkar och präster varit okristliga, Stensson 1947, s. 298.

[490] Ex från SA 795, liknande SA 513, BSH 5, nr 349.

[491] SA 801, BSH 5, nr 390, BSH 5, nr 267.

[492] SA 458, 513, 795, BSH 5, nr 267, 390. Med tillägget ”ey mæra i thetta sijndn” från Vadsbo SA 426. Om helgonkulten av för svensk del i synnerhet s:t Erik, Ahnlund 1954. Om kulten som protonationalistiskt mobiliseringsmedel, Reinholdsson 1998, s. 52–55.

ar och löften förstärktes med hänvisningar till Gud och helgonkungar.[493] Ibland åberopar besvären Gud som vittne vid sidan om exempelvis riksföreståndaren. När Östra härads allmoge önskade en annan länsherre för att få ett bättre beskydd skrev de:

> *Thet wij skulle swa antwordes in i allis wares fiendhes hendher, thet klaffve wii haskeligh for Gud och eder och bedis annen hielp och trösth en dhet, i antworde oss swa i fiendde hender* [494]

Riksföreståndaren kunde göra liknande hänvändelser när han exempelvis försvarade sig mot rykten och anklagelser.[495] Formaliseringen av fraserna i allmogens brev beror säkerligen på att man oftast begagnade sig av en skrivare, en präst eller liknande. De få danska supplikerna har en friare komposition, inledningsfraserna är korta och följer inte fasta formler på samma vis. Vallösaböndernas klagan över Jens Holgersson åberopar Gud som vittne till övergreppen och till deras ”vänskap” till kungen i avslutningen av brevet. En individuell supplik som rörde Nils Hack på Lindholm vädjar om hjälp ”för Guds skull” i inledningen, och det är värt att notera att termen ”för Guds skull” vid denna tid åtminstone inom andliga institutioner associerade till hjälp utan motprestation.[496]

---

493 Se t.ex. Svante Nilssons kungörelse till Skara landsting 15 jan. 1506 då han lovade ”Jach vill hollæ eder vedh Sancte Erich konungs lagh och gode gamble sedwenier” och tillade att allmogen skulle ha sin förtröstan till Gud om frid, vilket de skulle få ”nesth Gudz hielp och Sancte Erich konings”, BSH 5, nr 60, s. 78. Jmfr hans kungörelse till Smålands allmoge 22 jan. 1505 med förbud att läsa kung Hans brev, förmaningen avslutas med att Svante lovar garantera befolkningens väl och ve så länge han lever ”thet Gud kenne. Hanum eder befallendes och Sancte Erich koning med liiff och siel thil ewig tiid”, BSH 5, nr 28, s. 34. När Svante 1507 uppmanade allmogen i Södra Vedbo och Västra om ett uppbåd till Kalmars belägring skrev han att om allmogen ställde upp så hoppades han att belägringen snart skulle kunna avslutas ”Mich hopas till Gud och alle richesins patroner”, BSH 5, nr 148, s. 199. I maj 1508 lovade han allmogen i Kalmar län att försvara dem mot danskarna och aldrig låta svenskarna falla i danskarnas händer, ”Förre skal jach ther erlige döö pa marken, sa sannelige hielpe mich Gud och alle helge richesens patroner”, BSH 5, nr 199, s. 261, Sten Sture d.y. liknande om att hålla allmogen vid s:t Eriks och Sveriges lag och sedvänjor och veta allmogens bästa ”thet kenne Gud och alle richesins helge patroner, them jach eder alle befaler med liiff och siell tiil ewigh tiid”, BSH 5, nr 417, s. 523f. Se även ovan s. 450.

494 BSH 5, nr 20.

495 Svante Nilsson försvarade sig mot anklagelser för att driva krig för privat vinning, ”at Gud skal bäre oss vitnä, ath vij ey före örlog aff nogen vellosth, vthen nödde och trengde tiil at forswara oc värie oss hem tiil vort eghet, och vele ther om vara bekende for Gud, alle cristelige herrer och förster, för huem thet heltzst komma kan”, kungörelse till Kalmar län i maj 1508, BSH 5, nr 199, s. 261.

496 Odat. brev i Indgaaende Breve før 1523, samt Klage over Niels Hack paa Lindholm, ca 1514–17, Indk. Breve og Indlæg 1513–23, båda i B 38, D.K., DRA. Om termen ”för Guds skull” se Kellerman 1935/40, bd 1, s. 370.

De fasta formlerna med en hälsning med Gud förefaller utgöra en markering av gemenskap. Trots en pågående konflikt ville man understryka den övergripande samhörigheten i en kristen gemenskap, även i de mest framfusiga småländska besvären. Den ofta återkommande avslutningen att Gud och s:t Erik ”befallde” tillsammans med den tillskrivne herren, förefaller ha en dubbel mening. Dels erkändes därmed herrens auktoritet, dels påmindes han om Guds vakande öga och om de gamla helgonkonungarnas status som milda, goda och förankrade i gamla lagar och goda sedvänjor. Vi kan alltså ana samma dubbelfunktion som påvisats i bönders skrivelser under 1600-talet. Religiösa termer användes också för att understryka sanningsenlighet i samband med tingsvittnen. Tillfrågade ådermän svarade ”paa thares tro, syell oc sanninghen och hemmeriges deel” i samband med vittnesmål om skatteförhållanden i skånska socknar 1501, och i ett annat ärende kom en herreman till en sockenmenighet och:

> *spordhæ them allæ openbaræ ath, badhæ gamlæ och vnghæ, ffor manet them paa therres siællss salighedh och for gwdz rætwishet skyldh ey ath ffor trv seydh eller høsell eller nagher w wellighæ j nagræ madhæ, mæn seyæ sanninggen ther om*[497]

Den religiösa färgningen av sanningsbegreppet användes som edsinstrument av spörjande herremän, men detta var inte oproblematiskt. I ett intressant fall uppmanades en ålderman 1509 att på sin själs salighet vittna om skogsförhållandena mellan Önnestad och Skepparslöv. Svaret blev:

> *danneswän, du torf intet formana migh på min siähl, iagh är een gammal man wed pasz 100 åhr; derföre will iagh säija så mycket, som iagh kan för gud answara*

Därpå förklarade han att ingen herreman tidigare begärt avgifter för skogsrättigheterna i trakten.[498]

I övrigt lyser de explicita kristet-religiösa hänvisningarna med sin frånvaro. Säkerligen användes de exempelvis inom den kyrkliga sfären, och vi kan också finna enstaka uttryck för konflikter kring heliga handlingar. När danskarna inföll i Småland 1520 nämns att några fallna småländska bönder skulle steglas och begravas i ovigd jord då de stämplats som förrädare. Andra bönder från samma socken misstyckte, anföll det danska fästet och återbördade kropparna ”4 eller 6 miler ther fra” till den egna kyrkogårdens vigda jord ”emoth sancti Erici Louff oc reth”.[499] Vi kan dock inte veta om orsaken var att bönderna misstyckte om för-

[497] DDL 6, s. 3, 59f.
[498] DDL 6, s. 290f.
[499] Sören Norbys brev, tr. i (sv) HT 1900, s. 302.

räderibegreppets utsträckning eller om de helt enkelt ansåg att danska kronan var fel herre att utdöma ett sådant straff. I alla fall framgår ett inte överraskande önskemål hos sockenbor att ha de sina i den egna vigda jorden. Något liknande skedde vid Sten Sture d.y:s belägring av Stäket, då den belägrade ärkebiskopen lät avkläda några fallna bönder och vägrade dem begravning med argumentet att de var upproriska kättare. Detta gjorde Sten Sture sedan en poäng av i en relation om händelserna. Mot ärkebiskopens anklagelse om kätteri framhöll Sten ärkebiskopen som driven av en ”ocristelige hetzskhet” mot riket och allmogen.[500]

I samband med större oroligheter kom under 1520-talet både i Skåne och Linköpings stift/Småland vissa propåer om kopplingar mellan bönders upproriskhet och lutherska influenser.[501] Ovan har diskuterats vissa möjliga paralleller mellan den begynnande reformationens kritik och böndernas attityder gentemot de andliga institutionerna. Bönderna förefaller ha delat åsikterna att de andliga institutionernas världsliga makt skulle begränsas, medan de däremot önskade vidmakthålla institutionernas kapacitet att utöva sina andliga tjänster.[502] Men vi finner knappast några tecken på att bönderna använde sig av ett utpräglat reformatoriskt språkbruk, och det överensstämmer med övrig forskning om att bönderna i religiöst hänseende var förhållandevis konservativa vid denna tid.[503] Det finns i och för sig spridda tecken på att argumentet om Guds lag nådde bönder i andra delar av Danmark under dessa år. Mogens Gøye skrev i samband med de jylländska oroligheterna 1527 om hur allmogen i Jylland vägrat betala biskopstiondet med hänvisning till att de ej var ålagda att erlägga dessa efter Guds och landets lag. Men mer än så vet vi inte.[504] I Malmö kom Guds lag dock under reformationsåren att användas med syftet att kunna kritisera den adliga och världsliga överhetens ”okristliga” tyranni. Med Guds lag på sin sida kunde stadens borgerskap ställa krav på att överheten skulle följa kristna påbud, krav som innebar en rad politiska och ekonomiska anspråk.[505]

---

500 Wieselgren 1949, s. 186–89.

501 Hans Brask menade att oroligheterna i hans stift underblåstes av lutherskt parti, bl.a. i samband med att allmogen återtog kontributionen 1524, samt med konflikterna i Söderköping, HBr nr 214, 223, 228. Tyge Krabbe varnade i en sedel Fredrik I för ”Luthers parti” i samband med upproret i Skåne 1525, Tyge Krabbe till Fredrik I, Åhuslägret 30 mars 1525, *Diplomatarium til Familien Rosenkrantz's Historie* s. 64.

502 Se främst ovan i kap. 3, t. ex. s. 181, 192–96, 199f samt s. 429–41.

503 Holmquist 1933, s. 225f, Berntson 2000, s. 100–11. Jmfr Larsson om Dackeupproret som utifrån en analys av möjliga taktiska bedömningar under upproret gör en försiktig slutsats rörande böndernas kyrkopolitiska hållning, L-O Larsson 1964, s. 344–47.

504 Heise 1875/76, s. 290, Wittendorff 1988, s. 228f.

505 Lundbak 1985, s. 95, 118–20, 149.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag försökt fånga vilka föreställningar och principer som användes av bönderna i den politiska kulturen. Eftersom direkta kvarlevor med böndernas egna ord är förhållandevis få har jag försökt arbeta kontextualiserande geonom att fokusera på såväl argumentation som protester i praxis. Metoden innebär att jag försökt komma åt inte enbart artikulerade värderingar utan även implicita värderingar som förefaller ha varit involverade i motståndsförlopp som av denna anledning närstuderats. Även överhetens argumentation har använts. Syftet har då dels varit att belysa innebörden i vissa förekommande tankefigurer, men dels också att belysa allmogens ställningstaganden, i synnerhet när argumentationen syftat till att mobilisera allmogen.

Generellt förekom det bland allmogen en stark önskan om inre och yttre fred. Under krigföringen försökte man på olika vis driva på eller själv ansvara för fredsförhandlingar eller undslippa vedergällningsaktioner. Vid mer vardagliga rättsliga tvister om resurser föredrogs vanligen konsensusbeslut och förlikningar för att undvika slitningar inom ett lokalsamhälle. Men om krig eller mer våldsamma konfrontationer blev oundvikliga förekom det en repertoar av argument och principer.

De vanligast förekommande principerna syftade till att undersåtar hade rätt till beskydd av överheten, och att överhetens motsvarande rätt till resurser skulle jämkas i förhållande till olika former av moralisk ekonomi och sedvänjor. I de krigsutsatta gränsregionerna ser vi att reciprociteten ofta var anmärkningsvärt uttalad. Bönder kunde kräva fred eller beskydd med argumentet att pålagorna annars inte skulle vara legitima. Man ställde krav på att frälset och kronans män skulle fullgöra sina plikter, vara närvarande och gärna ha koppling till bygden. Det var överhetens plikt att vidmakthålla det yttre militära, och det inre rättsliga beskyddet. När övergrepp gjordes mot dessa principer uppfattades det som legitimt att protestera. De många resurskonflikterna kring slättbygderna i Skåne återskapade ungefär samma grundläggande mekanismer. Bönder behövde och begärde beskydd för att garantera sin hävdvunna användning av skog, beten och liknande. De argumenterade utifrån lagen, privilegierättigheter och principen om den gode herren för att få det beskydd de behövde. Inte minst ville man ha stöd av kungen och ärkesätets centrala organisation mot ämbetsmäns övergrepp, mot den våldsskapande konkurrens som rådde mellan kyrka och krona liksom inom respektive förvaltning, samt mot den offensiva jordadelns skärpta anspråk på naturresurserna. Dessa motsättningar ledde ofta till konflikter inom lokalsamhället – inte sällan mellan olika bönder – och hanterades med olika strategier. Antingen krävde bönderna att den lokala kunskapen om traditionen skulle styra, eller så begärde man regleringar och förlik-

ningar under kronans hägn. Beskyddet var ofta en princip som grep över andra principer och normer.

Säkerligen förekom det inom lokalsamhället föreställningar om moralisk rätt till husnödtorft och liknande, men i kommunikationer till herrarna var det vanligen beskyddet av de rättigheter som garanterade denna husnödtorft som var det centrala. Det förekom inte sällan en intressegemenskap mellan jordherrar och deras egna landbor, ett slags konfliktsämja, i de gemensamma konflikterna med andra parter. Här kunde bönderna åtminstone retoriskt använda sig av principer om den gode herren och hans plikt att beskydda. Herrarnas föreställda skyldighet att försvara sina underlydande kunde emellertid också vändas till ett kontrollverktyg, vilket verkar ha stärkt en samtida irritation mot aristokratin och länsherrarna som inte ansågs uppfylla sina plikter utan istället använde rätten i egna intressen. Eftersom allmogen eftersträvade kungens värn verkar man ha velat ligga direkt under kronan. Någon form av direktkontakt ansågs önskvärd på många håll inte minst vid lokala tvister om länsinnehav och vi kan skönja att allmogen hyste en aversion mot länsväsendet i både Småland och Skåne. Under 1510-talet och framåt använde kronan i bägge länderna återkommande argumentet att allmogen ville ligga under fataburen, och verkar ha fått stöd för det från berörda menigheter. Återfeodaliseringen av den danska länsförvaltningen 1523 verkar ha varit en viktig orsak till det efterföljande bondeupproret.

I suppliker och hyllningar användes vanligen principer som underströk böndernas lojalitet. De framhöll sin fattigdom och i synnerhet sin utsatthet, och lovade herren sin trohet och tjänst. De i och för sig inte så starka religiösa inslagen i kommunikationen tyder på att man medvetet använde en dubbel betydelse; bönderna utlovade trohet och kristen gemenskap men påminde också om att herrens uppfyllande av sina plikter iakttogs från högre håll. När spänningar tilltog kunde de underliggande reciproka principerna i denna bytesrelation aktualiseras. I synnerhet i gränsbygderna kunde bönder och allmoge vid vissa tillfällen villkora sina trohetslöften, exempelvis med argumentet att de hade en rätt att säga upp sin trohet om de inte erhöll beskydd. Allmogen lovade trohet och tjänst mot att de fick den önskade hjälpen, annars fanns det en risk att de upphävde trohetsplikten och herrens rätt till resurser. Eller också skulle man kanske vända sig till en annan herre eller bara lämna sina gårdar så att inga inkomster skulle kunna tas från dem. I gränsområdena användes återkommande en slags omvänd reciprocitetsprincip; att man själva deltog i värnet låg till grund för rätten till skattebefrielser, och man var mån att behålla rätten till beväpning. Mycket tyder på att bönder vid fall av större kollektiva motståndsyttringar och uppror kunde ta fasta på principer som utgick från bristande reciprocitet mellan överhet och undersåtar, och kopplingen mellan beväpning och skattefrihet återkom flera gånger i sådana sammanhang.

Uppenbarligen fanns det på många håll en förväntan att herren var förpliktigad att skydda sina underlydande från kriser orsakade av såväl människor som av natur. Vid missväxt, krig, plundring och övergrepp skulle såväl jordherrar som sockenkyrkan ge avkortningar, restantier och ibland lån till mat och utsäde. Principen om restantier och avkortningar vid särskilda behov fanns sedan gammalt i de gamla lagarna, och var starkt levande. Kung och riksföreståndare legitimerade ofta sin auktoritet genom det beskydd de erbjöd allmogen. Den danske kungen kunde dock mer betona trohetsplikter från undersåtarna, säkerligen på grund av kungadömets historiska kontinuitet. Auktoriteten uppfattades som mer självklar.

Lagen var central i den politiska kulturen, vilket forskningen också tidigare har hävdat. Furstar och riksföreståndare lovade ständigt i sina utfästelser till allmogen att hålla lagar och sedvänjor, och vid flera tillfällen riktades anklagelser om tyranni mot i synnerhet den danska kungen då denne skulle ha brutit lagar, utövat orättfärdigt våld eller påfört allmogen olagliga pålagor. Lagen kom i Sverige att spela en central roll i mobiliseringen mot unionskungarna. Återkommande framhöll den svenska riksstyrelsen hur den danska sidan innebar ett hot mot rikets lagar och sedvänjor, och allmänt rådde en föreställning om de svenska böndernas goda villkor under de svenska lagarna. Bönder å sin sida försökte flera gånger, inte minst i Skåne, gå till kungs för att få stöd av lag och rätt mot herrars övergrepp. Man kunde hänvisa till såväl gamla lagar som nyare stadgor, men också andra regleringar som lokala sedvänjor och privilegier. I vissa situationer begärdes regleringar av jordherrars och länsherrars övergrepp mot lagar och sedvänjor rörande skatter, gästning, skogsrättigheter och fritt resande. I Skåne inträffade flera lokala resningar mot herrar och deras huvudgårdar, alla verkar ha koppling till att övergrepp mot lagen skett. Det bör uppfattas som att bönderna vidmakthöll en upprorsrätt eller en motståndsrätt, som användes när övergrepp mot lag och rätt ägt rum. De hårda angreppen mot den skånska aristokratin under bondeupproret 1523–25 uppfattades av flera kommentatorer ha bottnat i en ilska över aristokratins ståndsarrogans, brist på respekt för lag och rätt, och över att rättskipningen ytterligare försvagats då kontakten mellan allmoge och kronan avbrutits. I Småland förefaller sedvänjan ha varit en viktigare kategori som användes i relationen mellan lokal förvaltning och centralmakt. En rad regionala sedvänjor rådde rörande jordräntor, skogsresurser, landbobyggnader, arvsregler och pålagors utformning som inte överensstämde med normerande lagar och stadgor. Man tillkämpade sig även en form av skattefrihet för det egna beskyddet som snabbt kom att betraktas som sedvana. Det förekom ett intrikat spel mellan bönder och krona om sedvänjans innebörd, där bägge parter kunde välja att betrakta hävd som inom eller utanför sedvänjans legitimerande ram. Bönder kunde under

fördelaktiga förhållanden tillkämpa sig förbättrade villkor, vilka de snabbt räknade till sedvänjan, medan kronan kunde betrakta samma villkor som olagliga, ej tillhörande sedvänjan eller som dålig sedvänja. Principen makt är rätt kunde helt enkelt användas av alla parter.

En stark princip om reciprocitet var främst i gränsbygderna kopplad till territorialitet. Den medeltida hyllningsfunktionen enligt vilken fursten hyllades mot att man gemensamt fastställde menighetens rättigheter och skyldigheter genom sedvänjan eller genom förhandlingar var levande. En kontraktssyn gjordes gällande, liksom en princip om rätten att delvis utforma en lokal ordning utanför det egentliga lagsystemet.

Vi möter några rättsligt-moraliska kriterier i materialet. Ibland använde bönderna likhetskriterier men de utgick inte från hela riket. Vanligast var istället att man önskade samma pålagor som grannhärader eller möjligen övriga landskapet. Ibland framtvingade man regionala förhandlingar eller gjorde passivt motstånd med exempelvis utdragna förhandlingsprocedurer för att nå just ett slags regional norm för denna likhet. Likhetskriteriet användes dock snarast uppifrån, eller av allmogeförsamlingar som tillsammans med riksstyrelsen ställde krav på andra landsändar. Från allmogen var annars tvärtom ett slags olikhetskriterium ett återkommande argument. Med hänvisning till lokala näringsförhållanden och sedvänjor begärde man undantag från överhetens resurskrav. Vi kan kalla detta för en rimlighetsprincip eller enligt äldre terminologi en geometri. Man begärde av överheten en situationsetisk bedömning av lokalsamhällets, det lokala offentliga rummets och även de enskildas, förmåga och upplevelse av rättmätighet. Detta gällde fattigdom skapad av yttre hot, änkors jordbesittning, att pålagors utformning skulle vara anpassad efter den faktiska produktionen, men också exempelvis rätt till handel. Dessa förhållanden reglerades vanligen inom lokalsamhällena. Man önskade främst att överheten ej inkräktade på hur dessa principer organiserats lokalt. Tydligast skedde detta i gränsregionerna. Inom lokalsamhället verkar principen om rätt till uppfyllande av husbehov, en husnödtorft, ha varit använd. Men när resurskonflikter nådde de juridiska instanserna betonades istället de legalistiska principerna – lagar, sedvänjor, avtal. Husnödtorftsprincipen verkar inte enbart ha begränsat de politiska kraven till att åsyfta en minimal materiell grundtrygghet då man i de småländska gränsområdena även försvarade regionala sedvänjor som bondebeväpning och en viss statuskonsumtion i form av fina kläden och byggnadsformer. Förutom rätt till egen handel för att införskaffa nödtorftpersedlar begärde allmogen i Sverige och Småland av kronan i tilltagande grad under krigsåren en aktiv försörjningspolitik med införsel av salt, humle och andra varor. Detta kom att utgöra ett viktigt medel för kronan att uppnå legitimitet i rollen som befordrare av en allmännytta under 1520-talet.

Argument om en allmännytta var inte vanliga men återfinns ibland, främst i överhetens propåer om allmogens skyldigheter. Den starka betoningen från alla håll på vikten av fred, harmoni, endräkt och liknande anknöt också till denna princip. Inre och yttre fred var det mest centrala för att det vardagliga arbetet skulle kunna fortgå. Allmännyttan kunde hotas av egenytta och det förekom ett tryck underifrån på herrar i offentlig verksamhet att inte framstå som giriga och egennyttiga. Ändamålsenlighet var därför en viktig komponent i pålagors legitimitet. Detta gällde i synnerhet på den svenska sidan såväl aristokratin och kyrkans folk som riksföreståndare och råd. Den samhälleliga ordningen var också i tilltagande grad ifrågasatt vad gällde andlighetens ställning. Den svenska riksstyrelsen fick återkommande stöd från allmogen för sin kritik mot kyrkans militarisering och mot att dess rikedomar inte användes till allmännyttiga, d.v.s. patriotiska ändamål. I bägge länderna växte en kritik mot kyrkans resursanspråk och mot att dessa inte motsvarades av de tjänster den erbjöd. Denna kritik verkar också ha fått stöd hos allmogen, som under oroligheterna i bägge länderna under 1520-talet flera gånger begärde att kyrkan skulle fullgöra sina skyldigheter till andlig tjänst. Samma kritik vändes mot kronan när den började öka sitt resursuttag av kyrkor och kloster. Den högre kyrkoorganisationen hade en förhållandevis svag ställning i Småland, och det världsliga beskyddet uppfattades som så angeläget att kyrkans resurser skulle användas till det. Reformationens tanke att samhället bara skulle ha ett svärd – det världsliga, verkar ha haft sina rötter eller i alla fall acceptans hos befolkningen. Detta ska särskiljas från de regionala och lokala sedvänjorna kring kyrkoorganisationen som hade hög legitimitet. Den lokala kyrkan var viktig såväl som församlingens samlingspunkt som i den mer profana verksamheten som materiell buffert för lokalsamhället.

Frihetsbegreppet verkar ha varit centralt, men vi möter det främst i källor uppifrån. Åtminstone i propagandan var emellertid anklagelser om danska bönders ofrihet med det framväxande *vornedskabet* och olaga skatter återkommande både på svenska och danska sidan. Begreppet frihet var dock vidare än så, det användes av riksstyrelserna om rikets rätt till självstyrelse, och principen återkom lokalt när allmogen begärde att få behålla sedvänjor som förvaltades inom lokalsamhällena. Detta ingick i den medeltida tanken om fria människors rättigheter. Bönders juridiska status och kompetens utsattes i Danmark för tilltagande begränsningar, och främst landbor framstod som ofria och satta under herrars överförmyndarskap. Detta verkar ha noterats av folk i Sverige, och ha använts på olika mobiliserande vis.

Perioden kännetecknades av konkurrerande användningar av principer som låg till grund för att legitimera beslut. Det var viktigt att påvisa att beslut fattats i enighet, *Concordia*, ett argument som i synnerhet sturarna använde för att underbygga sin hållning mot den danska kungen.

Man framhöll att beslut fattats i enighet inom riksrådet, inom en menighet eller en församling med riksrepresentation. Misstankar om oenighet inom exempelvis riksstyrelsen kunde skapa stor oro bland allmogen. Liknande argument användes av bönder och allmoge såväl vid vittnesmål som involverade stormän som vid mer kontroversiella kollektiva beslut om t.ex. skattevägran eller resningar. Det var viktigt att påvisa att beslut var gemensamma, och för enskilda att undvika att framstå som ledande eller ansvariga vilket innebar en risk för repressalier. Även samtycke och frivillighet var centrala principer för att legitimera anspråk från överheten. Det var viktigt för kronan att kunna hänvisa till samtycke till extraskatter, men vi kan se att ett sådant samtycke ibland drevs igenom med våld. Från bönder och allmoge fanns det ett tryck på att överheten skulle beakta samtyckerätten, vilken låg till grund för de olika förhandlingar om skatter och uppbåd som skedde i synnerhet i Småland. Mycket tyder på att vissa pålagor, inte minst delar av tiondet, var färgade av en frivillighetsprincip som underlättade för bönderna att använda vägran och t.o.m. tillbakadragande av kontributioner som motståndsmedel. Vid större uppror verkar allmän skattevägran ha varit ett återkommande medel, som på sätt och vis föll tillbaka på att man använde sig av en lokal eller regional rätt att vägra skatten. Skånska häradsmenigheter kunde vid sådana tillfällen nyttja sin samtyckerätt genom att välja att undanhålla sina sigill för att slippa sanktionera befarade herredagsbeslut.

Det är intressant att notera att de normer som lyftes fram i samband med olika bondeprotester till stora delar sammanfaller med kategorier som användes sedan tidigare i den medeltida skatte- och statsrättsliga teorin. Principer som den om basal subsistens och samtycke var gamla etablerade begrepp, och uppenbarligen rörde sig bönder och överhet här inom en gemensam föreställningsvärld, en basiskonsens för att tala med Gabel. Det är kanske inte konstigt att man i mötet mellan bönder och överhet talade någorlunda samma språk. Om det förekom genuint ståndsspecifika värderingar och normer så uttalades de troligen inte på de offentliga arenorna. Mer anmärkningsvärt är att bönder inte sällan använde samma kompetenser som man i forskningen uppfattat som specifika för de högre stånden. De sammansvor sig med eder, kunde vara stallbröder och kunde fejda. Central var deras rättsliga kompetens att kollektivt och ibland individuellt uttala sig om lokala sakförhållanden, sociala relationer och sedvänjor, vittnesmål som byggde på ett konsensuellt sanningsbegrepp och som i vissa situationer kunde användas för att ifrågasätta anspråk från överheten. Motståndsrätten, en rätt som aktualiserades inom eliterna under unionsstridigheterna och i danska inhemska konflikter, kan ha legat till grund även för bönders flera gånger offensiva motståndsformer under dessa år. I praktiken bör motståndsrätten ha glidit samman med andra rättigheter som de till att samtycka till/vägra pålagor eller att på lokal nivå kollektivt fastställa vissa rättsför-

hållanden. Ovannämnda rättsliga kompetenser var ifrågasatta av överheten under denna övergångstid, och de hårdaste reaktionerna mötte bönderna när de använde sig av olika former av motståndsrätt, eller när de ruckade på ståndsindelningarna. Här ville överheten vanligen hålla hårt på rågångarna, men kunde av omständigheterna tvingas acceptera undantag även här. Överheten försökte driva igenom olika former av ståndsspecifika avgränsningar vad gällde bönders politiska och rättsliga myndighet och status, avgränsningar som bönder och allmoge försökte hålla emot.

De komparativa aspekterna på resultaten är svåra att kommentera. I de tidigare kapitlen har det varit ganska lätt att påvisa särdrag i delar av de två områdena. Vi har de utbredda resurskonflikterna, det komplexa samspelet herrar–landbor och det lokala våldet i frälsejordsdominerade Skåne, och även till delar i liknande men mindre bygder främst i nordöstra Småland. Gränsbygden var uppenbarligen något eget, det gäller Göinge, Blekinge likaväl som stora delar av södra Småland. Där möter vi en tydligare sluten territorialitet gentemot kronan, starka egna sedvänjor som avvek från lagsystemen samt militariseringen med en förstärkt föreställning om reciprocitet. Men de grundläggande komponenterna förefaller ha varit allmängiltiga. Det är samma principer om goda herrar, beskydd, ömsesidighet, lag, rätt och privilegier, friheter o.s.v. som vi stöter på överallt. En del principer framkommer bara desto tydligare i gränsregionerna då dessa av olika skäl egentligen hade en tydligare interaktion med centralmakten, vilket dock inte alls innebar att den senare hade större kontroll där – tvärtom.

Slutsatsen måste vara att det under senmedeltiden fanns en ganska tydlig repertoar av rättsliga, etiska men också politiska principer som bönder och allmoge kunde använda sig av. En del låg inom en gemensam politisk kultur som kännetecknade stora delar av Europa, annat bars upp inom lokalsamhällena. Olika förutsättningar ledde till olika användning av de givna verktygen. Men bönder försökte på alla håll under den aktuella perioden göra politik och slåss för lag och rätt.

7 Konklusion

I denna undersökning har jag studerat bönders motstånd och protestformer i Småland och Skåne under perioden ca. 1490–1525. De inledande tre frågeställningarna var

1 Vilka typer av *konflikter och förhandlingar mellan bönder och överhet kan spåras under den aktuella perioden, vilka resurser var omtvistade?*
2 *Hur framträdde bönderna som kollektiva politiska subjekt, i vilka konstellationer, på vilka arenor?*
3 *Vilka rättsföreställningar och politiska argumentationer använde bönderna sig av och hur såg dessa föreställningar ut jämfört med överhetens anspråk?*

Ett styrande begrepp har varit politisk kultur, i linje med annan forskning definierad som ett vidgat politikbegrepp där både praxis- och etosaspekter ingår, liksom legitimeringen av politiskt handlande genom val av arenor och argument. Tematiken har också ringats in och fördjupats genom en diskussion av ett europeiskt och nordiskt forskningsläge för att erhålla tolkningsverktyg till ett ofta bräckligt källmaterial. Särskilt har jag inspirerats av två slag av forskningslägen: å ena sidan de som betonat bönders mångfald av protestformer och allianser, inte minst för senmedeltida förhållanden (Algazi, Blickle, Harrison, Myrdal, Peters, Scott m.fl.); å andra sidan försök att tolka de normer och värderingar som legat bakom olika parters handlande och argumentation (Neveux/Österberg, Reinholdsson, Gustafsson, Blickle, Gabel m.fl.).

Genom en komparativ ansats har flera fördelar vunnits. Två olika forskningslägen har kunnat användas för att berika frågeställningarna under arbetets gång. Socioekonomiska och politiska processer har förtydligats, och till detta har också ytterligare forskningslägen från andra delar av Europa och i synnerhet Tyskland bidragit. Likheter och olikheter mellan de bägge områdena har gjort det lättare att bestämma bakomliggande faktorer till varför interaktion tog sig olika former, inte minst skillnader i förvaltningar och institutioner. Komparationen har också kastat ytterligare ljus över i synnerhet gränsområdenas särart.

Analysen av underliggande normer och värderingar har blivit klarare eftersom den inte varit styrd av ett fåtal skeenden, detta eftersom sammanhangen blivit förhållandevis varierande.

I tre kapitel har jag undersökt vilka konflikter som under perioden utspelade sig i de bägge regionerna mellan bönder och i tur och ordning kronan i dess roll som politisk överhet, kyrkan i dess roll som andlig överhet samt frälset/jordherrarna som en social och ekonomisk överhet. Viktigt att notera är att motsättningar i samband med det frälse jordägandet i sin helhet studeras i kapitel 4, där alltså även kronan och kyrkan åter tas upp men här i sin funktion av jordherrar.

Därefter har jag sett närmare på vilka protest- och motståndsformer bönderna använde. Dit hör interaktionsformer som suppliker, tingsförhandlingar, rättsliga processer, kollektiv vägran, uppror och resningar. Resonemang förs kring vilka arenor som användes, hur bönder och allmoge konstituerade sig som politiskt agerande grupper, och vilken rättslig och politisk kompetens som bönder kunde tillmäta sig i olika situationer.

I det stora avslutande kapitlet före denna slutkonklusion har jag sedan sett närmare på vilka rättsföreställningar och argumentationer bönderna använde sig av. Analysen har på grund av de fåtaliga direkta källorna här inte enbart baserats på bönders explicita argumentation i texter, utan bygger även på tolkningar av praxis, d.v.s. indirekta slutsatser utifrån allmogens handlingar. Även överhetens användning av olika argumentationer har använts för jämförelser.

Bönder och allmoge hade under 1400-talet förhållandevis goda ekonomiska villkor efter det föregående seklets ödeläggelse och befolkningsminskning. Undersökningsperioden kännetecknas emellertid av en resurskamp inom de högre samhällsgrupperna. Krig och lokala fejder resulterade i att vissa pålagor på allmogen börjat växa. Under senare delen av 1400-talet byggde kronan och kyrkan alltmer ut sin administration vilket ytterligare drev på nya resursanspråk, för kyrkans del inte minst på de egna landborna. I Danmark började avgifter och andra skyldigheter att tillta även för landbor under det världsliga frälset. Krigföringen i samband med unionsstridigheterna ledde till att extraordinära riksskatter blev vanliga främst i Danmark. Men Skåne fick under krigsåren flera gånger undantag från dessa skatter och präglades mer av en situation lik den i Småland med en rad lokala gärder, landvärn och bondeuppbåd. Både kronans och kyrkans förvaltningar var arenor för resurskonkurrens. Länshavare och andra ämbetsmän konkurrerade om rätten till olika avgifter. Bönder fick ibland utstå dubbelbeskattningar, nya avgifter och liknande. I Sverige anklagades i synnerhet den danska unionsstyrelsens ämbetsmän för olagliga beskattningar och för att ta lagen i egna händer. På den skånska sidan finner vi stora likheter med de

samtida tyska områdena vad gällde ökade pålagor på landbor i form av höjda städjor, frånflyttningsavgifter, arvsavgifter, allmänningsavgifter och vägavgifter. Likheterna mellan utvecklingen decennierna före de stora upproren kring 1525 i Skåne och i delar av Tyskland är tydliga. I Småland och norra Skåne verkar dock bönderna under perioden till stora delar ha kunnat hålla emot denna offensiv från jordherrarnas sida, vilken i dessa trakter istället skulle ta fart från 1530-talet och framåt.

Bönders motstånd och protester tog sig en rad uttryck. De visar på en komplexitet som inte är enkel att kortfattat redogöra för. I Småland var lokala skatte- och uppbådsförhandlingar ett viktigt medel för interaktion i synnerhet under krigsåren 1504–11. Bönder kunde ställa motkrav, hota med avfall och vid några tillfällen använda vägran och resningar för att kräva fred eller garantier mot nya pålagor och för att försvara sig mot självsvåldiga länsherrar. Lokala tvister utspelade sig om vem som hade rätt att ta ut skatt, vilka skatter som var rimliga, vilka landbor som skulle undantas o.s.v. Det var i Sverige och Småland från 1497 och framåt vanligt med protester mot danska fogdars hårdförhet och olagliga skatter, vilket gynnade sturesidans mobiliseringar 1501 och 1520, i Småland även under mellanliggande krigsperioder. Den svenska riksstyrelsens krav på att man skulle ha svenska länshavare verkar av dessa skäl ha haft stöd hos bönderna. I Skåne var skatterna mindre ifrågasatta fram till 1523, inte minst eftersom området under krigsåren var fritaget från extraskatter. Enstaka gengärder kunde ändå tidvis möta lokalt motstånd från olika konstellationer av jordherrar och landbor. 1497 och 1507 gjorde allmogen motstånd mot att låta sig uppbådas till kriget i Sverige. Likartat i bägge områdena var att landbor under vissa jordherrar eller i särskilda län allierade sig med lokala stormän för att hindra övergrepp från länsherrar eller vissa beskattningar. Även i Skåne förefaller många länsherrar ha varit illa sedda, och det finns tydliga tecken på att i synnerhet Kristian II under några år använde sig av allmogens klagomål för att rensa ut bland sina ämbetsmän.

Kyrkans centrala förvaltningar mötte vid denna tid i bägge länderna ett omfattande motstånd från bönder och allmoge. För de delar av Småland som tillhörde Växjö stift har vi inga källor, men övriga delar av Småland tillhörde Linköpings stift och allmogen där deltog i två resningar mot biskopssätet vilka inbegrep protester mot biskoparnas höjda pålagor och deras skärpta anspråk på överhöghet, men där huvudfrågan var deras positiva hållning gentemot unionskungen. Vissa anspråk med rötter i tiondeuppbörden verkar ha mött en seg ovilja i Småland, vilken även drabbade Nydala kloster. Materialet indikerar att en reforminriktad kritik mot de andliga institutionernas världsliga makt och deras roll i samhället väckte viss genklang hos allmogen. I Skåne var ärkesätet en stark aktör som under slutet av 1400-talet genomdrev skärpt tionde, ökande gästning och en starkare rättslig överhöghet. Dess administra-

tion präglades dessutom av otydliga rågångar mellan olika delar som gjorde konkurrerande anspråk på bönderna. Detta ledde till irritation och visst motstånd från bönder på sockennivå. Under Kristian II skärptes motsättningarna och kungen åberopade allmogens stöd för en omfattande reformation av kyrkan. Dess rättsliga kompetens som man ansåg missbrukades skulle minskas, nya lokala kyrkoavgifter skulle avvecklas och de andliga tjänsterna förbättras. Kristians reformatoriska program innefattade även en kritik mot aristokratins allt starkare grepp över kyrkans förvaltning, en hållning som verkar ha varit utbredd och som en allians mellan bönder och lågadel under det skånska upproret 1525 av allt att döma anslöt sig till.

Adeln och främst aristokratin var på stark frammarsch under perioden och försökte att i sin roll som jordherrar genomdriva liknande förmåner som länsherrar och biskopar redan innehade. I Sverige fanns än så länge politiska krafter som med allmogens stöd höll emot den aristokratiska offensiven. I Danmark krossades däremot en liknande motrörelse 1523 under omständigheter som visar på hur illa omtyckt aristokratins självsvåldighet var. Samtidigt har jag kunnat visa på ett komplext lokalt spel mellan bönder och de enskilda jordherrarna. I Skåne fanns under perioden i centralbygderna tydliga tecken på en begynnande befolkningsökning med viss nykolonisation, och ett tilltagande tryck på jord, fiske och skog. Dessa områden dominerades samtidigt av frälsejord, och lokala konfliktlinjer blev ofta komplicerade. Spänningar kunde löpa inom lokalsamhällena; byar ställdes mot varandra; nybrukande torplandbor ställdes mot de etablerade bondemenigheterna. Med ofta våldsamma medel tillgrep enskilda herrar varandras tillhörigheter, men även sockenegendom, allmänningsmarker och liknande. Detta var en del av en våldskultur präglad av lokala fejder som bönder inte sällan involverades i. Landbor behövde ofta rättsligt samverka med sina jordherrar för att säkra sina resurser. Även sockenförsamlingar i bägge landskapen sökte återkommande stöd från biskoparna mot andra herrars tillgripanden. En lokal kultur av s.k. konfliktsämja var påtaglig, där herrarnas funktion som beskyddare av sina underlydande bönder var stark. Detta verkar ha varit en viktig och självreproducerande men ändå inte oomstridd legitimeringsprincip för överheten under perioden. I fejder och i synnerhet i regelrätt krigföring ansågs det bland många herrar legitimt att använda våld mot motpartens bönder, deras familjer och gårdar. Krig och fejder ledde helt enkelt till en djupgående otrygghet för bönder och deras familjer. Detta präglade kommunikationen mellan bönder och överhet i Sverige och Småland, där riksstyrelsen ofta måste lova att försöka garantera den inre och yttre friden. Mot det danska styret användes ofta anklagelser för övervåld och lagöverträdelser.

De skånska bönderna verkar ha haft en vana att gå till kungs. Mycket

tyder på att man återkommande appellerade för att få stöd mot lokala stormän och länsherrars olika övergrepp. Denna klagorätt tycks ha haft sin höjdpunkt under Kristian II för att sedan avbrytas av den efterföljande styrelsen. Direktkontakter med kungen användes inte minst av bönderna i de norra delarna av Skåne. Dessa kunde vidmakthålla lokala sedvänjor som vid denna tid började övergå i formaliserade privilegier som begränsade t.ex. fogdars gästning och vissa landboskyldigheter. Detta område präglades också av att bönder vid särskilda tillfällen kunde använda häradstingen – i Blekinge landstinget – för att sluta sig samman mot yttre hot, genomdriva beslut mot överheten och initiera resningar eller uppror. I de skånska centralbygderna försökte bönder och allmoge på liknande vis få kronans stöd mot stormän i lokala resursstrider, dock med stort motstånd från stormännen. Även i Sverige och Småland förekom en hel del direkta kontakter mellan lokalsamhällen och riksföreståndarens representanter, i synnerhet i samband med skatte- och uppbådsförhandlingar. Dessutom innebar unionsstridigheterna att riksstyrelsen regelbundet var tvungen att vända sig till allmogen för att få stöd och vinna legitimitet. Inom en protonationalistisk ram lyftes frågor, som lokala resursers rättmätiga användning, fogdars lojaliteter samt vilken lag och rätt som skulle gälla, upp i den politiska kommunikationen. Bondeståndet kunde med detta få ett påtagligt inflytande på olika möten och förhandlingar och kom att dras in i den politiska kulturen med ståndsöverskridande förbund och sammansvärjningar mellan olika landsting. I Småland var det liksom i Skåne de krigsutsatta gränstrakterna som var de mest motsträviga, som tillkämpade sig skattefriheter, och som använde sig av direktkommunikation med kronan. Dessa trakter kännetecknades utöver gränspositionen av en hög andel skatte- och kronobönder och av att de mest aktiva menigheterna i flera fall tillhörde fataburen. Denna motsträvighet mot nya krav kom även att rikta sig mot unionsstyret, och samma småländska områden blev drivande i resningen mot Kristian II 1520–21. Det skånska bondeupproret 1523–25 hade sitt starkaste fäste i motsvarande trakter på den danska sidan.

Böndernas deltagande i den politiska kulturen var i Skåne mer omfattande än man kanske vanligtvis föreställer sig, samtidigt som detta deltagande motarbetades av främst adeln. Flera rättskapaciteter som adeln försökte monopolisera innehades dock av bönder. Deras deltagande på de rättsliga arenorna var viktigt för att de skulle kunna vittna om och peka ut lokala sedvänjor, och detta deltagande kunde de ibland använda för att styrka egna rättigheter mot olika herrars anspråk. En offensiv användning av dessa arenor präglade också de tillfällen som kan betecknas som resningar eller oroligheter där bönder utövade ett slags självhjälp. Det kunde röra sig om att stadfästa gränser för allmänningar, inleda större resningar, besluta om att riva ned jordherrars egendom, välja egna företrädare och att hylla en alternativ kung på landstinget. Att bön-

ders rättskapaciteter ofta var mer omfattande i praxis än vad som medgavs av rikslagstiftningen framkommer inte minst av det faktum att fejden som ett medel för självhjälp fortfarande förekom bland bönder på åtminstone den skånska sidan under undersökningsperioden. Vid denna tid politiserades det skånska bondeståndet och kunde tidvis föra fram politiska krav, utverka privilegier, tilltvinga sig en temporär – om än svag – riksdagsrepresentation och liknande. Detta skedde inte minst genom återkommande allianser mellan bönder och borgerskap i Skåne från 1481 och framåt. Denna allians hade kopplingar till samtida diskussioner om ständersamhället och föreställningen om en menig allmoge eller ett samlat tredje stånd som inte minst i Tyskland användes för att hålla emot aristokratin. Liksom i Tyskland kämpade de skånska bönderna å ena sidan mot företeelser som nya avgifter och inskränkta allmänningsrättigheter. För att stärka sina möjligheter i allians med städernas borgerskap försökte de å andra sidan kämpa för ett större politiskt handlingsutrymme genom politisk representation, direktförhandlingar med kronan, försvar av en kommunal autonomi samt för att skydda böndernas rättsstatus, friheter och möjligheter att medverka i rättsförvaltningen. Att bönderna i olika former kunde alliera sig med borgerskap, kungamakt, lågadel och enskilda herremän tyder på en utpräglad förhandlingskultur. Aristokratins stora offensiv under 1520-talet medförde att böndernas möjligheter att använda sig av de politiska instanserna och direktkontakten med kungen avbröts.

I Småland var böndernas situation som mest utsatt i samband med krigssituationerna. Hot mot deras ekonomiska och rättsliga status uppstod främst med krigföringen och vid de tillfällen då unionsstyret införde utländska fogdar och hövitsmän. Sociala krav kom att glida samman med mobliseringsargument för rikets självständighet, för lagars okränkbarhet och mot unionsstyrets tyranni. Den huvudsakliga alliansen stod alltså mellan allmogen och den svenska riksstyrelsen, samtidigt som bönderna av samma styrelse återkommande begärde lättnader i olika pålagor. Smärre resningar rörde lokala ämbetsmän och länshavare och var inte uttryck för samma breda ståndsmotsättningar som i Skåne. Det småländska jordfrälset hade ännu inte påbörjat någon mer framträdande offensiv med höjda avgifter och liknande. Konflikter kring resurser som skog och fiske verkar också ha varit betydligt mindre frekventa och turbulenta i Småland jämfört med Skåne och dess centralbygder. Allt tyder på att ansvaret för allmänningar och liknande i Småland låg under en inarbetad häradsförvaltning, och att väletablerade sedvänjor än så länge räckte till för att reglera användningen av utmarker och liknande. Konflikter kring utmarker, nykolonisation och nya avgifter skulle däremot växa fram strax efter undersökningsperioden.

I bägge regionerna använde bönderna sig vid större protester av kompe-

tenser som vi ofta föreställer oss var förbehållna frälset, detta blev som allra tydligast i gränsområdena. Man kunde sammansvärja sig med eder för att försvara sedvänjor, lag och rätt. I gränsområdena kunde häradsmenigheter sluta förbund för gemensamt beskydd, de kunde sluta gränsfreder som innefattade ett visst mått av lokal lagstiftning, samt i vissa lägen vägra hyllningar och skatter. Anmärkningsvärt är hur flera fall av skattevägran under åren 1520–25 på bägge sidor av gränsen kom att kopplas ihop med att bönderna menade sig ha förvärvat en skattefrihet i anslutning till det egna försvaret och beväpningen, ett förhållande man ville försvara till varje pris. I samma områden hade man vid tidigare tillfällen vägrat att betala skatter och krävt att krigföringen skulle inställas, och troligen inspirerades denna skattevägrarrörelse av den temporära extraskattefrihet den skåneländska allmogen erhöll av den danska kronan under åren 1507 till 1511. Gränsböndernas utbredda beväpning och deltagande i försvaret verkar ha utgjort en del av en lokal kultur som kännetecknades av statusmarkörer. Detta skönjs även i statuskonsumtion av kläde och förekomsten av påkostade husbyggnader. Att man ivrigt försvarade sin beväpning och sina skatteprivilegier överensstämmer därför med tesen att bönders motstånd mot överheten kunde föras på ett såväl materiellt, ideologiskt som statusmässigt plan.

Fenomenet med sammansvärjningar tydliggör på vilket sätt mer oroliga protestformer som resningar ingick i den politiska kulturen. Dessa förekom i flera olika varianter. Vissa resningar hade karaktären av kollektiva fejder där allmogen försökte genomdriva att en länshavare avsattes, i något fall en häradshövding, eller försökte hindra denne från särskilda övergrepp. Dessa resningar skedde oftast i form av en allians mellan allmogen och en lokal jordherre eller i något fall på den svenska sidan riksföreståndaren, och de ägde rum inom väl avgränsade enheter, vanligen ett härad. Under en resning kunde man alltså antingen söka stöd från riksstyrelsen eller tvärtom syfta till att försöka vinna en lokal konflikt utan yttre inblandning. I Skåne förekom vid ett par tillfällen (1514, 1523) lokala resningsliknande oroligheter som förefaller ha inbegripit aktioner mot jordherrars egendom, men omständigheterna är inte helt klara. Vid dessa tillfällen hade dessutom bönder en drivande roll i protesträrelserna, i det senare fallet på ett formaliserat vis med en vald ledning. Möjligen berodde detta på att inga lokala herrar var villiga att alliera sig med bönderna. Utöver exemplet 1514 förekom ytterligare ett par tillfällen då menigheter gjorde resningsliknande aktioner som syftade till att genomdriva en självhjälp mot herremäns anspråk. Dessa skedde alla i samband med rättsliga konflikter om nyttjanderättigheter till naturresurser. Smärre resningar i betydelsen kollektiva beslut mot överhetens anspråk genomfördes annars främst i form av skattevägran. En sådan vägran kunde i vissa fall vara instrumentell – d.v.s. allmogen använde den som påtryckningsmedel mot överheten i samband med andra

krav. I andra fall utgick vägran från att den berörda pålagan i sig ansågs orättfärdig, detta kunde även under mindre turbulenta omständigheter gälla kyrkliga avgifter på sockennivå.

Det förekom några betydligt mer omfattande resningar, som kan kallas för uppror. Till dessa bör främst räknas Småland/Östergötland 1497 och 1520, de krigsliknande skeendena i Småland 1520–21 samt i Skåne 1523–25. Dessa rörelser var i hög grad politiserade och involverade menigheternas eller biskopssätens rikstillhörighet, eller allmogens trohetsförhållande till en kung. De präglades av komplexa alliansbildningar där även lågadel, borgerskap och delar av en alternativ riksstyrelse med regelrätta militära styrkor ingick. Graden av våld var här betydligt högre än i lokala resningar.

Resningens enskilda element med sammansvärjningar, uppsägning av trohet och krav på förhandling under hot om våld, kunde i vissa lägen användas av bondemenigheter som påtryckningsmedel mot överheten utan att saken utvecklades till en eskalerande väpnad konflikt. Exempelvis utövade allmogen kring Kalmar 1509 ett tryck på kronans representanter med budkavlar, uppbåd och församlingar för att få till stånd förhandlingar om pålagor. Sammansvärjningar mellan häradsmenigheter verkar också ha varit ett medel för att stärka allmogens position under farliga tider och yttre hot. Detta gäller i synnerhet Skåne vid kungaskiften som 1481 och 1523, tillfällen då det skånska bondeståndet också politiserades i vidare mening. I Danmark innebar tronskiften ofta att olika grupper försökte flytta fram sina positioner. Sammansvärjningar och uppror där bönder dominerade inträffade vanligen vid sådana tillfällen, och syftet var i regel att försvara sig mot länsherrars och andras offensiver under en dynastisk osäkerhet, men också att säkra egna privilegier. I Sverige hade kronan under denna period en betydligt osäkrare ställning, vilket medförde att riksstyrelsen i sin kamp för legitimitet använde ståndsövergripande sammansvärjningar för att mobilisera allmogen och dess lojalitet. Allmänt kan sägas att alla resningar och uppror, stora som små, förefaller ha ägt rum i situationer när man kunnat hänvisa till att man försvarade lag och rätt. De mobiliserande argumenten kunde gälla att försvara rikets lag, hindra olagliga pålagor, eller att på lokal nivå försvara lag och rätt. Aktionerna bör alltså av de delaktiga ha uppfattats som legala svar på att överheten överträtt lag och rätt, ett resonemang som förutsatte att man även uppfattade sig ha en motståndsrätt. Motståndsrätten var vid denna tid aktuell då den uttryckligen ofta användes som argument av olika fraktioner inom eliterna, samt av den svenska riksstyrelsen gentemot unionskungarna. Man ska undvika alltför hårt drivna slutsatser rörande resningars inre dynamik eftersom det vanligen är ytterst svårt att finna belägg för vilka som var de drivande aktörerna i resningar på häradsnivån och även i något fall på landstingsnivån. I flera fall talas under dylika mobiliseringar om ting som var olagliga och som

präglades av hot om våld mot överhetspersoner, men från sådana samlingar finns inga kvarlevor. Där fattades kontroversiella beslut exempelvis om beväpning, om att hålla inne skatter, om sammansvärjningar eller om gränssättningar av allmänningar. I vad mån lokala eliter spelade en roll under dylika aktioner är ofta i det närmaste omöjligt att uttala sig om. Ofta oklara uppgifter skiftar från resning till resning. I något fall hör vi att enskilda köpstadsborgare skulle ha spelat en central roll, på andra håll att enskilda bönder skulle ha varit drivande.

Böndernas inflytande på olika arenor var på flera sätt tvetydigt och var en omstridd fråga under perioden. I Småland hade bönderna en stark röst på häradstingen när de kunde samla sig kring en fråga, och den lokala eliten förmådde sällan agera direkt mot böndernas intressen. Även på landstingen kunde under de mest oroliga situationerna bönder och allmoge temporärt driva igenom frågor som att ställa sig utanför krigföring och hålla inne skatter för att få fred. Landstingens balansgång mellan elitens och böndernas intressen illustreras av hur gränsfrederna utformades, där regleringar av ekonomiska förhållanden visar på att bönderna fått ett visst ökat inflytande vid denna tid. När de försvagade gränsfrederna övergick till rena fredsavtal på 1520-talet verkar bönderna ha varit den helt drivande parten. I Skåne var förhållandena mer splittrade. I de norra delarna av landskapet kunde häradstingen liksom landstinget i Blekinge nyttjas på liknande vis som i Småland. Detta var som tydligast under resningsåren från 1523. Flera gånger utverkades privilegier från kronan, men när allmogen använde sig av sammansvärjningar innebar detta enligt riksstyrelsens uppfattning att gränsen för illegala uppror överträddes. För att bönderna skulle lyckas förutsattes en stark förhandlingsposition eller en välvillig centralmakt. Situationen på by- och sockennivå bör ha varit starkt beroende av jordnaturförhållanden och lokala sociala relationer. I Skåne involverades centralbygdernas byar i många resurskonflikter med herrar eller andra byar, där man ofta allierade sig med en jordherre. I byar och socknar som dominerades av en jordherre hade denne troligen ett stort handlingsutrymme. Men det finns också tecken på att byarna hade en stark egen rättsorganisation som undvek mer inblandning från jordherrarna än nödvändigt. Den skånska sockenstämman var en mer använd arena än man har uppfattat det i äldre forskning. Socknen användes även på den danska sidan som vittnesinstans i rättsliga ärenden rörande i synnerhet kyrkans intressen, men den kunde också vända sig mot ärkesätets och andra intressenters anspråk på andliga pålagor.

Med anledning av källäget bör man vara försiktig när man uttalar sig om vilka normer och värderingar bönderna använde sig av i de olika konflikter vi har sett närmare på. Men vissa mönster framträder icke desto mindre i materialet. De flesta återkommande rättsföreställningarna kan

indelas i två fält. De som appellerade till en vertikal hierarkisk ordning och rådande lagar, samt de som utgick från lokalsamhällets förhållanden som egenförvaltade. Böndernas argument rörde sig i bägge fälten. Den vertikala relationen bestod bl.a. av det feodala kontraktet. I denna relation kunde bönder inför en jord- eller länsherre hänvisa till en ömsesidighet som bestod av tjänster och gentjänster. När tillfälle gavs kunde bönder begära eftergifter för att herren skulle försäkra sig om deras trohet. En viktig del av denna ömsesidighet var att överheten uppmanades att fullgöra sina tjänster och skyldigheter. Detta kunde gälla att kronan och dess länsherrar skulle erbjuda militärt eller rättsligt beskydd. Krav på allmännyttiga tjänster förefaller också ha åberopats mot kyrkan och dess organisation såväl centralt som lokalt under denna tid, och kan uppfattas som ett uttryck för en folklig antiklerikal reformationsrörelse som kronan kunde spela på. Denna ”reformation underifrån” var på landsbygden liksom på andra håll i Europa snarare en rörelse för en restaurering av de lokala kyrkliga institutionerna än för en luthersk reformation. I Skåne appellerade Kristian II till samma principer och hans inhiberade reformation av kyrkan förefaller ha haft stöd hos allmogen. Gränsområdenas bondebeväpning och bristande beskydd från överhetens sida visar på hur ömsesidighetsprincipen kunde utmanas genom att bönder övertog delar av överhetens ansvar. Ståndsordningen blev ifrågasatt men försvarades också hårdhänt av riksstyrelser och aristokrati, i synnerhet i Danmark. En annan del av det vertikala fältet var kungens ansvar som värnare av lagen och den högsta rätten, som skulle garantera att en allmännytta inte hotades av jordherrars eller ämbetsmäns girighet efter privat vinning. Principen om kronan som det ”enda svärdet” blev allt tydligare i Kristian II:s och riksföreståndarnas framställningar, och detta verkar ha mött stöd från allmogen när det syftade till kontroll över kronans länsherrar, aristokratin och biskopssätena. När det var möjligt vände bönder sig till kung eller riksföreståndare och råd för att nå rättvisa mot länsherrars övergrepp eller olagliga skatter. I Danmark verkar Kristian II ha ansetts vara ett sista värn mot en aggressiv aristokratisk grupp, en roll han själv framhöll i sina kommunikationer till allmogen. En god kung skulle enligt tidens tankemönster framstå som stark gentemot sina ämbetsmän och aristokratin. När kungen själv överträdde lagen öppnades enligt tidens synsätt en upprorsrätt för de underlydande. Men det behövdes då som regel en ersättande överhet att kunna hänvisa till.

Till detta kom ett horisontellt fält, de olika kommunalistiska principerna som utgick från lokalsamhällets interna organisation, förvaltning, ansvar för lokala sedvänjor och rätten att lokalt samtycka till eller avvisa anspråk utifrån. I synnerhet i Småland reglerades t.ex. landboförhållanden och skogsnyttjande snarare av lokala sedvänjor och häradsförvaltning än av rådande lagstiftning. Återkommande lyftes kommunalistiska principer fram mot överhetens anspråk. Pålagor och regleringar ansågs

gå emot lokala sedvänjor, eller behöva anpassas utifrån situationsetiska aspekter som behovet av varor som erhölls via handel, änkors behov, nöd på grund av krigshärjningar o.s.v. Herrar ansågs liksom sockenkyrkor förpliktigade att ge lån för att hjälpa bönder vid t.ex. missväxt. I Skåne ledde de många lokala konflikterna kring nyttjanderättigheter till att behovsprinciper aktualiserades även där. Sockenförsamlingarna i Småland försvarade sina tiondesedvänjor och en samtyckerätt rörande kontributioner. Utöver skriven lag var alltså även lokala sedvänjor centrala som utgångspunkt för motstånd och protest. Detta problematiserar forskningens traditionella uppdelning i legala och illegala motståndsformer eftersom sedvänjans status i bondesamhället vid denna tid mer eller mindre var likställd med lagens. Kungar och riksföreståndare garanterade under perioden kontinuerligt de lokala sedvänjorna och i Skåne förekom det att dylika sedvänjor bekräftades med stadgor och privilegier. Den lokala ordningen kan därmed sägas ha underställts kungens överinseende, men han har av allt att döma inte ansetts ha rätt att ingripa i den. Sedvänjan ska emellertid inte uppfattas som en passiv rättskategori som enbart garanterade äldre förhållanden utan bönder och allmoge kunde i offensiva situationer, liksom kronan och aristokratin, hävda nya rättigheter för att snart försvara dem som sedvänjor. Hävden, kapaciteten att driva sina intressen, var ett centralt element i tidens politiska kultur. När kronans eller länsherrarnas politik stred mot tidigare förhållanden aktualiserades privilegiesystemet som en möjlighet för de starkare menigheterna i gränsområdena. Intressant nog kunde mer offensiva krav också ställas på kronan när tidigare lokala ekonomiska lösningar mött förhinder. Krigsårens brist på varor som salt och humle ledde i Sverige till att allmogen krävde en mer aktiv försörjningspolitik, en politik som kronan använde i legitimitetsskapande syfte under 1520-talet.

Flera av de kommunalistiska principerna förefaller ha haft ett drag av ståndsspecifika värden, d.v.s. att bönderna lokalt var de huvudsakliga bärarna av normer för sociala relationer. Många andra normer i den politiska kulturen användes av olika grupper och var element i en bredare politisk kultur. Hit kan räknas inte minst principer för beslutskapacitet. Riksstyrelsen åberopade eniga beslut och samtycke som viktiga legitimerande principer, främst på den svenska sidan. Samtidigt kunde bönder använda dessa principer för att legitimera kontroversiella beslut gentemot överheten, och för att stärka lojaliteten sinsemellan. Likhetsprincipen användes i huvudsak av överheten för att legitimera pålagor och hur de skulle fördelas över menigheterna, men denna princip kom också – med innebörden likhet inför lagen – att utgöra en grund för mobiliseringen mot aristokratin i Danmark under 1520-talet. I förhandlingssituationer kunde allmogen använda likhetsargumentet med regionala jämförelser för att argumentera för rättfärdiga pålagor, men oftare åberopade man snarast olikheter då man framhöll utsatthet eller annat som

krävde situationsetiska överväganden. Frihetsbegreppet var använt i den bredare politiska kulturen på flera sätt. Å ena sidan användes det i Sverige som ett samlingsbegrepp för en protonationalistisk rörelse mot den danska kronan, med innebörder som åsyftade såväl rikets åstundade självständighet som allmogens frihet från olagliga skatter och dess trygghet under lagens hägn. Å andra sidan kom begreppet i Danmark att användas i en individrättslig mening i synnerhet mot adelns ökande anspråk på överhöghet över landbor, detta liknade de samtida förhållandena i de tyska områdena. De juridiska kompetenser som bönderna använde sig av och försvarade hade också vissa konnotationer till egenskapen att vara fria män och husbönder.

Eftersom flertalet använda normer och argumentationsformer, men också arenor och metoder för att mobilisera grupper, användes – om än med olika innebörd – av olika stånd, framstår den politiska kulturen under denna period som präglad av hegemonistrider kring värderingar som det med Gabels ord rådde en basiskonsens kring. Det fanns en repertoar av argumentationssätt och mobiliseringstekniker som bönderna kunde använda sig av när styrkeförhållandena så tillät. Vissa för tiden typiska repertoarer kom att bli långlivade bland bönder. Bland dessa kan vi notera kopplingarna mellan bondebeväpning/eget försvar och skattevägran som användes återkommande under uppror och olika krigstida protester under tidigmodern tid. Kritiken mot adeln och dess privilegier utgick också under 1500- och 1600-talen från denna logik.

Genom den breda ansatsen att undersöka konflikter som involverade alla de tre överhetskategorierna har mitt främsta resultat varit att jag kunnat visa på komplexiteten i det senmedeltida samhället. Det fanns många konfliktlinjer, och bönder försökte driva sina frågor på en rad olika vis. Vanligen har forskningen framhållit upproren och resningarna som det medel bönderna ska ha haft att göra sina röster hörda. Men mitt resultat har snarare varit att bönderna hade en mångfald av aktionsmöjligheter. Man använde – när det gick – allt möjligt från rättsprocesser och suppliker till kollektiv vägran, sammansvärjningar och resningar. Det fördes politik inte minst genom påtryckningar. Flera gånger har vi sett hur överhetspersoner uttalat sig om hot och rykten om risk för resningar, om ryktesspridning och om opinioner ute bland allmogen som det var viktigt att förhålla sig till. Frågor som drevs kunde skifta förhållandevis snabbt, vilket ger en annan klang åt forskningsbegrepp som politik, läroprocesser och allianser. Några års krigstillstånd gav utslag i en radikalisering av motståndsformerna, och ledde till att frågor om skatter och beväpning lyftes fram på nya sätt. Aristokratiska kupper möttes omedelbart av motresningar. Långvariga och snabba kortvariga allianser med olika grupper byggdes upp och raserades. De trögrörliga socioekono-

miska strukturerna med sina inneboende motsättningar komplicerades hela tiden av en bubblande värld av snabba politiska konjunkturer.

Syftet med arbetet har varit att försöka göra en syntes rörande bönders motståndsformer vid denna tid. Tidigare forskning har knappast haft sådana ambitioner och därmed finns inget samlat forskningsläge att relatera resultaten i sin helhet till. Olika delresultat innebär som visats ovan en viss förskjutning av bedömningar som tidigare gjorts om enskilda motståndsformer, bönders juridiska kapacitet o.s.v. Allmänt kan sägas att den geografiska komparationen har lett till resultat som ofta understryker likheter, där de olika forskningslägena tidigare ofta har framhållit eller byggt på antaganden om skillnader. Detta har varit som allra tydligast i gränsregionen där likheterna över gränsen ofta var påtagliga. I förhållande till det danska forskningsläget ligger mina resultat i linje med forskning som under senare år i högre grad har framhållit de danska böndernas möjligheter att agera självständigt gentemot jordherrarna, och att de hade en märkbar roll inom den senmedeltida politiska kulturen. Till det svenska forskningsläget har jag förhoppningsvis kunnat bidra till en problematisering av böndernas och lokalsamhällenas relation till kronan / centralmakten, en relation som på flera sätt var tvetydig. Utifrån de vida frågeställningarna har jag kunnat föra en diskussion om bredare ståndsövergripande motsättningar i samhället vid senmedeltidens slut, inte minst i anslutning till kyrkan, en diskussion som varit ovanlig i svensk forskning. Mina resultat antyder att de processer som var i antågande vid undersökningsperiodens slut, reformationen och den stärkta statsmakten, inte enbart ska uppfattas som processer drivna uppifrån, även om kontinentala forskningstermer som ”folkreformation” inte kan överföras omedelbart till en svensk eller nordisk kontext.

Undersökningsperioden kännetecknades av att människor försökte hantera en begynnande tillväxt av samhällets administrativa infrastruktur. Vad vi uppfattar som statliga funktioner på militära, rättsliga och förvaltningsmässiga områden befann sig i en liten men dock expansion och var samtidigt utsatta för en omfattande resurskonkurrens inom eliterna. Lokalt involverades bönder och allmoge i en våldskultur som underblåstes av konflikter, i Skåne främst rättsliga konflikter kring jord och skog, i Småland och gränstrakterna främst krigföring. Bönderna försökte på politisk nivå alliera sig med sådana krafter som de hoppades skulle hålla de statliga funktionerna inom rättens och lagens hägn. Såtillvida slogs man i synnerhet i Danmark och Skåne för en stark krona, och för att detronisera självsvåldigheten hos länsherrarna, aristokratin och kyrkans högre instanser. Kronan präglades emellertid samtidigt av en tilltagande militarisering, vars ökande kostnader bönder försökte hålla emot.

Vid sidan om detta var också de kommunalistiska principerna starka i bondesamhället, i synnerhet i Småland. Mycket av den vardagliga regle-

ringen av produktion, handel, skatter, landboförhållanden och i gränstrakterna även av det yttre beskyddet gjordes lokalt. Man ville vanligen inte att kronan intervenerade, såvida inte överträdelser gjordes av stormän inom lokalsamhället.

Medan forskning rörande tidigmodern tid i regel framhäver motsättningen mellan lokalsamhälle och centralmakt, präglades de undersökta områdena vid senmedeltidens slut snarast av att motsättningen mellan centralism och kommunalism genomsyrade hela samhället. Bönderna använde sig av bägge förhållningssätten beroende på situation. I en våldsam värld fanns det inget annat att hålla fast vid för dem än att med alla tillgängliga medel slåss för lag och rätt, för sina uppnådda rättigheter och de institutionella möjligheterna att vidmakthålla dem. Överallt och i olika former försökte bönderna driva politik.

Summary

This thesis explores the ways in which late medieval peasants could defy their rulers. I have chosen to concentrate on the final decades of the late Middle Ages, 1490 to 1525, and in order to identify national characteristics, institutional structures, and border issues, I have chosen to compare a couple of regions that, although they were provinces in separate countries, formed a single geographical unit: Swedish Småland and Danish Scania (*Skåne*). This comparative method has the advantage of laying bare differences in socio-economic and political processes, and can draw on the very different research traditions in Sweden and Denmark. In broad terms, the questions addressed are as follows:

1 What types of conflict and negotiation between peasants and the authorities can we identify during this period, and which resources were the subject of dispute?
2 In what ways did the peasants emerge as collective political agents, in what configurations, and in which arenas?
3 Which ideas of justice, and which political arguments, did the peasants use, and how did they relate to the authorities' formulations?

My work draws on the current concept of political culture, in which the definition of 'political' is broadened to include practice as well as ethos (norms and values), and so the means by which political action is legitimised by the choice of arenas and arguments. Recent international research has shown the importance of understanding the full range of forms of interaction between peasants and authorities in pre-modern society, from supplications and local negotiations to direct confrontation. Indeed, patterns of conflict were seldom uncomplicated, and could involve tensions across an entire region, also between individual peasant groups. Focusing on different types of alliance provides a clearer picture of how politics was conducted, particularly when it comes to larger protest movements. With the approach of peasant communalism we are able to interpret the connections between the organisation of the peasants' daily life, their local institutions, and the influences these had on forms of

interaction and the configuration of norms and values. The application of concepts such as rebellions and uprisings is discussed in connection to recent research debates, where the key question is whether late-medieval uprisings, unlike subsequent rebellions, should in fact be regarded as actions where peasants and lords could be depended on to cooperate, and not as peasant actions proper. Our understanding of the relationship between peasants and lords is today increasingly revolving around the idea of reciprocity; a reciprocity designed to substantiate hierarchical relationships, governed by principles such as protection, service, and fidelity. To what degree could these elements be used to support resistance from below?

Following the introduction, the first three chapters detail the types of conflicts and disputed resources that may be traced in the sources. The focus of Chapter 2 is on the relationship between the peasants and the Crown, its policies, and its officials; Chapter 3, the same questions regarding the Church; and in Chapter 4, the relationship between landlords and their dependant peasants, where as well as noble landlords we find the Crown and the Church again, here in their capacity as landlords. The findings from these initial chapters are then elaborated upon in Chapter 5, where the focus is on forms of interaction and protest, the use of arenas, and collective decision-making, and in Chapter 6, where the application of political arguments and concepts of justice is considered. Since few documents directly originating from peasants have survived, I here attempt a broader analysis of the peasants' practices and arguments, and how these were related to political culture at large.

In Chapter 2 we see that it was the costs of war that were the bone of contention between the peasants and the Crown. The period was characterised by hostility between Sweden and Denmark, despite both being part of a personal union under the Danish king. Sweden attempted repeatedly to leave the union – the final split coming in 1521 – thus ensuring there was war or near-war in 1497, 1501, 1504 to 1511, and 1517 to 1521. During the 1504 to 1511 war, in which most of the fighting was in Småland, we can trace a long series of escalating negotiations and protests in the province over local war taxation, musters, and the material consequences of a war that directly affected the peasants in the area. The protests reached their climax in 1509–11, when there was a rising centred on the town of Kalmar, and when various districts, including a county in southern Småland and the neighbouring Danish county of Blekinge, refused to pay taxes until peace was restored. Anger at the costs of war was aimed at both parties, but the Danish side drew particular criticism. Over a longer period, tensions between the inhabitants of several parts of Sweden and the Danish Crown were aggravated by allegations of misconduct and wrongful taxation for which Danish officials were responsible

during the periods they ruled in Sweden, the years 1497–1501 and 1520–21. These allegations were used by the Swedish elites that were trying to secure the secession of the realm from the union.

Thanks to the wars, special conditions prevailed in the border regions. Local peace treaties, aimed at easing the consequences of the wars, were agreed across the border, and received the support of local elites as well as the peasants. On the other hand, repeated mobilisations seem to have led to a more or less general arming of the peasants on both sides of the border, as well as the development of certain tax exemptions linked to participation in war. In the final rising in Småland against the Danish Crown in 1520–21, the peasants' demands included the right to arm and tax exemptions, and the same was true in Scania in the large-scale rebellion of 1523–25 against the new regime in Denmark (which had been installed after a coup against King Kristian II). It was during this period that one Scanian district adjoining the border obtained privileges that included an exemption from those duties that were meant to be carried out by the peasants, and especially Crown tenants or leaseholders, that bailiffs and landlords had forced through in many other areas of Denmark.

However, except for some local tensions over the Crown's right to military taxes from the tenants of noble landlords, taxes do not seem to have caused unusual tension in Scania until 1523, probably because of the regional exemptions that had been granted in 1507 and again in 1518. On the other hand, the rebellion in 1523–25 involved a widespread refusal to pay the high taxes imposed by the new regime, probably inspired by a number of factors such as the earlier exemptions, problems with the coinage, and above all the new regime's lack of legitimacy.

Other issues which were met with protest were trade and trade regulations, which came to the fore in connection with the blockades during the wars, and in connection to tensions between trading peasants and the merchants in the towns. The merchants increasingly enjoyed royal support in both provinces. The wartime trade blockades of Sweden as a whole, and Småland in particular, resulted in demands that the Crown should be responsible for guaranteeing the imports of goods such as salt and hops. The local, cross-border peace treaties were in part intended to protect border trade, which in several ways was threatened by the wars.

Crown bailiffs and fief-holders met with recurrent protests and resistance from the peasants in both provinces. Several times the cause was taxes or dues that the officials had imposed without any central authority. In local uprisings, it was not unknown for peasants and local lords to ally themselves against fief-holders who had eroded local tax exemptions and the like. In Småland, the inhabitants complained several times of the

failings of local officials when it came to military protection, trustworthiness, and the administration of justice. However, conflicts between peasants and lords in Småland often converged with high politics, in the form of differing attitudes to the question of the union. In Scania there are indications that there was a wave of complaints against aristocratic fief-holders during the reign of Kristian II, an outcry the king, in a temporary alliance with the peasants, chose to act upon. After the coup against Kristian II in 1523, the aristocracy seized the fiefs of the Scanian administration on an unprecedented scale, which seems to have been an important catalyst of the peasant rebellion that then ensued.

In Chapter 3 it becomes apparent that the role of the Church was also contested during the period. The strong bishoprics of Lund (Scania) and Linköping (parts of Småland) were both on the offensive against their subjects at the end of the fifteenth century. They broadened their claims to a share of the tithe in general, as well as to certain dues levied on their own tenants and on the monasteries. In the diocese of Linköping these claims led to conflicts which overlapped with political tensions about the union. The Swedish regents, the Stures, who were against the union, were thus able to initiate two regional rebellions against the union loyalist bishops in 1497 and 1520, while at the same time the Sture party criticized the extensive, worldly, and especially military, powers of the Church, an attack in which they seem to have enjoyed the support of the peasantry. Several times the Church and the parishes were obliged to contribute to war taxation, and one such levy in 1524 was met with resistance in the diocese when allegations spread that the bishop intended retain the levy at his own disposal. In this, as elsewhere, we see that the parishes in Småland tried to preserve their right to co-determination when it came to the disposition of parochial finances. Above all, the portion of the tithe intended as poor relief was hotly contested.

The Scanian bishops' offensive was not met with violent resistance as such. There was, however, some protest, mainly from the monasteries and their tenants, against the violent encroachments of diocesan officials. Furthermore, some parishes refused to pay certain new dues and portions of the tithe. From about 1500 onwards, the diocese became more vigorous in combatting such resistance, a conflict that would escalate in the 1520s. The complicated administrative structure of the Church led to confusion and competition between different officials over the rights to some of the dues from the tenants and other peasants, which occasionally led to excessive or double demands, and more violent disputes, that the peasants tried to put a stop to. The degree of suspicion of the Church's administration is difficult to judge, but seems to have interfaced with the policies of Kristian II, who initiated legislation inspired by the growing Reformation movement in Germany. The legislation aimed at restricting

the economic and judicial powers of the Church, and on some issues referred to complaints from the peasantry. The situation changed abruptly with the aristocratic overthrow of Kristian II in 1523. The nobles in Scania quickly monopolised the offices of the Church, which caused tensions within the local elites. The lesser nobility, who had lost ground within the administration, and a considerable number of priests were to participate in the widespread rebellion in Scania in 1523–25.

Popular attitudes towards the monasteries as evinced in the sources are ambiguous. The monastery of Nydala in Småland had problems maintaining certain rights in the face of the peasantry from surrounding districts, and there are indications that these rights were wrongfully imposed. On the other hand, the peasants in the province were later to support the monasteries when they were threatened by Crown demands at the end of the 1520s. In Denmark there was widespread criticism of the more wealthy monasteries, which had an effect on Kristian II's legislation. Locally we find a couple of examples of conflicts on the fringes of Scania. One monastery in the province of Halland was forced to enfeoff its tenants to a lord because of violent antagonisms. In the province of Blekinge there were tensions between a recently established hospital and the surrounding monasteries, a conflict which involved the peasants in the region. There are indications that the rebellion in Scania in 1523–25 was in part directed against certain monasteries, but the circumstances are vague. The tensions between the peasants and the Church in Småland and Scania bear similarities to the early stages of the popular Reformation in Germany. This impression is strengthened by contemporary, and widespread, criticism of the Church, the substance and the rhetoric of which often focused on the Church's self-interest, and its failure to meet its obligations of service to society, while it is clear that public sentiment was critical of the central administration of the Church as well as of the aristocracy.

In Chapter 4 we turn to the tenurial relationships between landlords and their tenantry. In Småland we find little indication of conflict during the period, if we make an exception for the disputes that arose from the bishop of Linköping's onslaught, which included enlarged claims on tenants of the Church and the monasteries. Otherwise it seems that during this period the landlords in Småland were constrained by local and regional customs regarding the rights and obligations of their tenants. (This was soon to change, for the landlords, making common cause with the Crown, went on the offensive in the 1530s, making larger claims on their tenants.) Lesser landlords, in particular, experienced a setback when the regime of Sten Sture the Younger instituted a law in 1515 that reduced their rights to judicial fines from their tenants. What we can identify, however, are a

handful of local conflicts involving peasants and landlords. In the northern parts of the province there are indications that some lords were already increasing their claims on their peasants, for example by demanding that they keep their farms in repair, claims that the peasants did not always fulfill. There were very occasional disputes over rights to timber and labour rents, or *corvée*; more often we find that peasants cooperated with their lords to protect themselves from the encroachments of other landlords or officials who made – sometimes questionable – demands for war taxes and the like. Several times parishioners sought the support of the bishop against local lords who had seized the parish church's land or possessions.

In Denmark and Scania the landlords seem to have adopted a more aggressive approach from the end of the fifteenth century onwards. The lords asserted their judicial supremacy over their dependent peasants, their rights to different dues and fees from the peasants, and their rights to natural resources such as timber. Economically and politically the aristocracy was in the ascendant. There were a few conflicts between the Church and its tenants involving new dues and fees, but otherwise there are few indications of tension between the peasant tenantry and their landlords prior to 1523. Peasants seem to have had some support from the Crown in the 1510s against excessive demands from their lords, and in Scania complaints had been made since at least 1481 against landlords, as well as officials who encroached on peasants' rights to timber commons, or who collected unlawful road tolls. The Scanian peasants turned to the king in these questions, and they obtained some support in the shape of privileges. In the north of Scania, the heavily forested border region, the Crown tenants had some political strength, and managed to obtain privileges from the Crown that protected them from the new obligations that the officials and fief holders were attempting to force through. In the more densely populated, southern parts of the province, the period was characterized by local clashes over outlying land and woods. These resources were contested because of the beginnings of population growth that led to new settlements, and because of the landlords' aggressive position on rights to natural resources. In the ensuing conflicts and legal proceedings we can see how peasants and their lords frequently cooperated at law when they wanted to secure their rights and resources against other lords, and sometimes even other peasants. Legal protection was consequently an important aspect of the hierarchical relationship between dependent peasants and their lords. Some of the tax demands from the Crown and its officials resulted in local claims for tax exemptions for certain tenants of the Church or noble landlords and, in a couple of instances, in collective tax resistance and local uprisings where tenants and their landlords collaborated. In the southeast of the

province, the timber conflicts climaxed in 1514 in a minor uprising against local lords, and the peasants in two districts tried to guarantee earlier royal privileges that gave them the right to use the forests in adjacent districts, and tore down new farms on outlying land. While the peasants here had at least some support from the king at this point, the landed nobility finally secured their interests in the wake of the overthrow of Kristian II in 1523. Again, we see that the rebellion in Scania in 1523–25 displayed some anti-aristocratic features, and that the higher landed nobility, according to some sources, were frequently accused of self-interest and of corrupting the law courts. Tensions over the landlords and their expanding economic power clearly peaked as and when they managed to strengthen their control over the political, religious, and judicial arenas.

In Chapter 5, these findings are used to consider the peasants' forms of protest and interaction, their use of various arenas, and their capacity for collective political and legal agency. Although few documents have been preserved, much indicates that the peasants turned frequently to the king and his officials, mostly in the form of supplications and local negotiations at the hundredal courts (*häradsting*). Most of the activity came from inhabitants in areas directly affected by war, and most often in districts that not were enfeoffed but were under direct royal administration; such districts were usually characterised by a high proportion of selfowning peasants and Crown tenants, and were close to the international border. On the Danish side, the peasantry had previous experience of extracting privileges and liberties from the Crown, a strategy that they resumed during the period, and which would again be exploited in the future, especially in the Scanian border region. It seems the peasants' direct contact with the king reached its peak under Kristian II, and any tendencies towards an alliance between the Crown and the peasantry were rapidly squashed by the new regime following Kristian's fall.

The various confrontational forms of interaction were interrelated, and we should perhaps view the development of a rebellion or an uprising as consisting of a series of elements that display an increasing degree of confrontation: negotiation, supplication, refusal, withdrawal of allegiance from a lord, and so on. These elements could also occur independent of any ensuing escalation. There were local uprisings, and other violent forms of interaction, in Småland in and around 1509 that were usually sparked by war taxation and heavy-handed officials. The two larger rebellions, in 1520 and 1520–21, had a more political character; they were directed against the Danish possession of the Swedish throne. In Scania the pattern was different, for although the local disturbances around 1510 possibly involved war taxes, the others were caused by quarrels between peasants and landlords over woods and fishing rights. These local uprisings were a means of exerting pressure on lords and officials to initi-

ate negotiations, or of exposing attempts by local landlords or officials to erode peasants' rights. The participants also could fulfill a kind of judicial function by taking legal action during these uprisings, which in some senses thus became part of the wider political and legal culture. It is often difficult to judge whether in smaller uprisings the peasants acted with or without support from certain lords. In some cases it is obvious they had, or strove to obtain, the support of the king, a bailiff, or a local lord; but equally we find peasant leaders, peasant assemblies with no lords present, and, in the peasant-led initial stages of the Scanian rebellion of 1523–25, local elections of an alternative local authority. The sources in these cases are all too often opaque, and thus our conclusions must be cautious.

All the large rebellions involved complex alliances between different groups, and were connected to high politics, if only because the question of the union or the control of the realm was contested. Denmark had a tradition of rebellions during periods of dynastic uncertainty. On a national level it was important for peasants and others to secure their rights when a dynastic change was imminent, and the same can be said for the local level when changes of fief-holder and the like loomed. The political role of the peasants was at issue during the period. They did manage to obtain a degree of political representation at the national level in both realms during this period, yet in Denmark their influence was weak, and in Sweden, and in particular in Småland, their influence was limited to local and regional negotiations. In Scania the peasants pursued some issues with help of the political organisation of the merchants in the towns. During the rebellion of 1523–25, the county court (*landsting*) became an important arena for the participants in which they could pay homage to the deposed king, and to a degree try to restore the influence of the peasant Estate that had been crushed by the new aristocratic regime.

The hundredal court was the primary instance for settling local legal disputes as well as political conflicts. In Småland in particular the hundred was also responsible for the administration of military defences, forest commons, etc. In Småland most negotiations about taxes, musters, and homage to the kings and regents were conducted in the hundredal courts, and the majority of supplications were drawn up here. It was at this level that tax resistance and local uprisings were organised, and at times the peasantry were responsible for the hundreds pushing through policies that diverged from the government's; but equally, conflicts could revolve around internal issues, and in these cases conflicts could escalate to the point when the circuit judge (*häradshövding*) or the hundreds fief-holder was deposed or replaced by another local lord. It was in such cases that the peasants allied themselves with local noblemen.

There were other arenas that served a function in peasant protests and resistance. Peasants occasionally resisted demands from the Church's central administration, in which case the parish was the unit of mobilisation. In Denmark, widespread discontent with the Church in around 1520 led to complaints from various parishes. That said, parishes in both provinces frequently had to turn to the bishops for help against lords who were encroaching on parish property. The parish also served as a local public space, one where evidence was given in property dealings for example. Local lords could exert considerable influence in this arena, but occasionally the peasants seem to have acted independently. The same can probably be said of the villages, which were important arenas in the south of Scania, but unfortunately there are few surviving sources that touch on the role of the village in conflicts with the authorities.

A common means of forging unity behind political decisions within the elites was the conspiracy (*sammansvärjning*), a collective decision taken by oath. The relatively strong position of the Swedish peasants is apparent when they participated in the national conspiracies initiated by the regents against the union. But the conspiracy, and the group oath that cemented it, was also the peasants' own instrument of preference, used equally in protests and resistance, and it shared characteristics with the collective protection and determination of legal relationships. At times we find that the Scanian hundreds used conspiracies in the face of external military threats or rapacious lords. In some of these conspiracies, several hundreds participated together, a practice of which the government strongly disapproved, and the rebellion of 1523–25 seems to have been initiated by a series of just such popular conspiracies. Although hard to pin down, the peasants' legal competence, on occasion quite extensive, is apparent from the fact that – in Scania, at least – they seem to have used individual feuding as a means of legal self-help. Feuding is otherwise a phenomenon most historians assume was limited to the nobility, as indeed was probably later the case. The peasants' use of local arenas, conspiracies, and feuding, all in the face of varying shades of disapproval from the authorities, strengthens the impression that their legal competence and political role in this period was as broad as it was contested.

In Chapter 6 we turn to the question of which ideas the peasants articulated in their protests, either explicitly in their demands or implicitly in the forms their resistance took. The perhaps most common demand was for peace, locally as well as nationally, an important and profound ideal for medieval society; other principles, such as harmony and concord, were its offshoots. Yet when war or conflicts were unavoidable, there was a different repertoire to hand. One such principle was that subjects were entitled to protection which the lords and authorities was supposed to

provide, and that the lords' corresponding rights to resources should be adapted to the moral economy of the localities, in the form of local customs. In the war-torn border region, the principles of reciprocity were explicit. Peasants demanded peace, arguing that the obligation to pay taxes and the like was unlawful otherwise. The nobility and officials were supposed to take responsibility for the peace, or protests soon would follow. The wars in Småland, together with the many legal disputes in Scania concerning land, woods and the like, reproduce similar patterns. Peasants needed and demanded the support of their lords in defending their traditional rights and resources, and they pointed to the law, local customs, and to the ideal of the good master and lord to support their demands. Often the complaints related to officials, and were sent to the higher lords, the bishops, or the king or regent, all of whom were expected to improve their control of an administration that was characterised by strong internal competition, and not infrequently confusion; sometimes the complaints also concerned local conflicts involving the landed nobility. The principle of every householder's right to make ends meet (*husnödtorft*) was probably widely accepted, but in their contacts with the authorities the peasants chose to stress other principles, primarily the ones that supported their rights, and foremost amongst them the ideal of the good master and lord who was obliged to protect his subjects. In these instances the peasants often emphasised their loyalty to their lord, the threat of destitution hanging over then, and especially their exposure to violence and property violations. Some careful religious allusions reinforced the tone of loyalty and Christian community, but also, and more ambiguously, insinuated that God was watching the lord closely and that loyalty was conditional. These reciprocal elements became explicit when protests took on more confrontational forms. In the border region, peasants demanded military protection, and could deny lords their loyalty or homage if protection was not forthcoming. Reciprocity of protection was several times reversed, becoming the principle that armed peasants in the border region should – and indeed were – exempt from certain taxes. It is noticeable that the question of peasant armament and tax exemptions surfaced during the large rebellions in Småland in 1520–21 and in Scania in 1523–25, and it seems to have been an important element in the mobilisation of the rebellious peasantry.

The law had a strong position in Nordic political culture. Kings and regents regularly promised their subjects that they would uphold the law. Allegations of tyranny, unlawful taxes, and disregard for the law were important rhetorical tropes used by the Swedish Sture party in mobilising the population against Danish rule. In Scania it seems likely that several local disturbances were set off by lords breaking the law, which implies that peasants, in joining an uprising, were actually employing a

right of resistance or self-help that had evolved when normal power structures were unable to guarantee law and order. The rebellion in Scania should also be viewed in the light of the fact that the regime in Denmark after 1523 seems to have been generally characterised by the lower estates as an arrogant aristocracy on the offensive, sapping legal institutions, and blocking the peasants from turning to the Crown for protection and legal support. Locally, however, we must not underestimate the importance of the parallel legal principles of customary law. In Småland in particular, local and regional unwritten customs were important means of regulating land rents, forest rights, tenurial relations, dues and fees, etc., all matters which were either not regulated by written laws, or for which such laws as existed had never been applied. We can see that peasants as well as officials referred to customary rights during negotiations; in the case of the peasants, for example, the recently achieved right to arm in return for tax exemptions. The concept of liberty was frequently used by the elites when mobilising popular support, and was open to a number of possible interpretations. In Sweden, the Sture party used the concept in the sense of national independence and the right to maintain traditional law. However, it had strong implications for the position of the peasants, and the deteriorating legal circumstances of the peasantry in Denmark were met in both countries with criticism, in which the notion of a threat to the peasants' freedom played an important part.

Sometimes the peasants appealed to the idea of equality, and demanded that the obligations placed upon them should not exceed those of their local or regional neighbours; but it was a concept more often resorted to by lords and the authorities, when they demanded that obligations should not fall below those in other districts or provinces. The peasants instead tended to plead the differences in their circumstances. Pointing to dissimilar local economic conditions and customs, they evoked the principle of the just distribution of obligations. The authorities were asked to consider the economic capacity of the community as a whole, not only that of individual households. Poverty as a result of war or bad harvests was frequently advanced, as was the status of widows and their right to tenure, and the peasants' rights to trade in the countryside and across the international border. The principle that land rents and tithes should be commuted to goods commonly produced in the area was probably crucial here. There was also the widespread practice by landlords and parish churches of lending money and grain to peasants after bad harvests, and of reducing land rents for colonists. Yet when disputes reached the various legal arenas, it was the legal arguments that revolved around laws, customs, and contracts that predominated. The idea of subsistence does not seem to have been restricted to scratching out a living, since peasants in the border region in Småland maintained that it included bearing

arms, as well as what amounted to conspicuous consumption in the form of lavish farm buildings and the import of luxury broadcloth.

The peasants seldom openly evoked the principle of public good, but it played an important part in the political culture nevertheless. When factions within the elites mobilised against one another, allegations of greed and selfishness threatening the public good were a favoured method of rousing popular support. Similarly the Church met with criticism of its worldly – and in Sweden its prominent military – powers, and claims that its extensive resources and rights did not correspond to the services it provided for the populace. These arguments were crucial when the kings and regents sought popular support against the Church and the bishops. The idea of the state or Crown as the single, secular power – the single 'sword' – that was gaining ground thanks to the Reformation movement seems to have had some footing in the political culture of the preceding decades.

Finally, different principles of procedures of and rights to decision-making flourished, and were the subject of some dispute within the political culture. Owing to Sweden's uncertain constitutional situation, its regents, council of the realm, and assemblies of Estates repeatedly emphasised that decisions had been made unanimously. Popular mistrust of discord within the council led to general alarm whenever their fears were borne out. On each occasion that peasants adopted a controversial stance, be it in local meetings or collective protests, the unanimity underpinning the decisions or statements was usually emphasised, if nothing else in an obvious attempt to obstruct prospective reprisals. The subjects' consent was an important principle that the Crown often evoked to legitimise exceptional taxation, although the consent of different assemblies was at times chimerical. Parts of the tithe and some clerical contributions seem to have been characterised by the principle of consent, a fact that facilitated their obstruction by the peasants. In the larger rebellions, tax resistance was common, and was in a way justified by the right of subjects to withhold their resources from a lord or government of which they did not approve.

It is clear that the peasants were very much part of a wider political culture in the late Middle Ages. Of course, it is reasonable to suppose they cherished other principles that went unmentioned in their interaction with their rulers, but many were used by both peasants and their lords, and there was a degree of consensus as to which norms and values should govern society, even if the entitlement to interpret them was often in dispute. This impression is strengthened by the fact that the legal status of the peasantry was ambiguous throughout the period, since in practice they adopted several legal and political functions in the teeth of the op-

position of the authorities; for example, they availed themselves of collective oaths, and did not flinch from asserting the conditions and customs of their local society. They were not strangers to individual feuds within their own group, elements of which seem to have spilled over into more confrontational political situations with local lords and central authorities. The right of resistance was regularly evoked amongst the elites in their factional disputes, but seems to have been adopted in part by the peasantry during these turbulent years. The peasants employed both decentralising and centralising strategies. They wanted a strengthened Crown that would be able to guarantee law and order, and that would protect its subjects from the infractions of its own officials, from the aristocracy, and to some degree from the administration of the Church. On the other hand, local self-government was thought crucial, if nothing else for the maintenance of local customary law and the local administration of forest commons, trade, taxes, and tenurial relations. The Crown was not supposed to intervene, except on those occasions when local lords disturbed the balance of local social relations.

The general results of this study indicate that the peasants were a part of the political culture to a far greater extent than we usually imagine. Despite the most forbidding circumstances, they were able to draw on a varied repertoire of forms of interaction, protest, and resistance. In many ways they sought the means to achieve their own political ends in the fight for law and order.

Förkortningar

ÆA – De *Ældste Danske Archivregistraturer*
AM – Mogens Gøyes exemplar av Kristian II:s landslag, i DRL 1513–1523
ASB – *Gamla papper angående Mora socken*
ATjb – *Arvid Trolles jordebok 1498*
BSH – *Bidrag till Skandinaviens historia*
CCD – *Corpus constitutionum Daniae*
CIIA– *Christiern II:s arkiv*
DBL – *Dansk biografisk lexikon*
DCP – *Diplomatarium christierni primi*
DDL – *Diplomatarium dioecesis Lundensis* : *Lunds ärkestifts urkundsbok*
DGAA– *Aarsberetninger Fra Det Kongelige Geheimearchiv*
DKB – *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*
DKI – *Dalby klosters intäktsbok*
DM – *Danske magazin inholdende bidrag til den danske histories oplysning*
DMS – *Det medeltida Sverige*
DRA – Danmarks Riksarkiv
DRL – *Den danske rigslovgivning*
Falkman Fört. – Falkman L.B. Förteckning öfver handlingar om Skåne, Halland och Blekinge (DRA)
FFR – *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*
FMU – *Finlands Medeltidsurkunder*
GIR – *Konung Gustaf I:s registratur*
Grönblad – *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*
HBr – *Biskop Hans Brasks registratur*
HH– *Historiska Handlingar*
HR – *Hanserecesse*
HSH – *Handlingar rörande Skandinaviens Historia*
KLNM – *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*
Koncept – Konceptversion av Kristian II:s landslag, i DRL 1513–1523
LSLB – *Lunds stifts landebok*
Missiver – *Missiver Fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*
OPSS – Olaus Petri *Samlade skrifter*
PSS – *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer.*
Reg. Dipl. – *Regesta Diplomatica Historiae Danica*
Rep – *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*
SA – Sturearkivet (SRA)
SAOB – *Svenska akademiens ordbok*
SBL– *Svenskt biografiskt lexikon*
SDH – Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven (internetresurs)
SOÅ – *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*
ST – *Sveriges Traktater*
VgFT – *Vestergötlands Fornminessällskaps Tidskrift*

Källor och litteratur

Otryckta källor

Rigsarkivet København (DRA)

Danske kancelli (D.K)	B38 B9 Skånske Tegnelser og Registre
Tyske Kancelli, Indlændske Afdeling	A93a
Forskelligt vedr. Rigsråd Og Stænder	B5, Rigsråd og Stænder
Privatarkiver	Mogens Gyldenstierne
Gejstlige Arkiver	Lunde ærkebisps proces 1517–28
Falkman L.B.	Förteckning öfver handlingar om Skåne, Halland och Blekinge förvarade uti Kongl Danska Geheime Arkivet bd. I 1845, bd. II 1846, i DRA:s expedition.

Riksarkivet Stockholm (SRA)

Sturearkivet	(avskriftskatalog i expeditionen). För kommentarer till och dateringar av enskilda brev se internetresursen Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven.

Internetresurs

Landbohistorisk Selskab, Adkomstregistrering 1513–50 nr 1514–048
http://www.hum.ku.dk/navneforskning/adkomst/c/c000/c010.htm#m19
(2007-01-29)

Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven
http://62.20.57.212/ra/medeltid/soksida.html
(2007-01-29)

Tryckta källor

Aarsberetninger Fra Det Kongelige Geheimearchiv Indeholdende Bidrag til Dansk Historie, bd 1–7, C. F. Wegener (utg), Kjøbenhavn 1852–83

Aktstykker til Bornholms Historie 1327–1621, D. 1–2, J. R. Hübertz (utg), Kjöbenhavn 1851–1852

Arvid Trolles jordebok 1498 : jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken, Historiska handlingar 31, Joh. Ax. Almquist (utg), Stockholm 1938

Berntsen, Arennt, *Danmarckis och Norgis Fructbar Herlighed med dess Eijendoms och Landgillds Taxter*, D. 1–2, (Bergen 1650–56) Omtryck, Odense 1971

Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver, Bd 1–5, Carl Gustaf Styffe (saml. och utg), Stockholm 1859–84

Biskop Hans Brasks registratur, inl. Hedda Gunneng, Samlingar utgivna av Svenska fornskriftssällskapet, ser 1, 85, Uppsala 2003

Bjäre härads brev till Fredrik I, St Hans afton 1524, tr. i (da) *Historisk Tidskrift*, 1847, s. 450

Brev från kaniken Asker till herr Asger om vedbrist i Lund, 18 juni 1516, tr. i Piltz, Anders, *Mellan ängel och best : människans värdighet och gåta i europeisk tradition*, Stockholm 1991, s. 225 med övers. s. 210.

Christiern II:s arkiv. Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning stående krigsföretagen mot Sverige, D. 1–4, N.J. Ekdahl (utg), Stockholm 1835–42

Corpus constitutionum Daniae : forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558–1660, D. 1–6, V.A. Secher (utg), Kjøbenhavn 1887–1918

Dalby klosters intäktsbok 1530–1531, Knut Knutsson, Göte Paulsson (utg), Lund 1983

Danske adelige brevkister : registraturer fra det 15–17. aarhundrede, A. Thiset (utg), Kjøbenhavn 1897

Danske magazin inholdende bidrag til den danske histories oplysning, Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie (utg), Række 1–4, København 1745–.

De Ældste Danske Archivregistraturer 4–5, T. A. Becker, William Christensen (utg), Kjøbenhavn 1885–1910

Den danske rigslovgivning indtil 1400, Det danske sprog- og litteraturselskab ved Erik Kroman (utg), København 1971

Den danske rigslovgivning 1397–1513, Det Danske Sprog- och Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie ved Aage Andersen (utg), København 1989

Den danske rigslovgivning 1513–1523, Det Danske Sprog- och Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie ved Aage Andersen (utg), København 1991

Den fornsvenska dikten om ett gyllene år, Gunnar Blomqvist (utg), SSFS hft. 243, Uppsala 1970

Det Kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid, D. 1, København 1959

Diplomatarium christierni primi : samling af aktstykker, diplomer og breve, henhörende til Kong Christiern den förstes historie, C.F. Wegener (utg), Kjøbenhavn 1856

Diplomatarium Dalekarlicum : urkunder rörande landskapet Dalarne, D. 1, Stockholm 1842

Diplomatarium Danicum R. 1. Bd 3 : Diplomer 1170–1199, C.A. Christensen (utg), København 1976/77

Diplomatarium dioecesis Lundensis : Lunds ärkestifts urkundsbok, bd 1–6, Lauritz Weibull (utg), Lund 1900–39

Diplomatarium Norvegicum : Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slaegter, saeder, lovgivning og rettergang i middelalderen, saml. 15, C. R. Unger, H. J. Huitfeldt-Kaas (utg), Oslo 1900

Diplomatarium til Familien Rosenkrantz's Historie, i *Familien Rosenkrantz's Historie*, II:2, Arnold Heise (utg), Kjøbenhavn 1882

Finlands medeltidsurkunder, D. 1–8, Reinh. Hausen, (utg), Helsingfors 1910–35

Fru Eline Gøyes jordebog : med tilhørende brevuddrag, A. Thiset (utg), Kjøbenhavn 1892

Förlikning om Vittskövle mellan Niels Brahe och ärkesätets electus Jørgen Skodborg 1520, tr. som *"Skånske skel. Bilag"* till Jørgensen 1991, s. 61–64
Gamla papper angående Mora socken, II, Arvid Siggessons brevväxling med en kommentar av Lars Sjödin, Västerås 1932
Goda råd gifna Vadstena kloster 1495, av biskop Henrik Tideman, tr. i *Samlaren* VI, 1885
Hadorph, Johan, *Biärcköa Retten, thet är: then äldsta stadzlag i Sweriges rjke ... Hwar hoos föllia några the äldsta konunga stadgar ...* Stockholm 1687
Hadorph, Johan, *Twå gambla swenske rijmkrönikor… Item en stoor deel aff the gamble konungars, förstars och herrars förlijkningar ... och förskrifningar*, bd 2, Stockholm 1676
Handlingar rörande Skandinaviens Historia, bd 1–40, Stockholm 1816–1860
Hanserecesse, Abt. 3, Von 1477–1530, bd 1–9, bearbeitet von Dietrich Schäfer, Leipzig 1881–1913
Helgesen, Paul, *Lektor Povl Helgesens historiske optegnelsesbog : saedvanlig kaldet Skibykrøniken*, A. Heise (övers. och utg), Köbenhavn, [1890]
Helsingborgs Län Räkenskaper 1582/1583 Jordebok 1583/1584 Extraskattemantalslängd 1584, Ola Svensson (utg), Lund 2001
Historiska handlingar, Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia (utg), Stockholm 1861–1979
Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut, Gösta Johannesson (utg), Lund 1953
Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold. Bd 6, 1576–1579, L. Laursen (utg), Kjøbenhavn 1900
Kong Frederik den Førstes danske Registranter, Kr. Erslev, W. Mollerup (utg), København 1879
Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid, D. 1–2, Troels Dahlerup (utg), København 1959–69
Konung Gustaf den förstes Registratur 1–29, Stockholm 1861–1916
Kristian II:s dom rörande allmänningarna i sydösta Skåne 11 maj 1514, tr. i SOÅ i anslutning till Jørgensen 1994
Lunds stifts landebok, D. 1–3, K. G. Ljunggren och Bertil Ejder (utg), Lund – Köpenhamn 1950–1965
Missiver Fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid, Bd 1–2, William Christensen (utg), København 1912–14
Mourids Jepsen Sparres jordebok, tr. i Vogt, Susanne "Mourids Jepsen Sparre til Svaneholms jordebog" i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 1999
Niels Brahes jordebok, tr. i Vogt, Susanne, "Forræderens gods. Jordebog over Niels Brahe til Vanås' gods" i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 2001
Nya eller Karls-krönikan : början av unionsstriderna samt Karl Knutssons regering, 1389–1452, *Svenska medeltidens rimkrönikor. D. 2,* utg. G. E. Klemming, SSFS I:17, Stockholm 1866
Nya källor till Finlands medeltidshistoria, Edward Grönblad (utg), Köpenhamn 1857
Nye samlinger til den danske historie, P. F. Suhm (utg), København 1792–95
Palladius, Peder, *Peder Palladius' visitatsbog*, Lis Jacobsen (utg), København 1925
Petri, Olaus, *Samlade skrifter*, bd 1–4, Bengt Hesselman (red), Uppsala 1914–17
Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, D. 1, (1251–1523) Nils Herlitz (utg), Stockholm 1927, *D. 2, (1523–1560)* Ernst Nygren (utg), Stockholm 1932
Regesta Diplomatica Historiae Danicae, serie 1–2, Kiöbenhavn 1847–
Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 1 rk, Kr. Erslev, William Christensen, Anna Hude (utg), bd 1–4, København 1894–1912; 2 rk, William Christensen (utg), bd 1–9, København 1928–39

Samling af gamle danske love. 4, Danske recesses og ordinantser af kongerne af den Oldenborgske stamme, J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (utg), Kjøbenhavn 1824
Svenska landskapslagar : tolkade och förklarade för nutidens svenskar, av Åke Holmbäck och Elias Wessén, ser 1–5, 2., oförändr. uppl., Stockholm 1979
Svenskt diplomatarium : Diplomatarium Suecanum, bd I, bd VI, Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien och Riksarkivet (utg), Stockholm 1829–1959
Sverges traktater med främmande magter : jemte andra dit hörande handlingar, D. 2, 1336–1408, D. 4, 1, 1521–1534, O.S. Rydberg (utg), Stockholm 1883–85
Sören Norby till Kristian II 8 feb. samt odat. promemoria, 1521, tr. i (sv) *Historisk Tidskrift* 1900
Tegel, Erik Göransson, *Then stormächtig, högborne furstes och christelige herres, herr Gustaffs, fordom Sveriges, Gothes och Wendes konungs &c, historia …* Stockholm, 1622
Udvalg af gamle danske domme, afsagte paa kongens retterting og paa landsting, D. 1, J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (utg), Kjöbenhavn 1842
Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift, D. 1–2, Lund-Skara 1869–1916

Litteratur

Aalto, Seppo / Johansson, Kenneth / Sandmo, Erling, ”Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence” i *People meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, Eva Österberg, Sølvi Bauge Sogner (red), Oslo 2000
Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996
Ahnlund, Nils, ”Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672” i *Sveriges Riksdag*, Förra avdelningen. *Riksdagens historia intill 1865*, D. 3, Stockholm 1933 (1933a)
Ahnlund, Nils, *Från medeltid och vasatid : historia och kulturhistoria*, Stockholm 1933 (1933b)
Ahnlund, Nils, ”Till diskussionen om 1400-talets svenska riksmöten” i (sv.) *Historisk Tidskrift*, 1944
Ahnlund, Nils, *Stockholms historia före Gustav Vasa*, Stockholm 1953
Ahnlund, Nils, ”Den nationella och folkliga Erikskulten” i *Erik den helige*, Bengt Thordemann (red), Stockholm 1954
Albrectsen, Esben, *Danmark–Norge 1380–1814. Bd 1, Fælleskabet bliver til : 1380–1536*, Oslo – København 1997
Algazi, Gadi, *Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter*, Frankfurt/Main 1996
Algazi, Gadi, ”Lords Ask, Peasants Answer: Making Traditions in Late-Medieval Village Assemblies” i *Between History and Histories: The Making of Silences and Commemorations,* Gerald Sider and Gavin Smith (ed), Toronto 1997
Algazi, Gadi, ”Tradition als Gespräch der Ungleichen. Bauern und Herren in der spätmittelalterlichen Dorfversammlung” i *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und früher Neuzeit*, Stefan Esders, Thomas Scharff (red), Frankfurt am Main 1999
Algazi, Gadi, ”Doing things with Gifts” i *Negotiating the gift : pre-modern figurations of exchange*, Algazi/Groebner/Jussen (ed), Göttingen 2003a
Algazi, Gadi, ”Feigned Reciprocities: Lords, Peasants, and the Afterlife of Late Medieval Social Strategies” i *Negotiating the gift : pre-modern figurations of exchange*, Algazi/Groebner/Jussen (ed), Göttingen 2003b
Allen, C.F., *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497–1536*, bd 1–5, Kjøbenhavn 1864–1872

Almquist, Johan Axel, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 : med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, D. 1–4, Stockholm del 1, 1917–1923
Almquist, Jan Eric, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*, 1, Stockholm 1960
Almquist, Johan Axel, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, D 4, bd 3, Stockholm 1976
Althoff, Gerd, *Spielregeln der Politik im Mittelalter : Kommunikation in Frieden und Fehde*, Darmstadt 1997
Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974
Andrén, Anders, ”Mot kriget! Regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige” i *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, Anders Andrén, Lars Ersgård, Jes Wienberg (red), Stockholm 2001
Andrén, Carl-Gustaf / Liedgren, Jan / Buus, Erik, ”Statuter” i KLNM bd. 17
Andrén, Åke, *Sveriges kyrkohistoria. 3, Reformationstid*, Stockholm 1999
Andræ, Carl Göran, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*, Uppsala 1960
Ankarloo, Bengt, *Att stilla herrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653–5*, Stockholm 1988
Anz, Christoph, ”Gildernes form og funksjon i middelalderens Skandinavia” i *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Lars Bisgaard, Leif Søndergaard (red), Gylling 2002
Appel, Hans-Henrik, *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991
Appel, Hans-Henrik, *Tinget, magten og aeren : studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999
Arnell, Erik, *Bidrag till Biskop Hans Brasks lefnadsteckning*, Stockholm 1904
Aronsson, Peter, *Bönder gör politik : det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992
Arup, Erik, *Danmarks historie. Bd 2, Stænderne i herrevælde 1282–1624*, København 1932
Aston, T.H. & Philpin, C.H.E. (red.) *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in the Pre-Industrial Europe*, Cambridge 1985
Balle, Søren, *Statsfinanserne på Christian 3.s tid*, Aarhus 1992
Bartlett, Robert, ”Colonial Aristocracies of the High Middle Ages” i *Medieval Frontier Societies*, Robert Bartlett, Angus MacKay (red), Oxford 1989
Bennike Madsen, Haakon, *Det danske skattevæsen. Kategorier och klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978
Bercé, Yves-Marie, *Histoire des croquants : étude des soulévements populaires au XVIIe siècle dans le sud-ouest de la France*, T. 1–2, Genève, 1974
Bercé, Yves Maria, ”Offene Fragen der französischen Bauernrevolten vom 16.–18. Jahrhundert” i *Aufstände, Revolten, Prozesse : Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Winfried Schulze (red), Stuttgart 1983
Bercé, Yves-Marie, *Revolt and revolution in early modern Europe : an essay on the history of political violence*, translated by Joseph Bergin, Manchester 1987
Berg, Gustaf, *Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf den förste hufvudsakligen i afseende på Småland*, Stockholm 1893
Berg, Johan, *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*, Stockholm 2003
Berg, Tor, *Riksdagens utveckling under den äldre Vasatiden 1521–1592, Sveriges Riksdag bd 1:2*, Stockholm 1935
Berglund, Louise, *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470*, Uppsala 2003

Bergman, Karl, *Makt, Möten, Gränser : Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002
Bergner, Barbro, ”Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt” i *Heimen* 1988
Bergström, Rudolf, ”Det svenska krigståget mot Skåne vintern 1523” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1937
Bergström, Rudolf, ”Källornas vittnesbörd om orsakerna till utgången av 1523 års vinterfälttåg till Skåne” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1939
Bergström, Rudolf, *Studier till den stora krisen i Nordens historia 1517–1523*, Uppsala 1943
Berman, Harold J., *Law and revolution : the formation of the Western legal tradition*, Cambridge 1983
Berntson, Martin, ”»Västgötaherrarnas uppror» – Ett försök till nytolkning” i *Kyrkohistorisk årsbok*, 2000
Berntson, Martin, *Klostren och reformationen : upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, Skellefteå 2003
Bierbrauer, Peter, ”Bäuerliche Revolten im Alten Reich. Ein Forschungsbericht” i *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, Peter Blickle (red), München 1980
Bisgaard, Lars, *Tjenesteideal og fromhedsideal: studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988
Bjarne-Larsson, Gabriella, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*, Lund 1994
Bjørn, Claus, *Bonde – herremand – konge : bonden i 1700-tallets Danmark*, Viborg 1981
Black, Antony, *Political thought in Europe, 1250–1450*, Cambridge 1992
Black, Antony, ”Individuals, Groups and States: a Comparative Overview” i *The Individual in Theory & Practice*, Janet Coleman (red), serie The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries Wim Blockmans, Jean-Philippe Genet (red), Oxford 1996
Blanks, David R., ”Mountain Society. Village and Town in Medieval Foix” i *Urban and rural communities in medieval France : Provence and Languedoc, 1000–1500*, Kathryn Reyerson, John Drendel (red), Leiden 1998
Blickle, Peter / Ellis, Steven / Österberg, Eva, ”The Commons and the State: Representation, Influence, and the Legislative Process” i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red), Oxford 1997
Blickle, Peter, *Landschaften im Alten Reich : Die staatliche Funktion des gemeinen Mannes in Oberdeutschland*, München 1973
Blickle, Peter, ”Bäuerliche Rebellionen im Fürstenstift St Gallen” i *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, Peter Blickle (red), München 1980
Blickle, Peter, *Gemeindereformation : die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München 1987
Blickle, Peter, *Unruhen in det ständischen Gesellschaft 1300–1800,* ser. *Enzyklopädie Deutscher Geschichte*, Bd 1, Lothar Gall (utg), München 1988
Blickle, Peter, *Die Revolution von 1525*, 3. erw. Aufl. München 1993
Blickle, Peter, ”Conclusions” i Peter Blickle (red.) *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997
Blickle, Peter, ”Reformation und Freiheit” i *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Stephen E. Buckwalter, Bernd Moeller (red), Gütersloh 1998
Blickle, Peter, *Kommunalismus : Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, bd. 1–2, München 2000

Blickle, Renate, ”«Spenn und Irrung» im «Eigen» Rottenbuch. Die Auseinandersetzungen zwischen Bauernschaft und Herrschaft des Augustiner-Chorherrenstift” i *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, Peter Blickle (red), München 1980

Blickle, Renate, ”Agrarische Konflikte und Eigentumsordnung in Altbayern : 1400 – 1800” i *Aufstände, Revolten, Prozesse : Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Winfried Schulze (red), Stuttgart 1983

Blickle, Renate, ”Hausnotdurft: Ein Fundamentalrecht in der altständischen Ordnung Bayerns” i *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*, Günter Birtsch (red), Göttingen 1987

Bosl, Karl, ”Stände und Territorialstaat in Bayern im 14. Jahrhundert” i *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert*, bd 2, Vorträge und Forschungen hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Hans Patze (red), Sigmaringen 1971

Brady, Thomas A., ”In Search of the Godly City” i *The German People and the Reformation*, R. Po-Chia Hsia (red), N.Y. 1988

Brady, Thomas A., ‘“You hate us priests”: anticlericalism, communalism and the control of women in Strasbourg in the age of the Reformation’, i dens. *Communities, Politics and Reformation in Early Modern Europe*, Leiden 1998 (tid. tr. 1993)

Brake, Wayne Philip te, *Shaping history : ordinary people in European politics, 1500–1700*, Berkeley 1998

Brenner, Robert, *Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen*, [övers.: Gunnar Sandin], Stockholm 1979

Brunner, Otto, *Land and lordship : structures of governance in medieval Austria*, Howard Kaminsky, James Van Horn Melton (övers. o utg), Philadelphia 1992

Bruun, Henry, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen : studier over dansk politik i årene omkring 1500*, København 1959

Bush, M. L., “Tax reform and rebellion in early Tudor England” i *History*, 1991

Bååth, Käthe, *Öde sedan stora döden var… : bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*, D. 1–2, Lund 1983

Bååth, L. M., *Hälsingborgs historia. II:1. Den senare medeltiden*, Hälsingborg 1933

Bøgh, Anders, ”Om bondeoprør: Analysskemaer, hypoteser og teorier” i *Til kamp for friheden*, Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red), Ålborg 1988

Bøgh, Anders, ”Feudalisering og bondekommunalisme” i *Danmark i senmiddelalderen*, Per Ingesman, Jens Villiam Jensen (red), Århus 1994

Bøgh, Anders, ”Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen” i *Bol og By : Landbohistorisk Tidsskrift*, 2, 1996

Carelli, Peter, *Krapperup och det feodala landskapet : borgen, bygden och den medeltida bebyggelseutvecklingen i en nordvästskånsk socken*, Nyhamnsläge 2003

Carlsson, Gottfrid, *Hemming Gadh. En statsman och prelat från sturetiden*, Uppsala 1915

Cederholm, Mathias, ”From protection to privileges – forsvar and herligheder : concept analysis as social history, Denmark-Scania 1450–1650” i *Modernisation and tradition : European local and manorial societies 1500–1900*, Kerstin Sundberg, Tomas Germundsson, Kjell Hansen (red), Lund 2004

Cederholm, Mathias, ”Konsten att hävda en skog. Bönder och herrar i senmedeltida skogskonflikter i Skåne” i *Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Kontinuitet genom omvandling*, Mats Olsson, Sten Skansjö, Kerstin Sundberg (red.), Lund 2006

Christensen, Aksel E. ”Det danske stændersamfunds epoker” i *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen den 1. august 1963*, Sven Ellehøj (red), Roskilde, 1963

Christensen, Aksel E., ”Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523” i dens. *Danmark, Norden og Østersøen : udvalgte afhandlinger*, København 1976 (tid. tr. 1946)
Christensen, C-A., ”Landvärn-Danmark” i KLNM bd. 10
Christensen, C.A., ”Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. Århundrede” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 1, 1963/66
Christensen, Harry, *Len og magt i Danmark 1439–1481*, Aarhus 1983
Christensen, William, *Dansk statsforvaltning i det 15.århundrede*, faks. av 1. ed., København 1974 (1903)
Christiansen, Palle Ove, *Kulturhistorie som opposition : traek af forskellige fagtraditioner*, København 2000
Claëson, Sten, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Lund 1987
Cohen, Esther, *The crossroads of justice : law and culture in late medieval France*, Leiden 1993
Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Millennarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, 3 tr. 3 uppl., London 1978 (1970)
Cohn, Norman, ”Anticlericalism in the German Peasants' War” i *Past & Present*, 83, 1979
Coleman, Janet, “Structural Realities of Power: The Theory and Practice of Monarchies. and Republics in Relation to Personal and Collective Liberty,” i *The propagation of Power in the Medieval West*, Martin Gosman, A. J. Vanderjagt, Jan Veenstra (red), Groningen 1997
Cronholm, Abraham, *Skånes politiska historia efter tryckta och otryckta källor*, D. 1, Lund 1847
Dahl, Sven, *Torna och Bara : studier i Skånes befolkningsgeografi före 1860*, Lund 1942
Dahl, Sven, *Studier i äldre skånska odlingssystem*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, 69, Stockholm 1989
Dahlbäck, Göran, ”Stockapenningar, tjärtunnor och beläten. Något om den senmedeltida sockenkyrkans ekonomi” i *Kyrka och socken i medeltidens Sverige : en samling uppsatser*, Olle Ferm (red), Stockholm 1991
Dahlerup, Troels, ”Synode” i KLNM bd. 17
Dahlerup, Troels, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, København 1963
Dahlerup, Troels, ”Den gejstlige jurisdiktion i dansk middelalder” i *Fortid og nutid : tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*, 4, 1967
Dahlerup, Troels, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, København 1968
Dahlerup, Troels, ”Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 1969/70
Dahlerup, Troels, ”Danmark” i *Den nordiske adel i senmiddelalderen : struktur, funktioner og internordiske relationer*. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9–12 august, København 1971
Dahlerup, Troels, ”Fæstet i breve og domme” i *Fortid og nutid : tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*, 30, 1983
Dahlerup, Troels, *De fire stænder, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 6, 1400–1500*, København 1989
Dalgård, Sune, *Poul Laxmands sag : dyk i dansk historie omkring år 1500*, Copenhagen 2000
Dansk biografisk lexikon tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537–1814, bd 1–19, C. F. Bricka (utg), Kjøbenhavn 1887–1905
Dayton, Cornelia Hughes, ”Rethinking Agency, Recovering Voices” i *The American Historical Review*, 3, 2004

Det medeltida Sverige, Bd 4, Småland 1–4, Sigurd Rahmqvist, Olle Ferm (red), Stockholm 1987–99
De Moor, Martina / Shaw-Taylor, Leigh / Warde, Paul (red), *The management of common land in north west Europe, c.1500–1850*, Turnhout 2002
Dewald Jonathan, Vardi Liana, ”The Peasantries of France, 1400–1789,” i *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Tom Scott (red), New York 1998
Dillinger, Johannes, ”Comparing Communities: Local Representation and Territorial States in Early Modern Europe and New England”, i *Bulletin of the German Historical Institute*, Washington DC, Fall 2000 (http://www.ghi-dc.org/bulletin27F00/b27dillingerframe.html). (2007-01-18)
Dobson, R. B. (red), *The Peasants' Revolt of 1381*, 2. uppl., 1983
Dovring, Folke, *De stående skatterna på jord 1400–1600*, Lund 1951
Drar, Kristin, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: medeltidens fursteideal*, Lund 1980
Dübeck, Inger, ”Legal Status of Widows in Denmark 1500–1900” i *Scandinavian journal of history*, 3–4, 2004
Duby, Georges, *The three orders : feudal society imagined*, transl. Arthur Goldhammer, Chicago 1980
Eiden, Herbert, ”Joint action against 'bad' lordship. The Peasants' Revolt in Essex and Norfolk” i *History*, 269, 1998
Ek, Sven B., ”Dräktförordningarnas samhälleliga bakgrund” i RIG 1959
Elias, Norbert, *Från svärdet till plikten : samhällets förvandlingar*, (övers. Dag Malm) Stockholm 1999 (1939)
Eliasson, Per / Hamilton, Gustaf, ”Blifver ondt att förena sigh – Några linjer i den svenska lagstiftningen om skog och utmark”, i *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika*, Ronny Pettersson (red), Stockholm 1999
Ellis, Steven G., *Tudor Frontiers and Noble Power. The Making of the British State*, Oxford 1995
Enemark, Poul, *Dansk oksehandel 1450–1550 fra efterårsmarkeder til forårsdriving,* D. 1, Århus 2003
Ericsson, Niklas, *Rätt eller fel? Moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid*, Stockholm 2003
Erslev, Kristian, *Danmarks len og lensmænd i det sextende aarhundrede : (1513–1596)*, København 1879 (1879a)
Erslev, Kristian, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede : studier over statsomvæltningen i 1536 og dens følger for kongemagt og adelsvælde*, Köpenhamn 1879 (1879b)
Esmark, Kim, ”Feudalisme og antropologi. Nye perspektiver på magt, orden og konfliktregulering i højmiddelalderen”, i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1, 2006
Falkman, Ludvig B., *Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660*, D. 1, Lund 1848
Fenger, Ole, ”Veg” i KLNM bd. 19
Fenger, Ole, ”Våpenforbud” i KLNM bd. 19
Fenger, Ole, *Fejde og mandebod : studier over slaegtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, København 1971
Fenger, Ole / Møller, Bodil / Knudsen, Helle Reinholdt,*”I være have” Om ret til hus og jord i middelalderbyen*, Århus 1982
Ferm, Olle, *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt*, Stockholm 1990
Ferm, Olle, ”Bengt Jönsson (Oxenstierna)” i *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, Olle Ferm, Staffan Nyström (utg), Stockholm 2004

Ferrer, Marlen, ”Æren og friheten: forhandlinger om ære i spansk og norrøn middelalder” i (no) *Historisk Tidsskrift*, 4, 2005

Flensmarck, Tor, ”Det röda blodet svallade. Om en hetsig släktkrets i Kalmarunionens skugga” i *SAXO : Kulturhistoria för Skåneland*, 13, 1997

Flensmarck, Tor, *Skånelands medeltid : orter & ätter*, B, Kristianstad 2003

Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt : den sociala organiseringen av arbetet : Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala 1987

Fontana, Giatgen-Peder, *Rechtshistorische Begriffsanalyse und das Paradigma der Freien : ein methodischer und rechtssemantischer Begriffsbildungsversuch der mittelalterlichen Freiheit unter besonderer Bezugnahme auf die Historiographie Graubündens*, Zürich 1987

Formisano, Ronald P., ”The Concept of Political Culture” i *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 31/3, 2001

Forssell, Hans, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi*, D. 1, Stockholm 1869

Friedlænder, Ina, ”Skånebrevsförteckningarna” i *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1958*, 1961

Fridericia, J. A., “Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede” i (da) *Historisk Tidsskrift* 6 Rk, Bd 2, København 1889–90, 1889

Fritz, Birgitta, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*, D. 1, Stockholm 1972

Fritzbøger, Bo, ”Danske skovlandbrug 1400–1800. En introduktion” i *Bol og By : Landbohistorisk Tidsskrift*, 1, 1994

Fritzbøger, Bo, *”A Windfall for the Magnates” : the Development of Woodland Ownership in Denmark c. 1150–1830*, Odense 2004

Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult : Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Uppsala – Stockholm 1992

Fuhrmann, Rosi, ”Amtsbeschwerden, Landtagsgravamina und Supplikation in Württemberg zwischen 1550 und 1629” i *Gemeinde und Staat im Alten Europa*, Peter Blickle (red), München 1998

Fuhrmann, Rosi, ”Die »gemeine Landschaft« Altwürttembergs – Korporation oder *policy community*?” i *Landschaften und Landstände in Oberschwaben : bäuerliche und bürgerliche Repräsentation im Rahmen des frühen europäischen Parlamentarismus*, Peter Blickle (red), Tübingen 2000

Furuhagen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän : social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stehag 1996

Fussing, Hans H., *Herremand og faestebonde : studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*, Kjøbenhavn 1942

Gabel, Helmut, *Widerstand und Kooperation : Studien zur politischen Kultur rheinischer und maasländischer Kleinterritorien (1648–1794)*, Tübingen 1995

Germundsson, T. / Möller, J. / Persson, A. / Skansjö, S., ”Landed estates and their landscapes” i *The cultural Landscape during 6000 years in southern Sweden – The Ystad Project*, Berglund B. E. (red), Ecological Bulletins (Copenhagen) 41, 1991

Gissel, Svend, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*, København 1968

Gissel, Svend et al., *Desertion and Land Colonisation in Scandinavia c. 1300–1600: comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*, Stockholm 1981

Goheen, R.B., ”Peasant politics? Village Community and the Crown in Fifteenth–Century England” i *American Historical Review*, 1, 1991

Granér, Staffan, *Samhävd och rågång : om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630–1750*, Göteborg 2002

Green, Richard Firth, *A crisis of truth : literature and law in Ricardian England*, Philadelphia 1999
Grieg, Sigurd / Granlund, John, ”Budstikke” i KLNM bd. 2
Groebner, Valentin, ”The City Guard’s Salute: Legal and Illegal, Public and Private Gifts in the Swiss Confederation around 1500” i *Negotiating the Gift. Pre-Modern Figurations of Exchange*, Gadi Algazi, Valentin Groebner, Bernhard Jussen (red), Göttingen 2003
Guenée, Bernard, *States and Rulers in Later Medieval Europe*, Oxford 1985
Gurevic, Aron, *Categories of medieval culture*, övers. G.L. Campbell, London 1985
Gustafson, Seth, *Hemming Gadhs språk*, bd. 1–2, Lund 1950
Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur : lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989
Gustafsson, Harald, ”Statsbildning och territoriell integration” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 2, 1991
Gustafsson, Harald, *Political interaction in the old regime : central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, transl. Alan Crozier, Lund 1994 (1994a)
Gustafsson, Harald, ”Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell” i (sv) *Historisk Tidskrift* 2, 1994 (1994b)
Gustafsson, Harald, ”The Conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe” i *Scandinavian journal of history*, 3–4, 1998
Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000
Haff, Karl, *Die dänischen Gemeinderechte, I Teil: Almende und Markgenossenschaft*, Leipzig 1909
Hafström, Gerhard, ”Folkvapen” i KLNM bd. 4
Hafström, Gerhard, ”Häradsallmänningar” i KLNM bd. 7
Hallberg, Göran, ”Sommardramatik kring Ellinge – 1525” i *Ale : historisk tidsskrift för Skåneland*, 3, 1997
Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket : lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm 2001
Hallenberg, Mats, ”Kungen, kronan eller staten? : makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda” i *Maktens skiftande skepnader : studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk (red), Umeå 2003
Hammarström, Ingrid, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540*, Uppsala 1956
Hammerich, P. F. A., ”Uadelige Stænders Deel i Statssager” i (da) *Historisk Tidskrift*, 1, 1847
Hamre, Lars / Helgesson, Per, ”Rettarting” i KLNM bd. 14
Hansson, Martin, *Huvudgårdar och herravälden : en studie av småländsk medeltid*, Lund 2001
Harnesk, Börje, ”Något om den lokala självstyrelsens problematik under 1500- och 1600-talen” i *Individ och struktur i historisk belysning*, Tom Ericsson, Agneta Guillemot (red), Umeå 1997
Harnesk, Börje, ”Den svenska modellens tidigmoderna rötter?” i (sv) *Historisk tidskrift*, 1, 2002
Harnesk, Börje, ”Konsten att klaga, konsten att kräva : kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen” i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk (red), Umeå 2003
Harrison, Dick, *Uppror och allianser. Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle*, Malmö 1997
Harrison, Dick, *The age of abbesses and queens : gender and political culture in early medieval Europe*, Lund 1998

Hauschild, Wolf-Dieter, *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. Bd 2, Reformation und Neuzeit*, Gütersloh 1999
Head, Randolph C., *Early modern democracy in the Grisons : social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470–1620*, Cambridge 1995
Heise, Arnold, ”Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den førstes Tid” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 1875/76
Herlitz, Nils, ”Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria” i *Statsvetenskaplig Tidsskrift*, 2–3, 1921
Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt : en studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000
Hernroth, Uno, *Studier rörande prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen*, Göteborg 1989
Hertz, Micael, ”Beskeden mand : Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse” i *Bol og By* 2/2, 1978
Hicks, Michael, *English Political Culture in the Fifteenth Century*, London 2002
Hildebrand Emil, *Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar*, Stockholm 1896
Hildebrand, Hans, *Sveriges medeltid.* Bd. 1, *Landsbygden*, Bd. 3, *De högste i samhället*, Stockholm 1983, Faks. av 1. uppl. (1894)
Hildeman, Karl-Ivar, ”Klockupproret” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1, 1946
Hoff, Annette, *Lov og landskab : landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*, Aarhus 1997
Holenstein, André, *Die Huldigung der Untertanen: Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)*, Stuttgart 1991
Holenstein, André, *Bauern zwischen Bauernkrieg und Dreissigjährigem Krieg*, Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd 38, München 1996
Holm, Johan, ”Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen” i *Scandia*, Lund 2002
Holm, Johan, ”Härskarmakten och undersåtarna : legitimitet och maktutövning i tidigmodern tid” i (sv) *Historisk tidskrift*, 3, 2005
Holm, Poul, ”De skånsk-hallandske bondeoprør 1180–82” i *Til kamp for friheden*, Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red), Ålborg 1988
Holmquist, Hjalmar, S*venska kyrkans historia, 3:1, Reformationstidevarvet 1521–1572*, Uppsala 1933
Huitfeld, Arild, *Danmarckis Rigis Krønicke*, Tom. I–II, Kiøbenhaffn 1652
Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, *Wärend och wirdarne : ett försök i svensk etnologi*, D. 1–2, Faks. av orig. uppl., Lund 1972 (1863–68)
Härenstam, Curt, *Finnveden under medeltiden*, Lund 1946
Härenstam, Curt, ”Det medeltida folklandet”i *Boken om Njudung*, Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund 20/21, Jönköping 1947
Ihrfors, Carl Gustaf, *Om häradsallmänningar enligt svensk rättsutveckling : ett bidrag till den svenska jord- och skogslagstiftningens historia*, Uppsala 1916
Imsen, Steinar, ”Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV” i *Hamarspor : eit festskrift til Lars Hamre*, Oslo 1982
Imsen, Steinar, ”Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca.1300 til ca.1700” i *Heimen* 2, 1990
Imsen Steinar, *Norsk bondekommunalisme : fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 1–2, Flataasen 1990–1994
Imsen, Steinar/Vogler, Günter, ”Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe” i *Resistance, Representation and Community*, Peter Blickle (red), Oxford 1997
Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, 4 uppl., Malmö 1997

Ingesman, Per, ”Ægte og sminkede regnskaber. En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519–22” i *Arkiv – tidsskrift for arkivforskning*, 1, 1984
Ingesman, Per, *Aerkesaedets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1990
Ingesman, Per, ”Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning” i *Bol og By : Landbohistorisk Tidsskrift*, 1, 1995
Isenmann, Eberhard, ”Medieval and Renaissance Theories of State Finance” i *Economic Systems and State Finance*, Richard Bonney (red), ser. The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries, Wim Blockmans, Jean-Philippe Genet (red), Oxford 1995
Jameson, Fredric, *Det politiska omedvetna : berättelsen som social symbolhandling*, övers. Sara Danius, Stefan Helgesson, Stefan Jonsson, Stehag 1994 (1983)
Jeppsson, Gert, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*, Opublic. Licavhandl. Historiska Institutionen vid Lunds universitet, 1969
Jespersen, Leon, ”Bønder og ildvåben” i *Att komma till tals*, Peter Danielsson, Håkan Nordmark, Jan Samuelson (red), Växjö 1999
Johannesson, Gösta, *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund 1947
Johannesson, Kurt, ”Retorik och propaganda vid det äldre Vasahovet” i *Lychnos*, 1969/70
Johannesson, Kurt, ”Gustav II Adolf som retoriker” i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, utg. Livrustkammaren 1982
Johansson, Kenneth, ”Herrar och bönder. Om jurisdiktionen i några småländska friherrskap på 1600-talet” i *Scandia*, 2, 1990
Johansson, Kenneth, ”Rättens ansikte” i *1600-talets ansikte*, Sten Åke Nilsson, Margareta Ramsay (red), Nyhamnsläge 1997
Johansson, Kenneth, ”The Lords from the Peasants or the Peasants from the Lords. The Dacke War and the concept of communalism” i *Northern revolts : medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries*, Kimmo Katajala (red), Helsinki 2004
Jørgensen, Bent, ”Skånske skel” i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 1991
Jørgensen, Bent, ”Sletteboernes skovskrå” i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 1994
Jørgensen, Jens Ulf / Hemmer, Ragnar, ”Rettergang – Danmark, Sverige” i KLNM bd. 14
Jørgensen, Poul Johannes, *Dansk Retshistorie : retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*, København 1940
Kaak, Heinrich, ”Untertanen und Herrschaft gemeinschaftlich im Konflikt. Der Streit um die Nutzung des Kietzer Sees in der östlichen Kurmark 1792–1797” i *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Jan Peters (utg), Axel Lubinski (red), Berlin 1997
Kaeuper, Richard W., *War, justice, and public order : England and France in the later middle ages*, Oxford 1988
Kalkar, Otto, *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)*, bd. 1–4, København 1881–1907
Kaminsky, Howard, rec. av Algazi ”Herrengewalt und Gewalt der Herren im Späten Mittelalter: Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch”, i *Speculum*, 3, 1998
Kantorowicz, Ernst H., *The king's two bodies : a study in mediaeval political theology*, Princeton, N.J., 1957
Karatani, Kojin, *Transcritique On Kant and Marx*, transl. Sabu Kohso, MIT 2003
Karlsson, Åsa, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala 1994
Katajala, Kimmo, ”Against Tithes and Taxes, for King and Province” i *Northern revolts : medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries*, Kimmo Katajala (red), Helsinki 2004

Keegan, John, *Krig och kultur*, övers. Thomas Preis, Stockholm 2003 (1993)
Kellerman, Gösta, *Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan*, bd. 1–2, Stockholm 1935–1940
Kelley, Donald R., ”Law” i *The Cambridge history of political thought : 1450–1700*, J.H. Burns (red), Cambridge 1991
Kern, Fritz, *Kingship and law in the Middle Ages*, Oxford 1939
Kjöllerström, Sven, *Guds och Sveriges lag under reformationstiden*, Lund 1957
Kjöllerström, Sven, ”Västgötaherrarnas uppror” i *Scandia*, 1, 1963
Klockhoff, Axel, *Danviks hospital : dess rättsliga ställning*, D. 1–2, Uppsala 1935
Kocka, Jürgen, ”Comparison and beyond” i *History and Theory*, 42:1, 2003
Koht, Halvdan, *Norsk bondereising : fyrebuing til bondepolitikken*, Oslo 1926
Kostlan, Antonin, ”Die Wandlungen sozialer Ordnungssysteme. Untertanen Und Gutsherrschaft in Böhmen und Mähren vom 16. bis 18. Jh” i *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Jan Peters (utg), Axel Lubinski (red), Berlin 1997
Kraft, Salomon, ”Den danska tiden” i *Ystads historia. D. 1. Från äldsta tid till 1792*, Salomon Kraft, Oscar Bjurling (red), Ystad 1956
Kraft, Salomon, *Tre senmedeltida godsorganisationer*, Lund 1971
Krüger, Kersten, ”Die landschaftlige Verfassung Nordelbiens in der frühen Neuzeit: Ein besonderer Typ politischer Partizipation” i *Civitatum communitas. Studien zum europäischen Städtewesen. Festschrift Heiz Stoob zum 65.Geburtstag*, Köln 1984
Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid, John Granlund (red) 2 uppl., bd. 1–22, Köpenhamn 1980–82
Kumlien, Kjell, ”Problemet om den svenska riksdagens uppkomst” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1, 1947
Kyrre, Ingela, ”Reformationstidens bondeuro i Tyskland” i *Til kamp for friheden*, Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red), Ålborg 1988
Källström O., *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*, Uppsala 1939
Ladewig Petersen, Erling, ”Arkiv- og kildeoversigter” i *Danmarks historie 1340–1648*, *Bd 2:2, 1559–1648*, A. E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj, Søren Mørch (red), København 1980
Larsson, Lars J., ”Sören Norbys skånska uppror” i *Scandia*, 2, 1964
Larsson, Lars J., ”Den skånska bonderesningen år 1525” i *Ale : historisk tidsskrift för Skåneland*, 1, 1966
Larsson, Lars J., *Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523–1525*, Lund 1986
Larsson, Lars-Olof / Österberg, Eva, ”Vasatiden och stormaktstiden” i *Sveriges historia 1521–1809 : stormaktsdröm och småstatsrealiteter*, Göran Behre, Lars-Olof Larsson, Eva Österberg (red), Solna 1985
Larsson, Lars-Olof, *Det medeltida Värend*, Lund 1964
Larsson Lars-Olof, ”Kyrkans tionde och kronans. Studier kring reformationens återverkningar på tiondebeskattningen” i *Scandia*, 2, 1966
Larsson, Lars-Olof, ”Från tidig medeltid till 1657” i *Skurups och Hassle-Bösarps historia*, Alf Erlandsson (red), Lund 1969
Larsson, Lars-Olof, *Växjö stift under 800 år*, Stockholm 1972
Larsson, Lars-Olof, *Småländsk bebyggelsehistoria. 1:4, Norrvidinge och Uppvidinge härader*, Växjö 1981
Larsson, Lars-Olof, *Engelbrekt Engelbrektsson och 1430-talets svenska uppror*, Stockholm 1984
Larsson, Lars-Olof, ”Jordägofördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering” i *Scandia*, 1–2, 1985
Larsson, Lars-Olof, ”Från den historiska tidens gryning till 1680-talet” i *Jönköpings läns historia*, Josef Rydén (red), Jönköping 1987

Larsson, Lars-Olof, *Dackeland*, 2. uppl. Växjö 1992
Larsson, Lars-Olof, ”Från lagmansdottern Katarina till amasonen Blända” i *Kronobergsboken* 1995/96, Kronobergs läns hembygdsförbund i samarbete med Smålands museum (utg), Växjö 1995
Larsson, Lars-Olof, ”Skogsmarkens ökade exploatering under tidig modern historia”, i *Tjära, barkbröd och vildhonung : utmarkens människor och mångsidiga resurser*, Britt Liljewall (red), Stockholm 1996
Larsson, Lars-Olof, *Kalmarunionens tid : från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997
Larsson, Lars-Olof, ”Land och län under kristendomens millennium” i *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv,* L Johansson (red), Kronobergsboken 1999–2000, Växjö 1999
Leibeigenschaft : bäuerliche Unfreiheit in der fruhen Neuzeit, Jan Klußmann (red), Köln 2003
Lennersand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999
Lerbom, Jens, *Mellan två riken : integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003
Lerdam, Henrik, *Kongen og tinget. En undersøgelse af det senmiddelalderlige retsvæsen med særligt henblik på kongemagtens forhold til det kongelige retterting, landstingene og herredstingene 1340–1448*, Ph.d.-afhandling, København 1999
Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevalen i Romans. Från kyndelsmäss till askonsdag 1579–1580*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 1982 (1979)
Liedgren, Jan, ”Kristoffers landslag” i KLNM bd. 9
Liedgren, Jan, ”Rigslovgivning – Sverige” i KLNM bd. 14
Lindberg, Bo H., *Proemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid*, Bd 1, vol 1–2, Uppsala 1992
Lindberg, Folke, ”Bondefrederna under svensk medeltid” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 1, 1928
Lindberg, Folke, *Västerviks historia 1275–1718*, Stockholm 1933
Lindberg, Folke, ”Varför misslyckades det svensk-lybeckska krigsföretaget mot Skåne 1523” i (sv) *Historisk Tidskrift*, 2, 1938
Linde, Martin, *Statsmakt och bondemotstånd : allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000
Lindegren, Jan, ”Det danska och svenska resurssystemet i komparation” i *Mellan två statssystem : Jämtland under 1600–talet*, Per Sörlin (red), Umeå 1995
Lindhardt P. G., *Nederlagets Mænd : det katolske bispevældes sidste dage i Danmark*, København 1968
Lindkvist, Thomas, *Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala 1979
Lindkvist, Thomas, ”Medeltida bönder och skatter : en inledande problemställning” i *Historisk tidskrift*, 4, 1982
Lindkvist, Thomas, ”Senmedeltida saköreslängder. 2. Allmänna kommentarer” i *Folkets Historia*, 1, 1984
Lindkvist, Thomas, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt : organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, 2.uppl., Uppsala 1990
Lindkvist, Thomas, ”Kollektiv eller territoriell indelning. Socknen som profan gemenskapsform i Sveriges medeltida lagar” i *Kyrka och socken i medeltidens Sverige : en samling uppsatser*, Olle Ferm (red), Stockholm 1991
Lindkvist, Thomas, ”Världsbild och samhällsuppfattning, kritik och uppror under medeltiden” i *Folkets Historia*, 2–3, 1995

Lindkvist, Thomas, ”Law and the Making of the State in Medieval Sweden: Kingship and Communities” i *Legislation and justice*, Antonio Padoa-Schioppa (red), ser. *The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries*, Wim Blockmans, Jean-Philippe Genet (red), Oxford 1997

Lindström, Dag, *Skrå, stad och stat : Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*, Uppsala 1991

Lindström, Peter, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*, Umeå 2003

Linge, Lars, *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid*, Lund 1969

Ljunggren, K. G., ”Landebokens tillkomst och innehåll” i *Lunds stifts landebok, D. 3, tillkomst, innehåll, handskrifter samt register*, K.G. Ljunggren, Beril Ejder (utg), Lund 1965

Luebke, David M., ”Naïve Monarchism and Marian Veneration in early modern Germany” i *Past and Present*, 154, 1997

Lundbak, Henrik, *…Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund*, Odense 1985

Lundholm, Kjell-Gunnar, *Sten Sture den äldre och stormännen*, Lund 1956

Lönnroth, Erik, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skattevä-sen och länsförvaltning,* Göteborg 1940

Lönnroth, Erik, ”Den svenska riksdagens uppkomst” i *Scandia*, 1, 1943

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro : religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002

Mann, Michael, *The sources of social power. Vol. 1, A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986

Martin, Hervé, *Mentalités Mediévales, Xie-Xve siècle*, Paris 1996

Meyer, Poul, ”Alminding” i KLNM bd. 1

Meyer, Poul, ”Landsbystyre” i KLNM bd. 10

Meyer, Poul, *Danske Bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfælleskabets hovedproblemer*, København 1949

Milton, Hans, *Listers och Sölvesborgs historia : den förhistoriska och den danska tiden*, Sölvesborg 1994

Modéer, Kjell Å. / Schledermann, Helmuth, ”Ting – Sverige, Danmark” i KLNM bd. 18

Mogren, Mats, *Faxeholm i maktens landskap : en historisk arkeologi*, Malmö 2000

Mollerup, William, *Bille-aettens historie*, D. 1, Kjøbenhavn 1893

Moore, Barrington, *Demokrati och diktatur : en undersökning av politiska idéers sociala ursprung*, övers. Ulf Modin, Stockholm 1971

Moore, Barrington, *Injustice : the social bases of obedience and revolt*, New York 1978

Munktell, Ing-Marie, *Gods, godsägare och landbor 1450–1520. Studier i den senmedeltida frälsegodsens funktion*, Göteborg 1982

Münter, D. Frederik, *Den Danske Reformationshistorie*, D 1, Kiøbenhavn1802

Myrdal, Janken, ”Senmedeltida saköreslängder. 1. Text och kommentar” i *Folkets Historia*, 1, 1984

Myrdal, Janken / Söderberg, Johan, *Kontinuitetens dynamik : agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm 1991

Myrdal, Janken, ”Den folkliga klasskampen före Engelbrekts-upproret” i *Folkets Historia*, 2, 1993

Myrdal, Janken, ”Medeltida bonderesningar och bondekrig i Europa” i *Folkets Historia*, 2–3, 1995

Myrdal, Janken, *Jordbruket under feodalismen : 1000–1700*, Det svenska jordbrukets historia Bd 2, Stockholm 1999

Myrdal, Janken, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, 2:a upplagan – nätpublicering, Uppsala 2004 (2004a)

Myrdal, Janken, ”Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift” i *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, Olle Ferm, Staffan Nyström (utg), Stockholm 2004 (2004b)

Möller, Peter von, *Bidrag till Hallands historia*, D. 1, Lund 1874

Nader, Helen, ”’The more communes, the greater the king’, Hidden Communes in Absolutist Theory”, i *Theorien kommunaler Ordnung in Europa*, Peter Blickle (red), München 1996

Netterstrøm, Jeppe Büchert, *At forsvare til rette : værnsforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400–1513*, Kerteminde : Landbohistorisk Selskab 2003

Netterstrøm, Jeppe Büchert, ”Feud, Protection, and Serfdom in Late Medieval and Early Modern Denmark (c. 1400–1600)” i *Forms of Servitude in Northern and Central Europe. Decline, Resistance, and Expansion*, Paul Freedman, Monique Bourin (red), Brepols 2005

Netterstrøm, Jeppe Büchert, ”Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder” i *Konge, kirke og samfund : de to øvrighedmagter i dansk senmiddelalder,* Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman, Bjørn Poulsen (red), Århus 2007

Neveux, Hugues/ Österberg, Eva, ”Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: A Comparative Interpretation” i *Resistance, representation and community*, Peter Blickle (ed), Oxford 1997

Nielsen, Herluf / Rosén, Jerker, ”Edsformular – Danmark, Sverige” i KLNM bd. 3

Nielsen, Herluf, ”Håndfæstning” i KLNM bd. 7

Nielsen, Herluf, ”Luksusforordning” i KLNM bd. 11

Nilsson, Bertil, ”Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan” i *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, Olle Ferm (red), Stockholm 1991

Nilsson, Sven A., *Krona och frälse i Sverige 1523–1594 : rusttjänst, länsväsende, godspolitik*, Lund 1947

Nilsson, Sven A., *Halmstads historia D. 1, Den danska tiden*, Halmstad 1968

Nilsson, Sven A., ”Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen” i dens. *De stora krigens tid*, Uppsala 1990 (tid. tr 1987)

Njåstad, Magne, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsing mellom lokalsamfunn og øvrighed ca 1300–1540*, Trondheim 2003

Njåstad, Magne, ”Resistance in the name of the law. Peasant politics in medieval and early modern Norway” i *Northern revolts : medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries*, Kimmo Katajala (red), Helsinki 2004

Norborg, Lars-Arne, ”Gärd” i KLNM bd. 5

Norborg, Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster : studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*, Lund 1958

Norborg, Lars-Arne, ”Västgötaherrarnas uppror” i *Scandia*, 2, 1961

Näsström, Britt-Mari, *Fornskandinavisk religion : en grundbok*, Lund 2001

Odén, Birgitta, ”Fodring” i KLNM bd. 4

Odén, Birgitta, ”Gästning” i KLNM bd. 6

Olesen, Jens E., *Rigsråd, kongemagt, union : studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434–1449*, Viborg 1980

Olesen, Jens E., *Unionskrige og staendersamfund : bidrag til Nordens historie i Kristian I’s regeringstid, 1450–1481*, Aarhus 1983

Olsson E. Gunilla A., ”Landscape, land use and vegetation” i *The cultural Landscape during 6000 years in southern Sweden – The Ystad Project*, Berglund B. E. (red), Ecological Bulletins (Copenhagen) 41, 1991

Olsson, Gunnar, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut,* Göteborg 1947

Olsson, Mats, ”Peasant Freedom and Noble Dominance – Scania in Early Modern Times” i *Leibeigenschaft : bäuerliche Unfreiheit in der fruhen Neuzeit*, Jan Klußmann (red), Köln 2003

Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur : teknologiseringen av ordet*, övers. Lars Fyhr, Göteborg 1991

Ormrod, William Mark, ”The west European monarchies in the later Middle Ages” i *Economic Systems and State Finance*, Richard Bonney (red), ser. The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries, Wim Blockmans, Jean-Philippe Genet (red), Oxford 1995

Palm, Lennart Andersson, ”Det starka bondesamhället. Sjuhäradsbygden 1434–1529” i *Folkets historia*, 1, 1991

Palme, Sven Ulric, *Riksföreståndarvalet 1512. Studier i nordisk politik och svensk statsrätt 1470–1523*, Uppsala 1949

Palme, Sven Ulric, *Sten Sture den äldre*, (ny utg.) Stockholm 1968 (1950)

Pedersen, Frank, *Vornedskabets gennemførelse*, Odense 1984

Pernler, Sven-Erik, *Gotlands medeltida kyrkoliv : biskop och prostar : en kyrkorättslig studie*, Visby 1977

Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria. 2. Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999

Persson, Stefan, *Kungamakt och bonderätt : om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*, Göteborg – Stockholm 2005

Peters, Jan, ”Leute-Fehde. Ein ritualisiertes Konfliktmuster des 16. Jahrhunderts” i *Historische Anthropologie,* 8, 2000

Peters, Jan, ”Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-antropologischer Perspektive”, i *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, Jan Peters (utg), Axel Lubinski (red), *Historischer Zeitschrift* Beihefte Band 18, München 1995 (1995a)

Peters, Jan, ”Inszenierung von Gutsherrschaft im 16. Jahrhundert: Matthias v.Saldern auf Plattenburg-Wilsnack” i *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften : über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der frühen Neuzeit*, Jan Peters (utg), Göttingen 1995 (1995b)

Porsmose, Erland, ”Middelalder” i *Det danske landbrugs historie* bd. 1, Claus Bjørn (red), Odense 1988

Poulsen, Bjørn, ”Kingdoms on the Periphery of Europe” i *Economic Systems and State Finance* (ed) Richard Bonney, ser. *The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries*, Wim Blockmans, Jean-Philippe Genet (red), Oxford 1995

Poulsen, Bjørn, ”Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder”, i *Riget, Magten og Æren. Den danske adel 1350–1660*, Per Ingesman, Jens Villiam Jensen (red.), Aarhus 2001

Poulsen, Bjørn, ”Fromhed og magt i senmiddelalderen: Rosenkransbroderskaberne i Slesvig og Odense” i *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Lars Bisgaard, Leif Søndergaard (red), Gylling 2002

Rathsack, Mogens, ”Christiern den andens landlov. En undersøgelse af handskriftet AM 804 4to” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 2, 1966/67

Reinholdsson, Peter, ”Landsbygdsgillen – en förabsolutistisk organisationsform” i *Historisk tidskrift*, 1993

Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar. Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998

Reinle, Christine, *Studien zur Fehdeführung Nichtadliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte nr 170, 2003

Retsö, Dag, ”Sturearkivet : en senmedeltida brevsamling” i *Arkiv, samhälle och forskning*, 1/2, 2004

Retsö, Dag, *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520*, Opubl. lic.avh. vid Ekonomiskhistoriska institutionen, Stockholms universitet 2006. Nätpublicerad http://www.ekohist.su.se/?page=personal, (2007-02-02)

Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket : studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001

Revera, Margareta, ”1600-talsbönderna och deras herrar : om jordägande, skatter och samhällsförändring i ljuset av nyare forskning” i *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 2, Rättshistoriska studier bd. 9, Stockholm 1984

Reynolds, Susan, ”The history of the idea of incorporation or legal personality: a case of fallacius teleology”, nr VI i dens. *Ideas and solidarities of the Medieval laity : England and Western Europe*, London 1995

Rosén, Jerker, ”Län” i KLNM bd. 11

Rosén, Jerker, ”Drottning Margaretas svenska räfst” i *Scandia*, 1950

Runeby, Nils, ”Godh politie och regemente” i *Gustav II Adolf-350 år efter Lützen*, Gudrun Ekstrand, Katarina af Sillén (red), Stockholm 1982

Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder : affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001

Rystad, Göran, ”Gränskrig och bondefred” i *Ale : historisk tidsskrift för Skåneland*, 2, 1965

Rørdam, Holger, *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen*, København 1859–63

Rørdam, Holger, ”Forhandlinger om Tiende og Præsterente, især i Skaane” i *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 1860/62

Sabean, David Warren, *Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs*, Stuttgart 1972

Sabean, David, *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*, Cambridge 1987

Salomon, Kim, ”Symboler och ritualer i politisk samtidshistoria” i *Den mångfaldiga historien*, Roger Qvarsell, Bengt Sandin (red), Lund 2000

Samuelsson, Jan, *Aristokrat eller förädlad bonde? : det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, Lund 1993

Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang : om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 1999

Sandnes, Jørn, ”Bondeopposisjon i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid” i 22 Nordiske Historikermøte Rapport II, *Normer og sosial kontroll i Norden ca.1550–1850*, Oslo 1994

Sandnes, Jørn, ”Lex non scripta. Den norske heimeretten.” i (no) *Historisk Tidsskrift*, 2, 1999

Sandström, Åke, *Plöjande borgare och handlande bönder : mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Stockholm 1996

Schalling, Erik, ”Skatterätt, stadgerätt och frälserätt” i Historisk Tidsskrift, 1927

Schalling, Erik, *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*, Stockholm 1936

Schalling, Erik, *Efterskrift till ”Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid”*, Stockholm 1937 (1937a)

Schalling, Erik, ”Jordfördelning och nybyggesväsende i Skånelanden under dansk tid” i *Rig* 20, 1937 (1937b)

Schück, Herman, *Ecclesia Lincopensis : studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm 1959

Schück, Herman, ”Sweden as an aristocratic republic”, i *Scandinavian journal of history*, 1, 1984

Schück, Herman, *Engelbrektskrönikan : tillkomsten och författaren*, Stockholm 1994
Schück, Herman, ”Riksdagens framväxt: tiden intill 1611”, i dens. *Kyrka och rike : från folkungatid till vasatid*, Stockholm 2005, (urspr. i *Riksdagen genom tiderna*, N. Stjernquist (red), Stockholm 1985)
Scott, James C., *Weapons of the Weak*, New Haven 1985 (även som e-bok)
Scott, James C., *Domination and the arts of resistance : hidden transcripts*, London 1990
Scott, Tom, ”The Peasants' War: A Historiographical Review”, del 1–2, i *The Historical Journal*, 22:3–4, 1979
Scott, Tom, ”The German Peasants' War and the ”Crisis of Feudalism”. Reflections on a neglected Theme” i *Journal of Early-modern History*, vol 6:3, 2002 (2002a)
Scott, Tom, *Society and Economy in Germany, 1300–1600*, Basingstoke 2002 (2002b)
Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan : Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001
Sharp, Buchanan, ”The Food Riots of 1347 and the Medieval Moral Economy” i *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, Adrian Randall, Andrew Charlesworth (red), Hampshire 2000
Simonson, Örjan, *Den lokala scenen : Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999
Sjödén, C.C., *Stockholms borgerskap under sturetiden med särskild hänsyn till dess politiska ställning*, Stockholm 1950
Sjödin, Lars, *Kalmarunionens slutskede : Gustav Vasas befrielsekrig*, 1, Uppsala 1943
Sjögren, Paul, *Släkten Trolles historia intill år 1505*, Uppsala 1944
Skansjö, Sten, *Söderslätt genom 600 år: Bebyggelse och odling i äldre historisk tid*, Lund 1983
Skansjö, Sten, ”En nordisk kondottiär” i *Scandia*, 4, 1987 (1987a)
Skansjö, Sten, *Aspekter på Ystadsområdet under medeltiden. Historisk kasuistik med kommentarer A. Ljunits härad*, Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år, Lund 1987 (1987b)
Skansjö, Sten, ”Från vikingatida stormansgård till renässansslott – Bjersjöholm under äldre historisk tik” i *Bjersjöholm. Gods och slott*, Sölve Johansson (red), Lund 1992
Skinner, Quentin, ”The State” i *Political innovation and conceptual change*, Terence Ball, James Farr, Russell L. Hanson (red), Cambridge 1989
Skinner, Quentin, *The foundations of modern political thought. Vol. 2, The Age of Reformation*, Cambridge 1996 (omtryck från 1978)
Skocpol, Theda / Somers, Margaret, ”The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry” i *Comparative Studies in Society and History*, 22:2, 1980
Skyum-Nielsen, Niels, ”Gästning” i KLNM bd. 6
Skyum-Nielsen, Niels, ”Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376–1536” i *Scandia*, 1, 1955/57
Slack, Jennifer Daryl, ”The Theory and method of articulation in cultural studies” i *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies,* David Morley, Kuan-Hsing Chen (ed), London 1996
Småberg, Thomas, *Det stängda frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390 – 1520*, Göteborg 2004
Somers, Margaret R., ”What's Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward an Historical Sociology of Concept Formation” i *Sociological Theory*, 13:2, 1995
Spufford, Peter, *Pengar och makt. Medeltidens handelsmän i Europa*, övers. Margareta Eklöf, Stockholm 2003
Staf, Nils, *Marknad och möte*, Stockholm 1935
Steenstrup, Johannes, ”Vornedskabet hos den danske bonde” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 6, 1886/87 (1886/87a)

Steenstrup, Johannes, ”Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid” i (da) *Historisk Tidsskrift*. 6, 1886/87 (1886/87b)
Stemann, Chr. L. E., *Den danske Retshistorie indtil Christian V.' Lov*, Kjöbenhavn 1871
Stensson, Rune, *Peder Jakobsson Sunnanväder och maktkampen i Sverige 1504–1527*, Uppsala 1947
Styffe, Carl Gustaf, *Skandinavien under unionstiden : med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521*, 3. uppl., L. M. Bååth (utg), Stockholm 1911
Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket : brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992
Sundberg, Kerstin, *Resurser och sociala relationer : studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800 : Österhaninge och Västerhaninge socknar*, Lund 1993
Sundberg, Kerstin, *Stat, stormakt och säterier : agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Lund 2001
Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992
Supphellen, Steinar, ”Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet.” i (no) *Historisk Tidsskrift*, 2, 1978
Suter, Andreas, ”Informations- und Kommunikationsweisen aufständischer Untertanen” i *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Jan Peters (utg), Axel Lubinski (red), Berlin 1997
Svendrup, Torben, *Christian den andens kirkepolitik i Danmark 1513–1523*, Ph.D. afhandling, Institut for Historie, Københavns Universitet 1993
Svennung Josef, ”'Vitala stad' och det forna Vetlanda” i *Boken om Njudung*, Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund 20/21, Jönköping 1947
Svenska akademiens ordbok, eller *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska akademien*, Lund 1893–
Svenskt biografiskt lexikon, Göran Nilzén m.fl. (red), Stockholm 1918–
Svensson, Ola, ”En försvunnen medeltida kungsgård i Ravlunda utifrån historiska, arkeologiska, kulturgeografiska och onomastiska källor” i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 2002
Sylvander, G. V., ”Till bondefredens historia”, i *Samlingar till Skånes historia, 1870*
Söderwall, K.F., *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*, vol I–III, Lund 1884–1918, samt *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket. Supplement*, vol IV–V, Lund 1953–1973.
Sørensen, Jørgen Würtz, *Bondeoprør i Danmark 1438–1441. En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund*, Odense 1983
Sørensen, Jørgen Würtz, ”Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder” i *Til kamp for friheden*, Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red), Ålborg 1988
Tarrow, Sidney, ”Modular collective action and the rise of the social movement: Why the French Revolution was not enough” i *Politics & Society*, 1, 1993
Thompson, John B., *Ideology and modern culture : critical social theory in the era of mass communication,* Cambridge 1990
Tierney, Brian, *Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650*, Cambridge 1982
Tilly, Charles, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984
Tilly, Charles, *The Contentious French*, Cambridge 1986
Tollin, Clas, *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, nr 101, Stockholm 1999

Tunberg, Sven, *Den svenska riksdagens uppkomst och utveckling intill medeltidens slut*, *Riksdagen. Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning*... D. 1:1, Nils Edén (red), Stockholm, 1931

Ulbrich, Claudia, *Leibherrschaft am Oberrhein im Spätmittelalter*, Göttingen 1979

Ulbrich, Claudia, ”Bäuerlicher Widerstand in Triberg” i *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich* (red. Peter Blickle), München 1980

Ulbrich, Claudia, ”Der Character bäuerlichen Widerstands in vorderösterreichischen Herrschaften” i *Aufstände, Revolten, Prozesse : Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Winfried Schulze (red), Stuttgart 1983

Ulbricht, Otto, ”Supplikationen als Ego-dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel” i *Ego-Dokumente : Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Winfried Schulze (red), Berlin 1995

Ullmann, Walter, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, London 1961

Ulsig, Erik, *Danske adelsgodser i Middelalderen*, København 1968

Ulsig, Erik, ”Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder” i *Danmark i Senmiddelalderen*, Per Ingesman, Jens Villiam Jensen (red), Århus 1994

Utterström, Gudrun, *Fem skrivare : Mette Ivarsdotters brev till Svante Nilsson : studier i senmedeltida brevspråk*, Uppsala 1968

Valente, Claire, *The theory and practice of revolt in medieval England*, Ashgate 2003

van den Braembussche, Antoon, ”Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society,” *History and Theory* 28, 1989

Venge, Mikael, *Christian 2.s fald : spillet om magten i Danmark januar–februar 1523*, Odense 1972

Venge, Mikael, *„Når vinden føjer sig…” Spillet om magten i Danmark marts–december 1523*, Odense 1977

Venge, Michael, ”Bondefred og grænsefred” i (da) *Historisk Tidsskrift*, 1, 1980 (1980a)

Venge, Mikael, ”Tiden fra 1523 til 1559” i *Danmarks historie*, *Bd 2:1, 1340–1559*, Aksel E. Christensen. Kai Nørby, Mikael Venge (red), København 1980 (1980b)

Venge, Mikael, *Det gamle Aalborg hus : told og skatter på Christian II's tid*, København 1991

Venge, Mikael, *Danmarks skatter i middelalderen 1340 – 1536*, *Dansk Skattehistorie II*, København 2004

Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Ekenäs 1992

Vogler, Günther ”Bäuerlichen Klassenkampf als Konzept der Forschung” i *Aufstände, Revolten, Prozesse : Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Winfried Schulze (red), Stuttgart 1983

Vogt, Susanne ”Mourids Jepsen Sparre til Svaneholms jordebog” i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 1999

Vogt, Susanne, ”Forræderens gods. Jordebog over Niels Brahe til Vanås' gods” i *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, 2001

Wallin, Curt / Lander G., ”Gladsax län och Albo härad” i *Meddelanden & bygdehistorik*, 2, Skepparpsåns museiförening, 1988

Wallin, Curt, ”Ullstorps kyrkojordar. Kyrkogodsets omfattning, rättsliga ställning och administration under medeltiden och reformationstidevarvaet” i *Tomelilla hembygdskrets årsbok*, 1970/71

Wallin, Curt, ”Sydöstra Skånes medeltida Series pastorum. I: Albo härad” i *Tomelilla hembygdskrets årsbok*, 1974

Wallin, Curt, ”Eljaröd och Grevlunda – tvenne försvunna medeltida sätesgårdar tillhörande ätten Galen” i *Tomelilla hembygdskrets årsbok*, 1975

Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge : lensman – sjökrigare – borgbyggare*, Tomelilla 1979
Wallin, Curt, *Tommarps Urkundsbok 1085–1600, D. 3, 1450–1535*, Tomelilla 1982
Warde, Paul, ”Law, the ”commune”, and the distribution of resources in early modern German state formation” i *Continuity and change,* 17:2, 2002
Weibull, Carl Gustaf, ”Bidrag till Lunds domkapitels och dess arkivs historia efter reformationen” i *Historisk tidskrift för Skåneland*, IV, Lund 1910/13
Weibull, Carl Gustaf, *Skånska jordbrukets historia*, Lund 1923
Weibull, Martin, ”Den sista bondefreden” i *Samlingar till Skånes historia*, 1870
Wernstedt, Monica, *Fastighetsrättens historia*, 3. uppl., Stockholm 1975
Westin, Gunnar T., *Riksföreståndaren och makten : politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517*, Lund 1957
Westman, Knut B., *Reformationens genombrottsår i Sverige*, Uppsala 1918
White, Stephen D., ”Service for Fiefs or Fiefs for Service: The Politics of Reciprocity” i *Negotiating the Gift. Pre-Modern Figurations of Exchange*, Gadi Algazi, Valentin Groebner, Bernhard Jussen (red), Göttingen 2003
Wieselgren, Greta, *Sten Sture d.y. och Gustav Trolle*, Lund 1949
Wittendorff, Alex, ”De danske reformationer og den folkelige bevidsthed” i *Til kamp for friheden*, Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red), Ålborg 1988
Wittendorff, Alex, *På Guds og Herskabs nåde. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 7, 1500–1600*, København 1989
Wittrock, Georg, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare*, Uppsala 1948
Wolf, Armin, *Gesetzgebung in Europa 1100–1500 : zur Entstehung der Territorialstaaten*, 2 uppl., München 1996
Wunder, Heide, ”Die ländliche Gemeinde als Strukturprinzip der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Geschichte Mitteleuropas” i *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, Peter Blickle (utg), München 1991
Wunder, Heide, ”Die Gutsherrschaft der Burggrafen und Grafen zu Dohna-Reichertswalde in Preußen” i *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Jan Peters (utg), Axel Lubinski (red), Berlin 1997
Würgler, Andreas, ”Voices From Among the “Silent Masses”: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe”, *International review of social history*, 1, 2001
Ylikangas, Heikki / Johansen, Jens Christian V. / Johansson, Kenneth / Næss, Hans Eyvind, ”Family, State, and Patterns of Criminality” i *People meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and preindustrial period*, Eva Österberg, Sølvi Bauge Sogner (red), Oslo 2000
Ylikangas, Heikki, ”The Historical Connections of European Peasant Revolts” i *Scandinavian journal of history*, 2, 1991
Ylikangas, Heikki, ”Ätten och våldet. Våldsbrotten i Norden vid övergången till nya tiden” i *Historisk Tidsskrift för Finland*, 1994
Ylikangas, Heikki, *Klubbekriget : det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*, övers. Mats Huldén, Stockholm 1999
Yrwing, Hugo, ”Landvärn – Sverige” i KLNM bd. 10
Zmora, Hillay, ”Princely state-making and the ”crisis of the aristocracy” in late medieval Germany” i *Past and Present*, 153, 1996
Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt*, Stockholm 1997
Ågren, Maria / Johansson, Kenneth, ”Ekonomiska brott och egendomsbrott” i *Normer og sosial kontroll i Norden ca.1550–1850*, 22 Nordiske Historikermøte Rapport II, Oslo 1994
Österberg, Eva / Lindström, Dag, *Crime and social control in medieval and early modern Swedish towns*, Uppsala 1988

Österberg, Eva / Sandmo, Erling ”Introduction”, i *People meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, Eva Österberg, Sølvi Bauge Sogner (red), Oslo 2000

Österberg, Eva / Lennartsson, Malin / Næss, Hans Eyvind, ”Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena”, i *People meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, Eva Österberg, Sølvi Bauge Sogner (red), Oslo 2000

Österberg, Eva, ”Sagefald” i KLNM bd. 14

Österberg, Eva, ”Skatter, Sverige” i KLNM bd. 15

Österberg, Eva, *Gränsbygd under krig : ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Lund :1971

Österberg, Eva, *Kolonisation och kriser: bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*, Lund 1977

Österberg, Eva, ”Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna c:a 1350–1600”, i *Scandia*, 2, 1979

Österberg, Eva, ”Methods, Hypotheses and Study Areas” i *Desertion and Land Colonisation in Scandinavia c. 1300–1600: comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*, Gissel, Svend et al. (red), Stockholm 1981

Österberg, Eva, ”Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige” i *Scandia*, 1, 1983

Österberg, Eva, ”Alternativa protester i det gamla bondesamhället” i *Tvärsnitt*, 3, 1984

Österberg, Eva, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt-kompromiss-politisk kultur” i *Scandia*, 1, 1989

Österberg, Eva, ”Social arena or theatre of power? : the courts, crime and the early modern state in Sweden” i *Maktpolitik och husfrid : studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Bengt Ankarloo (red), Lund 1991 (1991a)

Österberg, Eva, ”Tystnadens strategi. Miljö och mentalitet i de isländska sagorna” i (sv.) *Historisk Tidskrift*, 2, 1991 (1991b)

Österberg, Eva, ”Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige” i *Scandia*, 1, 1992

Österberg, Eva, ”Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid” i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red), Stockholm 1993

Österberg, Eva, ”Folkets mentalitet och statens makt” i dens. *Folk förr : historiska essäer*, Stockholm 1995

Österberg, Eva, ”Sega gubbar? : den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år” i *Rätten : en festskrift till Bengt Ankarloo*, Lars M Andersson (red), Lund 2000

Studia Historica Lundensia

Birgitta Odén *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet.* 1955. (BHL 1) Diss.

Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten.* 1955. (BHL 2) Diss.

Per Nyström *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden.* 1955. (US) Diss.

Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350.* 1955. (US) Diss.

Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen.* 1956. (BHL 3) Diss.

Ola Lindquist *Jakob Gyllenborg och reduktionen.* 1956. (BHL 4) Diss.

Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedömets tid.* 1957. (BHL 5) Diss.

Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810–1814.* 1957. (BHL 6) Diss.

Lars-Arne Norborg *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning.* 1958. (BHL 7) Diss.

Allan Mohlin *Kristoffer II av Danmark.1.Välmaktstiden.* 1960. (US) Diss.

Helle Stiegung *Ludvig XV:s hemliga diplomati och Sverige 1752–1774.* 1961. (BHL 8) Diss.

Sven Tägil *Valdemar Atterdag och Europa.* 1962. (BHL 9) Diss.

Ingvar Elmroth *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720–1809. En socialhistorisk studie.* 1962. (BHL 10) Diss.

Kerstin Strömberg-Back *Lagen – Rätten – Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid.* 1963. (BHL 11) Diss.

Lars-Olof Larsson *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt.* 1964. (BHL 12) Diss.

Olafia Einarsdottir *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning.* 1964. (BHL 13) Diss.

Sten Körner *The Battle of Hastings. England and Europe 1035–1066.* 1964. (BHL 14) Diss.

Tore Nyberg *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters.* 1965. (BHL 15) Diss.

Carl-Axel Gemzell *Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan.* 1965. (BHL 16) Diss.

Ulf Sjödell *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI. 1966.* (BHL17) Diss.

Alf Erlandsson *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar.* 1967. (BHL 18) Diss.

Ann Christina Meurling *Den svenska domstolsförvaltningen i Livland 1634–1700.* 1967. (BHL 19) Diss.

Arne Remgärd *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag.* 1968. (BHL 20) Diss.

Sven Anders Söderpalm *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia.* 1969. (BHL 21) Diss.

H. Bertil A. Petersson *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest.* 1969. (BHL 22) Diss.

Lars Linge *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid.* 1969. (BHL 23) Diss.

Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890.* 1969. (BHL 24) Diss.

Kerstin Malcus *Maktpolitik och länsrättslig förvaltning. Den regalrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet.* 1971. (BHL 25) Diss.

Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget.* 1971. (BHL 26) Diss.

Bengt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige.* 1971. (US) Diss.

Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa rönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen.* 1972. (BHL 28) Diss.

Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia.* 1972. (US) Diss.

Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad.* 1973. (BHL 29) Diss.

Hans Petersson *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag.* 1973. (US) Diss.

Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War.* 1973. (US) Diss.

Lars Lundgren *Vattenförorening. Debatten i Sverige 1890–1921.* 1974. (BHL 30) Diss.

Sveinbjörn Raffisson *Studier i Landnamabok. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia.* 1974. (BHL 31) Diss.

Göte Paulsson *Annales Suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven.* 1974. (BHL 32) Diss.

Bo Huldt *Sweden, the United Nations and Decolonization. A study of Swedish Participation in the Fourth Commitee of the General Assembly, 1946–69.* 1974. (LSIH 5) Diss.

Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880.* 1975. (BHL 33) Diss.

Agnes Wirén *Uppbrott från örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870.* 1975. (BHL 34) Diss.

Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700–1709.* 1975. (BHL 35) Diss.

Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772.* 1975. (BHL 36) Diss.

Leokadia Posten *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862–1863.* 1975. (BHL 37) Diss.

Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807.* 1976. (BHL 40) Diss.

Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968.* 1976. (BHL 41) Diss.

Sven Rubensson *The Survival of Ethiopian Independence.* 1976. (LSIH 7) Diss.

Rune Ivarsson *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945–1965.* 1977. (BHL 42) Diss.

Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918–1934.* 1977. (LSIH 8) Diss.

Anita Diehl *E. V. Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India.* 1977. (LSIH 10) Diss.

Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948–1973.* 1978. (LSIH 11) Diss.

Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics.* 1978. (LSIH 12) Diss.

Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter.* 1979. (BHL 44) Diss.

Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600.* 1980. (BHL 45) Diss.

Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envälde.* 1980. (BHL 46) Diss.

Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti.* 1980. (BHL 47) Diss.

Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870–1905. Dess organisations och verksamhetsförändring.* 1980. (BHL 48) Diss.

Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring.* 1980. (US) Diss.

Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet.* 1980. (US) Diss.

Kim Salomon *Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33.* 1980. (US) Diss.

Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968.* 1981. (BHL 49) Diss.

Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820–1882.* 1981. (LSIH 14) Diss.

Christer Olsson *Congress and the Executive: The Making of United States Foreign Policy 1933–1940.* 1982. (LSIH 16) Diss.

Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var… Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.* 1983. (BHL 51) Diss.

lmants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912–1914. En studie i effektiv propaganda.* 1983 (BHL 52) Diss.

Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914.* 1983. (BHL 53) Diss.

Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk–tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1983. (BHL 55) Diss.

Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal kyrklig och enskild åldringsvård i Lund 1900–1918.* 1983. (BHL 56) Diss.

Ingemar Norrlid *Demokrati, skatterättvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige.* 1983. (BHL 57) Diss.

Bengt Nilsson *Handelspolitik och skärpt konkurrens. England och Sverige 1929–1939.* 1983. (BHL 58) Diss.

Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903 – 1904.* 1983. (LSIH 19) Diss.

Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918–1921.* 1983. (LSIH 20) Diss.

Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.* 1983. (US) Diss.

Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era: A Study in Precarious Security.* 1984. (LSIH 21) Diss.

Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria.* 1984. (US) Diss.

Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982.* 1985. (BHL 59) Diss.

Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982.* 1985. (US) Diss.

Lars J. Larsson *Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523–1525.* 1986. (BHL 60) Diss.

Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935–1936.* 1986. (BHL 61) Diss.

Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945–1949.* 1986. (LSIH 23) Diss.

Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910.* 1986. (US) Diss.

Bengt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850.* 1986. (US) Diss.

Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866–1962.* 1987. (BHL 62) Diss.

Désirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling.* 1987. (BHL 63) Diss.

Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900–1940.* 1987. (US) Diss.

Lars Edgren *Lärling gesäll mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847.* 1987. (US) Diss.

Hans-Olof Ericson *Vanmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880–1909.* 1987. (US) Diss.

Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914–1949.* 1988. (LSIH 24) Diss.

Karl Johan Krantz *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasernering.* 1988. (US) Diss.

Bernt Ralfnert *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka–stat.* 1988. (US) Diss.

Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905–1921. Ett "Government failure"?.* 1989. (BHL 64) Diss.

Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1989. (BHL 65) Diss.

Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780–1920.* 1989. (BHL 66) Diss.

Per Jonsson *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö.* 1989. (US) Diss.

Ralf Rönnquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv.* 1990. (BHL 67) Diss.

Göran Göransson *Virtus Militaris: Officersideal i Sverige 1560–1718.* 1990. (BHL 68) Diss.

Ingrid Millbourn *"Rätt till maklighet". Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902.* 1990. (US) Diss.

Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokratiers relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916–56. Internationalisme eller inblandning?* 1990. (US) Diss.

Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovemmental Committe on Refugees (IGCR) 1938–1947.* 1991. (LSIH 26) Diss.

Lars Berggren *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905.* 1991. (US) Diss.

Göran Blomquist *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück.* 1992. (BHL 71) Diss.

Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850.* 1992. (BHL 72) Diss.

Anders Svensson *Ungrare i folkhemmet: svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga.* 1992. (CESIC 7) Diss.

Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär.* 1992. (US) Diss.

Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet.* 1992. (US) Diss.

Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600–1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar.* 1993. (BHL 76) Diss.

Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611.* 1993. (BHL 77) Diss.

Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget.* 1993. (CESIC 9) Diss.

Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568–774.* 1993. (LSIH 29) Diss.

Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid.* 1993. (LSIH 30) Diss.

Monika Edgren *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet.* 1994. (BHL 78) Diss.

Ulla Rosén *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880.* 1994. (BHL 79) Diss.

Mikael af Malmborg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959.* 1994. (BHL 80) Diss.

Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670–1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana.* 1994. (LSIH 31) Diss.

Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen.* 1994. (US) Diss.

Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699.* 1994 (US) Diss.

Rune Bokholm *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionsskedet 1900–1930.* 1995. (BHL 81) Diss.

Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner.* 1995. (BHL 82) Diss.

Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931.* 1995. (BHL 83) Diss.

Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660.* 1995. (BHL 84) Diss.

Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914.* 1995. (BHL 85) Diss.

Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900–1922.* 1995. (BHL 86) Diss.

Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941–1947.* 1995. (LSIH 32) Diss.

Marcos Cantera Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932–1936.* 1995. (US) Diss.

Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880–1925.* 1995. (US) Diss.

Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen.* 1996. (BHL 87) Diss.

Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan.* 1996 (LSIH 33) Diss.

Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870.* 1996. (US) Diss.

Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936.* 1997. (BHL 88) Diss.

Marie Lindstedt – Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880.* 1997. (US) Diss.

Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget.* 1998. (BHL 89) Diss.

Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordvästeuropeiska hamnar 1870–1914.* 1998. (BHL 90) Diss.

Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East: The Formation of the Baghdad Pact.* 1998. (LSIH 35) Diss.

Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820.* 1998. (US) Diss.

Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö.* 1998. (US) Diss.
Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks : Commercial Culture in Late Medieval Italy.* 1998. (US) Diss.
Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901.* 1999. (BHL 91) Diss.
Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland.* 1999. (BHL 92) Diss.
Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet.* 1999. (BHL 93) Diss.
Inger Hammar *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900.* 1999. (US) Diss.
Agneta Ljungh *Sedd, eller osedd? Kvinnoskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995.* 1999. (US) Diss.
Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965–1973.* 1999. (US) Diss.
Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen: sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880.* 1999. (US) Diss.
Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721.* 1999. (US) Diss.
Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760.* 1999. (US) Diss.
Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865.* 2000. (US) Diss.
Lars M Andersson *”En jude är en jude är en jude…”. Representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930.* 2000. (US) Diss.
Sif Bokholm *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920.* 2000. (US) Diss.
Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av: Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt.* 2000. (US) Diss.
Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940.* 2001. (SHL1) Diss.
Elisabeth Reuterswärd *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle.* 2001. (SHL2) Diss.
Anna Lindberg *Experience and Identity: A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000.* 2001. (SHL3) Diss.
Per Göran Johansson *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca. 1750–1870.* 2001. (SHL4) Diss.
Roger Johansson *Kampen om historien – Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000.* 2001. (US) Diss.
Ulf Zander *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte.* 2001. (US) Diss.
Bodil E.B. Persson *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne.* 2001. (SHL5) Diss.
Per Eliasson *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875.* 2002. (US) Diss.
Charlotte Tornbjer *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft.* 2002. (SHL6) Diss.
Torbjörn Andersson *Kung Fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950.* 2002. (US) Diss.
Karl Bergman *Makt, Möten, Gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70.* 2002. (SHL7) Diss.

Fredrik Lindström *Empire and Identity. Biographies of Austrian Identity in an Age of Imperial Dissolution.* 2002. (US) Diss.
Stefan Eklöf *Power and Political Culture: The Indonesian Democratic Party (PDI), and the Decline of the New Order (1986–98).* 2002. (US) Diss.
Solveig Fagerlund *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709.* 2002. (SHL8) Diss.
Andreas Linderoth *Kampen för erkänande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972.* 2002 (SHL9) Diss.
Martin Alm *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939.* 2003 (SHL10) Diss.
Jens Lerbom *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700.* 2003. (SHL11) Diss.
Curt Åke Olsson *Tidningsmakt och politiska institutioner. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968.* 2003. (SHL12) Diss.
Peter Ullgren *Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut.* 2004. (US) Diss.
Lina Carls *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970.* 2004. (US) Diss.
Eva Bergenlöv *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis 1680–1800.* 2004. (SHL13) Diss.
Marie Cronqvist *Mannen i Mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur.* 2004. (US) Diss.
Jan Selling *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000.* 2004. (US) Diss.
Anna Jansdotter *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbeten bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920.* 2004. (US) Diss.
Anna Wallette *Sagans svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år.* 2004. (US) Diss.
Stefan Persson *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640.* 2005. (US) Diss.
Maria Småberg *Ambivalent Friendship. Anglican Conflict Handling and Education for Peace in Jerusalem 1920–1948.* 2005. (US) Diss.
Sara Edenheim *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi.* 2005. (US) Diss.
Ulrika Holgersson *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet.* 2005. (US) Diss.
Johan Dietsch *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture.* 2005. (US) Diss.
Mikael Tossavainen *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness.* 2005. (US) Diss.
Martin Wiklund *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990.* 2005. (US) Diss.
Daniel Alvunger *Nytt vin i gamla läglar. Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973.* 2006. (US) Diss.
Joachim Östlund *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott.* 2007. (US) Diss.
Christopher Collstedt *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede.* 2007. (US) Diss.
Mathias Cederholm *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland.* 2007. (SHL14) Diss.